HALİL İNALCIK

SEÇME ESERLERİ - XI

Kırım Hanlığı Tarihi Üzerine Araştırmalar

1441-1700

TÜRKİYE İŞ BANKASI
Kültür Yayınları

3. basım

İÇİNDEKİLER

Önsöz XIII

Giriş
Kırım Hanlığı: Bir Özet 3
Kırım Hanlığı'nın Teşkilatı 16
Giray 27
Kalgay (Kalġay, Kalġa) 37

I
Kırım Hanlığı'nın Kuruluşu ve Osmanlı Devleti'yle İlişkileri

I. Hacı Giray (? - 1466) 43
Kırım Hanlığı'nın Osmanlı Tâbiliğine Girişi ve Ahidnâme Meselesi 49

II
Kırım Hanlığı'nın Altınordu Hanlığı'nı İhya Girişimleri

I. İslâm-Giray (1532) 83
Han ve Kabile Aristokrasisi: I. Sahib Giray Döneminde
(1532-1551) Kırım Hanlığı 85
Kırım Kabile Aristokrasisinin Yapısı 87
Sahib Giray'ın Osmanlı Modeline Göre
Merkezî Egemenlik Kurma Girişimi 96

III
Kırım Hanlığı ve Moskova Büyük Knezliği

Osmanlı–Rus İlişkileri (1492-1700) 107
I. Osmanlı-Kırım-Rus Dostluk Dönemi (1492-1512) 107
Kırım-Osmanlı-Rus Rekabet Dönemi 111
Stepler, Karadeniz ve Kazak Sorunu 117
Sonuç 120

16. Yüzyılda Doğu Avrupa'da Egemenlik Mücadelesine Genel Bir Bakış 123
Moskova'nın Önlenemeyen Yükselişi 124
Bölgenin Tarihçesi 125
Kazan Hanlığı'nın Kurulması 126
Kazan'ın Düşmesi 127
Kasım Hanlığı'nın Kurulması 128
Osmanlı Devleti'nin Daha Sonraki Teşebbüsleri 130
I. Devlet Giray (1551-1577) 133
Osmanlı–Rus Rekabetinin Kökeni ve Don–Volga Kanalı Girişimi (1569) 135
Ek Belgeler 175
I. Gazi Giray (1523-1524) 187
II. İslâm-Giray (1584-1588) 189
II. Gazi Giray (Bora) (1588-1596) 193
Karadeniz'de Kazaklar ve Rusya: İstanbul Boğazı Tehlikede 199
III. İslâm-Giray (1644-1654) 207

IV
Viyana Bozgunu Yıllarında (1683-1689) Osmanlı İmparatorluğu ve Kırım Hanlığı

Büyük Bozguna Genel Bakış 215
1683 Viyana Seferi 219
Orta Avrupa Sorunu 219
Macar Meselesi 220
Kara Mustafa'nın Savaşçı Siyaseti 220
Avusturya'nın Güç Durumu 222
Osmanlı Ordusunun Hareketi 226
Kırım Hanı ve Ordu Komutanları ile Serdâr Arasında Fikir Ayrılığı: Raab mı, Viyana mı? 228
Avusturya'nın Savaş Hazırlıkları 229
Kırım Ordusunun İleri Harekâtı 231
Kırım Hanı ile Serdâr Arasında Anlaşmazlık 231
Kahlenberg Muharebesi 233
Bozgun 234

Geri Çekiliş ve I. Selim Giray 235
Selim Giray'ın Hanlığa Gelişi 235
Murad Giray Han (Ocak 1678 - Eylül 1683), "Tatarlık" Siyaseti ve Viyana Bozgunundan Sonra Azli 235
II. Hacı Giray Han (30 Eylül 1683 - Haziran 1684) 238
Mukaddes İttifak, Kuzey Cephesi (1684-1689) 243
Mukaddes İttifak 243
Budin'in Kuşatılması ve Kurtuluşu 245
Leh Kralının Bogdan Üzerine Yürümesi ve Osmanlı–Kırım Ordusu Önünde Geri Çekilmesi 245
Lehlilerin Bogdan Üzerine Yeniden Saldırmaları ve Osmanlı–Kırım Ordusu Tarafından Püskürtülmeleri 248
Moskova'da Müttefiklerle Osmanlılar Arasında Çekişme, Rusya'nın İttifaka Girmesi 249
Sobieski'nin Yaş'a Girmesi ve Osmanlı-Kırım Ordusu Önünde Geri Çekilmesi 252
Lehlilerin 1687'deki Sonuçsuz Kameniçe Kuşatması 253
Rusların Galitsın İdaresinde İlk Seferleri ve Geri Çekilişleri 254
Tatarların Lehistan'a Saldırısı 254
Sobieski'nin Kameniçe'yi Yeniden Kuşatması 254
Rusların Galitsın İdaresinde Kırım Üzerine İkinci Seferleri 255
Rusların Or-Kapı Önlerinden Geri Çekilmeleri 257
Rus Tehlikesi, Kırım ve Osmanlı İmparatorluğu 258
Macaristan'da Bozgunların Devamı 261
Estergon Yenilgisi 261
Uyvar'ın Düşüşü ve Essek Baskını 262
Osmanlıların Barış Girişimi 262
Budin'in Düşüşü (1 Eylül 1686) 263
Segedin Bozgunu 263
Şikloş (Mohaç) Bozgunu 264
Ordunun Ayaklanması ve İstanbul Üzerine Yürümesi 265
IV. Mehmed'in Yerine II. Süleyman'ın Tahta Çıkarılışı 265
Slovenya'nın İstilası, Avusturyalılar Belgrad Önünde 266
Devlet "Zorbalar"ın Elinde 266
Zülfikâr Efendi'nin Viyana Elçiliği 268

Celâlî Yeğen Osman Paşa'nın Egemenliği 269
I. Selim Giray'ın İstanbul'a Çağrılması 270
Celâlîlerin Kılıçtan Geçirilmesi 272
Avusturyalılar Balkanlar'da: Niş ve Üsküp'ün Düşüşü 274
İmparatorluğun Doğrulması 277
I. Selim Giray'ın Kaçanak Savaşı ve Üsküp'ün Geri Alınışı 278
Heissler'in Eflak'tan Atılması 280
Fazıl Mustafa Paşa'nın Hareketi 281
Niş'in ve Belgrad'ın Geri Alınışı 282
Osmanlı-Kırım Ordusunun Erdel'i Ele Geçirişi 283
Erdel'den Geri Çekiliş 283
Tatarlar Arasında Ayaklanma 284
Selim Giray'ın Hanlıktan Çekilmesi 285
II. Saadet Giray'ın Hanlığa Gelişi 285
Kırım–Osmanlı İlişkilerinin Bozulması 287
II. Süleyman'ın Ölümü, II. Ahmed'in Tahta Çıkışı 287
1691 Ungurus Seferi 288
II. Saadet Giray ve Kırım Ordusu 288
Kırım Ordusunun Eflak'ta Gecikmesi 289
Slankamen Yenilgisi 290
Fazıl Mustafa Paşa'nın Şehit Olması 290
Kırım Beylerinin Başkaldırması 291
Saadet Giray Han'ın Görevinden Alınması 291
Yeni Han Safa Giray 292
Kırım Aristokrasisinin Karşı Koyuşu, Safa Giray'ın Düşüşü 292
I. Selim Giray'ın Üçüncü Defa Han Olması 293
I. Selim Giray: Kırım–Osmanlı Birliği, Başarılar 295
1692 Seferi 295
İki Tarafın Kesin Savaşlardan Kaçınması 295
Barış Girişimleri 296
Lehistan'la Ayrı Barış Girişimi ve Kırım Hanı 296
I. Selim Giray'ın 1693 İçin Yaptığı Savaş Planı 297
Avusturyalıların Belgrad'ı Kuşatması 299
Avusturyalıların Geri Çekilişi 299
Tatarların Yeniden Macaristan'da Akınlara Başlaması 300

I. Selim Giray'ın İstanbul'da Büyük Nüfuzu 300
I. Selim Giray ve Lehistan'la Barış Girişimi 301
1694 Seferi ve Kırım Ordusunun Gelişi 301
Varadin'de Avusturya Ordusuna Saldırı ve Geri Çekiliş 302
I. Selim Giray ve Kırım Aristokrasisi 302
I. Selim Giray Edirne'de Rus Tehlikesini Anlatıyor 303
Kameniçe Önünde Tatarlar ve Lehliler 304
Şahbaz Giray'ın Lehistan'a Akını, İlbav Kuşatması 304
Macaristan'da Son Savaşlar, Rus Ordularının Karadeniz'e İnişi, Karlofça ve İstanbul Antlaşmaları (1699-1700) 305
II. Mustafa'nın Tahta ve Sefere Çıkışı 305
Rus Tehlikesi Kırım Kapılarında 306
Kırımlılar Macaristan'a Gitmek İstemiyorlar 306
I. Selim Giray'ın Güç Durumu 306
Petro'nun Azak Kuşatması, Şeremetev Hanlık Sınırlarında 307
Sınır Kalelerinin Düşüşü 308
Kırım Ordusunun Macaristan'da Hanın Yanından Kaçması 308
Çarın Azak Önünden Geri Çekilişi 309
Macaristan'da Osmanlı Zaferleri: Lipva, Titel, Lugos ve Şebeş'in Geri Alınışı 310
Kırımlıların Kazaklar Üzerine Akını (Donuz Kırımı, 1695 Kışı) 311
Bâb-i Âlî'nin İlgisizliği 311
Kırım'da Rus İstilasına Karşı Hazırlık 312
Petro'nun İkinci Azak Kuşatması 312
I. Selim Giray'ın Macaristan'a Çağrılışına Kırımlıların Karşı Çıkması 313
Macaristan'a Şahbaz Giray'ın Çağrılışı 314
Kırımlılar Arasında Karşıtlığın Sürmesi, Azak'ın Düşüşü 315
Aşağı-Özü'de Kazak Saldırıları 316
Macaristan'da Padişahın Yeni Zaferleri 316
Rus Tehlikesi ve İstanbul'da İlk Kaygılar 317
Yusuf ve Âli Paşaların Kırım'ın Yardımına Gönderilişi 318
Azak'ın Güneyinde Açu Kalesi'nin Yapılması 318

Ruslara Bağımlı Kalmuklarla Savaş 319
Gazikerman ve Şahkerman'ın Geri Alınışı 319
Nusretkerman Önünden Geri Çekiliş 320
II. Mustafa'nın Üçüncü Seferi ve Zenta Yenilgisi 321
Şahbaz Giray 321
Ryswick Antlaşması 322
İngiltere ve Hollanda'nın Barış İçin Aracılık Etmeleri 322
I. Selim Giray Barış İçin İstanbul'da 323
1698 Macaristan Seferi 323
Mengli Giray İdaresindeki Kırım Kuvvetinin Osmanlı Ordusuna Katılması 323
Barabaş Kazakları ve Lehistan'a Kırım Akınları 324
Karlofça'da Barış Görüşmelerinin Başlaması ve Çarın Tutumu 324
Tatarların Macaristan'da Akınları 325
Avusturya, Lehistan ve Venedik'le Antlaşmalar 326
Rusya ile Ateşkes 326
Karlofça Antlaşması'nın Ana Hatları 326
Karlofça'nın Kırım'daki Yankıları 327
I. Selim Giray'ın Hanlıktan Çekilmesi 328
Rusya ile İstanbul Antlaşması 328
Kırım Hanlığı ve Osmanlı İmparatorluğu 330
Sonuç: Orta Avrupa Meselesi
Osmanlı İmparatorluğu ve Kırım Hanlığı 331
Kuzey Sorunu, Kırım Hanlığı ve Osmanlı İmparatorluğu 334
Osmanlı–Kırım İlişkileri 338

V
Son Dönem Kırım Hanları

II. Hacı Giray (1683-1684) 345
III. Gazi Giray (1705-1707) 347
I. Kaplan Giray (1680-1738) 349
II. Kaplan Giray (1770) 355

VI
Kırım Hanlığı Kadı Sicilleri Yarlıklar ve Bitigler

Yeni Keşfedilen Yazılı Kaynaklar 361
Bazı Sicil Defterlerinin Mukaddimeleri 365
Belgeler 367

Yarlıklar ve Bitikler 1453-1478 389

EKLER

EK I - İlk Hanların Bastırdıkları Paralar 417
EK II - İngilizce Makaleler 485
Struggle for East-European Empire: 1400-1700
The Crimean Khanate, Ottomans and
the Rise of the Russian Empire 423
Power Relationships between Russia, the Crimea and
the Ottoman Empire as Reflected in Titulature 439
EK III - *Mehmet Giray Tarihi*'nden Bâb-i Âlî'nin
Kırım Siyaseti Hakkında Parça 485

Notlar 489
Kaynaklar Hakkında Notlar 559
Kaynakça 567
Dizin 575
Albüm 595
Kırım Hanlarının Şeceresi 665
Tahta Geçiş Sırasıyla Kırım Hanları 667

KISALTMALAR

DTCFD	*A.Ü. Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*
DVIA	*Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*
EI²	*Encylopedia of Islam, ikinci baskı (Leiden)*
IA	*İslâm Ansiklopedisi (MEB, İstanbul)*
JA	*Journal Asiatique*
TOEM	*Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası*
H.	*Hicrî*
R.	*Rumî*

Önsöz

Bu ciltte çeşitli tarihlerde Kırım Hanlığı ve hanlığın Osmanlılarla ilişkileri üzerinde yaptığım bir dizi araştırmayı toplayıp okuyucularıma sunmak istedim. Bu araştırmalar hanlığın menşeinden 18. yüzyıla kadar çeşitli konuları ele almaktadır. Bu konular Kırım Hanlığı tarihinin tam bir tablosunu vermemektedir, boşluklar mevcuttur. Özellikle hanlığın 17. yüzyılda Osmanlılarla işbirliği ve Kazak sorunu gibi konular geniş bir açıdan ele alınmamıştır. Bu araştırmalar genellikle kaynaklar üzerinde yapılmış incelemeleri kapsamakta olduğundan genel bir tarihe yardımcı olacağını düşünmekteyim.

Araştırmalarımız daha çok hanlığın kökeni ve Rusya ile bölge halklarıyla ilişkiler üzerinde yoğunlaşmaktadır.

Kitapta yer alan araştırmalarımın bir araya getirilmesinde ve bu cildin hazırlanmasında öğrencim ve iş arkadaşım Nuri Aksu'nun yardımlarını zikretmeliyim. Araştırmalarım üzerinde rahmetli C. Seydahmet Kırımer'in teşviklerini burada minnetle anmak isterim.

Araştırmalarımın kitap halinde yayınlanmasını teşvik eden Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları Genel Müdürü Ahmet Salcan'a müteşekkirim. Değerli editör Emre Yalçın'a minnettarım.

HALİL İNALCIK
Bilkent, Ocak 2015

GİRİŞ

Kırım Hanlığı: Bir Özet*

Kırım, Altınordu İmparatorluğu içinde mümtaz bir bölge teşkil etmekteydi. 13. yüzyıl sonlarına doğru Nogay, Altınordu hanına karşı Karadeniz kuzeyindeki stepler ile Kırım'ı bağımsız olarak elinde tutuyor ve Balkanlar ile Bizans üzerinde siyasî üstünlüğünü ve himayesini kurmaya çalışıyordu. Nogay'ın bertaraf edilmesinden sonra da (1300), Kırım geniş yetkili valiler idaresinde seçkin durumunu muhafaza etti.[1] Kırım'da oturan beyler yarımada dışındaki steplerde dolaşan kalabalık savaşçı kabilelere dayanmaktaydılar ve Cenevizliler ile çatışmaları eksik olmuyordu.

On dördüncü yüzyılın ikinci yarısında, Altınordu'da hüküm süren taht kavgaları sırasında, Kırım rakip beylerle hanların sığındıkları başlıca bölge halini aldı. 1380'de Mamay, Toktamış Han'a yenilince Kırım'a kaçtı. Aynı suretle İdikü (Edike) Toktamış'a karşı mücadelesinde Kırım'ı üs olarak kullanıyordu. Bu suretle Kırım parçalanmakta olan Altınordu Hanlığı içinde bağımsız bir siyasî varlık olmaya aday görünüyordu. Çingiz Han soyundan prensler, bu bölgeye dayanarak, hanlıklarını ilan etmekte ve sonra Volga üzerinde merkezi ele geçirmeye çalışmaktaydılar. Toktamış Han bunlardan biridir. 1394/1395'e doğru, Toktamış gibi, Cuci'nin kü-

* İlk yayını: *MEB İslâm Ansiklopedisi.*

çük oğlu Tokay Timur soyundan olan Baş Timur Kırım'da sikkeye kendi adını da koyarak, hâkimiyet iddiasında bulundu. Kırım onun atalarının yurtluğu idi [bkz. bu kitapta "Giray" bölümü]. Onun oğulları rakiplere (Ulug Muhammed ve Edike) karşı mücadelelerden sonra nihayet Kırım'da ayrı bir hanlık kurmayı başardılar.

Kırım Hanlığı'nın hakikî kurucusu Hacı Giray sayılır ve adını taşıyan en eski sikke 845 (1441/1442) tarihini göstermektedir. On beşinci yüzyıl başlarında Altınordu'da şiddetlenen iç rekabet ve savaşlar sebebiyle birçok kabile Orta Asya'ya yahut batıya Kırım'a ve Karadeniz kuzeyindeki steplere kaçmaktaydı. Belli başlı kabile beyleri, bu arada Şîrin beyi gelip Hacı Giray'a iltihak ettiler. O daima daha çok miktarda kabileyi Volga Havzası'ndan kendi tarafına çekmek için çalıştı. Yarım yüzyıl sonra dahi Şîrin beyi Eminek Mirzâ bir mektubunda, "Hep beyliğimiz dahi bu il ile durur" diyordu.[2] Hacı Giray Altınordu hanına karşı Moskova ile dostluk ve ittifak ilişkileri kurarak, durumunu kuvvetlendirdi. İstanbul'un fethinden sonra Boğazlar'a ve Karadeniz'e hâkim olan Osmanlılar ile Cenevizlilere karşı ittifak yaptı ve 1454 yazında Osmanlı–Kırım ortak kuvvetleri, ilk defa olarak, Kefe'yi kuşattılar. Kefe Cenevizlileri Osmanlı sultanına ve Kırım hanına yıllık vergi vermeye razı oldular.[3] Hacı Giray, Altınordu hanlarının meşrû vârisi sıfatı ile Kefe'yi *yarlığ*larında kendi ülkeleri arasında saymaktadır. Bundan başka Hacı Giray bir tarhanlık yarlığında,[4] Kırım'dan başka, Taman, Kabartay (Kabada) ve Kıpçak bölgelerini de kendi hâkimiyet sahası içinde göstermektedir.

Altınordu gibi Kırım Hanlığı'nın da büyük zayıflığı, irsî kabile beylerinin devletin gerçek hâkimi ve sahibi olmalarından kaynaklanmıştır. Kabile reisleri yahut han ailesi içinde rekabetler, bu kabilelerin birbirlerine karşı gruplanarak, kolayca bir iç savaşa sürüklenmesi sonucunu doğuruyordu. Hacı Giray Han'ın ölümünde (1466) oğulları arasında taht kavgası uzun bir kargaşalık devresi açtı. Yenilen rakip yarımada dışındaki steplere kaçarak yahut Kefe'ye sığınarak, mücadeleye devam etmekteydi. Kefe Cenevizlileri kendi durumlarını kuvvetlendirmek için, kâh bunun ve kâh

ötekinin tarafını tutarak, bu mücadelelerde mühim rol oynamaktaydılar. Esas mücadele Nûr Devlet ile Mengli Giray arasındaydı. Mengli Giray mağlup olarak Kefe'ye sığındı. Orada Kefe tudunu olan Şîrin kabilesi beyinin ve Cenevizlilerin yardımıyla 1468'de Kırım tahtını tekrar ele geçirdi.

Şimdi Cenevizliler Mengli Giray'ın Osmanlılara karşı sağlam bir müttefik olduğuna inanıyorlardı. 25 Ekim 1469'da Mengli Giray, Fâtih Sultan Mehmed'e "karındaşım" hitabı ile yazdığı bir mektupta Yâkub Bey'in donanmayla gelip, Kırım sahillerinde iki şehri yakıp yağma etmesinden şikâyet etti. 1475'e doğru Kefe tudunu ve Şîrin beyi Eminek, Osmanlılar ile anlaştığı suçlamasıyla Cenevizlilerin ısrarıyla mevkiinden uzaklaştırıldığı zaman beyleri ve kabilelerini etrafında toplayarak isyan etti. Mengli Giray'ı kaçmaya mecbur etti. Mengli Giray Cenevizlilere sığındı ise de onlar Nûr Devlet ile anlaşarak onu tutukladılar. Nûr Devlet Han ile de bozuşan Eminek, Cenevizlilere karşı Osmanlı padişahına müracaat etti.

Fâtih Sultan Mehmed bunu fırsat bilerek Gedik Ahmed Paşa'yı kuvvetli bir donanmayla acele Kırım'a gönderdi (1475). Kefe ile Kırım sahillerinde Cenevizlilere ait bütün limanları zapt ettirdi. Gedik Ahmed Paşa tarafından hapisten çıkarılan Mengli Giray, Ceneviz dostu olan Nûr Devlet'in elinden hanlığı almaya muvaffak oldu ve Ahmed Paşa ile bir anlaşma yaptı ve Osmanlı sultanının tâbiliğini kabul etti. Bir buçuk ay sonra padişaha yazdığı bir mektupta tâbiyetini teyit etti.[5] Genellikle iddia edildiği şekilde bir tâbiyet belgesi[6] mevcut olmamakla beraber, Ahmed Paşa ile imzalanan anlaşmada han padişahın dostuna dost, düşmanına düşman olmayı ve onun hâmiliğini kabul etmiştir.

1476'da Altınordu hanı Seyyid Ahmed Kırım'ı istila etti. Mengli Giray, Kırker'e (Kırkyer, Çufut Kale) sığındı. Altınordu hanı, Osmanlı padişahının tehdidi üzerine, Canbek adında bir valisini bırakarak, memleketine döndüyse de bu sefer Nûr Devlet Osmanlı himayesinde olarak Kırım Hanlığı'nı ele geçirmeyi başardı. Mengli Giray İstanbul'a getirilerek tutsak edildi. Bir süre sonra Kırım kabile aristokrasisinin başı Eminek, Nûr Devlet Han'a karşı karga-

şalıklar çıkarıp, padişahtan Mengli Giray'ın gönderilmesini istedi[7] ve 1478'de Mengli Giray İstanbul'dan gönderilen ilk han sıfatı ile Kırım tahtını tekrar işgal etti.

Osmanlı vekâyinâmelerinde Mengli Giray'ın 1475'te tahta gelişiyle ilgili olaylar ile 1478'deki olaylar birbirine karıştırılmıştır.[8] Mengli Giray'ın bu üçüncü saltanatı (1478-1514) esnasında Kırım Hanlığı sağlam bir şekilde kurulmuştur. Osmanlı himayesi hanlıkta otorite birliğini sağlamış, son Altınordu hanlarının birleştirme girişimlerine, sonra Moskova'nın genişleme siyasetine karşı hanlığın varlığını garanti altına almış, hanlık da ilk defa 1484'te II. Bayezid'in Akkerman Seferi'ne iştirak ederek, Osmanlılar ile batıda işbirliği siyasetine bağlanmıştır. Nihayet Yavuz Selim'in kayınpederi olan Mengli Giray yaptığı askerî yardım ile onun Osmanlı tahtına geçmesine yardım etmiştir.

1502'de Mengli Giray, Saray Şehri'ni tahrip ederek, Altınordu Hanlığı'na son darbeyi vurduktan sonra, Moskova ile ittifak siyaseti sona erdi. Altınordu'nun çöküşüyle meydana çıkan bu iki devlet Altınordu sahasına hâkim olmak için mücadeleye giriştiler. Kırım Hanlığı Moskova'ya karşı Jagellonlar ile sıkı ittifak siyasetini kabul etti (1511). Hanlık Çingiz Han oğullarının Beyaz Rusya'da ve Ukrayna'da tarihî haklarından Jagellonlar lehine vazgeçiyor, fakat merkezi ele geçirmek istiyordu. I. Mehmed Giray (1514-1523) babasının son yıllarında *kalgay* sıfatı ile sonra *han* olarak, Moskov Beyliği'ne karşı şiddetli akınlara başladı. Jagellonlar ile ittifakı yeniledi.[9] Kardeşi Sahib Giray Kazan tahtına geçti (1521). Oka Nehri üzerinde Belski'nin ordusunu bozguna uğratarak, Moskova önüne kadar geldi ve şehrin etrafını ateşe verdi. Ertesi yıl Astrahan'ı (Ejderhan) zapt etti. Moskov beyi yıllık bir vergi (*tıyış*) vermeyi kabul etti.

Mehmed Giray, hanlığı en güçlü noktasına eriştirdiği bir anda Astrahan Seferi'nden dönerken, Nogaylar tarafından bir baskında katledildi ve eseri de yıkıldı. Bundan sonra Kırım Hanlığı Moskov Devleti ile Volga Havzası'nda Altınordu mirası üzerinde şiddetli bir mücadeleye girişti. Bu mücadeleyi iki devreye ayırmak lazımdır:

Birincisi 1534'te eski Kazan hanı Sahib Giray'ın (1532-1551) padişahın yardımıyla Kırım tahtına yerleşmesine, ikincisi Moskov çarı IV. İvan'ın Volga Havzası'nı hâkimiyeti altına almasına (1552-1556) kadar gelir. Birinci devrede Kırım'da kabileler rakip hanlar etrafında Osmanlı hâkimiyetine karşı birtakım iç savaşlara ve Kazan ile Astrahan'da Moskov nüfuzunun yerleşmesine sebep oldular. 1532'de Moskov beyi, Safa Giray'ı Kazan'dan attırarak, kendi adamı Can Âli'yi han yapmaya muvaffak oldu. Bu esnada I. Mehmed Giray'ın oğlu Gazi Giray ve sonra kardeşi İslâm Giray, "Çingiz Han Yasası"na göre, kabilelerin seçtikleri hanlar sıfatıyla tahta çıktılar. İslâm Giray padişahın gönderdiği hanlara, Saadet Giray ve sonra Sahib Giray'a karşı şiddetli mücadelelere girdi. İslâm Giray rakibine karşı tutunamadığı zaman, kabileler ile Or-Kapı (Perekop) kıstağı dışındaki steplere çekiliyor ve taarruzlarını devam ettiriyordu. O nihayet, bağımsız han sıfatıyla 1532'de hanlık tahtını ele geçirmeye muvaffak oldu. Fakat sonunda İstanbul ile uzlaşmak zorunda kaldı. Sonra tekrar isyan edince, Sahib Giray, Kıpçak bozkırında Nogay beyi Bakî Beg vasıtasıyla onu safdışı etmeyi başardı. İki yıl süren bu mücadeleden sonra Sahib Giray Kırım tahtında mevkiini sağlamlaştırdı (1534). Onunla beraber Kırım Hanlığı üzerinde Osmanlı metbûluğu ve nüfuzu hakikî bir şekilde yerleşti.

İkinci devre, Sahib Giray Han'ın Moskova'ya karşı şiddetli taarruzlarıyla kendini gösterir. Onun sayesinde Osmanlılar da Moskov tehlikesini görmeye ve hanı kuvvetle desteklemeye başlamışlardır. Sahib Giray Kazan'da tekrar Safa Giray'ı hanlığa getirdi ve 1549'da Osmanlı toplarının yardımıyla Astrahan'ı zabta muvaffak oldu. Onun bu kudret derecesine eriştikten sonra Osmanlılardan Gözleve İskelesi'ni istemesi ve sadrazam Rüstem Paşa ile üstünlük münakaşası, endişeler uyandırdı. İstanbul'dan gönderilen Devlet Giray Han onu katlettirdi (1551). Ertesi yıl Ruslar Kazan'ı ve dört yıl sonra da Astrahan'ı almayı başardılar ve Doğu Avrupa'da üstünlüklerini kurdular. Sahib Giray devrinde hanlığın nüfuzu bir sıra seferlerle Kafkasya'da Çerkesler üzerinde kuvvetlendirildi ve Kıpçak bozkırında Yusuf Mirzâ idaresindeki Kiçi-Nogay kabilele-

ri Kırım hanının ve padişahın tâbiliğini kabul ettiler. Sahib Giray atalarının siyasetine devamla birçok kabileyi Kırım Yarımadası'na getirerek yerleştirdi. Orak, Kasay, Ur-Mehmed (Or-Membet) ve Tokuz (?) kabilelerinin bir kısmı batıya Karadeniz kuzeyindeki steplere, Besarabya'ya (Bucak) nakledilmiştir.

Genelde Nogay kabilelerinin zayıflaması stepleri Rus Kazaklarına serbest bırakmış ve aynı devirde Kırımlılar tarafından sıkıştırılan mühim miktarda Çerkes grupları bu Kazaklara katılmıştır. Daha 1559'da, Rus Kazakları ile Çerkesler Azak Kalesi'ni kuşatmışlardır. Devlet Giray Han'dan (1551-1577) 17. yüzyıl başlarında Karadeniz sahillerine kesintisiz Rus akınları başlayıncaya kadar Kırımlıların Moskovları Volga Havzası'ndan geri atmak için mücadele ettiklerini görüyoruz.

Bu devirde Karadeniz ve Kafkaslar için Rus tehlikesine karşı Osmanlıların işbirliği dikkate değer. Devlet Giray Han 1565 kışında Osmanlı topçularıyla takviye olunmuş ordusu ile Rusya üzerine sonuçsuz bir sefer yaptı. Osmanlı Dîvânı 1563'ten beri kuzeyde Astrahan'a bir sefer yapmayı ciddi olarak müzakereye başlamıştı. Yalnız Kırımlılar değil, Kıpçak bozkırındaki Nogayların bir kısmı (Kiçi-Nogaylar), Orta Asya Türkleri ve Harezm hanı şimdi "halife-i rûy-i zemin" olan padişahı Rus–Kazak ilerleyişlerine karşı yardıma çağırmaktaydılar.[10] Osmanlılar bir ordu göndererek, Don–Volga arasında bir kanal açmak ve Astrahan'ı zapt etmek suretiyle iki taraftan kazanacaklarını düşündüler. Böylece evvela Moskovları Kuzey Kafkasya ve Aşağı Volga Havzası'ndan geri atmak ve Kıpçak bozkırında ve Kırım üzerinde Osmanlı nüfuzunu pekiştirmek imkânı doğacak, diğer taraftan Mâverâ-yi Kafkas (Güney Kafkasya) ve İran'daki fetihler için ordu sevkıyatına daha elverişli bir yol açılmış bulunacaktı.

1569'da, Kefe beylerbeyi Kasım Paşa'nın idaresinde, 15.000 kişilik bir Osmanlı ordusu Devlet Giray Han'ın ordusuyla birlikte, Don Nehri ile Volga'nın en ziyade yaklaştığı bölgede Altınordu hanlarının harabe halindeki eski başkenti civarına geldi. Kanalın kazılması tamamlanamadı. Ordu güneye, Astrahan'a giderek, Moskov askerlerinin savunduğu kaleyi kuşattı. Kış yaklaşınca il-

kin hanın askeri, sonra Osmanlı ordusu çözülerek büyük zayiatla Azak'a geldiler. Kırım hanı Astrahan ile Kıpçak bozkırında hanlık yerine Osmanlı hâkimiyetinin yerleşmesini istemiyordu ve Osmanlı planını sonuna kadar desteklemedi.[11] Dîvân'da Sokollu'ya muhalif olan yeni padişahın adamları da bunu sonuçsuz bir macera olarak tasvir ettiler.

Ertesi yıl çar İvan'ın elçisi Novosiltsev Osmanlılarla barışı sağladı. Padişah nâmesinde Kırım'da ve Çerkesler üzerinde hâkimiyetini bir kez daha tanıyor, Kabartay'da inşa edilmiş Rus kalelerinin yıkılmasını ve Astrahan'dan geçen ticaret yolunun serbestliğini istiyordu. 1571'de Devlet Giray Han'ın Rusya'ya seferinde Kırım kuvvetleri Moskova'ya kadar ilerleyerek, şehrin etrafını bir defa daha yaktılar. Devlet Giray bu büyük başarı üzerine *taht algan* unvanını aldı. Padişah kendisini "İslamın himayesinde büyük yararlık gösterdiği için" özel olarak tebrik etti.[12] Fakat Kırım hanı esas amacına, Kazan ve Astrahan'ın Ruslar tarafından boşaltılmasına ulaşmayı başaramamıştı.

1592'de Osmanlı padişahı çardan resmen Kazan ve Astrahan'ın iadesini istemekle beraber, artık bu mücadele Kırım için kaybedilmiş sayılabilir. 1583'te Moskov kuvvetleri Terek üzerinde, Dağıstan'dan Kırım'a gitmekte olan Osmanlı ordusuna taciz hücumları yaptılar. Şimdi gerek Kırım Hanlığı ve gerek Osmanlı Devleti için yeni bir devre başlamıştır. Bu devirde esas mesele Moskov İmparatorluğu'nun Kafkasya ve Karadeniz'e doğru genişlemesini durdurmaktı. Zayıflamış olan hanlık Rusya'ya karşı ancak Osmanlı himayesi sayesinde varlığını koruyabildi ve akınlarına devam etti. Diğer taraftan Kırımlılar yalnız kuzeyde değil, İran ve Macaristan cephelerinde de Osmanlılar ile gittikçe daha sıkı işbirliğinde bulundular. Macaristan'a ilk defa 1543'te, *kalgay* Emin Giray kumandasında bir Kırım ordusu gitmiştir.

Osmanlıların İran ve Avusturya ile uzun savaşlara giriştiği 1578-1606 yılları arasında Kırım kuvvetlerine ihtiyacı fazlasıyla arttı. Kırım'ın Rus Kazaklarının hücumlarına açık kalmasına bakılmaksızın, hanların her yıl ısrar ve tehditlerle sefere çağrılması (İran Seferi'ne ilk defa 1578'de *kalgay* Âdil Giray, ertesi yıl II.

Mehmed Giray iştirak ettiler), Osmanlı serdârlarının hanlara kendi maiyetlerinde bir kumandan muamelesi yapmak istemeleri, Kırım'da ciddi muhalefetlere sebep oluyordu.

Bizzat Osmanlı İmparatorluğu bu devirde zayıfladığı için, Kırımlılar bu muhalefeti açık bir isyana kadar götürdüler. II. Mehmed Giray sadece isyan yoluna sapmakla kalmadı, aynı zamanda Kefe üzerinde hak iddia etti ve şehri kuşattı. Fakat İstanbul'dan gönderilen yeni han İslâm Giray tarafından katlettirildi (1584). Maktûl hanın oğlu Saadet Giray, Kıpçak bozkırından Nogaylar ile gelerek İslâm Giray'ı kaçırdı ve Kefe önünde Osmanlı kuvvetleriyle çarpıştı. Nogaylar ve Don Kazakları ile birlikte yaptığı ikinci girişimde de başarılı olamadı. Kardeşi Murad Giray Moskova'ya giderek, Kırım'ı istila tehdidinde bulundu. Bu Osmanlıları çok endişelendirdi.[13] II. İslâm Giray nihayet, Osmanlıların etkili yardımıyla tahtına yerleşebilmiştir. O, ilk defa olarak, hutbede padişahın adını da okutmaya başlamıştır (fakat para daima Giraylar adına basılmıştır). İstanbul, Bora Gazi Giray şahsında sadık bir müttefik buldu. O yalnız Macaristan'da Habsburglara karşı imparatorluğu müdafaa etmekle kalmadı, İstanbul kendisinden Anadolu'da Celâlîlere karşı da yardım istedi. Onun zamanında Kırım'da Osmanlı nüfuzu her sahada kuvvetlenmiştir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun iç kargaşalıklardan kurtulamadığı 17. yüzyılın ilk yarısında her tarafta olduğu gibi, Kırım'da da İstanbul'un nüfuz ve otoritesi ciddi bir imtihan geçirmiştir. Canbek Giray padişaha itaatiyle bilinirdi; 1610 ve 1635 arasında üç defa hanlığa getirildi ve daima Mehmed Giray ve Şah Giray'ın saldırılarına uğradı. Bu ikisi Kıpçak bozkırındaki Nogayların ve Rus Kazaklarının işbirliğiyle hanlığı zorla ele geçirdikten sonra, babaları rakip han Saadet Giray ve dedeleri âsî han II. Mehmed Giray gibi bağımsız harekete kalkışmışlar, imparatorluğun düşmanı Şah Abbas ile dostça ilişkiler kurmuşlar, 1610'da Osmanlı kuvvetlerini ve İstanbul'un gönderdiği hanı mağlup ederek, Kefe'yi almayı başarmışlardır.

Bu kargaşalık esnasında kuzeyde Rus Kazakları kuvvetlenerek Osmanlı ve Kırım topraklarına cüretli taarruzlara başladılar.

1614'te Sinop'u yaktılar, 1612'de Ahyolı'yı ve 1625'te İstanbul Boğazı'nda Yeniköy'ü yağmaladılar. Nihayet 1637'de Azak Kalesi'ni almayı, Osmanlı ve Kırım kuvvetlerinin taarruzlarına rağmen, beş yıl da ellerinde tutmayı başardılar. On yedinci yüzyıl boyunca Rus Kazakları meselesi yalnız Kırım için değil, Osmanlı İmparatorluğu için de belli başlı bir mesele halini almıştır.

III. İslâm Giray devri (1644-1654) Kırım Hanlığı'nın Osmanlılarla sıkı işbirliği halinde kuzeydeki düşmanlarına karşı harekete geçtiği bir devirdir. O, 1644-1647 yıllarında Rusya'ya ve Kazaklarına karşı dört büyük sefer yaptı. Zaporog Kazaklarını Lehistan'dan ayırarak, kendi tarafına çekmesi en büyük başarısıdır. Hmelnitsky onun daha sonra Osmanlı padişahının metbûluğunu tanıdı. Bu sayede o 1648-1653 yılları arasında Lehistan'a çok başarılı seferler yaptı. Bu ülkeye karşı İsveç ile siyasî ilişkiler kurdu. Fakat o Lehistan ile barış imzalayınca, Kazaklar Rusya'ya yanaştılar (1654).

Köprülüler idaresinde kalkınan Osmanlı İmparatorluğu Lehistan'dan Podolya'yı aldıktan sonra, Kazaklar üzerinde hâkimiyetini kurarak, Ukrayna'ya yayılma yoluna girdi. Bu girişim 1678'de Ruslar ile Osmanlılar arasında ilk büyük muharebeye sebep oldu. Merzifonlu Kara Mustafa Paşa kumandasında büyük bir ordu Kırım hanı Murad Giray'ın (1678-1683) ordusu ile Ukrayna'da Çigrin Kalesi'ni, çetin bir savaştan sonra zapt ve tahrip etti. Kazaklar da Osmanlı himayesi altına alındı. Fakat bu çok sürmedi. Viyana bozgunu ile başlayan büyük ricat esnasında kuzeydeki bütün kazançlar kaybedildi. Ruslar Avrupa'da kurulan Mukaddes İttifak'a katılarak (1684), Kırım'a ve Azak Kalesi'ne taarruzlara başladılar.

Moskov çarları bu âna kadar Osmanlı İmparatorluğu'na taarruzdan çekinirlerdi. Fakat bu tarihten itibaren çarların Kırım'a ve Karadeniz'e, Kafkasya'ya ve Balkanlar'a doğrudan doğruya taarruzları ve istilaları başlamıştır. Kırım Hanlığı'nın Rusya İmparatorluğu'na katılmasıyla sonuçlanan bu döneme girmeden önce 1683-1699 harp yıllarında hanlığın Hacı Selim Giray idaresinde (1671-1704 arasında dört defa han) Osmanlılar ile kurduğu hayatî

nitelikteki işbirliğine değinmek gerekir.[14] Bu savaşta Rusların Kırım'ı istila teşebbüslerine karşı Kırımlıların başarılı savunması ve Besarabya'da Leh kuvvetlerinin taarruzlarını etkisiz bırakmaları o felaketli savaş yıllarında Osmanlıları büyük bir endişeden kurtardı. Bundan başka Kırım kuvvetlerinin 1688'de Sırbistan'da Kaçanak Boğazı'nda Habsburg ordusunu püskürtmesi savaşın gidişinde bir dönüm noktası oldu ve böylece Osmanlılar düşmanı Balkanlar'dan geri sürmek için fırsat buldular. Hacı Selim Giray savaşın sonuna kadar sık sık değişen sadrazamlar ve padişahlar karşısında uzun zaman mevkiini muhafaza ederek, İstanbul'da devlet işlerinde üstün bir nüfuz kazandı, hatta bir defa padişah sadrazamını seçerken, onun da oyunu aldı. Selim Giray bu sayede savaşın sevk ve idaresinde birlik ve devamlılık sağladı ve şüphesiz imparatorluğun daha büyük felaketlerden korunmasında etkili oldu.

Bununla beraber, Rus çarı 1696'da Azak Kalesi'ni ele geçirmiş ve İstanbul Antlaşması ile (1700) burayı elinde tutmayı başarmıştı. Yeni han II. Devlet Giray, yeni kaleler ve Azak'ta bir donanma yaptıran Petro'nun hummalı hazırlıklarını bildirerek, İstanbul'u harekete geçirmeye çalışıyor ve yeni bir savaş ile Rus tehdidine son verebileceğini düşünüyordu. 1702'de azledildikten sonra, 1708'de tekrar hanlığa getirilince, bu amacına ulaştı. İsveç kralı XII. Karl ile birleşerek, Bâb-i Âlî'yi çara karşı savaş açmaya ikna etti. Fakat Prut'ta (1711) çarın ezilmesi fırsatını kaçırdığı iddiasıyla Baltacı Mehmed Paşa aleyhinde bulundu.[15]

Rus kuvvetleri ilk defa 1736'da Münich kumandasında Kırım Yarımadası'nı istila etmeyi başardı. Bahçesaray zapt edilerek yakıldı; 2.000 ev ile hanların sarayı kül oldu. Bu arada Selim Giray'ın kurduğu zengin kütüphane de mahvoldu. Kalgayların merkezi Akmescid aynı akıbete uğradı. Ruslar Lascy idaresinde 1737 ve 1738 yıllarında da gelerek, tahribata devam ettiler. Belgrad Antlaşması ile (1739) Ruslar Prut'ta geri verdikleri Azak Kalesi'ni tekrar ele geçirdiler. Şimdi Kırım yeni istilalara açık hal almıştı. Arslan Giray Han (1748-1756) yarımadayı koruyan istihkâmları takviyeye özen gösterdi. 1760'ta Rus Kazakları taarruz ettiler. Kabartay'da yeni Rus kalelerinin yapımı hanlığı bu taraftan da tehdit etmekteydi.

Rusların Lehistan'da yerleşmesi ve Kırım hanına ait Balta şehrine sığınmış olan Leh konfederelerini takiple bu şehri zapt ve tahrip etmeleri, nihayet Osmanlı padişahının savaş ilan etmesine sebep oldu.

1768-1774 Harbi Kırım için felaketle neticelenmiştir. 1769 yılı başında Kırım Giray Han'ın Besarabya'dan Rus topraklarına başarılı bir akınından sonra, Rus orduları 1770'te Bucak'ı, 1771'de Prens Dolgorukiy idaresinde Kırım Yarımadası'nı istila ettiler. Kırım hanı III. Selim Giray güçlükle kurtulup İstanbul'a geldi. Bu savaş sırasında Kırımlılar ile Osmanlılar arasında anlaşmazlıklar ve idaresizlikler hakkında Osmanlı seraskerinin kâtibi Necati Efendi'nin hatıraları dikkate değer ayrıntılarla doludur.[16]

Bu ümitsiz durumda hanlığı Osmanlılardan tamamıyla bağımsız bir hale getirmek isteyen mirzâlar kuvvetli bir durum kazandılar. 1772'de Rus işgali altında toplanan kurultayda, Osmanlıların han tayin ettiği Maksûd Giray'ı tanımadılar ve Sahib Giray'ı Kırım'ın bağımsız hanı seçtiler. Moskova'ya mirzâlardan kurulu bir heyet hareket etti. Küçük Kaynarca Antlaşması'nın (21 Temmuz 1774) 3. maddesi ile "Kırım, Bucak, Kuban, Yedisan, Camboyluk ve Yediçkul (Yedicek) Tatar ulusları... serbest ve tam manası ile müstakil tanınacaklar, kendi rıza ve muvafakatleri ile Çingiz soyundan seçilecek hanların hükmü altında olacaklar ve han herhangi bir yabancı devleti nazar-ı itibara almadan, onları kendi kadîm kânun ve âdetlerine göre idare edecek, bu sebep ile ne Rusya ve ne de Bâb-i Âlî hiçbir suretle mezkûr hanın intihabına ve tahta çıkışına karışmayacaklar... Kendi kendilerini idare eden ve Allah'tan başka kimseye tâbi olmayan bütün diğer devletlere yapılan aynı muameleyi yapacaklar; fakat Tatarlar Müslüman olduklarından ve sultan da İslamın halifesi sayıldığından, bu uluslar kendisine Şeriat'ın emrettiği şekilde muamele edecekler, bununla beraber bu, onların yukarıda teyit olunmuş siyasî ve mülkî hürriyetlerini tehlikeye düşürmeyecek mahiyette olacaktır."

Padişahı Müslüman Kırımlıların halifesi tanıyan bu madde çelişkiler içeriyordu, bu yüzden de ileride güçlükler doğmasına yol açtı. Kırım Yarımadası ile Bug Irmağı'ndan Kuban Irmağı'na kadar

Türklerin oturdukları bölgeler müstakil Kırım hanının idaresinde bağımsız ilan edilmekle beraber, antlaşmanın diğer maddeleriyle Rusya önemli stratejik noktaları, Azak Denizi ağzının iki tarafında Yeni Kale ve Kerç, Dinyeper ağzında Kılburun Kalesi ve etrafındaki boş araziyi, Büyük ve Küçük Kabartayları imparatorluğuna katıyordu. Bu şartlar altında hanlığın bağımsız bir varlığa sahip olması imkânı yoktu ve bu ileride yapılacak ilhâkı kolaylaştırmak için, bir siyaset hilesinden başka bir şey değildi. Moskova'ya giden bağımsızlık taraftarı mirzâlar ve Şahin Giray Osmanlılara karşı bir alet olarak kullanılmışlardı.

Diğer taraftan Osmanlılar da Özü (Oçakov) Kalesi'ni ellerinde tutuyorlar ve hilâfet maddesi sayesinde hanlığın bağlılığını devam ettirebileceklerini umuyorlardı. İki taraf da, bağımsızlığını tanıdıkları devleti himaye altına almak için, açık kapı bırakmışlardı. Bu durum Kırım'da korkunç bir iç savaşa yol açmış ve ülkenin felaketiyle sonuçlanmıştır.

Kurultay tarafından seçilen II. Sahib Giray Han, Rusya tarafından gelen tehlikeyi görerek, çok geçmeden Osmanlı taraftarı gruba bağlandı. Müslüman halkın çoğunluğu ve ulema, Osmanlılara karşı daima bağımsızlık davası güden mirzâlardan ayrılıyordu. Beyler ayaklanarak, hanı İstanbul'a kaçmaya mecbur ettiler. Fakat tahta çıkarmak istedikleri Devlet Giray Ruslar tarafından desteklenen Şahin Giray'ın taarruzlarına dayanamadı. Şahin Giray Taman'da yerleşerek bir kısım mirzâları kendi tarafına çekmeyi başarmıştı; Eylül 1776'da Rus kuvvetlerinin yardımıyla IV. Devlet Giray'ı mağlup ve firara mecbur etti. Ruslar Or-Kapı'da da yerleştiler.

Şahin Giray Rusların bağımsız Kırım Hanlığı için vaat ve taahhütlerine inanmış görünmekteydi. Rus ordusunda bulunarak, Batı medeniyetini epey tanımış olan Şahin Giray Osmanlı halifesinden tamamıyla ayrılmayı ve Rusya örneğine göre bir Batı devleti yaratmayı düşünüyordu. Avrupa âdetlerini almak, ordusunu Batı usullerine göre yeniden kurmak, mirzâların feodal durumuna son vermek istemesi ve vergileri artırması genel bir hoşnutsuzluk yarattı. Müslüman ahali ona Rusların ortağı bir kâfir gözü ile bakmaya başladı. Kırım'da ve Kuban'da bulunan Ruslardan birçoğu halk

tarafından toplu kıyımdan geçirildi. Hücuma uğrayan Şahin Giray yaralı halde Bahçesaray'dan kaçıp hamîlerinin yanına sığındı. İstanbul'dan tayin olunan Baht Giray Osmanlı yardımcı kuvvetleriyle gelip tahta çıktı.

Çok geçmeden, Şahin Giray Rus kuvvetleri sayesinde tekrar duruma hâkim oldu. Ruslar Kefe'yi ve diğer Kırım limanlarını işgal ettiler (1777 kışı). Şahin Giray'a karşı padişahın gönderdiği Selim Giray'ın iki girişimi de başarısızlıkla sonuçlandı (1778). Müslüman Kırım halkı şimdi kitle halinde Osmanlı ülkesine kaçmaktaydı. Ruslar onların yerine bu tarihte 75.000 kişilik bir göçmen kitlesi getirip yerleştirdiler. Kırım ülkesi boşalmaya ve harap olmaya yüz tuttu (bu tarihe doğru yarımadanın nüfusu yarım milyon tahmin edilmekteydi).[17]

Kırım'daki durum Rusya ile Osmanlı İmparatorluğu arasında savaşı kaçınılmaz bir hale getirmişti. İki taraf arasında başlayan müzakereler Aynalıkavak Tenkihnâmesi ile (10 Mart 1779) sonuçlanarak, harp ihtimali bir süre için ortadan kalktı; bu anlaşmada Kırım hanının tam bağımsızlığına ait Küçük Kaynarca Antlaşması'nın 3. maddesi açıklandıktan sonra, 3. ve 4. maddelerde Ruslar 3 ay 20 gün içinde Kırım ve Taman'ı boşaltmayı ve "hiçbir bahane ile yeniden bu yerlere asker sokmamayı" taahhüt ettiler. Bâb-i Âlî de aynı hususu ve belirlenen usul çerçevesinde Şahin Giray'ı han tanımayı kabul etti. Ruslar bu şartları kabule zorunlu kalmışlardı; zira padişahın onayı olmadıkça, Kırımlıların çoğunluğu Şahin Giray'ı han tanımak istemiyordu. Öbür taraftan Osmanlı Devleti de Rus işgalinde bir Kırım görmektense bağımsız bir Kırım görmeyi tercih ve hanlık üzerindeki hâkimiyetinin tamamıyla sözde bir hale gelmesini kabul ediyordu. Fakat aynı anlaşmanın 5. maddesinde Rusya Oçakov kuzeyindeki bölge üzerinde padişahın hâkimiyet iddialarını kabul etmesi için, han nezdinde aracılık etmeyi vaat ediyordu. Bu kurnazca hazırlanmış bir maddeydi. Ruslar, fiilen sahip oldukları bu arazi için, han ile padişahı ihtilaf haline sokmak ve kendileri hanın hâmileri görünmek maksadını beslemekteydiler.

Anlaşmadan sonra Osmanlı Devleti Kuban ve Karadeniz kıyılarındaki Nogaylar ile Çerkesleri, kendi tebaası olduğu iddiasıyla

Kırım Hanlığı'ndan ayırmaya çalıştı. Bu suretle Osmanlılar, Kırım kendi denetimlerinden çıktığı için, hiç olmazsa, onun Karadeniz kuzeyindeki tâbi bölgelerini korumaya çalışıyordu. Rusya ise ileride kendisi yutmak için bu toprakların hanlığa bağlı kalmasında ısrar ediyordu.

Kuban Türkleri Şahin Giray'a karşı ayaklandılar ve gönderdiği kuvvetleri yendiler. Kırım halkı da ayaklandığından, han tekrar Yeni-Kale'ye, Ruslara sığındı. Toplanan kurultay padişaha mahzarlar gönderdi (Eylül 1782). Beş yıl önce padişahın han gönderdiği Baht Giray tekrar ortaya çıktı. Fakat çok geçmeden, Şahin Giray Rus kuvvetleriyle geri geldi. Rus generali Potemkin, çoluk çocuk ayırt etmeden, 30.000 Kırımlıyı toplu kıyımdan geçirdi[18] ve Kırım, çarlığın bir vilayeti haline getirildi (8 Nisan 1783).

O zaman yeni bir savaş açacak durumda olmayan Osmanlı Devleti, 8 Ocak 1784'te İstanbul'da imzaladığı bir antlaşmayla Kırım, Taman ve Kuban'ın Rusya'ya katılmasını tanıdı. Kuban Nehri iki taraf arasında sınır sayıldı. 1787'ye doğru Osmanlı Devleti için Rusya'ya karşı harp kaçınılmaz bir hale geldi. Kırım gibi Müslüman bir ülkenin çarların idaresine bırakılmasını kimse hazmedemiyor, Karadeniz'in bütün kuzey kıyılarında yerleşen bu amansız düşmanın bizzat İstanbul için açık tehditleri (II. Katerina 1787'de Kırım'ı ziyaret etti) tahammül edilmez bir hal alıyordu. Osmanlılar için yeni savaşın gayesi Kırım'ı kurtarmaktı. Bu savaş sırasında Şahbaz Giray ve sonra Baht Giray, han unvanı ile Osmanlı ordusunda Bucak Türkleri başında Ruslara karşı savaştılar. Fakat yenilen Osmanlı Devleti Yaş Antlaşması (1792) ile Dinyester'e kadar ihtilaflı araziyi Rusya'ya terk etti. Rusya Bucak'ın da (Besarabya) vaktiyle Kırım hanlarına tâbi olduğunu iddia etmekten geri kalmadı. Burasını ancak yeni bir savaştan sonra, 1812'de Bükreş Antlaşması ile ele geçirdi. Böylece bir zamanlar Kırım Hanlığı'na tâbi Türk–Müslüman nüfusunun yaşadığı bütün memleketler Rus hâkimiyeti altına girmiş oldu.

Kırım Hanlığı'nın Teşkilatı

I. Hacı Giray Han'dan itibaren Kırım Hanlığı'na tâbi yerler Kırım Yarımadası, Taman, Kıpçak ve Kabartay bölgelerinden ibaret-

tir. Bu dört bölge, hanlığın sonuna kadar ayrı olma özelliklerini korumuşlardır. Han, Kırım Yarımadası'nda Bahçesaray'da otururdu. 1475'ten itibaren güneyde Kefe, Sudak ve Mangup limanları civardaki araziyle birlikte doğrudan doğruya Osmanlı padişahına tâbi oldu ve Kefe'de sancak beyi ve bazen beylerbeyi rütbesinde bir Osmanlı valisi yerleşti. Mengli Giray Osmanlı padişahı ile yaptığı anlaşmayla bu yerler üzerinde hâkimiyetini resmen bıraktıysa da sonra gelen bazı Kırım hanları bu kaleler yahut hiç olmazsa civarındaki arazi üzerinde hak iddia etmekten geri kalmamışlardır.

1539'da Sahib Giray Han kalelerin top menzili dışında kalan arazinin hanların hükmünde olduğunu iddia etmiştir.[19] Sonradan Kazak ve Rus taarruzları karşısında Kırım hanları, Osmanlıların Özü (Dinyeper) Irmağı ağzında Özü Kalesi'ni ve Kerç Boğazı'nda Yeni Kale'yi inşa ve muhafaza etmelerine razı olmuşlardır. Kırım Yarımadası'nın kuzey bölgesindeki steplerde farklı dönemlerde gelmiş yarı-göçer kabileler dolaşmaktaydılar. Bunlar Kırım'daki askerî kuvvetleri teşkil etmekte olup, Kayalar-altı denilen toplanma mevkiinde hak edilmiş damgalara göre, hemen hemen belli başlı bütün Türk ve Mogol kabilelerini temsil etmekteydiler.[20]

Yarımada, kuzeydeki kıstak yani Or-Kapı (Perekop) üzerinde bulunan ve Baron de Tott'un dahi hayranlığını çeken, eski dönemlerden kalma sağlam bir istihkâm ile Kıpçak bozkırından ayrılıyordu. Or-Kapı'nın savunması Or beyine havale edilmişti. Kırım hanlarına tâbi Kıpçak bölgesinin sınırları başlangıçta kuzeyde Belgorod'a kadar uzanmaktaydı. Fakat Kıpçak sahası Karadeniz kuzeyinde Prut Irmağı'ndan Azak'a kadar bütün step bölgesini içine almaktaydı. I. Mengli Giray, 1484'te, II. Bayezid Akkerman Seferi'ne geldiği zaman, Kavşan kasabasını ve civarını alarak Besarabya'da hâkimiyetini genişletmiştir. Kıpçak sahasında Nogaylar oturmaktaydılar. Bunlar 1767'ye doğru, Baron de Tott geldiği zaman, hâlâ büyük kısmı itibariyle göçebe hayatını muhafaza etmekle beraber Bucak'ta, Akkerman dolaylarında şehir ve köylere yerleşmişlerdi ve steplerdeki göçebeler de bu zengin topraklarda mühim miktarda hububat tarımıyla meşgul olmakta ve ürünü Kırım'a ve İstanbul'a sevk etmekteydiler. On sekizinci yüzyıl bo-

yunca İstanbul'da birçok defa kıtlık tehlikesi bu bölgeden yapılan hububat sevkıyatıyla önlenmiştir.

On sekizinci yüzyılda Kıpçak Nogayları, Dinyester ile Prut ırmakları arasında Bucak (Besarabya) Türkleri, Dinyester ve Bug arasında Yedisan Türkleri, Bug ve Kırım arasında Camboyluklar olarak üç büyük gruba ayrılmışlardır.

Kırım hanları için başlangıçtan itibaren Kıpçak bozkırlarındaki Nogayları kontrol altına almak hayatî önem taşıyordu. 1523'te I. Mehmed Giray Han'ı katleden Nogaylar I. Sahib Giray zamanında yarımadayı istilayla tehdit ettiler. Bu han ancak 1546'dan itibaren "Nogay kırgını" denilen bir dizi kanlı seferin sonucunda bunlara hanlık hâkimiyetini tanıtabildi (*Sahib Giray Tarihi*). Bu devirde Kiçi-Nogay kabilelerinden bir kısmının Kırım ile Akkerman arasındaki sahaya göçürüldüğü yukarıda söylenmişti. On sekizinci yüzyıl başlarında Kalmuk baskısı altında Ulu-Nogay kabilelerinden bazılarının, Yedisan, Yembulad ve Yediceklerin de Kuban Havzası'ndan Karadeniz kuzeyinde adları ile gösterilen bölgelere göç ettiklerini görmekteyiz.

Nogayların hana tâbiyetleri gevşek olup, hanlık tahtı üzerine iddiada bulunan kimselerle yahut Ruslar ve Kazaklar ile birleşerek, Kırım için çoğu zaman gayet tehlikeli durumlar yaratmışlar ve birçok defa yarımadayı çiğnemişlerdir. Kırım hanları bunları, daha iyi itaat altında bulundurmak için, zaman zaman yarımada kuzeyindeki steplere getirip yerleştirmek istemişlerdir. Bunlardan Mansuroğulları hanlık içerisinde çok mühim roller oynamışlardır. Mansuroğulları'ndan Kantimur 1620'den itibaren Osmanlılar nezdinde kazandığı nüfuzdan yararlanarak, hanlar karşısında zorbaca ve başına buyruk hareketlere başlamıştı. 1621'de Hotin Seferi'nde kendini göstermiş ve Osmanlı Devleti de onu Özü beyi yapmıştı. Âsî Şahin Giray'a ve Mehmed Giray'a karşı mücadeleleriyle nüfuzunu daha da pekiştirdi. Onun zorbalığına dayanamayan yeni han İnâyet Giray, üzerine yürüyerek Kantimur'u İstanbul'a kaçmaya mecbur etti. Orada Kantimur'a Silistre valiliği verildi. İnâyet Giray tekrar üzerine yürüyüp kabilesini yağma ettiyse de bu hareketi görevinden alınmasına yol açtı (1637). Çok geçmeden İnâyet Giray

da Kantimur da IV. Murad'ın emriyle idam edildiler. İstanbul hükümeti Kırım hanlarını zayıflatarak, daha iyi itaat altında tutmak için, Kantimur'dan itibaren, Nogayları genelde kendi nüfuz ve himayesi altına çekmeye çalışmıştır.

Bununla beraber çoğunluğu göçebe olan bu halk Osmanlı hâkimiyetini de sevmiyor, zaman zaman Bogdan'a taarruz ederek yağmalarda bulunuyorlardı. Bunların cezalandırılması, malların ve esirlerin iadesi için, Osmanlı padişahı hanı görevlendiriyor, bu görev de onunla Nogaylar arasında yeni çarpışmalara sebebiyet veriyordu. On sekizinci yüzyılda stepteki Nogaylar gittikçe daha ziyade Rus nüfuzu altına girmeye başlamışlardır. 1771'de Kırım'ı istila eden Dolgorukiy'nin ordusunda Nogaylar çoğunluğu oluşturuyorlardı. Ruslar bunların tekrar Kuban bölgesine göçmelerini teşvik etmişlerdir.[21] Taman Yarımadası, Kuban Havzası ile birlikte, göçebe Nogayların oturduğu ikinci bölgeyi oluşturuyordu. Daha güneyde Kabartay'da Çerkes kabileleri de Kırım hanlarını metbû tanırlardı.

İlk Kırım hanları Hacı Giray, Mengli Giray ve I. Mehmed Giray'ın yarlıglarından anlaşıldığına göre [bkz. bu kitapta "Giray" bölümü], Kırım Hanlığı'nın teşkilatı hemen hemen tamamıyla Altınordu geleneğinin devamından ibarettir. I. Sahib Giray'dan itibaren Osmanlı kurumları kuvvetle nüfuza başlamış, II. Gazi Giray, II. İslâm Giray, Canbek Giray ve Hacı Selim Giray zamanlarında Osmanlı kurumları ve medeniyeti Kırım'da gittikçe daha kuvvetlenmiş, Osmanlı Dîvân usulü, timar sistemi taklit edilmiştir. Fakat devletin Altınordu'dan intikal eden esas karakteri hiçbir zaman değişmemiştir.

On altıncı yüzyılda Bronovius'un hanlık teşkilatı hakkında bıraktığı tasvir ile 18. yüzyılın ikinci yarısında Baron de Tott ve Peyssonel'in tasviri arasında büyük bir fark yoktur.

Kırım Hanlığı esas itibariyle feodal karakterde bir kabile aristokrasisine tâbi olmuştur. Altınordu Hanlığı'nın son zamanlarında mühim rol oynamış belli başlı kabilelerden Şîrinler başta olarak, sırasıyla Argınlar, Barınlar ve Kıpçakların beyleri, "dört karaçu (karaçi) beyi" adıyla bu aristokrasinin en üst tabakasını oluştu-

ruyordu. On sekizinci yüzyıl ortalarında Kırımlı Abdülgaffar'a[22] göre, dört karaçu sırası ile Şîrinler, Mansuroğlu, Barınlar ve Sicivut (Sicuut) beyleriydi. Baron de Tott kendi zamanında bunları Şîrinler, Mansuroğlu, Sicivut, Argınlar ve Barınlar şeklinde sıralamaktadır (Peyssonel'de Barınlar Argınlardan öncedir). Pallas'ta bu beş aileden Barınlar ikinci sıradadır. Biliyoruz ki bu dereceleme kabilelerin han ile ilişkilerine göre zaman zaman değiştirilmiştir. Bahadır Giray (1637-1641) Mansuroğulları'nı, âsî oldukları için Kırım'dan kovmuş, birçoğunu kıyımdan geçirmişti. Bunlar sonra II. İslâm Giray zamanında (1644-1654) geri çağrıldılar ve eski yerlerini aldılar. Keza Sicivutların beyi I. Sahib Giray tarafından dört karaçu arasına yükseltilmişti.[23] Fakat Şîrinler birinci mevkii daima korudular. Şîrin beyi *baş-karaçu* yahut *baş-bey* unvanını taşır, han sülalesinden kızlarla evlenirdi. Bu ailenin birçok üyesi, han sülalesi mensupları gibi, *giray* unvanını taşımaktaydı.[24] Şîrinlerin beyi, devlet içinde handan ve hanedana mensup sultanlardan sonra, en yüksek mevkii işgal etmekteydi. Şîrin beylerinin Altınordu hanı Toktamış zamanında da *baş-karaçu* başka tâbirle *emîr-i kebîr* olduklarını ve bu sıfatla sağ-kol başına geçmiş bulunduklarını kaydetmeliyiz. Şîrinlerin Kırım'daki malikâneleri Karasu ile Kerç arasındaydı.

Kural olarak kabileler, bey ailesi içinde en yaşlısını bey seçerler ve bu seçim han tarafından onaylanırdı. Han onu azledemezdi. Kabileler, beyleri vasıtasıyla hanın otoritesini tanırlar, yani bey âsî olduğu zaman, kabile de âsî olurdu. Devlete feodal niteliğini veren bu sıkı kabile geleneği hanların otoritesini fazlasıyla sınırlamakta ve iç savaşları kolaylaştırmaktaydı. Dört *karaçu* beyi Kırım'daki en kuvvetli kabileleri, yani Kırım kuvvetlerinin büyük kısmını emirleri altında bulundurmaktaydılar. Bu dört (sonraları beş) karaçu beyi hanın dîvânında otururlardı ve onların oyu olmadan, hiçbir mühim mesele hakkında karara varılamazdı. Onlar hanın seçildiği kurultaylarda da esas rolü oynamaktaydılar. *Karaçu* beyleri "Çingiz Han Yasası"nın, daha doğrusu Altınordu geleneklerinin mutaassıp savunucuları sıfatıyla bu teşkilatı bozabilecek her yeniliğe şiddetle karşı koymakta, kendi ayrıcalıkları hususunda

çok hassas bulunmaktaydılar. Genellikle hanların seçimi, padişahtan çok onlara, daha doğrusu Şîrin beylerine tâbi olmuş ve onların istemedikleri han Kırım tahtında tutunamamıştır [bkz. bu kitapta "Giray" bölümü]. Beyler çoğu kez İstanbul'a beylerden birini bir mahzar ile göndererek, kimi han istediklerini bildirirlerdi. Kendi istedikleri han gönderilmezse, muhalif vaziyet alırlar, Kayalar-altı denilen mevkide toplanarak, kendi seçtikleri han etrafında mücadeleye girişirler, çoğu kez yarımada kuzeyindeki steplere çıkarak Nogaylar ile birleşirlerdi (bu rakip hanlar Saadet Giray, İslâm Giray ve Mehmed Giray'dır). Fakat Şîrin beyleri, Eminek Mirzâ'dan beri, *baş-bey* sıfatıyla genellikle İstanbul ile işbirliği yapmışlar, böylece padişahla çatışma haline gelmeden, nüfuz ve otoritelerini korumayı hatta pekiştirmeyi başarmışlardır.

Bu Şîrin beylerinin hanlığın Osmanlı himayesi altına girmesinde esas rolü oynadıkları bilinir. Fakat onlar, sonradan Moskova'nın entrikalarına uyarak, hanlığın iç savaşlara sürüklenmesinde ve Rus istilası altına düşmesinde de başlıca rolü oynamışlardır. Ruslar Kırım'ı ilhâk ettikten sonra, Şîrinlerin beyine 2.000 rublelik bir tahsisat bağlamışlardır. Diğer taraftan Kırım ordusunu oluşturan kabileler askerî yeniliklere, yeni bir ordu kurulması fikrine her zaman şiddetle karşı koyarak, ülkenin Altınordu devrindekinden bir adım ileri gitmesine izin vermemişlerdir.

Bu arada işaret etmek lazımdır ki 18. yüzyılda, Rus istilalarının bir neticesi olarak, Kırım'da Batı'ya yönelik bir ilgi uyanmıştır.[25] 1768'de Kırım Giray'ın Baron de Tott'tan[26] Molière'in tercümesini istediğini biliyoruz. Nihayet Şahin Giray Han, Kırım'ın Petro'su olmak emelindeydi. Kuvvetli etkisi görülen Osmanlı merkeziyetçi sistemi dahi, hanlığın kabilelere dayanan feodal teşkilatını değiştirememiştir. Devlet işlerinde doğrudan doğruya oy sahibi olan *karaçu* mirzâları elinde daha birçok kabile beyleri, mirzâlar vardır ki, bunlar da irsî soylular sınıfına mensupturlar. Osmanlı kapıkulu sisteminin yerleşmesinden sonra meydana çıkan bazı büyük aileler ikinci bir soylu sınıfı oluşturmuşlardır. Bunların birçoğu aslında Çerkes kölelerdir. Peyssonel bunlar arasında Kudalak, Avlan, Kemal, Uzic ve Kaya ailelerini saymaktadır. Bunlardan en eskisi

Kudalakların en yaşlı üyesi, kapıkulu mirzâlarının başı sıfatıyla kurultaya iştirak ederdi.

Toprak ve tebaa, han ailesi ve mirzâlar arasında timar olarak bölüşülmüştür. Hanın kendileri için belirlediği timarlar üzerinde tasarruf eden mirzâlar vergileri kendileri için toplarlardı ve bunun karşılığında bizzat askerî hizmette bulunmaya ve timarına göre yanlarında belirli miktarda asker götürmeye mecburdular. Mirzâlar kabile beylerinin özel bayrağı altında (büyük kabileler birden fazla bayrak altında) sefere giderlerdi. Bir kısım işlenmemiş arazi asil olmayan kimselere, han tarafından şenletilmek şartıyla timar olarak verilmiştir. Bunlar çelebi unvanı ile anılmakta ve hanın silâhdârının kumandası altında, ayrı bir bayrakla sefere gitmekteydiler. On yedinci yüzyılda Evliyâ Çelebi'nin gözlemlerine göre, mirzâlar topraklarını çoğunlukla Hıristiyan esirlere işletirlerdi ve bu esirlerin sayısı daha bu devirde yüz binlere varmaktaydı.

Bütün bu mirzâların üzerinde han ve onun sülalesinden gelen sultanlar yer almaktaydı. I. Hacı Giray hanın yarlığında (1453) *oglan* unvanı ile anılan bu sultanlardan her biri savaşta mevki ve derecelerine göre değişen büyüklükte bir kuvvete kumanda ederdi. Çingiz Han Yasası adı altında gösterilen geleneksel kurallara göre han, veliaht makamında olarak, küçük kardeşini *kalgay* (ilk şekli *kagalgay,* bkz. bu kitapta "Kalgay" bölümü) seçmek zorundaydı. Daha küçük kardeşini yahut çoğunlukla oğlunu ikinci veliaht sayılan *nureddînlik* (*nuradin*) mevkiine getirirdi. *Kalgay* ve *nureddîn*in ayrı sarayları ve dîvânları vardı. Yabancı hükümetlere, esas itibariyle hanın yarlığı ile aynı olmakla beraber, kendi adlarına yarlıg gönderebilirlerdi. Hanlığa yıllık vergi (*tıyış*) gönderen devletler (Moskov Çarlığı, Lehistan Krallığı) onların hisselerini göndermezlerse, handan bağımsız olarak o devlete karşı düşmanca harekette bulunmakta serbesttiler. II. Gazi Giray *kalgay*lığa ve *nureddîn*liğe kendi çocuklarını getirerek ve diğer sultanları katliamla tehdit ederek, şüphesiz Osmanlı padişahı örneğine göre, mutlak hâkimiyetini kurmaya çalışmışsa da, sultanlardan birçoğu Rumeli'de Çirmen Sancağı'nda padişahtan aldıkları malikânelere sığınmışlardır. Os-

manlı padişahı veya Kırım aristokrasisi için bunlardan birini hanlık makamına getirmek her zaman mümkündü.

Kuban, Bucak ve Yedisan vilayetlerinin genel valileri yahut daha doğrusu bu üç bölgedeki Nogayların kumandanları sultanlar arasından seçilirdi ve *serasker sultan* unvanı taşırlardı. Bunların da ayrı sarayları ve dîvânları vardı. Or-beyi mevkii ise, genellikle Şîrin beylerine verilirdi ve mevkileri serasker sultanlardan sonra gelmekteydi.

Hanlık içinde handan sonra gelen en yüksek bu altı mevkinin dışında kalanları, Feyizhan ve Zernov'un yayınladığı *tıyış* defterleri ile Peyssonel'in tasvirini karşılaştırmalıdır. On altıncı yüzyıldan itibaren *tıyış* defterlerinde Rus çarı veya Leh kralı tarafından *bölek* gönderilen bütün büyük mevki sahiplerinin payeleri sırasıyla gösterilmiştir. Hanın annesi veya karılarından birine bağlı *ana-bey*, kız kardeşine ve kızlarının en büyüğüne bağlı *ulug-hanı* mevkileri, seraskerlerden sonra, en yüksek sayılmakta olup, kendilerine has daireleri ve gelirleri vardı. Bu kadınlar, kâhyaları vasıtasıyla kendilerine tahsis olunan köylerin vergilerini toplatırlardı.[27] *Tıyışta* mühim payları vardı.

Devlet işleri hanın bizzat başkanlık ettiği bir dîvân tarafından yürütülmekte olup üyeleri şunlardı: *Kalgay*, *nureddîn* ile Bucak, Yedisan ve Kuban seraskerleri (Bahçesaray'da iseler), Şîrin beyi, müftî, *ulug-aga* (vezir) kazasker, hazinedar başı, defterdar, *aktaçı-bey*, kilerci-başı, dîvân efendisi, kazasker nâibi, Bahçesaray kadısı ve kullar-ağası.

Kapıcıbaşı ve kapıcılar kethüdası, Osmanlılarda olduğu gibi, dîvâna dahil olmayıp, protokol işlerine bakmaktaydılar. Mühim devlet işleri hanın başkanlığında fevkalade hallerde toplanan *kalgay*, *nureddîn*, üç serasker, vezir, kazasker ve *karaçu* beylerinin katıldığı bir mecliste kararlaştırılırdı. Bu toplantılarda savaş ve barış gibi hayatî konularda *karaçu* beylerinin oyu mutlak bir nitelik taşırdı. Şîrin beyi gerek görürse, mirzâların başı sıfatıyla bu olağanüstü meclisi, kurultayı kendi başına toplayabilirdi. Buna genellikle han ile bir ihtilaf çıktığı takdirde başvurulur ve toplantı meşhur Kayalar-altı mevkiinde yapılırdı. İşlerin yürümesi ve hanın

otoritesinin kurulması için, yalnız onunla karaçu mirzâları arasında değil, İstanbul hükümeti ile de mutabakat gerekiyordu. Hanlıkta huzurun ve dengelerin korunması ile mütecanis bir siyasetin uygulanması fiilen Şîrin beyi ile padişahın veziriâzamı arasındaki anlaşmanın devamına bağlı kalmıştır. Padişahın Kırım hanının arkasında olması, sultanların ve kabilelerin mücadelelerini frenlediği, bu da iç rekabetlerden faydalanmak isteyen Moskova'nın müdahalelerine set çektiği için, hayatî önem taşımıştır. Şüphesiz hanlığın Kazan ve Astrahan düştükten sonra daha iki buçuk yüzyıl varlığını koruyabilmesi, başlıca bundan ileri gelmiştir. Fakat diğer taraftan Osmanlıların Kırım kuvvetlerini Orta Avrupa ve İran'daki savaş sahnelerinde fazlasıyla kullanmak istemesi ve kabile aristokrasisinin hâkimiyetini kırmaya ve Nogayları ayırmaya yatkınlığı, direniş hareketleri doğurmuş ve hanlığı zayıflatmıştır.[28]

Baron de Tott'un başvekil diye vasıflandırdığı hanın veziri yahut daha eskiden kullanılan unvanı ile *ulug-aga*sı köken itibariyle hanın kullarındandır. Vezirler 17. yüzyılda Sefer Gazi ile geçici bir süre için devlet içinde birinci derecede nüfuz kazanmış iseler de bu kuvvetli kişilik de bunu ancak kalgaya karşı *karaçu* mirzâları ile olan ittifakına borçluydu. 1724'te han veziri Subhan Gazi de, Şîrin beyleri ile birleşerek, Saadet Giray Han'ı tahtı bırakmaya mecbur etmiştir. Sefer Gazi Ağa'nın ve ondan sonra gelen nüfuzlu ağaların Moskov ve Leh başvekillerine gönderdikleri mektuplarda kendilerini, Osmanlı veziriâzamları tarzında, *vekîl-i mutlak* sıfatı ile anmaları bizi yanıltmamalıdır. On sekizinci yüzyıl ortalarında, yani Osmanlı merkeziyeti sisteminin en çok yerleşmiş bulunduğu bir devirde dahi Baron de Tott kabile aristokrasisi karşısında vezirin ve müftînin Osmanlılarda görülen nüfuz ve iktidara hiçbir zaman sahip olmadıklarına işaret etmiştir.[29] Burada ulemanın devlet içinde büyük mevkiini ve rolünü unutmamak lazımdır. Kırım'da İslâmî tahsil ve terbiyeye verilen önem, medreselerin çokluğu ve şehir ve köy ahalisinin dindarlığı hemen bütün seyyahlar tarafından (Evliyâ Çelebi, Peyssonel, De Tott) belirtilmiştir.[30] Kırım idarî olarak 48 kadılığa ayrılmış olup (bunlardan üç sahil kadılığı Osmanlı idaresine tâbi idi) sivil idare ve bütün hukukî işler kadıların yetki

sınırları içindeydi. Bunların adlî ve idarî faaliyetlerini gösteren sicillerden 124 kadarı Leningrad Müzesi'ne naklolunmuştur.

Hanın ordusu, yukarıda bahsettiğimiz mirzâlara tâbi kabile kuvvetlerinden başka, Nogaylardan ve kapıkullarından oluşur. Kuban, Yedisan, Bucak seraskerlerinin getirdikleri Nogay kuvvetleri, kendi mirzâları kumandasında hareket eden kabile kuvvetlerinden oluşur. Kapıkulu hanın, maaşları padişah tarafından verilen hassa kuvvetidir. İlk defa 1532'de Sahib Giray İstanbul'dan tayin edilen han sıfatı ile Kırım'a gönderilirken, rakiplerine karşı padişah tarafından maiyetine 60 topçu, 300 cebeci, 1.000 sekbandan oluşan bir kuvvet ile 40 müteferrika, 30 çavuş ve 60 timar ve zeâmet sahibi verilmişti. Sekban bölüklerinin kumandanı baş-bölükbaşı dîvânın toplantılarına nezaret ederse de oy kullanamazdı.

Kırım kuvvetlerinin esas kısmını teşkil eden atlılar, geleneğe sıkı sıkıya bağlı olup, ateşli silahlara rağbet etmedikleri gibi, Osmanlılar da özellikle Kefe üzerinde zaman zaman uyanan iddialar sebebiyle hanlığın bir topçu kuvvetine sahip olmasını istememişlerdir. Bununla beraber Kefe'den Osmanlı topçu kuvvetleri zaman zaman Kırım ordusuna katılarak yardım etmişlerdir. Boronovius, Baron de Tott vb. tarafından tasvir olunan Kırımlıların savaş taktiği, kollar halinde süratli çevirme ve baskın usulleri ile Türk–Mogol geleneğinin bir devamından ibarettir. Sefere çift at ile giden Kırım askeri dönemin en süratli süvarisiydi ve 16. yüzyıldan itibaren Osmanlı ordularının akıncısı hizmetini görmüştür. Kırımlılar Rusları baskı altında bulundurmak ve zayıflatmak için, Moskov topraklarına tahripkâr akınlar yaparlardı. Çarlığın buna karşı güney sınırlarında inşa ettiği bir dizi kaleye dayalı savunma sistemi, her zaman amacına tam hizmet edememiştir. Rusya'ya ve Lehistan'a bu seferler kışın nehirler donduğu zaman yapılırdı.

On altıncı yüzyıl başından itibaren hanlık Rusya'yı daima en büyük düşman olarak tanımış, onun Volga Havzası'na ve Karadeniz'e ilerlemesini durdurmaya çalışmış, 16. yüzyılda Lehistan ile 17. yüzyılda Kazaklar ve İsveç ile ittifak ilişkileri kurmuş, hatta 1760'ta Prusya kralı ile dostane müzakerelere girişmiştir. 1767'de Fransız hükümeti, Lehistan'da Rus müdahalelerini önlemek için

Kırım Hanlığı'nın Rusya'ya karşı önemini takdir ederek, Bahçesaray'a Baron de Tott'u göndermiştir.

Hanlık 1681 tarihine kadar Osmanlı İmparatorluğu ile Rusya arasında siyasî ilişkilerde aracı olmak iddiasında bulunmuş, Osmanlı hükümeti de Kırım'ın kuzey işlerinde önemli mevkiini görerek, siyasetini genellikle ona uydurmuştur. Rus elçileri, İstanbul'a giderken, mutlaka Bahçesaray'a uğramakta ve kuzeye ait meselelerde han hükümetinin görüşünü öğrendikten sonra Osmanlı payitahtına geçmekteydiler.

Giray

Giray, 14. yüzyıl başlarından 1783 yılına kadar Kırım'da hüküm süren hanedanın adıdır. Sülale, Çingiz Han'ın oğullarından Cuci'nin küçük oğlu Tokay Timur'a bağlanmaktadır. Tokay Timur'un bir oğlu, Öreng Timur (yahut Oran Timur), Altınordu hükümdarı Mengü Timur'dan (1266-1280) Kırım ve Kefe'yi yurtluk (Mog. *nutuh, nuntuh*) almıştır.[1] Tokay Timur oğullarının Kırım ile ilgisi bu suretle kurulmuş görünüyor. Batu Han soyunun Berdi Beg'de kesilmesinden sonra (1359), Altınordu'da hanlık için başlayan mücadelelere Tokay Timuroğulları da katıldılar. Kırım ve Karadeniz'in kuzey bozkırları bu mücadelede onların dayandığı başlıca bölge olmuştu.

Tokay Timuroğulları, Künçek Oglan'dan sonra, üç kola ayrıldılar. Bunlardan ancak Baş Timur (bazı kaynaklarda Taş Timur) oğulları Kırım'da devamlı bir hanlık kurabildiler. İşte Giraylar, bu Baş Timur oğullarının soyundan inmektedirler.[2] Baş Timur'un daha 1394-1395'te bir tarafında Toktamış Han'ın adını ve diğer tarafında kendi adını taşıyan para bastırdığını,[3] Edike'ye karşı mücadele ettiğini ve sonra Timur'un yanına sığındığını (1404) biliyoruz. Baş Timur'un han unvanını taşıyan oğlu Gıyâsüddîn (Gıyâseddin), Kırım'da rakipleri karşısında tutunamayınca, Litvanya büyük dukası Witold'un yanına sığındı. Leh kaynaklarına göre, oğlu Hacı Giray

orada dünyaya geldi. Öte taraftan Gıyâseddin'in kardeşi Devlet Birdi'nin 1427'de Kırım'da hâkim bulunduğunu ve Mısır sultanı Barsbay'a bir elçi heyeti gönderdiğini biliyoruz.[4]

Herhalde ilk Kırım hanı sayılan Hacı Giray'dan evvel, atalarının 15. yüzyıl başlarında Kırım'da hâkim oldukları muhakkaktır. Kırım yerli rivayetlerine göre,[5] Hacı Giray babası Gıyâseddin'in büyüdüğü Giray kabilesi içinde doğmuş ve Gıyâseddin bu kabileden olan atalığına hürmet olarak, büyük oğluna Hacı Giray adını vermiştir. Bu Giray kabilesinin, Hacı Giray ile kardeşi Canay Oglan'a (bazı kaynaklarda Cihan Giray) dara düştükleri dönemlerde kol kanat gerdiği hakkındaki kayıt da[6] dikkate değer. Kırım hanlarına verilen *giray* lakabı, şüphesiz bu kabileden kalmıştır.

Németh Gyula'ya[7] göre, *giray* Türkçe *ker* (dev, en kudretli mahlûk) sözünün küçültme şekli olan *ker-ey*'den gelmektedir. Bunun muhtelif şekilleri olan Kerey, Kirey, Kiray ve Giray kabile ve boy adlarına Kazak, Türkmen, Başkırt, Buret ve Mogollarda (-t çoğul eki ile *Kereit* şeklinde) rastlanmaktadır. Çingiz Han sahneye çıktığı zaman, Mogolistan'ın en kuvvetli siyasî camiasını teşkil eden Türk Kereit kabilesi, onun tarafından mağlup edilerek, muhtelif Mogol kabileleri arasında dağıtılmıştır. Bununla beraber –Kereit kabilesi Mogol İmparatorluğu'nda seçkin bir konum aldı. Bizzat Çingiz Han, mağlup Kereit hanının yeğenini kendine eş almıştı. Mogol fetihleri ile birlikte, bunların pek uzak yerlere kadar yayıldığını ve bazı bölgelerde çeşitli gruplar içinde adlarını bugüne kadar koruduklarını görüyoruz. Kırım'da bulunan birçok kabile gibi, bu Kireylerden bir kolun, Altınordu kargaşalıklarının başladığı 14. yüzyıl ortalarında Sır-Derya boylarından Kırım tarafına geçen "sağ-kol" Özbekleri ile[8] Kırım'a geldiği tahmin olunabilir. Bugün Orta Asya'da Kazakların "orta yüzü"nü teşkil eden beş büyük kabileden biri Kireylerdir. Bunlardan Irtış, Sarı Su ve Çu kenarlarında dolaşan Uvak-Kireyler arasında, Taraklı adında bir şubenin bulunması dikkate değer.[9] Kırım hanlarının da tamgasına "tarak-tamga" denmektedir ve şekli şudur: ⊥Ш⊥ yahut ⊥Ш⊥.] Bu damga Altınordu hanlarının damgasına benzer. Tarak-tamga, Mengli Giray'ın paralarında[10] ve 1475 tarihli bir yazısında görülü-

yor.[11] Ulug Muhammed'in 1428 tarihli bir yarlığında aynı damgayı görüyoruz (*Yarlık ve Bitikler*, vesika 1; Kırım kabileleri arasında tarak-tamganın muhtelif şekilleri için bkz. O. Akçokraklı).[12]

Giray lakabını ilk defa Hacı Giray kullanıyor (845 = 1441 tarihli parasında ve 1453 tarihli yarlığında adı –حاجی کری– şeklinde yazılmıştır.[13] Ondan sonra hanlık için birbirleriyle mücadeleye girişen oğulları arasında bu lakabı yalnız Mengli Giray taşıyor;[14] kardeşi Nûr Devlet Han'ın imzası için bkz. *Belleten*, III-IV;[15] 15. yüzyıl ortalarında Barak Han'ın bir oğlu da Giray adını taşıyordu). Bundan sonra bütün Kırım hanları Mengli Giray soyundan geldiği gibi, hepsi bu Giray adını da miras olarak devralmışlar ve bu deyiş, han soyuna mensup bütün prensler tarafından lakap gibi kullanılmıştır. Ancak *giray* lakabını, han ailesinden kız alıp veren Şîrin beylerinden bazılarının da kullandığını işaret edelim.[16]

Hanlığın kurucusu sayılan Hacı Giray, Tat-ili'nden batıya göçen kabilelerin ve bilhassa Şîrinlerin yardımıyla Kırım'da atalarının mirasını tekrar ele geçirebildi ve Litvanya Büyük Dukalığı, Moskova ve nihayet Fâtih Mehmed ile ittifaklar kurarak hanlığı kuvvetlendirdi. Bu kudretli Osmanlı padişahıyla başlayan (1454 ittifakı) ilişkiler, Hacı Giray'ın ölümünden (1466) sonra, oğulları arasında iç mücadeleler baş gösterince, bir himaye şekline dökülmekte gecikmedi.

Fakat Giray hanedanının Osmanlılara tâbiliği, zannedildiği gibi birdenbire olmamıştır. Rakip kardeşleri birbirine düşürmek siyasetini güden Kefe Cenevizlilerine karşı, Kırım kabile beyleri 1475'te Osmanlıları davet ettiler. Kefe'nin zabtından sonra, hanlık üzerinde Osmanlı himayesinin kurulmasında bilhassa Şîrin Tarın beyi Eminek büyük rol oynadı.[17] Mengli Giray, Kefe'nin zabtından sonra, Gedik Ahmed Paşa ile bir ittifak antlaşması imzaladı. Bir buçuk ay kadar sonra İstanbul'a yazdığı bir mektupta padişaha bağlılığından ve kulluğundan bahsetmekteydi.[18]

1476 yazında padişahın isteğiyle Eminek Mirzâ kumandasında, Kırım kuvvetleri Bogdan'a karşı Osmanlılar ile işbirliği yaptılar. Bu esnada Seyyid Ahmed Han'ın Kırım'ı istilası, Mengli Giray'ın düşmesi, kardeşi Nûr Devlet'in hanlığa getirilmesi ve nihayet Emi-

nek'in müracaatı üzerine, Mengli Giray'ın İstanbul'dan Kırım'a gönderilerek tekrar han yapılması Osmanlı himayesinin yerleşmesine yardım etti. Seyyid Ahmed Han'ın herhangi bir teşebbüsüne karşı ülkeyi garantisi altına alan[19] ve Eminek Mirzâ aracılığıyla hanlığa istediğini getirerek, Kırım tahtına istikrar kazandıran padişahın nüfuz ve himayesi kuvvetlendi. Fakat Mengli Giray öldükten sonra (1514), "Çingiz Türesi"ne bağlı olan bağımsızlık taraftarları, Mehmed Giray ile birlikte başa geçtiler. Onlar eski hanlık geleneklerini devam ettirmek istiyorlardı. Mehmed Giray babası Mengli Giray'a, I. Gazi Giray ise Mehmed Giray'a veliaht (*kalgay*) sıfatı ile halef oldular. Hanlığın ortadan kalkmasına kadar Osmanlı tâbiliğine ve etkisine karşı mücadele eden bu "Çingiz Türesi" taraftarları yani kabileler aristokrasisi, zaman zaman kanlı mücadelelere yol açmaktan geri kalmadılar.

Osmanlı metbûluğu ve kurumları ancak 1534'ten sonra gerçek şekilde yerleşti. İstanbul'un tayin ettiği hanlar, Saadet Giray (1524-1532) ve sonra Sahib Giray'a (1532-1551) karşı İslâm Giray, muhaliflerin başında 1534'e kadar mücadeleye devam etti. Sahib Giray, Kırım'a gönderilirken yanına 60 topçu, 300 cebeci, 1.000 sekbandan oluşan bir kuvvetle 40 müteferrika, 30 çavuş ile 60 timar ve zeâmet erbabından kurulu bir maiyet verilmişti. Kabile aristokrasisine karşı hanların ve sonuç itibariyle Osmanlıların kuvvet ve hâkimiyetini sağlayan bu askerlerin maaşına karşılık olarak, her yıl İstanbul'dan hana, "sekban akçası" adı ile bir para gönderilmesi bu tarihten itibaren başlar. Sahib Giray, İstanbul'un yardımı ile muhalifleri yenmeye ve Osmanlı saray ve idare usullerini Türk–Mogol devlet geleneklerinin yerine koymaya çalıştı.

Mengli Giray'ın 1484 Bogdan Seferi'nden beri Kırım hanları Osmanlılar ile askerî işbirliğinde bulunmamışlardı. İkinci defa 1538'de, yine Bogdan'a karşı, Sahib Giray'ın gelip, Kanunî Süleyman'ın ordusuyla birleştiğini görüyoruz. Bu seferde padişah kendisine hükümdar muamelesi gösterdi. Fakat bundan sonra Kırımlılar Macaristan seferlerine sık sık çağrılmaya başladılar (1543'te Macaristan'a giden ilk Kırım ordusu *kalgay* Emin Giray idaresinde bulunuyordu). Aslında 16. yüzyılın ortalarında Doğu Avrupa'daki

büyük siyasî gelişmeler artık Kırım Hanlığı ile Osmanlı Devleti'nin talihini birbirine bağlamıştı. Giraylar Altınordu hanlarının meşrû mirasçıları sıfatıyla Kazan ve Astrahan için, 1502'den sonra Moskova ile şiddetli bir rekabet haline girmişlerdi. Uzun bir mücadele döneminden sonra, bu yerlerin (1552'de Kazan ve 1556'da Astrahan) Moskova eline düşerek, kuzeyde büyük bir devletin kurulması ile Rus nüfuz ve hâkimiyetinin Kafkaslar'a (Terek Kalesi) ve Karadeniz'e doğru (Rus Kazaklarının 1559'daki Azak kuşatması) yayılması Kırımlılar ile Osmanlıları, eskisinden çok daha sıkı bir şekilde yaklaştırdı. Giraylar Altınordu'yu kendi yönetimleri altında canlandırma emelini kesin biçimde bırakarak, Karadeniz üzerinde Osmanlı İmparatorluğu'nun başlıca yardımcısı olma durumunu benimsediler. Onlar için hanlığı korumanın başka çaresi kalmamıştı.[20]

Öte yandan Osmanlı Devleti de artık hanlığın Moskov'a karşı mücadelesini teşvik etmekte ve onu kuzeye karşı bir "sedd-i sedîd" saymaktaydı. Giraylar yalnız kuzeyde değil, artık bütün savaş meydanlarında Osmanlılar ile sıkı işbirliği yaptılar. Bazı hanlar padişahın emirlerine, bir beylerbeyi gibi tâbi olmayı reddettilerse de bu, gelişmelerin esasının girdiği yönü etkilemedi. İran seferlerine gitmek istemeyen Semiz Mehmed Giray Han ve oğlu Saadet Giray'ın isyanı (1580-1587) İstanbul tarafından bastırılınca, Osmanlı nüfuzu eskisinden daha kuvvetle yerleşti. İstanbul'dan gönderilen II. İslâm Giray (1584-1588) ilk defa hutbede padişahın adını başta okumakla,[21] yeni duruma resmî ifadesini vermiş bulunuyordu. Bununla beraber, Giraylar sikkelerde kendi adlarını tuttular. Onlar Osmanlı hükümetince, sikke ve hutbe sahibi bir İslam hanedanı sayılıyordu; fakat artık fiilen padişah tarafından azl ve tayin edilen ve onun emriyle sefere gitmek mecburiyetinde olan tâbi beylerden farksızdılar.

Hanların, Mengli Giray'dan beri, veliaht makamında bir kalgay (*kagalğay*) ve 1584'ten beri ikinci veliaht makamında bir *nureddîn*[22] tayin ettiklerini biliyoruz. "Kânun-ı Cengizî"ye göre, hanın kalgaylığa küçük kardeşini getirmesi gerekirdi. Hanlığı sadece çocuklarına bırakmak isteyen bazı hanların bu kuralı bozmaları

direnişle karşılanmış ve hatta bazen isyanlara sebep olmuştur. Taht boş kalınca, eski han yerine *kalgay*ın ve *kalgay*ın yerine de *nureddîn*in (*nûra'l-dîn*) geçmesi gerekiyordu. Böylece padişah tarafından tayin durumu ancak bir şekilden ibaret kalacaktı. Padişah, *kalgay* ve *nureddîn* için de beratlar vermekle beraber, hâkimiyetini hayali bir hale getiren bu sıraya her zaman riayet etmedi.

Kırım kabile aristokrasisinin, İstanbul'a danışmadan, "türeye göre" *kalgay*ları han ilan ettikleri de görülmüştür. I. Gazi Giray ile Toktamış Giray bu şekilde, beyler tarafından han ilan edildiler. Bunlar padişah tarafından tanınmadı ve bundan dolayı kanlı mücadeleler çıktı. Kargaşalıklardan kaçınmak için, İstanbul'un genellikle *kalgay*ların ve *nureddîn*lerin hukukunu göz önünde tuttuğunu görüyoruz. 40 handan 24'ü *kalgay*lıktan ve beşi *nureddîn*likten han olmuşlardır. Osmanlı sarayı *kalgay*lığa her zaman uymamışsa da hanları daima Giraylar soyu içerisinden seçmiştir. Aslında bunun dışında yapılan bir seçimi Kırım kabile aristokrasisinin kabul etmesine imkân yoktu.

Kanunî Süleyman devrinde, Saadet Giray Han'dan itibaren, han kardeşlerinden birisinin, rehine olarak İstanbul'a gönderilmesi âdet olmuştu.[23] Bu, hanların itaat ve bağlılığını sağlamak için alınmış bir önlemdi. Bu rehinelerden Kırım'a iki defa han gönderilmiştir (II. İslâm Giray ve I. Bahadır Giray).

Hanları padişah tayin ve azleder. Buna dair yapılmış bir ahidnâme söz konusu değildir.[24] Padişah bu yetkisini daha çok "halife" sıfatına dayandırmış gibi görünmektedir.[25] Genel olarak aday, padişahın huzuruna çıkarılır ve onun elinden hanlık menşûrunu alırdı. Sonra kendisine "hanlık teşrifâtı" (sancak, kılıç, mücevher sorguçlu kalpak ve samur kürk) verilir ve törenle Kırım'a gönderilirdi.[26] Hana 1484'ten beri, *kaftan-behâ* adı ile Kefe gümrüğü gelirlerinde 1.500.000 akça sâliyâne verilirdi. Sefere çağrılırken, ayrıca kendisine bir kapıcıbaşının götürdüğü bir hatt-ı hümâyûn ile birlikte, *çizme-behâ* adı altında, 40.000 altın gönderilir; han bunu kapıkuluna ve mirzâlarına dağıtırdı. Seferde *teşrîf-i kudûm* ve diğer adlar ile hana ve askerlerine başka paralar da verilmekteydi.

Kırım ordusu, 16. yüzyıl sonlarından itibaren, imparatorluk ordusunun akıncı kuvvetleri yerine geçtiğinden, hemen bütün seferlere çağrılmıştır. Bu hususta herhangi bir ihmal, hanın azline sebep sayılmıştır. Sefere davet eden hatt-ı hümâyûnlarda daima tekrarlanan "dîn-i İslâma muavenet" ve "Âl-i Osman'a uhuvvet" ifadeleri birer formülden ibarettir. Fakat sefere gitmemek hususunda han kabileler aristokrasisi ile birleşiyorsa, isyan hazır demektir (II. Mehmed Giray ve III. Mehmed Giray zamanlarında olduğu gibi); yahut devlet bu kabileleri harekete geçirmek için, onların istediği hanı göndermeye mecbur kalırdı (I. Selim Giray, III. Saadet Giray, II. Devlet Giray, III. Devlet Giray vb.). Bu yolla çok defa tahta geçen hanı bu kabile aristokrasisi belirlemiştir.

Kırımlıların askerî yardım karşılığında, bazı siyasî isteklerde bulunduklarını da biliyoruz. 1484 Seferi'nden sonra Mengli Giray, Dinyester Nehri üzerinde bazı yerleri (Kavşan, Tombasar ve Balta) almıştı. I. Sahib Giray, Gözleve üzerinde; II. Gazi Giray Eflak, Bogdan beylikleri ve Silistre eyaleti üzerinde bir nevi hâkimiyet ortaklığı istediler.

Rehinlikler, azledilmiş hanlar, akrabaları ve yeni tayin olunan hanların büyükleri, bir katliamdan korunmak ve devlet yanında bir nevi rehine olmak üzere, Rumeli'de İslimye, Yanbolu, Tekirdağı ve Çatalca gibi yerlerde çiftliklerde yerleştirilir ve kendilerine sâliyâne, hâs ve zeâmet tahsis olunurdu. Kırım'da II. Gazi Giray'ın rakibi Fetih Giray'ı ve dokuz oğlunu öldürtmüş olması bunu haklı gösteriyordu. Padişah tarafından hanların, azil, hapis ve sürgün cezalarından başka, nadir olmakla beraber, idam cezasına çarptırıldıkları da vâkidir (IV. Murad'ın İnâyet Giray Han'ı bostancılara idam ettirmesi, 1637). Suçlu veya tehlikeli görülenler çoğunlukla Rodos Adası'na sürülürdü. Giraylar içinde Osmanlılığı en ziyade benimsemiş olanlardan Bora Gazi Giray ve Hacı Selim Giray Osmanlı tarihinde de özel bir yer kazanmışlardır. Hacı Selim Giray, 1683-1699 büyük bozgun yıllarında, İstanbul'da büyük bir nüfuz kazandı. Osmanlı sülalesi söndüğü takdirde, Giraylar tahta aday görülüyordu. 1687'de İstanbul'da âsîler, Osmanlı hanedanını ortadan kaldırarak, tahta Girayları getirmeyi bile düşündüler.[27]

Giraylar hanedanı içinde 16. yüzyıl sonlarında Çoban Giraylar meydana çıkmıştır. Fetih Giray, Gazi Giray Han'ın *kalgay*ı bulunurken, bir akında esir ettiği Leh boyarlarından birinin kızını, fidye-i necat karşılığı, memleketine geri göndermişti. Fakat uyuşulan para tam olarak gelmediğinden, kız beraberinde gönderildiği kapıağalarından Hacı Ahmed ile Bogdan'da Yaş şehrinde bir süre daha kaldı. Sonra yolda bir çocuk dünyaya getirdi. Fetih Giray bu çocuğu, kendisinin olmadığını iddia ile öldürtmek istediğinden, Hacı Ahmed onu Bogdan'da gizledi. Burada çobanlığa verilen çocuk, Fetih Giray'ın 1596'da katli üzerine, Akmescid'e döndü. III. Mehmed Giray ve Şahin Giray Kırım'a gelince, bütün Giraylar, katliama uğramak korkusuyla İstanbul'a kaçtılar. O zaman *nureddînlik* için kimse bulunamadığından, Fetih Giray'ın oğlu olduğu iddia edilen bu çobana Devlet Giray adı verilerek, *nureddîn* tayin olundu. Onun iki oğlu da biri Fetih Giray, öteki Âdil Giray adlarını aldılar. Bu suretle Giraylar sülalesi içinde Çoban Giraylar meydana çıktı. IV. Mehmed Giray, bunlardan Fetih Giray'ı *kalgay* yapmak mecburiyetinde kaldı. Çoban Giraylardan han olan yalnız Âdil Giray'dır (1666-1671). Asıl Giraylar, bunları katiyen kendi soylarından saymamışlardır. Âdil Giray'dan sonra onlardan hiç kimse Kırım'da yüksek bir mevkie geçememiştir.

Girayların hâkimiyeti Kırım Yarımadası dışında, Karadeniz'in kuzeyinde geniş alanlara yayılmaktaydı. Daha 1453'te bir yarlığında Hacı Giray, egemenlik alanı olarak Kırım, Taman, Kıpçak ve Kabartay'ı saymaktadır;[28] gerçekten doğuda Kabartay'a kadar Çerkes memleketi (Kuban Havzası), Azak'tan Dinyester Nehri'ne kadar olan Nogay memleketi, kuzeyde Don ve Dinyeper arasında Belgorod'a kadar stepler Kırım hanlarına tâbi sayılıyordu. Özü (Dinyeper) ve Don Kazaklarının yayıldıkları kuzey stepleri ile Çerkes ve Nogayların ülkelerinde bu hâkimiyet kendini her zaman hissettiremiyordu (hanlar, yarlıglarının başında, kendilerini ve hâkim oldukları yerleri şu şekilde ifade etmektedirler: "Ulug orda ve ulug yurtnuñ ve Deşt-i Kıpçaknıñ ve taht-ı Kırımnıñ ve sansız köp çerünüñ ve sagışsız Tatarnın ve tag-ara Çerkesniñ ve tat bile tavgaçnıñ ulug padişahı ve hem ulug hanı bolgan emâret-meâb eyâlet-nisâb saâdet-iktisâb azametlû ve rif'atlû ve sehâvetlû ... han").

Kırım hanları Bahçesaray'da otururlardı. *Kalgay*ın merkezi Akmescid, *nureddîn*inkiyse Bahçesaray civarında Kadı-Sarayı idi. Han gibi, bunların da kendilerine mahsus sarayları ve dîvânları vardı. Kendi adlarına yarlıglar gönderirlerdi. Osmanlı etkisi gittikçe kuvvetlenmekle beraber, hanlığa, hakikatte irsî kabile beylerinden oluşan bir kabile aristokrasisi hâkim olmuştur. Han dîvânında devlet işleri, bu aristokrasinin en yüksek kademesinde olan dört *karaçu* beyi tarafından konuşulur ve hanlar, mühim hiçbir meselede onların muvafakati olmadan bir karar alamazlardı.

Giraylar Moskov İmparatorluğu'nun kuruluşuna engel olamamışlarsa da, hiç olmazsa 16. yüzyılda, Moskova şehrine kadar ilerleyerek, yaptıkları birçok istila hareketi ve kudretli Osmanlı himayesi sayesinde, Rus taarruzundan korunabilmişler, hatta Moskova'yı, *tıyış* namı ile para ve kürkten oluşan yıllık belirli bir vergi-hediye vermeye zorlamışlardı.[29] Fakat buna karşı 17. yüzyılda Moskov'a tâbi Kazaklar bütün Karadeniz kıyılarını vurmayı ve bu akınları Kırım'dan İstanbul Boğazı'na kadar götürmeyi başardılar. On sekizinci yüzyılda bizzat Kırım istilalara uğradı. Rus orduları Kırım Yarımadası'na ilk defa 1736'da girdiler.

1768-1774 Rus–Türk Savaşı'nda Ruslar, Kırım'da bağımsızlık taraftarı bazı mirzâları kandırmayı başardılar. Osmanlı ordusu, Rus ordularının Kırım Yarımadası'na girmesini önleyemedi. *Kalgay* Şahin Giray ile bazı mirzâlar, Petersburg'a giderek, hanlığın bağımsızlığı konusunda anlaştılar. Küçük Kaynarca Antlaşması'nda (1774) hanlığın bağımsızlığı, her iki devlet tarafından da tanındı. Fakat Rus manevrasının gerçek amacını anlamakta gecikmeyen IV. Devlet Giray Han'ın (1775-1777), eskisi gibi padişahın tâbiliğini kabul ederek direnişe hazırlanması üzerine Şahin Giray, bir hükümet darbesiyle hanlığı ele geçirdi. Osmanlı Devleti ile Rusya arasında imzalanan Aynalıkavak Tenkihnâmesi (1779) duruma bir istikrar veremedi.

Osmanlılara bağlı olan Kırımlıların çoğu, bir süre sonra Şahin Giray'ı kaçmaya mecbur etti ve Bahadır Giray'ı han seçerek İstanbul'dan hanlık menşûru ve teşrifâtı istediler (1782). Fakat Ruslar, Kırım'a girerek, Şahin Giray'ı zorla yine han yaptılar. Çok geçme-

den, 8 Nisan 1783 Beyannâmesi ile II. Katerina hanlığın varlığının sona erdiğini ve Kırım, Taman ve Kuban ülkelerini Rus İmparatorluğu'na kattığını ilan etti. Rusya'ya giden, oradan sonunda yine Osmanlı ülkesine sığınmak zorunda kalan son Kırım hanı Şahin Giray, Rodos'a sürüldü ve bir süre sonra orada idam edildi (Temmuz 1787).

Osmanlı Devleti 1785 yılında Bucak ve Tombasar'daki Türk kabileleri üzerine, eskiden olduğu gibi, Giraylardan birini serasker tayin ederek, onları tekrar siyaset sahasına sokmayı düşündü.[30] Fakat bu fikri ancak Ruslar ile 1787'de savaş yeniden başlayınca uygulayabildi. Şahbaz Giray'ı, Kuban hanı unvanı ile Kuban Nehri etrafındaki Türk kabilelerin başına han tayin etti (Ağustos 1787). Onun bu kuvvetlerle Taman Yarımadası üzerinden Kırım'a geçmesi düşünülüyordu.[31] Fakat o ancak Rumeli'de Bucak Tatarlarının başında Bogdan'daki harekâta katılabildi. Bir süre sonra, aynı görev Baht Giray'a verildi (Şubat 1789). Baht Giray savaş boyunca han sıfatını taşımış ve Bogdan'daki savaşlara katılmış olmakla beraber, Yaş Antlaşması'ndan sonra, Osmanlı hükümeti onu İstanbul'a getirterek (Haziran 1792), hanlığı yeniden kurma düşüncesini tamamıyla terk etti.

Kalgay (Kalġay, Kalġa)

Kırım Hanlığı'nda veliahta verilen unvandır. Yarlıglarda ve vekâyinâmelerde *kagalgay*, *kagalga*, *kalgay* şekillerinde rastlanmaktadır. On yedinci yüzyıla ait yarlıglarda da ilk şekli olan *kagalgay* kullanılmıştır.[1] Kelime Mogolca "büyük kapı" manasına *haġalha*'dan çıkmış olabilir;[2] bu kelime bugünkü Mogolcada yaşamaktadır. On altıncı yüzyılda, Özbeklerde veliaht manasına kalgay kelimesi kullanılıyordu.[3] W. Barthold kelimeyi Orta Asya'da, Belh'te oturan prense verilen *kalhan* (*ka'lhān, kaġılhān*) unvanı ile birleştirmek istemiştir.[4] Karamanoğulları'nın han soyundan sayılan büyük ceddi kälhan adını taşır.

Kırım hanlarından ilk defa Mengli Giray Han, ikinci hanlığı esnasında, 1475'te büyük oğlu Mehmed Giray'ı, kalgay unvanı ile veliaht yapmıştır.[5] Mogol devletlerinde, veliaht tayinine ait örnekler varsa da böyle özel bir kurum görülmüyor. Mogol devlet sisteminde, ulus, hanedan üyeleri arasında üleştiriliyor yani paylaştırılıyordu.[6] Kalgaylık Kırım Hanlığı'nda, özel koşullarla bu eski geleneğin doğurduğu yeni bir şekil olabilir. Kendi kardeşlerinin taht için mücadeleden vazgeçmemesi, Mengli Giray'ı kendi sağlığında, oğlu için böyle bir makam yaratmaya yöneltmiş olmalıdır. Kalgay Mehmed Giray, bilhassa babasının son yıllarında, çok önemli bir rol oynamış ve hanlığı fiilen yönetmiştir. Daha sonra, Osmanlı

metbûluğu ve kabile aristokrasisi karşısında, bu kurum hanlar tarafından özenle korunmuş, her han tahta geçtikçe kendinden küçük kardeşini, o yok ise oğlunu *kalgay*lığa getirmiş ve sonraları bir Çingiz Han kanunu olduğu iddiasıyla buna adeta kutsal bir nitelik de verilmek istenmiştir.

II. Mehmed Giray Han'ın kalgayı Âdil Giray İran'da katlolununca, han çok sevdiği oğlu Saadet Giray'ı bu mevkiye getirmek istemiş, fakat ihtiyar kardeşi Alp Giray'ın itirazı üzerine onu *kalgay* yapmak mecburiyetinde kalmış, oğlu için de rivayete göre, atalığının adına izafetle *nureddîn* unvanı ile bir ikinci veliahtlık makamı yaratmıştır.[7] Teamüle göre, han ölünce, yerine *kalgay* ve boşalan *kalgaylık* mevkiine de *nureddîn* geçerdi. Açıktır ki bu yolla, istediğini han yapan padişahın veya kabile aristokrasisinin müdahaleleri azami derecede kısıtlanacaktı. Bununla beraber, Giraylar sülalesine mensup 40 kişiden 24'ü *kalgay*lıktan ve beşi *nureddîn*likten hanlığa geçmişlerdir. Kırım kabile aristokrasisinin İstanbul'a danışmadan, "töreye göre," kalgayları han ilan etmesi ya da padişahın kalgaylık hukukunu hesaba katmaması mücadelelere yol açmıştır (I. Gazi Giray ve Toktamış Giray). Osmanlı padişahı, hana olduğu gibi kalgaya da ayrı bir kalgaylık tevcih beratı verir.[8] Hezârfen'de kalgayların konumu ve yetkileri hakkında açık bir kayıt vardır: "Hanlarun kendüden küçük karındaşı kalgay olur, veliahd makamındadır; kalgay sultandan küçüğü nûr al-dîn olur ve bunlarun her birinin makarr-ı saltanatları vardır; nûr al-din Sultan-Kadı nâm karye kurbünde sâkindir, Bağçesarayı'ndan bir saatlik yoldur; bunlarun her birinin vezîri ve defterdarı ve kadısı vardır; ahkâmları biribirinden mütefâvit değildir, ancak hutbe ve sikke han hazretlerinindir. Kalgay ve nûr al-dîn serasker olsalar vâkî olan ganâyimden onda bir alurlar" (*Talhisa'l-bayân fi Kavanin-i Âl-i 'Osman: Kānūn-i Birâdarân-i Hân*).

Kalgayın *tahtgâh*ı Akmescid'dir. Asıl sarayı, bu şehrin güneyinde, Kayalar-altı'nda ufak bir kasaba içindeydi. Akmescid ile beraber Karasu-Bazarı ve civarındaki yerler de doğrudan doğruya onun idaresi altına verilmişti. Yarlıglardan[9] buraya Kagalgay Sarayı yahut Ak-Saray da denildiği anlaşılmaktadır.

Kalgayın sarayı ve dîvân teşkilatı hanınkinin bir benzeridir. Osmanlı etkisinin en fazla olduğu 17. yüzyılda, *kalgay*ın belli başlı saray enderun makamları, rütbe sırasıyla şunlardır: Hadım ağası, atalık ağası, hazinedar, aktacı. Bîrûn makamları da şunlardır: Kapıağası, hazinedarbaşı, aktacı bey, defterdar efendi, sultan kadısı, kapıcıbaşı, balcıbaşı, kullar ağası, hazine kâtibi, kapıcılar kethüdası, saraçbaşı, çaşnîgîrbaşı.[10] Kalgay, han sülalesine ait bütün sultanların başındadır ("Ulug kiçik kagalga sultan başlık barça sultanlar"),[11] kalgay kendi adına yarlıg çıkarır ve yabancı devletlerle doğrudan doğruya iletişim kurardı. Bu yarlıglarda kullandığı unvanlar şöyledir: "Gazi Giray Han'ın ulu oğlu ve kagalga sultanı olan Tohtamış Giray sultandın... karındaşım Leh kralının huzur-ı şeriflerine",[12] "Ulug Padişah Kagalgay-i nusret-ârây."[13] Han yarlıgları gibi daima "sözümüz" hitabı ile başlayan kalgay yarlıgları mealen hanınki ile aynıdır. Antlaşmalarda *kalgay*ın ve *nureddîn*in ayrıca zikri lazımdır.[14] Aksi takdirde, onlar hanın barış imzaladığı bir devlete karşı savaşa girebilirler. Rus çarları, Leh kralları ve Çerkes beyleri, ayrıca kalgaya ve maiyetine para ve kürkten oluşan bir "hazine ve bölek" öderlerdi.[15] *Kalgay* handan sonra, devletin en yüksek makamını işgal ediyordu. Bu sebeple, müneccimbaşı *kalgay*ı Osmanlılardaki veziriâzama benzetmiştir.[16] Hanın bizzat gitmediği seferlere, daha küçük bir ordunun kumandanı olarak, *kalgay* giderdi. III. İslâm Giray zamanında olduğu gibi, bazen *kalgay* ile hanın veziri ve kabile aristokrasisi arasında gerçek bir iktidar mücadelesi patlak verirdi.

Kırım'da baş-bey olan Şîrin beylerinin de *kalgay* ve *nureddîn*i vardı.[17]

I
KIRIM HANLIĞI'NIN KURULUŞU VE OSMANLI DEVLETİ'YLE İLİŞKİLERİ

I. Hacı Giray (? - 1466)

Kırım Hanlığı'nın kurucusu olan Hacı Giray, Cuci'nin küçük oğlu Tokay Timur soyundan gelir [bkz. bu kitapta "Giray" bölümü]. Hacı Giray'ın ataları bir zamandan beri Kırım'da hâkimiyet kurmaya çalışıyorlardı. Dedesi Baş Timur bir tarafında Toktamış'ın ve diğer tarafında kendisinin adı bulunan sikke bastırmıştı (tarihi: 797 = 1394/1395). Sonra Baş Timur, Kırım'ı Edike Bey'e bırakmak mecburiyetinde kalarak, Orta Asya'ya, Timur'un yanına kaçtı. 1404'te Cuci Ulusu'nun temsilcileri, onun tekrar Kıpçak'a dönmesi için izin istediler.[1]

Baş Timur'un iki oğlu, Hacı Giray'ın babası Gıyâseddin ile Devlet Birdi, Kırım'da hâkimiyet için, rakiplerine karşı mücadeleye devam ettiler. Devlet Birdi, 830'da (1426/1427), Saray'da hâkim bulunan Ulug Muhammed Han'a karşı, Kırım'ı bağımsız han sıfatıyla elinde tutuyor ve Mısır sultanına bir elçi heyeti göndererek, onunla ittifak ve dostluk ilişkileri kurmaya çalışıyordu. Fakat Ulug Muhammed Han, 832'de Kırım'ı tekrar hâkimiyeti altına almış görünmektedir.[2]

Baş Timur oğulları, babalarının Toktamış Han ile beraber yaptığı gibi, Kırım'dan her atılışlarında Litvanya büyük dukasının yanına sığınıyorlardı. Leh kaynaklarına göre, burada Gıyâseddin'in bir oğlu doğmuştu ki bunun Hacı Giray olduğu iddia edilmektedir.[3]

Buna karşı Kırım yerli rivayetleri,[4] Hacı Giray'ın Gıyâseddin'in içinde büyüdüğü bir Giray kabilesi arasında doğduğunu nakleder-ler. Gerçekten güvenilir bütün kaynaklar[5] onun babasının Gıyâseddin olduğunda birleşir. Sikkeleri üzerindeki "al-Sultân Hāccī Girāy b. Giyās al-Din Hân" ibaresi buna şüphe bırakmıyor. Babasının burada ve başka kaynaklarda[6] "han" sıfatıyla zikredilmesi dikkate değer. Hacı Giray'ın amcası Devlet Birdi ile aynı kişi sayılması, şimdiye kadar birçok hatalara yol açmıştır.

Hacı Giray'ın hanlığa ne zaman geçmiş olduğu da bir meseledir; herhalde bunu 1420 tarihine kadar götürmek doğru olmasa gerektir. Leh kaynaklarına (bu kaynaklarda Devlet Gerey adı ile geçer) göre, Hacı Giray, Litvanya büyük dukası Witold'un yardımıyla 1428'de Kırım'ı ele geçirmiştir. Fakat bu varsayım, Hacı Giray ile Devlet Birdi'yi (Leh kaynaklarındaki Devlet Gerey bu olsa gerektir) karıştırmaktan doğmuş olmalıdır.

Arap tarihçi 'Ayni bu tarihlerde Kırım'a Devlet Birdi'nin ve sonra Ulug Muhammed'in hâkim olduğunu söylüyor. Ceneviz kaynaklarında da bu tarihlerde Kırım'ı Hâcî Devlet (?) Han'ın elinde tuttuğu ve Ulug Muhammed ile mücadele ettiği kaydediliyor;[7] bunlar, Hacı Giray'ın kardeşi Canay Oglan (*Umdetü't-Tevârîh*'te: Cihan Giray) ile birlikte, Seyyid Ahmed Han ve Kongrat beyi Haydar tarafından takibata uğratıldığını ve Don Nehri'nin ötesinde babalarının atalığı Devlet-Geldi Sofu'nun kabilesine sığındığını (bu kabile *Es-Seb'ü's-Seyyâr*'da Giray adı ile geçer; *Umdetü't-Tevârîh*, Hacı Giray'ın, anası tarafından, akraba bulunduğu –كمركوى– Çerkes kabilesine gitmek üzere, yola çıktığını söyler); burada altı yıl kaldıktan sonra, Seyyid Ahmed'in katli üzerine, Şîrin kabilesinin yardımıyla tekrar hanlığı elde ettiğini nakleder-ler. Kongratların, Ulug Muhammed'e isyan ederek, Don ve Dinyeper nehirleri üzerinde Toktamış'ın torunu Seyyid Ahmed'i han ilan etmeleri ise[8] oldukça geçtir (1436).[9] Bütün bunlar Hacı Giray'ın Kırım'da hanlığı oldukça geç elde ettiğini ve buradan Ulug Muhammed Han'a ve 1436'dan sonra da Seyyid Ahmed Han'a karşı mücadele etmek mecburiyetinde kaldığını anlatıyor.[10] Hacı Giray'a ait elimizde en eski sikke 845 (1441/1442) tarihini taşımaktadır.

Hacı Giray Kırım'da atalarının hâkimiyetini, bilhassa kuvvetli Şîrin kabilesinin yardımıyla elde etti. Altınordu'da kuvvet ve hâkimiyetin temeli kabilelerdeydi. Toktamış Han'dan beri Tokay Timur torunlarına tâbi birçok kabileler batıya, Kırım tarafına göçtükleri gibi, Ulug Muhammed ve sonra Hacı Giray, kabileleri Kırım'a çekme siyasetini bilinçli biçimde uyguladılar.[11] Hacı Giray, doğal bir istihkâm oluşturan yarımadaya sığınarak, bu kabilelerle Saray hanına ve diğer rakiplerine karşı başarıyla mücadele etti. Özü Nehri üzerinde Seyyid Ahmed Han'a karşı ve Altınordu Birliği'ni korumaya çalışan Saray hanı Ahmed Han'a karşı (bu Ahmed Han'ın Timur Kutluk Han'ın torunu ve Küçük Muhammed Han'ın oğlu olduğu, 1477 tarihli bir yarlığından anlaşılmaktadır)[12] Moskov hâkimi ve Lehistan ile (1445); daha sonra da Kefe Cenevizlilerine karşı II. Mehmed ile ittifaklar kurdu (1454). Hacı Giray müttefiklerine ciddi yardımlarda bulunarak, hanlığın siyasî konumunu yükseltti. 1453'te Litvanyalı asilzadeler tarafından çıkarılan isyanın bastırılmasında Lehistan'a yardımda bulunduğu gibi, 1455'te de Olkoviç İsyanı'nda âsîlere yardıma gelen Seyyid Ahmed Han'a karşı yürüdü ve onu çekilmeye mecbur etti. 1465'te Moskova'ya karşı büyük bir sefere girişen Altınordu Hanı'nı, Don Nehri üzerinde karşılayarak dönmek zorunda bıraktı. Onun bu hareketleri Altınordu Hanlığı'nın yıkılışını hızlandırdı.

Hacı Giray Kırım limanlarını ellerinde tutan Cenevizlilere karşı adeta sürekli bir savaş halindeydi; bir aralık, Mangup'taki Rum beyi ile onların aleyhine birleşti. Ceneviz'in Carlo Lomellino idaresinde gönderdiği 6.000 kişilik bir kuvveti Solgat Yolu üzerinde imha etti (Haziran 1434). Bu başarısı İtalya'da büyük yankı uyandırdı. Topları ve donanması olmayan Hacı Giray, Kefe Kalesi'ne karşı fetih girişimlerinin sonuçsuz kalacağını biliyordu. Ancak II. Mehmed İstanbul'u zapt edince, onunla ilişki kurdu. 1454 Temmuz'unda 50, 60 gemiden kurulu bir Osmanlı donanması Kefe önünde demir atarken, Hacı Giray da 6.000 atlı ile kaleyi kara tarafından kuşattı. Cenevizlilerin yılda padişaha 3.000 ve hana 1.200 altın haraç vermeyi taahhüt etmeleri üzerine, müttefikler çekildiler.

Hacı Giray'ın II. Mehmed ile bu dostluk ilişkilerini halefi Mengli Giray bir mektubunda anmaktadır.[13] Mengli Giray 1469 tarihli bu mektubunda II. Mehmed'e, "Kefe sizin harâcgüzârınız ise, bizim de konağımızdır" diyordu. Hacı Giray'ın Kefe'ye karşı Osmanlılar ile kurduğu sıkı ilişkiler, hanlığın geleceği bakımından, önemli gelişmelerin başlangıcı olmuştur.

Hacı Giray'ın düşmanca hareketlere devam etmesi üzerine, Cenevizliler bir entrikayla (şüphesiz kabile aristokrasisinden faydalanarak) onu tahtından uzaklaştırmayı başardı (1456). Fakat yerine geçen oğlu Haydar Han babasının tahtında ancak birkaç ay kalabildi. Hanlığı geri alan Hacı Giray bundan sonra, ölümüne kadar, Kefe Cenevizlileri ile iyi ilişkiler sürdürdü.[14] Hacı Giray'ın bu başarılarıyla Kırım Hanlığı Doğu Avrupa ve Karadeniz siyasetinde önemli rol sahibi bir devlet haline gelmişti. 1465'te Papa II. Paulus'un, Antakyalı Louis'yi Hacı Giray'ın nezdine göndererek, imparator III. Frederick idaresinde, Osmanlılara karşı yapılacak Haçlı Seferi'ne onun da katılmasını istemesi dikkate değer bir durumdur. Hacı Giray Cenevizliler ile savaşlarına rağmen, genellikle Hıristiyanlara karşı müsamahakâr bir han olarak tanınmıştı.

Yirminci yüzyıl ortalarında Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi'nde Hacı Giray'a ait mühim bir tarhanlık yarlığı keşfedilmiştir.[15] Bu yarlığ henüz esaslı bir incelemeden geçmemiştir. 1453'te Ankaralı Mahmudoğlu Hekim Yahya'ya verilen bu yarlığ bilhassa hanlığın teşkilatı hakkında, önemli bilgiler vermektedir (Mengli Giray Han'ın 1467 tarihli tarhanlık yarlığı için bkz. TM, IV 99). Tamamıyla Altınordu devlet geleneklerine göre kurulmuş olan bağımsız Kırım Hanlığı'nın Hacı Giray döneminde merkezi Kırkyir (Kırkyer) idi. Mezkûr yarlıgda Hacı Giray, "Kırkyir'de ve Kırım'da, Kefe'de, Kerç'te ve Taman'da ve Kaba'da ve Kıpçak'ta tâ kim menüm hükmüm yetken yirde" diyerek, hâkim olduğu yerleri gösteriyor. Hanlığa mensup Türk kabile kuvvetleri, yani "ulug ulus," han soyundan "oglanlar" ile beyler idaresinde bulunmaktadır. Memleket idaresi, Eminek, Şah Merdân ve Halîl adında, üç genel vali-kumandan arasında taksim edilmiştir. Onlara tâbi "daruga beyleri" ile "yüz beyleri" vardır. "Kırım tumanı"nın başında bulunan Şîrin-

lerin beyi ve Kırım kabile aristokrasisinin başı Eminek en önde gelmektedir. Eminek'in atası Tekine'nin Hacı Giray'ın hanlığı elde etmesinde başlıca rolü oynadığını biliyoruz.[16] Yarlıgdan anlaşıldığına göre, hanlığın idarî teşkilatında ulema önemli bir yer tutmaktadır.

Kırım Hacı Giray devrinde, Lehistan da dahil olarak, bütün Doğu Avrupa'nın güney ülkeleriyle ticarî ilişkilerde başlıca iskele rolünü korumuş görünüyor. Yarımadanın güney kıyılarındaki Ceneviz ticaret limanlarında, halk, han tarafından tayin olunan memûrlara (*tudun*) tâbi bulunmakta ve hanın gümrükçüsü gümrük gelirini toplamaktaydı.[17] Kırımlıların, kara ticareti ile olduğu kadar, deniz ticareti ile de uğraştıkları hakkında Hacı Giray yarlıgındaki kayıt dikkate değer. Bu ticaretin konusu yalnız kuzeyin kürkleri, balığı, balmumu, Uzakdoğu'nun ipek ve baharatı değildi; Kırım'dan İstanbul'a gönderilen hububat kesilince, bu şehirde kıtlık başlıyordu.[18] 1454'ten sonra Hacı Giray'ın karayoluyla gelen eşyayı Ceneviz limanlarından çevirerek, Anadolu'ya Kerç ve Kalamita gibi limanlardan gönderttiği hakkındaki Ceneviz kaynakları tarafından verilen bilgi de dikkate değer.[19] Bu ticaret faaliyetine yaraşır biçimde, hanlığın geniş bir gümrük teşkilatı olduğu anlaşılıyor.

Bağımsız Kırım Hanlığı'nın kurucusu olan Hacı Giray, 1466 yazının sonlarına doğru öldü ve Bahçesaray'da, Salacık mevkiinde, ataları tarafından yaptırılmış olan türbeye gömüldü. Hacı Giray'a *melek* lakabı verilmişti. Ardında hanlık için birbirleriyle mücadeleye giren birçok evlat (*Şecere-i Türk*'e göre 8 ve Müneccimbaşı'ya göre 12) bıraktı.

Kırım Hanlığı'nın Osmanlı Tâbiliğine Girişi ve Ahidnâme Meselesi*

Fâtih Sultan Mehmed'in, tarihî sonuçları şüphesiz çok derin ve kapsamlı olmuş bir başarısı da Kırım Hanlığı'nı Osmanlı İmparatorluğu'na bağlamak olmuştur. İlkin bir zamanlar hemen bütün Asya'yı idaresi altına alan bir soydan, Çingiz soyundan gelen Kırım hanlarının tâbiliği padişahlar için büyük bir şan ve şerefti. II. Bayezid, 1484 Akkerman zaferinden sonra Akkoyunlu hükümdarı Sultan Yâkub'a (1478-1490) yazdığı bir nâmede, bunu bilhassa övünerek söz konusu etmekteydi.[1] Fakat asıl önemlisi Osmanlı Devleti, Kırım'ın tâbiliği sayesinde Karadeniz'de hâkimiyetini sağlam bir şekilde kuruyor ve bu denizin kuzeyindeki ülkelerde derhal etkin bir politika gütmek imkânlarını sağlıyordu. Bogdan'ın ezilmesi ve bu sıralarda Doğu Avrupa'nın en kuvvetli devleti gibi görünen Jagellon monarşisinin Karadeniz'in bu taraflarına sarkma teşebbüslerinin önlenmesi, hep bu sayede mümkün olacaktır. Osmanlı Devleti, Kırım Hanlığı'nı nasıl kuzeyden gelen tehlikelere karşı korumakta ise –görüleceği üzere bu tehlike ilk zamanlarda Altınordu'dan geliyordu– hanlık da onun hesabına Karadeniz'in bekçiliğini yapıyor ve Doğu Avrupa'da, bu denizde Osmanlı hâki-

* İlk yayını: "Yeni Vesikalara Göre Kırım'ın Osmanlı Tâbiliğine Girmesi ve Ahidnâme Meselesi", *Belleten*, VIII/30 (1944).

miyetini tehdit edebilecek her türlü siyasî gelişmeye karşı imparatorluğun en etkili silahını oluşturuyordu. Başlangıçta buradan Altınordu Devleti'nin uzaklaşmasına sebep olan, sonra 18. yüzyıl sonlarına kadar Rusların Karadeniz'e inmesini önleyen başlıca kuvvet, Avrupalıların dediği gibi, "imparatorluğun sağ kolu olan" Kırım Hanlığı idi. Bir cümle ile, Karadeniz'de ve kuzey sınırlarında imparatorluk, özellikle kendisine tâbi bu Türk–Müslüman devletine dayanıyordu.[2] Biz burada, Altınordu'nun bir uzantısı sayılan bu devlete ait genellikle Türk tarihi bakımından önemle araştırılması gereken birçok meseleyi şimdilik bir tarafa bırakarak, bu tâbiyetin hangi etkenlerin etkisiyle ve nasıl gerçekleştiğini araştırmak niyetindeyiz.

* * *

Kaynakların kısırlığından ve karışıklığından dolayı bu mesele hakkında gerek Osmanlı tarihlerinde, gerekse özel olarak Kırım Hanlığı üzerine yazılmış eserlerde verilen bilgilerin gayet eksik ve yanlış olduğunu itiraf etmelidir. Kendisine kadar hiçbir Avrupalının bu meseleleri Doğu kaynaklarına göre çözmeye girişmediğinden şikâyet eden Hammer,[3] Osmanlı tarihi üzerindeki bilinen eserinde ve ayrıca Kırım hanları üzerine çıkardığı kitapta[4] bu meseleye değinir. Fakat kendisinin de bütün yaptığı, 16. yüzyıl sonlarına doğru Arapça tanınmış bir umumî tarih yazan ve bunda Kırım hanlarından da bahseden Cenabî'yi hiçbir eleştiri süzgecinden geçirmeksizin aktarmaktan ibaret kalmıştır. Cenabî'nin bazı kronoloji hataları yüzünden olayları nasıl karıştırıp kendi hayaline göre tasvir ettiğini ileride göreceğiz. Hammer'den sonra Osmanlı tarihi üzerine yazmış olanlar bu bahiste tamamıyla ona bağlı kalmışlardır. Nitekim Zinkeisen'in aktardığı bilgiler onunkinin aynı olduğu gibi[5] N. Iorga da onun söylediklerini kısaltarak aktarmaktan başka bir şey yapmamıştır.[6]

Bizzat Osmanlı kaynaklarına gelince, en eski Osmanlı vekâyinâmelerinde Kırım Hanlığı'nın Osmanlı Devleti ile birleşmesine dair bir bilgiye rastlayamıyoruz.[7] Fakat 16. yüzyılın sonlarında Cenabî,[8] yazdığı umumî tarihte Kırım hanlarına ayırdığı bahiste

hanlığın ne şekilde Osmanlılara tâbi olduğu hakkında bilgi vermektedir. Cenabî'nin aktardığı rivayet, kendisinden sonra bu meseleye değinen tarihçilerin çoğu tarafından tekrarlanmış ve bugüne kadar genellikle gerçek kabul edilmiştir.[9] On yedinci yüzyıl sonlarında Hüseyin Hezârfen,[10] Müneccimbaşı[11] ve Karaçelebizâde Abdülâziz, tarihlerinde onun verdiği bilgileri aktardıkları gibi, Kırım için yazılmış tarihlerden birçoğu da –Rıdvan Paşazâde Abdullah,[12] Mehmed Giray,[13] *Umdetü't-Tevârîh*[14] ve Paris anonimi–[15] ona bağlanmaktadır. Son olarak *Netayicü'l-Vukuat*[16] ve Abdurrahman Şeref Bey'in *Osmanlı Tarihi* ile[17] bu rivayet günümüze kadar gelmiştir. Buna göre, Mengli Giray 1475'te Kefe'nin fethinden sonra esirler arasında İstanbul'a gönderilmiş, sonra Kırım'dan padişaha ricalar gelmesi üzerine törenle han tayin olunmuştur. Hatta Cenabî, onun esirler arasında tam idam olunacağı sırada padişahın affına mazhar olduğunu yazar. İşte bugüne kadar modern tarihlerde dahi Kırım hanlarının Osmanlı padişahlarına tâbiliği, esas itibariyle hep bu şekilde anlatılmış ve açıklanmıştır. (Bununla birlikte şimdiden söyleyelim ki bu rivayet gerçeğe uymuyorsa da daha sonralara ait olarak bir gerçek payı barındırmaktadır.) Vakanüvislerin ve onlara tâbi olan tarihçilerin nerede yanıldıklarını ileride göstereceğiz.

Esasen daha önce *Es-Seb'ü's-Seyyâr*'dan[18] başlayarak *Gülbün-i Hânân*'da,[19] Cevdet Paşa'da[20] rastladığımız başka bir rivayetler zinciri bu görüşün tamamıyla tersini ileri sürmektedir. Buna göre Kırım Hanlığı'nın Osmanlılara tâbiliği şu şekilde olmuştur: Mengli Giray Eminek Mirzâ sayesinde kardeşlerini safdışı bırakıp hanlık tahtına oturunca Cenevizlileri Kırım limanlarından atmayı tasarlamış; fakat kaleleri kendi elindeki imkânlarla zapt edemeyeceğini düşünerek Fâtih Mehmed'le ittifak kurmuş ve Cenevizliler buralardan atıldıktan sonra padişaha tâbiliğini sunmuştur.[21] Bu rivayetin de hiçbir şeyi açıklamadığı ortadadır. Fakat burada Mengli Giray'ın esirler arasında İstanbul'a gittiği ve oradan padişah tarafından Kırım'a han tayin olunduğu açık bir şekilde reddedilmektedir.[22]

L. Langlès'in Kırım hanları üzerindeki risalesi ile[23] Sestrençeviç Bohuş'un eleştiriden âri eski kitabını[24] ve Howorth'ı[25] bir tarafa bı-

rakırsak, bu meseleyi şüphesiz ilk defa esaslı bir şekilde ele alarak karışık ve birbirine zıt rivayetlerden bir anlam çıkarmaya çalışan Rus Şarkiyatçılarından V.D. Smirnov olmuştur. Bununla birlikte o da Kırım Hanlığı üzerindeki tanınmış eserinde[26] bunları diğer kaynaklarla ve özellikle Rus ve Ceneviz kaynaklarından çıkarılan bilgilerle karşılaştırıp dikkatli bir şekilde incelemekle beraber, birbirine zıt rivayetler karşısında nihayet bazı varsayımlar yürütmekten ileri gidememiştir.[27] Bedriye Sabit Tolunay *Kırım'ın Osmanlı İmparatorluğu'na Eklenmesi Meselesi* (İstanbul, 1934) adlı bir broşür çıkarmıştır. Kırım Hanlığı'na ait başlıca bilgileri merhum Hamdi Giray'ın Türkiyat Enstitüsü'nde korunan basılmamış tezinden[28] alan ve bilinen belli başlı kaynaklardan hiçbirini doğrudan doğruya kullanmamış olan bu deneme, bilgimize yeni hiçbir şey katmadığı gibi bilinen birçok noktada da hatalara düşmüştür.[29]

Görüldüğü üzere bu mesele üzerinde oldukça durulmuş olmakla beraber, bizi ikna edebilecek derecede bir eser ortaya konamamıştır. Bunda, şüphesiz meselenin gerektirdiği derecede geniş bir açıdan ele alınmamış olması kadar, elimizde birbirine zıt rivayetlerin içinden çıkabilmek için sağlam ipuçları bulunmamasının da büyük tesiri vardır. İşte bu bakımdan, Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi'nde ortaya çıkarılmış bulunan Altınordu, Kırım han ve beylerine ait belgeler,[30] şimdiye kadar çeşitli kaynaklardan elde edilen bilgilerin gerçek değerini anlamak ve meseleleri yeni baştan incelemek için olağanüstü bir öneme sahiptir. Biz, aşağıda özellikle bu belgelerin ışığı altında, Kırım'ın Osmanlı himayesi altına girmesini hazırlayan etkenleri, bu olayın ne şekilde gerçekleştiğini aydınlatmaya çalışacak ve nihayet Fâtih'le Mengli Giray arasında imzalanmış olduğu iddia edilen sözleşmenin sahihliği ve niteliği meselesini inceleyeceğiz.

* * *

Kırım, gerek Çin'den gelen büyük Asya ticaret yolunun batıdaki son noktalarından biri olması, gerekse Doğu Avrupa'yı Ön Asya ve Akdeniz dünyasıyla birleştiren doğal bir iskele hizmeti görmesi sebebiyle Altınordu İmparatorluğu'na dahil ülkeler içerisinde son

derece önemli bir yer tutmaktaydı.[31] Kuzeydeki güzel otlaklarıyla birlikte imparatorluğun bu zengin ticaret ve tarım bölgesi[32] daha 13. yüzyıl sonundaki iç kavgalarda Nogay idaresinde saray hâkimiyetinden sıyrılmayı öğrenmiş ve Altınordu'da baş gösteren iç kavgalarda –bilhassa Berdi Beg'in ölümünden (1359) ve Timur istilasından sonraki kargaşalık devirleri– Saray'a karşı muhaliflerin ve taht üzerinde hak iddia edenlerin sığındıkları en kuvvetli bir merkez hizmeti görmeye başlamıştı.[33] Daha 1392'de Hacı Giray'ın babası yahut dedesi Taş Timur'un, Timur–Toktamış mücadelesinden istifade ederek Kırım'da hanlığını ilan edip kendi adına para bastırdığını biliyoruz.[34]

Esasen Altınordu'da devletin asıl kuvvetini ve dayanağını oluşturan kabilelerden bir bölümü, saltanat üzerinde hak iddia edenler etrafında olarak yahut bitmek bilmez kargaşalıklardan kurtulmak için bugünkü Kazak–Kırgız steplerine çekilirken, bir kısmı da imparatorluğun batı taraflarına Kırım'a ve Karadeniz kuzeyindeki steplere dolmaktaydılar.[35] Kırım'da Batu'nun kardeşi Tokay Timur'un torunları yönetiminde ayrı bir hanlığın kuruluşu işte özellikle bu etkenler, yani bir yandan bölgenin buraya eskiden beri özerk bir durum sağlayan bağımsız, kuvvetli coğrafî–iktisadî durumu, öte yandan etkin savaşçı kabile kuvvetlerinin bu tarafa kayması sayesinde mümkün olmuştur.

Bu suretle ilk Kırım hanı sayılan Hacı Giray Han'ın (? - 1466) güdeceği siyaset tamamıyla belliydi ve bu ilk kuruluş devri için bu siyasetin ana hatları hiç değişmeyecekti. Gerçekten Hacı Giray Han gibi Mengli Giray Han'ın da en büyük kaygısı, sürekli bir bağımsızlık sağlamak için Saray'ın bütün rakipleriyle ve bilhassa Moskova Büyük Knezliği ile birleşmek, Litvanya Büyük Dukalığı ve Lehistan'a hâkim olan kudretli Jagellonların dostluğunu kazanmak ve hanlığın kendi kuvvetlerini artırmak için Volga boyunda kalan diğer kabileleri de elden geldiği kadar Kırım'a çekmeye çalışmak olmuştur.[36] Son olarak da hanlığın önemli bir görevi, Kırım'da tam bir hâkimiyet kurabilmek için kıyılardaki kuvvetli Ceneviz kolonilerini buyruğu altına almaktı. Bu, gerek onların hanlığa ait iç işlerde entrika çevirmelerine engel olmak, gerekse buradaki etkin

ticaretin kazançlarından pay almak için şarttı.[37] İşte Cenevizlilerle bu mücadele ve Altınordu'nun Seyyid Ahmed Han gibi enerjik bir hükümdar yönetiminde, batıda kendisinden ayrılmaya çalışan bölgeleri tekrar buyruğu altına sokmak için yaptığı seferler, Kırım'ın Osmanlılarla ittifakında, sonra onun himaye ve tâbiliğini kabul etmesinde başlıca etkenlerden olacaktır.[38]

* * *

Şimdi doğrudan doğruya bu olaylara girmeden önce Osmanlı İmparatorluğu'nun Kırım'la ilgisini ve ilişkilerinin nasıl ve ne gibi sebepler etkisiyle başladığını inceleyelim.

Her şeyden önce coğrafî ve ekonomik şartlar Kırım'ı, en eski çağlardan beri Akdeniz ülkelerine ve özellikle İstanbul'a sıkı bir şekilde bağlamaktadır. Bu, geçici bir olgu olmaktan çok buranın coğrafî konumuna bağlı ve kavimlerin, devletlerin değişmesine rağmen bütün tarih boyunca asliliğini koruyarak bizzat tarihî gelişmelerin seyrini etkileyen esaslı bir etken niteliğinde görünmektedir.

Öncelikle bilindiği üzere Kırım limanları, eski Yunan kolonicileri tarafından kurulduğu günden beri Akdeniz memleketlerinin Doğu Avrupa ve Asya ile yaptığı uluslararası ticaretin merkezleri haline gelmiş ve Akdenizliler bu limanlara daima hayatî bir önem vermişlerdir. Diğer taraftan gözden kaçırılmaması gereken bir nokta, Boğazlar'ın ve İstanbul'un Karadeniz ve o arada Kırım ticaret limanları için taşıdığı önem ve sahip olduğu stratejik konumdur. İstanbul'da kuvvetli bir devlet yerleşince hemen her zaman bu limanların ve Kırım'ın kaderi bu devlete bağlı olmuş görünüyor. Böylece Eskiçağ'dan beri Kırım meselesi Karadeniz ve Boğazlar meselesiyle yakından ilişkilidir:

Kırım limanları özerkliklerini korumak koşuluyla uzun yüzyıllar Bizans İmparatorluğu'na tâbi olmuşlardı. İstanbul'a Latin istilasından (1204) sonra bunlar bir aralık Trabzon Rum İmparatorluğu'na bağlandılar. Aynı tarihlerde en kudretli devrini yaşayan Selçuklu Devleti'nin de Anadolu ile sıkı iktisadî bağları olan burasını,[39] kendi hâkimiyeti altına almak için bir girişimde bulun-

duğunu görüyoruz.[40] Fakat Karadeniz ticareti şimdi Boğazlar'ı kendi kontrolleri altına almış olan Venediklilerin eline geçmişti. Bir süre sonra, 1261'de Cenevizliler, müttefikleri Mihail Paleologos, imparatorluğun merkezini tekrar Bizans'a getirmeyi başarınca ondan Karadeniz'de ticaret tekelini kopardılar.[41] Bu sırada Kırım limanları, Çingiz Han İmparatorluğu'nun kıtalararası büyük ticaret yollarında sağladığı güvenlik sayesinde o zamana kadar görmediği büyük bir ticarî gelişmenin eşiğindeydi. Cenevizliler, herhalde 1266 tarihine doğru[42] Altınordu hanı Mengü Timur'dan[43] Kefe'de ticaret için yerleşme izni aldılar. Burasını surlarla tahkim ettikleri gibi zamanla aynı kıyılarda başka koloniler de kurdular.[44] Bu kozmopolit ticaret limanlarında[45] yönetim doğrudan doğruya kendi ellerine geçmekle beraber buraları gene resmen hanın ülkelerinden sayılmakta,[46] Kefe'de han adına Müslüman Türk ahalinin işlerine karışan bir tudun ve gümrük gelirlerini toplayan bir gümrükçü[47] bulunmaktaydı. O zaman Batı dünyası ve Ön Asya memleketleri ile Kırım limanları arasında birçok madde üzerinde geniş bir ticaret yapılmaktaydı. Mesela Kırım'dan gelen hububat kesilince İstanbul'da kıtlık başlıyordu.[48] Bu limanlardan ayrıca, Uzakdoğu'dan gelen ipek, baharat, Mısır'a sevk edilen köleler, kuzey kürkleri, muhtelif deriler, balık, yüksek kalitede balmumu ve tuz yüklenmekteydi.[49]

II. Mehmed, Boğazlar'da tam bir denetim kurduktan[50] ve özellikle İstanbul alınıp aciz Bizans Devleti yerine kudretli Osmanlı İmparatorluğu yerleştikten sonra Karadeniz hâkimiyeti meselesi tekrar keskin bir şekilde ortaya çıktı. O zamana kadar Karadeniz'e ve Boğazlar'a fiilen Cenevizliler ve Venedikliler hâkimdiler. Osmanlı padişahı, bilhassa imparatorluğun kurulduğu alanlar için o kadar büyük iktisadî önemi bulunan ve bizzat kendi hazinesine mühim bir gelir kaynağı sağlayacak olan Kırım limanlarını, Bizans gibi onların eline bırakamazdı – İstanbul kuşatmasında Cenevizlilerin Bizanslılardan aşağı kalmayan savunma gayretlerine de bundan dolayı şaşmamalıdır. Fâtih, İstanbul'un zabtı ile tabir caizse, jeopolitik zorunluluklara uyarak Karadeniz'de Ceneviz hâkimiyeti yerine Osmanlı hâkimiyetini kurmak, bu denizi bir Osmanlı gölü

haline getirmek yoluna girdi.[51] Onun 1461'de Amasra, Sinop, Trabzon fetihleri, 1475 Kefe, 1476 Bogdan seferleri bu amacın gerçekleşmesi için atılmış başlıca adımlardan başka bir şey değildir.

O sırada Osmanlıların bu deniz üzerindeki emellerine karşı ortada kuvvetli bir rakip de görülmüyordu. Kuzeyde Altınordu çöküş içindeydi ve bu limanlar üzerindeki hâkimiyetini bile hatırlayacak halde değildi. Cenova'ya gelince o, bu sırada Alphonse d'Aragon ile giriştiği sonu gelmez mücadeleden başını kaldıramıyordu. Esasen Boğaz'ın iki tarafına yerleştirilen toplar Ceneviz gemilerinin, Karadeniz kolonilerine yardım götürmesine kolayca engel olabiliyorlardı.[52] Kuzeyde, Kırım'da durum tam tersine Cenevizlilere karşı bir hareketi tamamıyla kolaylaştıracak nitelikteydi: Altınordu'ya ve Cenevizlilere düşman olan Kırım hanı Hacı Giray, Fâtih Mehmed'e ittifak teklifinde bulunmaktaydı. İşte böylece Fâtih, İstanbul'un zabtından hemen bir yıl sonra Kefe Cenevizlilerine karşı harekete geçti ve Kırım hanının yardımı ile buradaki Ceneviz hâkimiyetine ilk darbeyi vurdu.

* * *

Kırımlılarla Osmanlılar arasında ilk fiilî işbirliği de işte bu zamanda oldu. Fakat genelde Kuzey Türkleri ile Osmanlılar arasındaki ilişkileri çok daha gerilere götürmek mümkündür. Daha 14. yüzyıl sonlarında Altınordu ile Osmanlı Devleti arasında oldukça samimî ilişkiler kurulduğunu, Toktamış Han'la I. Bayezid arasında elçilerin gidip geldiğini biliyoruz.[53] Bu ilişkilerin bilhassa ortak Timur tehlikesi karşısında sıkılaştığını düşünmek yerinde olur. Diğer taraftan Kuzey hanlarının her gün biraz daha kuvvetten düştüğü bir sırada Osmanlıların, kâfirlere karşı giriştikleri cihat ve yaptıkları büyük fetihlerle, bütün İslam âleminde olduğu gibi Kuzeyli ırkdaşları üzerinde de gittikçe artan bir nüfuz kazandıklarına şüphe yoktur.

On beşinci yüzyıldaki hanlar Osmanlı dostluğuna pek fazla önem vermekteydiler. Bunlardan Ulug Muhammed Han, II. Murad'a ittifak teklifinde bile bulunmuştu.[54] Prof. Dr. A.N. Kurat'ın

da işaret ettiği gibi, gönderilen mektuplarda Osmanlı padişahları için gitgide daha tantanalı unvanlar kullanılması ve geneldeki hitap şekli, Osmanlıların gittikçe artan bu nüfuzlarını gösterecek açık kanıtlar niteliğindedir.[55] Son olarak İstanbul'un zabtı ile bu nüfuzun bilhassa Kırımlılar üzerinde fazlasıyla kuvvetlendiğine şüphe yoktur.

Cenevizlilerle çoğunlukla mücadele halinde bulunan, fakat topları ve kuşatma araçları olmadığı için onların kuvvetli surları önünde bir şey yapamayan Hacı Giray'ın[56] da bu geleneksel ilişkileri göz önüne alarak kudretli Osmanlı padişahına başvurmuş olması gayet tabiidir. Onun böyle bir ittifak sayesinde, bilhassa Boğazlar'ın kapanmasını sağlayarak Kırım'daki Ceneviz kolonilerinin anavatanla bağlantısını kesmeyi düşünmüş olması gayet olasıdır. Heyd'e göre Hacı Giray, Fâtih Mehmed'le bir ittifak da imzalamıştır. Buna göre kaleye birlikte hücum edilecek, başarı durumunda şehir hana kalacak, Osmanlılar ahaliyi ve nakli mümkün bütün ganimetleri gemileriyle götüreceklerdir.[57] Böyle bir antlaşmanın hakikaten imzalanmış olup olmadığını kesin bir şekilde bilmiyorsak da[58] 1454 yazında Osmanlı–Kırım ortak kuvvetlerinin Kefe'yi kuşattıkları bir gerçektir.

Heyd'in, Ceneviz kaynaklarına göre verdiği bilgilere bakılırsa,[59] 1454 yazında 56 gemiden kurulu bir Türk filosu Karadeniz'e açıldı. İlkin Moncastro'ya (Akkerman) hücum etti; fakat burada enerjik bir savunmayla karşılaştı. Kafkasya kıyılarına giderek burada Sebastopolis'i aldı; nihayet 11 Temmuz'da gidip Kefe önünde demir attı. Birkaç gün sonra Kırım hanı da 6.000 atlının başında olarak şehrin surları önüne gelmiş bulunuyordu. Herhalde taarruz için kendilerini yeterli derecede kuvvetli hissetmeyen müttefikler tehditle kaldılar. Donanma oraya ulaşmadan önce bir elçi gelerek padişaha vergi verilmesini istemişti. Kefe Cenevizlileri yıllık 600 sommilik (yaklaşık 1.600 düka) vergi ödemeyi kabul ettiler ve teminat olarak bir rehine verdiler. Müttefikler bunun üzerine çekilip gittiler. Nihayet İstanbul'da devam eden müzakereler sonunda Kefe Cenevizlileri Osmanlılara yıllık 3.000 altın vermeyi taahhüt etmek yoluyla barışı sağladılar.[60] Onlar, ayrıca Kırım hanı

Hacı Giray'a da yıllık bir vergi vermeyi kabul etmişlerdi.[61] Bununla beraber Osmanlılar Ceneviz gemilerinin Boğazlar'dan geçerek kolonilerine asker ve mühimmat götürmesine silahla engel olmaktan hiçbir zaman geri kalmıyorlar, burasını her bakımdan gittikçe zayıflatarak ileride fetih için olgun bir hale getiriyorlardı. Kefe Cenevizlileri her gün kesin bir Osmanlı taarruzu beklemekte, hatta bazıları şimdiden şehri bırakıp kaçmaktaydı.

Fâtih'in, Kefe'yi şimdilik sadece vergiye bağlayarak zabtını geciktirmesinde, diğer sebepler yanında, şüphesiz Altınordu hanlarının halefi sıfatıyla şehrin gerçek hâkimi olma iddiasında bulunan Kırım hanıyla karşılaşmamak düşüncesi de etkili olmuş olmalıdır. Bilindiği üzere Hacı Giray, yarlıglarında burasını kendi ülkeleri arasında saymaktaydı[62] ve bahsedilen antlaşmaya inanmak gerekirse, kale fetholunsa dahi hanın olacaktı.[63] Fetihlerinde daima durumun en elverişli olduğu zamanı seçmesini bilen Fâtih, yıllar sonra Kırım Hanlığı iç mücadelelerle karışıp da kendisine Kefe'nin zabtı için davetler gelinceye kadar beklemesini bilecektir. Esasen Hacı Giray'ın bir süre sonra Kefe Cenevizlilerine karşı düşmanlıktan vazgeçtiğini görüyoruz. 1454 girişiminden sonra Kefe'ye baskıya devam ediyor, kendi memleketi içerisinden bu limana gelen yolları kapayarak malları başka limanlara sevk ettiriyor ve oralardan Samsun ve diğer Karadeniz pazarlarına kendi gemileriyle göndertiyordu.[64] Bu durum karşısında Cenevizliler ondan kurtulmak için Türk hanlıklarının her zamanki zayıflığından yararlanmakta gecikmediler: Kendisine karşı hareket eden oğlu Haydar'a[65] yardım ettiler[66] ve Haydar bir zaman için hanlığı ele geçirmeyi başardı (1456). Hacı Giray, tekrar hâkimiyeti elde edince siyasetini değiştirerek ölümüne kadar (1466) Cenevizlilerle iyi ilişkiler sürdürdü.[67]

Hacı Giray Han'ın ölümünden sonra Kırım için meydana çıkan iç ve dış meseleler, Kefe'nin Osmanlılar tarafından zabtı ve hanlığın Osmanlı himayesi altına girmesi olaylarıyla doğrudan doğruya ilgilidir.

* * *

Hacı Giray'dan sonra Kırım Hanlığı'nda Altınordu'nun dağılmasına sebep olan aynı kargaşalıklar baş gösterdi. Bunu da, şüphesiz her şeyden önce, Altınordu'nun bir uzantısı olan hanlığın, toplumsal–siyasî teşkilatına bağlamak gerekmektedir. Altınordu'da olduğu gibi Kırım'da da devlet, özellikle askerî kabile kuvvetleri başındaki bir aristokrasiye tâbi idi. Hatta dikkate değer olan tarafı Kırım'daki bu kabilelerin, Altınordu'nun son zamanlarında iç kargaşalıklarda birinci planda rol oynayan aynı kabileler olmasıdır.[68] Kendi aralarında önemlerine göre bir hiyerarşiye bağlı olan bu kabilelerin başında Şîrinler gelmekte ve bu kabilenin beyi "baş bey" unvanı almakta idi.[69] Kabileler beylerini kendileri seçer ve bunlar, han tarafından onaylanırdı.[70] Bu beylerin katılımı olmadan, oyu alınmadan önemli bir iş kararlaştırılamazdı.[71] Bizzat hanın kim olacağı fiilen onların oyuna bağlıydı. İşte bu durum dolayısıyla kabilelerin Giray sülalesine mensup müddeiler etrafında dağılarak mücadeleye kolayca sürüklenebilir olması, memleketi anarşiye götüren başlıca sebebi oluşturmaktadır. Aşağıda görüleceği üzere bu durum bazen müddeileri, gürültücü Kırım aristokrasisi ve rakipleri karşısında tahta daha sağlam bir şekilde yerleşmek için kuvvetli komşu devletlerin dostluk ve himayesini kazanma girişimlerinden bile alıkoymuyordu.

Hacı Giray geride böylece birbirine rakip birçok evlat bırakıp gitmişti (1466 yaz sonu).[72] Ondan sonra hanlık için özellikle oğulları Nûr Devlet ile Mengli Giray arasında mücadele başladı.[73] Evvela herhalde Nûr Devlet üstün geldi.[74] Çünkü başlangıçta kardeşleri ve çoğu Kırım kabilesi onun etrafında toplandıkları gibi, bu sırada Mengli Giray'ın taraftarı olan Şîrin beyi Tekine (تكنه) Mirzâ da ölmüş bulunuyordu.[75] Fakat Mengli Giray'ın da hiç olmazsa 1467'den itibaren hanlığın bir parçasında, o arada hanların yeni başkenti olan Kırker'de (Kırkyer)[76] hüküm sürdüğü kesindir. Çünkü onun 1467 Ağustos'unda, bu sonuncu şehirde Hacı Bey adında birine verdiği bir tarhanlık yarlığı ile 1468 tarihiyle Mahmudek isminde birisine verdiği başka bir yarlığı bugün elimizdedir.[77] Böylece Mengli Giray, Kırkyer'e ve Kırım'ın "İçki kentlerine"[78] sahip bulunurken, Nûr Devlet, herhalde kabilelerin en büyük bö-

lümüyle Kırım'ın dışarısında, Özü boylarında hüküm sürüyordu. *Es-Seb'ü's-Seyyâr*'a göre o, Mengli Giray'ı Kefe'ye kaçmaya mecbur ettikten sonra da Özü boylarındaydı.[79] İki rakip han evvelce babalarının Kırım'da yerleşmesine yardım etmiş olan[80] ve bu sırada kudretinin en yüksek noktasına erişmiş bulunan Jagellonların dostluğunu kazanmaya büyük önem vermekteydiler. İkisi de kral Kazimir Jagellon'a elçiler göndererek dostluk antlaşması imzalamak önerisinde bulundular. Fakat kral, herhalde Kırım beyleri yönetiminde asıl kabile kuvvetlerinin Nûr Devlet tarafında olduğunu hesaba katarak onu tanıdı. Rakip hanların, tahtlarında durumlarını sağlamlaştırmak için dışarıda bir büyük devletin dostluğuna verdikleri bu önem, ileriki olayları anlamamız bakımından işaret edilmesi gereken bir noktadır. Neticede Mengli Giray'ın davayı kaybederek Kefe Cenevizlilerinin yanına kaçıp sığındığını biliyoruz.[81] Burada, elimizdeki kaynaklar çok karışıktır. Fakat genelde anlaşıldığına göre Nûr Devlet taht için yalnız Mengli Giray ile değil, diğer kardeşleriyle de uğraşmaya mecbur olmaktaydı.[82] Nûr Devlet'in içinde bulunduğu bu zor durum Mengli Giray'ı tekrar harekete geçmek için cesaretlendirmiş olmalıdır.

Kefe'de büyük bir Tatar nüfusu bulunduğunu biliyoruz. Burada, o sırada tudun bulunan Şîrin kabilesi beyi de (Mamak, Eminek?) galiba Mengli Giray'ın yandaşıydı[83] ve onun buraya kaçmasına, herhalde Ceneviz sûrlarının sağladığı güvenlik kadar, bu da etken oldu. Heyd, Kefe'deki Ceneviz hükümetinin, ona paralı askerlerden kurulu bir takviye kuvveti sağladığını söylemektedir ki, bunun çoğunu Kefe Tatarlarının oluşturduğuna şüphe yoktur; çünkü bizzat Kefe'deki Ceneviz garnizonunun gayet az olduğunu biliyoruz.[84] Bununla beraber Cenevizlilerin hanlığın başında kendilerine daha çok borçlu birisini görmek için Mengli Giray'ın girişimlerine her türlü desteği vermekten kaçınmamış olmaları da doğaldır. Özetle biz, bir süre sonra, herhalde 1468'de,[85] Mengli Giray'ın, Nûr Devlet Han'ı kaçırarak Kırım'a tekrar hâkim olduğunu ve bu sefer hanlığı tam bir şekilde ele geçirdiğini görmekteyiz. Galiba yenilgiden sonra aynı şekilde Cenevizlilerin yanına sığınmış olan Nûr Devlet dört kardeşiyle birlikte hapsedilmiştir.[86]

Bütün bu olaylarla 1456'da Hacı Giray'ın da tahttan nasıl atıldığı göz önüne getirilirse Kefe Cenevizlilerinin Kırım'ın iç kargaşalıklarından en fazla yararı sağlamak için hiçbir fırsatı kaçırmadıkları anlaşılır. İleride Kırımlıların onlara karşı Osmanlıları çağırmasında bu, başlıca sebebi teşkil edecektir. Mengli Giray Han, rakibini ellerinde tutan Cenevizlilerle mümkün mertebe iyi geçinmeye çalıştı; 1468'de şehri ziyaret ederek eski antlaşmaları yeniledi ve verginin bir kısmını indirdi. Onun bu dostça hareketleri karşısında Cenevizliler bir Osmanlı taarruzunda onun, kendilerine yardım edeceğini bile ummaya başladılar.[87] Bunda tamamıyla haksız da değillerdi, çünkü yukarıda da işaret ettiğimiz gibi, Kefe'yi eskiden beri kendi ülkelerinden sayan Kırım hanları buranın ellerinden çıkmasına kolay kolay razı olamazlardı. Şimdi Kefe, Osmanlıların da bir harâcgüzârı olmakla beraber –ki esasen Mengli Giray da bunu kabul ediyordu–[88] aşırı müdahaleler karşısında Kırım hanı kendi hâkimiyet hakkını da ortaya sürmekten geri kalmıyordu.

Mengli Giray, 25 Ekim 1469 tarihini taşıyan ve Fâtih Mehmed'e "karındaşım" diye hitap eden bir mektubunda, kadırgalarla Yâkub adında bir Osmanlı kumandanının[89] gelip Kırım sahillerinde iki şehri yaktığını ve Kefe'den aldığı esirler arasında kendisinin de önemli bir adamı olduğunu bildirerek şikâyette bulunuyor[90] ve esirlerin iadesini istiyordu. Mektup, büyük Osmanlı hükümdarına karşı son derece hürmet dolu bir ifadeyle yazılmış olmakla beraber han, bir yerinde gayet açık bir şekilde, "Kefege bulgan ziyan heman bizge bulgan gibi türür" demekten kendini alamıyordu. Bu mektup, Mengli Giray'ın Osmanlı tâbiyetini kabul etmesinden altı yıl önce Osmanlı padişahı karşısında durumunu göstermesi bakımından özellikle önemlidir.

İçeride kendini sağlama alan Mengli Giray, evvela Lehistan kralı ile geleneksel ittifakı yenilemekle beraber, bir süre sonra Altınordu hanının yarattığı ortak tehlike karşısında Moskova ile ittifakı daha ziyade sıkılaştırdı.[91] Esasen Lehliler de şimdi Moskova'ya karşı Altınordu'ya yanaşmaktadırlar. Böylece bu zamandan itibaren birbiri karşısında bir Kırım–Moskov bloku ile bir Altınordu–Leh bloku biçimlenmeye başladı. Altınordu'nun yıkılarak Doğu Avrupa'nın

bütün Yeniçağ'a hâkim olan siyasî gelişiminde bu dönem kesin bir dönüm noktası olmuştur. Mengli Giray, Moskov Knezliği ile ittifak kurarken şüphesiz önce Altınordu'ya karşı ortak bir cephe kurmayı, sonra bu devlete ait bütün ülkeleri tekrar kendi idaresinde toplamayı düşünüyordu. Halbuki bu ittifakın bütün meyvelerini çeşitli tarihî koşulların da yardımıyla bu dönemde gelen kurnaz Moskov knezleri toplamayı başaracak ve Altınordu'nun mirasını onlar ele geçirerek Rus İmparatorluğu'nun temellerini atacaklardır. İleride Osmanlı Devleti'nin Kırım'da yerleşmek ve Karadeniz kuzeyinde etkin bir politika gütmeye başlamak yoluyla bu siyasî gelişmelerde nasıl önemli bir rol oynadığını göreceğiz.

Nihayet 1475 tarihine doğru hanlığın, Cenevizlilerle çıkan bir anlaşmazlık ve Kırım beylerinin serkeşliği yüzünden tekrar iç kargaşalıklara düşmesi Fâtih'e, Kefe'nin zabtı için derhal harekete geçme kararını verdirecektir. Kefe'de hanı temsil eden bir tudun bulunduğunu ve bu mevkii son olarak Şîrinlerin beyi Mamak'ın elinde tuttuğunu söylemiştik. Bu Mamak, 1473'te öldü. Genellikle han, *tudun*u daha önce Kefe konsülü, müşavirleri ve *Ufficio della Campagna* denilen dört üyeden kurulu bir komisyonla mutabık kaldıktan sonra tayin ederdi. Böylece Mamak'ın yerine kardeşi Eminek (İminek) geçti. Fakat çok geçmeden onunla Cenevizliler arasında anlaşmazlık çıktığı gibi Mamak'ın dul karısı da bu mevkie kendi oğlu Sartak'ı (yahut Seyyid-Aka)[92] getirmek için entrika çevirmeye başladı. Sonuçta Ceneviz ricali Eminek'i, Osmanlılarla anlaşmış olmakla suçlayarak azletti.[93] Fakat han, onun yerine Karay Mirzâ'yı[94] tayin etti. Mamak'ın dul karısından rüşvet alan Cenevizli memurlar bu mevkie Sartak'ın getirilmesinde ısrar ettiler. Hatta bunlardan biri, Mengli Giray'a kardeşlerinin hapisten salıverileceğini anlatarak tehditte bile bulundu. Nihayet han, Karay Mirzâ'yı da azlederek Cenevizlilerin arzusu üzerine Sartak'ı tudun yaptı. Bu hadise üzerine Eminek bütün Tatar aristokrasisini etrafında toplayarak isyan etmekte gecikmedi. Bütün Tatarlar hanı bıraktılar. Mengli Giray Kırkyer'de tutunamayacağını anlayarak kendisine sadık 1.500 süvarisiyle birlikte Kefe'ye Cenevizlilerin yanına kaçmak zorunda kaldı. Bunun üzerine şehri gidip kuşat-

maya kalkan Eminek Mirzâ, Osmanlı padişahını Kefe'yi ve diğer Ceneviz kolonilerini zapt etmeye çağırdı.[95] Fâtih keskin görüşüyle harekete geçmenin tam zamanı olduğunu anladı.[96] Gedik Ahmed Paşa'ya acele hazırlık emri verdi.[97]

* * *

Karadeniz'de üstünlüğün, İstanbul'un zabtıyla beraber Osmanlılara geçtiğini görmüştük. Fakat bu içdenizde Ceneviz egemenliğinin herhangi bir şekilde devamı kudretli Türk imparatorluğu için her gün daha tahammül edilmez görünüyordu. 1465'te padişaha gönderilen şahinlerin yolda kaybolması sarayda büyük bir hiddet uyandırmıştı. Bundan bir süre önce Marino Cicala adlı bir Cenevizli, Sinop'tan hareket eden esir yüklü bir gemiyi zapt etmiş ve bu olay üzerine Müslüman tacirler artık Kefe'ye uğramaz olmuşlardı.[98] Ceneviz kaynaklarındaki bu bilgi, Türk kaynaklarında Karadeniz kıyılarında Frenkler elinde kalan kalelerin İslam ahaliye pek ziyade zarar verdikleri hakkındaki kayıtları doğrulamaktadır.[99] Özetle Karadeniz egemenliği için olağanüstü bir durumu ve Osmanlı yönetimindeki yerler için birinci derecede iktisadî önem taşıyan zengin Kırım limanlarının tamamıyla zapt edilmesi artık imparatorluk için bir zorunluluk haline gelmişti ve şimdi ortada bu işi güçleştirecek hiçbir engel de yoktu. Bundan sonra 1475 Haziran'ı başında Gedik Ahmed Paşa'nın küçüklü büyüklü 300 kadar gemi ile Kefe önüne gelerek burayı ve Çerkesistan'a kadar Karadeniz kuzeyindeki bütün Ceneviz kalelerini bir hamlede nasıl zapt ettiği bilinir.[100] Burada yalnız kuşatma sırasında Tatarların büyük kısmının Eminek kumandasında Türklerle birleşmiş olduklarını kaydedelim.[101]

Kefe fethedildikten sonra, Cenevizliler tarafından hapse atılmış olan Mengli Giray, Ahmed Paşa tarafından zindandan çıkarıldı.[102] Şimdi Osmanlılar duruma tamamıyla hâkimdiler; Anapa şehrine kadar Kuzey Karadeniz'deki bütün Ceneviz kolonileri ellerine geçtikten başka zindandan kurtardıkları hanla bu sahillerin kaderi üzerinde en elverişli bir anlaşma yapabilirlerdi. Kendilerine en bü-

yük direnci gösterecek kuvveti, Tatar aristokrasisini ittifaklarında tutmaktaydılar ve bu ittifak sayesinde Mengli Giray'a hanlığını iade edebilirlerdi.[103] Mengli Giray, bütün geleceğini ellerinde tutan Osmanlılara istediklerini vermekten ve onlara sığınmaktan başka bir şey yapamazdı. Gerçekten han yapıldıktan az sonra Osmanlı padişahına, "Bunun ivazını nasıl kulluk ile ödeyeceğini" bilemediğini yazacaktır.[104] İşte Fâtih'in siyasî dehası sayesinde elde edilen bu durum, yalnız Kefe ve diğer Kırım limanlarının kolayca imparatorluğa katılmasıyla değil, Kırım Hanlığı'nın dahi hiç kan dökülmeksizin Osmanlı saltanatıyla birleşmesiyle sonuçlanacaktır.[105]

Yukarıda Osmanlı vakanüvislerinin ve onlara tâbi olarak modern tarihçilerin Kırım Hanlığı'nın Osmanlılara tâbiyeti meselesinde olayları ne kadar karıştırdıklarına, fakat bugün Osmanlı arşivlerinde bulunmuş yeni belgeler sayesinde olayların gerçek seyrini ortaya çıkarmakta çok daha elverişli bir durumda bulunduğumuza işaret etmiştik. Evvela Mengli Giray'ın Kefe'nin fethinden bir, bir buçuk ay kadar sonra İstanbul'a gönderdiği[106] ve kendi hanlık nişanını taşıyan bir mektup[107] açık bir şekilde gösteriyor ki o, Ahmed Paşa tarafından Ceneviz zindanlarından çıkarıldıktan az sonra – herhalde bu bir buçuk ay içinde– tekrar han olmuş ve onunla bir anlaşma imzalamıştır. Bu anlaşma meselesini ileride ayrıca inceleyeceğiz. Fakat burada şunu kesin olarak söyleyebiliriz ki Mengli Giray, bu tarihte Ceneviz esirleri arasında bilinmeden İstanbul'a gönderilmiş ve oradan padişah tarafından bir tâbi olarak Kırım'a han tayin edilmiş değildir.

Mengli Giray'ın adı geçen mektubu ortaya çıktıktan sonra bu rivayet tamamıyla uydurma gibi görünmekteyse de bize göre bu, esas itibariyle uydurma değildir ve tarihî bir esası olan bu bilgi sadece Mengli Giray'ın 1478'deki üçüncü hanlığına aittir. Osmanlı–Kırım tarihçileri (başta Cenabî), ileride anlatacağımız gibi, onun 1476'da hanlıktan atılarak İstanbul'a gittiğini bilmediklerinden, bir kronoloji hatasıyla bu tarihe ait olayları 1475 Kefe fethine bağlayıvermişlerdir. Mengli Giray'ın esirler arasında bilinmeden İstanbul'a gönderilip orada idam olunacağı sırada kurtarıldığı hakkındaki rivayetin tamamıyla uydurma olduğunu sandığımız

kısmı da herhalde 1476-1478 arasında İstanbul'da tutuklu iken han tayin edilmiş olması gerçeğinden, yahut 1475'te Gedik Ahmed Paşa tarafından Ceneviz zindanlarından kurtarılarak hanlığa geçmesi olayına dayandırılmış olsa gerektir. Böylece vakanüvislerdeki rivayetin, tarihi olayların eksik bilgi yüzünden yanlış bir şekilde düzenlenmesi ve tasvirinden doğmuş olduğu anlaşılır. Rivayetin kalan kısmı, yani Mengli Giray'ın Kırım'a han gönderilirken Kırım halkının ve Eminek'in ricalarının göz önüne alındığı hakkındaki kayıtlar,[108] tarihi gerçeklere –fakat 1478 tarihine ait olarak– tamamen uymakta ve iddiamızı doğrulamaktadır. Gerçekten Eminek Mirzâ, Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi'nden çıkan 1478 Ekim (883 Recep) tarihli bir mektubunda, aynen rivayetlerde olduğu gibi, iç kavgalar yüzünden ülkenin içine düştüğü anarşiyi anlatarak beyler ve halk adına Mengli Giray'ın acele han gönderilmesini istemektedir.

* * *

Bu duruma göre acaba Kırım Hanlığı'nın Osmanlı İmparatorluğu'na tâbiliğini de 1478 yılına mı atmak gerekecektir? Hayır, çünkü Mengli Giray'ın, Kefe'nin fethinden sonra gönderdiği adı geçen mektup, onun Osmanlı himayesini kabul ettiğine şüphe bırakmayacak niteliktedir. Mengli Giray bu mektubunda, kendisini zindandan kurtarmış olan padişaha "kulluğundan" bahsetmekte,[109] onun bir "tikmesi" (تیکمه سی) olduğunu yazmakta, kendisine "mutî ve münkad" kaldığını tekrar tekrar doğrulamaktadır.

Bu sözler, onun bilhassa bağımsız han iken, 1469'da gönderdiği mektupla karşılaştırılırsa şimdi Osmanlı hükümdarı karşısındaki durumunda ortaya çıkan derin değişiklik, açık bir şekilde görülür. Son olarak da aynı mektupta padişahın yakınlığını ve takdirini kaybetmemek için gösterdiği kaygılar, çokluğundan bahsettiği düşmanlarının yalan ve iftiralarına derhal inanılmaması ve kendisinden doğru haber gelinceye kadar hiddet edilmemesi konularındaki ricaları herhalde onun hanlığını İstanbul sarayı sayesinde koruduğunu düşündürtmektedir.

Fakat o, Ahmed Paşa ile imzaladığını söylediği ahidnâmeden yalnız padişahla ittifakına dair olan maddeden bahsetmekte ve hanlığın doğrudan doğruya tâbiyeti hakkında herhangi bir taahhütten bahsetmemektedir. Böylece hanlık üzerinde padişaha şimdilik özel bir tayin ve azil hakkı verilmemiş olsa bile Mengli Giray, mevkiinin bilhassa Kırım aristokrasisinin işleklerine bağlı olduğunu ve onların İstanbul sarayı ile yapacakları bir uzlaşmanın her şeyi belirleyeceğini bilmez değildi. Esasen 1475 yazında kendisi hanlığa böyle bir anlaşma sonucunda gelmemiş miydi? Sonunda Mengli Giray, bundan birkaç ay sonra Fâtih'e gönderdiği ve "marûz-ı bendegi oldur ki" diye başladığı başka bir mektupta "kullukta hazır durduğunu"[110] ve kendisine gelen Leh elçisine, padişahın düşmanı olan Bogdan beyi ile birleştikleri için kendisini de düşman saymaları gerekeceği cevabını verdiğini yazmaktadır. Kırım hanı bu son hareketiyle şüphesiz, Ahmed Paşa ile yapılan sözleşmedeki "dostuna dost, düşmanına düşman olmak" maddesine sadakatini göstermek istemiştir. Fakat bizzat bu mektup, geneline bakılırsa, şüphesiz daha fazlasını, herhangi bir ittifakın üstünde bir bağlılığı ifade etmektedir.

Sonuç olarak daha 1475 yazında Kırım Hanlığı'nın Osmanlı himayesini kabul ettiğini söylemekte hiçbir abartı yoktur. Bunu izleyen olaylar bu yoldaki gelişmeleri hızlandırmaktan başka bir şey yapmamıştır. 1475 yazında Kırım aristokrasisinin Osmanlılarla yaptığı işbirliğinin ve onlar tarafından kendisine gösterilen adamı han kabul etmesinin, hanlığın Osmanlı himayesi altına girmesini hazırlayan ve sonraki olayların yönünü belirleyen en önemli olgu sayılması gerekir.

Böylece han olan Mengli Giray, Kırım aristokrasisi ve rakipleri karşısında konumunu korumak için kudretli Osmanlı padişahının himayesini sürdürmeyi zorunlu bulduğu gibi, her zaman handan ziyade kendi isteklerini hesaba katan bir devletin metbûluğu, bizzat bu aristokrasi için de kıymetliydi. Öte yandan ülkede partiler arasındaki bitmeyen mücadeleden bıkan halkın büyük bölümü de bütün partilerin üstünde, hâkim otoritesi sayesinde hanlık mevkiinde istikrar sağlayarak anarşiye son verecek bu kudretli metbûu

memnuniyetle kabule hazırdı. Son olarak da bu metbûun İslamiyetin en büyük hükümdarı olması, Kırım limanlarından, hanlığa hükmetmeye kalkışmaktan geri durmayan "Ceneviz kâfirlerini" temizleyerek Kırım'ın kapılarında yerleşmiş bulunması bu himayenin yerleşmesini fazlasıyla kolaylaştırmaktaydı. Fakat bunun kuvvetlenmesi ve Kırım Hanlığı'nın tam anlamıyla Osmanlılara tâbi olması bilhassa dış tehlike, Altınordu hanlarının tehdidi sayesinde mümkün olmuştur ki şimdi aşağıda özellikle bu meseleyle ilgili olayları inceleyeceğiz.

* * *

Bu tarihlerde Kırım, artık Altınordu'dan fiilen tamamıyla bağımsız olduğu halde, Saray hanları burasını hâlâ kendi ülkelerinden saymakta ve Moskov knezleri gibi Kırım hanlarını da başları ezilecek âsîler olarak görmekteydiler. Bu durumda ve özellikle şimdi Moskova'nın en uzlaşmaz düşmanlarından olan Lehistan–Litvanya'da Altınordu'nun ittifakına daha çok önem verilmeye başlandığından, Kırım hanı için kendi varlığını hiçbir zaman ve hiçbir şekilde tanımak istemeyen Saray'ın tehditleri karşısında Osmanlı İmparatorluğu'na dayanmaktan başka çare kalmıyordu.

Aslında bu sırada Osmanlı İmparatorluğu Kırım sahillerinin ilhâkı ve Kırım Hanlığı üzerinde himaye kurmasıyla birlikte, Doğu Avrupa siyasetiyle çok yakından ilgilenmeye başlamıştı; gerek Kuzey Karadeniz sahillerinde yeni ele geçmiş olan yerleri elde tutmak, gerekse Bogdan'ı da alarak bu denizdeki hâkimiyeti tamamlamak bakımından bu tarafta böyle etkin bir politika gütmek zorunlu görünüyordu. Bu konuda Kırım Hanlığı ona en etkili bir yardımcı durumundaydı. Aynı tarihlerde Kırım hanları veya beyleri tarafından Lehistan ve Altınordu'nun durumu hakkında İstanbul'a düzenli olarak bilgi verildiğini,[111] bu dayanışma bakımından dikkate değer bir olgu olarak belirtelim.

Kırım hanı bu sırada Osmanlı siyasetine, bilhassa Bogdan meselesinde Lehistan'a karşı baskıda bulunmak yoluyla ilk ciddi hizmeti yapmıştır. Kazimir Jagellon idaresinde kudretli Litvanya–Lehistan

Devleti bu esnada Karadeniz'e çıkmak için etkin bir siyaset güdüyor ve bu maksatla Kefe Cenevizlilerini olduğu kadar[112] Bogdan'ı da himayesi altında tutmak iddiasında bulunuyordu. Fâtih, 1476 yazında Cenevizli kaçakları himaye etmiş olan Akkerman –ki bu sırada Kuzey Karadeniz'in en önemli ticaret limanlarından biriydi– üzerine asker gönderip kendisi de harekete hazırlandığı sırada Lehistan kralı, padişaha Leh tâbiyetinde bulunan Bogdan beyine karşı savaşa girişmemesini ihtar etmek cesaretinde bulunmuştu.[113] Fakat Leh kralı, bu siyasetinde sonuna kadar gidemedi ve Fâtih'in, Bogdan'ı ezmesi karşısında hareketsiz kaldı. Lehistan'ın yürüdüğü yolda bu suretle duraksamasında, bu bölgede mutlak bir rol oynayabilecek olan Kırım hanının[114] Leh elçilerine, bir müdahale halinde Osmanlılar lehine hareket edeceğini kesin bir şekilde bildirmiş olmasının[115] şüphesiz büyük etkisi olmuştur.

Buna karşı Fâtih, Bogdan üzerine yürüdüğü zaman Kırım Hanlığı'nın, Jagellonların müttefiki Altınordu ile savaşa tutuşması ve yenilmesi Lehlileri şüphesiz memnun etmişti. Bu savaş yüzünden, Kırım kuvvetleri padişah tarafından resmen çağrıldıkları halde,[116] Bogdan Seferi'ne katılamamış ve Fâtih, Bogdan ormanlarında güç bir zafer kazanabilmişti.[117] Seferin başlarında Eminek'in kumandasında Bogdanlılara geriden hücum eden bir kısım Kırım kuvvetleri ise, Altınordu hanının Kırım üzerine yürüdüğü haberini almaları üzerine perişan bir şekilde hızla geri çekilmişlerdi.[118]

1476 yazına doğru[119] Altınordu ile Kırım Hanlığı arasında çıkan savaşta, *Es-Seb'ü's-Seyyâr*'a inanmak gerekirse,[120] ilk taarruz eden Kırım hanı Mengli Giray görünüyor. Aynı tarihte Kırım'ın müttefiki Moskova Knezliği'nin de Saray'a karşı meydan okuduğunu görüyoruz. Bir Rus vekâyinâmesi 1476'da III. İvan'ın Altınordu hanı Seyyid Ahmed'in gönderdiği elçilerden biri dışında hepsini öldürttüğünü aktarmaktadır.[121]

Şu hale göre Altınordu–Leh blokuna karşı Kırım–Moskova blokunun, Osmanlı desteğine güvenerek saldırgan bir durum aldığını mı düşünmek gerekir? Nasıl olursa olsun, biz, 1476 yazında Saray'a doğru harekete geçen Mengli Giray'ın,[122] Seyyid Ahmed Han tarafından müthiş bir bozguna uğratıldığını biliyoruz.[123] Bizzat

han, yaralı bir halde kaçıp sarp bir tepede kurulmuş olan Kırkyer (sonraki adıyla Çufut Kale) Kalesi'ne[124] sığındı. Arkasından Saray hanı, bu zaferi fırsat bilerek imparatorluğun bu eski ve kıymetli ülkesini tekrar hâkimiyeti altına sokmak azmiyle Kırım'a girdi. Birçok tahribat yapıp ülkeyi hükmü altına aldıktan sonra[125] Kefe beylerbeyi Kasım Paşa'ya da[126] elçi göndererek kalenin teslimini istedi. Durumun kırılganlığını görerek başlangıçta aşağıdan alan paşa, sonunda hileye başvurarak hanın gözünü korkutmayı başardı: Verdiği talimat üzerine limana giren gemilerin birinden bir çavuş çıkarak hanın elçileri bulunduğu bir sırada huzura girdi ve daha önce kararlaştığı şekilde, padişah Kırım'da "kendi nişânde ve inâbet-kerdeleri" olan Mengli Giray Han'ın "mülk-i mevrûsuna ecanibden" Seyyid Ahmed Han'ın girdiğini ve Salgat (Kırım) şehrini tahrip ettiğini duyarak olağanüstü hiddetlenmiş ve kendisine haddini bildirmek için donanma ile yola asker çıkarmıştır, bu kuvvetlerin yakına geldiğini bildirmek için beni gönderdiler, dedi.

Bu sırada, güya gelen gemileri karşılamak için kale burçlarından toplar atılmaya başladı. Bu sahne karşısında elçilerin şaşırdığını gören paşa, derhal sesini yükselterek, "Padişahın kulluğuna girmiş bir kimsenin başkasına tâbi olması imkânı yoktur, harbe hazırlanın" diye bağırdı.[127] Bu kesin yanıtı alan Seyyid Ahmed Han, sonuçta Osmanlı padişahıyla sonu tehlikeli bir mücadeleye sürüklenmekten korkarak daha fazla ısrar etmedi. Fakat Kırım üzerindeki egemenliğinden vazgeçmediğini göstermek için de ülkesine dönmek üzere hareket etmeden önce buraya Cani Bek (ya da Canbek) adında birini tayin etti.[128]

Biraz ayrıntısıyla anlattığımız bu olay açık bir şekilde gösteriyor ki Osmanlı Devleti Karadeniz'in kuzey kıyılarındaki yeni fetihler dolayısıyla Altınordu ile ister istemez karşı karşıya gelmiş ve ona karşı tehlikesiz ve kendisine tâbi bir Kırım Hanlığı'nı tutmak kararını vermiştir. Bu yolla devletin, Karadeniz egemenliği meselesinden dolayı Altınordu–Leh blokunun her iki üyesine karşı –Bogdan için Lehistan, Kırım için Altınordu'ya karşı– cephe almış ve Moskova–Kırım blokuna destek verme yolunu seçmiş olduğunu

görmekteyiz. Son olarak da tahribatı müthiş olan son Altınordu istilasının genelde Kırımlıları Osmanlı himayesine daha fazla yaklaştırdığına ve bu himayenin yerleşmesinde kuvvetli etkisi olduğuna işaret etmeliyiz.

Gerçekten Altınordu hanının Kırım idaresinin başına bıraktığı Canbek ülkeyi pek az elinde tutabilmiştir. Topkapı Sarayı Müzesi'nde bulunmuş olan bir mektup[129] bize, 1477 baharında (882 Safer başları) Kırım'da tekrar Osmanlı himayesinde olarak Nûr Devlet Han'ın hüküm sürdüğünü göstermektedir. Bunda Nûr Devlet Han padişaha, aynen Mengli Giray'ın mektubunda olduğu gibi[130] kulluktan hiçbir zaman ayrılmadığını bildirmekte ve dostundan çok düşmanı olup bunların sözlerine bakılmamasını rica etmektedir.[131]

Onun, hanlığı nasıl elde ettiğine dair herhangi bir kayda rastlamıyorsak da, bu mektuba göre Osmanlı padişahının bunda önemli bir rol oynadığı kesin görünüyor. Fâtih, Altınordu hanının yeniden herhangi bir girişimini önlemek için ona Nûr Devlet'in kendi himayesi altına sığınmış bulunduğunu bildirmekte de gecikmedi. Bizce Feridun Bey *Münşeat*'ında bulunan bu mektubun sahihliğinden şüphe etmek için eldeki kanıtlar yeterli değildir. Gerçekten bu derlemede, Mükrimin Halil Bey'in parlak bir şekilde ortaya koyduğu gibi, Osmanlıların ilk dönemlerine ait tamamen sahte birçok belge bulunmakla beraber, bu yüzden her belgeyi kesin olmayan gerekçelerle reddetmek şüphesiz fazla tedbirlilik olur. Biz, bu belgenin sahteliği hakkında öne sürülen gerekçeleri[132] tamamıyla kabul edemiyoruz.

İlkin mektubun Farsça yazılmış olması red için hiçbir şekilde yeterli bir kanıt sayılamaz. Sonra başlıktaki hata daha çok derleyenin bilgisizliğinden ileri gelmiş olabilir[133] ve bunun, belgenin sahihliği meselesiyle ilgisi yoktur. Tam tersine bu, belgenin içerdiği bilgiler tarihi gerçeklere tamamıyla uyduğundan mektubun, bu mecmuayı derleyen tarafından uydurulamayacağını gösteren bir kanıttır. Son olarak da Fâtih Sultan Mehmed'e "Mübarizüddin Devlet Han" adında bir hanın boyun eğdiği bilinmez, deniyor. Halbuki yukarıda söylediğimiz gibi Bogdan Seferi'nden sonra

Kırım Hanlığı'nın başına Osmanlı tâbiyetinde olarak Nûr Devlet Han'ın geçtiğini kesin bir biçimde biliyoruz.[134] Buna dayanarak da Fâtih'in mektubunda söz konusu olan "Mübarizüddın Devlet Han"ın Nûr Devlet olduğuna şüphe yoktur.[135] Amacı daha ziyade "inşa" örnekleri vermek olan bu derlemede bize asıl iç eleştirinin doğru bir rehber olabileceğini kabul etmek gerektir. Halbuki görüyoruz ki mektupta söz konusu edilen şeyler, o zamanki tarihi duruma tamamıyla uygundur ve diğer kaynaklar tarafından tamamıyla doğrulanmaktadır.

Bu mektup özellikle son Bogdan zaferini bildirmek için yazılmış ise de[136] dolaylı olarak o sırada Altınordu ile belli başlı sorunu oluşturan Kırım ve Kefe meselesi de söz konusu edilmiştir. Esasen bu meseleler hakkında bir zamandan beri iki devlet arasında müzakerelerin devam ettiğini biliyoruz. Seyyid Ahmed Han, Fâtih'in Bogdan Seferi'yle aynı tarihe rastlayan Kırım istilasından sonra beliren ihtilafları dostça halletmek amacıyla olacak, İstanbul'a Karaç Bahatur adında bir elçisini göndermişti.[137] Ondan sonra 1477 Mayıs sonlarında (882 Safer ortaları) kardeşinin oğlu Aziz Hoca'yı[138] yolladı. Altınordu hanı, Osmanlı padişahıyla geleneksel dostluğu kesinlikle kaybetmemeye çalışıyordu. Son mektubunda, aradaki dostluk ve kardeşliğin artması hususunda samimi ve büyük bir arzu gösterilmekte –hatta padişahın seferlerine kuvvetle yardım vaadinde bile bulunulmakta– ve özellikle bu dostluğun artmasıyla ilintili işlerin bir an önce gerçekleşmesi dileği ifade edilmekteydi.[139]

Feridun Bey *Münşeat*'ındaki adı geçen mektup işte bu müzakerelerin yapıldığı zamana aittir.[140] Bu mektupta Osmanlı padişahı, Kefe'nin kendisi tarafından fethedilmiş olduğunu, böylece iki taraf arasında komşuluk kurulduğunu bildirmekte ve Kara Bogdan'ın nasıl cezalandırıldığını anlattıktan sonra kendi devletine bağlanarak hizmette bulunan "Mübarizüddin Devlet Han"a dostluk gösterilmesini istemektedir.[141] Böylece Seyyid Ahmed Han karşısına şimdi resmen Kırım hanının hâmisi sıfatıyla Osmanlı Devleti çıkıyordu. Altınordu hanı, herhalde devletini son günlerine yaklaştıran büyük belalar arasında, Osmanlılarla herhangi bir ihtilafa girmekten kaçınıyordu. Bundan dolayı da Kırım'ı kendi haline bı-

raktı. Fakat o, 1480'de Moskova üzerine harekete geçtiği zaman Kırımlılar, onun başkentini yağmalayarak kendisini arkadan vurmakta gecikmeyeceklerdir.

Özetle Fâtih Mehmed, Seyyid Ahmed Han'a karşı Kırım Hanlığı'nı himayesi altına almakla bu ülkenin Altınordu'dan ayrılmasında mühim bir rol oynamış oluyor[142] ve varlığını daha çok kudretli Osmanlı padişahına borçlu olan hanlık, son deneyimden bu himayeyi daha kuvvetle benimsemiş olarak çıkıyordu.[143]

* * *

Osmanlı himayesi böylece hanlığın dış güvenliğini sağladığı halde içeride huzur ve istikrarın kurulması için yeter bir güvence oluşturmuyordu. Gerçekten de Kırım'ın çok geçmeden tekrar iç kavgalara sahne olduğunu ve hanlık mevkiinde yeniden değişiklik yapıldığını görüyoruz. Bu kargaşalıkların ilk sebebi, Nûr Devlet Han'la kardeşi Haydar arasındaki rekabet oldu. Onlar arasındaki ayrılık ve mücadeleler memlekette düzen ve rahat bırakmadı; herkes şikâyet ediyordu. Bilhassa kabilelerin memleketi bırakıp dağılmaları ve Kırım'ın böylece bütün kuvvetlerini kaybetmesi tehlikesi baş göstermişti:[144] Eminek Mirzâ'ya göre o sırada اوكسوزلر'i etrafına toplayarak kuvvetlenmiş olan Seyyid Ahmed Han, Timur Bik'in[145] üzerine yürümekte olduğundan Timur Bik'in Kırım tarafına gelmesi ve Kırım'ın iç durumundan hoşnut olmayan kabileleri kendi tarafına çekmesi gayet olasıydı.[146] Bununla beraber her zaman olduğu gibi bu karışıklıklarda, herhangi bir otoriteye devamlı bir şekilde bağlı kalamayan kabile kuvvetlerinin esas rolü oynadığına şüphe yoktur. Öte taraftan Altınordu–Kırım tarihinde her zaman görüldüğü gibi bu kabile aristokrasisinin başı olan Eminek Mirzâ da bu mücadelelerden yararlanarak hanlığı tamamıyla kendi egemenliği altına sokmaya çalışıyor, bir nevi Mamay, Edike rolü oynamak istiyordu.[147] Memleketin bu mücadeleler yüzünden düştüğü durumu 1478 baharında bizzat Mengli Giray, şöyle ifade etmekteydi:

"Bu memleket bizim gördüğümüz gibi değil, aşırı harap olmuş."[148] İstanbul sarayı, bütün bu mücadelelerde her tarafın egemenliği ve iktidarı kendi eline almak için başvurduğu bir makam

durumundaydı ve sonuçsuz rekabetler devam ettikçe hanlık üzerindeki otoritesi gittikçe kuvvetlenmekteydi. Kendisinin dediği gibi, etrafında "dostundan çok düşmanı" olan Nûr Devlet Han[149] bunların entrikalarına kurban gitmemek için padişaha kulluğunu sunmaktan bir an geri kalmıyor, bilhassa düşmanlarının sözlerine bakılmamasını rica ediyordu.[150]

Öte yandan onun aleyhinde olan Eminek Mirzâ da padişaha muhalefet ettiği hakkında düşmanlarının söylediği sözleri şiddetle reddederek mutlak bağlılığını tekrar tekrar dile getiriyor ve Haydar'la Nûr Devlet arasındaki mücadeleler yüzünden memleketin düştüğü anarşi halini anlatarak beyler ve halk namına Mengli Giray'ın acele han gönderilmesini istiyordu. Fakat o gelirse herkesin bir ağıza bakacağını, mücadelenin son bulup ülkenin düzene gireceğini söylerken yeni hana, "Eminek sözündan çıkmağil" diye nasihat edilmesini istemeyi de unutmuyordu (mektubun tarihi: Ekim 1478).[151]

Artık kesin olan bir şey, Eminek Mirzâ ve onunla beraber bütün Kırım aristokrasisinin Nûr Devlet Han'ın aleyhine dönmüş olmasıdır.[152] Eminek Mirzâ, mektubunun sonunda, onu çoktan başlarından atmış olacaklarını, fakat padişahın fermanını beklediklerini ekliyor ki[153] bu sözler hanlık üzerinde beylerin ne kadar hâkim olduklarını göstermek bakımından özellikle dikkate değer. Şimdi onlar, padişahtan han olarak Mengli Giray'ı istiyorlardı. Böylece, yüzyıllarca bütün Osmanlı–Kırım ilişkilerinde en esaslı noktayı oluşturacak ve en büyük ihtilafların kaynağı olacak olan bir meselenin daha bu zamanda açık bir şekilde ortaya çıkmış bulunduğunu görüyoruz: Osmanlı padişahı onların istediğini han gönderecek miydi? O halde hanın belirlenmesi işi yine eskisi gibi bu aristokrasi elinde kalıyor, yani hanlığa daima Kırım beyleri hâkim oluyor ve padişahın rolü sırf bir onaydan ibaret kalıyordu. Fakat bu durumda dahi şeklen hanı yine padişah tayin etmiş sayılırdı ve Osmanlılar için şimdilik bu da önemli bir kazançtı. Esasen Eminek'in mektubundaki son cümleye bakılırsa padişah için başka türlü yapmak da imkânsız gibiydi. Çünkü aksi halde birçok sorumluluğu yüklenmek ve belki Kırım beyleriyle muhalefete düşmek olasılığı baş göstere-

bilirdi. Bundan dolayı İstanbul'ca, beylerin istediği gibi, Kırım'a Mengli Giray'ın gönderilmesine karar verildiğini görüyoruz.[154]

Mengli Giray'a, 1476'da Altınordu hanına yenilip hanlığı kaybettikten sonra ne olduğunu kesin bir şekilde bilmiyoruz. Yalnız onun herhalde 1478 baharından önce İstanbul'da bulunmuş olduğu kesindir. Çünkü gerek İstanbul'a onun gönderilmesini yazan Eminek'in mektuplarından,[155] gerekse sonradan kendisinin Kırım'dan İstanbul'a yazdığı mektuplardan[156] anlaşılan budur. Nihayet vakanüvis rivayetlerinde 1475'e ait gösterilen olayların tamamıyla bu yıllara ait olması gerektiğini yukarıda göstermiştik; bu rivayetler onun, İstanbul'da Kırım halkının, özellikle de Eminek Bey'in ricaları üzerine padişahın lütfuna mazhar olarak oradan Kırım'a han gönderildiğini göstermektedir.[157] Şu halde Altınordu hanına yenilerek Kırkyer Kalesi'ne kapanmış bulunan Mengli Giray'ın, Seyyid Ahmed Han ülkeden çıktıktan sonra beyler tarafından terk edildiği,[158] himaye aramak için Osmanlıların yanına sığındığı fakat Kırım aristokrasisinin tuttuğu Nûr Devlet'in hanlığını onaylayan Osmanlı padişahının "onun nazar-ı taatini celb için" Mengli Giray'ı oğlu Mehmed Giray'la İstanbul'da gözetim altına koyduğu,[159] sonra bu aristokrasinin, yukarıda gösterildiği gibi, Mengli Giray'a yakınlık göstermesi üzerine kendisini Kırım'a yolladığı[160] haklı olarak düşünülebilir.

Mengli Giray kendisi, 1478 Mayıs'ı başlarında "sultanın buyruğuyla" Kırım'a geldiğini yazmaktadır.[161] Vakanüvislere bakılırsa o, İstanbul'da padişah tarafından hapisten çıkarılarak[162] Kırım hanı tayin olunmuş ve kendisine büyük iltifatlar gösterilerek merasimle tuğ, tabıl ve alem verilmiştir.[163] Aynı kaynaklara göre onun yanına bir miktar kuvvet de katılmıştır. Mengli Giray, bundan bir süre sonra Kırım'dan gönderdiği bir mektupta padişah tarafından yanına Kasım'ın (herhalde Kefe beylerbeyi Kasım Paşa) verildiğini söylüyor ki bu şüphesiz vakanüvislerin son kaydını doğrular niteliktedir.[164] "Padişahın buyruğuyla" Kırım'a gelen Mengli Giray, adı geçen mektubun gönderildiği tarihte, yani 1478 Mayıs'ında kesin olarak Kırım'da bulunmakla beraber[165] hanlığı elde etmek için herhalde daha epey zaman geçmesi ve belki kardeşleriyle mücadele etmesi gerekmiştir. Gerçekten vakanü-

vislerde onun padişah tarafından yanına katılan kuvvetlerle gidip kardeşlerini yendiği ve han olduğu hakkında bir kayıt bulunduğu gibi,[166] Mengli Giray'ın mektuplarında da memleketin son derece karışık halinden ve Kasım'ın yaptığı yardımlardan bahsedilmesi bu bakımdan anlamlıdır.[167]

Diğer taraftan 1478 Ekim tarihli bir mektupta Eminek'in, Kırım'da hâlâ Haydar'la Nûr Devlet Han arasındaki mücadelelerden bahsetmesi ve Mengli Giray'ın gönderilmesini istemesi onun burada oldukça geç harekete geçtiğini gösterse gerektir.[168] Kısacası nasıl olursa olsun onu, 1478-1479 kışında hanlık tahtına sağlam bir şekilde oturmuş görüyoruz.[169] Osmanlı padişahı hanlığın dış güvenliğini sağladığı gibi, şimdi kendi üstün otoritesi sayesinde, Eminek Mirzâ'nın dediği gibi, "Bütün halkın bir ağız ve bir hükme bakmasını"[170] sağlayarak memleketin iç huzurunu ve asayişini de sağlamış oluyordu. Bizzat Mengli Giray Han, padişaha, onun sayesinde halkın rahata kavuşup gece gündüz kendisine dua etmekte olduklarını yazmaktadır (1479 Eylül ortaları).[171]

Fâtih Mehmed'in bütün bu olaylar sırasında gayet ustalıkla hareket ederek hanlık üzerindeki nüfuzunu ve egemenliğini gitgide pekiştirdiğini görüyoruz. Gerçekten bu üç yıl içinde hanlar Kırım tahtında kalabilmek için daima padişahın onay ve desteğini zorunlu görmüşler;[172] hanlık kuvvetleri davet üzerine padişahın seferlerine fiilen katılmışlar[173] ve Osmanlı Devleti de başka devletlere karşı hanlığın resmen hâmisi rolünü oynamıştır. Fakat onun başarısının en büyük sırrı, şüphesiz, Eminek aracılığıyla Kırım aristokrasisini daima elinde tutmasıdır.

Mengli Giray'ın kesin biçimde Kırım tahtına yerleştiği bu tarihte hanlık artık tam anlamıyla Osmanlı tâbiliğine girmiş sayılabilir. Fakat acaba böylece kurulduğunu gördüğümüz tâbilik, iddia olunduğu gibi iki taraf arasında imzalanmış resmî bir sözleşmenin sonucu mudur ya da bu durum ortaya çıktıktan sonra böyle resmî bir sözleşme imzalanmış mıdır? Bu, ayrıca incelenmeye değer bir meseledir.

* * *

Böyle bir sözleşme hakkında kayıtlar herhalde 16. yüzyıla kadar gidebiliyor. Evliyâ Çelebi'nin aktardığına göre, *Tohta-Bay Tarihi*'nde,[174] Mengli Giray'la Bayezid arasında, Kırım Yarımadası'nın dağlarındaki ve kıyılarındaki kaleler Osmanlıların, ovaları hanların olmak ve bir Kırım şehzadesi rehine olarak Yanbolu'da oturmak şartıyla bir ahidnâme imzalandığı rivayet olunuyor.[175] Ondan sonra 17. yüzyıl sonlarına doğru *Mehmed Giray Tarihi*'nde Mengli Giray'ın Fâtih tarafından Kırım'a han tayin edildiği zaman (yani, ona göre Kefe fethinden sonra, 1475'te) aralarında bir ahidnâme imzalandığı ve bu sözleşme zamanla unutulmuşsa da "padişahân-ı zül-ihtirâmlar katında meşhur ve mübeyyen" olduğu kaydedilmiştir.[176] Ona göre bu ahidnâmenin maddeleri şöyleydi:

"Hilâf-ı şer'-i mutahhara biribirimize fırsat bulduğumuz takdirde kat'i ü ziyan eylemiyelim, her umurda mu'âvenet üzre olup âda-yı din küffar-ı bed-ayîn üzerine gazalar eyleyüp intikam alalım ve bâde'l-yevm silsile-i tâhirlerin benden bi'at eyleyüp iptida benim ismim hutbesinde yad badehu han olan zişanı zikrede."

O, kendi zamanında Hacı Selim Giray'ın oğlu Gazi Giray sultana, bütün aykırı hareketlerine rağmen idam cezası verilmemesini bu sözleşmeyle açıklamaktadır.[177] Ondan sonra eserini 1744 tarihlerinde yazmış olan Kırımlı Abdülgaffar, padişahın Mengli Giray'ı Kırım'a han gönderirken kendisine "tebaiyyet ettirdiği ve enva-ı uhûd ve mîsak ile itimad aldığını" kaydetmektedir. Fakat o "bu uhûd"un niteliğinden açık bir biçimde bahsetmez.[178] Nihayet galiba 18. yüzyıl sonlarına doğru yazılmış olan *Anonim Kırım Tarihi*'nde,[179] Kefe'nin fethinden sonra esirler arasında İstanbul'a gelen Mengli Giray'ın Kırım'a han gönderilirken Fâtih Mehmed'le bir anlaşma imzaladığı söylenmektedir.

Bu metnin –sonuncu maddesi eksik olarak– Mehmed Giray'ın verdiği metne tamamıyla uyduğu meydandadır. Herhalde bu *Anonim Tarih*, Mehmed Giray'dan değil, ona da esas olan başka bir ortak kaynaktan faydalanmıştır. *Tohta-Bay Tarihi*'nde görülen rehin meselesinin bu metinlerde hiç söz konusu edilmemiş olması dikkati çekecek bir noktadır.

Son olarak da bunlardan tamamen farklı yedi maddelik başka bir anlaşma metni öne sürülmektedir. Evvela M. de Peyssonel'de[180]

ve Langlès'de[181] bulduğumuz ve ondan sonra S. Bohuş'un[182] ve Hammer'in[183] tekrarladıkları bu sözleşme metni, Kazimirski'ye göre Abdülgaffar'dan (?) yapılmış bir tercümeden ibarettir[184] ve metni şudur:

1. Osmanlı padişahı Kırım tahtına Çingiz sülalesine mensup şehzadelerden başkasını han getiremez.
2. Bâb-i Âlî, Giray ailesine mensup olanlardan hiç kimseyi hiçbir vakit ve hiçbir sebeple idam cezasıyla cezalandıramaz.
3. Hanın memaliki ve Giray ailesinin yaşadığı yerlerde, kim olursa olsun, her türlü tecavüzden korunacaktır.
4. Cuma namazlarında okunan hutbede sultanın ismi okunduktan sonra hanın ismi anılacaktır.
5. Han tarafından vuku bulan herhangi yazılı bir müracaata sultan tarafından red cevabı verilmeyecektir.
6. Han, harp esnasında beş tuğla sancak taşıyabilecektir.
7. Her sefer vukuunda han, Bâb-i Âlî'den kendi hassa askerleri için 120 kese, mirzâları ve kapıkulları için de 80 kese altın alacaktır.

Bu metinlerin hiçbiri dış şekilleri itibariyle bize yazıya dökülmüş bir anlaşmanın kanıtlarını sunmaz. Sonunda hepsi, çok eski kaynaklarda aktarılan rivayetlerden ibarettir. Özellikle de eserini 16. yüzyıl sonlarına doğru yazmış olan Cenabî'de, sonra ondan ve Hafız Mehmed Taşkendî'den yararlanmış olan Müneccimbaşı'da herhangi bir anlaşmadan bahsedilmemesi dikkate değer. Cenabî ve takipçilerinden tamamen ayrılan ve Kırım'da yazılmış vekâyinâmeleri kullanarak yerli rivayetlere bağlanan Seyyid Mehmed Rıza[185] ve esas itibariyle onun bir özetinden ibaret olan *Gülbün-i Hânân*[186] böyle bir anlaşmaya dair hiçbir şey söylemez. Diğer taraftan Smirnov'un da işaret ettiği gibi[187] *Nasihatnâme* ve *Telhisü'l-Beyân* gibi Kırım Hanlığı'nın Osmanlı hükümetiyle ilişkilerinden bahseden mecmualarda böyle herhangi bir anlaşma sözü geçmemesi dikkate değer. Feridun Bey *Münşeat*'ındaki çeşitli hanlık beratlarında ve nâme-i hümâyûnlarda, hanların tayin ve azillerinde yahut bir

hizmetin yerine getirilmesi istenirken kullanılan tabirler de, arada böyle hukukî bir bağ olduğunu gösterecek nitelikte değildir.[188]

Bu sözleşmelerde yer alan maddelere gelince, bunlardan özellikle sonuncu metnin, zamanla meydana çıkmış olan durumlar göz önünde tutularak sonradan düzenlenmiş olduğuna şüphe yoktur. Çünkü Fâtih'le Mengli Giray, imzaladıkları bir ahidnâmede devletlerinin karşılıklı ilişkilerini düzenlemek için en esaslı meseleleri bir tarafa bırakıp hanın taşıyacağı tuğ adedi, sefer durumunda askerlerine verilecek tahsisatın miktarı ve saire gibi doğal olarak sonradan belirlenebilecek ayrıntılarla uğraşmış olamazlardı. 1475 tarihlerinde herhangi bir anlaşma imzalamışsa, tarihî şartları göz önüne getirerek, bunda daha çok Kefe ve Osmanlılar eline geçmiş diğer Kırım limanlarının durumu, düşmanlara karşı izlenecek ortak hareketin doğrultusu ve son olarak da iki taraf arasında metbûluk-tâbilik ilişkileri gibi meselelerin yer alacağı şüphesizdir. Bundan başka kapıkulu (sekbanlar) için İstanbul'dan para gönderilmesi Sahib Giray (1532-1551) devrinde olduğu gibi[189] adı geçen sözleşmenin dördüncü maddesindeki, hutbede sultanın ismi okunduktan sonra hanınkinin okunması kuralı da vakanüvislere göre sonraları, I. İslâm Giray zamanında (1584-1588) kabul edilmiştir.[190]

Anonim Tarih'teki metnin içeriğine gelince o, bu bakımdan o zamanki tarihî duruma fazlasıyla uygun olmakla yukarıdakinden ayrılır: Bu sözleşme esas çizgileriyle iki taraf arasında ittifakı ve tâbilik ilişkilerini belirlemekte ve yeni fethedilmiş olan Kefe ve sair yerler üzerinde padişahın hâkimiyet hakkını tanımaktadır.

Bununla birlikte bu da hiçbir şekilde onun güvenilirliğini sağlayacak bir kanıt sayılamaz. Fakat bugün yeni belgeler, 1475 yazında Kefe'nin fethinin hemen ardından Osmanlılarla Mengli Giray arasında bir anlaşma imzalanmış olduğunu kesin olarak ortaya koymuştur. Mengli Giray'ın, Kefe'nin fethinden bir, bir buçuk ay sonra İstanbul'a gönderdiği bir mektupta böyle bir anlaşmadan açık şekilde bahsedilerek herhalde en önemli görülen bir maddesinden söz ediliyor. Mektuptaki ifade aynen şöyledir: "Ahmet Paşa birle ahd ü şart kıldık kim padişahnın dostuna dost düşmanına düşman bulganmız tiyip ol ahd ü şart üstünde tururmuz."[191] Bu öncelikle gösteriyor ki Smirnov'un, Fâtih'le Mengli Giray arasın-

da imzalanmış herhangi bir anlaşmanın mevcut sayılmaması daha doğru olacağı şeklindeki iddiası[192] isabetli değildir. Burada ifade edilen ittifak maddesinin *Anonim Tarih*'teki ikinci maddeyle, yani "her umurda birbirimize muavenet üzere olup düşmanımızdan intikam alalum" maddesiyle uygunluğu açıktır. Mengli Giray'ın mektubundaki aynı formüle bir yüzyıl sonra II. Mehmed Giray'a (1577-1584) gönderilen bir nâme-i hümâyûnda da aynen rastlıyoruz.[193] Bundan başka aynı mektupta o, ayrıca "muti ve münkad" olmaktan, "kulluğundan" bahsetmektedir. Son olarak da Kırım hanlarının Kefe ve başka fetholunmuş yerler üzerinde hakları bilindiğinden, Ahmed Paşa ile yapılan anlaşmada buraların yeni durumundan özellikle bahsedilmiş olması da çok mümkündür.[194] Şüphesiz bütün bunlar, Mengli Giray'ın mektubunda adı geçen anlaşmanın *Anonim Tarih*'te ve *Mehmed Giray Tarihi*'nde metni verilmiş olan sözleşmeye çok yaklaştığını göstermekle beraber bugün için bu ikisinin aynı olduğu iddia edilemez.[195] Fakat hiç olmazsa 1475 yazında iki taraf arasında bir ittifak sözleşmesi imzalanmış olduğunu ve müttefiklerden bir tarafın hanı, öteki tarafın padişahı bir hâmi olarak kabul ettiğini kesin bir şekilde söyleyebiliriz.

Bundan başka birtakım vakanüvislerin,[196] Mengli Giray'ın İstanbul'dan Kırım'a han gönderilirken, yani yukarıda görüldüğü üzere 1478 tarihlerinde Fâtih Mehmed'le bir anlaşma imzaladığı hakkında verdikleri bilgiyi göz önüne alarak, bu tarihte padişahla ayrı bir anlaşma imzalanmış olacağı da hatıra gelebilir. Fakat bundan sonraki olaylar hanlığın bu şekilde bir sözleşme ile sıkı bir şekilde imparatorluğa tâbi olduğunu göstermekten uzaktır.

Bilindiği üzere Mengli Giray'dan sonra onun kendisine kalgay tayin ettiği büyük oğlu Mehmed Giray, Kırım beyleri tarafından han ilan edilecek ve Yavuz Selim ile aralarında açıkça düşmanlık olduğu halde[197] padişah buna engel olamayacaktır.[198] Yine beylerin seçtiği onun oğlu Gazi Giray safdışı bırakıldıktan sonra Saadet Giray (1524-1532) ve Sahib Giray (1532-1551), İstanbul'un gönderdiği hanlar sıfatıyla Kırım'da yerleşmek için çetin mücadeleler vermek zorunda kalacaklardır. 1584'te II. Mehmed Giray, "ben sahib-i sikke ve hutbe, padişah iken beni azl ve nasba kim kadir olur" diye is-

yan edecektir.[199] Hanlık kuvvetlerinin de, 1484 Bogdan Seferi'nden sonra bir daha ancak 16. yüzyıl ortalarına doğru (1538 Bogdan Seferi'nde) Osmanlı ordularıyla işbirliği yaptıklarını göreceğiz. Kırım Hanlığı üzerinde kuvvetli Osmanlı metbûluğu, ancak hanlık, Altınordu'nun mirası üzerinde, Kazan ve Astrahan için Moskov Knezliği ile yaptığı tarihî mücadeleyi kaybettiği ve buraları Rus hâkimiyeti altına düşüp Kırım doğrudan doğruya tehlikeye maruz kaldığı zaman başlar.[200]

II
KIRIM HANLIĞI'NIN ALTINORDU HANLIĞI'NI İHYA GİRİŞİMLERİ

I. İslâm-Giray (1532)

Tamamıyla bağımsız bir siyaset güden I. Mehmed Giray'ın katlinden sonra, genç ve tecrübesiz oğlu Gazi Giray amcalarına karşı tahtı elinde tutamadı. Hanlık tahtı, İstanbul'a tâbi parti ile "Çingiz Han Türesi" taraftarları arasında, bir mücadele konusu oldu. Padişah kendi sarayında oturan Mengli Giray'ın oğlu Saadet Giray'ı Kırım'a han olarak gönderdi (Mayıs 1524). Memlekete fiilen hâkim olan Şîrin kabilesinin beyi, İstanbul'dan aldığı talimata göre hareket ediyordu. Saadet Giray Litvanya'ya karşı düşmanca bir siyaset izlemeye başladı. Bu ülkeye karşı Moskova'ya ittifak teklif etti. Bu İstanbul hükümetinin Lehistan aleyhindeki siyasetine uygun bir hareketti. Fakat çok geçmeden, Saadet Giray eski hana rakip olan partinin başına geçerek, Mengli Giray'ın başka bir oğlu olan İslâm Giray'a karşı mücadele açtı. İslâm Giray İstanbul'dan bağımsız kalmak ve Moskova'ya karşı amansızca savaş yapmak isteyen Kırım kabilelerini temsil ediyordu. Kısa zamanda kabilelerin en büyük kısmı yönetimi altına girdi. Böylece İslâm Giray gerçek kuvvete sahip Kırım hanı oldu.

1527'de Moskova üzerine yürüyerek, Ryazan bölgesini tahrip edip, Moskova'yı tehdide başladı. Beri taraftan, Kırım'ın içinde Saadet Giray da onun sürekli saldırılarına uğruyordu. Nihayet Kefe'deki Osmanlı beyi Bali Bey ile Azak beyi Şahin Bey, Saadet

Giray Han ile beraber, İslâm Giray'a karşı harekete geçtiler. Azak civarında Don kıyısında iki ordu karşılaştı. Saadet Giray Han'ın kuvvetleri tam bir bozguna uğradı. Kefe beyi ölüler arasındaydı. Saadet Giray İstanbul'a kaçtı (Mayıs 1532).

Orada hanlık hukukunu kardeşi Hacı Giray'a bıraktı ise de, Kanunî Süleyman İslâm Giray'a karşı derhal harekete geçmekten kaçındı. Fiilen hanlığa sahip olan İslâm Giray ve bilhassa kabile ileri gelenleri, kudretli Osmanlı padişahına meydan okumanın mümkün olmadığını gördüler. İslâm Giray, kalgay kalmak şartıyla kardeşi Sahib Giray'ın İstanbul'dan han gönderilmesine razı oldu.

İlk defa olarak, İstanbul'dan gönderilen hanın yanına kuvvetli bir maiyet verildi (Eylül 1532). İslâm Giray, Sahib Giray'ı karşıladı ve onun kalgayı olarak kaldı. Osmanlılara dayanan Sahib Giray'a karşı, İslâm Giray da Moskoflara karşı dostça bir siyaset güttü. Buna karşılık zamanında Moskof tehdidiyle Kazan Hanlığı'nı bırakmış olan Sahib Giray Han, Moskova'ya karşı düşmanca bir siyaset izledi: 1533 ve 1534'te Rusya topraklarına akınlar yaptırdı.

Kalgay ile han arasında gizli rekabet patlak vermekte gecikmedi. İslâm Giray, birçok kabileler ile Or-Ağzı'na, steplere çekildi ve Moskova ile açıktan açığa ittifak kurarak, hana karşı mücadeleye başladı (1534). Sahib Giray İstanbul'dan hayli yardım görmekteydi. Mirzâlarından Bâkî Bey'i steplere gönderip, İslâm Giray'ı arkadan çevirdikten sonra, bütün kuvvetleri ile ona karşı yürüdü. İslâm Giray aman diledi ve bunun üzerine Or-Ağzı'nda (Perekop kıstağı) yerleştirildi. Bir süre sonra, Bâkî Bey, bir gece baskını yaparak onu katletti. İslâm Giray öldüğü zaman 45 yaşındaydı.[1] İslâm Giray'ın katli ile Kırım'da bağımsızlık taraftarları sindi ve Osmanlı hâkimiyeti tam anlamıyla yerleşti.

Han ve Kabile Aristokrasisi: I. Sahib Giray Döneminde (1532-1551) Kırım Hanlığı*

Kırım Hanlığı'nın tarihi, kabilelerin hâkim zümrelerinin ekseni etrafında döner. Onların hanlıkta iktidarı elde tutmak ve hanlık siyasetini kontrol etmek için yaptıkları sürekli faaliyetler Kırım tarihinin ana temasını teşkil eder. Osmanlı hâkimiyetinin 1470'lerde Kuzey Karadeniz yöresinde kurulmasıyla başlayarak her iki tarafta ortaya çıkan iktidar mücadelelerinde bu yeni unsuru kendi çıkarlarına göre kullanmak istemişlerse de Osmanlı hükümeti rakipleri kendi siyasetine ulaşmak için ustaca oynatmıştır. Remmal Hoca'nın *Tarih-i Sahib Giray Han*'da[1] tasvir ettiği Sahib Giray'ın hanlığı, iç mücadelede ortaya çıkan bu durumu canlı bir şekilde göstermektedir.

1532'den 1551'e kadar hanlık yapmış olan Sahib Giray, başlangıçta Osmanlı sultanlarının modeline göre güçlü bir merkezî idare kurmayı başarmıştır. Daha sonra da kontrol altında tutulan ve hanın despotik gücünden gocunan kabilelerin hâkim zümreleri, Osmanlı hükümeti ile han arasında baş gösteren bir anlaşmazlık-

* *Harvard Ukrainian Studies*, III-IV (1979-1980), s. 445-466'da yayınlanan tebliğin ayrı basımından tercüme edilmiştir.

tan yararlanmışlar ve 1551'de despot hanı safdışı bırakarak devlet içinde kendi hâkimiyetlerini yeniden kurmuşlardır. Diğer taraftan 1551'deki Kırım krizi Doğu Avrupa tarihinde bir dönüm noktası oluşturmuş ve Kırım kuvvetlerinin felce uğramasından yararlanan Moskova 1552'de Kazan Hanlığı'nı ilhâk için önemli bir adım atmıştır.

Sahib Giray'ı yakinen tanıyan bir kişi tarafından yazılan *Tarih-i Sahib Giray*, tarihin bu kritik döneminde Kırım Hanlığı'nın iç yapısını ve iktidar mücadelelerini anlayabilmek için olağanüstü değeri olan bir eserdir. Bu eser, tipik bir bozkır hanlığını, Osmanlı İmparatorluğu modeline göre merkezî mutlakıyetçi bir devlet haline getirmek isteyen han olan Sahib Giray ile hanlığın "Çingiz Han'ın Yasagı veya Türesi"ne göre *feodal* kabile devleti yapısını korumak için uğraşan kabile aristokrasisi arasındaki ölümüne mücadelenin ilk elden ayrıntılı bir hikâyesini sunmaktadır.

Kırımlılarca müneccim/astrolog-falcı manasına gelen Remmal adıyla tanınan yazar, Kaysunîzâde Mehmed Nidaî[2] adındaki tanınmış bir Osmanlı âlimidir. Bu tarih eserini 1551'de hanın feci ölümünden sonra hanın kızı Nur-Sultan Hanî'nin isteği üzerine yazmıştır. Remmal, Sahib Giray'ın hizmetine, o 1532 yılında hanlığın başına geçmek için İstanbul'dan ayrılırken girmiştir. Ve Sahib Giray'ın şahsi hekimi, astroloğu ve dostu olmuştur. Han, bütün önemli kararları alırken ona danışmıştır (P, 58 a). Ayrıca vergilerin tahsili ve Kırım ulemasına yapılan bağışlar gibi malî meselelerde ona güvenmiştir (L, 6 a). Remmal'in Sahib Giray'a olan yakınlığı onun hanın fikirleri hakkında bilgi edinmesini ve verdiği kararların gerekçesini anlatabilmesini mümkün kılmıştır. Onun Kırım'daki hayat ve kurumlar hakkındaki gözlemleri ve ayrıntılı tasvirleri eserine özel bir önem ve ilgi katar. Tasvirlerinde özenle yerel ifade biçimlerine yer vermiştir. Her ne kadar eserini sevgili efendisinin yaptıklarını mazur göstermek için yazmışsa da Remmal satırlar arasına büyük bir ustalıkla eleştirel ifadeler de gizlemiştir. Bütün bu sebeplerden dolayı *Tarih-i Sahib Giray*, Sahib Giray Han iktidarının güvenilir bir kaynağını teşkil etmektedir.[3]

Kırım Kabile Aristokrasisinin Yapısı

I. Mehmed Giray'la (1514-1523) Lehistan–Litvanya kralı[4] arasında yapılan barış antlaşması Kırım aristokrasisini şu hiyerarşik düzene göre sıralar: Hanın kendisi, en büyük oğlu Bahadır Giray, hanın diğer oğulları, önemli mevkileri olan *sultanlar, oglanlar* (hanedanın diğer mensupları), *begler* (dört büyük kabilenin reisleri), *mirzâlar* (bey oğulları), hana sarayda ve dışında hizmet eden *nöker* veya *nökörler* (hizmetkârlar).

Remmal'in anlatışında da aynı hiyerarşi vardır: Han, oğulları, *karaçu* denen dört beg ve *içki begleri* (hanın hizmetindeki *tegler*).[5] Diğer Mogol hanlıkları gibi Kırım Hanlığı da *karaçu* denen dört asil kabilenin desteğine dayanıyordu. Önde gelen kabile olan Şîrinlerin baş-karaçusunun liderliği altında bir nevî kabile konfederasyonu oluşturan dört kabile, hanlığın temel askerî gücünü sağlıyor ve devlet siyasetine kendi ortak çıkarlarına göre yön veriyorlardı. Bozkır imparatorluklarından (Kırım aristokrasisinin de "Çingiz Han Yasası"ndan) miras olarak devraldığı, karakter olarak kutsal ve değişmez olarak saygı gören bu teşkilat, hanlığın temeli kabul ediliyordu. Remmal (L, 15), karaçu kabilelerinin öncelik sırasını Şîrinler, Barınlar, Argınlar, Kıpçaklar ve Mangıtlar olarak vermektedir.[6] İleride göreceğimiz gibi 16. yüzyılın ilk yarısında hanlıktaki kabile aristokrasisi arasında öncelik ve iktidar yüzünden yoğun bir mücadele vardı.

Geleneksel olarak Şîrinlerin çıkardığı kuvvetlerin sayısı 20.000 olarak gösterilir. Fakat 1543'te İkinci Çerkesistan Seferi'nde, kabilelerin sadece seçme birlikleri sefere katıldığında, Şîrinlerin sayısı sadece 5.000, Argın ve Kıpçakların 3.000 ve Mangıtların ise 2.000'di. Bu da toplam olarak 10.000 eder (L, 80-81). Bunun Kırım kabile aristokrasisi ordusunun asıl özü olduğuna inanıyorum.[7]

Karaçular hanlıkta kabile askerlerinin çoğuna kumanda ediyorlardı ve hanlığın aslî siyasetini belirliyorlardı. Liderleri olan karaçu begleri *körüniş* veya *körünüş* denen devlet meclisi toplantılarında hanla önemli meseleleri görüşüp karar vermek üzere hazır bulunurlardı.[8] Herhangi bir konuda hanın siyasetini protesto etmek

isteyen bir beg toplantılara katılmaktan kaçınırdı. Karaçu begleri de hep birlikte kendisini terk edip, protesto için birliklerini Kırım kabilelerinin tamgalarının kayalara kazılı olduğu Kayalar-altı denen kutsal bir yere götürdüklerinde han tamamen güçsüz kalırdı. Karaçu beglerinin sadakat ve desteği hanın tahtında kalması ve ülkede otoritesini sağlaması için büyük önem taşırdı. Göreceğimiz gibi 1551'de begler sadakatlerini Devlet Giray'a sununca Sahib Giray herhangi bir direnişte bulunmaktan tamamen aciz kalmıştı.

Hanın kabilelerin hâkim zümreleri tarafından seçilmesi sadece fiilî durumu gösterir.[9] Avrasya (Avrupa ve Asya birlikte) bozkırlarındaki Türk ve Mogol devletlerinde hükümdar ailesindeki (gökten türemiş demek olan Altan Urug'un)[10] veya bu aileden herhangi bir hanın kişiliğindeki mutlak otoritenin Tanrı isteğinden geldiğine ve hiçbir insanın onu değiştiremeyeceğine inanılmıştır.[11] Gerçekte ise kabile konfederasyonunun diğer liderleriyle hemfikir olarak *ulug beg* veya *karaçu beg* kimin han olacağına karar vermiştir. Hatta Osmanlı himayesi altındayken bile Kırım Kabile Konfederasyonu'nun bu uygulamaya devam etmeye çalıştığı görülmektedir.

I. Mehmed Giray'ın bertaraf edilmesinden kısa bir süre önce İstanbul'daki Saadet Giray'a[12] gönderilen gizli bir mektup yeni bir hanın gerçekte kabile reisleri tarafından nasıl seçildiğini göstermektedir. Bu mektupta anlaşıldığına göre Şîrinlerden Bahtiyar Beg olan kabile aristokrasisinin lideri, Saadet Giray'a bütün önemli beg, mirzâ ve oglanların kendisini hanları olarak kabul ettiklerine ve "onların bu gaye için birleşip uğrunda ölmeye yemin ettiklerine" dair güvence vermektedir.

Genellikle çoban olan kabile toplumunun ortak çıkarları etrafında birleşen Kırım'ın dört "hâkim" kabilesi, kabile teşkilatı üzerine kurulmuş olan devlet yapısını temsil eden hanın önünde yekvücut bir grup olarak faaliyet gösteriyordu. Hanla kabile aristokrasisinin lideri arasındaki mücadele eski çağlardan beri Avrasya'nın göçebe çoban cemiyetinde devamlı tekrarlanan bir olaydır. Bu toplumsal–siyasî yapının doğası çeşitli şekillerde ifade edilmiştir. Kabile aristokrasisinin hâkim konumundan kaynaklanan dev-

let yapısının nazik durumuna atfen Vladimircov *feodal* ve Krader ise *müttehit* demişlerdir.[13] Ben bu makalede Kırım cemiyetinde görülen nökerlik kurumunun sık sık kabile akrabalık bağlarını bir kenara iten ve bozkırın çoban toplumuna feodal karakterini veren temel toplumsal etken olduğunu göstermeye çalışıyorum.

Kırım'da kabile konfederasyonunun lideri, toprakları Karasu'dan Osmanlıların Kefe sancağı hududundaki Kerç'e kadar uzanan ve hanlığın en güçlü kabilesi olan Şîrinlerin begiydi. Şîrinlerin babadan oğula geçen bu liderlerinin desteğini sağlamak için Kırım hanları kızlarını onlarla evlendirip akrabalık bağları kuruyorlardı.

Sahib Giray'ın hükümdarlığı zamanında Şîrinlerin lideri Mamış'la (Memeş) I. Mehmed Giray'ın kızının oğlu olan Baba (Babay) idi. Remmal ondan beglerin en otoriteri olarak bahsetmektedir (L, 22). Zor anlarda Sahib Giray daima kardeşleri ve diğer akrabaları ile –Şıkmamay, Akmamay, Kara Mirzâ, Kutlu Sa'at ve Kay Pulat Mirzâ– hanlıktaki en büyük askeri kuvveti kontrol eden Baba'ya başvuruyordu.

Şîrinlerin Osmanlılarla işbirliğinin Kırım Hanlığı'nın 1475'te Osmanlı himayesine girmesinde en önemli etken olduğu ve izleyen dönemde de genellikle hanların Kırım tahtına çıkışında karar verici unsur olduğu bilinmektedir.[14] Fakat kendi otorite ve çıkarları söz konusu olduğu zamanlarda, özellikle teklif edilen bir sefer çokça ganimet ve esir vaat etmediği zaman, Şîrinler taht üzerinde hak iddia edenleri ve Osmanlılara muhalefet eden hanları desteklemekte tereddüt etmemişlerdir.

Bu şartlar Kırım siyasetini çok karmaşık yapmaktaydı. 1538'de Kırım begleri bolca ganimet umdukları için Kara Bogdan'a (Moldavya) yönelik Osmanlı seferine Sahib Giray'ın komutasında canıgönülden katıldılar. Fakat han, Osmanlıların tavsiyesine uyarak, aslen Osmanlı sultanının *cimmi teb'ası* oldukları için sefer sırasında Kara Bogdanlıların esir edilmelerini yasakladı (P, 13-14). Kırımlılar bol ganimet bekledikleri için sefere katılmak üzere teçhizatlarını düzerken birçoklarının borca girdiğini ileri sürdüler.[15] Bunun üzerine han esir almak için değil de hayvan almak için ganimet akını olan çapkul yapılmasını emretti.

Diğer taraftan Kanunî Sultan Süleyman (1520-1566), 1547'de Kırımlıları İran'a karşı yapılan sefere davet ettiğinde Sahib Giray Kırım beglerinin sözcüsü olarak bu uzak Müslüman memleketine yapılacak sefere katılacak olan her Kırım askeri için 5.000 akça veya 83 düka altını verilmesini talep etti. Bunun için de onların Osmanlı askerleri gibi maaş almadıklarını ve yaşamak için tamamen ganimete muhtaç olduklarını ileri sürdü (P, 62 a). Nihayet Kırımlılar İran Seferi'ne katılmadılar ve bu da hanla Osmanlılar arasındaki anlaşmazlığın başlıca sebeplerinden biri oldu.

Remmal'in anlattığına göre (P, 46, 55 a) Kırım'da kabilelerin hâkim zümrelerine dört karaçu beginin yanı sıra, anlaşıldığına göre karaçu begleri gibi kendi bağımsız birliklerine kumanda eden ve Çingiz soyundan gelen oglanlar veya *oglan kiyun begleri* de dahildi. Kendi aralarından bir liderin etrafında teşkilatlanan oglanların da görünüşe göre yeni bir hanın seçilmesi sırasında önemli bir rolleri oluyordu.[16]

Beglerin yönetimindeki kabilelerin iç yapısında *nökör/nöker* veya *emeldeş*lerle sıradan askerler arasında bir ayrım yapmak gerekir. Bazen *hassa* veya *sırdaş* da denen nökör veya emeldeşler (sözcük anlamı "yoldaş"tır), efendileri olan bege veya hana daima eşlik eden ve onun uğrunda her fedakârlığı yapmaya hazır olan bir sadıklar grubu veya özel muhafız birliği oluşturuyorlardı.[17] Remmal, bir bölümde (L, 164) karaçu beglerinin nökörlerinden "beglerin eşiğinden katiyen ayrılmayan hizmetkârlar" diye bahsediyor. Genellikle nökörlerin kökeni, güçlü bir lider tarafından bağımlı kılınmış veya esir edilmiş Tatar kabileleriydi.

1546'da Sahib Giray Astrahan beglerinin esir edilmiş karılarına kocaları teslim olup nökörü olurlarsa onlara toprak bağışlayacağını söylemişti (L, 130). Daima bir beg veya Çingiz sülalesinden biri olan lider, nökörlerini yenildiği zaman bile yanından ayırmıyordu. Yenildiğinde Tatarların *kazak çıkmak* dedikleri şekilde bozkırlara çekiliyor ve düşmanlarına üstünlük kurup, gücünü yeniden kazanmak için uygun bir an bekliyordu. Kazak çıkmak olayı Türk–Mogol göçebe toplumundaki iktidar ve devlet kurmak için yapılan sürekli mücadelelerin esas dinamiğini oluşturmuşa benzer.[18] Ger-

çekten de Çingiz soyundan gelenler Altınordu'nun dağılma döneminde (1359-1502) nökörleriyle birlikle etkin bir şekilde bu tip iktidar mücadelelerine katılmışlardır.

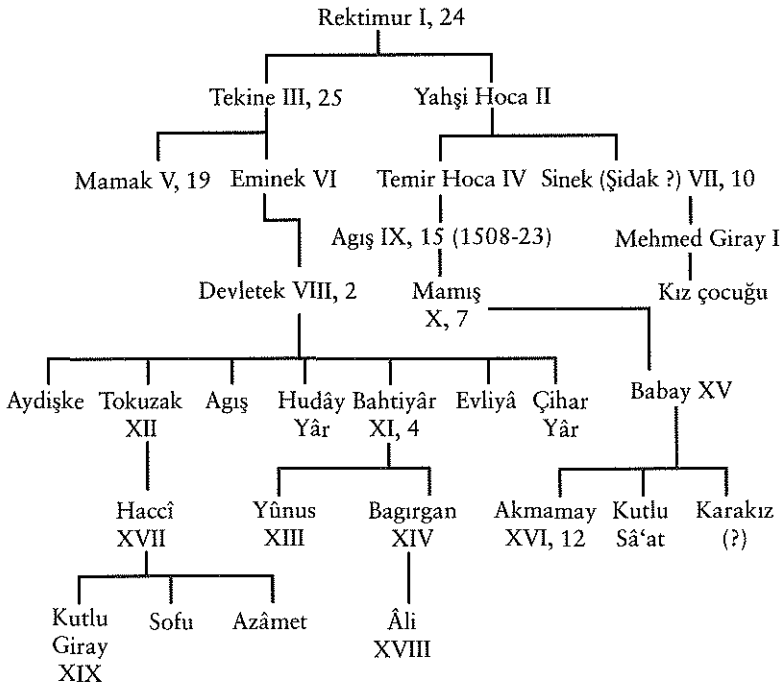
Anlaşıldığına göre baş-karaçu tarafından 1533'te Osmanlı sultanına yazılan bir mektupta I. Mehmed Giray'ın 1523'te Nogaylar tarafından katlinden beri Kırım'daki uzun iç mücadele döneminden bahsedilmektedir.[19] Mektuba göre sürekli çatışmalar Kırım'da eski beg ve mirzâların yok olmalarına ve Kırım halkının refahının esas kaynağı olan Hıristiyan ülkelerine yapılan akınların kesintiye uğramasına sebep olmuşlardı.

Sultanın ülkede barış ve birliğin yeniden tesisi için Sahib Giray Han'la İslâm Giray arasında anlaşma sağlanması yolundaki isteğine cevaben mektubun yazarı, Sahib Giray'ın önerisine uyup olayları çıkaran belli başlı elebaşılar olan Safa Giray, Selimşah Beg ve "Şîrinlerin begi Yunus'u öldüren Tahılday Mirzâ"yı yanından kovmadığı için anlaşmanın mümkün olmadığından şikâyet ediyorlardı. Mektubun yazarı aynı zamanda Sahib Giray'ın hanlığın âdetlerine ve "yüzyıllık töre"ye aykırı biçimde "halkın ayaktakımı arasından" tüfenkçi topladığını da bildiriyordu. Bu mektuptan karaçu beginin kendisini hanlık aristokrasisinin en üstün sözcüsü kabul ettiği açık şekilde anlaşılmaktadır. Onun düşüncesine göre iyi bir düzende hanlığın eski geleneklerine harfiyen uyulup Hıristiyan ülkelerine akınlar düzenlenir ve birçok esir elde edilince refah da geri gelirdi. Mektubun yazarı "bütün Kırım halkının adına" sultandan ülkede barış ve iyi düzeni sağlaması için yeni bir han göndermesini istiyordu.

Hanlıktaki bu uzun mücadelenin esas sebebini anlamak için geri dönüp Saadet Giray'ın (1524-1532) saltanat dönemine bakmamız gerekir. 1523'te I. Mehmed Giray'ın katlini, Nogayların Kırım kabile askerini kılıçtan geçirip Kırım'ı yakıp yıkan istilalarını izlemişti.[20] Ümitsizliğe kapılan Kırımlılar kurtuluş için Osmanlı sultanına başvurdular. Sultan da yanına ateşli silahlarla donanmış 500 yeniçeri verip Saadet Giray'ı han olarak Kırım'a yolladı ve ona tam bir Osmanlı himayesi vaat etti. Osmanlı nüfuzuna taraftar olanlar Şîrinlerden Bahtiyar Beg'in liderliğinde kendi güçlerini garanti etmek için Saadet Giray'ı desteklemeye karar verdiler.[21]

Bu Osmanlı taraftarlarının aynı zamanda Moskova yanlısı olduklarına ve katledilen I. Mehmed Giray'ın Giraylar hâkimiyetinde Altınordu İmparatorluğu'nu yeniden canlandırma ihtirasına karşı olduklarına da işaret etmek gerekir. Baş-karaçu unvanını Mamış'a vermiş olan I. Mehmed Giray'ın amansız bir muhalifi olan Bahtiyar, Himmet Giray'ı han ve Saadet Giray'ı da kalgay olarak Kırım'a getirmek için uzun zamandan beri İstanbul'la temas halindeydi. Bahtiyar, 1524'te sultanın Saadet Giray'ı han tayin etmesini sevinçle karşıladı. Saadet Giray'ın hanlıkta mutlak otoritesini kurma girişimi, güçlü Mamış'la kaçınılmaz bir savaşa sebep olunca Bahtiyar yeni hanın tarafını tuttu. Böylece mücadele Kırım'ın en güçlü kabilesi olan Şîrinler arasında bölünmeye sebep olan iktidar kavgasıyla iyice karmaşıklaştı. Bahtiyar, baş-karaçu olarak Mamış'ın yerine geçti. Mamış ve diğer Şîrin liderleri 1528'de hana karşı bir komplo düzenlemeye kalkışınca idam edildiler. Fakat Saadet Giray'ın ona karşı güttüğü siyaset sonunda yeni baş-karaçu ile han arasında kaçınılmaz bir ayrılmaya sebep oldu. Bahtiyar'ı ve kardeşi Evliyâ Mirzâ'yı ona karşı suikast tertip etmekle suçlayan Saadet Giray, Osmanlı tüfenkçileriyle birlikte Şîrinlerin başşehri olan Kırkyer'e geldi ve komplocularla çocuklarını kılıçtan geçirdi.[22] Şîrinlerin liderliği Tokuzak Mirzâ'ya (Rus kaynaklarında Tuzak [?] diye bahsolunur) ve kalgaylığı da Yunus'a verildi. Bu da Şîrinler arasında yeni bir bölünmeye sebep oldu.[23] Karşı sayfadaki şecere Şîrin mirzâları arasındaki iktidara gelme mücadelesi hakkında bir fikir verir (Romen rakamları iktidara geliş sırasını, Arap rakamları ise "Abdülgaffar"a göre beglik yapılan yılları gösterir).[24]

Genelde Türk ve Mogol kabilelerinde olduğu gibi Şîrinler arasında da liderlik için geleneksel temel kural yaşça büyüklüktü.[25] Fakat begler çoğu zaman unvanı oğullarına devretmeyi denerlerdi. Kişisel cesaret askeri toplumlarda büyük önem taşıdığından daha enerjik genç erkek kardeşlerin nökörlerinin de desteğiyle çoğu kez ağabeylerine liderlik için meydan okuduklarını da unutmamalıdır. Yağma akınları yapmak için kabile askerini birleştirip örgütlemeye en uygun liderin başa geçmesi toplum için hayatî önem taşırdı.

Moskova kaynaklarında[26] işaret edildiğine göre Saadet Giray'ın Kırım'da otoritesini kurmak için uğraşanlar gerçekte 1531'e kadar Kırım'da etkin ve müstakbel han olacak olan kardeşi Sahib Giray ve muhtemelen Kıpçak kabilesine mensup Selimşah (Remmal ve E 6474 no'lu dokümanda Selimşah) ve kardeşi veya yeğeni Tahılday'ın (Remmal'de Tagıltay, L 57) dahil oldukları hanın özel hizmetindeki kabile begleri olan İçki begleri idiler.

Han taraftarlarına karşı ümitsizce mücadelelerinde Şîrinler, sadece Kırım kabile aristokrasisinin desteğiyle İstanbul'dan bağımsız olarak han olmak isteyen I. Mehmed Giray'ın oğlu İslâm Giray'da liderlerini buldular. Kırım kabile birliklerinin çoğunun kendisine katıldığı İslâm Giray, Saadet Giray'ı Azak yakınındaki bir savaşta yenilgiye uğrattı.[27] Saadet Giray İstanbul'a sığındı. Anlaşıldığına göre karaçu begleri ve Bâb-i Âlî tarafından gerçekleştirilen bir anlaş-

ma ile iki taraf için de tehlikeli olan durum izole edildi. 1532'de Osmanlı sultanı Sahib Giray'ı Kırım Hanlığı'na[28] ve İslâm Giray'ı da kalgaylığa tayin etti ve bu çözüm her iki tarafça kabul edildi.

Fakat yukarıda da bahsolunan Topkapı Sarayı'ndaki belgenin (E 1308/3) açıkça gösterdiği gibi Şîrinlerin begi kısa zamanda çok bağımsız ve haklarının korunmasında ısrarlı olan Sahib Giray'ın Kırım'daki tutumundan duyduğu hayal kırıklığını açıkça dile getirdi. Saadet Giray gibi şimdi de Sahib Giray, Osmanlı desteğinden faydalanarak hanın otoritesini kurmaya çalışıyordu. Fakat kendisini Osmanlıların aslî arzusu olan Kırım'da barışı ve statükoyu garanti edecek biricik güç olarak sunan Şîrinlerin begi, kendi otoritesini korumaya kararlıydı.

İslâm Giray ve destekçilerinin Şîrinlere karşı olan mücadelesinde Sahib Giray'ın Kırım'daki güçlü Nogay kabilelerinin işbirliğine güvendiği anlaşılmaktadır. Ayrıca Kırım dışındaki bozkırlarda bulunan Nogaylar da Or-Kapı (Perekop) kıstağında bulunan ve gerekince bozkırlara çekilebilen İslâm Giray'a karşı da kullanışlı müttefiklerdi.

Kırım siyasetinde Mangıt–Nogayların nüfuzunun artması Mengli Giray'ın zamanına kadar dayanır.[29] Moskova elçilerinin raporlarından yararlanan V.E. Syroeckovski, Şîrinler Kırım aristokrasisi üzerindeki liderliklerine meydan okuma olarak gördüklerinden, Mangıt–Nogayların nüfuzunun Kırım kabile siyasetinde en önemli etken olduğunu vurgular.[30] 1523'te Şîrinlerin Saadet Giray'a karşı başlıca şikâyetleri I. Mehmed Giray'ın katlinin ve Kırım'ın Nogaylarca istilasının baş sorumlusu olarak suçladıkları Mangıt–Nogay Teniş veya Tiniş Mirzâ'yı korumasıydı.[31] Sahib Giray, İslâm Giray'la olan mücadelesinde Mangıt liderleri Bakî Beg'le kardeşleri Davay ve Ak Bibi'den (ki kızını onunla evlendirmeyi vaat etmişti) hoşnut kalmıştı. Fakat İslâm Giray'ın Baki tarafından öldürülmesinden sonra, Sahib Giray Baki'yi Kırım'da kendi yönetimine karşı en büyük tehlike olarak gördü.

Remmal, hanın Bakî Beg'le olan mücadelesini ayrıntılı olarak aktarır.[32] Sahib Giray'ın yeğeni olan ve Kırım soyluları arasında bireysel cesareti ve cüretiyle sivrilmiş olan Baki, 1542'de öldürülene kadar hanın en korkulan rakibi oldu. Remmal'in sayılarını

200 olarak bildirdiği nökörleri uzun mücadelesi sırasında Bakî Beg'e sadakatle eşlik ettiler. Sahib Giray'ın hanlığının başlangıcında Baki, Kırım'ı terk etti ve nökörleri hep yanında olmak üzere bir süre Nogaylarla kaldı, sonra da bozkırda Kazak hayatı sürdü. Nihayet Baki geri döndü[33] ve âni bir hücumla İslâm Giray'ı öldürdü. Bu sırada yanında 500-600 atlı bulunuyordu.

Anlaşılan Baki Kırım'daki karaçu kabilelerinden biri olan ve liderliğini Sahib Giray'ın Hoca Tay Beg'e vermiş olduğu Mangıtların begi olduğunu iddia ediyordu. Baki'yi han için tehlikeli kılan onun bozkırlardaki Nogaylarla olan ilişkisiydi. Kırım'ın Nogaylarca istilası tehlikesi han tarafından o kadar büyük görülüyordu ki 1538'de Kara Bogdan Seferi'ndeyken yarımadanın savunması için Or-Kapı'da Ferahkerman Kalesi'ni yaptırdı. Buna rağmen Aksak Âli Mirzâ'nın kumandasındaki 400-500 Nogay, Sahib Giray'ın ordusu Kara Bogdan yolunda Özü (Dinyeper) Nehri'ni geçerken orduya ani bir gece baskını yaptı (P, 10 a). Sonra 946'da (1539-1540) Baki kardeşi Davay Mirzâ'yla beraber Moskova topraklarına yapılan bir akından dönen Kırım ordusunu yağmaladı.

Sonraları Sahib Giray, Baki'yi Kırım'a gelip, Moskova'ya karşı yapacağı seferde kendisine katılmaya ikna için her gayreti gösterdi. "Hiç kimse bozkırlarda bir avuç Kazakla haydutluk yaparak müreffeh olamaz" diyerek Baki'ye Mangıtların liderliğini, hatta Kırım'daki bütün kabile askerlerinin komutanlığını vaat etti. Bu sırada "Baki, kendisine devamlı refakat eden Azak Kazakları ile beraberdi" (R, 27 a). Nihayet geri dönüp, hana tâbi olduğu zaman Baki her vakit tetikteydi ve Sahib Giray'ın hayatına karşı bir suikastta bulunmasından çekiniyordu. 1541'deki "Moskova Seferi" esnasında karşılıklı duydukları güvensizlik Oka Nehri'ni geçmelerini geciktirdi ve Moskovalılara toparlanıp geçişlerini engelleme fırsatını verdi. Kırım'a döndükten hemen sonra Baki, av bahanesiyle nökörleriyle birlikte Özü boyundaki bozkırlara çekildi. Daima düşmanını safdışı bırakmak için bir fırsat kollayan han, topları ve tüfekleri olan küçük bir kuvvetle, Baki'ye orada baskın yapıp öldürdü.

Mangıtların beginin Kırım kabile konfederasyonunun lideri olarak Şirinlerin beginin yerini almak teşebbüsünün, 1523-1541

döneminde Kırım'daki karışıklığın temelinde yatan sebeplerden biri olduğu açıktır. Mangıtların hakikî lideri olan Bakî Beg liderlik mücadelesini şiddetle sürdürdü. Aslında hem I. Mengli Giray hem de oğulları I. Mehmed Giray ve I. Sahib Giray, bozkırlardaki Nogaylarla olan ilişkilerinden dolayı Mangıt beglerinin liderliğini tanımakta tedbirli davranmışlardır. Kırım'da merkezî hanlık fikrinin en güçlü savunucularından biri olan Sahib Giray sonunda tehditkâr Mangıtlarla değil de Şîrinlerle işbirliği yapmayı tercih etmişti. Bakî Beg'in yenilgisinden sonra Sahib Giray hanlıkta mutlak otoritesini kurma imkânını bulurken Şîrinler de kabile konfederasyonu üzerindeki egemenliklerini sürdürdüler. Sahib Giray devrinde Şîrinlerin begi olan Baba, hana Bakî Beg'e karşı olan mücadelesinde daima tam bir destek sağlamış ve Remmal'in vurguladığı gibi ona askerî seferlerinde sadakatle hizmet etmiştir.

Nogaylarla Sahib Giray arasındaki son büyük mücadele, 1546 veya 1547'de, Nogaylar 1546'da hanın Astrahan'ı ele geçirmesinin intikamını almaya kalkıştıklarında oldu. Kırım tarihinde Nogay Kırgını denen yenilgilerine hanın topları ve tüfekleri sebep oldu. Remmal, tüfek ve topların aniden toplu halde ateşinin Nogayları korkutup dağıttığını ve böylece hanın tam bir zaferini sağladığını anlatır (P, 57-61; L, 133-145).

Sahib Giray'ın Osmanlı Modeline Göre Merkezî Egemenlik Kurma Girişimi

Kırım'daki rakip güçler kendi gayeleri için Osmanlılardan yararlanmaya çalışırken Osmanlı hükümeti de kendi siyasî hedeflerine ulaşmak için onların rekabetinden yararlanmıştır. Bu hedefler şunlardı:

1. Kırım tahtında Giray hanedanından Osmanlı İmparatorluğu'na tamamen sadık bir tâbi hükümdar bulundurmak,

2. Kara Bogdan, Macaristan ve İran'a yapılan Osmanlı seferlerinde Kırım birliklerinden yardımcı güç olarak yararlanmak,

3. Hanlığın Kırım'daki Osmanlı mülküne karşı bir tehdit haline gelmesini önlemek. Çünkü Osmanlı hükümeti Kırım Hanlığı'nın

Altınordu'nun İdil boyundaki mirasını bünyesine katıp bozkırlardaki Nogaylarla birleşerek Kuzey'de rakip bir imparatorluk teşkil etmesinden endişeleniyordu.

1475-1484 döneminde Osmanlılar Kırım Hanlığı üzerindeki kontrollerini başlıca Kırım kabile hâkim zümresinin başı olan Eminek Beg'in (İminek Bik) işbirliği ile sağladılar. Eminek de Osmanlı sultanı ile olan yakın ilişkilerinden, Kırım tahtına kabilelerin hâkim zümresinin çıkarlarına en uygun olanı seçmek için yararlandı. 1524'te Saadet Giray'ı han olarak seçmek için Osmanlı sultanı ile işbirliği yapan Şîrinlerin begi idi. Osmanlı sultanı ona metbû olarak sadece menşûr, alem ve tâbi vermekle kalmadı, ayrıca ateşli silahlarla donanmış kuvvetli bir Osmanlı birliğini de yanına kattı. Tayininden sonra Sahib Giray'a güçlü bir Osmanlı kapıkulu birliği ve otoritesini kurmaya yeterli bir topçu kuvveti de verildi.

Kaynaklarımız Kırım'da kalıp, hanın seferlerine katılan Osmanlı kapıkullarının sayısı hakkında değişik bilgiler vermektedirler. Görgü tanığı olarak Remmal şu sayıları vermektedir:

Yeniçeriler – 1532'de 600 kişi (P, 4 b); fakat Kara Bogdan ve İkinci Çerkesistan seferlerinde (P, 9 b) sadece 300 kişi (yeniçeriler tüfek ve kılıçla donanmışlardı).

Topçu (*zarbuzan* veya *darbuzan*, hafif topçu) – 1543'teki İkinci Çerkesistan Seferi'nde ve Nogaylara karşı yapılan seferde 40 top; 1541'de Moskova'ya ve 1546'da Astrahan'a (Hacı Tarhan'a) yapılan seferde 60 top arabası.

Tüfenkçiler – Kara Bogdan'a ve Moskova'ya karşı yapılan seferlerle 1543'te Çerkesistan'a ve Astrahan'a yapılan seferlerde 1.000'den fazla. (Remmal üç ayrı tüfenkçi grubundan bahsetmektedir: Tüfenkçi kullar, yeniçeriler ve Tat tüfenkçiler. Sonuncu grup Tat-İli diye bilinen Güney Kırım'ın çeşitli sakinlerinden oluşuyordu.)

Arabalar veya ateş arabaları – Kara Bogdan Seferi esnasında 200 adet (her beş tüfenkçi için bir araba).

1551'de Kırım hanı olarak tayini üzerine Devlet Giray'ın yanına verilen birliklerin sayısı şöyledir: 300 yeniçeri, 300 *kul karındaşı* (yeniçeriler haricindeki askerler) ve 400 *atlu ulufelü kul* (sultanın

paralı süvarisi), 60 küçük top (*zarbuzan*) ve bu büyüklükteki bir orduya yetecek kadar cephane ve donatıyla ücretlerinin ödenmesine yetecek miktarda para. Evvelce Sahib Giray'a verilen birlikler de buna benzer olmalıdırlar.

Remmal, seferlere katılan tüfenkçilerin sayısını genellikle 1.000 olarak vermektedir. Remmal, Sahib Giray'ın Kırım halkı arasından sürekli olarak ulufelü tüfenkçi topladığını bildirmekte ve Topkapı Sarayı'ndaki bir belge de (Bennigsen'de E 1308/2, s. 122) bunu doğrulamaktadır. Azak ve Kefe sancak beylerinin emrindeki Osmanlı birlikleri sadece –sözgelimi Saadet Giray'ın 1532'de Osmanlılara karşı olan İslâm Giray'a karşı süren mücadelesinde olduğu gibi– sultanın müdahale etmeleri yolundaki emri üzerine hanın ordusunu takviye etmekteydiler. Fakat Kefe sancak beyi Çerkeslere karşı olan seferlerde askerlerini taşıyacak gemiler sağlayarak daima hanla işbirliği yapıyordu.

Osmanlıların sağladığı askeri destek sadece iç iktidar mücadelesinde geleneksel Kırım kabile güçlerine karşı dengeyi sağlamak bakımından değil ayrıca seferlerde hanın ordusunun önemli bir unsuru olarak hanlıkta çok önemli bir rol oynuyordu. Sahib Giray zamanında top ve tüfekle donanmış kapıkullarının kullanılması geleneksel Kırım taktiklerini değiştirdi. Remmal'in Sahib Giray'ın seferlerinde uyguladığı askeri taktikler hakkında verdiği bilgiler kapıkullarının hanın askerî zaferlerinde önemli bir etken olduklarını ve güç anlarda daima onlardan destek alındığını açıkça göstermektedir. Sahib Giray küçük bir toplu ve tüfekli birlik kullanarak dağlık araziye girmeyi ve Çerkesleri takip etmeyi başarmıştır. 1546'da 1.000 tüfek ve 40 topun bir anda ateşlenmesinin desteklediği bir hücumla Astrahan'ı kolayca elde etmiştir. 1541'de Moskova Seferi'nde Oka Nehri'ni top ve tüfeklerin ateş desteği altında geçmeyi planlamıştı.

Topyekûn ateş etmenin yanı sıra Sahib Giray topçu ve tüfenkçilerini Hussitler, Macarlar ve Osmanlılar gibi *wagenburg* (müstahkem arabalı ordugâh) teşkilinde kullanmıştır. Bu Türk–Mogolların, *küren* veya *küriyan*, *güriyen* diye bilinen arabaları birbirlerine zincirleyerek daire şeklinde müstahkem bir ordugâh kurdukları

eski bir taktikleridir.[34] Remmal, Sahib Giray'ın yeni *küren*inin nasıl yapıldığını ayrıntılı olarak anlatmaktadır (P, 69 b-70 a; L, 169-170). 1551'de yaptığı son Çerkesistan Seferi'nde han her askerin bir kazığı sivriltmesini istemişti. Sonra da bir hendeğin etrafında sivri uçları dışa bakmak suretiyle her sırada üç kazık bulunmak üzere bir çit yapılmıştı. Bu çitin arasına da tüfenkçiler ve toplar yerleştirilmişti.

Remmal, *küren*in 100.000 kişilik bir ordu tarafından zapt edilemeyecek kadar güçlü olduğunu eklemektedir. Bu Osmanlıların İran ve Mısır'da düşmanlarına karşı kazandıkları başlıca zaferlerinde uyguladıkları taktikti. Şimdi de Sahib Giray bunu Nogaylara ve Çerkeslere karşı başarıyla uyguluyordu.

Ordu sahrada kamp kurduğu zaman kapıkulu birlikleri aşağıdaki şekilde mevzileniyordu: Hanın otağı etrafındaki ilk çemberi, birbirine zincirlenmiş top ve cephane arabaları oluşturuyordu, ikinci çember yeniçerilerden, üçüncüsü ise saray erkânından İçki beglerinden müteşekkildi. En son çemberi ise rütbelerine göre karaçu begleri (karaçu ulu begleri) oluşturuyordu. Bu mevzilenme tamamen Osmanlı sultanlarının seferlerinde uyguladıklarına karşılık geliyordu. Yürüyüş sırasında top arabaları ordunun en gerisinde ve iki yanı tüfenkçi kullarla korunan nakit para ve kıymetli eşya yüklü arabaların arkasından geliyordu. Yeniçeriler hanın yanında ve sultanın Sahib Giray'a han olarak tayininde kendisine devrolunan güç ve otoriteyi temsilen verdiği ucunda altın bir top olan alemin etrafında toplanıyorlardı. Kara Bogdan Seferi'nden dönüşteki bozkırlardan tehlikeli geçiş gibi durumlarda (P, 14 a) tüfenkli yeniçeriler ordunun etrafında devriye geziyorlardı. Sahib Giray'ın toplu tüfekli birlikler kullanması hanlıkta önemli etkiler yaratan bir yenilikti. Fakat buna rağmen kabilelerin süvari birlikleri Kırım ordusunun belkemiğini teşkil ediyorlardı.

Ateşli silahların iç ve dış düşmanlarına üstünlük kurmakta hana sağladığı olağanüstü avantajlar şüphesiz bir hükümdar olarak onun şanını artırmıştı.

Remmal'in naklen hikâyesinde özellikle vurguladığı gibi Sahib Giray bilinçli bir şekilde ülkede kabile aristokrasisine karşı Os-

manlı padişahının modeline göre mutlak egemenliğini kurmaya çalışıyordu. Kara Bogdan Seferi esnasında hanın kabile askerinin yağma akını yapmasını yasakladığını anlatırken Remmal şunları söylemektedir (P, 106): "Hiç kimse ölüm tehlikesini göze alıp emrine karşı gelmeye veya hanın bir adım önünde gitmeye cesaret edemedi. O, böylesine korkulur ve iradesinden sapmaz bir padişahtı. Kısacası güçlü eli altında hepsi âciz kalmışlardı."

Başka yerlerde de Remmal otoritesini vurgulamak için handan Osmanlı sultanlarına özgü bir unvan olan *padişah* olarak bahsetmektedir. Acem kraliyet teorisindeki padişahlık kavramından hareket ederek hanın otoritesini "Tanrının yeryüzündeki gölgesini" temsil ettiği veya mistik terimlerle "velâyet gücüne sahip olduğu", "Rabbani gücü gösteren direk", "insanlar arasındaki yanılmaz hükümdar" ve saire şeklinde yorumlamaktadır. Bir seferinde Remmal, Kırım ulemasına dağıtılacak olan bir arabaya yüklenmiş 800.000 akçaya nezaret etmekle görevlendirilmişti (P, 146). "Para kesesi yüklü olan arabaya görenlerin hiçbirinin yanaşmadığını ve hanın ülkede otoritesini ne derecede güçlü bir şekilde tesis ettiğini" gözlemlemişti. Emirler idam tehdidiyle birlikte veriliyordu.

Kırım bir sefer Nogaylarca istila tehlikesi altında kaldığında han, Or-Kapı'yı savunmakla görevli olanlara sadece kaçakların değil, çocukları ve akrabaları da dahil olmak üzere bütün uruğlarının idam edileceğini bildirmişti. Remmal'in hanın reâyayı, yani vergi ödeyen basit halkla beglerin adaletsiz davranışlarına karşı korumada gösterdiği gayreti anlatan ifadeleri dikkate değer. Remmal, hanın beglerin ve nökörlerin reâya arasında dolaşıp vergi toplamalarını yasakladığını ve onların geçimlerini sadece yağma alanlarından sağlamaya teşvik ettiğini anlatmaktadır (P, 15 a). Diğer taraftan han kendi nökörlerine, yani saray erkânına ve maiyeti mensuplarına belli bir aylık maaş ödemektedir.

Ulema, Kırım'ın üst tabakasının ikinci en nüfuzlu grubunu teşkil etmekteydi. Sahib Giray, onlara karşı cömert ve saygılı hareket ederek kendi merkeziyetçi siyasetinden yana desteklerini sağlamaya çalışmıştır. Ulema, Kırım'da dîvâna mensuptu ve hanın beglere danışarak aldığı kararları kabul etmeleri istenirdi. Remmal, hanın

ulemayı tercihini ve Şeriat'a kesinlikle uyulması arzusunu vurgulamaktadır (P, 16 a). Hazineden aldıkları muntazam yardımların yanı sıra ulemaya her seferin sonunda ganimetten de bir pay verilirdi.

Remmal, ayrıca Sahib Giray'ın değişik günlerde isteklerini ve çeşitli meseleleri konuşmak üzere ulema, şeyhler, ulu begler, nökörleri veya *işik çoraları* ve saraylı kadınlar ile görüştüğünü nakletmektedir (P, 16 a). Cuma günleri öğle namazından sonra dîvânı toplar ve halkın dilek ve şikâyetlerini dinlerdi. Bu, İran geleneğini takip eden bütün Ortadoğu devletlerinde yapılan tipik bir uygulamaydı. Kısacası Sahib Giray'ın dîvân teamülü ve devlet meselelerini çözümü Osmanlı başkentinde gördüklerine benzer şekildeydi.

Sahib Giray'ın Kırım devlet idaresinde yaptığı reform ve yeniliklerin hedefi, merkezî bir devletin ön şartı olan düzenli ve bol gelir kaynaklarına sahip güçlü bir hazine kurmaktı. Geliri normal devlet vergileri ve şer'i vergilerle Kırım'ın komşularının –Moskova, Litvanya, Lehistan, Kara Bogdan ve Çerkes beyi Kansavuk'un– ödediği yıllık haraçlardan oluşan devlet hazinesinin yanı sıra Sahib Giray köleler, atlar, sığırlar, koyunlar, mücevherat ve kürklerden oluşan büyük bir kişisel servet biriktirmeyi de başarmıştı. Remmal'e göre (L, 188) ölümünde hanın 3.000 gürbüz kölesi, 10.000 atı, 36.000 koyunu ve beş, altı bin sığırı vardı. Han ganimetten (*savga*) payını ordusunun sefer dönüşünde nehir geçişlerinde özellikle köle ve sığır olarak alırdı. Remmal, 1543'teki İkinci Çerkesistan Seferi'nde 50.000 esir alındığını ve hanın payının da 2.000 köle olduğunu nakletmektedir (L, 94). Kırım ordusu bir seferden büyük sayıda kölelerle döndüğünde yerel tacirlere haber gönderilir ve Remmal'in tabiriyle "büyük bir alışveriş başlardı."[35] Kabilelerin hâkim zümrelerinin refah ve gücü de köle ve canlı hayvanlara dayanırdı. Köleler ya esir pazarında satılır ya da hanın timar olarak beglere tahsis ettiği geniş arazilerin işlenmesinde kullanılırlardı.[36]

Kabilelerin muazzam at sürüleri Özü Nehri, Or-Kapı kıstağı ve Karadeniz arasında kalan alanda otlarlardı. Sonraları Gazi Giray Han'ın Lehistan kralına yolladığı bir nâmesinde belirttiği gibi bu alan Kırım'ın hâkim zümresi için olağanüstü önemliydi.[37]

Han şöyle şikâyet etmektedir: "Kazaklar, Özü Nehri boyundaki at ve sığır sürülerini sürüp götürüyorlar ve Tatarların bu sahadaki alışılmış yaz ve kış otlaklarını terk etmelerine sebep oluyorlar." Sahib Giray'ın devrinde ise Kırım Tatarlarının bu otlaklarındaki en büyük tehlike Nogay tehdidiydi. Bir seferinde Baki ve Nogayların 40, 50 bin atı sürüp götürmelerinden endişe edilmişti. Remmal sürüleri korumak için Tatarların orada bütün yıl boyunca nöbet beklediklerini yazmaktadır (L, 98).

Selefleri I. Mengli Giray ve I. Mehmed Giray gibi Sahib Giray da Kazan, Astrahan yoluyla Orta Asya ve İran'dan gelen kervan yollarının güvenliğiyle çok ilgileniyordu.[38] Remmal'e göre Sahib Giray 1546'da Astrahan'ı ve 1551'de Çerkeslere karşı olan seferleri (L, 120, 158) Kırım'a gelen kervanların saldırıya uğrayıp yağmalanması üzerine başlatmıştı. Remmal, 1546'da Kazan'dan gelen kervanda değeri 100.000 altın florinin üzerinde olan mal bulunduğunu kaydetmektedir ki bu, ticaretin önemini gösterir (L, 120). 1551'de Mekke'den dönen İranlı hacıların bulunduğu bir kervan Kefe'den yola çıktı, Azak'ın kıyısından geçti ve Kafkasya'nın kuzeyindeki bozkırlardan geçerken Çerkeslerin saldırısına uğradı. Han, İranlılara çalınan malların geri alınacağını veya kendi hazinesinden tazmin edileceğini vaat etti.[39]

Remmal, Sahib Giray'ın Kırım aristokrasisini özellikle 1551'de devrilmesinden önceki son Çerkesistan Seferi esnasında sert ve despotça muamelesiyle kendine düşman ettiğini anlatmaktadır. Soylular daima Sahib Giray'ın otoriter tavrından ve tüfenkçilerle yeniçerilere tamamen dayanmasından hoşnutsuz olagelmişlerdi. Nihayet Sahib Giray'ın kendisine örnek aldığı Osmanlı sultanı, hanın aleyhine dönünce hanı devirmek fırsatını buldular. Remmal, 1546'da Astrahan'ı ele geçirdikten ve Nogaylara üstünlük sağladıktan sonra hanın, sultanın İran'a yaptığı seferine yardımcı kuvvet göndermeyi reddettiğini açıkça anlatmaktadır. Remmal'e göre Bâb-i Âlî'deki paşalar hanı şöyle suçladılar:

"Hanın şimdi çok güçlü bir ordusu var ve o çok muhteris oldu. Her şeyiyle kendisinin sizden daha büyük olduğunu düşünüyor. Bunun ispatı da emirlerinize karşı gelmeye cüret edip, yardımcı

kuvvet göndermemek için mazeretler ileri sürmesidir. Vefat ettiğiniz anda Kırım'daki Osmanlı mülküne sahip olacağını düşünmektedir. Bâb-i Âlî'nin gönderdiği elçilere en ufak bir hürmet göstermemektedir. Şayet kuvvetlerini Nogaylarla birleştirirse kimse ona karşı çıkıp mukavemet edemez." Hanın Kefe'deki Osmanlı yöneticilerine karşı davranışı ve Kefe şehrinin hemen dışındaki toprakların yönetimi yüzünden çıkan anlaşmazlıklar (bkz. L, 149-53) muhterisliğinin işareti olarak gösterildi.

Hanın çok yakını olarak Remmal, bize onun böyle planları olmadığı yolunda güvence vermektedir. Sahib Giray'ın Kazan ve Astrahan üzerinde emelleri vardı. Fakat bu konuda, bir zamanlar I. Mehmed Giray'ın saltanatı döneminde olduğu gibi, Osmanlı ve Moskova çıkarları çatışıyorlardı. 1546'da Kazan'da Moskovalıların himaye ettiği Şah Âli, Safa Giray'ı devirdi. Sahib Giray, Astrahan'ı işgal edip, Safa Giray'ı tekrar Kazan Hanlığı'na getirmekle cevap verdi.[40] Remmal, 1549 Mart'ında Safa Giray'ın ölümü üzerine Kazan'dan Kırım'a elçiler geldiğini yazmaktadır (L, 155). Sahib Giray'a bir Moskova ordusuna karşı direndiklerini bildirerek (muhtemelen IV. İvan'ın 1549-1550 Kazan Seferi'nden bahsetmektedirler), yardımını ve Safa Giray'ın oğlu Bukay Giray'ın Kazan hanlığına tayinini istediler. Fakat Sahib Giray'ın başka bir planı vardı. Osmanlı sultanından İstanbul'da bulunan Devlet Giray'ı Kazan hanlığına tayin etmesini istedi. Kırım meselesiyle daha çok ilgilenen Bâb-i Âlî, bu fırsatı Kırım tahtına Sahib Giray'ın yerine Devlet Giray'ı getirmek ve sonra Kırım, Kazan, Astrahan hanlıkları ve Nogaylarla Moskova'ya karşı ortak bir cephe kurmak için kullandı.[41]

Devlet Giray, İstanbul'daki Osmanlı sultanı tarafından görünürde Kazan hanlığına tayin edildi. Devlet Giray, Kazan'a gidiyormuş gibi yaparak Akkerman'a gitti ve orada Çerkes Seferi'ne gitmekte olan Sahib Giray'ın Taman Yarımadası'ndan geçmesini beklemeye başladı. Remmal'in anlatışına göre Sahib Giray bir entrikadan şüphelendi ve başkentini terk etmeden önce Or-Kapı kıstağına kalgay olan oğlu Emin Giray kumandasında 15, 20 bin kişilik bir orduyu yerleştirdi. Devlet Giray'ın istihbarat kaynakları, ona

bu ordunun gerçekte kendisini safdışı bırakmakla görevlendirilip, Sahib Giray'ın kendi oğullarını Kazan ve Astrahan hanları yapmak istediğini bildirdiler (L, 179). Sahib Giray, kabile askerlerinin çoğunu Çerkesistan'a götürmüştü, fakat onlar sefer sırasında isteksiz davrandılar ve han onlara çok sert davrandı.

Devlet Giray, başkenti ele geçirir geçirmez, Sahib Giray'ın kıstağa yerleştirdiği kabile askerleri Emin Giray'ı terk edip, Devlet Giray'a katıldılar. Taman'a geldikleri zaman Sahib Giray'ın beraberindeki kabile askerleri de onu terk ettiler. Saray'da, Sahib Giray'ın çocuk yaştaki oğul ve torunlarının tamamı begler tarafından katledildiler. Sahib Giray'ın son ümidi İstanbul'a gidip, sultanı sadakatine ikna etmekti (L, 188). Fakat yola çıkamadan yeniçeriler ve topçular da onu Taman'da terk ettiler ve böylece Devlet Giray'ın zindandan kurtardığı Safa Giray'ın oğlu Bölek Giray'ın onu bulup öldürmesini mümkün kıldılar. Remmal, tahtını sağlamlaştırdıktan sonra Devlet Giray'ın Sahib Giray'ın ve oğullarının kanının öcünü almak için Şîrin beglerinden yedisini idam ettiğini eklemektedir (L, 201). Bu hareketin sebebi Türk–Mogol göçebe toplumunun kan davası kurallarıydı.

Olayları yakinen takip eden IV. İvan Kırım'daki krizden, müttefiki Şah Âli'yi 1551'de ikinci defa Kazan tahtına çıkarmak için akıllıca yararlandı. Sonra da 1552 Mart'ında Kazan'ı bir Moskof valinin emrine vermeye giriştiyse de bunu başaramadı. Aynı yılın ilkbaharında I. Devlet Giray'ın emrindeki Kırım ordusu Moskova'ya karşı harekete geçti, fakat 22 Haziran 1552'de Tula Kalesi önünde yenildi. Beş gün önce başkentinden ayrılmış olan çar, Kazan'ı istila etmek üzere yoldaydı. Batılı uzmanların emrinde 150 parçalık bir topçu kuvveti olan Moskof ordusu 2 Ekim 1552'de Kazan şehrini ele geçirdi. Olayların böyle bir şekil alması şüphesiz Osmanlılar için bir sürpriz olmuştu.[42]

III
KIRIM HANLIĞI VE MOSKOVA BÜYÜK KNEZLİĞİ

Osmanlı–Rus İlişkileri (1492-1700)*

I. Osmanlı-Kırım-Rus Dostluk Dönemi (1492-1512)

On beşinci yüzyılın ikinci yarısında III. İvan, Moskova Büyük Knezliği etrafında Rusya'nın birliği ve Altınordu hanlarına karşı bağımsızlığı için uzun bir uğraşıya girmişti. Tarihçi, Moskova'nın Kırım Hanlığı ve Osmanlı Devleti yardımına muhtaç olduğu bu dönemi, IV. İvan zamanında Kazan ve Astrahan'ın zabtıyla başlayan çarlık döneminden dikkatle ayırt etmek zorundadır. 1492-1512 döneminde Moskova Büyük Knezliği, batıda Litvanya–Lehistan, doğuda Altınordu gibi güçlü düşmanlar karşısında Kırım Hanlığı ile müttefik bulunuyor, Kırım hanını destekleyen Osmanlı himayesinden dolaylı olarak yararlanıyordu. Aşağıda Osmanlı–Rus ilişkilerinin nasıl dostça başladığını ve ikinci dönemde Rusya, Doğu Avrupa'da hâkim bir imparatorluk halinde gelişince, bu ilişkilerin nasıl rekabet ve düşmanlığa dönüştüğünü incelemeye çalışacağız.

1492-1512 dönemi, Osmanlı–Rus ilişkilerinde bir dostluk ve dayanışma dönemi olarak dikkatle incelenmelidir.

1475'te Karadeniz'de Ceneviz'in en önemli ticaret limanı olan Kefe, Osmanlı egemenliği altına geçer ve Kırım Hanlığı Osman-

* Bu kısım ilk olarak Ankara'da 2003'te aynı adla basılmıştır.

lı'ya bağımlı bir devlet olur. Moskova, Altınordu–Lehistan ittifakının tehdidi altındayken, Osmanlılar İran ve Arabistan'daki gelişmelere ve Lehistan'a karşı artlarını güven altına almaya önem veriyordu. 1484-1538 döneminde Lehistan–Litvanya, Doğu Avrupa'nın en güçlü devleti olarak Moldavya'da Osmanlı çıkarlarını tehdit etmekteydi. Öbür yandan, Moskova Büyük Knezliği'ni tehdit eden Altınordu, 1475'ten beri Osmanlı İmparatorluğu'nun bir parçası haline gelen Kırım'ı tekrar istila etmek istiyordu. İşte, Osmanlılarla III. Vasilyeviç (1462-1505) arasında yakınlaşmanın arka plandaki siyasal temeli budur. Bununla beraber ilk ilişkiler, Büyük Knez'in pragmatik ticarî ayrıcalık ve güvenceler elde etmek için yaptığı girişimlerle başlar.

Ceneviz döneminde Rusya'nın baharat, ipekli gibi Doğu mallarını ve şarap gibi Ege bölgesi ürünlerini Kefe yoluyla aldığını biliyoruz. Buna karşı, kuzeyden güneye kürk, cıva, keten gibi mallar ihraç olunmaktaydı. Aslında bu ticaret şekli Eskiçağ'a kadar gider. Moskova büyük knezi ve asiller, özellikle Bursa'nın ipek kemhaları, kadifeleri ve Ege'nin şarabından vazgeçemezlerdi.

Osmanlılar, Kırım Yarımadası'nda yerleşince, bu ticaretin normal şartlar altında devamı Moskova için önemli bir sorun olarak ortaya çıktı. Çeşitli ağır ticaret resimleri, ölen tacirlerin malına Osmanlı makamlarınca el konulması başlıca şikâyet konusuydu. Bir İslam devleti olarak Osmanlı Devleti, kendi ülkesinde Hıristiyan tacirlerin gelip ticaret yapmaları için kapitülasyon dediğimiz ayrıcalıklar bağışlardı. Tacirin kendisi ve malı için özel garantiler tanınırdı. Venedikliler ve Cenevizliler, bu garantiler sayesinde Osmanlı topraklarında serbest ticaret yapma olanağını elde etmişlerdi. İşte büyük knez, aynı ticaret garantilerini kendi tebaasına sağlamak için ortaya çıkan elverişli siyasî havadan yararlanmak istiyordu. Burada belirtmek gerektir ki Osmanlı sultanları bu ayrıcalıkları yalnız dost hükümetlere bağışlardı.

Kırım hanının aracılığıyla Moskova ile İstanbul arasında dostça ilişkiler, daha II. Mehmed zamanında başlamış görünmektedir. Bu elverişli koşullar, büyük knez III. İvan'ı cesaretlendirdi. 1492'de III. İvan, Azak ve Kefe'deki Osmanlı makamlarına, sultanla dostça ilişkiler kurmak istediğini bildirdi; İstanbul'dan elverişli yanıt gel-

di. 31 Ağustos 1492 tarihli mektubunda III. İvan, II. Bayezid'den Moskova elçileri ve tacirleri için serbest geçiş ve ticaret izni istiyordu. Sultan bu mektuba olumlu yanıt verdi. Altınordu ve Lehistan–Litvanya, bu ilişkileri baltalamaya çalıştılar, elçileri tuttular. Nihayet 1495'te, büyük knezin elçisi Pleşçeyev İstanbul'a varabildi. Knez, elçiye verdiği talimatta, sultanın huzurunda tâbiyet niyeti olarak anlaşılabilecek her türlü hareketten kaçınması için sıkı sıkıya tembihte bulunmuştu. Zira o zaman büyük knezden çok daha güçlü olan Osmanlı sultanı bu başvuruyu bir bağımlılık göstergesi sayabilir, belki ileride harâc (*tribute*) dahi isteyebilirdi. Pleşçeyev, bu talimatı fazlasıyla ciddiye aldı ve efendisi ile sultanın eşitliğini vurgulayacak biçimde hareket etti; gerekli bazı protokol kurallarını çiğnedi. Bu tutumuyla Osmanlı sarayında hiç iyi etki bırakmadı ve sultan kendisine böyle birinin elçi gönderilmiş olmasından şikâyet etti.

Belki elçi haklıydı, çünkü sultan, Moskova büyük knezinin elçisini, tâbiyetini sunmak üzere gönderdiğini düşünüyordu; eşitlik aklından geçmezdi. O dönemde Moskova büyük knezleri, Kırım hanına hediye adı altında önemli miktarda *bölek* ödemekteydiler. Kırım hanı da Osmanlı sultanını efendi sayıyordu. Büyük knez kendini han soyundan sayıyorsa da, hanlar onları daima bağımlı saymaktaydılar. Osmanlı protokolünde büyük knez, Avrupa Hıristiyan kralları düzeyinde görülmüyordu. Sultan, III. İvan'a karşılık bir elçi göndermedi; Moskof tüccarı, Kırım'daki yerel otoritelerin izniyle ticaretlerine devam ettilerse de, güçlükler sürüyordu.

Burada şu noktanın açıklanmasına gerek vardır. O dönemde kapitülasyonlar, iki taraf arasında görüşme sonucu yapılmış, iki tarafı da bağlayan bir antlaşma niteliği taşımıyordu. Sadece, sultanın dost memleketlere tek taraflı olarak bağışladığı bir ticaret ve oturma serbestliği ayrıcalığından ibaretti. Fakat Osmanlı Devleti'nin güçten düştüğü 18. yüzyılda sultanı bağlayan iki taraflı bir antlaşma olarak yorumlanacak ve bu yorumu Osmanlı hükümeti tanımak zorunda kalacaktır. 1739'da Rusya ile bu nitelikte bir kapitülasyon antlaşması imzalanacak ve Rusya "en ziyade mazhar-ı müsaade" devletler arasında yer alacaktır.

Tekrar belirtelim ki 1499'da Moskova, Lehistan–Litvanya'nın ağır baskısı altında olduğundan, Kırım Hanlığı ile işbirliğine muhtaçtı. Kırım hanı ile ittifak dolayısıyla büyük knez, fiilen Osmanlı Devleti'nin de müttefiki durumuna geliyordu. Bu nokta Rus tarihçileri tarafından gereğince belirtilmemiştir. Özetle Moskova–Kırım bloku, Osmanlılarca Lehistan–Altınordu blokuna karşı desteklenmekteydi. Çok geçmeden, 1502'de Kırım hanı Mengli Giray, Altınordu'ya öldürücü darbeyi vurdu ve Altınordu Devleti tarihe karıştı. Moskof Devleti (Moskova Knezliği) için bu tarihî bir dönüm noktasıdır. Çünkü Altınordu hanları daima büyük knezin efendisi olduklarını ileri sürüyor ve haraç ödenmesini istiyorlardı. Rus tarihçilerin "Tatar Boyunduruğu Dönemi" dedikleri dönem böylece 1502'de Kırım hanı sayesinde ortadan kalkmış oluyordu.

Moskova bu işbirliğinden ticarî–iktisadî bakımdan da yararlandı. Büyük knezin 1501'de bu ticaretten yalnız hazinesi için kazancı 20.000 rubleye yükselmekteydi. Sonraları büyük knez, kürk ticaretini kendi tekeli altına alarak malî ve siyasî büyük çıkarlar sağladı. Osmanlı sultanı, Moskova'ya çok miktarda altın para ile kürk alımı için hâssa taciri gönderirdi. Bundan önce Kefe bu ticaretin merkeziydi. Şehrin 16. yüzyıl başlarında nüfusu 2.883 hane olup bunun yüzde 60'ını Ermeniler ve Rumlar oluşturmaktaydı.

Bu arada esir ticaretine de değinmek gerekir. O dönemde esir gücü yalnız ev ekonomisi için değil, inşaat, ipek sanayii, hatta büyük tarım üretimi, özellikle vakıflar ve büyük çiftlikler için de çok gerekliydi. Başka deyimle, esir etme ve esir ticareti o dönem için ekonomik bir zorunluluktu. Osmanlı esir pazarındaki büyük talep dolayısıyla Kırımlılar düşman memleketlere sürekli akın yaparak çok miktarda esir alırlardı. Esir ticareti, vaktiyle Cenevizliler için olduğu gibi, Kırım Hanlığı için de hayatî bir ticaret konusu haline gelmişti. Moskova ile barışçı ilişkilerin son bulduğu 1512'den sonra Rusya'ya Tatar akınları sürekli bir hal aldı. Yalnız 1606-1617 yılları arasında Rusya'dan 100.000 esir alındığı ve çoğunun Kefe yoluyla Türkiye'ye sevk olunduğu hesaplanmıştır. Normal bir esirin İstanbul pazarında ortalama değeri 20 ile 40 altın arasında değişirdi. Bugünkü anlayışımıza ne kadar ters düşerse düşsün, esir

ticaretini tarihçi, ekonomik–sosyal bir tarihî olgu olarak incelemek zorundadır. Şunu da belirtmek gerekir ki, İslam toplumunda esirin durumu, Eskiçağ ve Ortaçağ Avrupa'sına göre çok daha iyiydi. Esir âzâd etmek sevap sayıldığından süreç içerisinde esirler Müslüman topluma hür vatandaşlar olarak katılırdı. Sonuçta, Osmanlı ülkesi sürekli esir ithal etmek zorundaydı. Gelen esirlerin çoğunluğu Slav olduğundan bu tarihi olgu, Türk ve Slav halklarının birbirlerine karışmasına da yol açmıştır.

Kırım-Osmanlı-Rus Rekabet Dönemi

1512'de Mengli Giray'ın ölümünden sonra Kırım Hanlığı ile Moskova (o zaman batıda Moskova Büyük Knezliği, *Muscovy* olarak anılmaktaydı) arasındaki ittifak kırıldı fakat Osmanlı sultanları, imparatorluğun genel siyaseti bakımından Moskova büyük knezleri ile barışçıl ilişkileri sürdürmekte yarar gördüler. I. Selim, İran'da Safevîlerin Anadolu için büyük bir tehlike haline geldiğini gördüğü için, Avrupa tarafında Habsburglar, Venedik ve Lehistan'a karşı barışçı bir politika gütmeyi zorunlu buluyordu. Osmanlılar Rumeli'de ve Anadolu'da iki cephede birden savaşa girmekten daima kaçınmışlardır. Güçlü Lehistan–Litvanya'ya karşı Moskova'yı doğal bir müttefik gibi görmekteydiler. I. Selim (1512-1520) döneminde ve Süleyman'ın (1520-1566) ilk saltanat yıllarında Moskova ile İstanbul arasında elçiler gidip geldi ve dostça ilişkiler sürdürüldü.

Bu ilişkilerin düşmanlığa dönüşü, IV. İvan'ın Volga Havzası'nda Altınordu İmparatorluğu'nun yerini alma ve Doğu Avrupa'da bu imparatorluğun vârisi olma politikasının sonucudur. Altınordu Devleti'nin zayıflaması ve ortadan kalkması üzerine Çingiz Han soyundan hanlar idaresinde üç hanlık ortaya çıkmıştır. Bunlar, Kazan Hanlığı, Hacı Tarhan (Astrahan) Hanlığı ve 1440'lardan beri de Kırım'da Kırım Girayları Hanlığı idi. Bu hanlıklar, halkı Müslüman devletlerdi; fakat Altınordu'nun mirasçıları olarak aralarında rekabet ve savaş eksik olmuyordu. Bunlardan en kuvvetlisi Kırım Hanlığı olup Astrahan'ı ve Kazan'ı kendi hükmü altına ala-

rak Altınordu'yu yeniden canlandırma emelindeydi. Kırım hanları, Altınordu ulug hanı Toktamış soyundan geldikleri için bunu tabii bir hak sayıyorlardı. Osmanlı hükümeti ise bu politikayı sakıncalı buluyordu. Zira bu kadar güçlü bir devlet Kırım Yarımadası güneyinde, doğrudan doğruya Osmanlı yönetimi altında bulunan Kefe Sancağı için tehlikeli olabilirdi. Bazı Kırım hanları açıkça Kefe üzerinde hak iddia edeceklerdir. Bir aralık Kırım Girayları Kazan tahtına Giraylardan birini yerleştirmeyi başardılar.

Orta Volga'da Sibirya kürk ticaretinin merkezi olan bu şehirde Moskof nüfuzu da kuvvetliydi. IV. İvan bu bölgeyi kendi ülkesine katmayı imparatorluk siyaseti için zorunlu buluyordu. İvan, Giraylardan Sahib Giray'a karşı Moskova yanlısı eski Kazan hanları soyundan birini hanlığa getirdi. Sahib Giray, İstanbul'a gitti ve bir süre sonra Sultan I. Süleyman tarafından Kırım hanlığına getirildi.

Sahib Giray Han (1532-1551) Osmanlı himayesinde Kazan ve Astrahan'ı Kırım Hanlığı'na bağlamayı büyük siyasî amacı edindi. Moskova knezinin, Kazan ve Astrahan gibi Müslüman ülkelerini zapt etme çabası içinde olduğunu belirterek Osmanlı sultanını Moskova aleyhine çevirdi. Böylece Kazan ve Astrahan sorunları Osmanlı–Rus ilişkilerini yeni bir aşamaya taşıdı. Bu tarihten sonra Osmanlılar, Rusya'nın genişleme çabalarını kendi imparatorluk nüfuz alanına bir saldırı olarak kabul ettiler ve kesinlikle Moskova aleyhinde bir tutuma girdiler. Sahib Giray, bir ara, Astrahan ve Kazan tahtlarına Giraylardan han oturtarak bu hanlıkları hükmü altına almayı başardı. O, Altınordu ulug hanlarının gerçek vârisi olma yolundaydı.

Öbür tarafta IV. İvan Kazan'da Giraylara rakip olan hanlık adaylarını desteklemek ve Girayları oradan atmak için askerî müdahaleye karar verdi. Altınordu hanlarının gerçek vârisi olmak iddiasıyla 1547'de çar (*caesar*, *imparator*) unvanı aldı ve Tatarların yazdığı yazılarda çar karşılığı olan *ulug han* unvanını kullanmaya başladı. Ulug hanların Çingiz Han'ın büyük oğlu Cuci'nin soyundan olmaları gerekirdi, fakat IV. İvan Cuci soyundan prensleri himaye ettiğini, böylece bu unvana hak kazandığını iddia ediyordu. Öbür yandan Kazan hanlarının kendi himayesini tanıdığını ve

böylece Kazan Hanlığı'nın ülke olarak Rusya'nın parçası bulunduğunu ileri sürüyordu. Görülüyor ki IV. İvan'ın çar unvanını alması, daha çok doğuda Altınordu mirası üzerinde Giraylara karşı Tatar halkı gözünde meşrûluk kazanma çabasıyla ilgilidir. Çünkü tam bu tarihlerde Kazan Hanlığı üzerinde Giraylarla rekabet, en bunalımlı aşamalarından birine girmiş bulunuyordu. Rus Çarlığı'nın kuruluşunda kesin bir dönüm noktası olan bu konu üzerine biraz ayrıntılı bilgi vereceğiz, zira bu durum Rus tarihçileri için de yabancıdır.

Sahib Giray'ın arkasında hâmisi Osmanlı sultanının 1551'de yaptığı bir siyaset değişikliği, İvan'a Kazan'ı almak için kaçırılmaz bir fırsat sağladı. Bu sırada Osmanlı sultanı, Sahib Giray aleyhine dönmüştü. Sahib Giray bu kadar güçlenince Kefe gelirleri üzerinde hak iddiasında bulunmak tedbirsizliğini gösterdi. Onun Osmanlı Kırımı için bir tehdit haline geldiğini gören sultan, yerine yeni bir han, Devlet Giray'ı göndermeye karar verdi. Bunun için Kırım aristokrasisiyle anlaşmak gerekiyordu. Sert hareketleriyle Sahib Giray onları da kendi aleyhine çevirmişti.

Sultan onu hanlıktan almayı düşünmekle beraber, Kazan ve Astrahan sorunu için hanlığı Moskova'ya karşı desteklemeye kararlıydı. Fakat bu nazik anda, bir iç savaşa yol açmadan, yeni hanı tahta yerleştirmek gerekiyordu. Onun için Devlet Giray görünüşte Kazan hanı olarak atandı ve Sahib Giray'a öyle haber gönderildi. Bu komplo sonucu Sahib Giray katledildi. Devlet Giray Kırım'a geldi ve tahta çıktı. O, Kırım tahtına geçtikten sonra Kazan'a karşı hareket edecekti.

İşte Kırım'da bu olaylar geçerken IV. İvan müthiş topçu kuvvetleriyle güçlendirilmiş bir orduyu Kazan üzerine gönderdi ve 2 Ekim 1552'de Kazan'ı ele geçirdi. Kazan'ın kaybedildiğini gören Devlet Giray, Moskova'ya karşı amansız bir savaş dönemi açtı. 1571'de Moskova önüne kadar gelerek şehrin dış mahallelerini yaktı; kendisine *taht algan*, yani Moskova fâtihi unvanı verildi. Devlet Giray'ı Rusya'ya karşı bu saldırı siyasetinde Osmanlılar destekliediler, ordusunu toplar göndererek güçlendirdiler. Çar İvan, 1554'te Astrahan Hanlığı'nı da imparatorluğuna kattı ve Orta Asya'dan gelen kervanların ve Hazar Denizi yoluyla İran ticaretinin

transit merkezi olan Astrahan'da bir kale yaptı; oradan Terek üzerinde Kazakları yerleştirerek Kafkasya'ya sarktı.

Doğu Avrupa'da Altınordu'nun vârisliği davasını kaybeden Kırım Girayları şimdi Rusları geri atmak için doğrudan doğruya Osmanlıların müdahalesini istiyor, Moskovalıların Kazan'da ve Astrahan'da camileri kiliseye çevirdiklerini söyleyerek sultanı kışkırtıyorlardı. Buna karşı IV. İvan Süleyman'a karşı daima aşağıdan alarak bu iddiaları İstanbul'a yalanlıyor ve Osmanlılarla karşılaşmaktan kaçınıyordu. Olan olmuştu. Rus Çarlığı kurulmuş, çar Volga Havzası'nı tamamıyla ele geçirmiş, Kafkasya ve Karadeniz'i tehdit ediyordu. Şimdi Don Kazakları, en kuzeydeki Osmanlı kalesi Azak'a saldırıyorlardı. Çar her defasında bunları itaat altında tutamadığını söylüyor, fakat el altından onlara ateşli silahlar, barut ve para gönderip güçlendiriyordu. Osmanlıları en çok kaygılandıran gelişme, çarın İran Safevîleriyle dostça ilişkiler kurması, oraya elçi heyetleri göndermesiydi.

Aynı zamanda Osmanlıların Safevîlere karşı müttefiki olan Orta Asya hanlıklarından da Osmanlı sultanına Ruslara karşı şikâyet mektupları gelmekteydi. Astrahan ve Aşağı Volga'yı kontrolleri altında tutan Rusların bu yolu kestikleri, Harezm'den tacirlerin ve Mekke hacılarının eskisi gibi serbest geçemedikleri belirtiliyor ve "Bütün Müslümanların Halifesi" sayılan Osmanlı padişahından bu yolu açması bekleniyordu. Böylece, Türk–İslam âleminde ilk defa Rus yayılmasına karşı direniş, bir din vazifesi, bir *cihad* niteliği kazanıyordu. Bunun tam bir karşılığı olarak Rus çarları da Üçüncü Roma ve Ortodoks Hıristiyanlığı'nın savunucusu rolünü benimsiyorlardı. Güneye ve Orta Asya'ya doğru çarlığın bu ilk yayılışı Osmanlı İmparatorluğu için siyasî olduğu kadar iktisadî bir tehdit oluşturmaktaydı.

Büyük bir Osmanlı devlet adamı, veziriâzam Sokollu Mehmed Paşa, bu gelişmeler karşısında, Osmanlı kuvvetlerini kuzeyde bir sefer için harekete geçirmeye karar verdi. Daha I. Süleyman'ın ölümünden itibaren hazırlıklara başlanmıştı. Kazan ve Astrahan'ı almak, Rusları Volga Havzası'ndan tamamıyla geri atmak için 1569'da Don Nehri yoluyla bir ordu ve hafif donanma gönderildi.

Bu kuvvetler, Don ve Volga ırmaklarının birbirine en yakın noktasında, Rusların Prevolok dedikleri yerde kanal açacaklar, donanma Volga'ya geçerek orduyla beraber Astrahan üzerine gidecekti. Astrahan alınınca oradan Safevî İran'ın arkadan vurulması da planın önemli noktalarından biriydi.

Osmanlılar kanal kazmaya başladılarsa da, bu muazzam girişimden vazgeçmek zorunda kaldılar. Ordu oradan Astrahan üzerine geldi. Rus savunucuların inatla direnişi ve açlık nedenlerinin yanı sıra ağır topların yokluğu yüzünden Osmanlılar kuşatmayı kaldırmak zorunda kaldılar ve Azak'a doğru perişan halde çekildiler. Veziriâzamın rakipleri, başta ikinci vezir Lala Mustafa, askeri Sokollu'ya karşı kışkırttılar; onlar kuzeyde her türlü girişimi bırakarak imparatorluk kuvvetlerini Kıbrıs üzerine gönderdiler (1570).

Çarlık diplomasisi, İstanbul'da sultanı yatıştırmak için elinden geleni yaptı. Osmanlılar uzun zaman Kazan ve Astrahan sorununu açık tutmak ve Rusya'yı zaman zaman tehdit etmekle beraber 1678 yılına kadar Rusya'ya karşı kuzeyde askerî bir sefer yapmadılar; daha doğrusu bunun için bir fırsat bulamadılar. Kırım Tatarlarının bir örneği olan Rus Kazakları, Terek boyundan Dinyeper Irmağı'na kadar geniş bir cephede Karadeniz üzerindeki Osmanlı merkezlerine akınlarıyla Osmanlıları daimî bir baskı altına aldılar. 1637'de Osmanlıların en stratejik kalesi Azak'ı zapt ettiler. Osmanlılar 1571 İnebahtı (Lepanto) felaketinden sonra kuzeyde yeni bir maceraya atılmaktan kaçınıyorlar, yalnız diplomatik protesto ile yetiniyorlardı. Rus diplomasisi Osmanlıları kızdırmamak için, papanın bütün çabalarına rağmen, Lehistan ve Batı Hıristiyan dünyası ile Haçlı girişimlerine katılmadı. Tâ ki 17. yüzyıl ortalarında Kazak–Ukrayna sorunu, iki imparatorluğu karşı karşıya getirene kadar.

Rus tarihçisi Novolselski Rusya ile Osmanlı Devleti ilişkilerinde 1647 yılını bir dönüm noktası kabul eder. O tarihte Lehistan Osmanlılara karşı Rusya ile işbirliğine karar verir. Fakat üç devlet arasında asıl rekabet Kuzey Karadeniz stepleri ve Ukrayna üzerindeydi.

Çar hükümeti, IV. İvan zamanından başlayarak Asya ve Avrupa arasında ticarette Osmanlılara rakip olarak ortaya çıktı. O zaman İngiltere, İran ve Hindistan ticaretine doğrudan doğruya eriştirecek bir yol ararken, Moskova–Astrahan ve Kafkasya yolunu düşünüyordu. Çar, İngilizleri bu projede kuvvetle teşvik etti.

Osmanlı ülkesi üzerinden ticaret, Venedik tekelindeydi, Atlas Okyanusu yoluyla Portekiz kontrolündeydi. İngilizler Moskova, Kafkasya, İran üzerinden Doğu mallarını, başlıca baharat ve ipek alabileceklerini düşünüyorlardı. Osmanlıların uzlaşmaz düşmanı Safevî İran'ı bu projede Ruslar ve İngilizler ile işbirliği yapmaktaydılar. Böylece, Hint–İran ticareti kuzey yoluna kaydırılmış olacaktı. Fakat bu arada Osmanlılar 1580'e doğru Azerbaycan'ı alarak Kafkasya yolunun kontrolünü ele geçirince İngilizler Osmanlılara yaklaştılar. Kıbrıs Savaşı'ndan sonra 1580'de Venedik'e karşı İngilizleri ve Hollandalıları tutan Osmanlı hükümeti İngilizlere ilk kapitülasyonları verdi. Böylece, çarlık ülkesi dünya ticaretinin belli başlı bir yolu olma şansını kaybetti.

Bununla beraber çarlık, Avrupalılarla ilişkilerini sıkı bir hale getirerek Batı teknolojisini, özellikle ateşli silahlar ve savaş teknolojisini aldı ve bu alanda Osmanlılara karşı hatırı sayılır bir rakip haline geldi. Osmanlılar yivsiz misket tüfeğiyle savaşırken, Ruslar 1615'ten beri üstün yivli tüfek kullanmaktaydılar. Her iki emperyalist devlet de yayılışlarını ateşli silahlara borçluydu. Doğu kavimleri ateşli silahlarla donatılmış ufak bir kuvvet karşısında bile direnemiyorlardı. Bu sayede Urallar ötesinde Türkçe konuşan ülkelerde Rus Kazakları çarın hâkimiyetini hızla Çin sınırlarına ve Orta Asya hanlıklarına kadar götürdüler. Sibir Hanlığı'nın zabtı kürk ticareti için önemliydi. Kürk modası Avrupa'da da yayıldığından bu bölgenin istilası her şeyden önce Rus ekonomisine önemli bir katkı sağlıyordu.

Rusların Asya'da yayılışı karşısında Osmanlıların hareketsiz kalışlarını anlamak güç değildir. Osmanlılar, 1578-1623 yıllarında aralıkla İran'a karşı uzun bir savaş dönemine girmişler, Kafkasya'yı Hazar Denizi'ne kadar işgal etmişlerdi; fakat sonra İran tarafından geri sürülmüşler, Kafkasya'yı kaybetmişlerdi. Aynı dö-

nemde, 1593-1606 yıllarında Orta Avrupa'da Habsburglara karşı uzun ve başarısız bir savaşa sürüklenmişlerdi. İstanbul'a gelen Rus elçilerinden hâlâ Kazan'ın ve Astrahan'ın boşaltılması isteniyor, fakat bu koşullar altında hiçbir hareket yapılamıyordu.

Stepler, Karadeniz ve Kazak Sorunu

Moldavya'dan Hazar Denizi'ne kadar uzayan geniş step bölgesi, yüzyıllar boyunca âsî kuvvetlerin, kaçak köylü asker ve serserilerin bir sığınma bölgesi olmuştur. Stepin güney bölümünde Altınordu Devleti'ne, sonraları Kırım ve Astrahan hanlıklarına tâbi Tatar kabileleri, özellikle Nogaylar, sürüleriyle göçebelik yaparlardı. Hanların otoritesini tanımayıp bu bölgeye kaçıp sığınan kimselere Kazak (Kaçak) denirdi. Bunlar, İslam dininden olmakla beraber Türk–Mogol kültürüne bağlıydılar. Stepin batı kesiminde ise, Lehistan'dan ve Rusya'dan gelen çeşitli kökenden insanlar yaşardı, bir deniz gibi uzayan step, disiplinli bir devlet hayatına isyan eden "Kaçak" kimselerin yurdu olmuştu. Onlar, kendilerinden önce bu steplere gelmiş olan Türk Tatar Kazaklarının kalıntılarıyla karışmışlar, onların âdet ve organizasyonunu kabul etmişlerdi. Böylece, hayat tarzları birbirine çok yakın Müslüman Kazaklar ile Hıristiyan Kazaklar hayatlarını, yağma akınları sonucu elde ettikleri ganimetle sürdürürlerdi.

Step bölgesinde Kırım'a, dolayısıyla Osmanlılara karşı çarların hizmetinde iki grup vardı: Kazaklar ve Nogaylar. Kırım hanları, stepteki Nogay kabilelerini kendi hükümleri altına almaya çalışırlardı, fakat onlar bağımsız kalmak için savaşırlar, Kırım'a yağma akınları yaparlar, taht için savaşan rakip Girayları destekler, bazen Ruslardan da yardım görürlerdi.

Özetle, Nogaylar, Kırım Hanlığı ve Osmanlılar için daimî bir tehlike oluşturmuşlardır. Nogay şefleri, çardan para ve erzak kabul ederek Rus siyasî çıkarlarına hizmetten kaçınmazlardı. Kazan ve Astrahan'da Rus hâkimiyetinin yerleşmesinde Nogaylar kesin bir rol oynamışlardır. Moskova, Çingiz Han soyundan prenslere Müslüman Kazakları ile gelip Rus Devleti sınır bölgelerinde yerleşme

müsaadesi verdiği gibi, Nogay şeflerini de kendi hizmetinde kullanırdı. Moskova, bu göçebe grupları kendine çekmek için ekonomik avantajlara da sahipti. Nogaylardan çok sayıda at alıyor ve onlara kumaş vb. mamul maddeler satıyordu. Nogaylar, açlık yıllarında Moskova'nın gönderdiği buğdayla kırılmaktan kurtuluyordu. Moskova, merkeziyetçi sistemi, ekonomik geniş kaynakları ve ustaca diplomasisi sayesinde çatışmayı sonunda kendi lehine çözebilmiştir. Rus Ortodoks Patrikliği'nin, çoğunluğu Ortodoks olan Kazakları Moskova'ya bağlamaktaki kesin rolü de unutulmamalıdır.

Kazak–Tatar mücadelesi, ekonomik bakımdan hayvancılıkla tarımcılık arasında bir mücadele olarak da yorumlanabilir. Akkerman, Özü ve Kırım Tatarları ile Nogaylar, Deşt-i Kıpçak'ta, yani Dobruca ve Kırım'dan Astrahan'a kadar uzanan step bölgesinde koyun, büyükbaş hayvan, özellikle sayısız at sürüleri beslerdi. Bu hayvanlar ve hayvan ürünleri güneyde Türkiye, İran ve Hindistan'a ihraç olunurdu. Bol step otlakları hayvan sürüleri için ideal bir alan oluşturduğu gibi, batı stepleri çok verimli tarım topraklarıydı. On altıncı yüzyılda Osmanlı Devleti, İstanbul'u beslemek için, Akkerman ve Özü steplerinde hayvan yetiştirenleri Kazaklara karşı korumuş, bunun için Lehistan ve çarlık üzerinde siyasî baskı yapmaktan çekinmemiştir.

On altıncı yüzyıl ortalarına doğru güneyden otlak için gelen hayvan sürüleri ve Tatar akınları kuzeyde en ileri noktasına erişirken, o tarihten sonra Kazaklar güneye etkili akınlar ve baskınlar yapmaya başladılar. On altıncı yüzyılın son on yılından başlayarak Zaporog Kazakları şayka denilen gemilerle Dinyeper Irmağı'ndan inerek bütün Karadeniz sahillerini vuruyorlardı. Bu yüzden Doğu Bulgaristan ve Anadolu kıyılarındaki halk, köy ve kasabalarını bırakıp içeriye çekilmeye başladılar. Bir ara bu Kazaklar, Boğaziçi'nde Yeniköy'e inip burayı yağmalamak cesaretini gösterdiler. Osmanlılar Dinyeper (Özü) Irmağı ağzında kaleler yaparak ve devriye deniz kuvvetleri göndererek bu akınları önlemeye çalıştılarsa da, tam başarı kazanamadılar.

Aynı dönemde Moskova'ya tâbi Don Kazakları da, akınlarını sıklaştırdılar ve 1637'de Azak'ı ellerine geçirdiler, Osmanlılarla bir

savaşı göze alamayan çar, beş yıl sonra Kazaklara Azak'ı boşaltmalarını emretti. Özetle Osmanlı İmparatorluğu için Kazak sorunu, 17. yüzyılda en önemli sorunlardan biri olarak sürüp gitti ve kuzeyde Lehistan'a ve Rusya'ya karşı savaşların esas sebebi oldu.

Zaporog Kazakları Lehistan'a tâbi olduğu zamanlarda Osmanlılar Lehistan'a karşı 1621-1623 ve 1634 yıllarında savaştılar; 1654'te Zaporog Kazaklarının çarı tanımalarından sonra Rusya Kuzey Karadeniz'de Osmanlı ülkelerini doğrudan doğruya tehdit altına almış oluyordu. Kazak hetmanı Bogdan Hmelnitsky, Lehistan hâkimiyetinden kurtulmak için bir ara Osmanlı himayesini (1648-1653) aramış, sonunda 1654'te Rus çarının himayesini kabul etmişti (Pereiaslav Antlaşması, 1654).

Kiev ile Ukrayna'da egemen olan Rusya ile Osmanlılar arasındaki rekabet nihayet 1678'de Kara Mustafa kumandasında büyük bir ordunun Ukrayna'yı istilası ve Çigrin (Çihrin) Kalesi önünde çetin bir savaşla neticelendi. Bu savaş Rusya ile yapılan ilk büyük savaştır. 1681'de Redzin Antlaşması ile barış geri geldi. Ukrayna'da Osmanlı iddiaları, ancak 1686-1700 Osmanlı–Rus Savaşı ile son bulacaktır.

Bu gelişmeler, Dinyeper Irmağı havzasını Rusya kontrolü altına koyuyor ve Kırım–Osmanlı topraklarına karşı saldırgan sınır kuvvetleri olarak Kazaklar, şimdi doğrudan Rusya hizmetine giriyordu. Dinyeper Kazaklarını kontrolü altına almakla Rusya birdenbire Kuzey Karadeniz'de Osmanlılarla karşı karşıya geliyordu.

Öbür yandan Batı Ukrayna'da Kazak sorunu yüzünden Osmanlı Devleti'nin yürüttüğü aktif politika, Doğu Avrupa'da güçler dengesi bakımından önemli bir sonuç verdi; Lehistan ve Rusya Osmanlılara karşı birleşti. Leh–Rus işbirliği 1647'de başladı. 1686'da Rusya Osmanlılara karşı Mukaddes İttifak'a katılınca Lehistan'la birlikte Osmanlı–Kırım ordularına karşı aynı cephede savaşırlar.

1700'de İstanbul'da imzalanan antlaşma uyarınca Rusya Azak'ı elinde tutuyor, Ukrayna'da Osmanlı nüfuzuna son veriyor ve Büyük Petro Osmanlı padişahı ile eşit bir hükümdar olduğunu kabul ettiriyordu. Bu tarih, gerçekte, Osmanlı üstünlüğünün Rus Çarlığı lehine bozuluşu tarihidir.

Sonuç

Her şeyden önce, Türk–Rus ilişkilerinin, belli dönemlerde her iki ülkede hâkim olan siyasî ve sosyal ideolojilerin etkisi altında bulunduğunu göz önünde tutmak gerekir. İslam geleneği hâkim olan Osmanlı İmparatorluğu'ndaki politika ile cumhuriyet dönemindeki politika kökten değişiktir. Rusya tarafına gelince, Ortodoksluk ve Üçüncü Roma ideolojisi Osmanlı Türkiyesi ile ilişkilere kuşkusuz yön vermiştir. Fakat iki imparatorluğu karşı karşıya getiren bu ideolojilere rağmen ticarî ve kültürel ilişkiler daima sanıldığından daha kapsamlıdır. 1492'de iki ülke arasında ilk yakınlaşma siyasî, fakat daha çok iktisadî etkenlerin etkisi altında gerçekleşmiş görünmektedir.

Tarihte iki imparatorluğun coğrafi konumları ve jeopolitik koşullar siyasî ve ticarî rekabetin ve çatışmanın temelini oluşturmaktadır. Osmanlı Arşivi'ndeki Kefe, Akkerman, Kili defterlerinin incelenmesi bu sıkı ekonomik bağlılığı bütün ayrıntıları ile göstermektedir. 1783'te Çarlık Rusyası Kuzey Karadeniz ülkelerini istila edinceye kadar bu ekonomik sistem hâkimdi.

Bugün Rusya ekonomik sorunları güney komşusu ile neden bir işbirliği ve iktisadî bütünleşmeyle çözmesin? İşte günümüzde çağdaş, akılcı rejimler, hem Türkiye'de hem Rusya'da, bu gerçeğin bilincine varmışlardır. Konuyu sosyolojik bir bakış noktasından incelersek, Osmanlı ve Rus imparatorluklarının esas politikalarına hanedan prestijleri ve çıkarları, fetih ve yayılma politikası hâkim oluyordu. Askerî emperyalizm ve onun aracı olan ordu, genel politikaya hâkimdi. Kutsal savaş propagandası dinî ideolojiyle bu hanedan politikasına hizmet ediyordu. Gerek Rusya gerek Türkiye, ancak son dönemde patrimonyal imparatorluk koşullarından kurtulduktan sonra, iki ülkenin de iktisadî çıkarlarını ön planda göz önüne alan modern–rasyonel bir ilişki sistemine yönelebilmişlerdir. Şimdi, Rusya ve Türkiye Cumhuriyeti, ilişkilerinde genellikle iktisadî ve ticarî gelişmeyi ön planda tutmuşlardır. Bununla beraber, unutmamalıdır ki eski yayılma politikasının İkinci Dünya Savaşı sonunda hortlaması iki taraf arasındaki güvensizliği ve çatışmayı

geri getirmiştir. *Karadeniz Ekonomik İşbirliği Anlaşması*, her iki memlekette iktisadî–siyasî rejimlerdeki köklü değişmenin meyvesidir ve rasyonel sıkı bir işbirliğinin gelişmesi ümidini vermektedir.

16. Yüzyılda Doğu Avrupa'da Egemenlik Mücadelesine Genel Bir Bakış*

Kırım hanları Çingiz Han (1162-1227) yani *ulug han* soyundandılar. Kırım Hanlığı, Volga Havzası'nda, Altınordu Devleti'nin (1242-1502) merkezi *Ulug Yurt*'ta hâkim olmak ve Altınordu'yu kendisi ihya etmek istiyordu.

Astrahan'ın kuzeyinde, Aşağı Volga Havzası'nda olan bölge, *Saray*, *Taht* ve *Ulug Yurt* olarak tanınmıştır. Batu Han (1205-1255) kendi sarayını orada kurmuştur. Saray Şehri hem Altınordu Devleti'nin merkezi hem de kutsal merkezdi. Ulug Yurt'u, yani Kazan, Astrahan ve Aşağı Volga Havzası'nı ele geçiren güç, bütün Doğu Avrupa'ya hâkim olma imkânını elde etmekteydi. Bu bölgeyi ele geçirmek için 1450'lerden itibaren iki devlet karşılaştı: Bunlardan birisi Kırım Hanlığı, ötekisi Moskova Büyük Knezliği'ydi.

Ancak zamanla, ateşli silahların ve genelde Batı teknolojisinin benimsenmesi ve ticaretin getirdiği zenginlik, bozkır bölgesindeki güçlere karşı, Moskova'nın gittikçe etkili bir mücadele yapmasına imkân verdi. İkinci dönüm noktası da *Büyük* diye de bilinen

* Bu kısım ilk olarak Gönül Pultar (der.), *Türk Bilim Adamlarının Bakış Açısından İslâm ve Modernite*, İstanbul, 2007'de yayınlanmıştır.

I. Petro'nun (1672-1725) çarlık dönemidir (1682-1725). O, toptan Batılılaşma politikasını, bir ölüm kalım meselesi olarak benimsedi. Rusya'nın üstünlüğü de Doğu Avrupa bozkır bölgesinde Altınordu İmparatorluğu'nun yerini almasıyla mümkün olacaktır.

Tarihçinin önündeki büyük soru şudur: Rusya, Altınordu mirasına nasıl sahip çıktı, bozkır bölgesini ele geçirerek Doğu Avrupa İmparatorluğu'nu nasıl elde etti?

Bu süreç, adım adım gerçekleşti. Rusya'nın bozkır bölgesini ele geçirmesi, İtil (Volga) Havzası'nda Kazan ve Astrahan'a sahip olmasıyla başlar. Daha sonra, 1695-1696 yıllarında Rus orduları Karadeniz'e bir sefer yaptı. Fakat Petro'nun ordusu yolda aç susuz kalarak perişan oldu. Petro, Kırım'ı ve Azak'ı almak, Karadeniz'e inmek istiyordu, fakat lojistik şartları yerine getirmeden, güneye, Karadeniz bozkırına inemeyeceğini anladı. Petro Hollanda'ya gitti, gemicilik öğrendi, uzmanlar getirdi ve Don Irmağı üzerinde bir donanma yaptı. O donanmayla lojistik sorununu çözdü ve ordularını güneye, Karadeniz'e sevk etme imkânını buldu, nihayet 1696'da Azak'ı aldı.

Daha önemlisi, 1696 yılında Habsburg ile savaş halinde olan Osmanlılara karşı, Avrupa ittifakına, Habsburg, Venedik, İspanya Mukaddes İttifakı'na katıldı; Avrupa devletler sisteminin üyesi oldu. Böylece Rusya, Türk–Müslüman halklarına karşı, Avrupa kültürünün, Avrupa üstünlüğünün bir temsilcisi olarak ortaya çıktı.

Rus İmparatorluğu'nun, Doğu Avrupa'da Altınordu İmparatorluğu yerine kendi imparatorluğunu kurması, tarihin seyrini değiştirmiş olan stratejik bir gelişmedir. Rusya, 19. yüzyılda da, Osmanlı idaresindeki Ortodoks halkın hâmisi olarak ortaya çıkacak, Rumeli'yi ve Kafkaslar'ı istilaya soyunacaktır.

Moskova'nın Önlenemeyen Yükselişi

Moskova Büyük Knezliği, esasında bir *knezlik*, yani ufak bir devletti; Altınordu'ya haraç ödeyen, onun himayesi altındaki bir prenslikti. Hükümdarı *büyük knez* unvanını taşıyordu.

Moskova'nın yükselmesi, Altınordu hanının, Moskova knezine, öbür Rus prensliklerinin vergilerini toplayıp teslim etme yetkisini vermesiyle başlar. Büyük Moskova Knezliği'nin kökeni budur.

Moskova böylece sayıları 13 kadar olan diğer Rus prenslikleri üzerinde egemenlik kurdu. Böylelikle güçlenen Moskova'nın yeni hedefini Altınordu'ya vergi vermemek, bu devletin hâkimiyetinden çıkmak ve bağımsızlığını elde etmek olarak belirledi. On beşinci ve 16. yüzyıllarda bütün Doğu Avrupa'ya hâkim Altınordu İmparatorluğu'nun yerini almak, Moskova'nın büyük amacı oldu. Sonunda da buna erişti. Kısacası Moskova bunu, tıpkı Osmanlı Devleti gibi Batılılaşma sürecine yönelerek gerçekleştirdi. Ateşli silahları benimsemek, Avrupa'yla sıkı temas kurmak, geleneksel kurumlarına bağlı olan Tatarların hâkimiyetine karşı Moskova'ya büyük bir üstünlük sağlamaktaydı.

Altınordu'nun Moskova'ya karşı ilk yenilgisi 1380'de Kulikov Muharebesi'nde gerçekleşir. Bir başka ifadeyle, ilk kez Ulug Bey Mamay'ın kumandasındaki Altınordu, bu tarihte yenilgiye uğrar.

On beşinci yüzyılın ikinci yarısında da Altınordu parçalandı. Çingiz Han soyundan sultanlar Kazan, Kırım ve Astrahan'da bağımsız devletler kurdular. Moskova bu bölünmeden yararlandı. Kasım Hanlığı'nı himayesi altına aldı. Bunun nasıl olduğunu anlamak için önce bölgenin tarihçesine göz atmak gerekmektedir.

Bölgenin Tarihçesi

Karadeniz'den Orta Volga'ya kadar geniş bozkır bölgesi, bin yıldan beri atlı Türk–Mogol kavimlerinin yurdu olmuştur. Kazan'dan itibaren kuzeye doğru ormanlık bölgede Slavlar hâkimdi (Slavlar bozkır kavimlerine *polovets* derler). Bozkır bölgesi bir Türk yurdu olup, Kazan iki bölge arasında aracı olarak ticarette ilerlemiştir. Özellikle Sibirya'dan kürk ticareti büyük servet sağlamaktaydı.

Bozkır bölgesine birbiri arkasından Türk kavimleri geliyordu. Bunlardan Kıpçakların hanlığı, Karadeniz'den Orta Asya'da Aral Gölü'ne kadar olan geniş topraklara hâkim büyük bir imparator-

luk halini aldı. On üçüncü yüzyılın ortasında onun yerini, Mogolların kurduğu Altınordu Devleti aldı. Bu yeni devlet, Mogol imparatoru Batu Han tarafından kuruldu. Daha sonra ise, 16. ve 17. yüzyıllarda Mogol Kalmuklar, 17. yüzyılda da Nogaylar, son atlı kavimler olarak bozkırda görünecektir.

Batu Han 40, 50 bin kişilik bir Mogol kuvvetiyle gelerek Kıpçak Hanlığı'nı ortadan kaldırdı. Doğu Avrupa'da büyük Altınordu Devleti'ni kurdu. Hanlığın merkezi Aşağı Volga'da Astrahan bölgesiydi. İtil üzerinde kuzeyde eski Bulgar Hanlığı'nın önemli kenti Kazan, Altınordu İmparatorluğu döneminde önemini korudu. Altınordu Devleti içinde küçük bir grup olan Mogollar, Türkler arasında Türk dilini benimsediler, Türkleştiler; fakat kendi Tatar adlarını bölgedeki tüm Türk kavimlerine ad olarak verdiler.

Altınordu hanları ve onların yerini alan Kazan, Kırım, Astrahan hanları, Moskova'yı egemenlik altında tutmak, Altınordu Hanlığı'nın siyasî geleneğini devam ettirmek için mücadele edeceklerdir.

Kazan Hanlığı'nın Kurulması

Altınordu'da 14. yüzyılın ortalarında Batu Han soyundan rakip şehzadeler ortaya çıktı; aralarında, bozkır bölgesi bir mücadele alanı halini aldı. Bu kargaşa ve dağılma[1] döneminde (1350-1500), Batu Han soyundan Ulug Muhammed Han (? - 1445, hük. 1437-1445), Kazan'da 1437 yılında bağımsız bir hanlık kurmayı başardı.

Yeni hanlıklar, III. İvan (1440-1505) döneminde (1462-1505), 15. yüzyılın ikinci yarısına kadar, Moskova knezlerini zaman zaman boyun eğmeye ve tekrar haraç vermeye zorlamışlardır. Bir başka deyişle, Moskova 15. yüzyılda ve 16. yüzyılın başlarında, Batu Han soyundan hanlara haraç veren, onlara tâbi bir devlet durumundaydı.

Ancak Batu Han soyundan Kırım hanlarının olsun, Kazan hanlarının olsun, Moskova'yı, tekrar haraç veren, kendilerine tâbi bir knezlik haline getirme mücadeleleri sonuç vermedi. Bu mücadelenin en son güçlü temsilcisi Kırım hanı Muhammed Giray Han'dır.

O, 1521'de Moskova üzerine başarılı bir sefer yaptı ve Moskova'yı yeniden vergi veren, bağımlı bir devlet haline getirdi.

Ancak daha sonra Moskova, hanlıklardaki parçalanma ve iç kargaşadan istifade etti, bağımsızlığını kazandı ve bozkır bölgesinde Altınordu İmparatorluğu'nun halefi olma iddiasında bulundu. Bozkırdaki eski Türk yurdunda gittikçe kendi egemenliğini kurmaya başladı.

Kazan'ın Düşmesi

Kazan'ın düşmesinde, Kazan'daki iç bölünmelerin ve orada Moskova'ya yaklaşmış olan hanzâdelerin büyük rolü görülmektedir. Onlar, Osmanlı gücüne güvenen Kırım hanına karşıydılar. Kırım hanları ise Osmanlı'nın desteğiyle Moskova'nın yayılmasını önlemeye çalışıyorlardı. Safa Giray öldükten sonra, 1549'da, Osmanlı padişahı, kendine tâbi Kırım hanları vasıtasıyla Kazan'ı himayesi altına aldı. Fakat öbür taraftan, Osmanlılar siyaseten Kırım Hanlığı'nın çok kuvvetlenmesini de istemiyordu.

Sahib Giray, büyük han, 1532-1551 arasında, bir taraftan kendi soyundan bir girayı, Safa Giray'ı, Kazan tahtına oturttu; öbür taraftan gidip Astrahan'ı aldı, Nogayları bağımlı hale getirdi. Başka deyişle, kendisi Batu Han soyundan olduğu için adeta meşrû han olarak, Doğu Avrupa'da Altınordu Hanlığı'nı ihya etti. Osmanlı Dîvânı bundan endişelendi. Sahib Giray'ın büyük bir hanlığın sahibi olması, Kırım'ın güneyindeki Osmanlı toprakları için tehlike oluşturuyordu (Kefe ve etrafı Osmanlı ülkesine bir Osmanlı sancağı olarak 1475'te katılmış bulunuyordu). Sahib Giray açıkça bu kıyı bölgesi üzerinde hâkimiyet iddiasında bulunmak tedbirsizliğini gösterdi. Bunun üzerine padişah, Sahib Giray'ın aleyhine döndü ve Moskova ile paralel bir siyaset gütmeye başladı. Sahib Giray hanlıktan atılmalıydı.

Sahib Giray'ı hanlıktan atmak için bir komplo düzenlendi. İstanbul'dan Devlet Giray (1512-1577, hük. 1551-1577) adlı hanzâde, han tayin edildi ve Kırım'a geldi. Sözde Kazan'ı Ruslardan kurtarmak için tayin edilmişti. Fakat aslında Sahib Giray'ı bertaraf

etmek için gönderilmişti. Osmanlı planı için kabile aristokrasisi kazanılmıştı. Karaçu kabileleri Sahib Giray'ı terk ettiler; Devlet Giray, Sahib Giray'ı yakalayıp ortadan kaldırdı ve böylece Kazan ile Astrahan'da, Tatarların Moskova'ya karşı olan kolu kırılmış oldu.

Devlet Giray hesapça Sahib Giray'ı bertaraf ettikten sonra gidip Kazan'ı alacaktı. Ama bu arada IV. İvan akıllıca, Sahib Giray'ın ortadan kalkmış olmasını fırsat bilerek, acele 1552'de 150 topuyla çok güçlü bir orduyu Kazan üzerine sevk etti. Kazan'ı imparatorluğuna kattı.

Kırım Hanlığı ve Osmanlı Devleti için iş işten geçmişti. Şimdi İvan, Altınordu hanlarının Ulug Yurt'una sahipti ve *ulug han* unvanını kullanmakta kendini haklı görüyordu.

Kasım Hanlığı'nın Kurulması

Moskova, Altınordu'yu içeriden çökertmek için kullandığı siyaseti, Kırım'a ve Kazan'a karşı da kullandı. Kazan Hanlığı'nı kuran Ulug Muhammed'in oğlu Kasım, rakipleri karşısında Moskova'ya sığındı. Moskova onu himaye ederek, Altınordu ile Moskova arasında bir hanlık, Kasım Hanlığı'nı (1452-1681) kurdu ve kurnazca bir siyasetle, Batu soyundan gelen bir hanın hâmisi durumuna geldi. Kazan'ın düşmesi bununla başlar. Moskova, Kazan'ı almak, Kazan üzerinde hâkimiyet iddiasında bulunmak için daima Kasım Hanlığı'nı kullandı. Kazan'a zaman zaman Kırım'daki giraylardan (Sahib Giray, Safa Giray gibi) hanlar geliyor; buna karşılık, Moskova Kazan'da ayrılıkçıları kullanarak kendi adaylarını han yapıyordu. Son olarak 1546'da Kırım hanlarından Safa Giray, Kırım'ın büyük hanı Sahib Giray'ın (1501-1551, hük. 1532-1551) desteğiyle Kazan'da hanlık tahtına oturdu. Kazan'da iki parti vardı: Kırım hanlarıyla işbirliği yapan parti ve onlara karşı bağımsızlık yanlısı parti. Moskova bu sonuncularla işbirliği yapıyordu.

Altınordu'nun Orta ve Aşağı Volga Havzası, Osmanlı desteğine sahip Kırım hanları ile Moskova arasında bir mücadele alanı halini aldı. Çok güçlenen Moskova'ya karşı bölgede gittikçe artan Osmanlı nüfuz ve müdahalesi söz konusu olmaya başladı. Şim-

di siyasî gerçek şuydu: Aşağı Volga bölgesine hangi devlet hâkim olursa, Doğu Avrupa'da Altınordu'nun halefi olarak Doğu Avrupa İmparatorluğu'na o devlet sahip olacaktı. Sahib Giray, bir ara Kazan hanı olmuştu (1521-1526), sonradan Osmanlı sultanlarının desteğiyle Kırım hanı oldu (1532) ve 1532'den itibaren Moskova'ya karşı Kazan ve Astrahan'da nüfuzunu kurarak eski Altınordu İmparatorluğu'nu canlandırma planını gerçekleştirmeye çalıştı. Bu arada Safa Giray'ı Kazan hanı yaptı. Moskova ise Kazan'da Safa Giray'a karşı Şah Âli Han'ı destekliyor ve Kazan halkı ile kabile aristokrasisini kendi tarafına çekerek nüfuzunu yerleştirmeye çalışıyordu: Safa Giray Han, Kırım–Osmanlı temsilcisi, Şah Âli Han ise Moskova'nın temsilcisiydi.

Doğu Avrupa'da jeostratejik sorun şudur: Kazan'dan, Volga'dan başlayan büyük bozkır bölgesinde, Moskova, yani Ruslar mı hâkim olacak, yoksa Türk–Tatarlar mı? Kırım hanlarının büyük avantajı, 1475'ten beri Osmanlı desteğini kendi yanlarına almış olmalarıdır; ateşli silahlara, büyük askerî güce sahip olan Osmanlı İmparatorluğu'nu arkalarında bulmaktır. Ancak Osmanlı Devleti'nin büyük bozgun döneminden (1683-1699) başlayarak özellikle 18. yüzyılda Doğu Avrupa'ya hâkim güç Rusya olacaktır.

Moskova knezleri, Doğu Avrupa üzerinde Altınordu'nun yerini almak için Ulug Yurt'a, yani Kazan ve Astrahan'a sahip olmak gerektiğini biliyorlardı. O zamana kadar, Moskova knezleri han, yani imparator sayılmıyordu. "Han" unvanı almak için Çingiz Han soyundan gelmek ve ayrıca bu bölgedeki kabilelerin bağımlılığını elde tutmak gerekirdi. Moskova diplomasisi, bunları çok ince bir taktikle elde etti. Ayrıca, Kırım hanlarıyla Kazan'da yerleşen hanların rakibi olan bozkır bölgesindeki Nogayları kendine çekti. Onlardan mal ile hayvan alarak ve karşılığında lüks eşya vererek, onları bağımlı hale getirdi. İkinci olarak da Altınordu hanlarının vârisi olmak iddiasında bulunmak için, Kasım hanlarının hâmisi sıfatını kullandı.

Böylece çar, rakip Kazan hanlarının hâmisi durumuna geldi. Âli Han'ı, Kırım Giraylarından gelen hanların yerine getirmek için Kazan Halk Meclisi Kurultayı'nı kullandı. Kurultayda Çingiz Han

soyundan prensler vardı. Moskova, daima onların suyuna gidiyor, Batu Han soyundan gelen hanzâdeleri himaye ediyordu. Rusya, Batu Han soyundan gelen hanların hâmisi olmasından dolayı, Kazan'ın da hâmisi olma iddiasında bulunmaya başladı. Böylece çar, Kazan üzerinde hak iddia ediyordu. 1547 tarihi, IV. İvan'ın (1530-1584), büyük Knez İvan'ın, çar olduğunu ilan ettiği tarihtir. İvan 1552'de, yani beş yıl sonra, Çar Kazanskii (Kazan çarı), iki yıl sonra da Çar Astrahanskii (Astrahan çarı) unvanlarını aldı. Böylece İvan –Rus diplomasisi– Altınordu'nun hukuken halefi olmak iddiasıyla işini yürütmeye başladı.

Osmanlı Devleti'nin Daha Sonraki Teşebbüsleri

1572'de Devlet Giray Rusya'ya sefer açtı, Moskova önüne gelip şehrin dış mahallelerini yaktı; hatta bundan dolayı *taht algan* (tahtı alan, zapt eden) unvanını kazandı. Bununla birlikte, artık Doğu Avrupa'da Moskova'nın, Rus hâkimiyetinin yayılmasını önleyecek bir kuvvet kalmamıştır. İki yıl sonra Astrahan da düştü.

Osmanlı Devleti bu değişikliği kabullenmedi. Kırım hanları, Rusların Kazan'da ve Astrahan'da camileri yıktıklarını, İslamı baskı altına aldıklarını ileri sürerek, Osmanlıları daima harekete getirmeye çalıştılar. Osmanlıların Moskova'ya karşı son büyük teşebbüsü, Sultan II. Selim (1524-1574, hük. 1566-1574) zamanında 1569'da Ejderhan (Astrahan) Seferi'dir. O yıl Osmanlılar Ruslardan Kazan'ı ve Astrahan'ı geri almak için büyük bir sefer düzenlediler. Bunun için, Don Nehri üzerinde küçük bir donanma yaptılar, orduyu Don üzerinden Volga'ya en yakın olan Perevolok bölgesine kadar götürdüler. Planları, Don ile Volga ırmakları arasında bir kanal açarak bu donanmayı Volga'ya sevk etmek, oradan Astrahan'a inmek, böylece Kazan'ı ve Astrahan'ı almaktı. Ordu aynı zamanda Astrahan'dan Hazar Denizi'ne inecek, oradan İran'ı tehdit edecekti.

1569'da hakikaten Osmanlı ordu ve donanması, Don ve Volga nehirlerinin birbirine yakınlaştığı bölgeye kadar gitti ve kanalı açmaya başladılar. Ancak Sokollu'nun bu büyük planı suya düştü; o zamanki teknolojik imkânlar, planı uygulamaya izin vermiyordu.

Büyük devlet adamı Sokollu Mehmed Paşa'nın Rusya'ya karşı bu sıra dışı planı gerçekleşmeden kalacaktır (bkz. s. 135 vd).

Öte yandan Dîvân'da, Sokollu'nun rakibi Lala Mustafa Paşa, kuzeydeki bu teşebbüslerin sonuç vermeyeceğini, büyük masraflara sebep olacağını ileri sürdü. Lala Mustafa, Akdeniz'e, Kıbrıs'ın fethine öncelik vermekteydi. Sokollu'nun Rusya'yı geri atma, Aşağı-İtil'i, Kazan'ı, Astrahan'ı kurtarma projesi terk edildi. "Kuzey politikası" rafa kaldırıldı. Fakat Osmanlılar, 17. yüzyılda da daima Kazan üzerinde himayelerini tekrarlamışlar; diplomatik bir dille Rusya'nın Kazan'ı bırakmasını istemişlerdir.

Büyük Rus Devleti ile asıl karşılaşma, ancak 17. yüzyılda, Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın sadrazamlığı zamanında (1676-1683) oldu. Büyük planlar yapan Merzifonlu, 1678'de Ukrayna'yı Rusya'dan kurtarmak için Çigrin Seferi'ni yaptı. Merzifonlu'nun planı, bozkır bölgesinden Rus egemenliğini atmak, Karadeniz'i emniyet altına almaktı. Çigrin Kalesi önünde Kırım hanlarının katılımıyla Osmanlı ve Rus orduları karşı karşıya geldiler. Osmanlı–Kırım ordusu üstün geldi (1678).

Merzifonlu'nun ikinci büyük planı ise Viyana'yı almaktı. Fakat 1683 Viyana projesi hesaplı bir girişim değildi. Viyana önünde bütün Almanya birleşti; girişim bozgunla sonuçlandı. Asıl önemlisi, o zaman Büyük Petro'nun idaresinde olan Rusya, Osmanlılara karşı Avusturya–Venedik–Lehistan Mukaddes İttifakı'na girdi. Petro'nun istilalarıyla, Rusya'nın Doğu Avrupa hâkimiyeti tamamlandı. Rusya Azak'ı alarak Karadeniz'e indi.

İşte, Doğu Avrupa'da imparatorluk mücadelesinin kısa tarihi budur. Rusya, bu bölgede, bir tarafta Kafkaslar'a inmiş, öbür taraftan Rumeli'ne seferlere başlamıştır.

I. Devlet Giray (1551-1577)*

Mubarek Giray'ın oğludur. H. 918'de (1512) doğdu. Kırım hanı Saadet Giray tarafından taht vârisi olarak seçilerek *kalgay* oldu. Sahib Giray'ın hanlığı sırasında eski han Saadet Giray ile İstanbul'a gitti; uzun süre orada kalarak Osmanlı merkezî idaresini yakından tanıdı. Sahib Giray, 1549'da Safa Giray'ın ölümüyle boşalan Kazan Hanlığı'na onun getirilmesini istedi. Sahib Giray'ı gözden çıkaran Osmanlılar ise Devlet Giray'ı görünüşte Kazan hanı sıfatıyla Kırım'a han olarak gönderdiler. 2 Ekim 1551'de Bahçesaray'da hanlığını resmen ilan eden Devlet Giray, o sırada seferden dönmekte olan Sahib Giray'ı öldürterek durumunu sağlamlaştırdı. Böylece Kırım'da Osmanlı etki ve nüfuzunun oldukça arttığı bir dönem başlamış oldu.

Devlet Giray ataları gibi Rus düşmanlığına dayanan siyasetini büyük bir gayretle sürdürdü. Ancak Ruslar önce Kazan'ı (1552), ardından da Astrahan'ı (1556) alarak ilerisi için çok önemli sonuçlar doğuracak bir hamle yaptılar. Devlet Giray bu işgalleri önlemek istediyse de başarılı olamadı. Moskova üzerine yaptığı seferler neticesiz kaldı. Öte yandan Osmanlıların 1569'daki Astrahan Seferi'ne, Astrahan ve Kazan'ın doğrudan doğruya Osmanlı idaresi

---

* *TDVİA.*

altına gireceği endişesiyle gizlice muhalefet etti. İsteksiz olarak katıldığı seferde Osmanlı kuvvetlerine gerekli yardımda bulunmadı; seferin başarısızlıkla sonuçlanmasının kendi durumunu kuvvetlendireceğine, Astrahan ve Kazan'ı bizzat kendi idaresindeki kuvvetlerle geri alabileceğine inanıyordu. Aşağı Volga bölgesinin kontrolünde başarılı olamayan Osmanlılar Moskova Çarlığı ile olan mücadeleyi ona bıraktılar.

Devlet Giray 1571'de Oka Suyu'nda Rus müdafaa hattını yarıp Moskova önlerine geldi ve burayı ateşe verdikten sonra geri döndü. Bu başarı dolayısıyla kendisine *Taht Algan* unvanı verildi. İstanbul'da da büyük bir sevince yol açan bu seferin ardından Devlet Giray çardan Kazan ve Astrahan'ın iadesini istediyse de teklifi kabul edilmedi. Bunun üzerine 1572'de yeniden Moskova Seferi'ne çıktı, fakat Moskova yakınlarında Molodi'de yenilgiye uğradı. Bu arada Osmanlıların dikkatlerini Lehistan'a çevirip krallık seçimlerine karışmaları, Devlet Giray'ı yeniden faal bir siyasî çekişmenin içine itti. Krallık seçimlerinde Osmanlılarla yaptığı işbirliği başarıyla sonuçlandı. Az sonra da 985 Saferi'nde (Mayıs 1577) vefat etti.

Devlet Giray'ın hanlık dönemi, Volga bölgesinde, Altınordu'nun mirası üzerinde Ruslarla hayatî mücadelelerin verildiği ve Osmanlılarla bütünleşme sürecinin kuvvetle hissedildiği oldukça önemli bir devreyi oluşturur. 1571'de Gözleve'de bir cami inşa ettirmiş olduğu bilinmektedir. Sekiz oğlundan altısı Kırım hanı olmuştur.

Osmanlı–Rus Rekabetinin Kökeni ve Don–Volga Kanalı Girişimi (1569)*

Osmanlı İmparatorluğu, 16. yüzyıl ortalarına doğru, Cihan politikasına hâkim en kudretli devlet olarak görünüyordu. Batı'da Orta Avrupa ve Akdeniz'de Charles Quint'in (V. Karl, Şarlken) imparatorluğu ile yaptığı büyük mücadeleyi kazanmıştı, imparator, Macaristan'ı sonunda Türklere bırakmak zorunda kalmış, elindeki dar bir Macar arazisi için de yıllık vergi vermeye razı olmuştu.[1] Hıristiyanlığın bu büyük imparatoru, bütün gayretlerine rağmen Fas'a kadar bütün Kuzey Afrika'nın da Osmanlı hâkimiyeti altına geçmesine mâni olamamıştı. Osmanlı donanması, Barbaros'un idaresinde Akdeniz'de kuş uçurtmuyordu. Bu mücadelenin önemli bir sonucu Habsburgların, Avrupa'yı bir imparatorluk hegemonyası altına alma hayalinin yıkılması olmuştur. Avrupa'da bu hegemonya girişimlerine karşı gelen başlıca devlet, Fransa, ancak Osmanlı ittifakı sayesinde korkunç rakibine karşı koyabilmişti. Bir cümle ile Yeniçağ Avrupa devletler dengesinin doğmasında Osmanlılar birinci derecede rol oynamışlardır. Padişahın imparatora gönderdiği nâmelerde, kendisi için "asrın kayserlerine emir veren, dünya hüküm-

* Bu makalenin ilk yayını "Osmanlı-Rus Rekabetinin Menşei ve Don-Volga Kanalı Teşebbüsü (1569)", *TTK Belleten*, XII/46 (1948)'dedir.

darlarına taç bağışlayan" unvanlarını kullanması sadece tesadüf eseri değildi.[2] Bir taraftan da o, Protestanlara, kendilerini papanın zulmünden kurtarmak için yardıma geleceğini yazıyor,[3] Hıristiyan Avrupa'nın bu iki büyük otoritesine karşı meydan okuyordu.

Fakat Osmanlı İmparatorluğu, yalnız Avrupa'da değil, Doğu'da Orta Asya'ya ve Hint Okyanusu'nda Sumatra'ya kadar yayılan bir alanda da etkili ve faal bir politika güdüyordu. Gelişkin gemileri ve ateşli silahlarıyla Arabistan kıyılarından Sumatra'ya kadar bütün kıyılara, karşı durulamaz bir istilacı kuvvet olarak saldıran Portekizlilere karşı Asya kavimleri, Osmanlı padişahına başvurmaktan başka bir çare göremiyorlardı. Seylan ve Kalikut racaları, Osmanlılardan yardım gelirse, memleketlerinin tamamıyla Müslüman olacağını vaat ediyorlardı.[4] Sumatra Adası'ndaki Müslüman hükümdarlarından da Portekizlilere karşı yardım istemek üzere İstanbul'a bir elçi heyeti gelmiş ve padişah bu uzak adaya bir donanma ile toplar ve ustalar göndermişti.[5]

Fakat Doğu'da Büyük Hint–Türk İmparatorluğu ile Osmanlıları yaklaştıran en önemli etkenlerden biri, İran Safevî İmparatorluğu'yla olan büyük rekabetti. Eski Roma İmparatorluğu ile İran İmparatorluğu arasında olduğu gibi, bu rekabet, Osmanlıları Kafkaslar'dan Basra Körfezi'ne kadar uzun ve yıpratıcı savaşlara sürüklüyordu. İki imparatorluk arasında, başlangıçta Doğu Anadolu Yaylası, Yavuz'la Kanunî'nin zaferlerinden sonra Azerbaycan, Gürcistan ve Irak üzerinde devam eden bu savaş, Volga–Don arasında kanal açma girişimlerinin de başlıca sebeplerinden biridir. Bunun için bu mücadelenin karakteri üzerinde durmak lazımdır. Kanunî Süleyman (1520-1566), büyük saltanatı esnasında İran İmparatorluğu'na karşı bizzat üç büyük sefer yaptı.

Birincisinde Tebriz'e girmiş, Bağdad'ı zapt etmiş, Hazar Denizi üzerinde Şirvan'a kadar Azerbaycan'ı Osmanlı nüfuz ve himayesi altına sokmuştu (1533-1536). Fakat Osmanlı orduları çekilir çekilmez İran şahı buralarını geri aldı ve taarruzlarını Doğu Anadolu üzerinde Erzurum, Ahlat, Erciş'e kadar uzattı. Kanunî, ikinci defa sefere çıkmak zorunluluğunu duydu. Bu defa da Tebriz'e girdi, fakat daha İstanbul'a dönmeden şahın Ahlat, Muş taraflarını yağmaladığı haberini aldı.

Büyük zahmetlerle yapılan bu seferler, böylece, bir sonuç vermiyordu. Şah, daima kesin bir meydan savaşından kaçınıyor ve Osmanlı ordusu çekilince, derhal karşı taarruza geçiyordu. Osmanlılar kışları sert ve uzun bu dağlık bölgede büyük orduları uzun zaman beslemek, erzak ve mühimmatı ikmâl etmek için yenilmesi imkânsız güçlükler karşısında bulunuyorlardı. Mücadelenin en güç tarafı bu nakliyat meselesiydi.

Orta Avrupa'da savaşların tekrar kızıştığı bir sırada şah, Van Gölü etrafında Erciş, Ahlat kalelerini zapt ederek halkını kılıçtan geçirdi ve Erzurum paşasını müthiş bir bozguna uğrattı. Bunun üzerine padişah, üçüncü defa meşakkatli Doğu Seferi'ne çıkmak zorunda kaldı. Azerbaycan'a giren Osmanlı orduları, bu defa da, şahı bir meydan muharebesine çekmeyi başaramadılar. Sonunda Amasya Barış Antlaşması (1555) bu yıpratıcı Doğu seferlerine bir son verdi.

Bununla beraber Azerbaycan'da yerleşmek, Osmanlılar için daima en önde gelen bir siyasî amaç olarak kalıyordu. İşte Sokollu Mehmed Paşa, 1569'da Volga–Don kanalını açmaya girişirken, bunun için yeni bir yol arıyordu. Zaten aynı İran, eskiden beri devletin Batı'daki Hıristiyan düşmanlarıyla ittifak etmiyor muydu? Papa XIII. Gregorius, Osmanlılara öldürücü darbeyi vurmak için İranlılarla ortak bir taarruz planı tasarlıyor ve bütün ümidini onlara bağlıyordu.[6] Osmanlıların bu savaşlar sebebiyle, İran'a karşı, Orta Asya Türk devletleriyle girişikleri sıkı ilişkilerden de bahsetmek lazımdır. Osmanlılar gibi Sünnî olan Şeybanîoğulları idaresinde Orta Asya Türkleri, Şiî Safevî İmparatorluğu elinde kalan Horasan'ı sürekli bir mücadele alanı haline getirmişlerdi.[7]

Bunun sonucunda ortak düşmana karşı, onlarla Osmanlılar arasında, siyasî–dinî esaslara dayanan doğal bir ittifak kuruldu; nitekim bu tarihlere doğru Şeybanîlerden Abdüllâtif Han'ın (1540-1551) gönderdiği mektuplarla Kanunî Süleyman'ı durmaksızın Safevîler aleyhine kışkırttığını görüyoruz. Kanunî de, 1550 tarihli bir mektubunda, ona "iki tarafın birleşmesiyle Safevîlerin tamamıyla ortadan kaldırılacağını" yazmaktaydı.[8] Osmanlıların İran'a karşı Orta Asya hanlarıyla bu ilişkileri gittikçe sıkılaştı.[9] Özellikle kayda

değer bir olay, padişahın 1554'te, yani İran'la henüz barış antlaşmasının imzalanmadığı bir tarihte, Barak Nevruz Ahmed Han'a Safevîlere karşı ordusunu kuvvetlendirmek üzere 300 yeniçeri ile bir topçu takımı göndermesidir.[10] Bu Osmanlı askeri, Orta Asya hanlarının ordularında *Rumîler* adıyla en seçkin kuvveti oluşturdu ve Horasan'da Safevîlere karşı başarılarında etken oldu.[11] Orta Asya hanlıklarıyla Osmanlılar arasındaki bu yakınlığın, Hazar Denizi kuzeyindeki stepleri istilaya başlayan Moskoflara karşı da kendini göstereceğini ve Don–Volga kanalı ve Astrahan Seferi'nin açılması sebeplerinden birini oluşturacağını göreceğiz.

Osmanlı İmparatorluğu'nun Batı ve Doğu'daki büyük mücadeleleri sırasında Osmanlıları, Kuzey'den tehdit eden herhangi bir tehlike görünmüyor muydu? Hemen söyleyelim ki Altınordu İmparatorluğu'nun çöküşüyle Doğu Avrupa'da hâkim bir devletin yerine, Kırım, Kazan hanlıkları, Litvanya, Moskova Büyük Knezlikleri gibi birbirine rakip farklı farklı siyasî kuvvetler ortaya çıkmıştı. Bu küçük devletler arasında kurulan yeni siyasî dengenin 16. yüzyıl ortalarına doğru Moskova lehine bozulması ve Moskova Çarlığı'nın Hazar Denizi'ne, Kafkaslar'a ve nihayet Karadeniz'e doğru sarkması üzerinedir ki, Osmanlı Devleti ilk defa kuzeyde bir Rus tehlikesiyle karşılaştı. İşte Astrahan Seferi, güneye doğru yayılmak isteyen Moskova İmparatorluğu ile Karadeniz kuzeyindeki stepleri Türk–İslam egemenliği altında tutmaya çalışan Osmanlı İmparatorluğu arasında ilk ihtilaf olmak itibariyle büyük bir anlam taşır.

Osmanlı İmparatorluğu'nun kuzeydeki siyasî gelişmelerle alakası, yani 15. ve 16. yüzyıllardaki Osmanlı Kuzey politikası, şimdiye kadar maalesef bir bütün olarak ele alınmamıştır. Hammer'de, Zinkeisen'de ve son olarak Iorga'da, Kuzey'in büyük jeopolitik meselelerine bağlı, bütünsel bir Osmanlı siyaseti yerine, ancak kronolojik olarak bazı tek tek olaylardan bahsedilmiştir. Don–Volga kanalı ve Astrahan Seferi'ne de ancak bu şekilde gelip geçici, olağandışı bir olay olarak kısaca değinilmiştir. Ancak Solovyev, bu meseleyi daha esaslı bir şekilde ele almak üstünlüğünü göstermiştir.[12] Fakat o da Osmanlıların Kuzey politikasının ana

hatlarını görememiş ve olayı bu çerçeve içerisinde anlamlandıramamıştır.

Gerçekte Osmanlıların, İstanbul'u zapt ettikten sonra Kuzey'de etkin ve bağdaşık bir siyasetleri olmuştur. Astrahan Seferi de bunun yeni şartlara göre bir tezahüründen başka bir şey değildir.

Fâtih Mehmed (1451-1481), İstanbul'u aldıktan sonra, bir sıra seferlerle Karadeniz'i bir Osmanlı gölü haline getirdi. Bilhassa 1475 yazında, Kırım'ın güney kıyılarıyla Azak ve Çerkesistan kıyılarında Osmanlı hâkimiyeti yerleşti; Kırım Hanlığı Osmanlı himayesi altına girdi.[13] 1476'da Lehistan'ın Karadeniz'e çıkma politikasına alet olan Bogdan Beyliği cezalandırıldı. Böylece Boğazlar'da tam hâkimiyetini kurduktan sonra, Karadeniz'deki Ceneviz koloni imparatorluğunu tasfiye ederek, bu denizin kuzey kıyılarında yerleşen Osmanlı İmparatorluğu, Doğu Avrupa siyasetinde büyük bir devlet sıfatıyla üstün nüfuzunu hissettirmeye başladı.

Aynı sırada Ukrayna, Beyaz Rusya ve Lehistan'ı idaresi altında toplamış olan kudretli Jagellonlara ve Kırım'ı tekrar egemenlikleri altına almak isteyen Altınordu hanlarına karşı Kırım–Moskova blokunu tuttu. Moskova Knezliği, bu tarihte, Jagellonlarla eşitsiz koşullar içinde mücadele eden ve Altınordu egemenliğinden tamamıyla kurtulmaya çalışan bir prenslik, ikinci derecede bir devletten başka bir şey değildi. Altınordu'daki taht kavgaları sonucunda kurulmuş olan Kırım Hanlığı ise, Saray hanlarına karşı, kudretli Osmanlı sultanına dayanmak ve Moskova ile müttefik kalmak zorunluluğu duyuyordu. Hatta Kırım, 1476'da Altınordu hanı Seyyid Ahmed'in bir istilasından, ancak Osmanlı müdahalesiyle kurtulabilmiş[14] ve Fâtih Mehmed, hanın yeni taarruzlarını önlemek için kendisine bir ihtar mektubu bile göndermişti.[15]

İşte böylece, Kırım–Moskova bloku, bu kudretli hâmi sayesinde ayakta duruyordu. Esasen hanlık, Osmanlılarla Moskova arasında doğrudan doğruya ilişki kurulması için padişaha aracılık etmekte de gecikmedi; 1492'den itibaren Osmanlı sarayı ile Moskova arasında ilk diplomatik ilişkiler kuruldu.[16] 1475'ten beri Osmanlı himayesinde bulunan Kırım Hanlığı, tâ kuruluşundan 16. yüzyıl başlarına kadar Moskova ile müttefik olarak gayet sıkı bir işbirliği

halinde bulunmuştur.[17] Kırım'ı tekrar Altınordu Birliği içine almayı başaran Seyyid Ahmed Han'a karşı Osmanlı padişahı, Kırım Hanlığı'nı ihya etmeseydi, Moskova, Altınordu'dan ve Litvanya–Lehistan'dan gelen büyük baskılara karşı şüphesiz güç dayanabilirdi.

Altınordu Hanlığı'na son öldürücü darbeyi vuran, Altınordu'nun başkentini yerle bir eden de Kırım Hanlığı'dır (1502).[18] Osmanlı Devleti, Kırım–Moskova blokunun üstünlüğünü sağlamakla, şüphesiz Moskova'nın siyasî yükselişi için sahayı hazırlamıştır. Aslında Osmanlıların bu genç devletler yanında yer alması üzerinedir ki, eskiden Doğu Avrupa egemenliği için birbirine rakip bulunan Altınordu ile Jagellonlar Devleti, onlara karşı ittifak kurmak zorunluluğunu duymuşlardır. Fâtih Mehmed, Kırım'da eski egemenliğini kurmak isteyen Altınordu hanlarıyla, Bogdan'da, Karadeniz kıyılarında yerleşmek isteyen Jagellonlara karşı başka bir politika da güdemezdi.

Osmanlı Devleti, bu doğal yolda yürüyerek, Altınordu ortadan kalktıktan sonra bizzat Kırım Hanlığı Karadeniz için tehlikeli bir şekilde kuvvetlenip bağımsızlık fikirlerine kapılınca, bu sefer ona karşı Moskova'ya uygun bir konum almaktan da çekinmedi. Çingiz Han'ın torunu Batu Han'ın kardeşi Tokay Timur soyundan gelen Kırım hanları, Saray tahtının meşrû vârisleri oldukları iddiasıyla Kırım merkez olarak Altınordu İmparatorluğu'nu birleştirme ve canlandırmayı, yani Doğu Avrupa'da kendi egemenliklerini kurmayı amaçlıyorlardı.

Osmanlı Devleti'nin Kuzey siyasetinin esası ise tamamıyla belliydi: Kuzey'de, kendisinin Karadeniz'deki egemenliğini tehdit edecek büyük bir devletin kurulmaması ve Doğu Avrupa'da birbirine rakip çeşitli devletler arasındaki kuvvetler dengesinin devam etmesi. Kırım Hanlığı, Osmanlı himayesinde kaldıkça, padişah kendi lehine bu siyasî dengeyi koruyabilmek için en kuvvetli araca sahip sayılırdı. Onun için, I. Mehmed Giray gibi Kırım'da bağımsız büyük siyaset peşinde koşan Giraylara karşı İstanbul, daima büyük bir titizlik gösterecektir.

Altınordu'nun ortadan kalkmasından sonra Kırım'ın onun vârisi gibi ortaya çıkması üzerine, hanlıkla Moskova arasındaki

eski ittifak da şiddetli bir rekabete döndü. Hanlık 1511'de Moskova'nın can düşmanı Jagellonlarla ittifak kurdu; bu ittifaka göre hanlık, Volga Havzası'nı alıyor ve batıda Beyaz Rusya ve Ukrayna'da eski egemenlik hakkını tamamıyla Jagellonlara bırakıyordu.

Moskova'ya karşı düşmanca politikanın ilk temsilcisi Mehmed Giray (1514-1523) oldu.[19] O, daha babasının sağlığında, *kalgay* sıfatıyla Moskof Beyliği'ne karşı yıkıcı seferlerine başlamıştı. 1516'da Ryazan, ertesi yıl Tula bölgelerini yakıp yıktı. Barış için Moskova'ya şu şartları koşuyordu:

Büyük knez, Kırım hanına yıllık belirli bir vergi verecek, Kazan hanı Mehmed Emin ölünce yerine Abdüllâtif'in geçmesine engel olmayacak, Astrahan'ın Kırım tarafından zabtı için yardımcı kuvvet gönderecek. Knez Vasil vergi dışındaki diğer bütün koşulları kabul etti (1519).[20] Knezin, Kazan hakkında taahhütlerini yerine getirmemesi yüzünden hükümsüz kalan bu antlaşma, özellikle Kırım Hanlığı'nın amaçlarını göstermesi bakımından dikkate değer. Kırım hanı Moskova'ya karşı mücadeleye devam ederken, Mehmed Giray'la aralarında kişisel bir düşmanlık da olan Yavuz Selim,[21] İstanbul'da Moskova elçilerini çok müsait bir şekilde karşılamaktan çekinmiyordu. Hatta 1512-1514 yılları arasında İstanbul'da bulunan Rus elçisi M.Y. Aleksev (Gostenkov) ve 1414 Mayıs'ında Moskova'ya varan Osmanlı elçisi Kemal Bey vasıtasıyla iki devlet arasında ittifak müzakereleri yapıldı (1519). Moskova İstanbul'a gönderdiği, V.A. Korobov (1515-1516), D. Stepanov (1519), B.Y. Golohvastov (1519-1521) ve Kanunî Süleyman devrinde V.M. Gubin (1521), J.S. Morozov (Brjuhov) ve R. Kozlyaninov (1523) adlı elçileriyle Osmanlı Devleti'yle sıkı diplomatik ilişkilerini sürdürdü ve bir ittifak imzalamak için umutla gayretlerini tekrarladı. Ancak 1523'ten sonra bu yolda bir girişim görülmedi.[22]

İstanbul'da B.Y. Golohvastov, Mehmed Giray tarafından Ruslara yakınlaştığı için idam olunan Ahmed Giray'ın oğlu Himmet Giray'la da temas kurmaya gelmişti. Onu Moskova'ya gelmeye teşvik ediyor ve Yavuz Selim'in kendisini Mehmed Giray Han yerine Kırım tahtına çıkartmak istediğini Moskova'ya müjdeliyordu.[23]

Kanunî Süleyman da, cülûsunu tebrik için V.M. Gubin'i elçi gönderen büyük kneze karşı müsait bir durum aldı ve onun is-

teklerine uyarak Kırım hanına, Moskova'ya taarruz etmemesi uyarısında bulundu.[24] Öte yandan Mehmed Giray da, İstanbul'a yeni padişahı tebrik için, beylerinden Rus düşmanlığıyla tanınan Abdurrahman'ı gönderdi. Mektubunda bizzat gelip kulluğunu sunamadığı için af diliyordu.[25]

Şüphesiz Osmanlı Devleti, Moskova Knezliği'ni Kuzey'de siyasî dengenin bir unsuru olarak düşündüğü gibi, Litvanya–Lehistan'a karşı yaptığı savaşlar sebebiyle de doğal bir müttefik sayıyordu. Mehmed Giray, padişaha tâbiliğini ifade etmekle beraber, diğer yandan Leh kralı Sigismond ile ittifakını yeniledi (1520)[26] ve Moskova'ya karşı kesin taarruza geçti. Kardeşi Sahib Giray'ı bir ordu ile Kazan üzerine göndererek Kazan tahtına oturttu;[27] kendisi de büyük bir orduyla Moskova üzerine harekete geçti. Oka'nın berisinde genç Prens Belski kumandasındaki orduyu perişan ederek nehri aştı ve Moskova karşısında Vorobiyev Tepeleri üzerinde ordugâhını kurdu. Karamzin'in dediği gibi, bu müthiş istila, Ruslara Batu ve Toktamış günlerini hatırlatıyordu.

O sırada Moskova'da bulunan Avusturya elçisi Herberstein, şehirdeki paniği canlı satırlarla tasvir eder.[28] Han, knezin vergi verme sözü üzerine geri çekildi. 1522 baharında büyük knez, kuvvetli bir orduyla Oka üzerinde Kırımlıların yeni bir istilasını beklerken, padişahın elçisi Manguplu İskender, efendisinin dostça duygularını sunmak üzere Moskova'daydı. Keza Kefe ve Azak paşaları, Vasil ile dostça ilişkilerde bulunuyorlar ve hanın sefer hazırlıkları hakkında gizlice haber gönderiyorlardı.[29]

Mehmed Giray Kazan'ı Kırım'a bağladıktan sonra 1522 kışında Astrahan'ı da zapt etti.[30] Böylece o, Altınordu Hanlığı'nı Giraylar idaresinde tekrar canlandırmış olduğu bir anda, rakip Nogaylar tarafından katlolundu (Kasım 1523)[31] ve eseri de birdenbire çöktü. Bunun üzerine Astrahan'a, Moskova'yla ittifak etmiş olan eski han Hüseyin tekrar gidip yerleşti.

Moskova knezi, Kazan'da da Sahib Giray'ı atıp kendi taraftarını han yapmak için bu tarafa 1523 ve 1524 yıllarında büyük ordular (Herberstein'e göre 180.000 kişi) sevk etti. Sahib Giray, Kazan'ı yeğeni Safa Giray'a bırakarak padişahtan yardım istemek

ve Kırım hanlığını elde etmek için İstanbul'a gitti. Bir rivayete göre o, Kazan'a han olduğu zaman hutbeyi padişah adına okutmuş, yani Kırım hanı gibi Osmanlıların yüksek egemenliğini tanımıştı.[32] Solovyev'e göre daha III. İvan zamanında Osmanlı elçisi Moskova'da Kazan'ın padişaha ait olduğunu ilan etmişti.[33]

Herhalde daha bu tarihlerde Kazan, Moskova'nın emellerine karşı Giraylar aracılığıyla Osmanlı padişahının himayesini arıyordu. Aynı tarihte İstanbul'dan Kırım'a han gönderilen Saadet Giray'la (Mayıs 1524) bizzat Kırım üzerinde de Osmanlı egemenliğinin kuvvetlendiğini görüyoruz.[34] İstanbul'a bağlı olan ve içeride kendisini sağlam hissetmeyen Saadet Giray Han, Moskova ile uzlaşma siyasetine başvurdu. Fakat ona karşı bağımsız hanlık geleneklerine bağlı rakip han sıfatıyla İslâm Giray, Kırım'da uzun ve kanlı bir iç savaşa sebep oldu. Bu tabii en çok Moskova'nın işine yaradı. Nihayet büyük knez, Kazan'dan Safa Giray'ı attırarak kendi adamı Can Âli'yi han yaptırmayı başardı (1532 baharı). Aynı tarihte Kırım Hanlığı'na, padişah tarafından eski Kazan hanı Sahib Giray tayin olundu (Eylül 1532). Padişah onun yanına 60 topçu, 300 cebeci, 1.000 sekban, 40 müteferrika, 30 çavuş, 60 timar ve zeâmet ehlinden ibaret bir yardımcı kuvvet de verdi.[35]

Sonunda İslâm Giray'ı ortadan kaldırmayı başaran Sahib Giray Han, Moskova'ya karşı serbestçe harekete geçme olanağı buldu. Kazanlılar Rus himayesi altındaki Can Âli Han'ı öldürerek Safa Giray'ı tekrar başlarına getirdiler (1535). Kırımlılar güneyden taarruz ederken Safa Giray da Volga üzerindeki Rus şehirlerine karşı başarılı taarruzlara başladı. Birçok şehirlerle beraber bir aralık Nijni-Novgorod'ı zapt etti ve knezliğin kalbine kadar sokuldu.[36] 1541'de Kırım hanı Sahib Giray, bizzat büyük bir orduyla Moskova üzerine sefere çıktı. Oka Nehri'ni, ordusundaki Osmanlı topçuları himayesinde sallarla aşıyordu. Fakat birdenbire Moskovalıların hayret ve sevinci karşısında ricat ettiği görüldü. Çünkü gerisinde âsî Nogay kabilelerinin tehdit edici hareketlerini haber almıştı.[37] Bununla beraber ertesi yıllarda *Kalgay* Emin Giray kumandasında Kırımlılar, Moskova Knezliği'nin güneyine, Ryazan, Seversk, Odoev, Bielev'e yıkıcı istilalarına devam ettiler.

Fakat şimdi Kırım hanı, Osmanlılar tarafından da desteklenmekle beraber, karşısında yalnız Moskova'yı bulmuyordu. Ruslar, Nogaylar arasında, Kazan ve Astrahan'da, hatta tâ Kafkaslar kuzeyinde Çerkesler arasında müttefikler bulmaktaydılar. Kazan ve Astrahan'da, özellikle Moskova'nın gittikçe artan ticarî–iktisadî etkinliklerine eklemlenen yerli tacirler arasında Moskova taraftarı kuvvetli partiler oluşmuştu. Gerçekten Kırım hanının da bu tacirleri himaye ettiğini görüyoruz. Mesela Astrahan Hanı Yagmurçı (Yamgurçı), Kazan'dan gelen 120 tacirin mallarını Kırım taraftarı oldukları bahanesiyle yağmalamış, çoğunu da katletmişti; kurtulanlar Kırım hanına şikâyete gelerek onu Astrahan'a karşı sefere teşvik ettiler (1549).[38]

Fakat şimdi Batı'nın eşyası –İngiliz çuhaları ve demir ürünleri– Kazan ve Astrahan'a Moskova yoluyla gelmekteydi ve step malları, Rus pazarlarına akmaktaydı.[39] Volga'nın (İtil) doğusundaki steplere hâkim olan ve Kazan–Astrahan'da çoğunlukla Kırım hâkimiyetine karşı cephe alan Nogay kabileleri, 1558 yılındaki büyük kıtlıkta ancak Rusya'dan gelen ekmekle kırılmaktan kurtuldular.[40] Rus pazarlarına at, davar, deri gibi step mallarını getiren ve karşılığında başka ihtiyaçlarını alan Nogaylar üzerinde Moskova knezlerinin nüfuzu gittikçe kuvvetlendi. İsmail Mirzâ idaresindeki büyük bir kısım Nogaylar (Ulu-Nogaylar) daha Sahib Giray devrinde Moskova nüfuzuna girdiler. Buna karşı Yusuf Mirzâ idaresindeki kabileler Kırım–Osmanlı nüfuzunu tanıyorlardı. Kanunî Süleyman'ın, Yusuf Mirzâ'ya *emirü'l-ümeralık* payesi gönderdiğini biliyoruz. Bunlar, Sahib Giray devrinde Kırım tarafına geçerek "Kiçi-Nogay" adıyla tanındılar.[41]

Rus dünyası ile Osmanlı İmparatorluğu arasında, Karadeniz–Volga steplerine hâkim bulunan Nogaylar, bu devirde büyük siyasî roller oynadılar (onlardan sonra aynı rolü Kazaklar oynayacaklardır). İsmail Mirzâ'ya tâbi Nogaylar, bilhassa Kazan ve Astrahan'da Kırım girişimlerini suya düşürerek Rus egemenliğinin yerleşmesine yardım ettiler. Fakat Kırım tarafına geçen Nogay kabileleri de (Kiçi-Nogaylar), Kırım Hanlığı'na büyük güçlükler çıkarmaktan geri kalmadılar. Bizzat Kırım, bir Nogay istilası tehlikesine ma-

ruz kaldı. Sahib Giray, Dinyeper–Don arasındaki Nogaylarla çetin mücadelelerden sonra bunlara boyun eğdirebildi.[42] Burada da ancak, Altınordu'yu mahva götüren aynı etkenleri görüyoruz. Şüphesiz Osmanlı himayesi olmasaydı, Kırım da, aynı feodal kabile mücadeleleri içinde, az zamanda Moskova'nın nüfuz ve hâkimiyeti altına düşecekti.[43]

Aynı devirde Çerkesler arasında da Moskova nüfuzu, Kırım için tehlikeli bir şekilde yayılma yoluna girmişti. Bu devirde Hazar Denizi ile Karadeniz arasındaki steplerde, Don ve Kuban ırmaklarına kadar yayılmış bulunan Çerkeslerin[44] bir kısmı Osmanlılara tâbiydi. Kuvvetli Jana beyi Kansavuk –15.000 askeri vardı– padişahtan tuğ ve sancak alarak Osmanlı egemenliğini tanımıştı.[45] Fakat aynı zamanda onların arasında Rus nüfuzu da yayılmaya başladı. Sonradan, 1555'te Beştav Çerkesleri doğrudan doğruya çara tâbiliklerini sundular.[46] Dört yıl sonra da çardan, Hıristiyanlığa girmek için rahipler ve Tatarlara karşı girişecekleri harekâtı idare için subaylar istediler; çar buna ivedilikle yanıt verdi.[47]

Çerkesler Kırım'ın düşmanı olan Nogaylarla ve Astrahan'daki rakip hanlarla ortaklaşa hareket etmeye başladılar;[48] Taman Yarımadası'nda yağma ve taarruzlara giriştiler. Nihayet Kefe'deki Osmanlı valisinin de teşvikleri üzerine[49] Sahib Giray, Çerkes kabileleri –o arada Kansavuk– üzerine bizzat dört büyük sefer yaptı ve bunları şiddetle cezalandırdı.[50] On yıl sonra Azak Kalesi'ne karşı Rus–Kazaklarla birlikte taarruzlarını göreceğimiz bu Çerkeslerin, bizzat Don Kazak Konfederasyonu'nun kuruluşunda büyük rolleri olmuştur. Çerkesleri ezen Kırım hanı, nihayet 1549'da Astrahan'ı Osmanlı toplarının yardımıyla bir daha zapt etmeyi başardı.[51]

Böylece, Osmanlılar tarafından himaye edilen Kırım hanı, Kazan ve Astrahan'ı kendine bağlamış, Kafkasya'da Çerkesleri ve steplerde Nogayları ezmişti; Kuzey'de de kesintisiz taarruzlarıyla Moskova'yı sürekli bir baskı altında tutuyordu. Fakat Sahib Giray'ın eseri de, 1523'te olduğu gibi birden yıkıldı. Onun bu derece kudretli bir hale geldikten sonra başına buyruk hareketlerde bulunması, padişahtan Gözleve İskelesi'ni istemesi İstanbul'da kaygı

uyandırdı.[52] Sadrazam onun, kendisine yukardan bakmasına tahammül edemiyordu. 1549'da Sahib Giray İstanbul'dan, ölen Safa Giray'ın yerine Devlet Giray'ın Kazan'a han gönderilmesini istedi. Fakat Devlet Giray 1551'de, görünürde Kazan hanı sıfatıyla, Kırım'a han gönderildi ve Sahib Giray, Taman Kalesi'nde katlolundu.[53]

Bu sırada IV. İvan, erişkin yaşa gelerek 1547 yılı başında Moskova'nın ilk çarı (imparatoru) olarak taç giymişti.[54] Artık Moskova kendini, yıkılan Bizans'ın yerine Üçüncü Roma sayıyordu.[55]

Aynı tarihte Kırım Hanlığı'yla Moskova arasında Kazan ve Astrahan üzerindeki mücadele de en buhranlı devresine giriyordu. Çok geçmeden yeni çar, Kazan'ı çetin ve kanlı savaşlardan sonra zapt etmeyi başardı (1552). Devlet Giray Han'ın ordusuyla Oka'ya kadar ilerleyerek geriden yaptığı tehdit buna engel olamadı. Kazan, bir Rus vilayeti haline getirildi.

Şimdi tehlike Astrahan üzerinde dolaşıyordu. Astrahan hanı Yagmurçı Han, Osmanlı padişahının nüfuz ve etkisiyle, eski rakibi ve Nogay reisi Yusuf'la ittifak kurdu. Fakat bir kısım Nogay kabilelerini kendisine bağlamış olan çar, yanına sığınmış bulunan Derviş Han'ı bir Rus–Kazak ordusuyla Astrahan üzerine gönderdi. Yagmurçı yenilerek Azak'a, Osmanlıların yanına kaçtı (1554). Derviş Han da Rusların baskısına fazla dayanamadı. Kırım hanzâdesi Kasbulat'ı *kalgay* tayin etti[56] ve sonunda isyan bayrağını kaldırdı. Moskovalılar kesin darbeyi vurmak için harekete geçtiler. Astrahan'ın yardımına koşan Kırım hanını, yolda, Şeremetev (Osmanlı tarihlerinde Şeremetoğlu) kumandasında Kırım üzerine yürüyen başka bir Rus ordusu durdurdu; Devlet Giray, çetin bir savaştan sonra Kırım'a dönmek zorunda kaldı.[57]

Öte taraftan Derviş Han da Astrahan'da fazla direnemeyerek yine Azak'a, Osmanlıların yanına sığındı. Çar, Astrahan'ı bir Rus vilayeti olarak imparatorluğuna kattı (1556). Böylece Moskovalılar, yalnız Volga Havzası'nda yerleşmiyorlardı; şimdi Hazar Denizi'yle Karadeniz arasında Nogaylar, Don üzerinde Kazaklar, Kafkas kuzeyinde Çerkesler çoğunlukla Moskova'ya tâbi idiler. Moskova'nın nüfuz ve egemenliği Kafkaslar'a ve Karadeniz'e kadar uzanıyordu.

Bu olaylar Doğu Avrupa tarihinde Yeniçağ'ın *hakikî başlangıcı* sayılmalıdır. Kırım Hanlığı, Altınordu İmparatorluğu'nun mirası için yarım yüzyıldır yaptığı tarihi mücadeleyi kaybetmiş, Doğu Avrupa'da Moskova üstünlüğü, artık kesin olarak kurulmuştu. En az 1.300 yıldır bir Türk yurdu olan Doğu Avrupa steplerinde egemenlik Slavlara geçiyordu. Bu aynı zamanda Osmanlı İmparatorluğu'nun kuzeyde seksen yıldır izlediği denge siyasetinin de yıkılması ve Karadeniz'in *doğrudan doğruya tehdit altına düşmesi* demekti. Moskova'nın derhal Hazar, Kafkas, Karadeniz arasında yollara hâkim yerlerde kaleler yapmaya girişmesi[58] ve bizzat Azak Kalesi üzerine Kazak–Çerkes taarruzları, Osmanlı Devleti'ni ciddi olarak endişelendirmeye başladı.

Aynı tarihte Rus devlet adamları, Altınordu'nun mirasını tamamıyla ele geçirmek ve Karadeniz'e çıkmak için bizzat Kırım'a taarruz etmeyi ciddi biçimde düşünmeye başladılar. Fakat IV. İvan, Kırımlıların arkasında duran Kanunî'nin imparatorluğuyla boy ölçüşemeyeceğini biliyordu. Bunun için o, taarruz kuvvetlerini Baltık üzerine göndermeyi tercih etti.[59] Böylece Kazan ve Astrahan'ın düşmesini Moskova Çarlığı'nın gerçek surette kuruluşu saymak gerektiği gibi,[60] bu, Osmanlı İmparatorluğu için Rus meselesinin başlangıcı, Orta Avrupa ve İran'dan başka kuzeyde yeni bir cephenin kurulması demekti. Fakat bu sırada Avrupa'da, Akdeniz'de Hıristiyan devletler, Doğu'da Safevî İmparatorluğu ile büyük mücadelelerine devam eden Osmanlı Devleti, kuzeyde derhal ve doğrudan doğruya bir tepki gösterme olanağını bulamadı.

Bu tarafta Devlet Giray Han Moskof ülkelerine karşı seferlerine devam etti, 1557'de bizzat Tula'ya kadar ilerlediği sırada Kazaklar, Özü Nehri (Dinyeper) ağzında İslâm-Kerman'ı, Çerkesler Taman Yarımadası'nda Taman ve Temruk kalelerini sıkıştırarak Kırım'ı doğudan ve batıdan çok tehlikeli bir duruma düşürdüler. Han, süratle geri çekilmek zorunda kaldı ve Osmanlı yardımcı kuvvetleriyle Kazakları tekrar kuzeye attı. Ertesi yıl kışın Kırımlılar, üç ordu halinde Ryazan'a, Tula ve Kaşir bölgelerine saldırdılar. Fakat onların arkasından bir Rus kuvveti, Perekop (Or-Kapı) kıstağına kadar gelmek cesaretini gösterdi. D. Adaşev komutasında başka

bir Rus kuvveti Dinyeper'i sallarla geçerek Kırım'ın batı kıyılarını yağma ve tahrip etti (1559). Fakat esir ettiği Osmanlıları, Özü paşasına göndererek Osmanlılara karşı hiçbir kötü niyeti olmadığını da anlatmak istedi.[61]

Yukarıda da işaret ettiğimiz gibi, Moskovalılar, Osmanlılarla açıkça ihtilafa düşmekten çekiniyorlardı. Rusya'ya karşı Kırım kuvvetlerinin akınları ertesi yıllar devam etti. Fakat çarlık, güney sınırında bir dizi kaleden oluşan istihkâm sistemi ve yeni ateşli silahlarla[62] bu akınları kırmakta artık güçlük çekmiyordu. Fazla olarak şimdi, güneyde Kazaklar, Çerkesler ve Nogaylar aracılığıyla Kırımlıları kendi yurtlarında vurabiliyor, Osmanlı Devleti'ni bile telaşa düşüren karşı akınlar yaptırabiliyordu.

Bugün Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde Osmanlı Dîvân kayıtlarında, Moskova'ya tâbi Kazak ve Çerkesler tarafından Azak'a, Taman Yarımadası'na ve Dinyeper ağzına yapılan akınların İstanbul'daki yansımalarını izleyebiliyoruz.[63]

Bunların en çok telaş uyandıranı, 1559 baharında Azak Kalesi'nin Dimitraş (ديمتراش) adında bir Kazak reisi tarafından kuşatılması oldu. Osmanlı ülkesinin en kuzey noktasında bulunan bu kale, *ilk defa* bir Rus kuvveti tarafından kuşatılıyordu. İlk çarpışmada Kazak kuvvetleri dağıldı. Dimitraş "Rus tarafında tekrar on bin kadar asker toplayıp" kale üzerine geldi. Bu orduda bulunan ve ileri atılan Çerkesler, kaleden çıkış yapan savunma kuvvetleri tarafından şiddetle püskürtüldüler. Bu sırada, yukarıda adı geçen âsî Jana beyi de kendi Çerkes kuvvetleriyle gelip kuşatmaya katıldı. Kazaklar nehir üzerinden, Çerkesler beri taraftan, Azak'a yeni bir taarruza hazırlanıyorlardı. Osmanlıların Kefe beyi, Çerkesleri Dimitraş'la birleşmeden birdenbire basarak bozguna uğrattı, Kazaklar da çekildiler.[64] İstanbul'dan Azak'ı muhafaza için süratle gemiler gönderildi.[65]

Osmanlılar her an yeni bir taarruz bekliyorlardı, Özü ağzından Çerkesistan'a kadar bütün Karadeniz kıyıları tehlike içindeydi. Kefe beyi, sahillerde iki gemiyle kol geziyor, yeni gemilerin yapımı için tersaneleri tamamlamaya çalışıyordu.[66] İstanbul'dan Azak'a nöbetçi yeniçeriler tayin olundu ve yeniden yedi gemi gönderildi.[67] Öbür taraftan yine bu tarihlerde, Pşetuh (پشتوه) ve Can adlarındaki

Çerkes beyleri Taman Yarımadası'na saldırıp yağmalarda bulundular. Kefe beyi bunlara karşı kanlı çarpışmalar yaptı. Bir süre sonra Kırım hanı, Pşetuh beyi ve "Moskova'ya gitmeleri muhakkak olan" han ailesinden Canpulat ve Cantemir sultanları ele geçirip hapsetmeyi başardı.[68]

İstanbul'dan hana yazılan hükümde deniyor ki: "Bundan evvel memleketimize tâbi olan İslâm-Kerman kalesi ma'mur iken Özü Suyu'ndan (Dinyeper) kâfirler ta'arruz etmezlerdi. Şimdi her yıl gelip ta'arruz ettikleri için Özü Kalesi'nin acele tamirini emrediyorum."[69] Casusların getirdiği bilgiye göre, 1560 baharında *Moskof beyi*, Nogay reisi İsmail Mirzâ ile (Astrahan'ın zabtında Ruslarla işbirliği yapan o Mirzâ) birleşip Dinyeper tarafından Kırım'a taarruz edecek[70] ve Dimitraş da 80.000 kişi başında Don Nehri üzerinden harekete geçecekmiş. Bu haberler üzerine Osmanlı hükümeti, telaşa düştü; Kefe beyine sıkı hazırlık emirleri gönderildiği gibi,[71] Kırım hanına da yakında gemilerle asker gönderileceği bildirildi.[72] Rumeli'de birçok sancak beylerine, askerleriyle Silistre beyinin kumandasında toplanarak harekete hazır olmaları emri verildi. Bütün bu emirleri padişah bizzat takip ediyordu.[73]

Fakat sonunda, Kırım hanının Rusya'ya taarruz için istediği askerlerin ve levazımatın, nakliye güçlükleri yüzünden gönderilemeyeceği bildirildi ve kendisinin, vakit geçirmeden akın yapması, onun yerine Kırım'ı Osmanlı askerinin koruyacağı yazıldı.[74] Gerçekten 1560 yazında Dimitraş'la Çerkesler, Azak'a, sonra Adakale'ye taarruz etmek istedilerse de, Kefe beyinin donanma ile yetişmesi üzerine cesaret edemediler ve çekilip gittiler.[75]

Şimdi Osmanlı Devleti, kuzeyde yeni taarruzlara karşı her an uyanık olmak zorunluluğu duyuyordu. Moskova İmparatorluğu, ileri kollarıyla birdenbire Karadeniz kuzeyinde Osmanlı egemenliği için tehditkâr bir duruma geldiği halde çar, Osmanlı Devleti'yle açık bir ihtilaftan kaçınıyordu. Bu sırada İvan, hana gönderdiği adamlar vasıtasıyla Kazakların kendi emri olmadan bu taarruz hareketlerine giriştiklerini bildiriyor, Dimitraş'ın 1560'taki taarruz girişimini önceden haber vererek "sonra bunu bizden bilmeyin" diye sorumluluktan kurtulmak istiyordu.[76]

Osmanlı hükümetinin, ancak Avusturya ile barış antlaşması imzalanınca (1562) kuzeyde harekete geçmek için bir karar verdiğini ve bazı planlar hazırladığını görüyoruz. Hana, ilkbaharda Astrahan'a bir ordu gönderileceği, Don–Volga arasında bir kanal açılacağı, kendisinin de bu sefer için hazırlanması gerektiği bildirildi. Moskova'nın Kırım'daki elçisi Nagoy, bu hususta çara gönderdiği raporda diyor ki:

> 1563 senesi Eylül'ünde Türk hünkârı, Devlet Giray Han'a gönderdiği bir çavuş vasıtasıyla ilkbaharda Astrahan üzerine yürümek için hayvanları beslemesini ve ihtiyat kuvvetleri hazırlamasını emretmiştir. Türk sultanı han ile beraber kendi şehzadelerini de yollayacak; onların da emrinde küllî miktarda asker ve yeniçeri olacaktır. Türk sultanı bin araba hazırlanmasını emrediyor. Türkler büyük bir kuvvetle gemilerle Don Irmağı üzerinden İlavlya Çayı'na kadar çıkacak, İlavlya'nın ağzında arabaları küçük gemilere yükleyerek küçük Çerepaha Çayı'na kadar yedi verst mesafeyi kat ettikten sonra bugünkü Kaçalinski mevkiinden itibaren Çerepaha Çayı'nın ötesinden, Volga nehrine doğru ineceklerdir.
>
> Astrahan'a kuvvet göndermek için Türklere, Çerkeslerden, Nogaylardan ve Kazan halkından heyetler gönderilmişti ve bütün bunlar Türklerle beraber hareket etmeye hazır bulunuyorlardı. Astrahan Tatarları şehri zaptetmek için Türk kuvvetlerinin gelmesini bekliyorlardı. Kuzey Kafkasya ahalisinin, hacca giderken Astrahan'a uğramalarına Rus çarının mani olması Türk sultanını çok kızdırmıştı. Devlet Giray, çavuşu geri gönderdi ve Moskof çarının kendisiyle sulh halinde yaşadığını bildirdi ve gönderdiği hususî bir adam vasıtasıyla Türk sultanına, Astrahan'a kuvvet göndermemesini rica etti ve dedi ki: "Bugün Astrahan'ı zaptetsen bile muhafaza edemezsin, büyük knez onu yine geri alacak, ara yerde boş yere insan kaybedeceksin."[77]

Fakat Kırım hanı, İstanbul'dan ancak Moskoflara karşı kendi ordusunu takviye edecek yardımcı kuvvetler bekliyordu. Bu fetih kararı onu şaşırttı. Osmanlı egemenliğinin, Kefe ve Azak'ta olduğu gibi Don–Volga Havzası'nda da yerleşmesi bizzat hanlığı bir Osmanlı eyaleti durumuna düşürebilirdi. Onun, padişahı bu fikirden vazgeçirmeye çalışması şüphesiz en çok bu sebepten ileri gelmek-

teydi. Devlet Giray, Moskova'ya adam göndererek padişahın bu kararını bildirdi ve çara kendi isteklerini kabul ettirmek için bu tehditten yararlanmaya çalıştı.

Bu müzakerelerden anlıyoruz ki, Don ile Volga arasında bir kanal açma fikri daha bu zamanda söz konusu olmuştur. Buna göre Osmanlılar Don ve Volga nehirleri üzerinde karşılıklı iki kale yapacaklar ve bunun arasında bir kanal açarak iki nehri birleştireceklerdir. Astrahan civarında üçüncü bir kale yapılarak bu bölge de padişahın hâkimiyeti altına alınacaktır.

Han, padişahın, kendi ricası üzerine bu seferden vazgeçtiğini de ekliyordu. Çar, hana hediyeler göndererek büyük memnuniyetini gösterdi.[78] Devlet Giray, siyasetinde başarılı olmuş, çar hanın elçisine Sahib Giray döneminde verilmiş hediyeleri (bu bir tür vergi oluyordu) yeniden vermeyi taahhüt etmişti. Fakat Kırım devlet büyükleri, Mehmed Giray devrindeki verginin de verilmesinde ısrar ettiler. Sonra Litvanya tarafından da gelen teşvikle, Kazan ve Astrahan'ın bırakılmasını talep ettiler. Bu isteklerin yerine getirilmesi olanaksızdı. Rus topraklarına karşı Kırımlıların yeniden akınları başladı, iki yıl süren bırakışma döneminden sonra han, Moskoflar üzerine yapacağı yeni sefer için İstanbul'dan malzeme ve asker istedi.

Padişah Malta Adası'na sefer hazırlığı yapıldığını, Macaristan hudutlarında savaşların tekrar alevlendiğini öne sürerek, bu yardımın şimdilik ertelendiğini bildirdi, fakat Moskofların ezilmesini *vâcip* gördüğünden, bu yardım gönderilinceye kadar savaştan geri kalmamasını yazdı.[79] Han, 1565 kışında, toplarla takviye olunmuş ordusuyla Rusya üzerine yürüdü, etrafta yağma ve yıkımlar yaptıktan sonra bir Rus ordusunun gelmesi üzerine çekildi.[80]

Osmanlı sarayı, son hadiselerden sonra artık Kuzey'de mutlaka harekete geçmenin zamanı geldiğini kesin olarak anlamıştı. Kazan ve Astrahan'ın Moskova'nın elinden alınması, Kuzey'de Osmanlı *nüfuz ve hâkimiyetinin takviyesi* bir zorunluluk olarak kendini hissettirmekteydi. Fakat yaşlı padişah, şimdi, olayların da zorlamasıyla Orta Avrupa'ya son seferine hazırlanıyordu (Sigetvar Kuşatması, 1566). Hatta bizzat bu sefer için Kırım'dan kuvvet ayırıp

göndermek gerekti: Macaristan'a *Kalgay* Mehmed Giray komutasında 20.000 kişilik bir ordu gönderildi.[81]

* * *

Osmanlı padişahı yalnız Rusların Karadeniz ve Kafkaslar üzerinde oluşturduğu tehlikeyi önlemek için değil, Kuzey'de ve Orta Asya'daki Müslümanlar gözünde *Halife-i rûy-i zemin* sıfatıyla sahip olduğu dinî nüfuzu korumak için de harekete geçmeye mecburdu; İslamiyetin en büyük hükümdarı ve hâmisi sayılmaktaydı. Onu İslamiyetin hâmisi yapan en mühim sıfatı, Mekke'nin ve Medine'nin hâdimi, hac yollarının koruyucusu olmasıydı.[82] Halbuki bu esnada, Orta Asya Müslümanlarına hac veya ticaret için Osmanlı ülkelerine geçmek hemen hemen imkânsız bir hale gelmişti. Bunun için Şeybanîlerden Harezm hanı Hacı Mehmed Han (1560-1603), yeni padişah II. Selim'e Haydar Bahadır adındaki elçisiyle bir mektup gönderdi. Bunda, Acem şahının Türkistan'dan giden hacıları kendi memleketine girer girmez tutukladığını ve Astrahan'ı alan Moskovalıların da hacılara ve tacirlere yol vermeyip güçlük çıkardığını bildiriyor, Astrahan'ın (Ejderhan) fethedilip bu yolun açılmasını istiyordu.[83] Şüphesiz o, halife–sultana Kazan ve Astrahan gibi Müslüman memleketlerinin "kâfir Moskoflar eline düşmesinden" de şikâyet ediyordu. Padişah, Harezm hanına yazdığı cevabında, şahın tutukladığı adamların kurtarılmasına çalışacağını ve hacılarla tacirlerin emniyetle gidip gelebilmeleri için Astrahan yolunun açılmasına niyet ettiğini bildirdi.[84] Yani Moskoflara karşı şikâyetler, yalnız Kırım'dan ve Nogaylardan değil, Orta Asya Müslümanlarından da geliyordu.[85] Orta Asya ve Kuzey Müslümanlarının müracaatlarını yerine getirmek için kuzeyde harekete geçmek, padişah için bir kere daha bir zorunluluk olarak kendini gösteriyordu.

Bu belgelerde açıkça belirtildiği gibi, hacılar kadar tacirlerin de çıkarları söz konusuydu. Volga Havzası yüzyıllardan beri Harezm'e (Hiva) yalnız siyasî değil, kültür ve ticaret bakımından da sıkı sıkıya bağlıydı.[86] Astrahan düştükten sonra Harezm (Hiva)

hanı ister istemez çara elçi ve hediyeler göndermiş ve Harezmli tacirler ticaret imtiyazı istemek için Moskova'ya gelmeye başlamışlardı.[87] O zamanlar Aral'dan Kırım'a kadar Deşt-i Kıpçak'a[88] yayılmış bulunan göçebe Nogayların da iktisadî zorunluluklar altında nasıl Moskova'ya bağlanmaya başladığını yukarıda işaret etmiştik. Moskovalıların büyük ticaret yollarını ve pazarları ele geçirerek Müslüman ticaretini kendisine tâbi hale getirmesi, Müslümanları hiddet ve endişeye salmaktaydı. Hint Okyanusu'nda hac ve ticaret yolları için Portekizlilerle savaşan Osmanlı Devleti, kuzeyde eskiden kıtalararası büyük ticaret yollarından biri olduğunu bildiğimiz Orta Asya–Astrahan–Kırım yolunu[89] kendi hesabına canlandırmayı şüphesiz isterdi.

Padişah mektubunda Astrahan yolunun "menfaat doğuran ticaret" için öneminin üzerinde özellikle durmaktadır.[90] Devlet sonunda meseleyi ciddiyetle ele almaya karar verdi. I. Süleyman'ın ölümü ve tecrübesiz II. Selim'in tahta çıkışı ile baş gösteren kargaşalıklar yatışmış, sadrazam Sokollu Mehmed Paşa, işleri her zamankinden daha kuvvetli bir otoriteyle eline almıştı. Devletin dışarıda bir ihtilafı yoktu: İmparator Maximilian'le sekiz yıllık bir barış antlaşması imzalanmıştı (Şubat 1568).[91] Lehistan'la da barış antlaşması yenilendi. Padişah Tatar hanına, antlaşmaya aykırı olarak Leh topraklarına akın yapanları cezalandırmasını ve "arada olan dostluğa ve muahedeye tamamıyla riayet ettirmesini" pek çok defa ehemmiyetle bildirdi.[92] Keza İstanbul'a gelen İran elçisiyle de önceki esaslar üzerinde yeni bir barış sözleşmesi imzalandı.[93] Her tarafta barış güvence altına alınmıştı.

1568 yılı başlarında Astrahan Seferi meselesi *Dîvân*'da önemle görüşüldü. Kuzeye bir sefer düşüncesi, Osmanlı hükümetini çoktan beri meşgul ediyordu. Daha Sokollu'dan önce Semiz Âli Paşa'nın sadrazamlığı esnasında, 1563'te, Don–Volga arasında bir kanal açılması ve bu nehirler üzerinde kaleler yapılması düşünülmüş, fakat sonra yukarıda gördüğümüz gibi ertelenmişti. Bu meselede devlet adamları arasında görüş farkları vardı. Savaş taraftarı, enerjik bir devlet adamı sayılan sadrazam Sokollu Mehmed Paşa bu düşünceyi kuvvetle benimseyerek uygulamaya azmetmişti. Fakat

II. Selim ile beraber gelen yeni nedimler Sokollu'nun mutlak otoritesini yıpratmak için her fırsattan istifadeye çalışıyorlardı. Onlar, bu seferin hayali bir girişim olduğunu, boş yere devleti sonu belirsiz masraf ve zarara sokacağını ileri sürerek engel olmaya çalıştılar.

Fakat Kuzey ülkelerindeki durumu yakından bilen kimselerin verdiği bilgilere dayanan Sokollu Mehmed Paşa, herkese karşı ısrar etti ve padişahı da kendi fikrine uydurdu.[94] Geniş bir plan halinde tasarlanan bu seferden imparatorluk birçok büyük siyasî yararlar bekliyordu. Vakanüvislere göre, her şeyden önce Azerbaycan'a ve İran'a yapılacak seferler için kolay bir yol açmak söz konusuydu.[95] Don ve Volga nehirlerinin birbirine en çok yaklaştığı yerde bir kanal açılırsa, Karadeniz'den Hazar Denizi'ne gemilerle doğrudan doğruya erzak ve mühimmat sevk olunarak Doğu seferleri kolaylaşacak, Şirvan, Karabağ ve bütün Gürcistan'ın boyun eğmesi sağlanacak, devlet İran'ın en iç bölgelerine sarkmak imkânını bulacaktı. Aynı kaynaklara göre, bunun yanında Astrahan'ın Moskova'nın elinden kurtarılması, "Bahr-i zulemâta" kadar fetihler yapılması, Rus ve Çerkes memleketlerine akınlarda bulunulması da düşünülüyordu.[96]

Fransa elçisinin raporu Osmanlı vakanüvislerini tamamıyla doğrulamaktadır. Ona göre gaye, "Şirvan'a erzak ve mühimmat sevk etmek amacıyla Hazar Denizi'ne inmek için Volga ve Don nehirleri arasında bir kanal açmaktır." Bunu emniyete almak için Moskofların elinden, evvelce Kırım hanının olan[97] Astrahan ve Kazan'ın zapt olunması düşünülmekte, Moskova ile bir savaş dahi göze alınmaktadır.[98] Avusturya elçisi, Astrahan'ı zapt etmek ve böylece Kuzey ve Doğu ticaret mallarını İstanbul'a daha kolay getirmek için padişahın Don–Volga nehirleri arasında seyrüsefere elverişli bir kanal açmak istediğini söylüyor.[99] Keza o, Moskofların ve İranlıların bu işe engel olmak isteyeceklerini düşünen Türklerin ona göre tedbir aldıklarını da ilave ediyor.

Kırım'daki Rus elçisi Nagoy, hacca giden Buharalı ve Hivalıların, Moskova'nın eline düşen Kazan'ın ve Astrahan'ın kurtarılması için padişaha müracaat ettiklerini, onun da bu müracaatlar neticesinde büyük ticarî çıkarlar getiren Astrahan'ı almak niye-

tiyle harekete geçtiğini yazıyor.[100] Nagoy'un bu ifadesi Osmanlı Dîvân kayıtlarıyla hemen hemen aynıdır.[101] Dîvân kayıtlarına göre, 1569'daki teşebbüsün hareket noktası, Harezm hanının mektubudur. Padişah 1568 yılı başlarında Kefe beyine ve Tatar hanına birer yazı göndererek Semerkand'dan, Buhara'dan ve son olarak Harezm hanı Hacı Mehmed Han'dan aldığı mektuplar üzerine, Türkistanlı hacıların ve tacirlerin yol güvenliğini sağlamak üzere Astrahan'ı zapt etmeye karar verdiğini bildiriyor ve bu işte başarı elde etmek için nasıl hareket edilmesi gerektiği hakkında onların fikirlerini soruyordu.

Tatar hanına yazılan mektupta, "Kazan ve Ejderhan (Astrahan) vilayetleri eskiden Nogayların elinde idi, şimdi niçin kâfirlerin eline geçmiştir, içinde ve etrafında kalan *Tatar mirzâları*ndan kimler vardır ve ne zaman ve ne sebeple bu kale elden gitmiştir? Bütün bu hususlar hakkında mufassal ve açık malûmat isterim. Bu vilayetin fetholunması en mühim işlerden olduğundan buna katî olarak karar verdim" diyordu.[102] Görülüyor ki bu ve diğer belgelerde kanal açılması ile beraber özellikle Astrahan'ın fethi söz konusudur.

Aslında müverrih Âli de halk arasında bu seferin "Ejderhan ve Kazgan Seferi" diye meşhur olduğunu zikreder. Belgelerde seferin resmî adı "Ejderhan Seferi"dir. Rus ve Avusturya elçilerinin raporları da şüphesiz daha çok bunu doğrular niteliktedir. Esasen Osmanlıların Kuzey siyaseti hakkında yukarıdan beri verdiğimiz açıklamalar girişimin tarihî kökenlerini açıkça göstermiştir. Herhalde asıl iş, Aşağı Volga Havzası'nın Osmanlı egemenliği altına sokulmasıydı.

Anlaşıldığına göre seferin planı evvela Don–Volga arasında kanal açmak, gemileri Volga'ya geçirmek ve Volga yoluyla orduyu ve bilhassa topları Astrahan üzerine sevk etmek, oradan Hazar Denizi'ne çıkmaktı. Şüphesiz iki nehir arasında bir kanal açmak ve Astrahan'ı zapt etmek suretiyle bu yoldan İran seferleri için faydalanmak düşüncesi mühim rol oynuyordu; çünkü o zaman devlet için en büyük bir mesele, Gürcistan, Azerbaycan, Şirvan üzerinde İran'la olan rekabetti. Sokollu, rakiplerine karşı bu girişimi en çok bu bakımdan savunabilirdi. Osmanlı sarayına, Gürcistan, Şirvan

beylerinden de, İranlılara karşı himaye istemek üzere birbiri arkasından elçiler gelmekteydi.[103] Gönderilen emir üzerine Kefe beyi Kırım hanı ile görüş alışverişinde bulunarak Astrahan'ın fethi için neler yapmak gerektiğini ve nelere ihtiyacı olduğunu bir defter halinde İstanbul'a bildirmişti.[104]

Sokollu ilkin, Kefe sancak beyliğine, Çerkes olup bu taraflar hakkında etraflı bilgisi olan becerikli bir adamını, şıkk-ı sani defterdarı Kasım'ı tayin etti.[105] Kasım, Kefe'de bilgi topladığı gibi, bu iş için adamlar göndererek bölgeyi araştırtıp ölçtürdü ve kazılacak yeri altı deniz mili olarak saptadı.[106]

Sokollu büyük bir gayretle işe girişti. "Ejderhan sefer-i mühimmi" için her tarafa sıkı emirler gönderiyor, nakliyat için yeni gemiler inşası, erzak ve mühimmatın hazırlanması, imparatorluğun çeşitli yerlerinden gidecek askerlerin harekete geçirilmesi için hummalı bir faaliyet gösteriyordu. Evvela Kefe'ye, yeni gemilerin yapımı için *hassa reisler*den iki gemi mühendisi ile ustalar gönderildi;[107] Azak Kalesi'ne mühimmat yığıldı. Kefe kadısına asker için 500 kantar peksimet hazırlaması emrolundu.[108] Kasım Bey'in Kefe'de yeter miktarda zahire bulunmadığını bildirmesi üzerine[109] Anadolu'da Çorum beyine, zahire yetiştirmek görevi verildi.[110] Kefe'ye sekiz gemiyle zahire geldi ve derhal Azak'a sevk olundu.[111] Yine sefer için Kefe'de, zenginlerden orduya etlik hayvan sağlayacak kimseler (*celebkeşler*) tayin olundu.[112]

Astrahan Seferi'ne gidecek orduya gelince, Kasım Bey'e Kefe beylerbeyliği verilerek komutan tayin olundu. Silistre, Niğbolu, Amasya, Canik sancaklarındaki zeâmet ve timarlılar, sancak beyleri komutasında, Küstendil ve Çorum sancakları[113] timarlıları alaybeyleri komutasında olmak üzere bahara doğru Kasım Paşa'nın komutası altında toplanmak üzere emir aldılar.[114] Bu eyalet askerlerinin toplamı herhalde 10.000'den aşağı değildi.[115] Ayrıca komutanın, Kefe vilayetinde bulunan kale muhafız askerlerinden istediği kadarını alabilmesi için kale komutanlarına emir gönderildi.[116] Kasım Paşa bu askerlerden de ordusuna 1.000 kişi aldı.[117] Kefe'ye donanma ile büyük kuşatma topları, çapa, kürek, külünk gibi pek çok kazı aletleri gönderildi. Ayrıca kazı işleri için Kefe,

Tat-ili, Balıklava, Mangup ve Taman halkından çok miktarda ücretli amele (جره خور) çıkarıldı.[118] Moldavya ve Eflak'tan da birçok asker ve amele gönderildi.[119] Aynı zamanda Çerkes kabilelerine, bu arada Jana beylerine, تركوشه beylerine, حالى beyine, شومال Bey'e ve hepsinden üstte tutulan Terek hâkimine "Padişah tarafından ayrı ayrı fermanlar gönderilerek kuvvetleri ile Kasım'ın komutası altına girmeleri" emrolundu.[120]

Kırım hanına gelince, ona, Tatar ordusunu *kethüda* (şüphesiz kalgay) komutasında göndermesi ve kendisinin Küstendil beyi ile Kırım muhafazasında kalması yazıldı.[121]

Bu sırada Devlet Giray, Osmanlı sefer girişimini, 1563'te olduğu gibi Moskova'ya karşı bir koz gibi kullanarak, kendi siyasetini yürütmeye çalışıyordu. Rus elçisi Nagoy'a diyordu ki: "Müslüman yurtlarını zapt eden çara karşı sultan, bütün Müslümanları birleştirip harekete getirmiştir ve Astrahan'ı zapt ederek beni buranın da hanı ilan edecektir, en iyisi siz savaşa hacet kalmadan Astrahan'ı bana teslim edin." IV. İvan, bu teklifi reddetti.[122] Öbür taraftan aynı Rus kaynaklarına göre han susuzluk, soğuk, kıtlık gibi güçlüklerden, çarın Astrahan'a büyük bir kuvvet gönderdiğinden ve bundan dolayı da bu seferin olumlu bir sonuç vermeyeceğinden bahsederek padişahı bundan vazgeçirmeye çalışıyor ve bu kuvvetlerin kendisiyle birlikte doğrudan doğruya Moskof ülkesi üzerine gönderilmesiyle daha önemli bir sonuç alınacağını söylüyordu. Eğer kesinlikle gitmek gerekiyorsa, seferi ilkbaharda erkenden yapmak ve Astrahan'ı zapt etmek lazım geldiğini, bu şehir zapt olunamazsa karşısına, eski şehrin yerine bir kale yapılarak Rusları sürekli baskı altında tutmak gerektiğini bildiriyordu.[123]

Hanın padişahı seferden vazgeçirme teşebbüsünü, Kırım kaynakları da doğruluyor: *Es-Seb'ü's-Seyyâr*'a göre,[124] İstanbul, hana bu sefer hakkında fikirlerini sorduğu zaman o, bütün tedbirlerle beraber bu girişimin sakıncalarını da bildirmişti. Ona göre Azak Denizi büyük gemilerin girmesine elverişli derecede derin olmayıp küçük gemiler de çoğu zaman fırtınalı olan Karadeniz'e dayanamaz. Buna karşılık Osmanlı Devleti'nin başka taraflarda meşgul bulunduğu zamanlarda, bu kanaldan Moskova'nın yararlanarak

Kırım ve Karadeniz sahillerini vurmaları çok muhtemeldir. Bundan dolayı beklenilen yararlar sağlanamayacağından bu girişimden vazgeçmek daha hayırlı olacaktır.

Hanın bu şekilde konuşması, şüphesiz Moskova'da nüfuzunu artırmak amacıyla olacağı gibi, asıl gerekçe, sonuçta hanlığın da bir Osmanlı vilayeti durumuna düşeceği korkusuydu. O Astrahan'ı Osmanlıların yardımıyla fakat kendisi için almak istiyordu. Görülüyor ki hanlık, daha bu devirde *iki imparatorluk arasında kendi nüfuz sahasını korumak* ve arada ezilmemek için nazik bir politika gütmek zorunluluğunu duyuyordu.

Her ne olursa olsun, Sokollu, bütün muhalefete rağmen bu sefere kesin olarak azmetmişti. Bu işte en büyük yardımcısı Çerkes Kasım Paşa, onu kuvvetle teşvik etmekteydi.[125] Bütün kış hummalı hazırlıklarla geçtikten sonra,[126] ilkbaharda donanma, Osmanlı ordusunu Kefe sahillerine çıkardı.[127] Burada Kırım hanı ordusuyla gelip bunlara katıldı.[128] Kefe'den hep birlikte harekete geçildi. Toplar 500 kişilik bir kuvvetin himayesi altında gemilerle Azak'tan Don Nehri'ni takip ederek çıkıyordu. Askerin erzak ve mühimmatı Azak'ta depo edilmiş ve 40 günlük erzaklarını almalarına izin verilmişti. Osmanlı ordusu büyük bir ihtiyatla ilerliyordu. Çünkü pusu kurmaya çok elverişli yerleri bulunan Don Irmağı üzerinde Kazakların ve Rus kuvvetlerinin taarruzları her an beklenmekteydi. Fakat orduyu hayrete düşüren bir durum olarak, hiçbir taarruz olmadı ve ordu beş haftalık bir yürüyüşten sonra bütün kuvvetleri, amele grupları ve her türlü alet ve edevatıyla evvelce belirlenen Perevolok mevkiine geldi. Derhal kanalın kazılmasına başlandı (1569 Ağustos başları).[129]

Osmanlılar burada üç ay kadar devamlı bir şekilde çalışarak kanalın üçte birini[130] kazdılar. Sokollu giriştiği bu cüretli işi başarılı bir sonuca ulaştırmak için Kasım'a İstanbul'dan yeniden gemilerle yardım gönderiyordu.[131] İstanbul'un başlıca korkusu Moskoflarla İranlıların birleşerek ortaklaşa bir harekette bulunmalarıydı.[132] Moskova, kendisine ait saydığı ülkeler üzerinde bu Osmanlı seferini düşmanca bir hareket saymakla beraber, kendi başına bir taarruzda bulunarak Osmanlı İmparatorluğu ile açık bir savaşa

atılmaya cesaret edemiyordu. Osmanlılar böyle bir savaşı göze almışlar ve hazırlıklarını ona göre yapmışlardı.[133]

Aslında Baltık memleketleri için İsveç'le ve Litvanya–Lehistan'la savaşlar, Rusya'nın bütün kuvvetlerini tutmaya yetiyordu. Fakat çar, daha kışın bu sefer girişiminden haberdar olur olmaz, İran'a bir elçisini, İ.P. Novosiltsev'i üç, dört yüz atla göndermiş, Osmanlı girişiminin İran için tehlikelerini anlatarak bu ülkeyi Osmanlılar aleyhine kışkırtmış[134] ve İran'la bir ittifak yapmaya çalışmıştı.[135] Gerçekten de İranlılar Moskova'nın bu tavsiyelerini ciddiyetle dikkate alarak hazırlığa başladılar.[136] Galiba Moskova'dan topçu ve sair yardım da aldılar.[137] İstanbul Ağustos'a doğru, İranlıların olası bir girişimine engel olmak amacıyla İran sınırındaki Van'a, Anadolu beylerbeyiyle birlikte 24 sancak beyi ve 4.000 yeniçeri gönderdi.[138]

Öte taraftan Türkistan hanı[139] kanalın kazılmasına karşı İran şahının herhangi bir hareketine engel olacağını padişaha vaat etmişti.[140] Böylece Osmanlılar İran'ı geriden de tehdit ediyorlardı. Gerçekten ne İran ne de Moskova bir taarruzda bulunabildiler. Kanal meselesi böylece geniş bir siyasî faaliyete sebep olduğu halde, kanalın kazılması yavaş gidiyordu. Mevsim ilerlemeye, günler kısalmaya ve kuzeyin müthiş soğukları kendini hissettirmeye başladığı halde, kanalın ancak üçte biri kazılabilmişti.

Kasım Paşa, Astrahan üzerine gitmek için topların ve mühimmatın yüklü bulunduğu gemileri, bir zamanlar İstanbul fâtihi II. Mehmed'in yaptığı gibi, karada kızaklarla yürütmek ve Volga'ya geçirmek istedi. Han geri dönülmesini tavsiye ediyor, Tatar askerleri bu sahalarda kışın barınılamayacağını orduda yayıyorlardı.[141] Aynı zamanda Astrahan Tatarlarından temsilciler gelerek Kasım Paşa'yı, gemileri Volga'ya geçirmekten ve kanal girişiminden vazgeçirdiler ve hızla Astrahan üzerine yürümeye ikna ettiler. Onlar, sonradan olayların da kanıtladığı gibi, Astrahanlıların ve Nogayların kendisiyle birleşeceklerini de vaat etmiş olsalar gerektir.

Eylül ortalarında Kasım Paşa, ordusuyla Astrahan'a yaklaştı. Ruslar Astrahan'ı zapt ettikten sonra eski Müslüman şehrini bırakarak 12 kilometre kadar güneyde bir ada üzerinde yeni bir kale

yapmışlardı. Kasım Paşa, iyi silahlı muhafız askerleriyle takviye olunmuş bu müstâhkem kaleye taarruza cesaret edemedi. Fakat o gelince, kaledeki Müslümanlar çoluk çocukları ve silahlarıyla karşılayıp sevinçle Osmanlı ordusuna katıldılar; kurbanlar kestiler ve Osmanlı askerini kaleye taarruza teşvik ettiler.[142] Kasım, topların geride kalmış olması ve kışın gelmesi sebebiyle, kaleyi düzenli biçimde kuşatmaya girişmedi. Yeni Astrahan Kalesi'ne sığınmış olan Rus kuvvetleriyle ancak bazı ufak çarpışmalar olmuş görünüyor. Bu sırada alınan esirlerden bazıları sallar yaparak kaçmayı ve Türk ordusundan ellerine geçirdikleri silahları, kürek ve çapa gibi aletleri nehre dökerek tekrar kalelerine girmeyi başardılar. Bu olay Türk askeri arasında büyük bir karamsarlık doğurdu.[143]

Kasım Paşa Eski Astrahan şehrinin harabeleri üzerinde bir kale yaparak kışı burada geçirmeyi[144] ve baharda kaleye taarruz etmeyi düşünüyordu. Kırım kuvvetleri kışlamak üzere memleketlerine döneceklerdi. Komutanın bu kararını öğrenen orduda genel bir kaynaşma başladı. Maltsev'e göre paşanın huzuruna çıkıp şöyle dediler: "Burada kışlayamayız, açlıktan ölürüz. Padişahımız üç yıllık erzak ve saire verdi. Fakat siz onları hep Azak'ta bıraktırdınız ve bize kırk günlük yiyecek aldırdınız. Astrahanlılar bizi doyuramazlar." Yeniçeriler de tamamıyla isyan halindeydiler. Onlar da, "Biz Kırım hanı ile beraber döneceğiz; sen padişahı aldattın, senin yüzünden padişahımız Devlet Giray'ı dinlemedi. Halbuki hanın padişaha yazdıkları ve sana bizim yanımızda söyledikleri hep doğru çıktı" diyorlardı.

Yurtlarına dönmeye hazırlanan Kırımlıların kışın şiddeti hakkında söyledikleri askeri büsbütün korkutuyordu. Aynı yerlerde bir zamanlar Timur ordusunun yaptığı gibi, asker, itirazlarını haklı göstermek için gece ile gündüz arasındaki büyük farklar yüzünden namaz vakitlerini şaşırdıklarını öne sürüyorlardı.[145] Öbür taraftan Moskova çarının iki voyvoda komutasında Astrahan'a bir imdat ordusu sevk ettiği, İran şahının Ruslarla ittifak yaptığı haberleri geldi.[146] Nogayların gizlice Ruslarla anlaştığı söylentileri de dolaşıyordu.[147] Kısacası ordunun manevî gücü tamamıyla kırılmış, bozgun baş göstermişti. Ordu dağılmaya ve takım takım göç etmeye başladı.[148]

Sonunda Kasım Paşa da odundan yaptırmış olduğu müstahkem ordugâhını yakarak geri çekilmeye karar verdi (20 Eylül 1569). Ordunun nakline imkân olmayan ağırlıkları çukurlar kazılarak gömüldü. Kasım Astrahan'dan 60 kilometre kadar uzaklaşmıştı ki, İstanbul'dan padişahın bir fermanını aldı. Bunda padişah, Astrahan önünde kışlamasını emrediyor, ilkbaharda kendisine yardım olarak, kuvvetli bir ordu gönderileceğini ve Moskofları meşgul etmek için Kırım hanı ile damadının (şüphesiz Piyale Paşa) Rusya üzerine yürüyeceğini bildiriyordu.[149] Sokollu, Moskova ile bir savaşa doğru yol alsa da, bu girişimden kesinlikle olumlu bir sonuç almaya azmetmiş görünmektedir. Üstelik bu, yeni padişahın saltanat devrindeki ilk seferdi.

Fakat bozguna uğramış ordu geri çekilmeye devam etti. Kuzey Kafkasya'nın çorak steplerinde Azak'a kadar bir ay süren bu geri çekiliş çok zahmetli oldu. Karaçelebizâde'ye göre, bu çorak ve susuz çöllerde askerin yarısı telef oldu.[150] Şüphesiz bahara Azak'tan yeni bir sefer düşünülüyordu. Fakat ordu döner dönmez, 1569 Ekim'inde, Azak'taki depoların büyük bir yangınla kül olması bütün umutları suya düşürdü. Fransız elçisinin raporuna göre 2.000 kental barut patladı, kalede 1.000 kişi öldü, bütün mühimmat ve geri getirilebilmiş olan harp malzemesi mahvoldu.[151] Bu yangını yeniçerilerin kasten çıkardığı ya da hiç olmazsa söndürülmesinde ihmal gösterdikleri sanılıyordu.[152] Macaristan ovalarında ganimetleri bol savaşlarda bulunan asker, steplerdeki bu uzak ve zahmetli seferleri istemiyordu. Öte yandan, bu sırada devleti Arabistan çöllerinin bir ucunda, Yemen'deki büyük isyan fazlasıyla meşgul ediyordu.[153]

Bu kadar masraf ve gayretlerle girişilen Astrahan Seferi böylece *tam bir hezimetle* neticelenmişti. İmparatorluğu, gerçek anlamıyla *cihanşumûl bir egemenlik siyasetine* götürmek için Hint Okyanusu'nda, Hazar kuzeyinde dünyanın büyük ticarî ve stratejik yollarında Osmanlı hâkimiyetini kurmak isteyen büyük devlet adamı Sokollu'nun bu girişimi, kişisel entrikalar, küçük çıkarlar uğruna sabote edilmişti. Padişah bu girişimin bütün sorumluluğunu sadrazam üzerine yükledi, onu vezirler huzurunda, "Bütün masraflar

ve zayiat hesap edilip sana ödetilmek lazımdır" diye azarladı.[154] Bu sonuç, dışarıda yabancı devletler tarafından da bir hezimet olarak kabul edildi.[155]

Osmanlılara göre başarısızlığın başlıca sebebi Kırım hanıydı. O, Dîvân kayıtlarında yazıldığı gibi, Astrahan'ın fethini istemiyordu.[156] Bütün Osmanlı vakanüvisleri bu iddiayı tekrarlamaktadırlar. Onlara göre, ordunun mühimmat ve zahiresi fazlasıyla vardı, bir düşman taarruzuna uğramamışlardı;[157] fakat beyleriyle müzakere eden han,[158] kışın şiddetinden ve saireden bahisle Osmanlı ordusunun içinde korkutucu haberler yayarak bozgunluk çıkardı ve bu felaketli geri çekilişe sebep oldu. Yine Osmanlı vakanüvislerine göre, Kırımlılar Osmanlıların Astrahan'ı zapt ederek burada yerleşmelerini istemiyorlardı. Çünkü böylece hanlığın nüfuz ve öneminin kalmayacağından, belki sonuçta bizzat Kırım'ın da bir Osmanlı valisinin yönetimine verileceğinden korkuyorlardı.[159]

Osmanlı vakanüvislerinin bu iddiaları yanlış değildir. Kırım beyleri, Osmanlı hâkimiyetinin Kuzey'de kuvvetlenmesini gerçekten de istemezlerdi. Bunun sebeplerini yukarıda genel olarak gösterdik. Han şimdi Moskova ile giriştiği müzakerelerde, söylediği sözlerle bunu tamamıyla doğruluyordu. Kont Suleş'e söylediği sözler arasında diyordu ki: "Astrahan'ın önüne gelince ben ırmağı geçerek şehre taarruz etmedim. Bunu Moskova çarının hatırı için ve kendim için yapıyordum. Ben Astrahan'ın Türklerin eline geçmesini istemiyordum. Böylece kendime hizmet ettim ve Kırım'ı Türklerin eline bırakmak istemedim."[160] Onun Moskova ile özel bir amaçla böyle konuştuğunu düşünsek dahi, bu hareketi için gösterdiği sebep –Astrahan'ın zabtından sonra Kırım'ın da Osmanlıların eline düşeceği– dikkate değer. Onun, daha doğrusu Kırım aristokrasisinin düşüncesi bu olunca, Kırımlıların, girişimin başarısı için yardım etmemelerini doğal bir sonuç olarak düşünmelidir. Han, şüphesiz İstanbul'da Sokollu'nun bu girişimine engel olmak isteyen muhalif partiden de cesaret alıyordu. Esasen han, Astrahan Seferi bu şekilde sonuçlandıktan sonra Moskova ile temas kurdu ve bir mektupla elçisini göndererek Astrahan'ı ve Kazan'ı *kendi-*

si için istedi. Ayrıca hediyeleri[161] ve uzun zamandır Moskova'dan gönderilmeyen elçisi Yamboldu ile[162] Kırım'daki Rus elçisi Nagoy'un değiştirilmelerini istedi.

Osmanlıların baharda ikinci seferini beklemekte olan İvan, Kırım hanının kendisi için yararlı olabileceğini düşünerek tatlı bir dille cevap verdi. O, hanın Kazan ve Astrahan üzerindeki isteklerini reddetmekle beraber, Mehmed Giray devrindeki hediyeleri vermek üzere müzakerelerin açılmasını kabul ediyordu.[163] Çarın durumu *gerçekten* çok nazikti. Batıda İsveç ve Lehistan'la mücadele, en nazik bir aşamadaydı. İlkbaharda Kırım hanı, Moskova üzerine yürürken, Osmanlıların Astrahan'a taarruz etmeleri ve "isyan etmek için Türklerin Volga ağzında ufak bir başarısını bekleyen Kazanlıların"[164] ayaklanması ile *Volga Havzası tekrar Moskova'nın elinden çıkacak ve İvan'ın genç imparatorluğu hemen hemen Mehmed Giray'ınki kadar çabuk çökmüş olacaktı.*[165]

Doğu Avrupa'nın göbeğinde, bu bölgenin başlıca yolları olan büyük ırmakların başında kurulan bu yeni imparatorluğun kaderi, bu sırada kudretinin en yüksek noktasında olan Osmanlı İmparatorluğu'nun vuracağı darbeyle belli olacaktı. Bu, Doğu Avrupa tarihinin hakikaten bir *dönüm noktası* idi. Müthiş İvan, durumun bütün hassasiyetini kavramak akıllılığını gösterdi ve her ne pahasına olursa olsun İstanbul'la uzlaşma yolunu aradı. Dört yıl önce tahta çıkan II. Selim'in cülûsunu tebrik bahanesiyle elçisi Novosiltsev'i acele İstanbul'a gönderdi (1570 baharı). Elçinin görevi padişahı çarın iyi niyetlerine inandırmak ve barışı sağlamaktı.

1566 Ekim'inde 50 kişilik bir heyet halinde Azak'a, oradan Kefe'ye gelen Moskova elçisi için İstanbul'dan Kefe beyine yazılan yazıda, "İmparatorluk eşiğimiz daima açıktır. Dostluk için olsun, düşmanlık için olsun gelenler men ve red edilmez" deniyor ve padişah, Kefe'den gemiyle elçinin getirilmesi için hassa reislerden Mustafa'yı gönderiyordu.[166] İvan, padişaha gönderdiği mektupta[167] kendisini, birçok unvanları arasında "Kazan ve Astrahan'ın sahibi" olarak zikretmekte, atalarıyla Sultan II. Bayezid, I. Selim ve Süleyman arasındaki dostça mektuplaşmalardan bahsetmekte ve şöyle devam etmektedir:

"Tahta cülûsunuzu tebrik etmek ve aradaki dostluğu kuvvetlendirmek için elçilerimizi İstanbul'a göndermek çarelerini ararken sizin askerinizin Kefe ve Azak tarafından bizim Astrahan kalemiz üzerine geldiklerini haber verdiler. Buna çok hayret ettik... Şayet şimdi arada bir düşmanlık sebebi varsa, sizinle dostluğu nasıl iade edebileceğimizi bildiriniz. Bu iş herhalde, arada fesatçı kimselerin dedikodusuyla olmuştur." Çar, mektubu, "Bu yazı Astrahan beyliğimizin on beşinci senesinde yazılmıştır" diye bitiriyordu.

Ayrıca Novosiltsev, Astrahan Seferi'ne başlıca sebep gibi görünen bir nokta üzerinde durdu ve çarın Müslümanlara hiçbir zaman baskı yapmadığını, İslamın düşmanı değil, hâmisi olduğunu, camileri yıkmadığını, İslamları kendi din ve âdetlerinde her tarafta serbest bıraktığını örneklerle kanıtlamaya çalıştı.[168]

Çarın çok dostane mektubuna rağmen, İstanbul'da elçiye âdet olan saygı gösterilmedi. Padişah kabul merasiminde (3 Temmuz 1570) çarın sağlığını sormaktan kasten kaçındı ve elçiye her zamanki ziyafet verilmedi.[169] Fakat Osmanlı Devleti de savaşı pek istemiyordu. Mutlak bir otoriteye sahip bulunan bir Sokollu bile artık 1569 tecrübesini tekrarlamaya cesaret edemezdi. Kuzey'de yapılacak herhangi bir sefere, artık *devleti zarara sokan sonuçsuz bir girişim* gözüyle bakılıyordu ve bu bakış açısı, Osmanlı hükümeti 18 yıl sonra Orta Asya Hanı'nın kışkırtmasıyla bir daha harekete geçmeye girişinceye dek bu şekilde devam etti. Devlet, şimdi Kuzey'de işleri tamamıyla Kırım hanının girişimlerine bırakıyordu.

Padişah çara gönderdiği cevapta,[170] "Kapımıza dostluk ve samimiyetle intisap eden hükümdarları hazineler ve memleketler vererek barışa kavuşturur, onları diğerleri arasında mümtaz kılarız" diye başlıyordu. Böylece üstü kapalı biçimde kendisine tâbi saydığı Kazan ve Astrahan'ı Moskova'ya bağışlayabileceğini, ancak çarın kendisine bağlanması gerektiğini anlatmak istiyordu. Bundan sonra Astrahan için neden kuvvet gönderdiğini izah ediyor ve diyordu ki, Fâtih Mehmed'in "Kefe vilayetini fethettiğinden beri Kırım vilayeti hanları ve Çerkes memleketleri beyleri (*banları*) bize tâbi olmuşlardır. Halbuki siz imparatorluğumuz ülkelerine dahil bulunan Kabartay vilayetinde eski dostluğa aykırı olarak kale yaptınız ve

bundan başka Hacı Tarhan (Astrahan) taraflarından Deşt-i Kıpçak ve Maverâünnehr Müslümanları bu tarafa gelirken adamlarınız onların yollarını kapadılar. O taraflardaki bütün beyler ve sultanlar kapımıza başvurarak himaye ve yardım istediler. Bunun üzerinedir ki ben de Kırım hanı ile beylerimden bazılarını gönderdim. Kırım hanı, elçisini dört beş yıldır göndermediğiniz için, bizim askerimizle memleketinize kaç defa akın etmek istediği halde, biz, dostluğumuz sebebiyle ona müsaade vermedik. Ve hudut boyunda iki yıllık sefer hazırlığı yapılmış bulunduğu halde (fakat bu hazırlıkların Azak'ta mahvolduğunu biliyoruz) yalnız o tarafa nezaret ile iktifa ederek memleketinizden hiçbir yere zarar eriştirmedik."

Bu sözlerde barış isteği açıktır. Bundan sonra padişah, barışın geri gelmesi için çarın sorduğu şartları bildiriyor: 1. Astrahan yolunun açılması, 2. Kabartay içinde Ruslar tarafından yapılmış olan kalenin yıkılması, 3. Osmanlı ülkesine geçen yolcuların güvenle gidip gelmesi, 4. Hanın elçisinin dönmesine izin verilmesi. Bu barışın ebediyen sürmesi dileğiyle mektuba son veriliyor.

Bu mektup, iki imparatorluk arasındaki ilişkilerin ve ihtilaf konusu olan meselelerin niteliğini aydınlatmak bakımından çok önemlidir. Mektup, yüksekten, fakat yumuşak bir ifadeyle yazılmıştır. Padişah özellikle Kırım Hanlığı ve Çerkes beyleri üzerinde metbûluk haklarını belirtmekte, fakat Kazan ve Astrahan üzerinde herhangi bir egemenlik iddiasında bulunmamaktadır. Ancak Astrahan'da yol serbestliğini istemekle yetiniyor ve Kazan'dan hiç bahsetmiyor.[171] Orta Asya ve Deşt-i Kıpçak İslamları için bu yolun açılması zorunluydu. Fakat halife–sultan, bu kadar gayretlerden sonra sonunda Kuzey'in iki büyük İslam merkezinin yine Moskova elinde kalmasına razı oluyordu. Bu, Osmanlıların son başarısızlıktan sonra Kuzey'de aktif bir siyasetten vazgeçtiklerini ifade etmektedir. Esasen şimdi, Sokollu'nun rakipleri imparatorluk kuvvetlerini Kıbrıs üzerine sevk ederek (1570 yazı) devleti Venedik'le büyük bir savaşa sokmuşlardı. Osmanlı Devleti şimdilik Kuzey'i kendi haline bırakmış olmakla beraber, Moskovalıların daha güneye, Kafkaslar'a ve Karadeniz'e inmesine de göz yumamazdı. Padişahın mektubunda, Çerkesleri *benimsemesi* ve Kabartay'da

Rusların yaptırdığı *kalenin yıkılmasını* istemesi bunu açıkça göstermektedir.[172]

Şimdi Kuzey'de mücadeleye Kırım hanı devam ediyor ve geniş ölçüde taarruzlara girişiyordu. Evvela 1570'te çarın kayınpederi Çerkes Temruk beyi üzerine yürüyerek[173] onu şiddetle cezalandırdı. Çerkes beyinin iki oğlu savaşta öldü. Ertesi yıl Devlet Giray, Moskova üzerine, kendisine *taht algan* (başkent zapt eden) unvanını kazandıran büyük seferini yaptı. Oka üzerindeki Rus savunma ordusunu bozguna uğratarak hızla Moskova üzerine yürüdü. Serpuhov'da bekleyen çar, büyük bir korku içinde Aleksandrovski'ye kaçtı. Kırımlılar Moskova'yı kuşatarak dış mahallelerini ateşe verdiler. Ateş rüzgârın etkisiyle iç şehre de sıçradı, şehir tamamıyla yandı; ahaliden pek çoğu alevler içinde mahvoldu.[174]

Bu başarı İstanbul'da büyük bir sevinç uyandırdı. Padişah bir nâme-i hümâyûnla hilat ve kılıç göndererek hanı tebrik ederek yüreklendirdi. Mektubunda, kendisinin Kıbrıs'taki fetihlerini müjdeliyor ve "Siz de askerinizle Moskova kralının payitahtına kadar varıp lazım geldiği gibi hakkından geldiniz ve İslamın himayesinde büyük yararlılık gösterdiniz" diyordu.[175]

Çarın İstanbul'daki elçisi Kuzminski (1571 Mart'ında gönderilmişti), padişaha bütün şartları kabul eden mektubunu takdim etti. Çar, Terek üzerindeki kalenin yıkılması ve buradaki askerlerin Astrahan'a çekilmesi, Astrahan yolunun açık bulundurulması için emirler verdiğini bildiriyor, bu yolun şimdiye kadar yağmacıların hücumları yüzünden kapanmış olduğunu beyan ediyordu. Elçi, sadrazam Sokollu'nun, çara dostluğunu kazanmaya çalışacak ve diyecekti ki, "Hükümdarın ile aramızda dostluk bulunmasına çalış; tâ ki kardeşimiz Sultan Selim bizimle dost olsun ve Roma ve Lehistan krallarına, Çek kralına, Fransız ve bütün sair İtalyan (Batı Avrupa) krallarına karşı müttefik olalım."

Fakat hanın son başarısı, İstanbul'u şimdi isteklerinde daha cesur yapmıştı. Padişah, Rusya'nın bu dostluk ve ittifak teklifine cevap vermediği gibi, Kazan ve Astrahan'ın geri verilmesini, hatta çarın kendisine boyun eğmesini istedi.[176]

İçeride ve dışarıda çok zorlu zamanlar geçiren Korkunç İvan (onun içeride Boyarlara karşı açtığı terör rejiminden –1565-1572–

kaçan bazı büyük Boyarlar, Kırım hanının yanına sığınmışlardı) Osmanlılarla ittifak girişimini yeniden ele alırken, çoktan beri Moskova'yı Hıristiyan ittifakına almaya çalışan papa, artık bundan vazgeçmişti. Vatikan'ın girişimiyle III. İvan'ın Zoe Paleologos ile evlendiği tarihten beri (1472), papaların bütün düşüncesi Moskova'yı Katolik kilisesine bağlayarak Osmanlılara karşı kullanmaktı. Trent konsilinde, "Çarın ordusu Türklere karşı en kudretli bir yardımcı olarak" dikkate alınmıştı.[177] Fakat Vatikan'ın bu amaçla yaptığı farklı girişimler, Moskova'nın rakibi Katolik Lehistan tarafından sonuçsuz bıraktırıldı. 1570'te Osmanlılar Kıbrıs Adası'na çıktıkları zaman papa, çarı Lehistan ve Avusturya ile birlikte Türklere karşı taarruza teşvik ediyordu.[178] Fakat aynı tarihte İvan'ın, padişahla anlaşmak için Novosiltsev'i İstanbul'a gönderdiğini biliyoruz. Bu durum karşısında papa, Moskova ile Türklere karşı bir ittifaktan tamamıyla umudunu kesti ve Lehistan'da bu işe memur olan Nons Portico'ya, "Biz bu kadar zalim ve barbar bir milletle ilişkiye girmek istemiyoruz" diye yazdı.[179]

İşte İvan, kendisini düşmanlarla çevrilmiş, tamamıyla yalnız hissettiği bu anda Osmanlı padişahının ittifakını arıyordu. Fakat şimdi Osmanlılar, Moskova Çarlığı'nı kuzeyde başlıca düşman olarak görmekteydiler.

1572'de Devlet Giray, büyük bir orduyla bir defa daha Oka'yı aştı. Ordusunda Osmanlı yardımcı kuvveti olarak bir miktar yeniçeri ve top da vardı. Moskova'dan ancak 50 verst mesafede Molodi'de yapılan şiddetli muharebe, Kırımlıların geri çekilmesiyle sonuçlandı.[180] Bu başarısızlığı Kırım'da açlık yılları ve Kazakların hücumları takip etti ve Devlet Giray (ö. 1577) artık büyük girişimlerden kaçındı.

Fakat Sokollu, Lehistan kralının seçimi işinde Moskova'ya karşı büyük bir siyasî başarı kazandı. Varşova'da çara taraftar bir partinin varlığına rağmen, Leh tahtına Henri de Valois'yi seçtirdi. Lehlilerin müracaatı üzerine, yeni kral Fransa'dan gelinceye kadar bir Rus taarruzuna karşı Lehistan'ı, Osmanlı ve Kırım kuvvetleri koruyacaklardı.[181] Henri'nin bir süre Lehistan'da kaldıktan sonra Fransa'ya dönmesi üzerine padişahın himayesiyle, Osmanlıların

vasalı olan Erdel beyi Stefan Batori, Leh tahtına seçildi. Bu, Moskova için bir felaket oldu.[182] Batori'nin bütün gayesi Moskova'yı ezmekti. Osmanlı usullerine göre ordusunu ıslah eden bu değerli asker ve yetiştirdiği generaller, IV. İvan'ın elinden batıda yaptığı bütün fetihleri geri aldılar (1582) ve çarlığın batıya doğru genişleyip kuvvetlenmesine uzun süre engel oldular.[183]

Osmanlı Devleti, ancak 18 yıl sonra, 1587 tarihine doğru kuzeyde bir daha doğrudan doğruya harekete geçmek gereğini duydu ve 1569'daki gibi, aynı sebeplerin etkisi altında, Astrahan Seferi'ni yenileme kararını verdi. Şimdi sorunlar daha belirgin ve keskin bir hale gelmişti. Osmanlı İmparatorluğu ile İran arasında 1578'den beri çetin bir savaş sürüp gidiyordu. Osmanlılar Gürcistan'ı ve Hazar Denizi üzerinde Dağıstan ve Şirvan'ı istila etmişler ve buraya kuvvet yerleştirmişlerdi. Doğu Anadolu'daki üslerinden çok uzakta kalan bu memleketlerde tutunabilmek için devlet, Sokollu zamanında düşünülen *Kuzey yolunu* kullanmak istedi. Fakat şimdi Don–Volga kanalı tasarısı bir tarafa bırakılıyor; orduların, Kırım'dan *Kuzey Kafkas stepleri* üzerinden Demirkapı'ya sevk edilmesi ve Hazar Denizi kıyılarında gemiler yaparak bu denizde hâkimiyet kurulması düşünülüyordu.

İlkin 1579'da Kırımlılar bu yoldan yararlanarak Dağıstan'da İran orduları tarafından sıkıştırılan Özdemiroğlu Osman Paşa'nın yardımına yetiştiler ve İranlıları püskürttüler. Osman Paşa, Kafkasya'dan kuzey steplerine açılan bu tarihî kapıda, Derbend'de gemiler yaptırarak "Hazar Denizi üzerinde ve bu denize akan nehirler kenarında fetihler yapmak" emelindeydi. Gerçekten ona, Kefe beyi aracılığıyla gemi yapımı için gemi ustaları, levazım ve para gönderildi.[184] Yine 1582 sonbaharında Dağıstan'a gitmek için bir Osmanlı ordusu, Kefe beyi Cafer Paşa komutasında Kefe'de toplandı. Kuzey Kafkasya steplerini geçtikten, Kuban ve Terek ırmaklarını aştıktan sonra Dağıstan'da Osmanlı komutanı Özdemiroğlu Osman Paşa ile birleşti.[185]

Osman Paşa, bu gelen kuvvetlerle baharda İranlılara karşı kesin bir zafer kazandı. Sonra Dağıstan valiliğini Cafer Paşa'ya bırakarak aynı yoldan, Kefe üzerinden İstanbul'a dönmek üzere yola

çıktı. Osmanlı komutanı, yolda Sevinç Suyu üzerinde "Ruslar"la karşılaştı. Bunlar, İstanbul'dan Şirvan'a gönderilen parayı ele geçirmek için burada, bir boğazda pusu kurmuşlardı. Osman Paşa'nın askeri ırmağı geçerken ansızın ormandan çıkarak tüfenk ateşiyle hücum ettiler ve aldıkları ganimetle kaçıp orman içinde yaptıkları bir استبور'a sığındılar. Burasını kuşatan Osmanlı askerleriyle iki gün savaştıktan sonra başka bir ormana kaçmayı başardılar.[186]

Yoluna devam eden Osman Paşa başka güçlüklerle karşılaştı. Ruslar, yol üzerindeki stepleri yakmışlardı. Hayvanlara ot bulamadı. Kısacası Osmanlılar Doğu seferleri için o kadar mühim olan bu yol üzerinde de, Astrahan'da olduğu gibi, Ruslarla karşılaşmaktaydılar. Rus kuvvetleri bu yolun güvenliğini ortadan kaldırmaktaydılar. IV. İvan 1571'de Terek üzerinde yaptırdığı kaleyi yıktıracağını bildirmişti. Fakat şimdi bunun boş bir sözden ibaret olduğu görülüyordu.

Yeni çar Feodor İvanoviç'in tahta çıkması üzerine kıymetli kürklerden hediyelerle İstanbul'a bir Rus elçisi, Blagov gelmişti (huzura kabulü: 30 Nisan 1585). Elçi, Terek boyundaki Rus kalelerinin boşaltıldığını, Kazan ve Astrahan'daki Müslümanların dinlerine riayet olunduğunu bildirdi. Kuzey'deki Müslümanların Osmanlılarla birlikte bir hareketinden korkan ve batıda Lehistan'ın baskısı altında bulunan çarın İstanbul'u, boş vaatlerle de olsa yatıştırmaya büyük önem verdiği aşikârdı. Elçi ayrıca şahın Osmanlılara karşı çardan istediği yardımın gönderilmediğini ekleyerek efendisinin iyi niyetlerini kanıtlamaya çalıştı.[187] Blagov'un isteği üzerine Moskova'ya gönderilen Osmanlı elçisi İbrahim, orada, Moskova'ya kaçmış olan Kırım hanzâdesi Murad Giray'ın teslimini ve Kazak hetmanı Kişkin'in azlini istedi. Çar, Kişkin'in Moskova'ya çağrılmış olduğunu, Murad Giray hususunda ise müzakereye devam edilebileceğini bildirdi.[188] Çar Osmanlıları kendi aleyhine harekete geçirmemeye diplomasi yoluyla gayret ederken, öbür taraftan, şüphesiz Moskova'ya dayanan kuvvetlerin, güneyde Osmanlılar aleyhine, Moskova lehine meydana getirdikleri gelişmeleri önlemeye hiç niyeti yoktu. Kazaklar ve silahlı tacirler, *Moskova'nın nüfuzunu Kafkaslar'a ve Asya'nın içerilerine* doğru her gün bir parça daha ilerletiyorlardı.

Orta Asya Türkleri ve Deşt-i Kıpçak Nogayları, Rus istilası karşısında, padişaha elçiler göndererek yardım istiyorlardı. Ateşli silahlarla donanmış ufak bir Rus grubu, Şeybanîlerden Küçüm Han'ı yenerek Sibir Hanlığı'nı yıkmış ve Batı Sibirya'yı fethetmişti (1581).[189] Böylece Rusların Özbek sultanlarına ait toprakları istila etmesi Buhara hanı Abdullah'ı (1560-1598) korkuttu. O, gerek Küçüm Han'a gerekse Ulu-Nogay reisi Urus Mirzâ'ya yardımda bulundu[190] ve İstanbul'la ittifaka çalıştı. Şimdi Nogaylar da, ülkelerini istila eden Ruslara karşı İstanbul ve Semerkand'la ittifak kurmaya çalışıyorlar ve Volga üzerinde Rusları taarruzlarıyla rahat bırakmıyorlardı.

1587 Ağustos'unda (H. 995 Ramazan) İstanbul'a Abdullah Han'ın ve Urus Bey'in elçileri geldiler (Urus Mirzâ, Rus taraftarı İsmail Mirzâ'nın oğluydu fakat o, Rus düşmanı kesilmişti) ve Astrahan'da yerleşen Rusların İslamlara büyük zararları olduğundan bu kalenin kesin olarak fetholunmasını padişahtan rica ettiler.[191] Abdullah Han gerek Safevîlere gerekse Ruslara karşı ortaklaşa harekete geçmeyi teklif ediyor, Osmanlılar, Astrahan'a batıdan taarruz ederlerken, kendisinin de doğudan Nogaylarla beraber taarruza geçeceğini bildiriyordu.

Fakat Osmanlı Devleti'ni Rusların bir girişimi özellikle çok kuşkulandırdı: Çar, Kırım'daki iç mücadelelere karışarak burada da Osmanlılara bir rakip olarak meydana çıkıyordu. Devlet Giray gibi, Osmanlıların Kuzey'de yerleşmesini istemeyen Kırım hanı II. Mehmed Giray'ın (1577-1584) isyan ve katlinden sonra oğulları İstanbul'a ve onun gönderdiği yeni hana karşı cephe almışlardı. Moskova bundan yararlanmak istedi. Katledilen hanın oğlu Saadet Giray ile Safa Giray Step Nogaylarının yanına çekilerek yeni han İslâm Giray'a karşı mücadeleye başlamışlardı. Bu mücadelede onlar, Don Kazaklarını kendilerine yardımcı buldular.

Öte taraftan başka bir hanzâde, Murad Giray da doğrudan doğruya yeni çar Feodor'un (1584-1598) yanına gitti. Çar, Nogayları onun etrafında toplayarak Kırım'a saldırtmak ve böylece bütün Step Nogaylarını ve Kırım'ı himayesi altına almak planını düşündü. Murad Giray iki Rus voyvodasıyla Astrahan'a gönderil-

di. O, Kazaklar, Çerkesler ve Nogaylarla birlikte buradan Kırım'a taarruza hazırlanıyordu.[192] Çarın bu planından haberdar olan padişah[193] bunu en önemli bir mesele olarak karşıladı. Derhal bütün devlet büyüklerinden kurulu bir yüksek meclis toplanmasını ve konunun müzakeresini emretti (Eylül 1587). Bu toplantıda seçkin bir komutan idaresinde Osmanlı askeriyle beraber Kırım hanının, Astrahan'ı fethetmek için baharda (1588 ilkbaharı) hareket etmesine karar verildi. Osmanlı ordusunun seçkin komutanlarından Piyale Paşa bu işle görevlendirildi.[194] Kırım hanı İslâm Giray'a sefer emri gönderildi. Keza Nogay beyi Urus'a sefer için hazırlanması bildirildi.[195] Kırım aristokrasisinin başı ve hanlığın en nüfuzlu şahsiyeti olan Şîrin Âli Bey'e[196] Kırım hanıyla bu seferde beraber bulunması ve seferin başarısı için ne gerekiyorsa bir rapor halinde İstanbul'a bildirmesi emrolundu.[197]

Fakat öyle görünüyor ki daha harekete geçilmeden bu girişim suya düştü. Kırımlılar Astrahan'a gittikleri zaman savunmasız kalacak olan ülkelerinin kuzeyden bir Rus taarruzuna uğramasından korkmakta; bunun için doğrudan doğruya Moskova üzerine yürümeyi tercih etmekteydiler. Her ne kadar İstanbul'dan Kırım'ı korumak için bir donanma gönderileceği vaat olunmuşsa da[198] buna güvenilemezdi. Kırımlılar, Astrahan üzerindeki isteklerini, doğrudan doğruya Moskova üzerine yapacakları baskıyla elde edebileceklerini düşünüyorlardı.

Fakat 1588 ilkbaharında Rusya'ya karşı sefere çıkan İslâm Giray Han iki menzil gittikten sonra vefat etti.[199] Onun ölümü, kaçak hanzâdelerin durumunu değiştirdi. Bunlar padişaha başvurarak Kırım'a, yeni han amcaları Gazi Giray yanına dönmek istediklerini bildirdiler. Padişah bu müracaatı memnuniyetle karşıladı ve onları temin eden bir nâme gönderdi.[200]

Türkistan hanı Abdullah'a gelince, o İran'ın Horasan eyaletine başarıyla taarruz ederek Osmanlılarla olan ittifakını bu tarafta yerine getirdi.[201] İran iki taraftan yapılan taarruzlar karşısında, sonunda Osmanlılarla elverişsiz bir barışa razı oldu. Bunun sonucunda devletin gözünde Doğu işleri tavsadı. Bu sırada Orta Avrupa'da sınır çarpışmaları günden güne kızışarak sonunda Avusturya ile

bir savaşa yol açtı. On üç yıl süren büyük harp, devletin bütün enerjisini yuttu. Kırım hanı dahi, uzun yıllar Orta Avrupa harp sahnelerinde kuvvetini harcamak zorunda kaldı. Böylece, Osmanlı Devleti, Kuzey'de harekete geçmek kararını ister istemez ihmal etti. Kurnaz Rus diplomasisinin yerine getirilmeyen vaatleri de Osmanlıların bu umursamazlığını destekledi.

1592'de İstanbul'a gelen Podjaciy adındaki yeni bir Rus elçisine karşı eski istekler tekrarlandı. Ruslar tarafından Terek Nehri boyunda yeni yapılan dört kalenin yıkılması ve Kafkasya'da eşkıyalıktan vazgeçmeyen Kazakların cezalandırılması, Kazan ve Astrahan hanlıklarının iadesi istendi. Çar, her zamanki gibi, Terek boyundaki kalelerin yıkılacağını, bu Kazakların başıboş eşkıyalardan ibaret olup onların hareketlerinden kendisinin sorumlu olamayacağını söylüyor, Kazan ve Astrahan'daki Müslümanların dinlerine saygı göstereceğini vaat ediyordu. Gerçekte bütün bu step korsanları, Rusya'dan maddi ve manevi yardım almaktaydılar.[202]

Bu arada Osmanlı payitahtına gönderilen elçilerin bir faaliyeti de gözden kaçmamalıdır. Padişah Moskova hâkimiyeti altındaki Müslümanların kaderleriyle ilgilendiği gibi "Üçüncü Roma" iddiasıyla Ortodoks âleminin merkezi olmak isteyen Moskova da Osmanlı hâkimiyeti altındaki Ortodokslarla ilgilenmeye başlamıştı. Daha 1534'te Rus elçisi Adaşev'e, padişahın Hıristiyan tebaasıyla ilişki kurma görevi verilmişti. 1539'da İstanbul patrikine çarın dostane bir mektubu sunulmuş, 1571'de çarın elçisi Ortodokslar için sadaka götürmüş, nihayet 1588'de İstanbul patriki Yeremya Moskova'ya gitmiş ve Moskova Kilisesi patrikliğine yükseltilmişti. İleriki yüzyıllarda çarlığın, Osmanlı İmparatorluğu'nu parçalamak için bu dinî ilişkilerden ne kadar yararlandığı bilinir.[203]

Kısacası 16. yüzyılın sonlarına doğru, gelecekte iki imparatorluk arasındaki ilişkilerde hâkim olan sorunlar keskin bir şekilde belirginleşmiş bulunuyordu. Osmanlı Devleti, Rusların bir yandan Asya içinde Türk–Müslüman ülkelerine yayılırken bir taraftan da güneyde Kafkasya ve Karadeniz'e doğru yayıldığını, Kuzey'de, Karadeniz'i çeviren bölgelerde kendi nüfuz sahasını tehlikeye soktuğunu anlamıştı.

Aynı biçimde Osmanlı Devleti, Karadeniz, Kuzey Kafkasya ve Hazar Denizi steplerinden Orta Asya'ya kadar kesintisiz uzayan bütün Türk–İslam memleketlerinin, Rus istilası karşısında ortak savunma ihtiyacıyla kendi etrafında toplandığını görmüştü. Fakat Volga Havzası'nın zabtı ve Moskova hâkimiyetinin Astrahan'dan Kafkasya'ya doğru ilerlemesi suretiyle bu cephe merkezinden yarılmış bulunuyordu. Osmanlılar iki defa giriştikleri Astrahan Seferi'yle işte buna tepki gösteriyorlardı.

Çarlık bu dönemde siyasî şartlar kendisi için uygun olmadığından dolayı güneyde kuvvetli Osmanlı İmparatorluğu ile *açık bir mücadeleye* sebep olacak bu ilerlemelerine daha fazla devam edemedi. Batıda Ukrayna ve Litvanya'da Ortodoks Ruslar üzerinde hâkimiyet meselesi yüzünden Lehistan'la olan mücadele, onun için daha hayatî bir nitelik taşıyordu. Öte taraftan Osmanlı Devleti, Orta Avrupa'da, Avusturya'ya karşı yaptığı büyük mücadele ve iç kargaşalıklar sebebiyle *kuzeyde aktif bir politikadan vazgeçerek işleri kendi haline bıraktı.*[204] Fakat Osmanlı–Rus mücadelesi, Moskova'ya tâbi Kazakların güneye yaptıkları akınlarla aracısız devam etti. On yedinci yüzyılda Kazaklar Karadeniz'i bir dolaşma sahası yaptılar ve bu denizde güvenliği yok ettiler. 1614'te Sinop'u yaktılar;[205] 1621'de Ahyolı'yı;[206] 1625'te görülmemiş bir cüretle İstanbul Boğazı'nda Yeniköy'ü yağmaladılar.[207] Nihayet 1637'de Azak Kalesi'ni zapt etmeyi başardılar. Burasını beş yıl ellerinde tuttuktan sonra ancak çarın emriyle boşalttılar.[208]

On yedinci yüzyıl ortalarında İstanbul'da bulunan bir İngiliz'in gözlemlerine göre, Osmanlılar, Moskovalıların kuvvetinden ve ilerlemelerinden endişe duyuyorlar ve bilhassa İranlılarla ittifak etmelerinden korkuyorlardı.[209] On yedinci yüzyılın ikinci yarısında Dinyeper Kazakları ile Ukrayna, Osmanlı İmparatorluğu, Rusya ve Lehistan arasında mücadele konusu oldu. 1678'de sadrazam Kara Mustafa Paşa büyük bir orduyla Ukrayna'yı istila etti. Çarlık ordularına karşı çok kanlı savaşlardan sonra Çigrin'i zapt ederek yakıp yıktı. Bu Osmanlıların Moskovalılarla ilk gerçek savaşıdır.

Fakat Dinyeper Kazakları artık Moskova'ya bağlanmışlar ve böylece çarlık bütün Karadeniz kuzey kıyılarını tehdit altına al-

mıştı. Ruslar Karadeniz'de Osmanlılara karşı doğrudan doğruya taarruza *ancak* 1695'te cesaret edebildiler.[210] Bu tarihte Osmanlı İmparatorluğu Mukaddes İttifak ile birleşen (1684) bütün eski rakiplerinin genel taarruzu karşısında büsbütün çökme tehlikesiyle karşı karşıya bulunuyordu. Bu tarihten sonra başlayan üçüncü aşamada, artık doğrudan doğruya çarların, Kafkasya, Karadeniz ve Balkanlar üzerinde Osmanlı İmparatorluğu'na karşı giriştikleri istila savaşlarını görüyoruz.

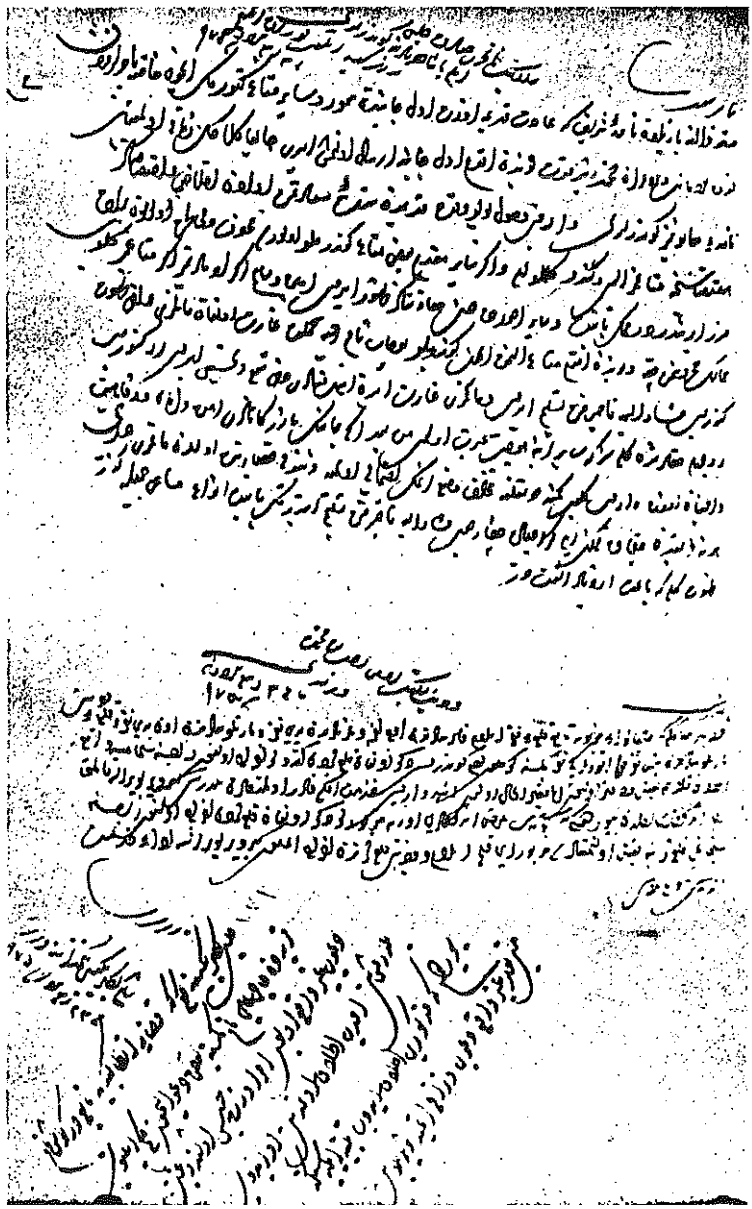
Sonuç itibariyle görülüyor ki Avrasya'da çarlar hâkimiyeti, başlangıçtan itibaren, karşısında Osmanlı İmparatorluğu'nun ve diğer Türk kavimlerinin direncini bulmuştur. Moskova İmparatorluğu'nun kuruluşu ve gelişmesi tarihinin aşamalarını hakkıyla kavramak için, Osmanlı Devleti'nin Kuzey siyasetini yakından takip etmek zorunluluğu vardır.

Ek Belgeler

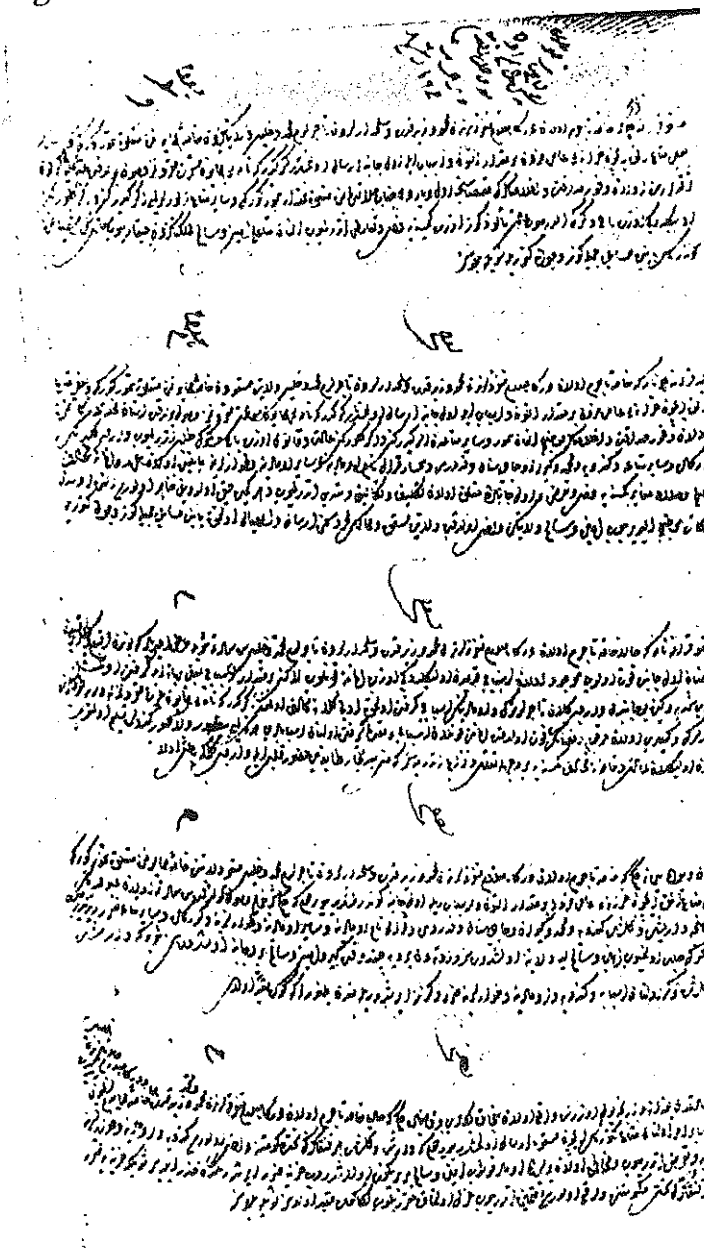
Belge I

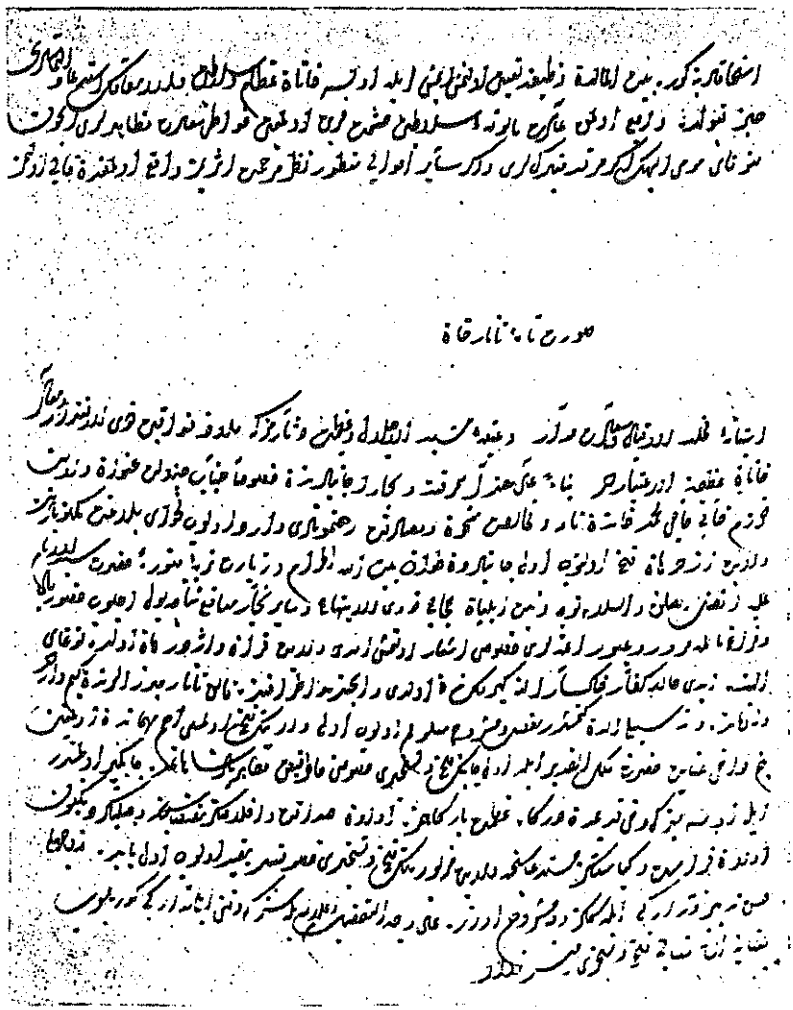
Belge II

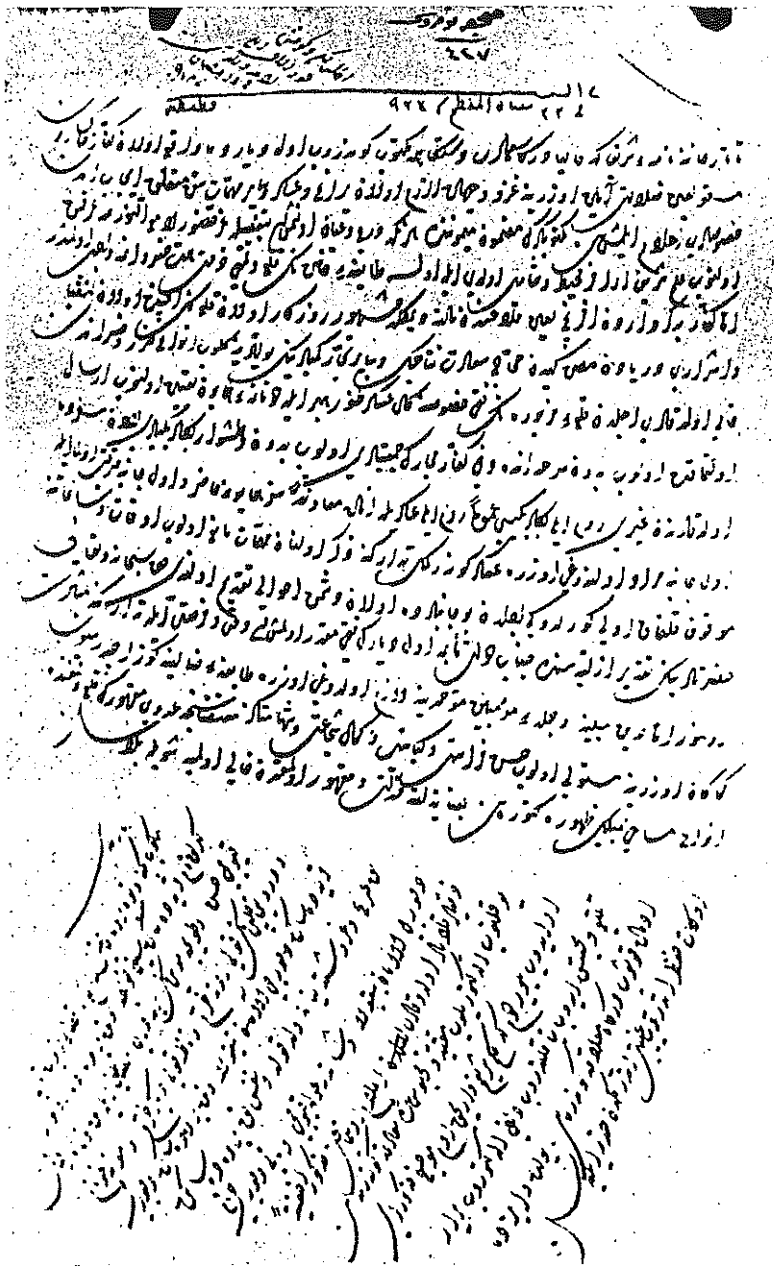
Belge III

Belge IV

Belge V*

* Belge VI bu makalenin ilk baskısında da yer almamıştır.

Belge VII

Belge VIII

II. Selim'den IV. İvan'a nâme*

« مسقو قرالنه نامهٔ همایون که سدهٔ سعادتم تجارندن مصطفی و محمده خزانهٔ عامره‌مدن سمور ایچون کلی نقود تسلیم اولنوب حالیا مصطفی وفات ایدوب تاجرم محمد اول طرفلرده اولوب خاصهٔ همایونمه متعلق امور تجارت مومی‌الیه محمدك اوزرینه مقرر قلنوب معجلاً سدهٔ سعادتم جانبنه کلمك لازم اولمشدر امدی قدیمدن یوجه درکاهمزه اولان وفور موالات و فرط مصافاتکز مقتضاسنجه مزبورتاجریمزی الندہ اولان متاع ایله سالم کفایت مقداری عربه‌لرله لیه جانبندن ارسال و ایصال ایده‌سن تا که سزك داخی بو طرفده بولنان تاجرلروکوز اولیکلدوکی اوزره احسن وجهله اول طرفه واروب کلهلر »

(«یازلدی» . «آلتون قوزالاق ایله و آطلس کیسه ایله بازرکان محمده ویرلدی فی ۱۳ محرم ۹۷۶ »)

Belge IX**

«کفه ولایتنده واقع اولان قلعه دزدارلرینه و عرب آغالرینه حکم‌که

« حالیا اژدرهان مهمی ایچون حصار ارلرندن و عرب طائفه‌سندن کفایت مقداری آدم ویرلمه‌سن امر ایدوب بیوردوم‌که ... وصول بولدقده بو بابده مقید اولوب مشارالیه ذکر اولنان سفر ظفر اثر مهمی ایچون هر بریکوزدن نمقدار نفر تعیین ایدوب طلب ایدرسه تأخیر ایتمیوب طلب ایتدوکی مقدار نفری کوندره‌سن‌که واروب وجه و مناسب کورلدوکی اوزره خدمتنده بولنالر اهمال و مساهله‌دن حذر ایده‌سن حصوص مزبور مهمات اموردن (در) سایر زمانه قیاس ایتمیوب تأخیردن حذر ایده‌سن » « یازلدی » « کتخداسنه ویرلدی »

* *Mühimme Defteri* 7, s. 997, belge 2744, 13 Muharrem 976. (Diğer belgelerin fotokopileri verilmiştir.)

** *Mühimme Defteri* 7, s. 830, belge 5275.

Belge X

Çerkes beylerine hüküm*

« جانه بکی احمد بکه حکم‌که اول جانبده اژدرهان مهمی ایچون کنه سنجاغی بکی اولان قاسم دام علوه سردار تعیین اولنوب سنك دخی بیله کتمك امر ایدوب بیوردم‌که واریجق بو بابده سندخی مقید اولوب مرتب و مکمل جنك یراغیله حاضر اولوب مشارالیهله فرمان شریفم موجبنجه بیله کیدوب عنایت حق ایله مویالیهه وجه و مناسب کوردوکی اوزره خدمتده ویولداشلقده بولنه‌سن انشاالله بو سفر ظفر اثرده عتبهٔ علیام جانبنه صداقت و اخلاص ایله خدمت و یولداشلقده بولنانلر حقنده عنایتم مبذول و مرعوفدر دین بابنده و دولت همایون ابد پیوند خسروانه‌مه متعلق خصوصلرده بذل مقدور و سعی مشکور ایدوب انواع یوزآقلغری تحصیلنه سعی و اقدام ایلیه‌سن»

Belge XI

II. Selim'den IV. İvan'a nâme**

« عتبهٔ علیهٔ عدالتمنوان و سدهٔ سنیهٔ سعادت نشانه‌زه‌که ملجأ سلاطین جهان و مرجع خواقین دوراندر (نووسیلتسف) نام ایلچیکز واسطه‌سیله نامهٔ مخالصت پیامکز وارد اولوب قدیم الایامدن آباء کرام و اجداد عالی نژاد ذوی الاحترامز انارالله براهینهم زمان سعادت انجاملرنده سدهٔ سدره مقاملرینه موالات تام اوزره اولمغین حالا دخی آستانهٔ سعادت عنوانمزه تهنیت و عرض خلوص ایچون مویالیه آدمکز کوندریلوب و نواب کامیابمز ایله عساکر نصرت نصابمز حاجی ترخان جانبلرینه واروب داخل اولدیغین اعلام ایلمشز هر نه‌که تحریر اولنوب مویالیه آدمکز تقریر ایلش ایسه پایهٔ سریر عالم مصیرمزه عرض اولنوب علم شریف عالم آرای ملوکانه‌مز علی وجه الکامل محیط و شامل اولمشدر ایمدی اعتاب سلطنت مأبمز قدیمدن اعدا و احبایه دوستلق دشمنلك یوزندن مفتوح الابوابدر کمال اخلاصله انتساب ایدن سلاطین صداقت نصاب خزائن و ممالك تسلیمیله حریم صلحه داخل اولوب عنایات خسروانه و التفات ملوکانه‌مز ایله کامران و آستان عالیشانمزه التجا ایدن سائر تاجداران مایننده محسود الاقران اولا کلمشدر مکتوب مخالصت شعارکزده اشعار ایتدوککز اوزره اکر سدهٔ سعادت والا رتبتمزه و اکر اولیاء دین و دولتمزه خلوص نیت و صفاء طویت ایله موالاتده ثابت قدم و مصافاتده راسخدم اولورسکز سز دخی اضعاف مضاعف التفات شاهانه و عنایات پادشاهانه‌مزه مظهر اولمکز مقرر و محققدر و حاجی ترخان جانبلرینه که عسکر نصرت اثرمز کوندرلمش ایدی مرحوم و مغفورله جدم سلطان محمد خان غازی انارالله برهانه کنه ولایتی فتح ایدلدنبرو ولایت قریم خانلری

* *Mühimme Defteri* 7, s. 819, belge 2246.

** Feridun, *Münşeat*, İstanbul, 1275, s. 460-461.

و ممالك چراكه باطرى آستان كيتى ستانمزه اطاعت و اظهار عبوديت قيلوب الى هذا الآن هربرى نظر فرخنده اثرمز ايله منظور و كامران و اكثرى سنجاغ همايونمز ايله تعدى اعدادن مصون و مأمون و محسودالاقران اولوب فرمان قضا جريانمز صدور ايتديكى اموردە على ماهو المأمور بذل مقدور ايدر بكلر و قولارمز اولمشلر ايكن ممالك محروسەمزه داخل قبار تاى ولايتنده قديمى الفت و محبته مخل قلمه احداث اولنديغندن ماعدا حاجى ترخان جانبلرنده دشت قپچاق و ماوراءالنهر مسلمانلرى كلوب كچوب بو جانبه مرور و كذاران ايتدكلرى يولرى آدملركز سد ايلدكلرين اول جانبلرك امراء و سلاطينى عموما دركاه عالم پناهمزه اعلام و انها قيلوب استدعاى عون و عنايت و التماس حمايت و صيانت ايلكين اولجانبده اولان قلاع و بقاع احوالنه و ساير اموره وقوف و اطلاع نيته جناب امارتمآب ايالتنصاب قريم خانى دامت معاليه بعض امراء ذوى‌الاقتدار قولارمدن بر مقدار عسكر جرار دشمن شكار ارسالنه باعث اولمش ايدى مقدما و حاليا دخى مشارايه قريم خانى دامت معاليه اولجانبه وران ايلچيسى درت بش يىلدن‌برو ولايتكزده عوق اولنوب كيرو عودتنه رخصت وىرىلدوكى موالات قديمه و مصافات مستديمه‌يه مخل وضع ايكن عسكر نصرت اثر ظفر نمونمز ايله اولجانبه آكين مراد ايتدكجه رخصت و اجازت همايون وىرىليوب محضا بو جانبه خلوص و موالاتكز شايع اولمغين بيجه دفعه منع و دفع اولنمق واقع اولمشدر و بالجمله سرحدمزده ايكى يىلق سفر تداركى مقرر ايكن مجرد اول طرفك احوال و امورينه وقوف و شمور ايله اكتفا اولنوب عسكر ظفر اثر سعادتمندمز طرفندن ولايتكزدن هيچ بر محله خلوص و موالاته مخل ضرر وكزند واقع اولمامشدر بناءً عليه موىاليه آدامكز آداب رسالت و اركان سفارتى كاينبغى ادا و رعايت ايلدكدنصكره كيرو اولجانبه عودت ايتديرلمشدر كركدر كه نامهٔ همايونمز وصول بولدقده مكتوب مخالصت مصحوبكز ايله عرض اولنديغى اوزره قواعد و داد مشيد و مبانىٔ اتحاد مؤيد اولوب حاجى ترخان يولى آچوب و موالات قديمه‌يى اخلاله باعث مابينده قبارتاى ايچنده حادث قلعه‌يى رفع ايليوب اولديارىدن مرور و عبور ايدن رهروان احسن و آسان وجهله آمين و سالم كذاران ايدوب ممالك محروسەمزه كچوب و مشارايه قريم خانى دامت معاليه‌نك ذكر اولنان ايلچيسنه اجازت وىرىلوب كيرو مملكت و ولايتنه عودت ايتديرىلوب طرفيندن اولان مخالصت قوى‌البنيان و بنيان مؤالفت سديدالاركان ممهد و استوار و بو قاعدهٔ مرضيه نسلا بعد نسل محكم و پايدار اولوب فراغ بال و جمهور رعايا و رفاهيت حال عامهٔ برايا بر نوعله منتظم اولاكه انك قواعد و ضوابطنه انقطاع دوران و انقراض زمانه دكين احتمال خلل و فتور و نقض و قصور يول بوليه والسلام » (1570)

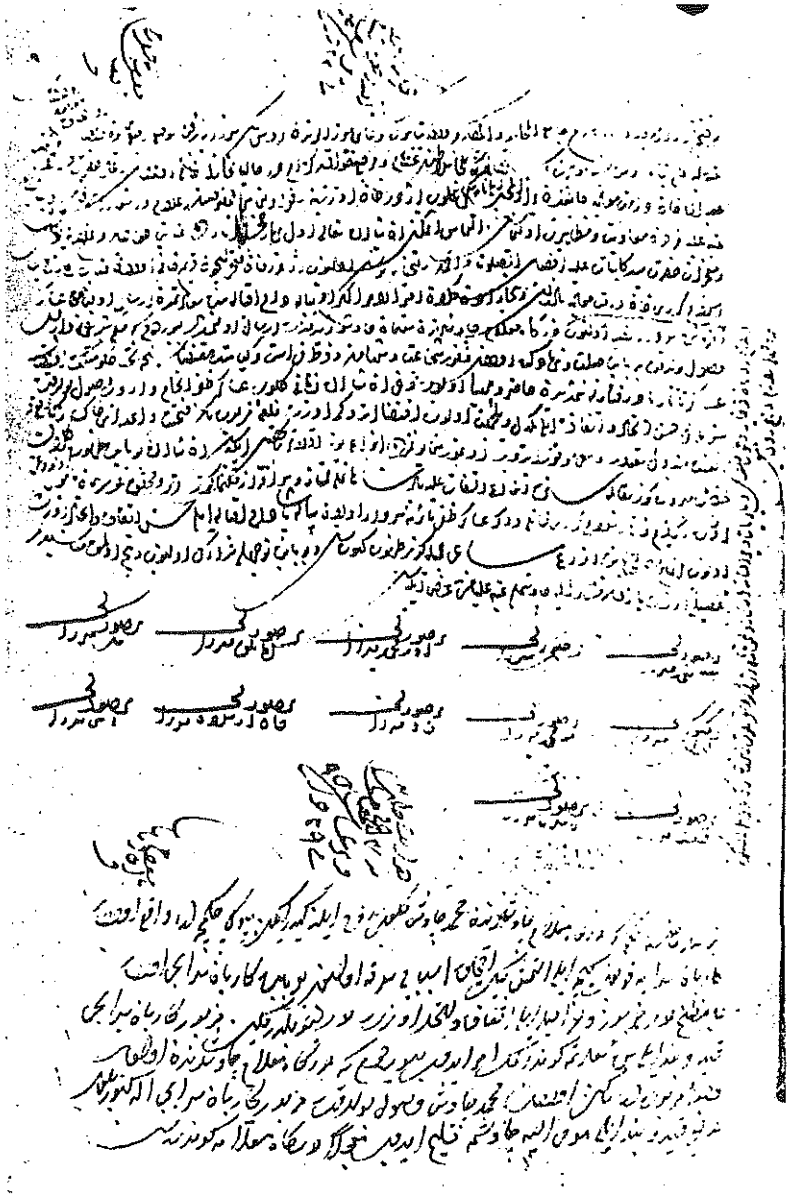
Belge XII*

«کنه بکنه حکم که *

مکتوب کوندروب مسقو قرالی الچی کوندروب اللی نفر آدم آزاق قلعه‌سنه داخل اولوب کی ایله کنه‌یه کلك اوزره اولدقلرین اعلام ایتمشسك ایمدی سدهٔ سعادتمز دائما مفتوح اولوب اکر دوستلق اکر دشمنلق اوزره کلانلره منع ورد یوقدر بیوردوم که حکم شریفله خاصه رئیسلردن قدوة الامائل والاقران مصطفی وصول بولدقده کلان ایلچیلری کی‌یه قویوب مذکور ایله سدهٔ سعادتمه کوندره‌سن» «آزاق بکنك کتخداسنه ویریلدی ٥ جا. ۹۷۸ »

* *Mühimme Defteri* 9 (34), s. 105, belge 266.

Belge XIII

I. Gazi Giray (1523-1524)*

I. Gazi Giray (1503?-1524), 1523-24'te altı ay kadar Kırım hanı olmuş, sonra *kalgay* ünvanını taşımıştır. Babası I. Mehmed Giray ile Astrahan Seferi'ne iştirak ettikten sonra, dönüşte Mehmed Giray Han'ın Nogaylar tarafından öldürülmesi üzerine, Kasım 1523'te (Muharrem 930), Kırım beyleri tarafından han ilan olundu. Yeni han kalgaylığa kardeşi Baba Giray'ı getirdi. Osmanlı padişahı doğrudan doğruya beylerin seçimi ile hanlığa geçmiş olmasından dolayı, onun hanlığını tanımadı. Amcaları İstanbul'da onun aleyhinde entrika çevirmeye başladılar. Tecrübesiz bir genç olan (20 yaşlarında idi) Gazi Giray duruma hâkim olamadı; Kırım'da kargaşalık baş gösterdi. Kabile aristokrasisinin başı, Şîrin beyi Memiş Bey, hanlık için İstanbul ile haberleşmeye başladı. İstanbul'dan, Gazi Giray yerine amcası Saadet Giray, han seçildi (Mayıs 1524). I. Gazi Giray, kendisine sadık kalan kabilelerle İstanbul'un gönderdiği hana karşı mücadeleye girişti. Nihayet Memiş Bey iki tarafı uzlaştırdı. Saadet Giray han ve Gazi Giray onun kalgayı olacaktı; fakat üç ay sonra bir bayramlaşma merasiminde, genç hanzâde arkasından vurularak öldürüldü (Ağustos 1524).

---

* *TDVİA.*

II. İslâm-Giray (1584-1588)

II. Mehmed Giray Han, Moskova tehdidini birinci plana alarak, Osmanlıların İran'a karşı doğu seferlerine katılmadığı ve padişaha karşı direndiği için İstanbul'dan yerine ilkin kardeşi Alp Giray, sonra 1584'te diğer kardeşi İslâm Giray, han tayin olundu. İslâm Giray, o güne kadar, Kanunî Sultan Süleyman ve II. Selim zamanlarında İstanbul'da rehine olarak bulunuyordu. III. Murad'ın tahta geçmesiyle sarayda önceden gördüğü iltifatı bulamadığından, Konya'ya çekilmiş, orada kendisini Mevlevîliğin mistik havasına bırakmıştı.

İslâm Giray, Kılıç Âli Paşa kumandasında 25 kadırgadan kurulu bir donanmayla Kırım'a gitti. Eski hanlık adayı Alp Giray, onun *kalgay*lığını kabul etmek zorunda kaldı. Padişahın donanmasıyla gelmiş olan İslâm Giray'a Kırımlıların çoğunluğu ve özellikle Kırım aristokrasisinin başı Şîrin beyi Âli Bey gelip katıldı. Mehmed Giray Han kaçıp, steplerde Nogayların yanına sığınmaktan başka çare bulamadı; fakat yolda yakalanarak, okunun kirişiyle boğuldu (Zilhicce 992 = 1584 başı). İslâm Giray'ın üstün gelişi, hanlık üzerinde Osmanlı egemenliğinin tekrar kuvvetle yerleşmesi demekti.

Mehmed Giray'ın katlinden az zaman sonra oğlu Saadet Giray 10.000 Nogay ile Bahçesaray önüne geldi. İslâm Giray Han, yaralı olarak Kefe Kalesi'ne, Osmanlıların yanına güçlükle kaçıp kurtu-

labildi. Saadet Giray ordusuyla Kefe önüne kadar yürüdü. Burada Osmanlı kuvvetleri ile kanlı çarpışmalar oldu.[1] Bu andan itibaren, gerçek han Saadet Giray idi.

Bu haberler İstanbul'da büyük bir telaş uyandırdı. Yeni sadrazam olan Özdemiroğlu Osman Paşa, Kılıç Âli Paşa'yı kış ortasında alelacele Karadeniz'e çıkardı ve kendisi de hazırlığa başladı. Bu tehditle beraber, çeşitli entrikalar Kırımlıların bir bölümünü İslâm Giray tarafına çekti. İslâm Giray, Kefe beylerbeyinin yardımıyla Kefe yakınında Andal Ovası'nda Saadet Giray'ın ordusuyla karşılaştı ve bu sefer rakibini bozguna uğrattı. Birçok meşhur Nogay mirzâları ölüler arasındaydı. Saadet Giray kaçmayı başardı (1584). Bir süre sonra Nogaylardan ve Don Kazaklarından aldığı kuvvetlerle İslâm Giray'a karşı ikinci bir taarruzda bulunduysa da *Kalgay* Alp Giray tarafından yenilerek Volga taraflarına kaçmak zorunda kaldı.

İslâm Giray'ın diğer kardeşi Murad Giray ise doğrudan doğruya Moskova'ya kaçtı. Murad Giray oradan gelip Nogayları, Kazakları ve Çerkesleri kumandası altına alarak İslâm Giray üzerine yürümeye hazırlandı. Padişah çara uyarıda bulundu. İstanbul'da, Astrahan'a karşı yeni bir sefer için hazırlıklara başlandı.[2]

Rus kronikleri o sırada Murad Giray'ın Astrahan'da ani olarak ölümünü İslâm Giray tarafından zehirlenmiş olmasına bağlarlar. Böylece Kırım'da Rus himayesiyle rakip hanların müdahalesi etkisizleştirilmiş oluyordu. İslâm Giray dış siyasetini doğal olarak Osmanlı hükümetinin genel siyasetine uydurdu.

Osmanlılarla işbirliği yapan Leh kralı Stefan Batori, Rusya'ya karşı taarruzlarında Kırım'ın ittifakını sağlamak için Osmanlı hükümetinin nüfuzunu kullandı. Han, çar Feodor'un oyalayıcı dostça tekliflerini dikkate almayarak, Kırım kuvvetlerini Belev, Kasalsk ve diğer Rus sınır eyaletlerine akına gönderdi. Bu kuvvetler dönüşte General Besnin'in taarruzuna uğradı. Ertesi yıl, Kırımlılar iyi kuvvetlerle akınlarını tekrarladılar ve 1587'de Krapivna'yı zapt etmeyi başardılar.

İslâm Giray Han zamanında, hanlık üzerinde Osmanlı egemenliğinin büsbütün kuvvetlendiğini gösteren bir olay yaşandı: Kırım

Hanlığı'na tâbi Nogay kabilelerinin, Bogdan arazisine saldırıyla yağmalarda bulunmaları üzerine padişah hiddetlendi ve gasp edilen mallar ile esirlerin derhal iadesini hana emretti. İslâm Giray bu emri yerine getirmeye çalıştığı gibi, bağlılığını ispat etmek için hanlık tarihinde ilk defa olarak, hutbede evvela padişahın adını okutmak usulünü getirdi.[3]

İslâm Giray Han Aralık 1588'de vefat etti ve Akkerman'da, Ulu Cami yanında gömüldü. Genelde onun hanlığı Osmanlı İmparatorluğu ile Kırım arasındaki birliği kuvvetlendirmiştir.

II. Gazi Giray (Bora) (1588-1596)

Devlet Giray'ın oğlu II. Gazi Giray (1554-1608) hayatının ilk döneminde, Osmanlı–İran savaşlarındaki faaliyetiyle göze çarpar. Bu sırada gösterdiği yararlık ve sadakatle Osmanlı sarayının ilgisini çekti; ilkin büyük kardeşi Mehmed Giray'ın Şirvan'a, Özdemiroğlu Osman Paşa'ya, *Kalgay* Âdil Giray kumandasında gönderdiği yardımcı orduya katılmıştı (1578). Bu kuvvet Osman Paşa'ya muharebe meydanında yetişerek, zafer kazanılmasını sağladı.

Ertesi yıl sefere bizzat giden Mehmed Giray Han, kışın Kırım'a dönmeye karar verince, Osmanlıların ısrarı üzerine, Gazi Giray'ı bir miktar kuvvetle Şirvan'da bırakmaya razı oldu. Gazi Giray, burada savaşlarda büyük yararlıklar gösterdi. Bir defasında Kür Nehri'ni geçen Selmas Han'a ansızın hücum ederek, ordusunu perişan etti. Padişah, bu başarısından dolayı ona iltifat dolu bir *hükm-i şerîf* gönderdi. Saliyânesini 50.000 akça artırdı.

Fakat genç ve atılgan hanzâde, sonunda bir ileri keşif hareketinde İranlılar tarafından kuşatılarak esir edildi (1581). İranlılar Osmanlılara karşı kullanmak üzere, her türlü vaatlerle onu kendi taraflarına çekmeye çalıştılarsa da, o bütün teklifleri reddetti. Bunun üzerine, Alamut Kalesi'ne hapsedildi. Bir aralık Kırım'da Mehmed Giray Han ile Osmanlılar arasında çıkan ihtilaftan ümitlenen İran Şahı, Gazi Giray'ı Kırım'a göndermeyi düşündü. Hapisten çıkara-

rak, sarayına getirtti ve iyi muamelede bulunmaya başladı. Fakat Gazi Giray, bir gün yaylaya çıkan şahın yanına gideceğini söyleyerek, Tebriz'den kaçmayı başardı. Sınırı derviş kıyafetinde geçerek, Van'a ve oradan Erzurum'a, eski silah arkadaşı serdâr Özdemiroğlu Osman Paşa'nın yanına geldi (1585). Onun yanında tekrar İranlılara karşı savaşlara katıldı. Osman Paşa ölünce, İstanbul'a geldi ve oradan Yanbolu'ya gönderildi. Burada aldığı saliyâne ile sakin bir hayat sürerken, bir gün, İslâm Giray'ın ölümü üzerine, han tayin edildiğini öğrendi (Mayıs 1588).

Mehmed Giray Han ve oğullarının isyanından ders alan İstanbul sarayı, onu sadakati ve cesareti birçok kere denenmiş en uygun bir aday sayıyordu. Gazi Giray, yanına gereği kadar Osmanlı askeri katılarak, kadırgalarla Kırım'a gönderildi. Hanlık tahtına oturunca, ilk işi kardeşlerinden Fetih Giray'ı kalgay ve Âdil Giray'ın oğullarından Baht Giray'ı *nureddîn* yapmak oldu. Gazi Giray evvela hanlığın geleneksel düşmanı Moskova'yı ezmeye çalıştı. Bir süre önce çar Feodor, Mehmed Giray partisinden Murad Giray'ı destekleyerek, Kırım'ı istila girişiminde bulunmuştu. Yeni han, Lehistan ve İsveç ile ittifak müzakerelerinde bulunduktan sonra, 1591'de, büyük bir orduyla Moskova önlerine kadar bizzat ilerledi. Han ancak 1593'te, Osmanlıların Avusturya ile savaşa tutuşması üzerine Moskova ile barış imzaladı. Çar 10.000 ruble vergiden başka, her yıl defter ile tespit olunan hediyeleri göndereceğini taahhüt ediyordu.

Avusturya Seferi'ne çağrılan Gazi Giray, ilk defa 1594 Ağustos'unda Yanık (Raab) Kalesi'ni kuşatmış olan Sinan Paşa'nın yanına gelerek bu savaşlara katıldı. Eflak isyan halinde bulunduğundan, ordusunu o zamana kadar görülmemiş bir cüretle, kuzeyden, Lehistan ve Erdel toprakları üzerinden geçirdi ve birçok çetin savaşlar verdi.[1] Yanık Kalesi'nin fethinde Kırım kuvvetlerinin büyük yararlığı görüldü. Han ertesi yıl âsî Bogdan beyine karşı arkadan hücum ederek, onu boyunduruğu altına aldı. Fakat buraya Kırım hanzâdelerinden birinin tayini için yaptığı teklif İstanbul'da reddolundu.[2] Ertesi yıl yapılan bütün davetlere rağmen, Avusturya Seferi'ne kendisi gelmeyerek, *kalgay*ı gönderdi. Haçova Meydan

Muharebesi kazanıldıktan sonra, günün kahramanı Çigalazâde Sinan Paşa'nın ısrarıyla azlolunarak, *Kalgay* Fetih Giray hanlığa geçirildi (Ekim 1596).

Fakat üç ay sonra, Çigalazâde'nin azli üzerine, Kırımlılar esasen kendi tarafında bulunduğundan, Gazi Giray tekrar hanlığı elde etti. Tebrik için elini öpmeye gelen Fetih Giray, hanın huzurunda katlolundu. Gazi Giray, *kalgay*lığı Fetih Giray'ın *nureddîni* Selâmet Giray'a, nureddînliği de Devlet Giray'a verdi. Fakat bir süre sonra Devlet Giray'ı katledince, kardeşleri Şahin Giray, Mehmed Giray ve nihayet *Kalgay* Selâmet Giray İstanbul'a kaçtılar. Bunun üzerine Gazi Giray kalgaylığı kendi oğlu Toktamış Giray'a ve nureddînliği ikinci oğlu Sefer Giray'a verdi.[3]

Gazi Giray, İstanbul'da gösterilen hoşnutsuzluğa rağmen, çeşitli bahanelerle Macaristan'daki seferlere gitmedi. Nihayet 1598'de padişah, din düşmanlarının memlekete her taraftan saldırdıklarını, harâcgüzâr Eflak ve Erdel beyliklerinin isyan ettiklerini yazdı ve handan bunların tekrar boyunduruk altına sokulmasını ve kışı serhadde geçirmesini istedi.[4] O yıl Gazi Giray ordusu ile gelip, Satırcı Mehmed Paşa ile birleşti. Onun oyu ile Varad üzerine yürümeye ve oradan Erdel'e girmeye karar verildi. Fakat bu seferden kesin bir sonuç elde edilemedi. O kış Gazi Giray Sombor'da kışladı.[5]

Han yaptığı hizmetlere karşılık olarak, vaktiyle Bogdan Beyliği'ni nüfuzu altına sokmak istediği gibi, bu sefer de, arpalık yoluyla Silistre eyaletini istedi. İstanbul buna, aracılık eden Satırcı Mehmed Paşa'yı idam etmekle cevap verdi. Gazi Giray dönmeye hazırlandı. Ancak sadrazamın gönderdiği beylerbeylerin ricalarıyla kalmaya güçlükle razı oldu. O yıl han, imparator ile Osmanlılar arasında barış için, aracılıkta da bulunmuş,[6] fakat bu bir sonuç vermemişti. O özellikle askerleri maaşsız olduğundan ve Kırım Rus–Kazaklar tarafından tehdit edildiğinden dönmek istiyordu.

1599'da, sadrazamın kumandası altındaki Osmanlı ordusuyla beraber, Tuna'yı takiben, Estergon'a doğru ilerledi. Fakat düşman yine kesin bir muharebeye zorlanmadı. Osmanlıların bütün ısrar ve ricalarına rağmen, Gazi Giray Macar serhatlerinde ikinci bir kış daha kalamayacağını bildirdi. Bundan sonra yıllarca onu bir daha

Macaristan'da görmüyoruz. İmparator hana, yıllık 10.000 altın ödemek şartıyla bir ittifak antlaşması teklif ediyor ve onu herhalde Osmanlılardan ayırmaya çalışıyordu.[7] Gazi Giray, Orta Avrupa savaş alanına, yine sultanlar idaresinde kuvvet göndermekten geri kalmamakla beraber,[8] bu İstanbul'u memnun etmiyordu.

Kendisi ancak 1602'de, tahtının tehlikeye düştüğünü görünce, mevsimin ilerlemiş olmasına rağmen ordusuyla Macaristan'a koştu. O kışı Peçuy'da av ve eğlencelerle ve şiir yazmakla geçirdi. Meşhur Osmanlı müverrihi Peçevî'yi yanından ayırmadı. 1603 baharında da Osmanlı ricali arasındaki entrikalar ve askerine verilen paranın azlığı sebebiyle bir iş yapmadan, dönüp Kırım'a gitti. Bu sırada Klausenburg'da, (Kolozsvar) hanın elçisi ile imparatorun temsilcileri arasında, ayrı barış görüşmelerine girişildiyse de, bir sonuca ulaşmadı. Gazi Giray, barış için, imparatordan yıllık 40.000 altın istiyor ve Eflak beyinin tayinine katılma teklifinde bulunuyordu.[9] 1604'te Gazi Giray Macaristan'a kendisi gitmeyerek, oğlu *Kalgay* Toktamış Giray'ı gönderdi. On üç yıl süren bu uzun savaş sırasında Gazi Giray, siyasî ve askerî bakımdan birinci planda rol oynamıştır.

Macaristan seferleri bitince, İstanbul 1607'de Gazi Giray'dan, Anadolu'daki Celâlîlere karşı, 10.000 kişilik bir yardımcı kuvvet istedi. Han bu harekâta küçük bir kuvvet gönderdi. İstanbul şimdi onun, taarruza geçen İranlılar ile çarpışmak üzere, Şirvan'a gitmesini istiyor ve ordusuna, yeniçerilerden ve eyalet askerinden kurulu bir Osmanlı kuvvetinin de katılacağını bildiriyordu.[10] Fakat bu sırada Gazi Giray, 1597'de inşasına başladığı Gazikerman Kalesi'ni tamamlayıp Kırım'a dönerken yolda vebadan öldü (Şâban 1016 = 1607 Kasım–Aralık). Veliaht olarak bıraktığı ve beylerin, geleneğe göre han ilan ettikleri oğlu Toktamış Giray'ı, İstanbul tanımadı.

Gazi Giray, Kırım hanlarının şüphesiz en büyüklerinden biridir. Yirmi yıl süren hanlığında, İstanbul'un emirlerine her zaman boyun eğmeyen Kırım aristokrasisi ile hanlığa sıradan bir eyaleti gibi hükmetmek isteyen İstanbul sarayı arasında dengeyi koruyabilmiş olmasını büyük bir başarı saymalıdır. Gazi Giray, hanlığı sadece kendi oğullarına bırakabilmek için tedbirler almıştı. Yarlığlarında,

diğer hanlardan farklı olarak, *Aba'l-Fath al-Gazi* unvanını kullanırdı. Kendine, Osmanlılar tarafından, gerçek bir hükümdar muamelesi yapılmasını isterdi.[11] Gazi Giray, siyasî becerisini, Rusya'ya karşı Lehistan ve İsveç ile ittifak yaparak, kurmak istediği çemberleme siyaseti ile Habsburglar ile yaptığı müzakerelerde ve sonunda Eflak, Bogdan ve hatta Silistre eyaleti üzerinde hanlığın nüfuzunu genişletmek için yaptığı girişimlerle göstermiştir. Bununla beraber Osmanlı kültürüne kuvvetle bağlı olan Gazi Giray, imparatorluğun selâmeti için yıllarca serhadlarda savaşmaktan da kaçınmadı. Devri, Kırım ile Osmanlılar arasındaki işbirliğinin en çok sıkılaştığı devirdir.

Gazi Giray hanlığın iç teşkilatında, Osmanlı etkisiyle önemli yenilikler yapmış olmakla da önemli bir yer tutar. Onun zamanında, han dîvânında, veziriâzam makamında bir *kapıağası* (yahut *eşik-ağası* veya *baş-ağa*) ile vezirler bulunduğunu ve kapıağasının nüfuz ve yetkilerinin arttığını görüyoruz. Bu ağalar, Osmanlılarda olduğu gibi, kullardan, özellikle de Çerkes kölelerden seçilmekteydi. Gazi Giray, yine Osmanlı etkisiyle sırf atlılardan kurulu olan Kırım ordusu içinde, bir tüfenkçi kuvveti kurdu (başlangıçta kadrosu 500 kişilikti;[12] ve bunun için, *tüfenkçi mevâcibi* adıyla bir vergi koydu. Büyük bir sanatkâr olan Gazi Giray aynı zamanda kahraman bir askerdi. 1591'de Moskova önünde yaralanmış, şiddetli atılganlığı ona Bora lakabını kazandırmıştı. Bahçesaray'da, babası Devlet Giray Han'ın türbesinde gömülüdür.

Karadeniz'de Kazaklar ve Rusya: İstanbul Boğazı Tehlikede*

Moldavya'dan Hazar Denizi'ne kadar uzanan geniş step bölgesi, yüzyıllar boyunca âsî kuvvetlerin, kaçak köylü ve askerlerin bir sığınma bölgesi olmuştur. Bu steplerde Altınordu Devleti'ne, sonraları Kırım ve Astrahan hanlıklarına tâbi Tatar kabileleri, özellikle Nogaylar, göçebe hayatı sürerlerdi. Hanların otoritesini tanımayıp bu bölgeye kaçıp sığınan kimselere Kazak (Kaçak) denirdi. Çoğu İslam dininden olmakla beraber Türk–Mogol kültürüne bağlıydılar. Stepin batı kesiminde ise Lehistan ve Rusya'dan gelen çeşitli kökenden insanlar yaşardı, bir deniz gibi uzayıp giden step, disiplinli bir devlet hayatına isyan eden "kaçak" kimselerin yurdu olmuştu. Onlar, kendilerinden önce bu steplere gelmiş olan Türk–Tatar ve Çerkes Kazaklarının kalıntılarıyla karışmışlar, onların âdet ve göreneklerini kabul etmişlerdi.

On altıncı yüzyıl ortalarından itibaren, Özü Irmağı'ndan Karadeniz'e inen Zaporog Kazaklarının, İstanbul Boğazı'na kadar tüm Karadeniz kıyılarına yaptıkları yağma ve tahrip akınları, Osmanlı İmparatorluğu için siyasî, demografik, ekonomik ağır sonuçlar doğurmuştur.[1]

---

* İlk yayını: *Çanakkale Savaşları Tarihi*, c. 1, yay. M. Demir, İstanbul, 2008.

Halkın bu akınlar yüzünden kıyıları terk edip iç bölgelere kaçmış olduğunu Evliyâ Çelebi dramatik ifadelerle anlatır. Kırım'da oturan bir Dominiken rahibi E.P. d'Ascoli, bu akınların saçtığı dehşeti şu satırlarla anlatır: "Her sene (Kazaklar) öyle acımasız tahribat yapıyorlar ki, Karadeniz'in tüm sahilleri nüfustan tamamıyla boşalmış olup ancak iyi berkitilmiş kalelerin civarı koruma altındadır. Kazaklar, yağma edip yakıp yıkıyor, halkı esir veya katlediyor, çoğu kez surlarla berkitilmiş şehirleri kuşatma altına alıyor, ele geçirince tahrip edip yakıyorlar." Fâtih'ten beri Karadeniz ve İstanbul Boğazı'nda yerleşmiş Osmanlı egemenliğini, Kazak akınları ciddi biçimde tehlikeye soktu. Yıkıcı Kazak akınlarından önce Karadeniz ve Boğaz, korsanlık hareketlerine sahne olmuş gözükmüyor.[2]

Lehistan Zaporog Kazaklarının Özü Nehri üzerinden Karadeniz kıyılarına, Don Nehri üzerinden Rus Kazaklarının Azak ve Kırım'a saldırıları, 16. yüzyıl ortalarında başlar.

Steplerden akın yapan Kazaklara karşı Osmanlı Devleti, Kırım Hanlığı'yla işbirliği halinde seferler düzenlemekten geri kalmadı. 1621 Hotin Seferi, daha sonra hetman Hmelnitsky'yi destekleme[3] ve nihayet Rusya'ya karşı Çihrin Seferi (1678-1681) bu tepkinin sonucudur, fakat bu seferler kesin bir sonuç vermedi. Zaporog Kazaklarının Rus çarının hizmetine girmesi Karadeniz için yakın tehlikenin işareti oldu. Orta Avrupa ve Akdeniz sorunları Osmanlılar için daha acil sorunlar ortaya çıkarıyor ve devlet, Kuzey Sorunu'nu Kırım Hanlığı'na bırakmak zorunda kalıyordu.

Zaporog Kazaklarının ilk saldırıları, 16. yüzyıl ortalarında Osmanlı kaynaklarında Dimitraş olarak bilinen Dmytro Vyshnevetsky'nin hücumlarıyla başladı, bu akınlar 16. yüzyıl sonlarından itibaren tüm Karadeniz sahillerine sürekli saldırılar halini aldı. Başlangıçta Leh Krallığı'na bağlı Zaporog Kazakları, Rusya idaresinde 18. yüzyıl sonlarına kadar özerk bir *hetmanlık* olarak Kırım Hanlığı ve Karadeniz'de Osmanlı topraklarına karşı devamlı tehdit oluşturdular.

Zaporog Kazakları, şayka denilen mavna biçimi gemilerle (Türk karamürsel mavnalarına benzetilir) 10, 20 bin kişilik gruplar ha-

linde Dinyeper'den Karadeniz'e inerlerdi. Osmanlılar, Özü (Dinyeper) Nehri ağzında kaleler inşasıyla Kazak filolarının Karadeniz'e çıkmasını önlemeye çalışıyorsa da, her zaman başarılı olamıyordu.

1614'te Kazakların Anadolu ve Kafkasya kıyılarına saldırıları Osmanlıları gafil yakaladı. 1620'lerde şiddetlenen bu saldırılar sonucu, Karadeniz'in bir "Osmanlı Gölü" olduğu efsanesi tarihe karıştı. 1614'te Sinop'a,[4] 1616'da Kefe'ye, 1625'te Trabzon'a Kazak saldırıları hakkında oldukça etraflı kayıtlar vardır. 1625 baharında Zaporog ve Don Kazakları birlikte zengin Trabzon şehrini yağmaladılar. O zamanki Trabzon sicillerinde bu Kazaklar, *Rus* diye adlandırılır.[5] Kazaklar bu akınlarda yağma ile yetinmeyip ahaliyi tutsak yapıp götürürlerdi.

Genelde Rus tarihçileri, Kazakları "Doğu Slavlarının kurtarıcısı" diye anarlar. Kırım Tatarlarının Rus topraklarına aralıksız akınları göz önünde tutulursa, bu karşılıklı tahripkâr akınlar, Osmanlılarla Ruslar arasında uzun mücadelenin yeni bir aşaması sayılabilir.

1615'ten itibaren Kazaklar, akınlarını İstanbul Boğazı'na kadar genişlettiler. 1624'te Boğaziçi'ne Kazak akını çok ses getirdi. Sarıyer, Tarabya, İstinye, Büyükdere ve Yeniköy'de Kazaklar yağmalayarak, yakıp yıkarak büyük tahribat yaptılar. Özellikle Kefe ve öteki Kırım limanlarından İstanbul'a buğday, un, yağ vb. erzak getiren zengin Rum navluncuların yerleşim merkezi Yeniköy'de Kazak yağması kaynaklarda özel bir yankı yapmıştır.[6]

Fransız elçisi de Césy'nin yazdığına göre, Sultan IV. Murad (hük. 1623-1640) saraydan saldırıyı kaygıyla seyretmiş; payitahtın hemen önünde bu cüretli akınlar, İstanbul halkını heyecan ve korku içinde bırakmıştır.[7]

Kazak "eşkıyası", yağma ve tutsak almada Müslüman, Hıristiyan ayırt etmiyordu;[8] ticaret gemilerine de saldırıyor, tayfayı esir veya katlediyorlardı. Bu durum, Karadeniz'de her türlü seyrüseferi tehlikeye sokmaktaydı. 1624 Beykoz akını dolayısıyla elçi Thomas Roe raporunda,[9] Kazakların Boğaz'da 300 şayka ile baskını üzerine halkın İstanbul'a kaçıp sığındığını, şehirde yıllarca korku hâkim olduğunu kaydeder.

Osmanlı–Leh savaşı sırasında 700 Zaporog şaykasının İstanbul yakınlarına saldırıda bulunacağı haberi üzerine Boğaz'daki köylerin halkı İstanbul'a kaçıp sığınmış, bunun üzerine Kaptan Paşa kumandasında 40 kadırga Boğaz'ın girişinde düşmana karşı nöbet tutmuş. Fransız elçisine göre, Karadeniz'de bir Kazak filosu görünse, İstanbul'u kaygı ve heyecan sarıyor, halk arasında Kuzey'den gelecek korkunç istilacılar hakkında türlü rivayetler yayılıyordu.[10] Osmanlı Dîvânı İstanbul'a kadar uzayan bu cüretli akınlar karşısında acele savunma önlemleri alıyordu.[11] Akdeniz filosuna ait gemiler Karadeniz'e gönderiliyor, ele geçirilen şaykalardaki Kazaklar sultanın önünde acımasızca idam olunuyordu.[12] Kazaklara karşı 1624'te Boğaz akınlarından bir yıl sonra *Karaharman'da kazanılan deniz savaşı*, bu karşılaşmaların en önemlilerindendir.

Kapudan-i Derya Damad Receb Paşa kumandasındaki donanma Zaporog Kazaklarını baskına uğratarak, 18 şayka, üç karamürsel ele geçirdi, 500 kadar esir alarak payitahta döndü (1 Ekim 1622). Üç yıl sonra 1625 Ekim'inde Receb Paşa, donanmasıyla Karaharman'da (Köstence kuzeyinde) pusuda bekliyordu. Birden büyük bir Kazak filosu (350 şayka, her şaykada 50 tüfenkçi) göründü, savaşa tutuştular. Başlangıçta Osmanlı donanması önemli zayiat vermiş, fakat sonra karşı saldırıda 172 Kazak şaykası ele geçmişti. Kazaklara karşı bu başarı, İstanbul'da önemli bir zafer gibi kutlanmıştır.

1637 yazında Don ve Zaporog Kazakları Kırım'daki kargaşa sonucu savunmasız kalan Azak Kalesi'ni baskınla ele geçirerek Rus çarına teslim etmek istemişlerdir. 1641'de Kapudan-i Derya Siyavuş Paşa'nın Azak kuşatması sonuçsuz kalmış, yeni kuvvetler gönderilmiş, çar o zaman kaleyi Osmanlı Devleti'ne karşı elde tutmanın mümkün olmadığını görerek Kazaklara boşaltma emri vermiştir. Kazaklar kaleyi yıkıp çekilmişler, Osmanlı hükümeti hayatî önemi olan Azak Kalesi'ni yeniden inşa etmiştir.

On yedinci yüzyılda Osmanlı donanmasının İstanbul'dan hareketle Karadeniz'de devriye dolaşması bir kural haline geldi. Artık "sultanın haremi" gibi girilmez sayılan Karadeniz ve İstanbul Boğazı, düşmanın cirit attığı bir alan olmuştur. Kazak saldırıları,

Kuzey'den Rus istilalarının ön habercisiydi. Kuzey'de Osmanlı İmparatorluğu için Kazak sorunu, 17. yüzyılda en önemli sorunlardan biri olarak sürüp gitti, Kuzey'de Lehistan'a ve Rusya'ya karşı savaşların esas sebebi oldu.

Zaporog Kazakları, Lehistan'a tâbi olduğu zaman Kazak hetmanı Bogdan Hmelnitsky, Lehistan hâkimiyetinden kurtulmak için bir ara Osmanlı himayesini (1644-1653) aramıştı. Fakat 1654'te Zaporog Kazaklarının çarı tanımalarından sonra Rusya Kuzey Karadeniz'de Osmanlı ülkelerini doğrudan doğruya tehdit altına almış oluyordu.

Osmanlılarla işbirliği yapan Kazak hetmanı Doroszenko sonradan ihanet ederek Rusları çağırdı. Bunun üzerine padişah, Hmelnitsky'yi hetman atayıp Rusya'ya savaş ilan etti. Osmanlı padişahı adına Kırım hanı Murad Giray, Moskova'dan "Barabaş ve Kiev'den" elini çekip Osmanlılara bırakmasını resmen istedi. Veziriâzam Kara Mustafa büyük bir orduyla Ukrayna'ya girdi. Rus ordusuna karşı çetin bir savaştan sonra Çihrin Kalesi alındı. Kırım hanı Murad Giray'ın aracılığıyla barış antlaşması imzalandı (29 Nisan 1681). Özü Nehri sınır tayin edildi. Kiev Rusya'ya bırakıldı. Sonuçta Rusya, Ukrayna'da yerleşmiş, Karadeniz'e inmeye hazırlanıyordu. Bunu, çar I. Petro gerçekleştirecektir.

Karadeniz'e inen Rusya, Boğaz'ı ve İstanbul'u tehdit altına almış sayılırdı. Osmanlı Devleti daha Fâtih döneminde Karadeniz'i bir Osmanlı gölü haline getirmeye çalıştı; 1783'te Çarlık Rusyası, Kuzey Karadeniz memleketlerini istila edinceye kadar bu ekonomik sistem yürürlükteydi. Ortodoks Rusya, Bizans'ın vârisliği iddiasıyla Osmanlı Ortodoks tebaası, Boğazlar ve İstanbul üzerinde planlar geliştirecektir.

Osmanlıların Viyana önünde bozguna uğraması (12 Eylül 1683) üzerine Osmanlılar için *Büyük Ricat* (geri çekiliş) başladı. Avusturya, Lehistan ve Venedik, papanın kutsamasıyla Osmanlı'ya karşı mücadelede *Mukaddes İttifak* ile güçlerini birleştirdiler (5 Mart 1684) ve Osmanlı'ya karşı doğuda bir kuzey cephesi açmak üzere Rusya ile görüşmelere başladılar (1684'te bir Avusturya elçi heyeti Moskova'ya vardı). Sobieski Ruslara, "Osmanlıları Avrupa'dan

kovmak günü gelmişse işte bugündür" diyordu. Moskova, her iki taraftan bir şey koparmak amacıyla, hem Mukaddes İttifak devletleriyle hem de Osmanlılarla görüşmeleri uzattı, Lehistan'dan Smolensk ve Kiev'in terk edilmesini sağladı ve 1686 baharında Mukaddes İttifak'a katıldı. Rusya'nın bu kararı son derece önemlidir. Böylece Rusya, Osmanlılara karşı gelecek yüzyıllarda Avrupa'nın ortağı olacak, Osmanlı Devleti'ni yıkmak, İstanbul'a el koymak için Hıristiyan Avrupa ile cephe birliği yapacaktır. Bunun yanında I. Petro, Rusya'yı bu ittifakla Batılılaştırma yoluna sokacaktır.

Azak ve Kırım'ı alarak, Karadeniz'e inmek Petro'nun başlıca amacı oldu. Kırım hanına gönderilen yıllık harâcı kesti. Petro topyekûn bir saldırı hazırlamakla meşguldü. 1687'de Rus ve Leh orduları birlikte harekete geçtiler. Galitsın kumandasında 100.000 kişilik bir Rus ordusu ve hetman Samoyloviç kumandasında 50.000 Kazak, Kırım üzerine yürüdü.

Balkanlar'da Avusturya karşısında güç durumda bulunan Osmanlı Devleti aleyhinde şimdi kuzeyde yeni bir cephe açılmış bulunuyordu. Kırım üzerine yürüyen büyük Rus ordusu steplerde büyük güçlüklerle karşılaştı: Kırımlılar steplerdeki otları yakmışlar, Or-Kapı önünde Rusları beklemekteydiler. Aç susuz Rus ordusu yarı yoldan Moskova'ya döndü. Lehli ordusu da Kameniçe önünden geri çekilmeye mecbur olmuştu. 1688'de Kırım kuvvetleri karşı saldırıya geçtiler, Lehistan'a girdiler. Ruslar 1688 yılını hazırlıkla geçirdi. Galitsın bu defa Özü Nehri üzerinde bekleyerek Kırım üzerine kuvvet gönderdi, sonra asıl kuvvetleriyle Kırım Yarımadası'nın geçit yeri Or-Kapı önüne geldi. Orada Kırımlılar, Galitsın'ın toplarına karşı kahramanca savaştılar, susuzluktan, açlıktan bitap düşen Rus ordusu sonunda çekilme kararı aldı, Özü'ye doğru çekilen düşmanı Kırım atlıları kovaladı.

Ruslar, başlıca sorun olan lojistik problemini çözmek, Don Nehri üzerinde bir donanma inşa etmek üzere ancak altı yıl sonra tekrar saldırıya geçecektir. Bu arada Kazaklar Kırım üzerine saldırılarda bulundular. 1695'te çar Petro'nun Batı'dan getirdiği danışmanların yardımıyla modernleştirdiği Rus ordusu, Kazaklarla birlikte Azak Kalesi önüne geldi (10 Temmuz 1695). Kırım ve

Osmanlı kuvvetlerinin saldırıları karşısında 96 günlük bir kuşatmadan sonra çadırlarını toplayıp çekilmek zorunda kaldılar. Ertesi yıl Petro, özellikle Don Nehri'nde büyük bir donanma yaparak Zaporog Kazaklarıyla Azak üzerine tekrar geldi, Azak Kalesi teslim oldu. Azak'ın düşmesi haberi İstanbul'da bir felaket gibi karşılandı, şimdi İstanbul'un tehlike altına girdiği kabul ediliyordu.

Rusya 1768-1774 Savaşı sonunda imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması'yla (21 Temmuz 1774) Azak'tan başka Karadeniz'in stratejik çıkış noktaları Kerç ve Yeni-Kale kalelerini alarak Karadeniz'e indi, ticaret gemilerinin bu denizde serbest seyrüseferini ve en ağırı Kırım Hanlığı'nın bağımsızlığını kabul ettirdi. Hanlık üzerinde mücadele sürüp gitti, sonunda Aynalıkavak Antlaşması'yla (21 Mart 1779) Rusya'nın Karadeniz'de serbest seyrüsefer hakkını elde etmesi üzerine Batı devletleri, Fransa ve İngiltere'de sultandan aynı hakları istediler; böylece Batı için Boğazlar'dan serbest geçiş konusu, *Boğazlar Sorunu* gündeme geldi.

Kırım'da halk, antlaşmanın bağımsızlık maddesinden çok rahatsızdı ("great reluctance").[13] Batı devletleri Osmanlıların Rusya'ya karşı yeni bir savaştan kaçınmasını ısrarla istemekteydiler. Rusya'nın hanlığı yutmasına karşı değildiler. Rusya ile ticarî ilişkilerine önem veriyorlardı. Aynalıkavak Antlaşması bu koşullar altında imzalandı. 1782 yazında Rusya askeri Kırım'a girdiği zaman, Bâb-i Âlî, Batılı devletlerden yardım bekledi. Batılı devletler, Rusya'ya karşı Osmanlılara destek vermediler. Çariçe, o zaman bu devletlerin içinde bulundukları sıkıntılardan (İngiltere, Amerikan kolonileriyle uğraşıyor) yararlandı. Avusturya, Bosna üzerindeki emelleri sebebiyle Rusya'yı destekliyordu. Osmanlı Devleti yalnızdı. Katerina, Kırım Hanlığı'nı, Osmanlı Devleti'ne karşı yeni bir savaş açma tehdidiyle ülkesine kattı. Hanlık toprakları tüm Karadeniz kuzey kıyılarını kapsadığından Rusya tam anlamıyla bir Karadeniz gücü haline geldi. Osmanlılar şimdi İstanbul ve Boğaz'ın doğrudan doğruya tehlike altına girdiğine inandılar, savaşı dahi göze aldılar. Batı'nın hareketsizliği karşısında[14] Osmanlı Devleti "zayıf, ortada kalmış ve şaşkın"[15] bir halde Kırım'ın Rusya tarafından ilhâkını kabullenmek zorunda kaldı (8 Ocak 1784).

1783'ten sonra Rusya Karadeniz'de nüfuz alanını genişletmek, özellikle Kafkaslar'da Gürcistan'a sarkmak istiyordu. İngiliz diplomasisi şimdi Osmanlı ülkesinin bütünlüğü, İstanbul ve Boğazlar için Bâb-i Âlî'nin arkasında duruyordu (1790-1791).[16] Katerina şimdi Türkleri Avrupa'dan (Rumeli) tamamıyla çıkarmak, hatta İstanbul'a sahip olmak arzusundaydı. Bu tarihte İngiltere Rusya'nın İstanbul'u ele geçirip Akdeniz'de bir rakip haline gelmesinden endişeliydi.

Öbür taraftan, Karadeniz'in doğal kaynakları ve İngiliz mamulleri için iyi bir pazar olması gerçeği dolayısıyla, İngilizler bu denize girmek için yakından ilgilenmeye başladı. Osmanlılar yeniden Kırım'a gelirse, Karadeniz'den bütün Hıristiyan milletleri kovabileceği korkusu, yani Karadeniz'in ve Boğazlar'ın tekrar kapatılabilirliği İngilizleri düşündürmekteydi. Karadeniz'in, Baltık Denizi ticaretinin yerini alacağı düşünülüyordu. Karadeniz kuzeyindeki steplerdeki doğal zenginlikler, özellikle hububat stokları, şimdi Rusya tarafından Karadeniz ve Boğazlar'dan serbestçe geçip Batı memleketlerine sevk olunuyordu. Karadeniz'in bir "Osmanlı gölü" olduğu yıllarda Karadeniz memleketlerinin zengin kaynakları, İstanbul'u besliyordu. Osmanlılardan önce bu stepler Ortaçağ'da İtalya'yı besliyor, Venedik ve Ceneviz Boğazlar'da serbest geçişe hayatî bir önem atfediyorlardı. 1783'ten sonra Osmanlı Devleti bu kaynakları kaybetmekle kalmıyor, Boğazlar ve İstanbul tehlike altına giriyordu.[17]

III. İslâm-Giray (1644-1654)

Kırım hanlarından III. İslâm Giray, Selâmet Giray Han'ın en büyük ve en nüfuzlu oğluydu. Canbek Giray zamanında Lehistan'a karşı kalgayın yanında katıldığı bir seferde düşmana esir düştü ve yedi yıl orada kaldı. Lehliler onu hareketlerinde serbest bıraktılar, hatta Prusya'ya ve Dinyeper Kazaklarına karşı yaptıkları seferlerde, küçük bir kuvvetle yanlarına aldılar. Çeşitli girişimlerden sonra, nihayet IV. Murad onu kurtarmak için Lehistan'a Kara Mustafa adında birini elçi olarak gönderdi. Lehliler padişahın tersanesinde esir bulunan on Boyar'ın kendilerine iade edilmesi koşuluyla onu serbest bıraktılar, İslâm Giray gelip, Yanbolu civarında yerleşti.

1637'de Bahadır Giray, han olunca onu *kalgay* yaptı. İslâm Giray kalgaylığında, mütegallibeliğe kalkışan Mansur beylerinin Bahçesaray'da ortadan kaldırılmasında büyük rol oynadı; fakat sonradan Jana Çerkes beyine karşı yaptığı seferde başarılı olamadı. Bahadır Giray Han ölünce (Ekim 1641), hanlığın kendisine verilmesi için İstanbul'a kardeşi Kırım Giray'ı gönderdiyse de, sadrazam Kara Mustafa Paşa'nın etkisiyle hanlık orada küçük kardeşi Mehmed Giray'a verildi. İslâm Giray İstanbul'a çağrıldı ve Kale-i Sultaniye'de zorunlu ikamete gönderildi.

Orada, kalgaylığında eşik-ağası olan Sefer Gazi Ağa vasıtasıyla entrikalara başladı. Bunun üzerine Rodos'a sürüldü. Fakat Cinci

Hoca'yı elde ederek, iki ay sonra İstanbul'a çağrıldı ve idaresizliği öne sürülen[1] Mehmed Giray Han'ın yerine, hanlık ona verildi (Haziran 1644). Kırım'da hiçbir sorunla karşılaşmadan tahta geçen İslâm Giray, kardeşi Kırım Giray'ı *kalgay*, Gazi Giray'ı da *nureddîn* seçti. Kırım Giray'ın bir süre sonra vefatı üzerine, Gazi Giray *kalgay* ve diğer biraderi Âdil Giray *nureddîn* olmuşlardır. Sefer Gazi Ağa ise baş-ağalığa getirildi.

İslâm Giray dönemi sadece Kırım'ın iç tarihi için değil, Karadeniz kuzeyinde Türk–Rus ve Leh siyasî ilişkileri bakımından da çok önemli gelişmelere sahne olmuştur.

İslâm Giray Han, ilkin Çerkes beyleri arasındaki rekabet ve kavgalar sebebiyle[2] Jana beyi Hakşumak[3] üzerine yürüdü; onu baskına uğratarak, bütün adamlarıyla beraber kılıçtan geçirdi ve yurdunu yağma etti (1644). Bu suretle Çerkesler üzerinde hanlığın hâkimiyetini sağlamladı.

Selefi zamanında Moskova'ya karşı girişilen büyük sefer, İslâm Giray zamanında başarıyla sona erdirildi. Rus çarı Mihail Romanov, yeni hana her yıl gönderilen "uluğ hazine ve bölekleri" yollamakta kusur etmedi ve İslâm Giray da 1644 yılı sonunda, Rus elçileri önünde barış ve dostluk antlaşmasını yemin ile onayladı.[4]

Ertesi yıl çar Mihail ölünce, 1645 kışında, *Nureddîn* Gazi Giray yönetiminde, Moskov topraklarına yine bir sefer yapıldı ve 6.300 esir alındı. Han yeni çar Aleksey Mihayloviç'e yazdığı mektupta, gönderilen kürklerin çok aşağı vasıfta olduğundan şikâyet etmekte ve Don Nehri'nden çıkan sekiz Kazak şaykasının padişahın topraklarını yağma ettiklerini ve Azak'a giden iki kadırgaya saldırdıklarını, bu sebepten kardeşi *Nureddîn* Gazi Giray'ı Rus topraklarına akına gönderdiğini yazmaktaydı. 1646'da Azak Kalesi'ne yeni bir Kazak taarruzu haberleri Osmanlı hükümetini endişeye düşürmüştü.[5] *Nureddîn* idaresinde gönderilen bir ordu, Rus, Kazak, Çerkes ve Nogaylardan oluşan düşmanı Azak civarındaki çarpışmalarda dağıtmayı başardı (Temmuz-Ağustos 1646).[6] Çar dostluk antlaşmasını yenilemek için elçiler gönderdi. Han çarın iki yıllık hazine ile bölekleri göndermesi ve Moskova'ya bağlı Kazakların Kırım'a ve padişahın arazisine saldırılarına meydan vermemesi şartıyla antlaşmayı yeniledi.[7]

1647 yılında Şîrin beyi Karaş Mirzâ, hanın iznini almadan, kendi başına 10.000 kişilik bir kuvvetle yeni bir sefer yaptıysa da, karın çokluğundan ve Ruslar yeni savunma hatları kurduklarından tam bir başarısızlığa uğradı. Bundan sonra Rusya'ya uzun süre akın yapılmadı.[8]

Rus çarı, 1651 ve 1652'de "hazineyi" düzenli göndererek dostluk ilişkilerini sürdürmekteydi.[9] Bununla beraber, han Don Kazaklarının akınlarından daima şikâyet etmekte ve bunun Osmanlı padişahı ile çar arasındaki ilişkileri bozacağını belirtmekteydi.[10] Beyaz Rusya ve Ukrayna üzerinde Lehistan ile hayatî meseleleri olan çarlık, Kırım hanı ve Osmanlı sarayıyla iyi ilişkiler sürdürmeye dikkat ediyordu. Hatta İslâm Giray Han 1653'te, Lehistan'a karşı ortaklaşa hareket için ittifak teklif etti. Ruslar ancak 1654'te harekete geçtiler. Halbuki bu tarihte Lehistan ile barış yapılmış ve az sonra da İslâm Giray ölmüştü. İslâm Giray'ın eski rakibi olan yeni han Mehmed Giray, yapılmış olan barışı bozamayacağı cevabını verdi.[11]

İslâm Giray'ın Lehistan'a karşı izlediği siyasete gelince, o tahta çıkar çıkmaz, krala Mustafa Bey adındaki elçisiyle gönderdiği cülûsunu bildiren mektubunda "bizim murâd-i hümâyûnumuz eslâf-i izâmımızdan ziyade dostluk demektir" demişti. Bu mektupta özellikle, iki ülke arasındaki iyi ilişkileri bozan Zaporog Kazaklarına karşı ortaklaşa hareket etmeyi tavsiye ve nihayet "vergi ve hedâyânın" düzenli olarak gönderilmesini ihtar ediyordu.[12]

Fakat aynı yıl içinde Zaporog Kazakları Lehistan tâbiyetini bırakarak hana katıldılar. Bu Doğu Avrupa tarihinin en önemli olaylarından biri olmuştur. Türk kaynaklarına göre han gelen Boyarlara saygı gösterdi ve Lehistan'a karşı yapılacak seferlerde yardım vaat etti,[13] Hmelnitsky'ye de "hetmanlık" payesi verdi.[14] Hetman, Or-beyi olan Argın Togan Bey ile beraber, Leh ve Rus topraklarına sürekli akınlara başladılar. Kaynaklar bu akınların çok başarılı olduğunda ve Kırım'a pek büyük miktarda ganimet girdiğinde söz birliği eder.

İstanbul, kadınlar saltanatının en kötü günlerinde, Girit Savaşı'nın doğurduğu buhran içinde bocalar ve kuzeyde çekingen bir siyaset takip etmek isterken, İslâm Giray, 40.000 Kazak'ın kendi-

sine tâbi olduğunu öne sürerek bu fırsattan hakkıyla yararlanmaya çalışıyordu. Hatta onun bu sırada İstanbul sarayına karşı biraz başına buyruk bir tavır takındığı bile görülmekteydi. Han 1648-1653 yılları arasında, Kazaklar ile beraber Lehistan'a karşı yaptığı bütün seferlerde, Lehlileri yenilgiye uğrattı. Lehistan'a karşı İsveç ile de siyasî ilişkiler kurarak, 1650 tarihinde Mustafa Bey'i elçi olarak bu ülkeye gönderdi.[15]

Fakat onun Lehliler ile barış antlaşması imzalaması üzerine, isteklerinin tamamıyla yerine getirilmediğini gören Kazaklar Moskova'ya başvurdular ve Pereyaslavl Kararı ile çara bağlılıklarını sundular (1654). Halbuki 1653'te, daha İslâm Giray Lehistan'a karşı sefere çıkmadan önce, Zaporog Kazakları padişaha elçilerini göndererek bağlılıklarını sunmuşlar ve *tabl u 'alem* almışlardı.[16]

Kısacası İslâm Giray dönemi olayları, Osmanlı İmparatorluğu'nun kuzeydeki durumu bakımından olağanüstü gelişmelere yol açmış ve Kara Mustafa Paşa'nın Çihrin Seferi'nin ön hazırlıklarını oluşturmuştur.

İslâm Giray zamanında, Kırım içerisinde de önemli olaylar yaşanmıştır. İstanbul'da çevirdiği entrikalarla sonunda İslâm Giray'ın han olmasını sağlayan *ulug-aga* Sefer Gazi, devlet içinde aşırı bir nüfuz kazanmıştı. Moskova'ya gönderdiği mektuplarda kullandığı unvanlar, alışılmamış bir azamet taşıyordu (hanın "ulug-agası ve dustûr-i ekrem müşir-i efham veziriâzam vekîl-i mutlakları bolgan Sefer Gazi Ağa").[17] Karaçu mirzâlarının, yani Kırım kabilelerinin en büyüğü sayılan dört kabile beyinin tuttuğu Sefer Gazi ile kapıkuluna dayanan *Kalgay* Kırım Giray Sultan arasındaki rekabet gerçek bir iç savaşa yol açtı.

Hanın kapıkulu (maaşlı askeri ve saray halkı), maaşlarını kesmiş olan Sefer Gazi Ağa'ya karşı, *kalgay* ile beraber cephe alarak onu azlettirdi. Sefer Gazi ilkin Kefe'ye kaçtı; fakat orada da hayatının tehlikede olduğunu görerek, mirzâların yanına sığındı. Bu mirzâlar Rus ve Çerkes seferlerinde alınan ganimetlerin paylaşımından memnun değildiler. Hatta Şîrin Kutlu-Şah'ın Rus Seferi'nde aldığı ganimetlerden, han hesabına *hums* alınırken karışıklıklar çıkmış ve kan dökülmüştü. Bunlar kapıkulu ve *kalgay*a karşı Sefer

Gazi'nin davasını benimseyerek, onun eski makamına getirilmesini ve yeni ağaların kendilerine teslimini istediler; aksi takdirde, çarpışmaya hazır olduklarını bildirdiler.

Han, *kalgay* ve *nureddîn* ile beraber, bunların üzerine yürüdü. Akmescid ile Karasu arasında iki taraf savaşa tutuştu (Ağustos 1645). Mirzâlar yenildi; kabileleri ile Or-Kapı'dan (Perekop kıstağı) çıkarak steplere gittiler ve istekleri yerine getirilmediği takdirde Dinyeper ve Akkerman'a gidip yerleşeceklerini bildirdiler. Nihayet ulemanın aracılık etmesi ve tam da o sırada çar öldüğünden, hanın Rusya'ya yeni bir sefer yapılması teklifinde bulunması üzerine gelip itaat ettiler.

Aynı zamanda bu tarihte, Kırım'da büyük bir kıtlık hüküm sürmekteydi. Moskova Seferi bittikten sonra kavga yeniden alevlendi. Han, İstanbul'a müracaat ile Bahadır Giray Han zamanında ülkeden kovulmuş olan Mansurîleri tekrar geri çağırdı. 1647 baharında Or-Kapı dışında mirzâlar ile yeniden kanlı bir savaş başladı; geçici bir uzlaşmadan sonra, yeniden ihtilal çıktı ve han ordusu ile harekete geçti. Kaçan mirzâlar bu sefer padişaha başvurdular. İstanbul'dan soruşturma için bir çavuş gönderildi (Ağustos 1647). Bununla beraber han Şîrin, Sicivut ve Dayır mirzâlarının mülklerini *nureddîn*e verdi; fakat nihaî zafer yine mirzâlar tarafında kaldı. Mansurîlerin katılmasıyla kuvvetlenmiş olan mirzâlar hana karşı yürüdüler. İslâm Giray bu sefer savaşa girişmeyerek, karşı tarafın isteklerini kabul etti ve Sefer Gazi'yi eski makamına getirdi. Böylece hanlığa karşı Kırım'ın ileri gelenleri tekrar üstünlük sağlamış oldu. Zaten İslâm Giray Han zamanında dış siyasette görülen bağımsız ve enerjik hareket hattı da, esas itibariyle bu ileri gelenlerin eseridir.

Genellikle İslâm Giray dönemi Moskova ve Lehistan'a karşı kazanılan önemli siyasî ve askerî başarılar, ganimetin bolluğu ve bunun sonucunda tamga akçası vergisinin kaldırılması sayesinde, Kırım tarihinde mutlu dönem sayılmaktadır.

İslâm Giray, "gayet hakîm, mütedeyyin ve halîm meşrep" bir insan olarak nitelenir.[18] 1654 Haziranı'nda (Şâbân 1064), oğullarına sünnet düğünü yaptığı sırada şirpençeden vefat etmiştir.

IV
VİYANA BOZGUNU YILLARINDA (1683-1689) OSMANLI İMPARATORLUĞU VE KIRIM HANLIĞI

Büyük Bozguna Genel Bakış

Her devletin tarihinde olduğu gibi, Osmanlı İmparatorluğu tarihinde de bütün bir çağın tarihî gidişine etki yapmış sürekli büyük karşılaşmaları, belli jeopolitik durumlar etrafında toplamakla, bu uğraşıların tarihini daha toplu ve geniş biçimde kavramak mümkündür. On yedinci yüzyıl Osmanlı tarihinde Girit'in alınması ile (1699) bunalımlı dönemlerinden biri kapanıyordu. Bu uğraşı, yüzyıllarca Osmanlı–Venedik ilişkilerini belirleyen Doğu Akdeniz'de egemenlik sorununun bir evresiydi. On sekizinci yüzyıla kadar Habsburglara karşı yapılan savaşlar da Orta Avrupa'da bir üstünlük kurma sorunu etrafında toplanabilir. Bunun gibi, bütün 17. yüzyıl boyunca imparatorluğu uğraştıran Ukrayna–Kazaklar mücadelesini de Kuzey Step bölgesi ve Karadeniz'de egemenlik sorununa bağlamak, sonraki gelişmeler göz önüne alınırsa, hiç de yanlış olmaz. Osmanlı İmparatorluğu için Kuzey Sorunu, Büyük Petro ile meydana çıkmış bir sorun değildir. Karadeniz'e gelmek için, Kuzey Karadeniz steplerinden geçmek gerekir. Bu sebepten sorunu, Moskova Knezliği'nin Altınordu'nun mirasını adım adım yutarak Karadeniz kuzeyindeki Türk bozkırını ele geçirmeye başladığı döneme, 16. yüzyıla kadar çıkarmakta abartma yoktur.[1] Bu, sonraları Boğazlar'a kadar genişleyecek siyasî bir yayılışın ilk aşamasıdır. Çünkü bu bölgeyi savunma, imparatorluk için Kırım'ın,

Karadeniz'in ve nihayet İstanbul'un savunulması olacaktır. On yedinci yüzyıl sonundaki çetin uğraş içinde Kırımlılar ve Osmanlı devlet adamları bunu iyice sezmiş ve ilk defa Kırım'ın Ruslara, İstanbul'a saldırmak için bir köprü olacağını söylemişlerdir.[2]

On yedinci yüzyılda imparatorluk için Kuzey'de bir Deşt-i Kıpçak (Ukrayna) sorunu vardı ve bu tarihte Kazakların esas rolü oynadığı bu bölgede, devlet, karşısında ilkin Lehistan'ı sonra Rusya'yı bulacaktı. Yüzyılın ilk yarısında İstanbul Boğazı'na kadar genişleyecek olan Kazak saldırıları,[3] 1621-1623 Türk–Leh Savaşı, IV. Murad'ın 1634 Leh Seferi, 1672-1676 Türk–Leh Savaşı, 1677-1681 Türk–Rus Savaşı bu meselenin başlıca evrelerinden başka bir şey değildir. Fakat bütün bu savaşlarda, Osmanlı Devleti yanında en önemli yeri daima Kırım Hanlığı'na ayırmak gerekir. Çünkü burada, doğrudan doğruya Osmanlı İmparatorluğu değil, çağdaşların dediği gibi, onun "sağ kolu" olan Kırım Hanlığı hâkim bulunmakta[4] ve bu uğraşıyı daha çok Osmanlıların uydusu olan bu devlet yürütmektedir. Burada yalnız şunu hatırlatalım ki, 17. yüzyıl sonlarına kadar Osmanlı Devleti'yle Rusya arasında bu bölgeyi ilgilendiren ilişkilerde daima Kırım hanları aracı olmuşlardır.[5] Daha 16. yüzyıl ortalarında, Evliyâ Çelebi'nin dediği gibi, Kuzey'den gelen tehlikeye karşı Osmanlılar önünde "sedd-i sedîd" olan bu devlet, gittikçe güçlenen Rus Devleti önünde uzun zaman direnemezdi, bunun için Osmanlı İmparatorluğu'nun arkadan kuvvetli dayanağı, bu dönemde her zamandan çok gerekmekteydi.

On yedinci yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu için en büyük sorunun daha çok Orta Avrupa'da olduğunu unutmamak gerekir. 1526'dan 1699'a kadar Osmanlı siyasî tarihi Orta Avrupa sorunu etrafında dönmüştür. Kırımlılar coğrafî konumları sonucu, bütün kuvvetlerini kuzeyden gelen tehlike önünde toplamak istedikleri halde Osmanlı hükümeti onları daima, Orta Avrupa savaş meydanlarına sürüklemek isteyecektir. Osmanlı Devleti'nin, böylece Kuzey işlerini ertelemek zorunda kalması, ilkin Kazakların Karadeniz kuzeyindeki stepleri gittikçe daha yoğun Slavlaştırmalarına meydan vermiş ve nihayet burada onları egemenliği altına almak isteyen üç devletten (Osmanlı Devleti, Lehistan, Rusya) en kuv-

vetlisi olan Osmanlı İmparatorluğu'nun aldırmazlığı, 17. yüzyılı dolduran uğraşı sonunda Ruslar yararına sonuçlanmıştır.

Son olarak Kara Mustafa, Deşt (Ukrayna) için Ruslarla mücadeleye bir an önce kesin bir çözüm bulmak için bütün kuvvetleriyle, Rusya üzerine yüklendi. Sonuçta, imparatorluk en önemli sorun olan Orta Avrupa sorununu kökünden çözmek istedi ve böylece devleti, Tuna üzerinde büyük bir savaşa sürükledi. Bu durum, devleti Kuzey işlerinde ister istemez hareketsiz bırakacak, buradaki uğraşı yalnız Kırım Hanlığı'nın omuzları üzerine yüklenecek, hatta hanlık kuvvetlerinin bir kısmının da Orta Avrupa'daki ölüm kalım uğraşısı için harcanmasına neden olacaktır. Bu harp sonunda imparatorluğun ve hanlığın bir daha belini doğrultamayacak bir şekilde çöküşü, Habsburgları Balkanlar'a Rusları Kırım'a, Karadeniz kapılarına kadar getirmiştir. On sekizinci yüzyılda imparatorluk için artık Kırım ve Karadeniz'in savunması başlıca sorun olacak ve Kırım da düşünce, ölçüsüz büyüyen Rus tehlikesi doğrudan doğruya İstanbul üzerine çökecektir. Böylece görülüyor ki yüzyıl süren bir mücadelenin son kanlı dönemi olan 1683-1699 Savaşları, gerek Orta Avrupa, gerek Kuzey sorunlarının imparatorluk zararına kesin çözüm biçimine bağlandığını gösteren son derece önemli bir dönemdir.

1683 Viyana Seferi

Orta Avrupa Sorunu

Kanunî Süleyman döneminden beri imparatorluğun en önemli sorunu, daima Habsburglara karşı Orta Avrupa sorunu olmuştur.

Tuna'nın geçtiği Macar Ovası doğuda ve kuzeyde Karpatlar, batıda Alpler, güneyde Sırp–Bosna dağ zinciriyle tam bir havza manzarası gösterir. Tuna bu havzaya Karpatlar'la Alpler'in yaklaştığı noktada, Viyana önünden girer ve Belgrad'dan biraz ileride Demirkapı'da çıkar. Havzanın kapıları doğuda, Belgrad üzerinden Balkanlar'ın içine götüren Morava Vadisi, batıda Viyana'dır. Osmanlılar tarafından Mohaç'ta yıkılan Macaristan Krallığı işte bu jeopolitik birlik içine yerleşmişti. Kanunî'nin fütuhatı ile bu birlik üçe bölündü:

Ortadaki zengin ova doğrudan doğruya Osmanlı idaresi altına geçti.[1] Doğuda zaten eskiden beri özerk bir Transilvanya, Erdel Beyliği adı altında Osmanlılara tâbi Protestan bir beylik halini aldı. Batıda, Karpatlar'dan Adriya'ya kadar dar bir toprak şeridi (Osmanlıların Orta Macar'ı) Habsburgların elinde kaldı.

Macar Meselesi

Tarihî ve coğrafî koşullar, iki tarafı da havza üzerinde tam olarak egemenlik iddiasına götürüyor ve bu yüzden Hıristiyan ve Müslüman iki imparatorluk arasında aralıksız bir uğraşı sürüp gidiyordu. Resmen harp olmadığı zaman da hudutlarda, geniş ölçüde karşılıklı alanlarla harp hali devam ediyordu. Bu uzun uğraşı, Karlofça Antlaşması ile Avusturya lehine kesin bir çözüme varmazdan önce başlıca şu evrelerden geçti:

1) 1526-1606 dönemi: Macaristan'da Osmanlı fütuhatı ve üstünlüğü (bu dönemde Habsburglar Macaristan Krallığı'ndan elinde kalan Orta Macar için padişaha yıllık 30.000 altın vermekteydi).
2) 1606-1658: Orta Macar üzerindeki egemenliğin Avusturya'ya bırakılışı. O dönemde Avusturya batıda Otuz Yıl Savaşları ile Osmanlılar doğuda İran savaşları ve iç kargaşalıklarla uğraştıklarından Macaristan sorunu ile gereğince ilgilenemedikleri ve bundan yararlanan Erdel beylerinin (özellikle Rakoçiler) üstünlük kurmaya çalıştıkları dönemdir.
3) 1658-1683: Osmanlıların Köprülüler idaresinde bütün Macaristan üzerinde üstünlüğü yeniden ele almaya çalıştıkları dönem (Köprülü Fazıl Ahmet Paşa, hiç olmazsa Orta Macar için eski 30.000 altın vergiyi yeniden almaya çalışacaktır).

Kara Mustafa'nın Savaşçı Siyaseti

Kara Mustafa, işte bu üçüncü dönemde Orta Macar'ı tamamıyla Osmanlı hâkimiyeti altına alarak Macaristan meselesini kesinlikle çözmek, hatta havzanın batı kapısı Viyana'yı da alarak geniş ölçüde Orta Avrupa sorununu ele almak kararıyla harekete geçecektir.[2] Büyük Köprülülerin halefi sıfatıyla o, bütün görkemiyle Kanunî zamanındaki saldırı gücüne erişen bir imparatorluğun başında bu işi başaracağına inanıyordu. Fakat bilindiği üzere, özellikle Avrupa'nın Otuz Yıl Savaşları'ndan sonra askerlik tekniklerinde ve si-

lahlarda kaydettiği ilerlemeler ve Türk tehlikesi karşısında bütün Hıristiyan Avrupa'nın gösterdiği dayanışma[3] karşısında bu girişim, tamamıyla ters bir sonuç vererek, bütün Macar-eli Habsburgların eline düşecektir.

On altıncı yüzyıldan başlayarak Orta Avrupa'da[4] büyük bir siyasî rol oynayan Osmanlı İmparatorluğu, bundan sonra burada yerini tamamıyla Habsburglara bırakmakla kalmayacak, aynı zamanda kendisi için şimdi bir Balkan sorununun ortaya çıktığını görecektir. Osmanlı Devleti, Panonya Havzası'ndan batı kapısını aşamadığı halde Avusturya, bir aralık doğu kapısını geçerek Morava Vadisi'ne ayak basacaktır (1718 Pasarofça Antlaşması).

Viyana Seferi ve ondan sonraki uğraşı, Kara Mustafa'nın şan ve şöhret hırsına bağlanmaktan ziyade, bu çerçeve içinde incelenir; böyle yorumlanırsa daha iyi anlaşılacağına şüphe yoktur.

Köprülülerin Erdel'de Rakoçiler yüzünden sarsılan Osmanlı egemenliğini yeniden kurmaya kalkışmaları ve buna karşı batıda Fransa tarafından bozguna uğratılmış olan Avusturya'nın, doğuda Macaristan üzerinde nüfuzunu artırmak amacıyla bu ülkenin işlerine karışmak istemesi, 1658'de Orta Avrupa'da Osmanlı–Habsburg çatışmasını yeniden alevlendirmişti. Bu yüzden çıkan mücadele Vasvar Barışı ile (1664), 1606'daki sınırlar üzerinde şöyle böyle kapanmıştı. Fakat sınırlarda karşılıklı çarpışmaların ardı arkasının gelmemesi ve Macarlar arasındaki bitmez tükenmez kaynaşma, sorunun bir çözüme kavuşmadığını göstermekteydi.

Kara Mustafa'ya göre "Rapa'da" (yani Raab Nehri üzerinde Saint Gothard'da) devletin şerefine sürülen lekeyi silmek gerekti.[5] Bu sorunda Macarların tutumu çok önemliydi. Geleneksel bağımsızlığına ve imtiyazlarına pek bağlı olan Macar aristokrasisini kazanmak gerekiyordu. Orta Avrupa'da, batıdaki örneklerine göre merkezî bir monarşi kurmak emelinde olan Habsburglar, Macarların özgürlüklerini –hükümdara isyan hakkını bile tanıyan Macar Anayasası'nı, Macar Diyeti'ni, Komitaları– kaldırmak ve başka yerlerde olduğu gibi, burada da Katolik Habsburglara karşı millî direnişin başlıca temeli olan Macar Protestanlığını tamamıyla söküp atmak azmindeydiler.

Osmanlılar ise bu girişimlere karşı Macarların koruyucusu rolünü benimsediler. Gerçekten Habsburg hükümdarları idaresinde Macar özgürlüklerini saklayabileceklerini sanan ve Müslüman Osmanlılar idaresi altına girmektense, Avusturya idaresinde kalmayı tercih eden bir bölüm Macarlar –özellikle Katolik Macarlar– vardı. Fakat Habsburgların bazen zalimce bir şekil alan dinî ve siyasî baskıları karşısında –burada Cezvitlerle, Türklere karşı koymak bahanesiyle tutulan Alman askeri işbirliği yapıyordu– Macarlar, nihayet isyan bayrağını kaldırdılar. 1670'te Yukarı Macaristan ayaklandı. İmparator şiddetli önlemlerle isyanı bastırmayı başardı ve isyanı düzenleyen başlıca Macar büyükleri Viyana'da idam olundu.

Fakat bir bölüm âsîler, her zaman Protestanlığı ve millî kurumların savunucusu rolünü oynamış olan Erdel Beyliği'ne sığınarak Bâb-i Âlî'den yardım istediler. Köprülü Ahmed Paşa, devleti Avusturyalılarla sonucundan pek emin olamadığı yeni bir savaşa sürüklemekten çekindiği için, âsîlere kulak vermedi.[6] Fakat onlar yine Bâb-i Âlî'nin izniyle yerleşmiş oldukları Erdel'e dayanarak Orta Macar'a saldırıdan geri kalmadılar ve *Kurus* (Haçlılar) adını aldılar. Kuruslar, o zaman daha ziyade Fransa'dan ve Lehistan'dan yardım görüyorlardı. Fakat Kara Mustafa sadrazam olunca (8 Kasım 1676) Macar âsîlerin davasını benimsedi.[7]

Bu sırada Kuruslar da başlarına, babası Avusturyalılar ile savaşırken ölen genç, enerjik bir şefi, İmre Thököli'yi (Osmanlıların Tököli İmre'si) getirdiler (Ağustos 1678). Kara Mustafa'nın tutumu, kesinlikle Avusturya'ya karşı bir siyaset gütme kararında olduğunu gösteriyordu; 1681 Mayıs'ında İstanbul'a gelen Avusturya elçisi Khunitz'in şikâyetlerine birkaç kat fazlasıyla karşılık verdi.[8] Bir süre sonra da, yirmi yıldan beri Avusturya'nın Macar topraklarına karşı yaptığı saldırıları bir liste halinde elçinin önüne koydu.[9] İki taraf arasında tartışma gittikçe kızışmaktaydı.

Avusturya'nın Güç Durumu

Kara Mustafa, daha 30 Ağustos 1681'de Egri'ye sığınan Tököli'ye yardım için Varad beylerbeyi Hasan Paşa'yı serasker atadı. Fa-

kat İstanbul'da, devleti Avusturya ile ve belki bütün Hıristiyanlık âlemiyle çetin bir savaşa sürükleyecek olan böyle bir girişime karşı çıkan bir parti vardı. Hatta fetvâ alındıktan sonra bile onlar savaşa karşı halk arasında propaganda yapmaktan geri kalmadılar.[10] Onlar, Tököli'ye alttan alta yardım edilmesini yeterli görüyorlardı. Bununla beraber Kara Mustafa, sultanı ve orduyu kendi tarafına kazanmayı bildi,[11] onun kendi sadaretinde, Orta Avrupa sorununa parlak bir çözüm şekli getireceğine güveni vardı. Genel siyasî durum da çok elverişli görünüyordu. Avusturya, Fransa ile yaptığı harplerden yenik ve yorgun çıkmış, bütün Avrupa'da etkinliğini yitirmiş bulunuyordu. Öte yandan Macarlar, şimdi kendiliklerinden gelip Bâb-i Âlî'nin korumasını istiyorlardı. Ona göre bu durum, Avusturya'ya kesin bir darbe vurmak için kaçırılmaz bir fırsat veriyordu.

İmparatora bir mektup gönderilerek, Tököli ve Macar beylerinin uğradıkları baskıdan kurtulmak için Osmanlı padişahına gelip itaatlerini sundukları, vergi vermeyi üstlendikleri, bu nedenle Osmanlı tebaası sayıldıklarından üzerlerine gönderilen Avusturya kuvvetlerinin geri alınması, bu yapılmazsa bunun barışa aykırı bir hareket sayılacağı bildirildi.[12]

Bu sırada serasker Hasan Paşa kumandasında Tököli'ye yardım gönderilmiş, ordu harekete geçmişti. Bu kuvvetler Yukarı Macaristan'da Kalo Kalesi'ni alıp Tököli'ye teslim ettiler. Fakat orduda Erdel beyi Apafi Mihal ile Tököli arasında anlaşmazlık çıkmakta gecikmedi. Tököli Tokay'a çekip gitti. Bu durum karşısında serasker de, askerini dağıtarak Varad'a çekilmek zorunda kaldı.

Avusturyalılar, Osmanlılar tarafından Tököli ile birlikte elde edilen yerleri geri almakta gecikmediler. Sadrazam, buna son derece hiddetlendi. Hasan Paşa'yı derhal görevinden alarak Hersek sancağına gönderdi.[13] Aynı tarihte Budin valisi Arnavut İbrahim Paşa, "Orta Macar memleketin Nemçe elinden tahlîs ve Kral-ı mûmâileyhe zabtettirmek için" Tököli ve Erdel kuvvetlerinden ve çeşitli eyaletler askerinden büyükçe bir orduya serdâr tayin edildi.[14] Bütün bunlar, imparatorluğu 16 yıl uğraştıran büyük savaşın ilk işaretleriydi ve Kara Mustafa bu uğraşıya, imparatorluk kuvvetlerine beslediği büyük güvenle atılıyordu.

Serdâr İbrahim Paşa harekâta geçmeden önce, Nisan sonlarında Budin'e gelmiş olan Tököli ile bir anlaşma imzaladı. Bu anlaşma, iki tarafın ne gibi amaçlar güttüğünü ve özellikle Osmanlıların Orta Avrupa sorununa nasıl bir çözüm vermek istediklerini göstermek bakımından ilgi çekicidir. Buna göre, Türklerin Macaristan'da aldıkları yerler, Tököli'ye verilecek; Tököli, Orta Macar-eline kral olacak; o ölünce Macar milleti Osmanlı Devleti'nin onaylamasıyla yeni bir kral seçebilecekti. Osmanlı Devleti, Macarları herhangi bir düşmana karşı korumayı ve Macar kralına karşı duranları yola getirmeyi üstlenmekteydi. Macar elçileri, başka devletler elçilerine yapılan protokolle karşılanacaktı. Buna karşılık, Macar kralları yılda 40.000 kuruş haraç vereceklerdi.[15]

Bu maddeler, Orta Macar'ın bir kral idaresinde, Erdel gibi imparatorluğun sınırlarını örten bağımlı bir beylik haline getirilmek istendiğini göstermektedir.[16] Sonuçta, Macar halkını kazanmak için eski ayrıcalıkların ve din serbestliğinin geri verileceği, angaryaların artırılmayacağı, Macarların Osmanlı İmparatorluğu'nun her tarafında serbestçe ticaret yapabilecekleri saptanmaktaydı. Artık her şey hazırdı, harekete geçilebilirdi.

Bu sırada Avusturya'nın durumuna gelince, XIV. Louis'nin batıda bütün Avrupa'yı telaşlandıran *chambres de réunion* yoluyla barış içinde yaptığı toprak katmaları –özellikle 1681'de Strasbourg'un işgali– imparatoru son derece çetin bir duruma sokmuştu. Hollanda, Alman prensleri ve bilhassa İspanya, onun Fransa'ya karşı cephe almasını sağlamaya çalışmaktaydılar. Genel durumu gözden geçiren Avusturya İmparatorluk Kurulu, Reichsrat'da asıl tehlikenin Fransa tarafından geldiği inancındaydı.[17] İşte bunun üzerinedir ki, Avusturya, doğuda Macarlara karşı yumuşak davranarak ve Osmanlılarla barışı yenileyerek batıda hareket serbestliğini saklamak istiyordu.

İlkin Macarlarla uzlaşmak amacıyla Oldenburg'da bir Diyet toplandı. Tököli de buraya davet olundu, fakat gelmedi. Uzun görüşmeler sonunda imparator Leopold, Macarları kazanmak için oldukça elverişli bir ferman çıkardı (30 Kasım 1681). Fakat Macarların Avusturya'ya hiç güvenleri kalmamıştı. Onların çoğu,

ancak Türklerin yardımı sayesinde Alman ve Cezvit baskısından kurtulacaklarına ve bağımsızlıklarına kavuşacaklarına inanmışlardı.[18] İmparator, Diyet'in başarısızlıkla bitimine karşı Tököli ile bir antlaşma ümidini kaybetmedi. 1682 kışında yapılan ateşkes antlaşmasından yararlanarak ona kesin bir anlaşma önerdi. Aradaki güvensizlik her türlü anlaşmaya engeldi. Bundan sonra Avusturya'nın 1683 kışında son bir girişim olarak Tököli ile yeniden yaptığı görüşmeler de bir sonuç vermeyecektir.

İmparator bir taraftan da İstanbul'a gönderdiği elçilerle Vasvar Barışı'nı yenilemeye çalışıyordu. 1680 Nisan'ında Khunitz'in bu yoldaki girişimi sonuç vermedi. Tersine, yukarıda değindiğimiz gibi, karşılıklı şikâyetler gittikçe kızıştı. 1682 kışında, yani serdâr İbrahim Paşa, Tököli ile baharda harekete geçmeye hazırlandığı sırada imparator, A. de Caprara'yı olağanüstü elçi olarak yola çıkardı.

1682 Mayıs sonunda İstanbul'a varan elçiyle altı ay içinde üç toplantı yapıldı. Bâb-i Âlî tarafından ilkin, Osmanlı İmparatorluğu'na her yıl vergi verilmesi, bir kısım toprakların Tököli'ye bırakılması ve Leopoldstadt ve Graz kalelerinin yıkılması istendi. Elçi, bunların hepsini reddetti. Caprara sadrazamın yıllardan beri hazırlandığı sefere kesinlikle kararlı olduğunu görüyordu. İmparatoruna, "Türklere karşı imparatorluğu ve bütün Hıristiyanlığı korumak için majestelerinin kılıca sarılmaktan başka yapacakları bir şey kalmamıştır; barış umutları ortadan kalktı" cümlelerini yazdı.[19]

Gerçekten sadrazam her yolla, padişahı, bu savaşın zorunluluğuna inandırmaya çalışıyordu.[20] O, Avusturya'nın, batıda Fransa tarafından ne kadar sıkıştırıldığını biliyor, barış ricalarından Avusturya'nın zayıflığını görüyor ve bu savaşın başarı şansına olan inancı gittikçe kuvvetleniyordu.[21] Nihayet 17 Ağustos 1682'de tûğ-ı hümâyûn Ungurus üzerine savaş işareti olarak, Davud Paşa sahrasına dikildi. Padişah sefer hazırlığını tamamlamak için Edirne'ye hareket etti.[22] Aynı zamanda Kırım hanına, gelip orduya katılması için bir hatt-ı hümâyûn gönderildi.[23] Caprara ile burada yapılan son görüşmede, ancak Raab Kalesi teslim olunursa barış

antlaşmasının yenilenebileceği söylendi; elçi bu son önerinin savaş ilanı demek olduğunu anladı.[24]

Osmanlı Ordusunun Hareketi

Zaten o zamana kadar, Caprara İstanbul'da bulunurken, Temmuz'da Macaristan'da serdâr İbrahim Paşa ile Tököli kuvvetleri (12.000 kişi) önemli harekâta girişmiş ve Yukarı Macaristan'ı tamamıyla ellerine geçirmişlerdi (Fülek, Kaşav'ın zabtı). Serdâr, yeni zapt olunan Fülek Kalesi altında toplanan bir Diyet önünde Tököli'ye İstanbul'dan gönderilen tuğ ve sancağı vererek onu Orta Macar Kralı ilan etti (17 Eylül 1682). Artık Nemçe Seferi gerçekten başlamıştı. Fakat o zaman daha kimse –padişah bile– hedefin Peç (Viyana) olduğunu bilmiyordu.[25]

Padişah Belgrad'a kadar gelerek Kara Mustafa'yı "Yanık (Raab) Kalesi fethine serdâr" atadı ve kendisi orada kaldı (13 Mayıs 1683).[26] Essek'te, Kırım hanı Murad Giray'ın geldiği müjdelendi. Han 100.000 kişiden fazla bir orduyla gelmişti.[27] Kırım hanı ile sadrazam 27 Haziran'da İstolni-Belgrad'da buluştular. İlkin geceden telhisi İsmail Ağa ile Kaftancı Hüseyin Ağa gidip hanı davet ettiler; sonra kuşluk vaktinde Silistre beylerbeyi vezir Mustafa Paşa, Anadolu beylerbeyi Ahmed Paşa ve Rumeli beylerbeyi Küçük Hüseyin Paşa, bütün askerleri ve mehterleriyle kendisini karşılamaya geldiler. Onlar önde yaya olduğu halde han atıyla, sadrazamın otağı önüne kadar geldi, atından inince Kara Mustafa otağından çıkarak kendisini karşıladı ve *nureddîn* sultan ve hanzâdelerle beraber içeri aldı.[28]

Burada beylerbeylerinin, kul ağalarının bazı serhad beylerinin katılmasıyla bir meşveret meclisi kuruldu. Mecliste en önemli yeri han işgal etmekteydi; sağında sadrazam, solunda diğer vezirler yer almışlardı.[29] Kara Mustafa, "Gerçi kasdımız feth-i Yanık Kalesi'yle Komran Kalesi'dir. Fazl-ı Hak ile teshiri mümkün; lâkin kale almış oluruz, memleket değil. Muradım inşallah Peç'e gitmektir, ne dersiz?" diye söz açtı.

Kimsenin şimdiye kadar böyle bir karardan haberi olmadığı için meclise, bu atak plan karşısında derin bir sessizlik çöktü. Yanıtsız

kalan sadrazam en kıdemli vezir Sarı Hüseyin Paşa'ya, "Ağzın bağlı mı niye söylemezsin?" diye çıkıştı. Sonunda herkes bu fikre katıldı; fakat han kesinlikle karşı çıktı. Siyasî durumu, sadrazamdan daha iyi anladığını göstererek Avusturya'nın, bu saldırı karşısında Türklere karşı bütün Avrupa'yı harekete geçirebileceğini, böylece bu yıllık Yanık ve Komran'ın fethinin yeterli görülmesini, Avusturya'ya yalnız yağma ve tahrip akınları yapılmasını ileri sürdü.[30]

Kara Mustafa, "Halka teşviş verip reyime muhalefet edersin" diye hoşnutsuzluğunu açıkladı; fakat bu andan itibaren hana kin bağlamıştı.[31] Kara Mustafa, rakip bildiği Budin valisi ihtiyar İbrahim Paşa'yı meclise çağırmamıştı. Toplantıdan sonra onu da davet ederek, "Paşa baba Peç'e gidecek olduk ne dersin?" dedi. O da, han ile söz birliği etmiş gibi, aynı şekilde cevap verince serdâr kızdı ve "Sen ma'tûh olmuşsun (bunamışsın), ... bunlara sarf olunacak makdûr, itlâf kılınacak hazine ve cephaneyi Peç Kalesi'ne ederiz, bari bir 'azîm ülkeye mâlik olmuş oluruz." Bundan sonra da, "Viyana Seferi aleyhine kim bir söz söylerse hiç merhamet etmem katlederim" dedi.[32] Böylece, başkumandan ile han ve ordunun diğer komutanları arasında şimdiden görüş ayrılığı ve düşmanlık baş göstermişti. Bu durum, bundan sonraki olaylar üzerinde kuvvetli etki yaratacaktır.

İmparator, Osmanlılarla barışı yenileyebileceğini umuyor, bütün dikkatini batıda Ren Irmağı üzerinde topluyordu. Caprara, İstanbul'da görüşmelerde bulunurken o, imparatorluk prenslerine (Osmanlı tarihlerindeki *yedi kral*) Fransa'nın saldırı ve işgallerine karşı gelmek için Yukarı Ren'de 30.000, Orta Ren'de 20.000 asker bulunduracağına dair söz vermişti (10 Haziran 1682 Strasbourg Antlaşması). Fakat Caprara'nın son olarak gönderdiği kesin mektuplar üzerine nihayet doğuda barışı sağlamaktan ümidi tamamıyla kesildi; geç kalınmış olmakla beraber bu tarafta hazırlığa başlandı.

İmparator her tarafa, Alman prenslerine, Lehistan'a, İspanya'ya, papaya, Hollanda'ya yardım istemek için elçiler gönderdi. Türklerle çetin mücadeleler yaparak nihayet 1676'da memleketi için zararlı bir antlaşmayı imzalamak zorunda kalmış olan

Leh kralı ile imparatorun arası açıktı. Jan Sobieski, Fransızlarla yakın ilişkiler güttüğü gibi, Macar âsîlerine de yardımlarda bulunmuştu. Öbür yandan, imparator da, 1679'da Sobieski'nin Türklere karşı ittifak önerisini soğuk karşılamıştı. Papa XI. Innocentus Osmanlı İmparatorluğu'na karşı birleşmesi doğal olan bu iki düşmanı uzlaştırdı. 1683 Mart'ında Lehistan ile Avusturya arasında bir ittifak antlaşması imzalandı. Papa bir taraftan da Katolik memleketlerinden ve kendi hazinesinden imparatora büyük para yardımlarında bulunuyor, bütün Hıristiyanlığı yardıma çağırıyordu. Alman prenslerinden Bavyera, Saksonya prensleri, imparatorlarına asker göndermeye söz verdikleri gibi, Venedik de yardım vaadinde bulundu. "Papa, Haçlılar zamanında olduğu gibi, bütün Hıristiyan devletleri bir federasyon halinde toplamaya çalışıyordu."[33]

İmparator, geride müttefiklerin gelmesini beklemek ve hazırlanabilmek üzere, kendi ülkelerinden toplayabildiği 32.000 kişilik bir orduyu Karl von Lothringen kumandası altında Türk saldırısını önlemek için Macaristan üzerine gönderdi (11 Mayıs 1683). Karl, 1663'te Fazıl Ahmed Paşa'nın aldığı Uyvar Kalesi üzerine yürüyerek burasını kuşattı, fakat üç gün savaştan sonra Komran'a dönerek savunmaya geçmek zorunda kaldı.[34] Avusturyalılar savunma çizgisi olarak Waag, Raab sularını seçmişlerdi.

Kırım Hanı ve Ordu Komutanları ile Serdâr Arasında Fikir Ayrılığı: Raab mı, Viyana mı?

Osmanlı ordusu, 28 Haziran'da İstolni-Belgrad'dan kalkarak Viyana'ya doğru ilerlemeye başladı. Viyana'nın kuşatılmasına kadar olan harekâtta Tatar kuvvetleri Osmanlı çarha (öncü) ordusuyla birinci derecede rol almışlardır. Sadrazam ilkin Yanık Kalesi'ni kuşattı, fakat kale kumandanının sonuna kadar dövüşeceğini bildirmesi üzerine[35] burada ikinci savaş meclisi toplandı.[36] Toplantıda, Yanık Kalesi önünde vakit geçirmeyerek, "Hemen Rapa [Raab Irmağı] üzerine cisirler binâ ve düşman-ı dîn gâfil iken varıp Peç kal'asın muhasara ederiz; Hak Peç kal'asın ihsân ederse

bu kal'a hâzırımızdır" diye derhal Viyana üzerine yürünmesinde direndi.

Kimse onun düşüncesine karşı gelme yürekliliğini gösteremedi. Yalnız ihtiyar Budin valisi İbrahim Paşa yine ortaya atılarak, "Viyana'yı almak için ilkin Yanık Kalesi ile gerideki öteki kalelerin alınması gerektir" dedi. Kara Mustafa kızdı ve paşayı açıkça horladı. Şam Valisi Hüseyin Paşa da, "Efendim paşa babanız re'yi sa'ib ve mûcîbiyle 'amel olunmak münâsibdir" diye İbrahim Paşa'nın tarafını tuttu.[37] Düşüncelerinin olduğu gibi kabul edilmesini isteyen mağrur sadrazam herkesin saygı gösterdiği bu ihtiyar vezirin çoğunluğun düşüncesini dile getirerek yaptığı direnişlerle, kendi durumunu güçleştirdiğini, nüfuzunu kırdığını görmekteydi. Amacın gerçekleşmesi bakımından bir başkomutan için bu, hiç de istenilir bir durum değildi.[38]

Karl von Lothringen, Türk ordusunun Raab Nehri'ne köprü kurup karşıya geçmesine top ateşiyle engel olmak istediyse de, karşı top ateşiyle susturuldu. Aynı zamanda *Nureddîn* Saadet Giray Sultan[39] idaresinde 15.000 kişilik bir Tatar kolu ileri gönderilmişti. Kırım atlılarının Raab Nehri'nin güneyinden geçerek hızla düşmanın gerilerine doğru sarkması[40] Karl ordusunun geri hattını tehlikeye soktuğundan Avusturya ordusu acele Viyana'ya doğru çekilmeye başladı. Bir bölüm Tatar kuvveti, bunlara Viyana yakınlarında Regelsbrunn'da erişerek ansızın şiddetli bir saldırı yaptılar. Şaşkınlık içinde kalan düşman büyük kayıplara uğradı. Karl ancak kendisi askerin başına geçerek karşı bir saldırıyla ordusunun kalanını kurtarabildi ve doğru Viyana'ya kaçtı.

Avusturya'nın Savaş Hazırlıkları

Regelsbrunn bozgunu Viyana'da halkın moralini sarstı. Karl, kuvvetlerinden bir bölümünü Viyana'yı korumaya bırakarak kendisi, müttefiklerin gelmesini beklemek üzere şehrin karşısındaki adada yer aldı. İmparator da şehirden çıkarak Linz'e doğru yola koyulmuştu. Bu esnada Orta Macar'da önemli kaleler (Veszprem, Tata, Papa) birbiri ardından düşüyor, köyler, palankalar, Tatarlar

ile Osmanlı akıncıları tarafından yakılıp yıkılıyor ve bu korku saçan dalganın arkasından ordunun büyük kısmı ilerliyordu.[41]

Ordunun asıl büyük kuvvetleri 14 Temmuz 1683 sabahı Viyana önünde göründüler. Tatarlar, bu sırada akınlarını Viyana ötelerinde Tulln Ovası'na, Linz dolaylarına kadar genişletmişlerdi. Fakat şimdi Tatar kuvvetleriyle Osmanlı çarha ordusu (bu ordu seçkin komutan Diyarbekir valisi Kara Mehmed Paşa kumandasındaydı) yerine, asıl büyük kuşatma ordusunun görevi başlamıştı. Kalenin tüm kuşatılması 16 Temmuz'da bitti ve güneybatı yönünden metrisler kazılıp ateşe başlandı.

Kırım hanı Murad Giray, askeriyle Viyana'dan altı saat uzakta Tulln Köprüsü'nü (İskender Köprüsü) korumayla görevlendirilmişti.[42] Kuşatma, 14 Temmuz'dan 12 Eylül'e kadar 60 gün sürdü. Kalenin düşmesine az kalmakla beraber,[43] son zamanlarda Türk ordusunda erzak sıkıntısı çekilmeye ve sonbahar yağmurları rahatsızlık vermeye başladı; askere bıkkınlık geldi. Bir aralık yeniçeriler serdârın emirlerini dinlemeyerek metrisleri bırakıp genel bir saldırıda bulunmak istediler. Hıristiyan bağımlı beyler de Osmanlı zaferinden ümitlerini keserek birer birer düşmanla ilişki kurmaya girişmişlerdi. Hatta Tököli, eline geçen bölgelerin kendisine bırakılması şartıyla ordusuyla imparatora katılabileceğini bildirdi.[44]

Osmanlı ordusu Viyana önünde, hemen her gün yapılan çetin çarpışmalarla erirken, Presburg'dan başlayarak Karl'ın kontrolü altında kalan Tuna'nın öte yakasında düşman hazırlanmakta, imparatorluk ve müttefik orduları birer birer yola çıkmış bulunmaktaydılar. Bu sırada Karl, Presburg'u kuşatan Tököli ve Kör Hüseyin Paşa kuvvetlerine saldırdı. Tököli'nin çekingen davranması üzerine, paşa güç bir duruma düşerek Kara Mustafa'dan 10.000 asker imdat istedi. Kuşatmayla uğraşan sadrazam derhal hanın oğlu Alp Giray kumandasında 10.000 Tatar süvarisini yola çıkardı.[45] Fakat bol esir ve ganimete kavuşan bir kısım Tatar kuvvetleri yolda ayrılarak Uyvar Kalesi altına gittiler. Alp Giray, yanında kalan küçük bir kuvvetle[46] Hüseyin Paşa'nın yanına vardığı zaman Karl, ordusuyla çekilmiş bulunuyordu.

Kırım Ordusunun İleri Harekâtı

Alp Giray, Hüseyin Paşa ve Tököli, ileri harekâta geçerek Morava Nehri'ni aştılar. Fakat Viyana'nın kuzeyine Stammersdorf'a geldikleri zaman, düşman burada Osmanlı ordusunu çok üstün kuvvetlerle kuşattı.[47] Kara Mustafa, Tuna ötesine yardım gönderemediğinden Hüseyin Paşa ufak ordusuyla kahramanca çarpışarak öldü.[48] Ancak Tatar atlılarıyla bir kısım kuvvetler, geldikleri yoldan dönerek kurtulabildiler. Böylece, Osmanlı başkumandanının Tuna ötesini kontrol altına alma girişimleri suya düşmüş,[49] müttefiklerin, özellikle yolda oldukları haberi gelen Leh ordusunun Avusturya kuvvetleriyle birleşmesine engel kalmamıştı.

9 Eylül akşamı, Tuna'yı geçerek Tulln'da birleşen 65.000 kişilik müttefik ordusunun Viyana'ya doğru yürüyüşe geçtiği haberi geldi. Bunun üzerine serdâr, 10 Eylül'de bir meşveret meclisi topladı. Konuşmalar sonunda metristeki askerler yerli yerinde bırakılarak, kuşatmaya devam olunması ve düşmana paşaların yanındaki kapı ve eyalet askerleriyle karşı konulması kararlaştırıldı. Kara Mustafa Paşa, bu kez de düşmanı küçümsemek ve gerekli hazırlıkları ihmal etmek yanılgısına düşüyordu. Halbuki ileride Tulln Köprüsü başında düşmanı gözetlemekle görevlendirilen Kırım hanı, gelen müttefik ordusunun çok kuvvetli olduğunu, askerin ve topların metrislerden çekilerek saf savaşına hazırlanmak gerektiğini bildirmişti.[50]

Kırım Hanı ile Serdâr Arasında Anlaşmazlık

Önce olduğu gibi, hanın bu defaki öğütleri de serdâr-ı âzamın gururuna dokundu, kızgınlıkla reddetti; hana karşı aşağılamalarda bulundu. Hele, "Hayda, ne bilür anlar, varsun beygirlerin gütsün, ben gelen kâfiri çadır oglanlarıma depeledirim, onların havfları var ise, karışmasunlar" demesi Murad Giray'ın pek onuruna dokundu.[51] Silâhdâr onun bu yüzden, düşmanın nehri geçmesine engel olmadığını ve "kolların salup" ordu-yi hümâyûna döndüğünü söylemektedir.

Genellikle yazıldığı gibi bundan, hanın ihanet ettiği ve ordunun sonraki bozgunluğuna sebep olduğu sonucunu çıkarmadan, olaylara geniş bir açıdan bakmalıdır. Han ateşli silahlarla donanmış büyük müttefik kuvvetlerinin ilerlemesi karşısında, kendi hafif süvarileriyle bir şey yapamayacağını anlıyor, geride iyi hazırlanması için serdâr-ı âzama durmaksızın adam ve mektup gönderiyordu. Kinci ve gururlu bir adam olan serdâr ise[52] bunlara alayla cevap vermekten başka bir şey yapmıyordu. Bu durum karşısında gerisinde bir kuvvetle dayanamayacağını gören han çekilmekten[53] ve bizzat orduya gelip durumu anlatmaktan başka yapacak bir şey kalmadığını görmüş olmalıdır.[54] Herhalde, komutanlar arasında anlaşmazlık, yukarıda da değindiğimiz gibi, bozgunun en önemli sebeplerinden sayılmalıdır. Öbür taraftan, Tatar kuvvetlerinin savaşın bu aşamasında, genellikle aktif bir rol oynamadıkları da gerçektir ve kaynaklarımız bunun sebebini açık bir şekilde bildiriyor:

Kendi yurtları Kazak ve Rus tehdidi altında bulunurken, yüzlerce kilometre ötede, bir yandan İran'da öte yandan Orta Avrupa'da dövüşmek üzere çağrılan bu süvarilerin çoğu için bu savaşlar, öyle görünüyor ki, başlıca ganimet toplamak için bir araçtır. Onlar bunu elde ettikten sonra ötesini pek düşünemiyorlardı. Özellikle de onların komutanları da ayrı idi. Kara Mustafa, daha Raab Irmağı kıyılarında iken, Şam beylerbeyi Abaza Hüseyin Paşa'yı Papa, Veszprem kaleleri üzerine gönderdiği zaman, bu kuvvete 2.000 Tatar ile bir mirzâ katılmıştı. Papa Kalesi alındıktan sonra Tatarlar civardaki köylere akınlar yaparak "bi-nihâye mâl ve esîr" almışlardı. Fakat serhad beyleri ve sipahiler, kendi kumandanlarına ve sadrazama şikâyette bulunarak, timar ve zeâmet topraklarındaki çiftçileri oluşturan bu esirleri Tatarların elinden geri almakta gecikmediler.[55]

Yukarıda Kör Hüseyin Paşa'ya imdat olarak gönderilen Tatarların yeteri kadar ganimet aldıkları için yolda ayrılıp Uyvar'a çekildiklerini görmüştük. Nihayet, müttefiklerin ordusu gelmeden önce akına izin verilen Tatarlar, Viyana'dan bir günlük mesafeden daha ötelere giderek görülmemiş derecede ganimet, altın, gümüş, esir ve

kumaş ele geçirmişlerdi. Mehmed Giray'ın dediği gibi artık, "Herkes yükün tutmuş, acaba ne zaman dönüş olur, deyü ona muntazırlar" idi.[56] Bu askerlerin savaş meydanında gönülden savaşa atılmayacağı tabii idi ve han da –özellikle gördüğü aşağılamadan sonra– onlara uymuş olmalıdır.[57]

Müttefik ordusu Viyana'nın batısındaki ovaya hâkim Wienerwald Tepeleri'ni ele geçirmiş ve toplarını yerleştirmişti. Türk ordusu, ovada, serdâr-ı âzam merkezde olmak üzere tertip almıştı. Murad Giray idaresindeki Kırım kuvvetleri sol kanadın en ucunda bulunuyordu. Kara Mustafa Paşa'nın tercihiyle, piyade ve topçunun en büyük kısmı Viyana önünde metrislerde bırakılmıştı.[58]

Kahlenberg Muharebesi

Asker yorgundu ve morali bozuktu. Eylül'ün 12. pazar günü sabahı düşman, borazan sesleriyle karşı sırtlardan inerek saldırıya geçti. Akşama kadar süren çetin bir boğuşmadan sonra Türk ordusu bütün ağırlıklarını savaş meydanında bırakarak çekildi. Han bu savaşa süvarilerini sürmekten çekindi. Mehmed Giray'a göre, onun bu şekilde gevşek davranması Kara Mustafa'nın kötü davranışları yüzünden olmuştu.[59] Yalnız Leh ve Avusturya kuvvetleri sadrazamın otağına ve peygamberin sancağına saldırdıkları zaman, Hacı Giray 500-600 Kırım atlısıyla ileri atılarak düşmanı ikiye bölmüş ve bir bölüğünü kılıçtan geçirerek bayrağı kurtarmıştı.[60] Osmanlı ordusunun çekilişi, az zamanda tam bir bozgun halini aldı. Herkes her şeyini bırakarak, "Birer kuru başları ve akan kanlı yaşlarıyla" canını kurtarmaya bakıyordu.[61] Bereket versin, zaferden sonra düşman arasında çıkan anlaşmazlık derhal Osmanlı askerinin ardından gelmeye meydan bırakmadığından, ordunun dökümtüleri 24 saat sonra Raab Kalesi civarında toplanmayı başardılar. Kırım hanı, ordusuyla ilk gelenler arasındaydı.[62] Viyana Seferi'nin ölmez tarihçisi diyor ki: "Bir mertebe sıngınlık ve musîbet-i kübrâ vâki' oldu ki, devlet zuhûrundan beru böyle bir hezimet sebkat etmemiştir."[63]

Bozgun

Bu korkunç bozgunun Osmanlı üzerinde yıkıcı ağır bir etkisi olmuştur. Bununla birlikte Habsburg zaferi Orta Avrupa'daki yüzyıllık sorunları bir anda çözmeye yetmezdi. Geniş kaynakları elinde tutan Osmanlılar, bu uğurda daha 16 yıl savaşacak ve artık bu tarihte her alanda doğruyu geride bırakmış olan Avrupa'nın bütün teknik üstünlüğünü benimsemiş olan Habsburglar yararına meydana çıkan yeni kuvvetler dengesini ancak bu uzun bir uğraşı sonunda tanıyacaktır. Öbür yandan Osmanlılar tarafından Batı'nın üstünlüğünün bu zamanda açıkça kabul edilmesi[64] kuşkusuz bu uzun uğraşının bir sonucudur. Buna karşı, Almanya'da yapamadığını geniş Macar ovalarında gerçekleştirerek güçlü bir monarşi haline gelen Habsburglar Batı'da derhal üstünlüklerini duyuracaklar ve XIV. Louis'nin Avrupa hegemonyası bu olaydan sonra daha fazla sürmeyecektir.

Geri Çekiliş ve I. Selim Giray

Selim Giray'ın Hanlığa Gelişi

Viyana önünde müttefiklerle yapılan ve bütün koşulların daha başlangıçta yenilgiyle sonuçlanacağını haber verdiği savaşta, Kırım kuvvetlerinin önemli bir rol oynamadıklarını gördük. Fakat aşağıda ayrıntılarıyla göreceğimiz gibi, bozgunu kovalayan çetin ölüm kalım uğraşısında Orta Avrupa ve kuzey cephelerinde Kırım Tatar kuvvetleri Osmanlı ordularının biricik ve en büyük yardımcısı ve o zaman düşmanların dediği gibi "sultanın sağ kolu" olacaklardır. Biz bu karışık ve uzun uğraşı döneminin bütün ayrıntılarına girmeyerek, yukarıda yaptığımız gibi sadece olayların genel gidişini ve özellikle Kırım Hanlığı'nın durumunu ve rolünü belirtmeye çalışacağız.

Murad Giray Han (Ocak 1678 - Eylül 1683), "Tatarlık" Siyaseti ve Viyana Bozgunundan Sonra Azli

Murad Giray, 1678 başlarında[1] Çihrin (Çigrin) Seferi'nde başarısızlığa uğrayan Selim Giray yerine Kırım Hanlığı'na getirilmişti. Safa Giray'ın oğlu Toktamış Giray'ı *kalgay*, Kırım Giray

oğlu A'ver (Sokur) Saadet Giray'ı[2] da *nureddîn* seçti ve aldığı emir üzerine derhal Kırım'a gidip ordusunu hazırlayarak İkinci Çihrin (Çigrin) Seferi'ne katıldı. Çihrin önündeki çok çetin savaşlarda büyük yararlıklar gösterdi, kuşatma altındaki kaleye yardıma gelen düşman ordusunu dört defa püskürttü.

Barış kurulduktan sonra[3] Murad Giray'ın Ruslar ile dostluğa büyük bir önem verdiğini görüyoruz. Bunda, o sırada Osmanlılarla Avusturyalılar arasında gittikçe kötüleşen ilişkilerin etkisi olduğu kesindir. 1682 Mart'ında han Moskova'ya gönderdiği bir mektupta barıştan kesinlikle ayrılamayacağını, ömrünün sonuna kadar Rusların "dostuna dost, düşmanına düşman" olacağını söylüyordu.[4] Hanın açtığı bu dostça ilişkiler sonunda 2 Ekim 1682 Moskova elçileriyle Prevolşna'da iki taraf için de pek elverişli koşullarla bir antlaşma imzalandı. Bunda Murad Giray Han, "Türk sultanının emri bolsa da" Rus topraklarına saldırmayacağına söz veriyordu.[5] Moskova, önce üç yıllık vergisini, ondan sonra da her yıl yıllık vergisini aksatmadan gönderdi.[6]

Bununla birlikte bazı ufak anlaşmazlıklar da çıkmakta gecikmedi. Han hediyelerin eksik ve kötü cinsten gönderilmesi yüzünden şikâyetten geri kalmadığı gibi, Ruslar da elçilerine kötü davranıldığını ileri sürerek bundan sonra Bahçesaray'a elçi göndermeyeceklerini, işlerin ve hediye tesliminin sınırda yapılacağını bildirdiler.[7] Ve adeta aykırı olarak elçilerini, Kırım'a uğramadan Ukrayna ve Bender üzerinden doğrudan doğruya İstanbul'a göndermeye başladılar.[8]

Murad Giray'ın hanlığı çeşitli bakımlardan dikkate değer özellikler taşımaktadır. O her şeyden önce, bağımsız ve güçlü bir devletin hükümdarı olduğunu sanıyor, sırf Kırım için çalışmayı, bağımsız bir siyaset gütmeyi arzuluyordu. Hanlığı halifenin daima sadık bir uydusu olmaya bırakacak kadar dindar bir hükümdar değildi. Tersine genel siyasetine uygun olarak din hususunda kayıtsızlığı onu Kırım ulemasıyla anlaşmazlığa bile götürdü.[9]

Han olunca, önceki han Selim Giray'ın Osmanlı padişahlarının emirlerine aşırı boyun eğdiğini ve her hususta Şeriat'a uyup Çingiz Han Yasası'nı çiğneyerek Kırım'ın düzenini bozduğunu[10] ileri

sürdü ve tam tersi bir siyaset gütmeye karar verdi. Viyana Seferi'ne gideceği sırada Kırım kadıaskerinin görevine son vererek yerine bir "Türe Başı" atadı. Ancak Osmanlı ordusuyla gelip birleştiği zaman, Şeyh Vânî Efendi'nin etkisiyle kadıya eski vazifesini geri vererek bu ilginç girişimden vazgeçmek gereğini duydu.[11]

Çihrin (Çigrin) Seferi'nde çetin savaş veren Murad Giray, bütün Kırımlılar gibi Kazakların saldırıları ve onları benimseyerek Karadeniz'e doğru ilk adımlarını atan Rusya'nın ilerleyişleri karşısında kaygı duyuyor ve kuvvetlerini Osmanlıların Orta Avrupa "maceralarında" eritip yok etmek istemiyordu.

İşte bütün bunlar, onun Viyana önünde daha çok sadrazamın anlamsız gururu yüzünden gayet kötü koşullar içinde başlanan savaşta izlediği tutumu daha iyi anlamamıza da yardım eder. Her anlamda bağımsız bir Tatarlık siyaseti güden Murad Giray'a, Kırımlılar ve özellikle "millî" geleneklerin koruyucusu olan Kırım aristokrasisi sıkı sıkıya bağlıydılar.[12] Fakat bu grup içinde de o, Şîrinlere karşı aralarında büyüdüğü Mansuroğulları'nı tutmaktaydı.[13] İşte bu durum, beylerin arasına ayrılık sokmaktan geri kalmayacak ve sonunda kendisi hanlıktan azledildiği zaman, Şîrinlerin onu bırakarak Bâb-i Âlî'nin atadığı yeni han tarafına geçivermelerine ve o kadar zamandan beri güttüğü bağımsızlık siyasetinin bir anda yıkılmasına sebep olacaktır.[14]

Kara Mustafa, bozgunun sorumluluğunu, eskiden beri planlarına karşı çıkan Budin valisi İbrahim Paşa ile Murad Giray'a yüklüyordu.[15] Viyana önünden güç hal ile kaçıp Raab Kalesi altına geldiği zaman, ilk işi İbrahim Paşa'yı boğdurmak oldu.[16] Budin'e gelince, burada Murad Giray'ı da çadırına çağırdı. Fakat İbrahim Paşa'nın sonunu gören han, canının korkusuna düştüğünden, veziri Bahadır Ağa'yı göndererek, hastayım gelemeyeceğim, dedi. Bunun üzerine Kara Mustafa onu azlederek yerine bir başkasını getirmeye karar verdi.[17] Fakat bir hafta han yapacak bir sultan bulamadı.

II. Hacı Giray Han (30 Eylül 1683 - Haziran 1684)

Giraylardan kimse Murad Giray'ın yerine han olmayı kabul etmiyordu. Nihayet Viyana önünde savaşta, birden düşman üzerine atılarak sancak-i şerifi kurtarmakla ün yapan Hacı Giray, hanlığı kabul etti (30 Eylül 1683).[18] Başlangıçta, Kırım ordusundan kimse sevgili hanı bırakmak istemedi. Bütün sultanlar, yani hanedan azası, Kırım karaçu beyleri, Şîrin, Mansur ve Sicivut mirzâ ve beyleri kurultay halinde toplanarak konuştular. Sonra Murad Giray'ın huzuruna giderek, "Biz senden hoşnûduz, azline dahi razı değiliz min ba'd gayrı han dahi kabul etmeyiz" diye kendisini bırakmayacaklarına yemin ettiler.

Fakat çok geçmeden, esasen kendisine düşman olan Şîrin mirzâları sözlerinden dönerek bayraklarını kaldırıp sıvıştılar. Onları ötekiler, Sicivutlar, Mansurlar, Kıpçaklar, Barınlar izledi. Han, yanında birkaç sultan ve hizmetkârla ortada kaldı.[19] Kış yaklaştığından yeni han II. Hacı Giray[20] serdâr-ı âzamın emriyle ordusundan 15.000 kişilik bir kuvveti Budin muhafazasında bıraktıktan sonra[21] Kırım'a dönmek üzere Essek'te Kara Mustafa'dan ayrıldı. Bu sırada Bogdan ve Kırım hanına tâbi Bucak bölgesinde önemli olaylar geçmekteydi.

Lehliler, Kırım ve Bucak Tatarlarının Macaristan'da bulunmasından yararlanarak Bogdan ve Besarabya'yı elde etmeye kalkışmışlardı.[22] Leh kralı tarafından Kazakların başına hetman atanan Kunicky (bizim tarihlerde Kunaska) ordusuyla Turla Irmağı'nı geçerek Bender üzerine doğru yürümeye başladı. Eskiden Bogdan beyi iken Lehlilere kaçıp sığınmış olan Petreçeyk de (bizim tarihlerde Patraşayka) başına topladığı kuvvetlerle onun yanındaydı. Daha önce düşman tarafından gizlice isyana kışkırtılmış olan Bogdanlılar[23] eski beylerine boyun eğmekte ve düşman ordusuna katılmakta gecikmediler. Asıl Bogdan beyi Duka'ya gelince, o bu sırada Macaristan'da bulunuyordu.[24] Kunicky, Bender Kalesi'ne sonuçsuz saldırı yaptıktan sonra Tuna üzerinde İsmail şehrine doğru yürümeye başladı; Akkerman dolaylarına kadar ilerledi (4 Ocak

1683). Petreçeyk de Bogdan'ın merkezi olan Yaş'ı ele geçirip yerleşti.[25] Yalı ağasının toplayabildiği 3.000 kadar Tatar'la[26] buradaki yeniçeri ve sipahi kuvveti, büyük düşman ordusu karşısında bir şey yapamadılar.[27] İlerleyen Kazak–Bogdan ordusu, korkunç yağma ve yıkıp yok etmelerden, Müslüman ahaliye ve özellikle Bucak Tatarlarına karşı çirkin vahşetlerde bulunmaktan çekinmiyordu.[28] İşte tam bu çetin anda Kırım hanı Hacı Giray'ın Kırım ve Bucak askeriyle Macaristan'dan gelip yetiştiği haberi erişti.[29] Han tarafından ileri gönderilen bir kısım kuvvetler, Akkerman'a sekiz saat uzaklıkta düşmanı basarak bir miktar esirle geri döndüler.[30] Bunlardan düşman ordusunun üstünlüğünü öğrenen han, İsmail'de ordusunu toparlayıp bu şehrin mütevellisi Yusuf Ağa'nın topladığı askerle[31] kuvvetlendirdikten sonra harekete geçti.

Kunicky, hanın geldiğini duyunca geri çekilmeye başlamıştı. Kırım ordusu düşmana Tubak'ta yetişerek şiddetle saldırdı. "Birkaç mahalden toplar uydurup han hazretleri bi-nefsihi damen dermeyân topları nişana alup kûffar-ı hâkisârın taburuna ateşler yağdırdılar. El-hak hân-ı âlîşâh acep gayret eylemişdir." Top ateşi ve kılıç altında düşman ordusu yok edildi. Kaçabilenler Prut Nehri'nde boğuldu (1684 başları).[32] Mehmed Giray'a göre, "Tahminen otuz üç bin kâfirden üç yüz kâfir ancak halâs oldu."[33] Bogdan Beyliği'ni zorla ele geçirmiş olan Petreçeyk de daha fazla barınmayarak hetmanla beraber Lehistan'a kaçtı. Kırım hanının bu başarısı, bu çetin anda Besarabya ve Bogdan'ı düşman eline geçmekten kurtardı. Haber, İstanbul'da sevinçle karşılandı ve padişah tarafından hana bir tebrik mektubuyla, hediye olarak 10.000 altın, samur bir kürk, kılıç ve okluk gönderildi.[34]

Bu sırada Osmanlı İmparatorluğu tarihinin en kritik anlarını yaşamaktaydı. Viyana önünde Kara Mustafa Paşa ordusunu bozguna uğratan müttefikler, bundan beş gün sonra ileri harekâta geçtiler (18 Eylül 1683).[35] İlk hedef olarak, Osmanlıların Tuna üzerinde en kuvvetli hudut kalesi olan ve Budin yolunu tutan Estergon önünde, Tuna'nın beri yakasında berkitilmiş Parkany (Osmanlı tarihlerinde Ciğerdelen Palankası) üzerine yöneldiler. Müttefikler arasında daha zaferin hemen ertesi günü aykırılık baş göstermişti.

Sobieski, Avusturyalıların nankörce davranışlarından kırılmıştı ve kendisi de Tököli'yi korur bir durum aldığından Viyana sarayınca hiç sevilmiyordu.[36] Türk ordusuna gelince, bu ordunun döküntüleri düzensiz bir şekilde Kara Mustafa ile beraber Budin'e gelip yığılmıştı.[37] Kara Mustafa, burada düşmanın ilk saldırı hedefi olması beklenen Uyvar, Estergon (Gran) ve Parkany kalelerinin korunması için yeni Budin valisi Kara Mehmed Paşa'yı serasker atayarak büyük bir kuvvetle[38] bu tarafa gönderdi.

Kara Mehmed Paşa, Parkany Ovası'nda, yenik Türk ordusuna karşı kolay zaferler elde etmek umuduyla Avusturya kuvvetlerinden ayrılarak ilerlemekte olan mağrur Leh ordusu üzerine şiddetle saldırdı. Lehliler ağır bir bozguna uğradılar ve savaş meydanında binlerce ölü bırakarak kaçtılar. Sobieski ve oğlu bile az daha Türklerin eline düşüyordu. Bu acı ders ona Karl von Lothringen idaresindeki Avusturya kuvvetleriyle birlikte hareket etmek gerektiğini anlattı. Gelen üstün düşman kuvvetleri karşısında bu kez Osmanlı ordusu ağır bir şekilde yenildi (9 Ekim 1683). Düşman, Parkany Kalesi'ne girdi. Arkasından Estergon Kalesi birkaç günlük bir dayanmadan sonra teslim oldu. Kış yaklaştığından düşman bu yıl bu kadarla yetindi. Leh kralı, Avusturya ordusundan ayrılarak Galiçya yoluyla memleketine döndü. Bu sırada Kara Mustafa da başlıca kalelere yerleştirdiği savunma kuvvetlerinden başka ordunun kalan kısmına, baharda tekrar toplanmak üzere izin veriyordu. Bu arada Erdel beyi, Kırım hanı, Bogdan ve Eflak beyleri de birer birer memleketlerine dönmek üzere yola çıktılar. Sadrazam kendisi de kışlamak üzere Belgrad'a gitti.

Bununla beraber Kırım kuvvetlerine kışın yine iş düştü. Sadrazam 15.000 Tatar'ı Budin Kalesi'ni korumaya tayin etmiş ve bunların başına *nureddîn* Azamet Giray getirilmişti.[39] Bu askerle Sonbur'da kışlamakta olan Azamet Giray, Leh kralı Sobieski tarafından sıkıştırılan Tököli'nin imdat istemesi üzerine, Kara Mustafa tarafından Egri beylerbeyi ve bir kısım Budin askeri ile ona yardıma gönderildi (11 Ocak 1684).[40] Bundan hemen iki hafta sonra Viyana Seferi'ne sebep olan Kara Mustafa, Belgrad'da padişahın emriyle boğdurularak idam edildi (26 Ocak 1684). Başkumandan-

lık, Haleb eyaletiyle yeniçeri ağası Bekri Mustafa Paşa'ya ve sadaret mührü kaymakam Kara İbrahim Paşa'ya verildi.

Hacı Giray da Macaristan ovalarında kendisini han yapan koruyucusu Kara Mustafa'nın katlinden sonra tahtı uzun zaman elinde tutamadı. İlkin, Kırım aristokrasisi onun kendi başlarına haksız olarak, zorla getirildiğini düşünüyorlardı. Bütün Kırım sultan ve mirzâları toplanarak Murad Giray'ı yerinde bırakmaya karar verdikleri halde o, "devlet tama'ıyla" kendisine sunulan hanlığı benimseyivermiş ve böylece Kırım aristokrasisini güç bir durumda bırakmıştı.[41] Atak bir asker olmakla beraber etrafındakileri kendisine bağlamasını bilemeyen ve uygunsuz hareketlerden çekinmeyen Hacı Giray'a karşı bu hoşnutsuzluk gittikçe arttı. Kırım aristokrasisi, onun mal toplama düşkünlüğünden, cimriliğinden şikâyete başladılar. Bilhassa eskiden beri karaçu beylerine ait olan yerlerden akar alması bunları kendisine düşman etti.[42] Onun Kazaklara karşı kazandığı zaferden hemen sonra Kili'de bazı "âyanların haremlerini basdırıp mallarını alması"[43] da çok kötü etki bırakmıştı. Han tarafından zaferi müjdelemek üzere İstanbul'a gönderilen veziri Bahadır Ağa,[44] "Bu han dediğiniz kimesne bir divânedir, hanlık ademiyesi değildir, bilcümle Kırım kavmi bunu sevmezler; bi-hasbi'l-iktizâ ile hân olmuştur yoksa bunun hân olmaya lâyık akl ve tedbiri yokdur" diye burada durmadan efendisine karşı çalıştı.

Bütün bunlara bir noktayı daha katmak gerekir: Budin Sahrası'nda Murad Giray'ın Kara Mustafa tarafından azlinden beri eski han Selim Giray yandaşlarının çalışmaları da artmıştı. Üstelik yeni han Hacı Giray gizli rakibi Selim Giray'ın oğullarından birini, Devlet Giray'ı *kalgay*, başka birini Azamet Giray'ı[45] *nureddîn* yapmak dar görüşlülüğünde bulunmuştu. Yerini Murad Giray'a bıraktığından beri Rodos'ta sürgün yaşayan Selim Giray, buradan oğullarına gönderdiği mektuplarla mirzâların kendi lehine ayaklanmaları için durmadan kışkırtmalarda bulunuyordu.[46] Mirzâların Hacı Giray'a karşı dönmelerinde, Selim Giray oğulları[47] tarafından yapılan çalışmaların önemli bir rol oynadığı kesindir.[48] Özetle, kalgay, *nureddîn* ve vezir de dahil olduğu halde bütün Kırım aristokrasisi ona karşı birleşmişti. Nihayet bir gün beyler, Akkaya denilen yerde topla-

narak isyan bayrağını kaldırdılar. Kalgay sultan[49] ile Bahadır Ağa toplantı yerine koşmakta gecikmediler. Hassa kuvvetleri olan kapıkulu ve sekban askeri de onlar tarafından elde edilmiş olduğundan Bahçesaray'a saldırmaya kalkan âsîler karşısında han, bir şey yapamayacağını anladı ve Mangup Kalesi'ne gidip kapandı. Âsîler, derhal peşine düşerek gelip kaleyi kuşattılar. Burada kurdukları bir kurultayda Bâb-i Âlî'ye mektup yazarak Hacı Giray'dan hoşnut olmadıklarını, Selim Giray'ı istediklerini bildirdiler.[50] Bu sırada İstanbul'da, Belgrad'da katledilmiş olan Kara Mustafa yerine rakibi Kara İbrahim sadrazamdı ve yerine geçtiği vezirin bütün yandaşlarını işbaşından uzaklaştırmaya bakıyordu.[51] Âsîlerin dileklerini padişaha arz ederek[52] Hacı Giray'ın azlini ve yerine Selim Giray'ın han olarak atanmasını sağladı (Haziran 1684).[53] Böylece Selim Giray tarafından gizlice kazanılan Kırım aristokrasisi nihayet kendi dileklerini Bâb-i Âlî'ye onaylatmış oluyordu.[54] Mehmed Giray, padişahı âsîlerin dileklerine boyun eğdiği, hanlık mevkiini onların oyuncağı olmaya bıraktığı için eleştirir.[55] Mangup Kalesi'ne gönderilen kapıcıbaşı, Hacı Giray'ı alarak Rodos'a götürdü[56] ve burada sürgün bulunan Selim Giray İstanbul'a doğru yola çıktı.

Mukaddes İttifak, Kuzey Cephesi (1684-1689)

Osmanlı Devleti bu sırada çok güç bir durumdaydı. Viyana önünde Osmanlı gücüne onarılmaz bir darbe vuran Avusturya, şimdi kendisini, güvenle karşı saldırıya geçecek ve Orta Avrupa sorununu kökünden çözümleyecek bir güçte görüyordu. Viyana'ya kadar dayanarak Hıristiyan âlemine en sıkıntılı günleri yaşatan Osmanlı tehlikesi, o zaman birçok devlet adamlarının korktuğu gibi, imparatora, Hıristiyanlığın savunulması davası altında Avrupa'yı bir kere daha etrafında toplama fırsatını veriyordu. Avusturya'nın en büyük düşmanı XIV. Louis bile, nüfuzunu Habsburglar lehine büsbütün elden kaçırmamak için hiç olmazsa tarafsızlığını korumak gerekliliğini duydu. Viyana'nın Türkler tarafından kuşatılması başlayınca, Lüksemburg'u abluka etmeyi bıraktı ve imparatorla yirmi yıllık bir ateşkes antlaşması, Ratisbonne (Regensburg) Antlaşması'nı imzaladı (1684).[1]

Mukaddes İttifak

Batıda Fransa'nın saldırılarını Regensburg Antlaşması ile önleyen Avusturya, doğuda papanın koruyuculuğu altında Osmanlı

İmparatorluğu'nun en büyük düşmanlarını bir ittifak altında toplamayı başardı. Yaz saldırısı başlamadan önce, 5 Mart 1684'te Linz şehrinde Lehistan ve Venedik ile bir ittifak antlaşması imzalandı. İttifaka Malta da girdi. Avusturya Macaristan'da, Lehistan kralı Podolya'da ve Moldavya'da, Venedik Cumhuriyeti ise Mora'da ve denizde harekâtta bulunacaklar ve ayrı barış yapmayacaklardı. Bu savaşa bir Haçlı Seferi süsü veriliyor ve ittifak "Mukaddes İttifak" adını taşıyordu. İttifak sözleşmesinde büyük rolü olan papa, orduların donatılması için büyük para yardımları yapıyordu.[2] Müttefikler son yarım yüzyıl içinde Osmanlıların sıkıştırdığı Rusya'yı da aralarına almak için büyük diplomatik çaba göstermekteydiler. Onu, özellikle "sultanın sağ kolu" olan Kırım Hanlığı üzerine saldırtmaya çalışıyorlardı. 1684 yılında bir Avusturya elçi heyeti, bu düşünceyle Moskova'ya gitti. Sobieski, Ruslara, "Osmanlıları Avrupa'dan kovmak günü gelmiş ise bu, ancak bugündür" diye yazmaktaydı.

Bir kısım Macarlar da Tököli'den yüz çevirerek tekrar imparatorun bayrağı altına koştular. Avusturya ordusunda başlangıçta 8.000 Macar vardı.[3]

Bu korkunç ittifaktan haberdar olan devlet, Edirne'de büyük bir meclis toplayarak durumu uzun uzun gözden geçirdi ve nihayet sadrazamın Edirne'de yönetimin başında kalarak, buradan çeşitli cephelere ayrı ayrı komutanlar gönderilmesi kararlaştı.[4] Macaristan serdârı, Bekri Mustafa Paşa idi. Lehlilere karşı Boşnak Süleyman Paşa ve Mora'ya Şahin Mustafa Paşa serdâr atandılar. Bütün imparatorluk, savaş için devamlı bir şekilde harekete geçirildi. Nihayet devlet, çeşitli cephelerde yapacağı çetin savaşlarda, özellikle kuzey cephesinde, Kırım Hanlığı'nın, kendisi için birinci derece önemli bir yardımcı olacağını anlıyordu. Büyük mirahor Rodos'tan Selim Giray'ı almaya gittiği zaman, küçük mirahor da Kırım'da kalgay Devlet Giray'a, babası gelinceye kadar sefere gidecek askeri düzenlemesini emreden bir hatt-ı hümâyûn götürdü.[5] Yeni hana, Edirne'de çok özenli bir kabul resmi yapıldı.[6] Savaş işleri üzerinde uzun uzun görüşülerek padişah tarafından kendisinin "Kırım'da kalup gerek Moskovlu ve gerek Lehlu câniblerine çeşm

ü gûş olması buyuruldu." Kırım'a gelen ve sevinçle karşılanan Selim Giray, eski han Hacı Giray'ın *kalgay* ve *nureddîn*i olan oğulları Devlet Giray ile Azamet Giray'ı yerlerinde bıraktı.

Budin'in Kuşatılması ve Kurtuluşu

1684 yazında müttefikler her yandan saldırıya geçtiler. Haziran ortalarında kuvvetli bir Avusturya ordusu Karl von Lothringen'in komutanlığı altında Budin'i hedef alarak saldırıya başladı. Düşman, ilk atılışta Budin yolu üzerinde Vişgrad ve Vayçen kalelerini ele geçirdi. Vayçen önünde düşmana karşı giden Budin valisi Kara Mehmed Paşa kumandasındaki ordu bozuldu. Bu savaşta 8.000 Tatar ile *nureddîn* Azamet Giray da bulunuyordu.[7]

Düşman ilerleyerek daha önce boşaltılan Peşte'yi kolayca elde ederek berkitti, sonra karşıya geçerek Budin'i kuşattı (26 Temmuz 1684). Bu cephede başkomutan, Ungurus serdârı olan Bekri Mustafa'nın düşman üzerine yaptığı saldırılar bir sonuç vermedi. Özellikle Budin dolaylarında Hamza Bey Sahrası'ndaki karşılaşmada, Osmanlı ordusu fena halde bozuldu.[8] Düşmanın iki ayı aşkındır Budin Kalesi'ne yaptığı şiddetli saldırılar, evvela Kara Mehmed Paşa, onun vurulup ölümünden sonra da İbrahim Paşa kumandasında savunanların kahramanca dayanmaları karşısında bir sonuç vermedi. Beri tarafta, serdâr Mustafa Paşa ordusu, kaleyi kuşatanları dışarıdan devamlı rahatsız ediyor, erzak kafilelerini basıyordu. Başlayan mevsim yağmurları, hastalık, açlık ve özellikle Kırım'dan büyük bir Tatar ordusunun yardıma geldiği haberi[9] düşmanı, kuşatmayı kaldırma kararına götürdü. Bu, imparator için büyük bir bozgundu. Budin'in kurtuluşu İstanbul'da büyük sevinç uyandırdı. Padişah tarafından kumandanlara gönderilen hediyeler arasında, Budin savunmasına katılan Azamet Giray'a da bir samur kürk geldi.[10]

Leh Kralının Bogdan Üzerine Yürümesi ve Osmanlı–Kırım Ordusu Önünde Geri Çekilmesi

Macaristan'da bunlar olup biterken, Venedikliler de Mora'nın istilasına başlangıç olarak Aya-Mavra Adası'nı ve Preveze'yi ele

geçirdiler. Kuzey'de Lehliler Özü eyaletine yaptıkları akınlardan sonra 1672'den beri bir Osmanlı eyaleti olan Podolya'ya girmişler, Bogdan'ı istilaya hazırlanıyorlardı (Ağustos 1684). Osmanlılar, Budin önünde olduğu gibi, Leh cephesinde de düşmanı püskürtmeyi başardılar. Fakat burada, bizzat Selim Giray Han'ın kumandasında gelen Kırım kuvvetleri mühim rol oynamışlardır.

Lehistan kralı kuvvetli bir Leh ordusu ile Podolya'yı istila etti ve Kameniçe'yi kuşatılmış bir durumda geride bırakarak Turla Irmağı kenarında Hotin Kalesi önüne geldi. O, Tuna yukarısındaki bütün memleketleri istila ederek Tımışvar'dan gelecek Avusturya ordularıyla birleşeceğini, hatta İstanbul önlerine kadar gidebileceğini hayal ediyordu.[11] Bogdanlıların evvelki yıl olduğu gibi, kendisi ile birleşeceklerine kesin inanıyordu.[12] Hotin karşısında Zwaniec (Izvanice) Palankası'nı ele geçirerek Turla üzerinde köprü kurmaya başladı. Fakat mevsim ve yağmurlar işini güçleştirmekteydi. Bütün bu planlar, Avusturyalıların Budin önünde, Sobieski'nin Turla yakasında uğradıkları yenilgilerle suya düşecektir. Bununla beraber, Leh kralı kuvvetli ordusuyla Hotin önüne geldiği zaman, Osmanlı İmparatorluğu için kuzeyde büyük bir tehlikenin belirdiği kesindir.

Selim Giray, Kırım'a gelip Lehlilere karşı harekete geçmek üzere kuvvetlerini topladı.[13] Fakat Kırım'dan çıkmadan önce, Ruslarla barışı sağlamlaştırmak için Murad Giray zamanında imzalanan antlaşmayı yeniledi ve Moskova'ya, iki devlet arasındaki iyi ilişkilerin sürmesi isteğinde bulunduğunu ve verginin acele gönderilmesini bildirdi.[14] Han, mektubunun sonunda, "Lehlû sizin de bizim de düşmanımızdır" diyor ve Rusları Lehlilere karşı harekete kışkırtıyordu.[15] Orduyla Bucak'a gelince, buradan Macaristan'a Azamet Giray için 3.000 kişilik bir kuvvet ayırdı. Leh ordusuna karşı da, kalgası Devlet Giray'ı 30.000 kişilik bir kuvvetle akına gönderdi. Devlet Giray, Hotin karşısında Turla Nehri'ni geçmeye çalışan düşmana baskın yaparak döndü. Geriden ilerlemekte olan han, Turla Irmağı'na yaklaşınca, girişilecek savaşın önemini anlatmak için bir tepeye çıkarak askere yüksek sesle şu konuşmayı yaptı: "Dînimize za'af gelmekle üzerimize düşman-ı dîn galebe eyledi. Kerbelâ günüdür, bu cengi ne Âl-i Osman ne benim için edin; ölün-

ce dîn uğruna çalışub düşman-ı dîne arka vermeyelim ve kıyâmete değin nâm-ı nîk ile mezkûr olalım."[16] Sözlerini bitirdikten sonra atından inerek secdeye kapandı, bunu gören bütün asker bir anda toprağa eğilerek "feryad ü figan ile bilcümle şehîd oluncaya değin cenk etmeye" yemin ettiler.

Onun bu konuşması, sebebi kolayca anlaşılan dinî duygularına hitabı bir tarafa bırakılırsa, Kırım hanının düşüncelerini kuvvetle belirtmek bakımından dikkate değer: Osmanlı İmparatorluğu Hıristiyan Avrupa'nın her taraftan saldırısı karşısında bir ölüm kalım günü yaşıyordu; bu cenk ne Osmanlılar ne de Kırım içindir; her ikisinin bekası içindir. Selim Giray'ın bu varlık uğraşısında, Kırım ile Osmanlı Devleti arasındaki dayanışmayı herkesten daha derin bir şekilde kavradığına kuşku yoktur. Kırım tarihi üzerinde en sağlam eseri yazmış olan bir Rus müverrihi, V.D. Smirnov bile bunu önemle vurgulamak gereğini duymuştur.[17] Selim Giray'ın bundan sonraki bütün hareketlerini anlamak için bu noktayı her zaman anımsamak gerekir.

Hotin Kalesi altına varan han, İsakçı'dan henüz hareket etmiş olan serdâr Süleyman Paşa'yı bekleyerek, Leh ordusunu sürekli akınlarla hırpalıyor, erzak kafilelerini vuruyor, etrafla ilgisini kesmeye çalışıyordu. Hafif süvarilerden düzenlenmiş Kırım ordusu, önceki yıl Hacı Giray'ın Kunicky ile yaptığı savaşta olduğu gibi, ancak Osmanlı piyadesi ve topçusuyla beraber bir iş görebilirdi. Nihayet serdâr ordusunun Turla kıyısına gelişi, kralın saldırı isteğini büsbütün kırdı; Leh ordusu geri çekilmeye başladı. Nehri ilkin han ve kalgay geçerek düşmana saldırdılar. Serdâr onlara, bir kısım Osmanlı kuvvetini yardımcı gönderdikten sonra kendisi de Turla'yı geçerek Kameniçe Ovası'na doğru yürümeye başladı. Bataklıklar sayesinde düzenli bir geri çekilmeyi sağlamaya çalışan düşmanı, kalgay sultan yönetimindeki Tatarlar her taraftan çevirerek Kameniçe sınırından çıkıncaya kadar kovaladılar. Böylece, Bogdan ve Kameniçe bir istiladan kurtulmuş oluyordu.[18]

Han, haberi geride kalmış olan serdâra müjdeleyerek "düşman-ı dîn tarafından bir gâ'ile kalmadı, berüya gelmeyüp bulunduğunuz mahalde meks eyleyesiniz" diye yazdı[19] ve kendisiyle tekrar Kame-

niçe (Camieniec) altında buluştu (Ekim 1684 sonları). Selim Giray, Istafaneş'te serdârın yanına 1.000 Tatar bırakarak Kırım'a döndü. Bir süre sonra hana, İstanbul'dan kapıcıbaşı Musa Ağa ile gönül alıcı bir hatt-ı hümâyûn, bir kürk, bir kılıç ve beylere verilmek üzere birçok kaftan geldi.[20] İmparatorluk 1684 kışına, başlıca cephelerde düşmanı püskürtmüş olarak giriyordu.

Leh kralı Viyana önündeki zaferinden sonra Mukaddes İttifak'tan çok şey bekliyordu: Lehliler için en az Podolya'nın geri alınmasını sağlamalı, fakat hiç olmazsa Bogdan üzerinde de egemenliğini kurmalıydı. Bu sebepten, onu ittifaktan ayırarak ayrı bir barış yapmak için Bâb-i Âlî'nin gönderdiği barış mektubu kral tarafından yanıtsız bırakıldı.[21]

Lehlilerin Bogdan Üzerine Yeniden Saldırmaları ve Osmanlı–Kırım Ordusu Tarafından Püskürtülmeleri

Sobieski ertesi yıl, 1685'te, Podolya ve Bogdan'a karşı bir daha saldırıya karar verdi.[22] Evvelce yaptığı gibi, Bogdanlıların yardımını sağlamak için yeniden girişimlerde bulundu; bütün kış gönderdiği mektuplarla yeni Bogdan beyi Konstantin Kantemir'i kandırmaya çalıştı.[23] Nihayet Yablonowski kumandasında büyük bir Leh ordusunu Moldavya üzerine gönderdi.[24]

Kırım hanı o yılın Mayıs'ında Ruslarla Murad Giray zamanında yapılmış olan barış antlaşmasını yeniledikten sonra,[25] İstanbul'dan aldığı emir üzerine Ungurus Seferi'ne hazırlanıyordu ve bu düşünce ile 60.000 kişilik ordusuyla[26] Bahçesaray'dan çıkmıştı (12 Temmuz 1685).[27] Akkerman'a geldiğinde Lehlilerin Bogdan sınırını aştığını öğrendi. Ordusundan 20.000'lik bir kuvveti, düşmanı akınlarla hırpalamak üzere kalgay Devlet Giray kumandası altında ileri gönderdi. Serdâr Süleyman Paşa, 5.000 kişilik ordusu ve 30 topuyla hanı, anlaştıkları gibi Çoçora'da buldu. Her ikisi süratle, Pornavski Boğazı'na yedi saat uzaklıkta Prut kenarında yanlarını nehre ve bataklığa dayayarak yerleşmiş olan düşman ordusu üzerine yürüdüler. Düşman atlılarının saldırıları şiddetle püskürtüldü

ve orduları her taraftan sarıldı. Nihayet 13, 14 gün süren çarpışmaların ardından Lehliler bataklıklara dayanarak geri çekilmeye başladı.[28] Osmanlı–Kırım ordusu düşmanın peşini bırakmayarak her konduğu yerde savaşa zorladı ve her defasında büyük kayıplara uğrattı. Nihayet sarp bir boğazda kovalamadan vazgeçildi ve bütün bu çarpışmalarda kendini gösteren kalgay sultan, düşman memleketi içerilerine çapula gönderildi. Han Kırım'a dönmek üzere Süleyman Paşa'dan ayrıldıktan sonra Nemirova Kalesi etrafını yıktı ve düşman memleketinde "Nemirova'dan on sekiz papaslık" ötelere kadar yağma ve yıkımlarda bulunan oğlu Devlet Giray'la Doğan Geçidi yolunda birleşti.[29]

Başka cephelerde ve özellikle Macaristan'da büyük yenilgilere uğranıldığı bir sırada Kuzey Cephesi'nden gelen bu zafer haberi İstanbul'da büyük bir sevinç uyandırdı[30] ve serdâr Süleyman Paşa bundan bir süre sonra sadaret mevkiine getirildi (17 Aralık 1685). Kırım'a dönmüş bulunan Selim Giray Han'a ise kapıcıbaşı müezzin Mustafa Ağa ile "mü'ebbed hanlık beratı" ve birçok değerli hediyeler gönderildi. Bu zamanda Osmanlı Devleti, Kuzey'den gelen tehlikelerin önlenmesinde Kırım kuvvetlerinin büyük bir rol oynadıklarını anlar görünmektedir.[31]

Moskova'da Müttefiklerle Osmanlılar Arasında Çekişme, Rusya'nın İttifaka Girmesi

Hanlığın bu zaferi Rusya'da da etkisini gösterdi. Selim Giray daha Kırım yolunda, Gazikerman'da iken Moskova'nın gönderdiği iki yıllık hazine geldi. Bununla beraber, hazinenin elçiyle gönderilmemiş olması hanlık hükümetinin sızlanmalarına sebep oldu.[32] Çihrin'den sonra Ruslar her türlü iş için doğrudan doğruya İstanbul'la ilişkiye girme iddiasında bulunmuşlardır. Bu yolla, yavaş yavaş bağımlılığı gösterecek durumlardan kurtulmak ve Osmanlı İmparatorluğu derecesinde bir devlet olduklarını göstermek çabasındaydılar. Bu sefer, vergi ile beraber eski göreneğe aykırı olarak elçi gönderilmemesi de, aynı düşünceyi gösteriyordu; vergiyi gelişigüzel gönderilen bir hediye niteliğine indirgemek istiyorlardı.

Selim Giray, Lehlilere karşı zaferini bir mektupla Moskova'ya bildirdi.[33] Fakat ayrıca kendi yokluğunda Rusya'ya tâbi Don Kazakları, Kalmuklar ve Özü Kazaklarının yaptığı saldırılardan ve haydutluklardan yakınmaktan da geri kalmadı. Kırım hanı bu zamanda Moskova ile barışın önemini anladığı için, iki tarafın da bu gibi saldırılardan kaçınması gerektiğini, kendisinin beri taraftan bu gibi saldırıları kesinlikle onaylamadığını bildiriyor ve, "Dostluk ve kardaşlık murâd eden kimesne halkına tenbîh edüp sözünü tutturur" diyordu.[34]

Lehliler, Tatarlar karşısında bu tarafta hiçbir şey yapamadıklarını görünce, Kırım üzerine Rusları saldırtmak için Moskova'daki çalışmalarına o kış büyük bir hız verdiler. Rusya'nın savaşa katılıp katılmaması sorunu, harp halinde bulunanlar arasında gerçek bir siyasî uğraşı konusu oldu. Osmanlı Devleti Rus başkentine bir çavuş göndermişti. Buna karşı, 1686 Nisan'ında İstanbul'a bir Rus elçisi gelerek hükümdarlarının[35] bir mektubunu getirdi.[36] Ruslar, bunda evvela dostluklarını yineliyorlar, sonra bu zamanda Osmanlı Devleti'nin olağanüstü önem verdiğini bildikleri bu noktaya karşılık şu isteklerde bulunuyorlardı:

İki tarafın tacirleri güvenle gidip gelsin, reâya incitilmesin ve Tatarların saldırıları önlensin. Osmanlı tersanelerinde esir bulunan 40 Rus ve Kazak bedelsiz olarak serbest bırakılsın, Kırım sınırındaki Tuzla Ruslara verilsin ve Rus elçisi "velini'metleri olan patrik"e kulluklarını sunduktan sonra Fener Kilisesi'nde kendilerine dua etsin. Nihayet, elçi geciktirilmeden geri gönderilsin.

Osmanlı padişahı, Tuzla maddesinden başka bütün dilekleri kabul etti. Ancak Rusların buraya silahsız gelip geçerli fiyat üzerinden serbestçe tuz almalarına onay veriliyordu. Moskova'nın bu istekleri, beş on yıl önce Osmanlı Devleti karşısında büyük bir saygısızlık sayılırdı. Fakat şimdi Osmanlılar sıkışık bir durumdaydılar ve Ruslar bundan sonuna kadar yararlanmaya çalışıyorlardı. Kazaklar için uğraşıda olumlu bir sonuç alarak Ukrayna'ya yerleşmeleri ve özellikle son Çihrin Seferi, Rusların Osmanlı İmparatorluğu ve Kırım Hanlığı karşısında kendilerine güvenlerini çok artırmıştı.[37]

Selim Giray'ın son Leh Seferi'nden döndükten sonra Moskova ile yazışması hakkında yukarıda biraz bilgi vermiş ve dostça bir dil kullandığını görmüştük. Ruslar bundan önce Lehlilerle Kırım arasında barış olmaması için çalışmasını, Moskova'ya giden Kırım elçisi Öztemir Mirzâ'nın kulağına koymuşlardı. Ukrayna üzerinde Lehistan ile sürekli uğraş halinde bulunan Rusya için Lehistan'ın zor duruma düşmesi, o zaman Moskova'ca çok istenir bir haldi. Bu kez, hanlık hükümeti, bunun yazılı olarak bildirilmesini istedi.[38] Bu, Moskova'nın Kırım'la barış isteğinin içtenliğini gösterebileceği gibi, hanlık böyle değerli bir belgeyi gerektiğinde Lehistan'ı Rusya'ya karşı kışkırtmak veya ikisinin birleşmesini önlemek için de kullanabilirdi.

Sonunda bu diplomatik çekişmeyi, beklendiği gibi müttefikler kazandı.[39] Fakat Rusya, her iki taraftan da yarar sağlamak için bu elverişli durumdan son derecede yararlandı. Mukaddes İttifak'ın imzalanmasından beri müttefikler ve bilhassa Avusturya, Osmanlıları kuzeyde de uğraştırmak ve Kırım'ın yardımından yoksun bırakmak için bütün güçleriyle Rusya'yı savaşa sürüklemeye çalışmaktaydı. Buna karşı Rusya ancak Lehlilerle imzalanan Andrusovo Antlaşması'nın kesin olarak onaylanması[40] ve böylece Smolensk ve Kiyef'in kendisine bırakılması koşuluyla savaşa katılabileceğini söylüyordu.[41] Nihayet Leh kralı, son girişimlerindeki başarısızlık üzerine Avusturya'nın ayak diremesiyle baş eğdi ve 1686 Andrusovo Antlaşması'nı onayladı. Böylece Ruslar Hıristiyan Avrupa'nın Mukaddes İttifak'ına katıldılar.

Şimdi imparatorluk ve özellikle Kırım için kuzeydeki tehlike ölçüsüz derecede büyümüş oluyordu. Moskova hükümeti o yıl Kırım'a vergiyi göndermedi ve hana, Lehistan'la ebedî barış antlaşması ve ittifak imzaladığını bildirerek düşmanlığını açıkça ilan etti. Osmanlı hükümeti yanındaki elçilerini geri istedi.[42] Han yanıtında, Rusya'nın gösterilen bütün dostluğa karşı yükümlülüklerini çiğnediğini, durum kesin olarak belli oluncaya kadar başka yere gitmeyerek Or-Kapı dışında bekleyeceğini bildirmekteydi. Bununla beraber mektubunu, biz düşmanlığa olduğu gibi dostluğa da hazırız, sözüyle bitiriyordu (7 Eylül 1686).[43]

Osmanlı Devleti, büyük bir baskı altında bulunduğu Macaristan cephesinden kuvvet ayırarak bu tarafa gönderemezdi. Ruslara, Kazaklara ve hatta Lehlilere karşı Kuzey Karadeniz'in ve Tuna beyliklerinin savunulması işi, tamamıyla Kırım Hanlığı'nın omuzlarına yüklenmekteydi. Kırım'ın, bununla da kalmayarak, imparatorluğun Orta Avrupa'daki uğraşılarına eskisi gibi, hatta daha büyük oranda katılmasının istendiğini göreceğiz. Bu sayede, Kırım'ın imparatorluk içindeki önemi fazlasıyla artacak, hatta öyle bir an gelecektir ki, anarşi içine düşen Osmanlı Devleti, bütün imparatorluğun geleceğini Kırım hanının eline bırakacaktır.

Sobieski'nin Yaş'a Girmesi ve Osmanlı-Kırım Ordusu Önünde Geri Çekilmesi

Leh kralı, Ukrayna'da Rusya'ya bıraktığına karşılık, bu ittifak dolayısıyla güneyde Kameniçe'yi ve uzun zamandan beri Leh kralların göz diktikleri Bogdan'ı alarak kayıplarını gidereceğini sanıyordu.[44] İlk önce Bogdan beyi Kantemir'le ilişkiye girdi, ondan kuvvetlerini Lehlilerle birleştirmesini, Leh ordusu için erzak hazırlamasını istedi. Gönderdiği papaz, beye diyordu ki: "Bir taraftan iki Moskova çarı (yani İvan ve Petro) 500.000 kişi ile Kırım'ı istilaya geçerken, öteden imparator kuvvetleri de Tuna'yı geçerek Edirne'de Lehlilerle buluşacaklar ve birlikte İstanbul'un fethine yürüyeceklerdir."[45] Fakat Bogdan beyi zaferin kimde kalacağını bilemediğinden, ilerisini düşünerek hareket ediyor, Lehlilerle açıktan bir ittifaka girmemekle beraber, onların zaferi halinde kendilerine kesinlikle katılacağını bildiriyordu.

Sobieski Ağustos sonlarında kuvvetli bir ordunun başında Bogdan'a doğru yürüdü. Korunmasız bulduğu memleketi kolayca ele geçirdi ve zafer yürüyüşüyle Yaş'a girdi. Boyarlar, karşı koymak isteyen beyleri Kantemir'i yalnız bıraktılar. Leh ordusu, bundan sonra Prut'u geçerek Bucak'a doğru ilerlemeye başladı. Fakat o sırada *nureddîn* Azamet Giray kumandasındaki Tatar kuvvetleriyle[46] serasker Bıyıklı Mustafa Paşa ordusu düşmanı karşılamak için harekete geçmişlerdi. Bu tarihte kalgay Devlet Giray Macaris-

tan'da olduğu gibi, han da Rusların beklenen bir saldırısına karşı Kırım'da kalmıştı.[47]

Türk kuvvetleri, Çoçora yakınında geniş ovada erzaksızlık ve susuzluktan tükenmiş bir halde ilerleyen düşmanı sararak yıpratma savaşına başladı. Sobieski kesin bir savaşla çetin durumuna son vermek için sabırsızlanıyordu. Fakat kuvvetçe az olan Türk ordusu buna yanaşmıyor ve Kırım atlıları her taraftan Leh ordusunun erzak yollarını kesiyor, sürekli vuruyorlardı. Bu durum karşısında düşman geri çekilmeye başladı. Ordu Prut'u geçerken beride kalan yarısı Kırım atlılarının ağır saldırısına uğrayarak büyük kayıplar verdi.[48] Bogdanlılardan beklediği yardımı alamayan Sobieski, memleketi yağmalayarak ve yıkarak çekiliyordu.

Osmanlı ordusu Prut'un ötesine geçmedi; fakat Kırım atlıları ve Bogdan Beyliği'nin askeri, düşmanı kovalamaya ve hırpalamaya devam ettiler. Bir aralık Kırımlılar ganimetleriyle geriye dönünce, Sobieski, Nemez'i ve eski Bogdan beylerinin merkezi Suceava'yı ele geçirdi. Bunun üzerine Tatarlar, yeniden geldiler. İlk karşılaşmada püskürtülmüş olmakla beraber, etrafa yayılarak yıpratma savaşına yeniden başladılar. Sonuçta, Leh ordusu Ekim başlarında memleketi boşaltmak gereğini duydu.[49]

Ruslar, ittifak antlaşmasıyla Kırım Hanlığı'na saldıracaklarına söz verdikleri halde, bunu yerine getirememişler ve Lehistan, bu sefer de Bogdan'da o kadar ilerledikten sonra dağınık bir halde geri çekilmek zorunda kalmıştı. Selim Giray, Moskova'ya bu zaferi hemen bildirdi ve Rusları Lehlilerle yaptıkları birleşmeyi anımsatarak korkutmaya çalıştı.[50] İki tarafta da düşmanca davranışlar görülmekle beraber, ilişkiler henüz kesilmemişti.[51] Rusların saldırı için hazırlıklarını bitirmeye çalıştığı kesindi.

Lehlilerin 1687'deki Sonuçsuz Kameniçe Kuşatması

Nihayet ertesi yıl, Rus ve Leh orduları aynı zamanda harekete geçtiler. V. Galitsın kumandasında 100.000 kişilik bir Rus ordusu ile hetman Samoyloviç idaresinde 50.000 Kazak, Kırım üzerine yürürken, Leh kralı da 60.000 kişilik ordusuyla[52] Kameniçe'yi

kuşattı (1687 Temmuz ortaları). O, bu defa uzak maceralı seferleri bırakarak, Lehlilere çoktan beri geri almayı vaat ettiği bu kale önünde durdu.[53] Kale muhafızı vezir Boşnak Hüseyin Paşa ve halk tarafından yazılan yardım mektupları üzerine, Özü muhafızı Bozoklu Mustafa Paşa ile Kırım hanı hazırlığa başladılar. Kuşatmanın 49. günü han tarafından bir mirzâ kumandasında 10.000 Tatar'ın geldiği[54] haberini alan düşman kuşatmayı kaldırdı ve sarp yerlere dayanarak geri çekilmeye başladı. Kırım süvarileri düşmanın arkasını bırakmadılar. Bu sırada henüz kuvvet toplamakla uğraşan Bozoklu Mustafa Paşa düşmanın kaçtığını işitince, Kameniçe'ye cephane ve yiyecek göndermekle yetindi.[55]

Rusların Galitsın İdaresinde İlk Seferleri ve Geri Çekilişleri

Rus ordusu ise Tatarların otlarını yaktığı kupkuru steplerde çektiği sıkıntılar yüzünden ve daha çok Selim Giray Han'ın Lehlilere karşı gitmeyerek ordusunun büyük kısmıyla kendisini beklediğini bilerek fazla ilerlemedi ve yarı yoldan döndü.[56] Böylece kuzeydeki müttefiklerin bu yılki saldırıları tamamıyla başarısızlıkla sonuçlanmış oluyordu.

Tatarların Lehistan'a Saldırısı

Ertesi yıl, 1688 kışında Tatarlar saldırıya geçti. Han, Bucak ve Nogay askerinden topladığı 30.000 kişilik bir kuvveti, *nureddîn* Azamet Giray kumandasında Lehistan üzerine gönderdi. Kırım kuvvetleri Kameniçe'den binden fazla Lipka Tatarını kılavuz alarak Lemberg'e kadar dört koldan çapula girdiler. Bu akında donmuş nehirler üzerinden geçilerek köyler yakılıp, halk kırıldı ve pek çok ganimetle dönüldü.[57]

Sobieski'nin Kameniçe'yi Yeniden Kuşatması

Bu yılın yazında Sobieski yine gelip Kameniçe'yi kuşatmaktan geri kalmadı (Ağustos 1688). Özü muhafızı serdâr Bozoklu Mus-

tafa Paşa, kaleye yardım için etraftan toplayabildiği askerle harekete geçti. Selim Giray Han ise, kendisi her vakit Kırım'da Rusları bekleyerek 30.000 kişilik bir kuvvetle tekrar *nureddîni* Azamet Giray'ı gönderdi. Tatarlar, Turla'ya (Dinyester) vardıkları halde serdâr Mustafa Paşa'dan bir bilgi yoktu. Lehliler, Tatarların yaklaştığını öğrenince, kuşatmayı kaldırıp Turla kıyısındaki bütün geçitleri tuttular. Dinyester taşkın olduğu için Kırım ordusu sallarla nehri geçerek Zwaniec Kalesi altında Lehlilerin üzerine saldırdılar. Fakat top menzilinden öteye ayrılmayan Leh ordusuna ciddi bir darbe vurulamıyordu. Tatarlar, düşmanı çekmek için Hunlardan beri atalarının kullandığı taktiği uygulayarak, kaçar gibi yaptılar, sonra davulcuların verdiği işaretle birdenbire geri dönerek kovalayan düşmanın üzerine şiddetle atıldılar. Şaşıran düşman süvarisi bu çarpışmada kayıplar verdi. Tekrar düşman üzerine yürüdüğü zaman, Leh ordusunun nehre dayanarak düzenli bir şekilde geri çekilmeye çalıştığı görüldü. Yolda, yardıma gelen Litvanya hetmanıyla yapılan bir çarpışmadan sonra Lehliler kendi memleketlerinin içlerine kadar kovalandı.[58]

Rusların Galitsın İdaresinde Kırım Üzerine İkinci Seferleri

1687'deki başarısızlıktan sonra Ruslar, bu yıl sefere katılmayarak bir yıl hazırlandılar ve ancak 1689 baharında harekete geçtiler. Kırım üzerine yürümekte olan Rus ordusu Galitsın'ın kumanda ettiği 112.000 Moskovalı, yeni hetman Mazeppa idaresinde 50.000 Kazak ve 350 topla korkunç bir kuvvet olarak görünüyordu.[59]

İleride göreceğimiz gibi, bu sırada han, gayet zor bir durumda bulunan İstanbul'a gitmiş, orada işleri düzene koyduktan sonra Avusturya ordularına karşı hareket etmek üzere tekrar Kili'ye, ordusunun başına dönmüş bulunuyordu. Burada ordusunu hazırlamakla uğraşırken birden Kırım üzerine büyük bir Rus ordusunun ilerlemekte olduğu haberini korkuyla öğrendi. Kalgay sultanları ve Tatar beyleri mektuplarında, "Eğer acele yetişmezseniz Kırım elden gidecek" diyorlardı.[60] Rusların niyetleri gerçekten korkunç-

tu. Bir süre sonra Moskova'dan Galitsın'a gönderilen, fakat Tatarların eline geçen bir mektupta, kendisine Kırım'ı istila ettikten sonra 300 oğlan, 300 kız seçip Tatar hanının bir küçük oğlu ile Kremlin'e göndermesi yazılıyordu.[61] Han, derhal Macaristan Seferi'nden vazgeçerek Kırım'a doğru harekete geçti (18 Mayıs 1689). Altı gün sonra Or-Kapı ağzında Kanlıcak denilen subaşına erişti. Kırım ordusunun bu sulak yeri elde etmesi önemli bir avantajdı.

Galitsın, 10, 20 bin kişilik bir kuvveti, Kırım'a girerek yağmada bulunmak üzere Kefe'ye dört saat uzaklıkta Cenkçi yahut Rıbat denilen geçit üzerine göndermiş, kendisi büyük kuvvetlerle Özü Nehri'nden ayrılmadan Kırım kıstağı Or-Kapı'ya doğru ilerleyerek buradan yedi saat uzaklıkta Karayılga denilen susuz bir yere gelmişti. Han Rıbat Geçidi'ni korumakta olan Kefe Ağası Mehmed'in yanına yeğeni Şah Mirzâ'yı ve onun küçük kardeşini gönderdiği gibi kendisi de ertesi gün 25 Mayıs 1689'da, doğru Karayılga'ya düşman ordusu üzerine yürüdü. Öğleden önce düşmanla temas ve çarpışma başladı (25 Mayıs 1689).

Planı "Kırım'ı zapt etmek ve andan İstanbul'a gitmek" olan[62] bu Rus ordusu karşısında herkes ölünceye kadar dövüşmeye yemin etti. İkindi vakti Kırım ordusu, Kanlıcak'taki üssüne çekildi. Düşman susuzluk çekiyordu. Ertesi sabah Kırım ordusu tekrar Ruslar üzerine harekete geçti. Düşmanın karaltısı ufukta göründüğü zaman müftü bir tepeye çıkarak orduyu etrafında topladı, din uğruna savaşma ve şehit olmanın erdemlerinden söz etti. "Ümmet-i Muhammed'e bir ağlaşma koyuldu kim, tasviri kabil değil." Sonra kalpleri iman ve cesaretle dolan askere savaş düzeni verilerek düşmana yaklaşıldı.

Ruslar ön saflarını pek kuvvetli bir hale getirdiklerinden sol kanattan saldırıya karar verildi. Kırım atlıları, ok ve kılıçtan başka bir silahları olmadığı halde şiddetli top ve tüfek ateşi altında düşmanın üzerine atıldılar. Düşman, arabaları kat kat dizerek berkitmişti. Tatarlar şiddetli saldırılarla bir kısım araba katlarını yararak Rus ordusunun içine daldılar. Bu saldırıda özellikle hanın ikinci oğlu Azamet Giray büyük yararlık gösterdi.[63] Düşmandan 24 top ve birkaç bayrak alındı. Fakat Rus ordusu o kadar büyüktü ki, bu

saldırı yoğun düşman saflarının derinlerine işleyemedi[64] ve Kırımlılar epeyce kayıp vererek tekrar Kanlıcak'a çekildiler. Ruslar, üç gündür susuz olduğundan bu yere yaklaştılar.

Ertesi gün tekrar harekete geçen Kırım atlıları, düşman ordusunun etrafını dolaşarak saldıracak bir yer aradılar; fakat evvelki saldırılardan ders alan Ruslar, Tatarlar ne tarafa gelseler arabaları ve topları o tarafa çekerek orayı berkitiyorlardı. O gün hiçbir taraftan saldırı olmadı ve Kırım ordusu Or-Kapı önüne geri çekilerek surlardan içeri girdi. Burada, Kırım'ın kapısı önünde, bütün Kırımlılar, şehit düşünceye kadar çarpışmaya yemin ettiler. Kalenin içine çoğu sekbanlardan meydana gelen[65] bine yakın tüfenkli asker yerleştirildi. Ordunun diğer kısmı atlarını bırakıp yaya olarak hendeğin üzerinde savunmaya hazırlandı.

Rus ordusu, Kanlıcak'ta iki gün dinlendikten sonra Or-Kapı üzerine geldi. Sahilde top menzilinden uzak bir yere kondu. Düşman, burada hayvanlarına ot ve su bulamıyor, büyük sıkıntı çekiyordu. Otlar Tatarlar tarafından yakılmıştı. Aynı zamanda Rıbat Geçidi'ne saldıran Rus tümeni, burada büyük kayıplar verdirilerek püskürtülmüş ve iki topunu bırakarak kaçmıştı.

Rusların Or-Kapı Önlerinden Geri Çekilmeleri

Bu sırada Or-Kapı önünde hücuma hazırlanır gibi duran Galitsın ordusundan, Ruslara tâbi Alatur Tatarlarından Kalmuk Ağa gelerek ateşkes önerisini getirdi. Han da, buna karşılık düşman ordugâhına Yaşlu kabilesinden birisini gönderdi. Fakat ertesi sabah Rus ordusu Kanlıcak'a doğru çekilip gidince, bu ateşkes önerilerinin geri çekilmek için bir aldatmacadan başka bir şey olmadığı anlaşıldı.[66] Tatar kuvvetleri, han başlarında olduğu halde derhal atlarına atlayarak düşmanı kovalamaya çıktılar. Ruslar Kanlıcak'la Özü Nehri arasındaki susuz sahraya girince bu atlılar her taraftan yer yer saldırmaya, düşmanın yiyecek kollarını vurmaya başladılar. Fakat sayıca kendilerine göre çok üstün olan düşman ordusuyla gerçek bir savaşa girişmekten her zaman çekiniyorlardı. Ruslar, Or-Kapı önünden hareketlerinden üç gün sonra Özü Neh-

ri'ne eriştiler ve hanlığın sınır kalesi Şahkerman önünden geçerek memleketlerine vardılar. Selim Giray, düşmanı Potkali karşısında Irgacık denilen yere kadar kovaladı.[67]

Kırım böylece büyük bir tehlikeden kurtulmuş oluyordu. Düşmanın geri çekilmesinde başlıca sebep, Tatarların akınları kadar ve belki daha çok asıl yurduyla ilişkisi kesilen bu kadar büyük bir orduyu susuz, kurak stepler ortasında besleyebilmenin güçlüğüydü.[68] Yüzyıllardan beri ilk kez görülen ve bütün Kırım ahalisine korku salan bu olay[69] hanlığa ve Osmanlı İmparatorluğu'na, artık Kuzey'deki haraç veren tâbilerin ne kadar korkunç ve yakın bir tehlike haline geldiğini anlatmalıydı. On yedinci yüzyılın ilk yarısında Lehistan ve Osmanlı İmparatorluğu ile yaptığı savaşlardan sonra Ukrayna'nın büyük bir kısmını ele geçiren Moskova Devleti'nin, Kırım'ı istilasına ve Karadeniz'e inmesine, şimdi ancak bütün gücüyle bizzat Osmanlılar karşı koyabilirdi ve bu yolda her türlü siyasî tertiplerden yararlanmak gerekliydi. Gerçekten, çok geçmeden 18. yüzyıl başlarından itibaren bu, imparatorluk için en önemli konu haline gelecek ve Lehistan işlerine gösterilen yakın ilgi, İsveç'le yapılan ittifaklar, Prusya ile güdülen dostça ilişkiler hep bu zorunluluktan doğacaktır.

Bununla birlikte, Rusların Kırım önünde uğradıkları bu yenilgi, onları uzun zaman doğrudan doğruya Kırım üzerine bir seferden alıkoyacaktır.[70] Sofia'nın, gözdesini korumak ve prestijini düşürmemek için bu başarısızlıkları örtmek niyetiyle yaptığı bütün parlak gösterilere rağmen herkes bunu anlayacak ve çar Petro, Galitsın'ı acı acı paylayacaktır.[71] Ruslar, ancak altı yıl sonra Petro ile harekete geçebilecekler ve bu sefer asıl hedef olarak Azak Kalesi'ni seçeceklerdi.

Rus Tehlikesi, Kırım ve Osmanlı İmparatorluğu

Ruslar, Kırım önlerinden henüz püskürtülmüştü ki Kameniçe'den Lehlilerin kaleyi kuşattığı haberi erişti. O yıl bahara doğru Leh kralı, ordusunda isyan çıkması üzerine,[72] han daha Kili'deyken bir elçi göndererek, Kırım'a ve İstanbul'a eskisi gibi vergi ve hediye verilmesi koşuluyla barış için padişah yanında aracılık etmesini

kendisinden rica etmişti. Selim Giray, Lehlilere katiyen güvenmiyordu.[73] Elçiye, "Her sene verginizi vermek, her sene değiştirilmek üzere bir rehin bırakmak ve bu yıllık pişkeş ile bir büyükelçi göndermek şartıyla sulh için bir aracılıkta bulunabilirim" yanıtını verdi ve bu anlamda bir de mektup yazdı.[74] Fakat tam bu sırada Rusların Kırım üzerine yürüdükleri haberi geldiğinden Leh elçisine, evvela düşmanı memleketimizden atalım, sonra barış işleri görüşülür, denilerek kendisi Kili Kalesi'ne hapsedildi (1689 sonları).[75]

Şimdi Ruslardan sonra Lehlilerin de harekete geçtiği ve Kameniçe'yi kuşattıkları öğreniliyordu. Han, hemen bu tarafa da yetişti. Oğulları kalgay Devlet Giray'la *nureddîn* Azamet Giray'ı bir orduyla yola çıkardı. Diğer taraftan, Özü muhafızı Mustafa Paşa da harekete geçmişti; fakat daha onlar gelmeden düşmanın, kaleden gördüğü şiddetli savunma karşısında kuşatmayı kaldırarak çekildiği öğrenildi.[76] Böylece, Kuzey müttefiklerinin 1689 saldırısı tam başarısızlıkla neticelendi.

Şimdiye kadar olumlu bir sonuç elde edemeyen Lehliler, bundan sonra da savaşın sonuna kadar bir şey yapamayacaklardır. Hafif süvarilerden meydana gelen Kırım ordusuna göre çok daha kuvvetli ve özellikle ateşli silahlarla donatılmış olan[77] Leh ordularının her defasında bu şekilde geri çekilmek zorunda kalmaları her şeyden önce şöyle açıklanabilir:

Bu ordular, gerilerinde Kameniçe Kalesi'ni bırakarak o kadar ilerledikten sonra yabancı bir memlekette gerisiyle ilişkisi kesilmiş bir istila ordusu durumuna düşüyorlardı. Sobieski, Bogdan'ı her istilasında, yerli ahalinin yardımına güvenmiş, fakat bunda çok zaman aldanarak ordusuyla aç ve yalnız kalmıştı. Bu durumda o, sürekli olarak etrafında dolaşarak yiyecek kollarını basan ve fırsat buldukça hatlarına hücum eden Kırım süvarileri önünde geri çekilmekten başka bir çare göremiyordu. Başka deyimle, coğrafya ve lojistik sorunları, savaş koşullarını ve egemenlik bölgelerini belirleyen en güçlü faktörler olarak görünmektedir. Sonuç olarak, Kuzey müttefikleri karşısında Kırım, her vakit ayakta duruyor ve bu, Osmanlı İmparatorluğu'nu bu cephede ciddi tehlikelerden kurtarıyordu.

Macaristan'da Bozgunların Devamı

Kuzey'de Kırım Hanlığı bu zamanda, Lehlilere ve Ruslara karşı başarıyla uğraşı verirken Osmanlı Devleti Macaristan cephesinde, imparatorluğu temelinden sarsan büyük yenilgilere uğruyordu. 1684'te Budin'in kurtuluşundan sonra bütün kış, özellikle Macaristan'daki Tatar kuvvetlerinin düşman elindeki topraklara karşı akınları sürmüş, Tuna üzerinde Vayçen yeniden ele geçirilmişti. Fakat aynı zamanda geçen yıl Avusturyalıların eline düşen Vişgrad ve Raab'a karşı girişilen harekât bir sonuç vermedi. Osmanlı İmparatorluğu, asker, para ve kumandan bakımından büyük bir sıkıntı içinde,[1] üç cephede birden dövüşmek zorunda kalırken, Avusturya, imparatorluğun sağladığı kuvvetler ve papanın toplayıp gönderdiği büyük paralar sayesinde gittikçe daha tehlikeli bir düşman durumuna geliyordu.[2]

Estergon Yenilgisi

1685'te imparator ordusu, üçe ayrılarak Osmanlı topraklarına karşı üç cephede birden saldırıya geçti: Ordulardan birincisi Kont Leslie kumandasında Hırvatistan ve İstirya'da, ikincisi Tököli'ye karşı Schülz kumandasında Yukarı Macaristan'da, nihayet en büyüğü Karl von Lothringen idaresinde Tuna Vadisi'nde harekâtta

bulunuyordu. Karl 1685 Temmuz başlarında, 1663'te Fazıl Ahmed Paşa tarafından ele geçirilmiş olan ve Macaristan'ın en kuvvetli kalesi sayılan Uyvar'ı gelip kuşattı. Bunu haber alan yeni serdâr-ı âzam İbrahim Paşa[3] düşmanı kuşatmadan vazgeçirmek için doğru Estergon Kalesi üzerine yürüdü. Fakat artık Türklerin kolayca yenileceğine inanmış olan Karl, Uyvar kuşatmasını Caprara'ya bırakarak oldukça küçük bir orduyla Estergon'un yardımına koştu. Burada sayıca üstün olan, fakat düzensiz ve körü körüne hareket eden serdâr ordusu tam bir bozguna uğradı.

Uyvar'ın Düşüşü ve Essek Baskını

Aynı sırada Caprara da Uyvar'ı saldırıyla ele geçirmiş bulunuyordu (18 Ağustos 1685). İmparator kuvvetleri diğer cephelerde de önemli başarılar elde ettiler. Güneyde Macarlarla Hırvatlardan meydana gelen bir ordu, Essek'e gelerek büyük köprüyü, Osmanlı ordusunun yiyecek depolarını ve kalenin dış mahallelerini yaktı.[4] Yukarı Macaristan'da Schülz kuvvetleri Tököli'yi sıkıştırarak Onod, Eperiy, Tokay, Kallo gibi en önemli kaleleri ele geçirdiler.[5] İşte 1685 yılında Macar cephesindeki Osmanlı kayıplarının bilançosu budur.

Osmanlıların Barış Girişimi

Bu durum karşısında 1685 kışında sadrazam, barış için Avusturya devlet büyükleri yanında bir girişimde bulunduğu gibi, Uyvar'ın düşmesinden sonra da serdâr İbrahim Paşa, Karl aracılığıyla doğrudan doğruya Viyana sarayına bir barış önerisinde bulundu. Fakat imparator, durumun çok elverişli olduğunu görerek, ancak bütün Macaristan'ın bırakılması koşuluyla barış yapabileceğini bildirdi. İbrahim Paşa, son askerî yenilgilerden sonra kendi girişimiyle bu şekilde devleti siyasî bir küçültmeye de uğrattığı için, az sonra Belgrad'da idam edilecektir.[6]

Osmanlı Devleti, bütün Hıristiyanlığın bu korkunç yüklenişi karşısında artık dayanamayacağını anlıyordu. Üstelik bu kadar fe-

laketler yanında, İstanbul'da savaşa gitmek istemeyen sipahilerin çıkardığı ayaklanma (1685 Ağustos), Anadolu'da Celâlîler sıkıntısı, durumu büsbütün güçleştirmekteydi.[7] Devlet, bu durumda barış girişimi bir sonuç vermeyince, hiç olmazsa diğer Hıristiyan devletlerin tarafsızlığını sağlamaya çalıştı. Şimdi Fransız elçileri büyük bir ağırlama ile kabul ediliyor,[8] yeni kapitülasyonlar bağışlanıyordu.[9] Aynı tarihte Rus elçisinin İstanbul'da nasıl karşılandığını da yukarıda görmüştük.

Budin'in Düşüşü (1 Eylül 1686)

İmparator 1686 Seferi'ne, geçen yılkinden daha kuvvetli giriyordu. Fransa'nın ittifakından ayrılan Brandenburg da dahil olduğu halde, şimdi bütün Almanya, bu sefere katılıyordu. Avusturya ordusunda İsveçliler, İspanyol büyükleri, Fransız markileri, İtalyan kontları, İngiliz lordları bile eksik değildi. Bu tam bir Haçlı ordusuydu. Bu kuvvetlerle imparator, Budin'i almaya karar verdi.

1686 Haziran'ının başlarında Karl kumandasında 60.000 kişilik Avusturya ordusu Budin'e doğru harekete geçti. Bizzat sadrazam kumandasında olarak Nisan sonlarında Edirne'den hareket etmiş olan Osmanlı ordusu ise ancak düşman Budin'i kuşatma altına aldıktan sonra yetişebildi. Bu orduda Kırım hanının, kalgay Devlet Giray kumandasında gönderdiği Tatar kuvvetleri de bulunuyordu.[10] Süleyman Paşa'nın koruyucuları pek az olan kaleye asker sokma girişimi düşman tarafından önlendi ve yapılan savaş yenilgiyle sonuçlandı. Sonunda, 78 gün süren uzun bir kuşatmadan sonra kale düştü (1 Eylül 1686).

Segedin Bozgunu

Serdâr, ilerleyen imparator ordusu önünde Belgrad'a doğru çekilmeye başladı. Bu sırada, Veterani kumandasında bir düşman tümeninin Segedin'i kuşattığı haberini alınca, kalenin yardımına 4.000 askerle 2.000 Tatar gönderdi.[11] Tatarlar Osmanlı kuvvetlerinden ileri giderek hızla Segedin Kalesi altına vardılar ve düşma-

nın yardım taburlarını bastılar. Fakat Veterani, bunları kovaladı ve geceleyin konakladıkları yerde[12] baskın yaparak çok kayıp verdirdi. Arkadan serdârın çarha (öncü) kumandanı atadığı Ahmed Paşa ve onun ardından da bizzat serdâr geliyordu. Düşman saldırısı karşısında Ahmed Paşa da bozuldu. Kaçan asker, Süleyman Paşa ordusu üzerine döküldüler. Bunların arkasından düşman ordusu gelip çarptı.

Bu ordu, küçük olmakla birlikte Osmanlı ordusunun morali o kadar bozulmuştu ki çarpışmada asker her şeyi bırakarak panik halinde kaçmaktan başka bir şey düşünmedi. Bu bozgundan sonra, Segedin başta olarak birçok kaleler, Şikloş, Kapovar, Peç birbiri ardından düşman eline düştü. Yenilen serdâr, kışı geçirmek üzere askeriyle gelip Belgrad'a kapandı. Kalgay idaresindeki Kırım kuvvetlerine ise Tımışvar eyaleti kışlak gösterildi. Macaristan'da Varad, Egri, İstolni-Belgrad, Tımışvar gibi bazı kaleler hâlâ dayanmakla beraber, artık Osmanlıların Macaristan'da tutunamayacakları anlaşılıyordu.

Şikloş (Mohaç) Bozgunu

1687 baharında Karl kumandasındaki Avusturya ordusunun Drava Nehri'ni geçerek Essek'i kuşattığı haberini alan serdâr, Belgrad'dan hemen hareket etti[13] ve düşmanı Essek önünde tam bir yenilgiye uğratarak nehrin öte kıyısına attı (Çatal Köprü Savaşı). Fakat düşmanı kovalamakta gösterdiği kararsızlık[14] imparator kuvvetlerine tekrar toplanmak olanağını sağladı ve serdârın Drava'nın öte tarafına geçerek Şikloş Ovası'nda[15] yaptığı savaş korkunç bir yenilgiyle sonuçlandı (12 Ağustos 1687).[16] Osmanlı ordusu karmakarışık bir halde Drava'yı geçerek tekrar Essek altına geldi. Serdâr buradan Belgrad'a dönmek üzere hareket etti. Fakat Varadin'e vardığı zaman orduda ayaklanma baş gösterdi. Egri'ye yiyecek ve yardım götürmekle görevlendirilen kul taifesi ile sekban ve sarıcalar (yani Anadolu'dan getirilen Celâlî kuvvetleri), bile bile ölüme atılamayacaklarını söyleyerek döndüler ve zorla ordugâha girdiler. Gerçekten, Drava'nın ötesinde her tarafa düşman

egemen olduğundan bu askerin Egri'ye varabilmesi çok kuşkulu idi.[17] Zaten bütün ordu bir ayaklanma için uygun bir durumda bulunuyordu.

Ordunun Ayaklanması ve İstanbul Üzerine Yürümesi

Anadolu'dan, başlarında Yeğen Osman Paşa olduğu halde getirilen sekban ve sarıcalardan meydana gelen Celâlîlerin[18] ordu içine karıştırılması çok zararlı olmuş, diğer taraftan Süleyman Paşa'nın seferden önce yaptığı sıkı yoklama kul taifesi (ulûfeli kapıkulu askeri) arasında büyük bir hoşnutsuzluk doğurmuştu.[19] Öbür yandan asker Avusturya silahlarından pek yılgın bir hale gelmişti. İşte bütün bu sebeplerin etkisiyle bir bölük yeniçeri ve sekbanın isyanı bütün ordunun ayaklanmasına yetti. Sadrazam sancak-ı şerifi alarak kaçtı. Asker eski Celâlî reisi Yeğen Osman Paşa ile Abaza Siyavuş Paşa'yı başlarına geçirerek padişahı tahttan indirmek kararıyla İstanbul üzerine yürümeye başladı (Eylül 1687).

Düşman karşısında yalnız âsîlerin Belgrad'da bıraktıkları Anadolu beylerbeyi Hasan Paşa ile Kırım kuvvetleri başında Sirem'e çekilen Devlet Giray kalmıştı. Padişah, panik içinde orduyu durdurmak için Siyavuş Paşa'ya acele ilkin seraskerlik, sonra sadaret mührünü gönderdi. Arkasından, başta sadrazam olarak öldürülmesi istenen kimseleri idam ettirdi. Askere hitaben hatt-ı hümâyûnlar gönderdi; hatta oğlu Mustafa'yı rehine göndermek istedi. Fakat bunlardan hiçbiri orduyu, İstanbul'a doğru yürüyüşünden alıkoymadı.[20]

IV. Mehmed'in Yerine II. Süleyman'ın Tahta Çıkarılışı

Siyavuş Paşa kendisi de zorbaların elinde bir oyuncaktan başka bir şey değildi. Âsîler İstanbul'a girmeden önce IV. Mehmed'i tahttan indirerek yerine küçük kardeşi II. Süleyman'ı çıkardılar.[21] Büyük bozgunlar, akçanın değerinin düşürülmesinden ileri gelen

genel ekonomik bunalım, önceki yıl bütün imparatorlukta şiddetle hüküm süren kıtlık,[22] sonuçta böyle bir zamanda dahi vaktini avla, eğlenceyle geçiren padişahın kayıtsızlığı,[23] her şey bu devrimi hazırlamıştı.

Slovenya'nın İstilası, Avusturyalılar Belgrad Önünde

Bu sırada Avusturyalılar, Drava Nehri güneyinde Essek, Varadin, Valpo, Pojega kalelerini alarak bütün Slovenya'yı ellerine geçirmişler ve Balkanlar'ın kapısı Belgrad'a dayanmışlardı. Aynı tarihte Transilvanya da Karl'a teslim oluyordu. Bir süre sonra da çok önemli Egri Kalesi'nin düştüğü haberi geldi (Aralık 1687).

Böylece bu 1687 yılında, bütün Macar-eli artık tümüyle Osmanlıların elinden çıkmış sayılabilirdi.

Devlet "Zorbalar"ın Elinde

İstanbul'da söz ayağa düşmüştü. Asker en ufak bahaneyle başkaldırıyor, istediğini yaptırıyordu. Böylece, tutuklanmış bulunan kaymakam Receb Paşa âsîler tarafından korkunç işkencelerle öldürüldü. 19 Kasım'da maaşların artırılması ve tahta çıkış bahşişi isteyerek yeniden ayaklandılar. Büyük bir malî sıkıntı içinde bulunan devlet adamları ne yapacaklarını şaşırdılar. Nihayet, zenginlerden olağanüstü bir vergi toplamaya karar verildi. Birçok tacir, yeniçerilerin elinden kurtulmak için İstanbul'dan kaçmaya başladı.

Birkaç gün sonra aynı şeyleri kendileri için isteyen cebecilerin zoruyla asker bir daha ayaklandı. Bunun üzerinden dört beş gün geçmemişti ki, hep beraber bir daha ayaklanarak defterdarın ve sadrazamın evini taşladılar. Şehir tam bir kargaşa içindeydi. "Oğlan, avrat, ehl-i ırz taşra çıkmadan kaldı ve alım satım bertaraf olup halk bir derde mübtela oldu ki mutasavver değildir. Meselâ, çarşu bazarda halkı cebren soymaya ve nicelerin öldürmeye başladılar."[24]

Zayıf olan sadrazam, zorbaların istedikleri parayı bulmak için kendilerinden zaman istiyordu. Sonuçta, İstanbul halkından bir

defa daha "imdâdiye" toplandı: Devlet, askerin alacağını bir kâğıda yazarak eline veriyor ve bunlar zenginlere gidip alacaklarını zorla alıyorlardı. Köprülüoğlu Fazıl Mustafa Paşa'nın zorbalıklara son vermek niyetinde olduğunu duyunca, beşinci defa olarak ayaklandılar; paşanın öldürülmesini istediler. Buna fetvâ vermeyen şeyhülislâmı azlettirdiler.

Sonuçta, sadrazamın yalvarmalarıyla Köprülüoğlu, ancak Gelibolu'ya sürülmekle kurtulabildi. Asker bütün kış İstanbul'u inim inim inlettikten sonra nihayet bahar, sefer mevsimi geldi. Devlet büyükleri "bu azgun tâifeyi gâvur ağzına vermek" için bir an önce İstanbul'dan uzaklaştırmaya bakıyorlardı. Bunun için veziriâzam Siyavuş Paşa Macaristan'a serdâr olarak atandı. Bu münasebetle padişah, gönderdiği hatt-ı şerifte devletin düştüğü karışık durumu şu satırlarla anlatmaktaydı:

"... Bu ana gelince pâyitahtımızda ve Rumeli ve Anadolu'da halkı ateşlere yakup âlemi harâba verdiniz, bu devlet padişahlığın yohsa size mi sipâriş ettiler? İçerü ve dışaru mansablarımda olan ocak ağalarımı istediğiniz gibi tebdil ve tağyir edüp geçmez cem'iyetden şehr-i İstanbul'u berbâd edüp agniyâsı fakîr ve fakiri zelîl oldu ve bir alay ibâdullâhın ırzların pâyimâl ve âleme rüsvâ eylediniz; yohsa size dünyâda cevab verir yok mu?"[25]

Sonunda yeniçeri ağası ile ocak büyükleri de zorbalardan başlıcalarını –Hacı Ali, Pîrî, Tekeli Ahmet ağalar– bıkarak bunları temizlemeye karar verdiler. Sadrazamla birleştiler. Bunu duyan zorbalar yeniden ayaklandılar (1688 Nisan sonları). Yeniçeri ağası, sadrazam katledildi ve asker dükkânları soymaya girişti. Nihayet, bu haydutlara karşı dayanma gücünün sonuna gelen halk ayaklandı. "Sancak-ı şerifi ihsân buyurun, eşkiyâyı kıralım" diye sarayın kapılarına dayandılar ve sarayı kendilerine uydurdular. Ocağın, zorbalardan başka ağaları da, askerin büyük kısmıyla gelip bunlara katıldılar. Yalnız kalan zorbalar ne yapacaklarını şaşırdılar. Bu aralık, padişahı tahttan indirerek yerine Kırım hanını getirmeyi bile düşündüler.[26] Sonuçta büsbütün yalnız kalınca, kaçtılarsa da kaçtıkları yerlerde birer birer yakalanarak idam olundular. Yeni sadrazam İsmail Paşa, İstanbul'da karışıklık çıkaranları temizle-

dikten sonra, yine halk arasında toplanacak kuvvetlerle Anadolu'yu kasıp kavuran sekban ve sarıca eşkıyasını da kılıçtan geçirmeyi planladı.[27]

Zülfikâr Efendi'nin Viyana Elçiliği

Bütün kış bu korkunç kargaşalıklarla geçti. Bahar geldiği halde asker, İstanbul'dan uzaklaşmak niyetinde değildi. Devlet hazinesi bomboştu. Halk, alınan olağanüstü vergilerden bitkindi ve düşman Belgrad'a dayanmıştı. Bu durum karşısında barış istemekten başka yol yoktu. İmparator orduları, Bavyera elektörü Max Emmanuel kumandasında Belgrad'ı kuşatmaya geldikleri sırada Bâb-i Âlî II. Süleyman'ın tahta çıkmasını haber vermek ve bu yolla imparatora barış önermek üzere Viyana'ya bir elçi göndermeye karar verdi.

İstanbul'dan 12 Temmuz 1688'de hareket eden elçi Zülfikâr Efendi ve Aleksandr Mavrokordato İskerletzâde, Belgrad'ın Avusturyalılar tarafından elde edilmesinin ertesi günü (8 Eylül 1688) düşman karargâhına vardılar. Oradan Viyana'ya giden Türk elçi heyeti, burada bütün kış Avusturya elçileri ile karşılıklı tartışmalarda bulundu.

Bu görüşmelere, aradaki ittifak anlaşmasından dolayı Viyana'daki Lehistan ve Venedik elçileri de katılmaktaydılar.[28] Türk elçileri imparatorun fethettiği yerleri elde tutabileceği, fakat Transilvanya'nın bırakılması gerektiğini bildirdiler ve bu konuda ayak dirediler.[29] Diğer taraftan Lehistan, Avusturya ve Venedik'e göre hiçbir ciddi başarı kazanamamıştı, bu barış görüşmelerinde onlar Lehistan'ı açıkta bırakmaya çalışıyorlardı.

İmparatoru, zaferleri ortasında bu barış görüşmelerine yanaşmaya yönelten, kuşkusuz o sırada Batı Avrupa'da meydana çıkan önemli olaylardır. XIV. Louis'nin Avusturya'nın Doğu'da Osmanlılarla uğraşmasından faydalanarak Avrupa'da hâkimiyetini gittikçe artırması üzerine imparator, nihayet Alman prensleri, İspanya ve İsveç'le Augusburg İttifakı'nı imzalamıştı (9 Temmuz 1686). Nantes Fermanı'nın kaldırılması üzerine bütün Protestan dünyası ayaktaydı. Louis'nin can düşmanı Hollanda *stathouder*'i III. Wil-

lem[30] bundan yararlanarak bütün Protestan devletleri Augusburg Birleşmesi'ne sokmak, Avusturya'yı Türk savaşından tamamıyla çekerek bu büyük ittifakı Fransa aleyhine harekete geçirmek istiyordu.[31] Buna dayanarak, bu tarihte gerek İstanbul'da gerek Viyana'da, Guilliem'in elçileri, Türklerle imparator arasında barış antlaşmasının imzalanması için büyük bir çaba gösterdiler ve Osmanlılar, bütün görüşmeler sırasında barışın gerçekleşmesi için bu elçilerin aracılığına başvurmaktan geri kalmadılar.

Fakat Avusturya'nın istekleri pek aşırıydı: Macar tacına ait bütün memleketlerden başka Eflak, Sırbistan ve Bosna'yı istiyor, Tököli'nin teslimi için ayak diriyordu. Venedik ise Mora'da, Dalmaçya'da yaptığı bütün fetihlerden başka Agriboz Adası'nın, Yunanistan'da ve Dalmaçya'da birçok önemli kalelerin boşaltılmasını istiyordu. Lehistan ise Kameniçe, Podolya ve Ukrayna'nın geri verilmesinden başka, Karadeniz'in kuzeyindeki bütün Tatarların derhal Asya'ya çekilmesi, bunların verdirdiği kayıpların ödenmesi isteğindeydi. Bu durum karşısında Türk elçileri, müttefiklerle yaptıkları son toplantılardan birinde, "Neden İstanbul'u da istemiyorsunuz?" diye bağırmaktan kendilerini alamadılar.[32] 11 Haziran'da görüşmeler kesildi. Osmanlılar için artık bir barış ümidi kalkmıştı.[33]

Celâlî Yeğen Osman Paşa'nın Egemenliği

Avusturyalılar Belgrad'ı aldıktan sonra kışın, özellikle Bosna'da, yeni zaferler kazanmışlardı. Ludwig von Baden, Bosna paşasını bozguna uğratarak Banyaluka, İzvornik gibi önemli şehirleri ele geçirdi ve Viyana'dan, eyaletin merkezi Saraybosna üzerine yürüme emri aldı.[34] Devlet, her taraftan ilerleyen düşman karşısında çaresizlik içinde çırpınıyordu. Üstelik bu sırada içeride büyük bir bunalım baş göstermişti. Eski Celâlî serdâr Yeğen Osman Paşa, bütün imparatorluğu kendi yönetimi altına almıştı. Anadolu'da ve Rumeli'de valiliklere zorla kendi adamlarını atıyor,[35] zeâmet ve timarları askerlerine dağıtıyor ve dayandığı kuvvetlerin çokluğu karşısında devlet onu bir türlü yerinden atamıyordu. IV. Mehmed'in tahttan indirilmesine sebep olan ayaklanmadan beri, bütün

karışıklıklarda onun parmağı vardı. En kötüsü, o, her zaman devletin taşradaki âsîlere karşı cezalandırma gücü olmuş olan yeniçerileri de kendi tarafına almayı bilmişti.[36] Son başarısızlıkların ve özellikle Belgrad'ın düşman eline düşmesinin başlıca sebeplerinden biri oydu.

Nihayet onun, Anadolu'daki adamları olan Sivas beylerbeyi Gedik Mehmed, Çorum beyi Ciritoğlu, Celâlî kuvvetleri başında İstanbul karşısında Kartal'a kadar gelerek devlete çok güç anlar yaşatacaklar ve devlet, İstanbul'da yeniçerilere karşı olduğu gibi, sekban ve sarıca denen eşkıya benzeri bu düzensiz askere karşı da Anadolu ve Rumeli halkını ayaklandırmak zorunda kalacaktır. En sonunda da Rumeli'de Avusturya'nın kışkırtmasıyla baş gösteren halk ayaklanmaları,[37] imparatorluğun düştüğü karışıklığı anlatmaya yeter.

Devlet bu kadar güçlükler içinde bir ordu düzenlemek için en son çarelere başvurmak zorunda kaldı. Bütün imparatorluktan *imdadiye* adıyla olağanüstü bir savaş vergisi toplamaya[38] ve bir ferman yayınlayarak, eli silah tutan herkesi sefere çağırmaya karar verdi.[39] Padişahın da sefere gitmesi kararlaştı ve II. Süleyman bu niyetle Edirne'ye hareket etti (12 Eylül 1688).

I. Selim Giray'ın İstanbul'a Çağrılması

Osmanlı Devleti, bu kadar çetin koşullar içinde bulunurken, kendisine bağımlı olanlar içinde en güçlüsü olan ve son başarılarda büyük bir nüfuz kazanan Kırım Hanlığı'nın bağımsızlık yoluna girmesinden kaygılanmaya başladı. Gerçekten, sadrazamın kulağına, "Selim Giray Han memleketinde istiklâl davasındadır" yollu sözler geliyordu.[40]

Kendisine karşı söylenen sözlerden haberdar olan I. Selim Giray, sadrazama hemen bir mektup gönderdi. Bunda, "Devlet-i 'Âliyye'nin bir hayırhâh bendesi" olduğunu söyledikten sonra, "dünya cifesi için iki mü'min karındaş beynin ihlâl etmek lâyık-ı dîn değildir" diyor ve Bogdan, Eflak, Erdel ve Rumeli halkının ayaklanmış bulunduğunu, bu durumda düşmanın Karadeniz kıyılarına kadar

istila etmesi olasılığını düşünerek, derhal Kırım askeriyle Bucak'a gidip kışlayacağını ve bağlılığını göstermek üzere İstanbul'a gelebileceğini bildiriyordu.[41]

Gerçekten han, Macaristan'dan dönmüş olan kalgay Devlet Giray'ı, Kırım'ın korumasına bırakarak "heman yüz bine karîb leşker ile" Bucak'a vardı. Buradan İstanbul'a gelmek için padişahtan izin istedi. Onun Bucak'a gelmesi, ilk meyvesini verdi: İhanete hazırlanan Eflak beyi, Tuna'da Avusturya kuvvetleri için hazırladığı kayıkları yaktırarak hemen bağlılığını bildirdi. İstanbul'da hanın mektubu ile kaygıları yatışmış bulunan sadrazam, şeyhülislâmla beraber diğer devlet büyüklerini kendi sarayında toplayarak hanın gelmek istediğini haber verdi. Meclisin cevabı, "Gelmesi hızır yetişmiş gibidir" oldu. Bunun üzerine hanı çağırmak için şu hatt-ı hümâyûn gönderildi: "Siz ki, Kırım hanı dînde karındaşım ve kurb (ü) civâriyet hasebiyle hâldaşım Selim Giray'sız, vükelâ-i devlet, âyân-ı saltanatım kulları asitânemize gelmeni müstahsen görüp sizi da'vet ederim ve sefer husûsu için meşveret edüp re'yiniz üzere hareket etmeleri ittifak olundu..."[42]

Bütün bunların anlamı şudur ki, o zaman imparatorluğun kuşkusuz en nüfuzlu askeri ve siyasî kişisi durumuna gelen I. Selim Giray, kendisinden sonra gelenlerin körü körüne ve uğursuz bir şekilde yapacakları gibi, durumdan yararlanarak bağımsızlık yoluna sapacak yerde, Osmanlılarla hanlık arasındaki alınyazısı birliğini kavramış bir devlet adamı sıfatıyla, imparatorluğun yardımına koşmayı bir görev sayıyordu.[43] Devlet, tarihinin bu en sıkıntılı anında bu "âlicenâb gâzi hanoğlu han"ı bir kurtarıcı gibi karşıladı. En yüksek saygıyı göstermek için, hassa kapucubaşılarından biri, Rumeli payesi verilerek kendisini getirmeye gönderildi ve vezir Arab Recep Paşa konakçı olarak atandı. O zamana kadar hiçbir han bu şekilde çağrılmadığından hanın bazı adamları bu çağrıya uymasını doğru bulmadılar.[44]

Uzak görüşlü bir devlet adamı olduğunu gösteren han, bunu dinlemeyerek oğlu *nureddîn* Azamet Giray Sultan'ı ordunun başına bıraktı ve birkaç mirzâ ve 500 kişilik maiyetiyle Edirne'ye geldi (1 Şubat 1689). Burada "azîm bir alay ile" karşılandı ve

Kara Mustafa Sarayı'na yerleştirildi. Kendisine seleflerinden daha çok ikram ve saygı gösteriliyordu.[45] Sekiz gün sonra sadrazamın sarayında, bütün devlet büyüklerinin katıldığı büyük bir meclis toplandı. Burada ilk sözü hana bıraktılar. Selim Giray, her şeyden önce, "Rumeli ve Anadolu'ya kol salan" ve bütün imparatorluğu egemenliği altına almış olan serdâr Yeğen Osman Paşa'nın ortadan kaldırılması gerektiğini anlattı ve sonunda "Hayf, Âl-i Osman devletine ki bir hayırhâh adamı kalmamış ve eğer bunu tedâriki görülmez ise ne tarafdârınız olup işinize karışırım ve ne kilimciniz salup hizmetinizde bulunurum" dedi.[46] Bütün meclis hanın sözlerini onaylamak zorunda kaldı ve Yeğen Osman Paşa'nın katline fetvâ verildi. Bütün Rumeli'ye, halkın silahlanması için nefîr-i 'âm emirleri gönderildi. Serdârlığa Haleb valiliği ile hanın konakçısı Arab Recep Paşa atandı.

Şimdiye kadar Yeğen Osman Paşa'ya karşı söz söyleme cesaretini gösteremeyen devlet adamları,[47] hatta padişah, hanı arkalarında görünce, bütün yürekliliklerini kazandılar. Meclisten sonra han, II. Süleyman tarafından kabul edildi. Padişah, kalkıp üç adım ilerleyerek kendisini karşıladı, tahtın ayağı dibine oturttu. Silâhdâr'ın naklettiğine göre,[48] "Kırım hanı göreyim seni, dîn ü devlet ve uğur-ı hümâyûnumuza nice hizmet idersiz" dedi. Selim Giray, "İnşâllah padişahım, bu gayret dîn gayretidir; melhuzunuzdan ziyade hidemât-ı 'aliyyenizde cân u bâş fedâdır" cevabını vererek yüzünü yere koydu.

Celâlîlerin Kılıçtan Geçirilmesi

Yeğen Osman Paşa'ya, Kameniçe'ye hareket etmesi emrolundu. Öldürüleceğini anlayan kurnaz Celâlî, Sofya'ya yanına gelen çavuşa kesin bir yanıt vermeyerek, onların elinde ölmektense düşmanla çarpışarak öleceğini söyledi. Bunun üzerine, İstanbul'daki ileriyi düşünen devlet adamları yine, "tesellî-i hâtır için kılıç kafîtân gönderilmesini" önerdiler. Han, buna şiddetle karşı durdu ve "nefîr-i 'âm olarak olmak gerektir diye ayak bastı." Rumeli'ye tekrar, halkın askere alınması için emirler gitti ve serdâr Receb Paşa'ya

süratle ilerlemesi bildirildi. O, Yeğen Osman Paşa'yı ortadan kaldırmaya giderken müfettiş Hüseyin Paşa da Anadolu'daki Celâlîleri temizleme işine girişti. Artık imparatorluğun dizginlerini Selim Giray ele almıştı.[49]

Han, bir süre sonra, baharda Osmanlı ordusuyla Macaristan Seferi için buluşmak üzere Bucak'a, ordunun başına dönmek istedi. Hareket etmeden önce padişah kendisini huzura kabul etti ve yine üç adım ileriden karşılayarak şükranını şu şekilde ifade etti: "Ayağınız uğurlu imiş, âsitânemize geldikten berü memleketimize sâri olan eşkiyâmu rûy-i arzdan külliyet ile vücûtları kalktı; Allah sizden râzı ola, iş bizim vükelâmıza kalmış olsaydı vay idi halimize."[50] Her zaman taşradaki âsîlere karşı kapıkullarına dayanmış olan padişah ve İstanbul'daki hükümet, onların da Celâlîlerle birlik olduğunu ve payitahtı altüst ettiğini görmüş,[51] dayanacak başka hiçbir kuvvet kalmamıştı. İşte böyle bir durumda, başlı başına ordusuna dayanan Kırım hanı, devletin gerçekten biricik dayanağı ve kurtarıcısı oldu.

Han, 26 Şubat 1689'da büyük bir alayla uğurlandı. Silâhdâr, Selim Giray'a gösterilen saygıyı fazla bulmakla beraber, şimdiye kadar Giraylardan hiçbirinin Osmanlı Devleti'ne bu kadar bağlı görünmediğini söylemekte ve devletin onun iradesiyle kargaşalıktan kurtulduğunu açıkça ifade etmektedir.[52]

Bir süre sonra Receb Paşa'nın bilhassa "nefir-i 'âm askeri ile eli tırpanlı re'âyâ" sayesinde Yeğen Osman Paşa'yı ve adamlarını kılıçtan geçirdiği haberi geldi ve Viyana'ya sulh için gönderilen elçi heyetinin hiçbir şey elde edemediği anlaşıldığından 12 Mart'ta padişahın sarayı önüne tuğ-ı hümâyûn dikildi.

I. Selim Giray, Bucak'a döner dönmez Çerkeslere, Nogaylara, Kumuk, Kalmuk, Yaman-Sadak[53] ve Bucak Tatarlarına, Macar ve Leh Seferi için gelip ordusuna katılmalarını emreden mektuplar gönderdi. Bir taraftan da, yanlarında büyük ün kazandığı Erdel büyükleriyle ilişkiye girerek, onları Avusturyalılara karşı kışkırtıyordu.[54] Ordunun strateji kararları, Bâb-i Âlî'ce tamamıyla kendisine bırakılmıştı. Han askerinin bir kısmını Erdel üzerine gönderme, kalan kısmıyla kendisi, Osmanlı ordusuna gelip katılma

kararını verdi. Aynı zamanda, Leh elçisi ile de barış konuşmaları yapıyordu. Fakat tam bu sırada, birdenbire Bahçesaray'dan Rus ordusunun Kırım üzerine yürüdüğü haberini aldı. Olayların bundan sonrasını yani Ruslarla yapılan savaşları, yukarıda anlatmıştık. Bu bölümde Selim Giray'ın Balkanlar'da görünerek durumu düzeltinceye kadar, Osmanlıların Avusturyalılara karşı uğradığı art arda gelen bozgunları anlatmaya devam edeceğiz.

Avusturyalılar Balkanlar'da: Niş ve Üsküp'ün Düşüşü

Avrupa'da Fransa ile Augsburg İttifakı Savaşı'nın başlaması (1688) Osmanlıları sevindirdi.[55] Fransız elçileri (Girardin, sonra Châteauneuf) Bâb-i Âlî'yi savaşı şiddetle sürdürmeleri için kışkırtmaktaydılar. İmparator, Almanya'ya giren Fransız ordularına karşı doğudaki kuvvetlerden mühim bir kısmını bu cepheye çekmek zorunda kaldı. Şimdi Ludvig von Baden kumandasında, Bosna ve Sırbistan'daki bütün Avusturya orduları ancak 26.000 kişiden ibaretti.[56] XIV. Louis, 1684 Ateşkes Antlaşması'yla imparatoru Osmanlılara karşı doğuda serbest bıraktığı halde, tarih, Fransa'yı bir kere daha Bâb-i Âlî ile birleşmeye zorluyordu.[57] Fakat bu durum, etkisini hemen göstermeyecek ve Avusturya silahları karşısında yılgınlık gösteren kalabalık Osmanlı orduları, acı bozgunlara uğramakta devam edecektir.

Balkanlar'ın kapısı demek olan Belgrad'ın düşman elinde kalması, imparatorluk için en büyük sıkıntıyı meydana getiriyordu. Bütün gayretler, bu kalenin geri alınması için sarf edilecekti. Padişah, Sofya'ya gelince daha ileri gitmeyerek, veziri Receb Paşa'yı ordunun başına serdâr yaptı ve "Belgrad fethine" gönderdi.

Osmanlılar, ilk önce Tuna üzerinde Belgrad'a doğru bazı başarılar elde ettiler. Vidin muhafızı vezir Hüseyin Paşa ile Tököli, Vidin'den kalkarak Feth-i İslâm ve Orsova kalelerini geri aldılar. Ludvig von Baden küçük ordusuyla serdârı Belgrad civarında bekliyordu. Şehrin birkaç fersah önüne kadar yaklaşan Osmanlı serdârı,[58] kaleye saldırı cesaretini gösteremedi ve "yüzünün akıyla"

Alacahisar'a geri çekildi. Askerin morali son derece bozuktu. Kişiliği zayıf olan başkumandan kendisini dinletemiyordu; ordunun içerisinde ikilik vardı. Hatta padişah, iki tarafı uzlaştırmak için adam göndermek zorunda kalmıştı.[59]

Geri çekilişten sonra orduda karışıklık belirtileri gittikçe arttı. Padişah, askeri tutmakta zorlanıyordu. Osmanlı ordusunun perişan halinden haberdar olan düşman komutanı derhal saldırıya geçti. Batuçina'da ve Niş karşısında Recep Paşa ordusunu birbiri arkasına iki defa bozdu ve Niş'e girdi (1689 Eylül sonları). Sırpları ayaklanmaya çağırdı ve onları yardımcı kuvvet olarak silahlandırdı.

Avusturyalılar şimdi Balkan geçitlerine dayanmıştı.[60] Bu durumda padişah, veziriâzam Bekri Mustafa Paşa'yı Sofya'da bırakarak kendisi alelacele Edirne'ye doğru ricat etmek mecburiyetinde kaldı.[61] Düşman kuzeyde Tuna üzerinde de ilerleyerek Tököli ile Hüseyin Paşa'nın tuttuğu mühim Vidin Kalesi'ni aldı. Balkanlar'ın içine götüren Belgrad'dan sonra Vidin'in zabtıyla Avusturya orduları önünde şimdi, Karadeniz'e götüren Eflak ovaları açılmış oluyordu. Eflak beyi Brankovan, Avusturyalılarla bir antlaşma imzalayarak vergi vermeyi ve imparator kuvvetlerinin yiyeceğini sağlamayı üzerine aldı. Bir süre sonra da, Avusturya generali Heissler (bizim tarihlerde bu generalin adı Hayzer şeklinde sık sık geçer), Erdel'den inerek Bükreş'i ele geçirdi ve beyi kaçırdı.

Padişah Sofya'da iken bir hatt-ı hümâyûnla Kırım hanını sefere çağırmıştı (22 Temmuz 1689).[62] Han, bu mektubu alır almaz (26 Temmuz 1689), kışın gelmesine ve Ruslarla savaştan yeni çıkmış olmasına rağmen bütün ordusuyla Bahçesaray'dan çıktı.[63] Kardeşi Baht Giray, oğulları Saadet Giray, Gazi Giray ve Toktamış Giray yanındaydı. Aynı tarihte veziriâzam Bekri Mustafa azlolunarak yerine ulemanın reyiyle Sakız muhafızı bulunan Köprülü Fazıl Mustafa Paşa getirildi (25 Ekim 1689). Fazıl Mustafa, dindar, sözü dinlenen, doğruluğuyla tanınmış bir adamdı ve devlet adamının üstün kişiliğine sahipti.

Kışın, Avusturya generali Piccolomini, ayaklanan Sırplardan gördüğü yardımlar sayesinde Piriştina'ya ve Kuzey Makedonya'da Üsküp'e kadar ilerlemişti. Sırp âsîlerinin başına geçen Üsküp mar-

toloslarından Karpos'a, imparator tarafından Komanova Beyliği için beylik sembolleri gönderildi ve Sırp sergerdesi, kral unvanını aldı.[64] Karpos 3.000 kadar askeriyle[65] Kaçanak, Komanova, Egridere palankalarını sağlamlaştırdı. Böylece Avusturya koruyuculuğu altında daha o zaman bir Sırp beyliği doğmak üzereydi. Bulgarlar arasında da isyan çıktı.[66] Rumeli'deki Müslüman ahali kitle halinde Rumeli'yi bırakıp İstanbul'a, Anadolu'ya göç etmeye başladı. Herkes, Niş'ten ötesini düşmana bırakarak barış yapmayı mutluluk sayıyordu.[67]

İmparatorluğun Doğrulması

Bu zamanda devleti, bu kadar çetin koşullar içinde tam çöküşten iki adam kurtarmıştır. Gelişmelerin imparatorluk için korkunçluğunu kaybederek çok daha elverişli bir yola girmesi, milletlerarası siyasette ortaya çıkan gelişmelerle beraber, onların imanı ve çabaları sayesinde mümkün olmuştur. Devletin Celâlîler elinden kurtulmasında, Avusturyalıların Balkanlar'dan geri atılmasında ve tam bir bozgun ruhu içinde bulunan Osmanlı ordusuna eski moral gücünü geri getirmekte Selim Giray nasıl önayak olmuşsa şimdi idare başına geçen büyük devlet adamı Köprülü Fazıl Mustafa Paşa da[1] aldığı bir sıra tedbirlerle orduyu ve idareyi düzene sokmuştur.

Köprülüoğlu ilkin ticarete engel olan, halkı sıkıntı içine düşüren bir sürü zorlayıcı bağları atarak bir serbestlik rejimi getirdi, savaş yüzünden alınan vergilerin hepsini kaldırdı.[2] Buna karşılık bir kalabalıktan başka bir şey olmayan[3] yeniçeri ocağında ve öteki ocaklarda temizleme yaptı, asker sayısını azalttı; daha küçük, daha az giderli, fakat daha disiplinli bir ordu vücuda getirdi. Saray ve dairelerdeki fazla giderleri kıstı ve sonuçta bütün bu önlemlerle devletin genel idaresini oldukça yoluna koydu. Bu köklü reformlarda o, kamuoyundaki uyanmadan, özelikle ulemadan destek alıyor, I. Selim Giray gibi Hıristiyanlığın yüklenmesi karşısında dehşete düşen halkın din duygularına, İslama hitap ediyordu.

Fakat Fazıl Mustafa Paşa, imparatorluğun kurtarıcısı şerefini bir Osmanlı sadrazamı sıfatıyla kendisine mal etmek istiyor, birçokları gibi hana fazla yer verildiğine inanıyordu. Kırım'dan çıkmış olan hana "bir yılda iki sefer olmaz, zahmete girmesün, hidmet-i padişahî eda olmuşdur, Kırım'a avdet buyurun"[4] şeklinde bir mektup gönderdi. Kırım hanı buna aldırmadı ve "gayretinden üç konağı bir ederek" yoluna devam etti.[5] Niğbolu'da, Niş yenilgisini duyarak çok üzüntü duydu (Silâhdâr ağladığını söyler). Yürüyüşünü daha hızlandırarak, 15 Kasım 1689'da Sofya'da bozulmuş Osmanlı ordusuyla birleşti. Onun gelişi askeri sevindirdi ve moralini yükseltti.[6] Bir hafta içinde han ve yeni serasker vezir Koca Mahmud, bir sefer planı kararlaştırarak Üsküp'e doğru harekete geçtiler.

Bu sırada Ludwig von Baden Viyana'ya dönmüş ve Sırbistan'daki ordunun başında onun yerine geçen Veterani de, Vidin'deki Osmanlı harekâtına karşı koymak üzere o tarafa gitmişti. Avusturya ordusunun başında kalan Holstein dukası, kuvvetlerini çeşitli bölgelere kordonlar halinde serpmiş bulunuyordu; esasen bu kuvvetler de Batı'da Fransa ile savaşların kızışması dolayısıyla çok azalmıştı. 3 Nisan 1690 tarihli bir mektubunda Ludwig, çok zayıflamış olan bu kuvvetlerle Balkanlar'daki fetihleri korumanın imkânsızlığını ve Macaristan'ı kurtarmak için Sava'nın gerisine çekilmek zorunda olduğunu, zaruretini açık bir şekilde anlatmıştı.[7] Fakat Veterani, bütün Hıristiyan halkı ayaklandıracağını umuyor ve buna dayanarak Balkanlar'da tutunabileceğini düşünüyordu.[8]

I. Selim Giray'ın Kaçanak Savaşı ve Üsküp'ün Geri Alınışı

Osmanlı–Kırım ordusu, yolu üzerinde Küstendil dolaylarındaki Sırp[9] ve Avusturya müfrezelerini temizleyerek, Karpos'un berkittiği Egridere Palankası önüne geldi. Burada, Almanlardan ve Macarlardan meydana gelen düşman garnizonu kılıçtan geçirildi.[10] Üsküp'e gelindiği zaman, Sırp başbuğu Karpos'un üzerine gönderilen Tatarlar, yanındaki 200 kişiyi yok ederek kendisini ele geçirdiler.

Karpos, hanın huzuruna getirildi ve başkalarına ibret olsun diye hemen kazığa vuruldu. Bu sırada, İstanbul'dan yeni Serasker Arnavut Koca Halil Paşa[11] ulaştı; Mahmut Paşa onu Üsküp'ün korunmasında bıraktı; kendisi Kaçanak'a hareket etti. Düşmanın, Avusturya ve Macar askeri ve bilhassa Sırplardan meydana gelen asıl önemli kuvveti,[12] Kaçanak Boğazı'ndaki kaleye[13] sığınmıştı. Koca Halil Paşa idaresindeki 15.000 Arnavut askeriyle kuvvetlendirilmiş olan Osmanlı–Kırım ordusu, doğru bu kale üzerine yürüdü ve şiddetle savaşa girişti. Kale teslim olmaya hazırlandığı bir anda, birdenbire karşı tepeden gelen top sesleri yardıma gelen ordunun[14] yetiştiğini haber verdi. Kaledekiler teslim antlaşmasını bozarak metrislerden çıkmış olan kuşatanlar üzerine bir anda şiddetli bir ateş açtılar. Bu durum karşısında Arnavut askerinin çoğu dağılıp kaçtı.

Han, gelen düşmanın yerini öğrenir öğrenmez hemen harekete geçti. Fakat Arnavutlar kaçmış, "paşalar yanında asker yok, Tatar akına gitmiş"ti; özetle ordunun düşmana karşı duracak bir durumu yoktu. Selim Giray'ın yanında ancak 10.000 asker kalmıştı. Buna rağmen hanın kararıyla, gelen düşmana karşı yüründü. Han, yüksek bir yere çıkarak düşmanın durumunu gözlüyordu. Bu sırada Tatar mirzâları kendisine, kalan az askerle ateşe atılacak yerde geri çekilmenin daha doğru olduğunu söylediler. Düşman mevzileri tutmadan derhal üzerlerine çullanmayı düşünen Selim Giray, burada da büyük bir kumandan olduğunu gösterdi:

Mirzâlara, koca Moskova ordusunu nasıl bozduklarını hatırlatarak, onların yürekliliklerini artırdı, kahramanlık duygularını alevlendirdi. Sonra derhal "asker-i Tatar ve paşalar, feth-i şerif okuyup, çeng-i harbîler çalunup, gülbâng-i Muhammedi çekilüp, birer yaylım kurşun serpildikten sonra dört taraftan hamle hücum olundu." Düşman ilkin şiddetli bir ateşle bu saldırıyı püskürttü.[15] Askerin gerisinde Kaçanak Boğazı olduğundan geri çekilmek olanaksızdı. "Gaziler gayrete gelüp koç yiğitler kurbân olmak gerekdir" diye başlarında Çelebioğlu Mustafa olduğu halde bir daha şiddetle düşmanın üzerine atıldılar. Bu sefer de birçokları şehit düşmekle düşman safları içine girenler, "Küffârı yerinden koparıp öyle

satır çaldılar ki, devr-i felekte belki nadirü'l-misl olmuşdur."[16] Bu şekilde savaş gittikçe kızıştı ve akşama bir saat kala düşman ordusu kılıçtan geçirilmiş ve komutanları esir edilmiş bulunuyordu.[17]

Bu şiddetli savaşta pek çok Kırım ve Nogay mirzâsı şehit düştü. Düşmanın yardım ordusu yok edildikten sonra Kaçanak Kalesi tekrar kuşatılarak teslim alındı. Priştina ve Prizren şehirleri düşmandan temizlenerek İpek'e varıldı. Burada dağınık düşman bölükleri birer birer yok edildi,[18] böylece düşmanın kuvvetle berkittiği Niş'ten başka, güneyde düşman eline geçmiş olan bütün topraklar geri alındı. Sofya'ya dönüldükten sonra Selim Giray, ordusuyla Kırım'a gitmek üzere harekete hazırlandı.

Heissler'in Eflak'tan Atılması

Kırım süvarileri o kış, yalnız Sırbistan'da etkinlikte bulunmamışlardı. Onları, hanın kahraman oğlu *nureddîn* Azamet Giray kumandasında olarak kuzeyde Eflak'da da savaşır görüyoruz: Bükreş'i ele geçirdiğini bildiğimiz Avusturya generali Heissler, Tatarların Tuna muhafızı Mustafa Paşa ile Yerköyü Sahrası'nda birleşerek saldırıya hazırlandıklarını öğrenince, Bükreş'i bırakarak hızla çekilmeye başladı. Fakat Azamet Giray'ın, süvarileriyle yetişerek askerinden bir kısmını kırmasına engel olamadı.[19]

Bâb-i Âlî, Kırım ordusunu, baharda Sırbistan'da yapacağı sefere kolayca almak için hanın memleketine gitmesine engel oldu. Kendisine, ordusundan ayrılıp Edirne'ye gelmesi için bir hatt-ı hümâyûn gönderildi. Aynı zamanda, İstanbul'da görüşülecek askerî işler için onun fikirlerinden yararlanmak düşünülüyordu.[20] Selim Giray emre uydu ve Edirne'de büyük merasimle karşılandı.[21] Osmanlı padişahı, hana şu sözleri söyledi: "Hüsn-i tedbîr ve sa'y (ü) gûşişin ile düşman-ı dîni bertaraf edince nice bahadır mirzâ ve beylerin ve güzîde askerin dîn-i mübîn ve uğur-ı hümâyûnum etdikleri ma'lûm-i şâhanem olup mükâfatına kadir değilüz."[22] Bu sözlerde gerçekten abartma yoktu. O, yalnız ayaklanan Hıristiyan halkın yardımıyla Makedonya ve Arnavutluk'a kadar ilerleyen düşmanı buralardan atmakla kalmamış,[23] özellikle sürekli bozgun-

larla yılgınlık içinde bulunan Osmanlı askerine yeniden dövüşmek ve yenmek morali vermiştir. O zamanki Osmanlı halkı da, kurtarıcıyı bütün samimiyetiyle kutlamaktan geri kalmamıştır; o dönemde, I. Selim Giray Han için birçok kasideler ve destanlar yazıldığını biliyoruz. Bunlar arasında özellikle dönemin tanınmış şairlerinden Sâbit'in "Selimnâme"si ün salmıştır.[24]

Fazıl Mustafa Paşa'nın Hareketi

Han İstanbul'da kaldığı sürece bütün önemli devlet işlerinde kendisine başvuruluyordu.[25] Onun sözünü dinlemesi sadrazamı güç duruma sokuyordu; bunu birkaç defa hanın düşüncesine aykırı hareket etmesinden anlıyoruz. Mesela, han, Apafi'nin ölümü üzerine Tököli'nin kral atanarak Erdel'e gönderilmesine karşıydı. Çünkü uzaklığı sebebiyle buranın elde edilmesini olanaksız görüyor ve boş bir girişimde bulunmamasını öneriyordu. Buna karşı Fazıl Mustafa Paşa, Tököli'ye Erdel Krallığı'nı verdirerek, Silistre beylerbeyi Çerkes Ahmet Paşa kumandasında büyük bir orduyla Erdel üzerine gönderdi. 40.000 kişilik bu ordunun yarısı, hanın oğlu Gazi Giray Sultan kumandasındaki Tatarlardan oluşmaktaydı.[26]

Sonuçta, veziriâzam sarayında hanın ve başlıca komutanların katılmasıyla yapılan bir toplantıda Fazıl Mustafa Paşa, Macaristan serdârlığına atandı ve hanın Osmanlı ordusuyla beraber hareket etmesi, kalgay sultanın Kırım'da Tatar ordusunu toplayarak gelmesi kararlaştı. Han tarafından Kırım mirzâlarına, Şîrin, Nogay ve Çerkes beylerine, Bucak Tatarı büyüklerine ve Kalmuk kralına mektuplar yazıldığı gibi, vezir Bahadır Ağa da 20.000 altın ve 80 hilatla Kırım'a gönderildi. Ayrıca, padişah tarafından kalgaya bir an önce ordusunu toplayıp yetişmesi için bir hatt-ı hümâyûn yazıldı.

11 Temmuz 1690'da Fazıl Mustafa Paşa, Edirne'den kuvvetli bir ordunun başında Niş'e doğru hareket etti. Bir sıra berkitilmiş kaleler alındıktan sonra Avusturyalıların kuvvetli bir şekilde berkittikleri Niş Kalesi önüne gelindi (16 Temmuz 1690). Kuşatma altına alınan kale büyük bir dayanma göstermekle beraber,

yardım gelmezse kuvvetli Osmanlı ordusu karşısında kurtuluş ümidi pek azdı. Aynı tarihlerde, Tököli ile beraber[27] Erdel'e giren Osmanlı–Kırım ordusu[28] burasını koruyan Avusturya generali Heissler'i yenerek esir etmiş, Avusturyalıları memleketten atmıştı. Tököli'nin burada yerleşmesiyle, Avusturya için, Macarların yeniden ayaklanmaları ve bütün kazançların elden çıkması tehlikesi baş göstermişti.

Niş'in ve Belgrad'ın Geri Alınışı

Her tarafta durumun böyle birdenbire dönüvermesi üzerine, Viyana sarayını korku kapladı. Başkumandan Ludwig derhal bir yardım ordusuyla Morava üzerine, Niş yakınlarına geldi. Bu durum Osmanlı ordusunu korkuya düşürmüşken, Kırım hanı Selim Giray[29] ve 20.000'den çok Tatar askerinin başında olarak[30] *kalgay* Devlet Giray gelip yetiştiler.[31] Avusturya generalleri, Kırım hanının gelmesiyle büsbütün kuvvetlenen Türk ordusunun ezici üstünlüğü karşısında tehlikeli bir girişimde bulunmaktansa, Tököli'yi Transilvanya'dan atmanın daha kolay olacağını düşündüler[32] ve Ludwig yardım ordusu Morava üzerinden çekilerek Erdel'e doğru hareket etti.[33] Sadrazamın kalgay sultan kumandasında gönderdiği Tatarlar, bu orduyu geri çekiliş sırasında hırpalamaktan geri kalmadılar.[34]

Bundan az sonra Avusturya generali Niş Kalesi'ni teslim etti. Niş'in düşmesiyle tüm Sırbistan Osmanlıların önünde açılmış oluyordu. Hatta Viyana sarayı, Avusturya ordularının batıda büyük bir uğraşıda bulunduğu sırada Türklerin Macaristan'ı yeniden istilasından bile korku duymaya başladı. Niş kuşatılırken, kuzeyde Tuna üzerinde harekâtta bulunan ordu da Vidin Kalesi'ni geri almayı başarmıştı. Böylece Belgrad üzerine hareket olasılığı daha da artmış bulunuyordu. Sadrazam, bir meclis toplayarak derhal Belgrad üzerine yürüme fikrinde olduğunu söyledi ve yapılan karşı çıkmaları dinlemeyerek harekete geçti.[35] Semendire, Pasarofça ve Tuna üzerindeki diğer kalelerin ele geçirilmesinden sonra gelip Belgrad'ı kuşattı.

Bu esnada Kırım atlıları, Tuna'nın öbür yakasında Macar ovalarında eskisi gibi akınlarına başladılar.[36] Belgrad sekiz gün kuşatmadan sonra saldırıyla ele geçti (9 Ekim 1690).[37] Silâhdâr, bu fethin önemini belirtmek için, "Belgrad'ın zabtı bütün Rumeli'nin fethiyle müsâvîdir" diyor.[38]

Osmanlı-Kırım Ordusunun Erdel'i Ele Geçirişi

Bundan sonra, bütün Kırım ordusuyla Sava Nehri'nin ötesine geçen kalgay Devlet Giray, Essek'e kadar bütün o bölgeyi ele geçirdi[39] ve kaçmakta olan düşman donanmasının önünü keserek gemilerini ve kayıklarını zapt etti.[40] Tatarlar, akınlarını Karintiya'ya kadar genişlettikten sonra Belgrad yakasına geçerek Osmanlı ordusuyla birleştiler. Bundan sonra Devlet Giray'a, Tököli'yi tahtına oturtmak üzere Erdel'e gönderilen Sivas beylerbeyi Salahor Süleyman Paşa[41] ordusuyla birleşmesi emredildi.[42] Han, Belgrad'ın elde edilmesinden üç gün sonra serdâr ordusuna gelmiş ve kendisinin, gelecek yıl tekrar sefere çıkmak üzere İstanbul'da kışlaması uygun görüldüğünden, yine İstanbul'a dönmüştü. Kırım ordusunun komutanlığını, bir zamandan beri kalgay Devlet Giray yapmakta idi.[43] İstanbul'da Kara Mustafa Paşa Yalısı'nda ağırlanan hana, padişah tarafından bir hatt-ı hümâyûnla hediye olarak bir kürk, iki tuğ sorguç, bir murassa (kıymetli taşlarla süslenmiş) hançer, bir kılıç gönderildi.

Erdel'den Geri Çekiliş

Kalgay idaresindeki Kırım kuvvetleriyle beraber Erdel'e giren Osmanlı ordusu, karşısında Ludwig von Baden, Veterani ve Carafa kumandalarındaki Avusturya ordularını buldu. "Nemçe kılıcından gözü korkmuş" olan Erdelliler Tököli'nin tarafına geçmekten çekiniyorlardı.[44] Bu koşullar altında Erdel'in fethinin olanaksız olduğunu gören serhad büyükleri ve Tatar beyleri toplanarak geri çekilmeye karar verdiler. Aslında, ordu kar ve kıştan çok sıkıntı çekiyor, hayvanlar dayanamayıp kırılıyordu.

Tatarlar Arasında Ayaklanma

Kırım ordusunda hoşnutsuzluk başladı. Beyler ve mirzâlar, kalgay sultanın üzerine yürüyerek, "Allâh belâ versün sana da babana da; nedir bu sizden çektiğimiz, inkirâzımıza sebep olup Kırım diyârına incir diküp ocağımızı söndürdünüz ve bizim bu seferde ne alâkamız var idi ki, bu kış kıyamette sürüyüp bizi bu fezâhatlere uğrattınız ve Osmanlu çanağın yalamaya İstanbul'a gitti. Ne onun hanlığın ne senin kalgaylığın isteriz" diye bağırmaya başladılar.[45] Orduya ancak 1691 yılının Şubat sonlarında izin verildi.

Kırımlıların birçok bakımdan hakları vardı. Onlar uzak illerde imparatorluğun savunulması için yaz kış sefere koşarlarken, Kazaklar öteden boş kalan yurtlarını yakıp yıkmaya geliyorlardı. 1690 Ağustos'unda, yani Tatar kuvvetleri Niş önüne gittikleri sırada 20.000'den çok Kazak, hanlık topraklarını vurmak ve fırsat düşerse Doğan Kalesi'ni ele geçirmek üzere Özü'yü geçtiler. Bu durum karşısında Kırım'ı korumak için bırakılmış olan *nureddîn* Azamet Giray hemen kendi maiyyeti, askeri ve Kırım halkından topladığı kuvvetlerle bunlara karşı harekete geçti; etraflarını çevirip baskın şeklinde üzerlerine çullandı. Savaş, saldırganların yok edilmesiyle sonuçlandı.[46]

Fakat Kırımlılar, çok daha korkunç saldırılar beklemekteydiler: Ertesi yıl 1691 baharında, Moskovalıların Lehlilerle Kırım üzerine yürüyecekleri öğrenilmişti. Erdel'de orduda başlayan hoşnutsuzluk ve ayaklanma belirtileri, kendisini büyük bir tehlike altında hisseden Kırım'a da bulaşmakta gecikmedi. Kırımlılar hana, "Eğer hanlık sana gerek ise, bir gün evvel bu cânibe gelesiz ve illâ memleket düşman eline girer" diye telaşlı mektuplar göndermekteydiler.[47] Bu, Selim Giray'ı korkuya düşürdü. Bahçesaray'a dönerse, öldürüleceğinden bile korkmaktaydı. Görünüşte gitmek ister gibi, padişahtan hareket için onay istedi.[48] Fakat Osmanlı hükümeti, baharda böyle bir Rus–Leh saldırısı olmasa bile, Tatarların yine bahane çıkararak, vaktinde sefere geleceklerinden kuşku duyuyor, hanın İstanbul'da kalarak ileride durum neyi gerektirirse ona göre hareket edilmesi gerektiğini düşünüyordu. Bu sebeple padişah, "O

tarafı kalgay sultan muhafaza eder, hanın gitmesine hâcet yok" diye ayrılmasını onaylamadı.

Selim Giray'ın Hanlıktan Çekilmesi

I. Selim Giray, beri taraftan, sadrazamın devlet içinde bu kadar büyük ün ve otorite kazanan kendisini, görevinden uzaklaştırarak alçakgönüllü birisini han yapmak düşüncesinde olduğunu da sezmişti.[49] Bu koşullar içinde en doğru işin, kendiliğinden hanlıktan çekilmek olduğunu anladı. Silâhdâr'da[50] bunun nasıl olduğunu anlatan satırlar, onun kişiliği ve devlet içinde kazanmış olduğu olağanüstü nüfuzu göstermek bakımından dikkate değer. Bir gün mecliste, ihtiyarlığını ve hastalığını ileri sürerek, üzerinden hanlığın alınmasını istedi.[51] Bütün oradaki devlet büyükleri, "Siz devletin tutan eli, gören gözüsüz ve ne biz senin azline rızâ veririz ve ne gayriyi yerine nasbederiz ve buna padişahımızın rızâ-i hümâyûnları yokdur" dediler. Han, "Artık benden size hayır yok âkibet bu maraz beni alır" diye, dayatınca kendisinin yerine kimi istediğini sordular ve oğlu kalgay Devlet Giray'ı öne sürdüler.

Devletin çıkarlarını her şeyden üstün tutan uzak görüşlü han bunu kabul etmedi; Devlet Giray akıllı, atak ve hanlık yapabilecek güçte olmakla beraber, gençlik dolayısıyla "tîz tabî'atdır, belki çekinize elvermeye, şimdiki halde size bir baba yollu ihtiyâr adam ister" dedi.[52] Sadrazam "suretâ bu hususta en işe yarâr sensin ne zaman olursa olsun taht senin, şimdi kimi istiyorsan kabul edeceğiz" yanıtını verdi. Sonuçta Selim Giray, Kameniçe Savaşı'nda bir gözünü kaybetmiş olan ve şimdi Yanbolu'da Ağaçlar Köyü'nde oturan amcası Kırım Giray'ın oğlu ve Murad Giray Han'ın *nureddîn*i Saadet Giray'ı önerdi.[53]

II. Saadet Giray'ın Hanlığa Gelişi

Sadrazam, bunu hemen padişaha arz ederek Saadet Giray'ın hanlık fermanını aldı (6 Mart 1691) ve kendisine adam gönderdi. Beş gün sonra İstanbul'a gelen Saadet Giray, doğru Selim Giray'ın

yanına indi. Onun ısrarıyla hanlığı kabul etti.[54] Huzuruna çıkan yeni hana karşı padişahın ağzından şu sözler çıktı: "Kırım hanlığın ihsân eyledim, Allah mübarek eyleye. Cedlerin, ecdâdım ile hoş geçinüp yekdil oldukları cihetten murâd üzere dîn düşmanlarından intikâm almışlardır. Sen dahi gayret kemerin kuşanup dilhâh-ı hümâyûnum üzere hizmet edesiz."

II. Saadet Giray, Devlet Giray'ı kalgaylıkta, Bahadır Ağa'yı vezirlikte bıraktı[55] ve az sonra 19 Mart 1691'de Kırım'a gitmek üzere İstanbul'dan ayrıldı. Devlet, çekilen hana, minnet duygularını göstermek için bir istisna olarak hacca gitmesine izin verdi.[56]

Kırım–Osmanlı İlişkilerinin Bozulması

Selim Giray'ın hanlıktan çekilmesiyle, Kırım ile Osmanlı Devleti arasında kurulmuş olan uyum da bozulacaktır. Bundan sonra Kırımlıların, imparatorluğun Tuna üzerindeki savaşlarına kesinlikle katılmak istemediklerini ve Osmanlıların burada –kuşkusuz başka etkilerle de– yeniden acı bozgunlara uğradıklarını göreceğiz.

II. Süleyman çok hasta olduğundan, bugün yarın ölümü bekleniyordu. Yönetim başındakilerle çekişme durumunda bulunan ulema, tekrar IV. Mehmed'i tahta çıkarmak niyetindeydiler. Gizli meclisler toplanıyor, ortalığı gittikçe artan bir hoşnutsuzluk kaplıyordu.

II. Süleyman'ın Ölümü, II. Ahmed'in Tahta Çıkışı

Bu durumda sadrazam, derhal ulemadan bazı kimseleri sürgün etmek mecburiyetinde kaldı ve hasta padişahı alarak Edirne'ye götürdü. Sadrazamla diğer devlet adamları, Süleyman'ın ölümü halinde IV. Mehmed'i ve oğullarını ortadan kaldırarak, tahta II. Ahmed'i çıkarmaya karar verdiler. Fazıl Mustafa Paşa, 15 Haziran 1691'de Ungurus serdârlığıyla Edirne'den hareket etti. Sofya'ya vardığı zaman, 23 Haziran'da padişahın öldüğünü ve II. Ahmed'in tahta çıkarıldığını öğrendi.[1] Burada, sadarette ve serdârlıkta bıra-

kıldığını bildiren hatt-ı hümâyûnla yeni padişahın mührünü aldı ve yoluna devam etti.

1691 Ungurus Seferi

Avusturyalılar, geçen yılki bozgunlardan ders alarak bu yıl savaşa hazırlıklı giriyorlardı. Veterani, 12.000 kişiyle Erdel'de Karpat geçitlerini tutarken Ludwig von Baden kumandasında 60.000 kişilik kuvvetli bir imparatorluk ordusu[2] Varadin etrafında Osmanlıları bekliyordu. Fazıl Mustafa Paşa, büyük ordusuyla[3] Sava Nehri'ni geçerek Zemun Ovası'nda yer aldı. İki taraf da gönderdikleri süvari kuvvetleriyle birbirlerini yoklamaya başladılar. Fakat serdâr-ı âzam saldırıya geçmek için büyük bir sabırsızlık içinde Kırım ordusunun gelmesini bekliyordu.

II. Saadet Giray ve Kırım Ordusu

Yeni han II. Saadet Giray, İstanbul'dan hareket ederken sadrazam kendisine, bütün hanlık ordusunu toplayarak sefere gelmesi için bu göreve getirildiğine dikkatini çekmiş, o da, "Elimizden geleni esirgememek borçtur" diyerek yola çıkmıştı.[4] II. Saadet Giray, İstanbul'da kendisinin yetişmesinde emeği geçen I. Selim Giray'ın yanındayken, doğal olarak saltanattaki karşıtı sayılan kalgay Devlet Giray'ı görevinden uzaklaştıramamıştı. Fakat yolda, etrafındakilerin, "Devlet Giray, Hacı Giray Han'ı indirdiği gibi sizi de bir gün tahttan indirmeye kalkar" diye kulağına koyduklarından onu kalgaylıktan uzaklaştırmakta gecikmedi ve yerine kardeşi Cihan Giray'ı atadı; Nogayların, Devlet Giray'a taraftarlığından korktuğu için bunlara para ve hilat dağıtarak kazanmaya çalıştı.[5]

Yeni hanın Macaristan'a gitmeden önce ilk işlerinden biri, Kazak hetmanının bir başvurusunu vesile sayarak, Ruslarla barışın geri getirilmesine çalışmak oldu.[6] Korunmasında kalamadığı memleketi için yapabileceği en büyük iş ve Macaristan Seferi'ne karşı Rus tehlikesini ileri sürerek gelmek istemeyenlere karşı en iyi yanıt ancak bu olabilirdi. Rusların, uygun görünen davranışlarından yü-

reklenerek barışın kararlaştırılması için Moskova'dan elçi istedi.[7] Gerçekten iki taraf arasında elçiler gidip geldi[8] fakat bu girişim, hiçbir sonuç vermedi.

Kırım Ordusunun Eflak'ta Gecikmesi

Han, kendisi Akkerman'da kalıp Kırım karaçu beylerine askerleriyle buraya gelmeleri için mektuplar yazarak, yeni kalgay Cihan Giray'ı Bahçesaray'a gönderdi.[9] Kalgay büyük bir gayretle Kırım askerini toplamaya çalıştı ve Haziran sonlarında Akkerman'a geldi.[10] Ordu, Eflak yoluyla sadrazamla buluşmak üzere buradan 1 Temmuz'da hareket etti.[11] Akkerman'dan az ötede, Nogaylar da atlanıp geldiler.[12] Fakat memleketleri sınır olduğu için bir istila tehlikesine karşı, kalan Nogayların başına bir serdâr bırakılmasını istediler. Han, bunu uygun görmekle beraber, ordusunun zayıflamaması ve "hizmetin kemâliye edâ olunması"[13] için tanınmamış birisini, Safa Giray oğlu Kırım Giray'ı bıraktı. Bundan sonra Tatar ordusu Eflak'a girdi.

Burada halkın mallarını yağma gibi uygunsuzlukların olmaması için sadrazam, hana sıkı uyarmalarla bir mektup göndermiş ve ancak Eflak Beyi'nin verdiği kılavuzlarla hareket edilmesini, yoksa kendisini sorumlu tutacağını bildirmişti.[14] Fakat II. Saadet Giray'ın çok şiddetli önlemlerine karşı[15] bunun önüne geçilemedi. Yeni hanın ordu üzerinde hiç otoritesi yoktu.[16] Gösterdiği şiddet, kendisine karşı hoşnutsuzluğun ve itaatsizliğin artmasına sebep olmaktaydı.

Tatarlar, Osmanlı ordusuyla bir an önce buluşmak üzere çabuk hareket edecekleri yerde bu kazançlı ve tehlikesiz yerde dolaşmalarını olabildiği kadar uzatmaya bakıyorlar ve geleceğini, Osmanlılara yapacağı hizmete bağlayan hanın bütün çabalarını boşa çıkarıyorlardı.[17] Diğer yandan, bu sıralarda Lehlilerin Kameniçe'yi kuşatmaya geldiklerini ve tekrar Bogdan üzerine yürüyüp Bucak'ı alma tehdidinde bulunduklarını unutmayalım.[18]

Slankamen Yenilgisi

Tatarların gecikmesi, Köprülüoğlu'nun son derecede canını sıktı. Han tarafından gönderilen dîvân kâtibine, "Biz yardımı Allâh'dan bekleriz" dedi.[19] Kâtip özür saymaya kalkışınca da hiddetlenerek kendisini kovdu. Bu, hanı aşağılama olduğundan düşmanları sevindiler.[20] Her gün Kırım ordusunu bekleyen Fazıl Mustafa Paşa[21] sonuçta bütün ümidini keserek bir savaş kurulu topladı ve düşmana saldırma kararını verdi (17 Ağustos 1691). Bununla beraber, düşman üzerine hareket olunduktan sonra dahi serdâr, Tatar askeri yetişir ümidiyle son saldırıyı geciktiriyor ve Tuna boyunca ilerleyerek düşmanı sarmaya çalışıyordu.[22]

Sonuçta Slankamen'de Osmanlı ilerleyişiyle arkası kesilmiş olan düşman, bu çemberden kurtulmak için Osmanlı hatlarına karşı şiddetle saldırıya geçti. Güneşin batışına kadar süren kanlı savaşta zafer bir ara Türkler tarafında göründü.[23]

Fazıl Mustafa Paşa'nın Şehit Olması

Fakat Fazıl Mustafa Paşa'nın, bozulan sağ kanadın yardımına koşmak üzere, ortadaki kuvvetlerle birlikte savaş meydanına atılarak alnından vurulması, ordunun bütün savaş gücünü birdenbire kırdı ve asker bütün ağırlıklarını bırakarak Belgrad'a doğru geri çekilmeye başladı (18 Ağustos 1691).[24]

Kırım hanı II. Saadet Giray, bundan ancak iki gün sonra Belgrad karşısında Pançova'ya erişebildi. Yenilgiyi öğrendiği zaman büyük bir üzüntü içine düştü.[25] Herkeste, haklı haksız, Tatar ordusu vaktinde yetişseydi bu yenilgi olmazdı, düşüncesi doğmuştu.[26] Han, ordusunun büyük kısmını Pançova tarafında bırakarak Belgrad'a geçti. Bütün paşalar ve ocak ağalarının katıldığı mecliste, Kırım ordusunun düşmana kayıp verdirmek ve olasılık varsa kalan cephane ve toplardan bir kısmını kurtarmak için ileri gönderilmesi kararlaştı; fakat hanın gitmesi uygun görülmedi. O zaman Kırım ordusunda bulunan Mehmed Giray, düşman çok hırpalanmış olduğundan han bütün kuvvetleriyle bir baskın yapsaydı, belki bir sonuç alınabilirdi, düşüncesinde bulunmaktadır.[27]

Bahadır Ağa kumandasında gönderilen 7.000 kişilik bir kuvvet düşman ordugâhına vardığı zaman kimseyi bulamadı (28 Ağustos 1691).[28] Ayrıca, önemli kayıplara uğramış bulunan imparatorluk kuvvetleri Erdel üzerine çekilmiş, burada Veterani ordusu ile Varad, Lipva, Lugos, Sebeş (Karansebeş) kalelerinin kuşatılmasına girişmişti.[29]

Kırım Beylerinin Başkaldırması

Mehmed Giray'ın anlattığına göre, Kırım ordusu Belgrad önünde çok sıkıntı çekiyordu. Şimdi Osmanlılar, onları korumayı düşünmediklerinden açlık ve dizanteri askeri kırmaya başlamıştı.[30] Öte taraftan ganimetlerin Osmanlılar tarafından geri alınmasından ve hanın şiddetli hareketlerinden dolayı orduda derin bir hoşnutsuzluk vardı; ağalar ve mirzâlar, hana karşı açıkça düşmanca bir davranışa girmişlerdi.[31] Sonuçta, bir sabah nehrin ötesinde, evvela Nogaylar ve Akkermanlılar, sonra Şîrin, Mansur ve Sicivutlar birdenbire atlarına atlayıp gerisin geri yola koyuldular. Han, nehrin beri tarafında 4.000 kişilik bir kuvvetle kalakaldı. Gidenleri geri çevirmek için bütün yalvarmalar bir sonuç vermedi.

II. Saadet Giray, tahtını korumak için Osmanlılara elinden geleni yapmak istiyordu. Tımışvar ve Varad'a yiyecek içecek yetiştirme işini üzerine aldı.[32]

Saadet Giray Han'ın Görevinden Alınması

Kaçan Tatar ordusu büyük zorluklardan sonra[33] Akkerman'a vardı ve burada serasker bırakılan Safa Giray oğlu Kırım Giray'ı aralarına alarak[34] Kırım karaçu beyleri, uleması ve halkı adına İstanbul'a bir *mahzar* (dilekçe) gönderdi. Bunda Saadet Giray'ı istemediklerini, ancak başka bir han idaresinde devlet hizmetine koşacaklarını bildirmekteydiler.[35] İstanbul'da Kırım Giray'ın babası ve II. Saadet Giray'ın eski düşmanı Safa Giray da yeni sadrazam Kadı Âli Paşa'yı elde ederek, hanlık tahtına çıkmak için yolu hazırlıyordu.[36] II. Saadet Giray Han memleketine dönünce[37] özür dileyen bir

mektupla veziri Koca Bahadır Ağa'yı İstanbul'a gönderdi. Fakat Bahadır Ağa Edirne'ye varır varmaz, sadrazam tarafından tutulup doğru Bozcaada'ya sürüldü ve II. Saadet Giray'a "gayretsizliğinden dolayı" azarlamayla dolu bir mektup gönderildi.[38] Bir süre sonra da görevinden alınarak, yerine Safa Giray Han atandı.[39] Eski han Rodos Adası'na sürüldü.

Yeni Han Safa Giray

Safa Giray Han, 28 Aralık 1691'de Kırım'a gitmek üzere Edirne'den ayrıldı. Padişahla yaptığı iki görüşmede de kendisi, bahardaki sefer için bütün hazırlıklarını tamamlayarak çabuk gelmesi için uyarıldı.

Kırım Aristokrasisinin Karşı Koyuşu, Safa Giray'ın Düşüşü

Yeni han Bahçesaray'a gelince, Kırım mirzâları üzerinde hiçbir biçimde otoritesini kuramadı. Bunda, onun karakteri kadar, herhalde Selim Giray oğullarının ve yandaşlarının alttan alta yaptıkları kışkırtmalar da etkili oluyordu.[40] Fakat en önemli neden, onun hanlığa sırf Bâb-i Âlî'nin bir adamı olarak getirilmiş olmasıydı. Bu beyler, hanlık tahtında her zaman kendilerine bağlı ve Bâb-i Âlî'ye karşı kendi taraflarını tutan kimseleri görmek isterlerdi. Murad Giray'a onun için o kadar bağlı göründüler.

I. Selim Giray'ı, yaptıkları hizmetlere karşı Bâb-i Âlî'den kendilerine büyük çıkarlar elde etmesini bildiği için seviyorlardı. Hatta sırası gelince, ona karşı gelmekten bile çekinmemişlerdi. Fakat sırf hanlık isteğiyle Bâb-i Âlî'ye körü körüne bağlanmış hanlara tam bir güvensizlik göstermekteydiler. II. Saadet Giray'ı onun için görevden uzaklaştırmışlardı ve Safa Giray'ı da aynı akıbete uğratmakta gecikmeyeceklerdir.

Bu durumda, "Kırım halkı zâten bîzâr olduğu"[41] Macaristan Seferi'ne gitmemek için neden arıyordu. O sırada Çerkes beylerinden birinin, 2.000 esir vermeye söz vererek Kabartay beyi Bey

Mirzâ'ya karşı handan yardım istemesi üzerine[42] han bir miktar askerle oğlu Mubarek Giray'ı göndermeye kalkmıştı. Bunu gören Kırım askeri, Macaristan Seferi'nden kurtulmak için onun peşine takılıverdiler.[43] Bir süre sonra, İstanbul'dan sefer için çağrı mektuplarıyla, ağa geldi. Safa Giray Kırım'da ve Akkerman'da bin bir zorlukla toplayabildiği 3.000 kişilik bir kuvvetle[44] yola çıkmak zorunda kaldı.[45] Fakat Eflak içinde Yerköyü'ne gelince onlar da, "Biz bu hanı istemeziz" diye bırakıp kaçtılar.[46] Bu olayda, eskiden I. Selim Giray'ın adamı olup şimdi Edirne'de kaymakamlık yapan Bıyıklı Mustafa Paşa'nın da parmağı olduğu anlaşılıyor. Mehmed Giray'a göre o, Kırımlılara Selim Giray'ın yakında han olacağını ve Safa Giray'a yardımdan vazgeçmelerini gizlice bildirmişti.[47]

I. Selim Giray'ın Üçüncü Defa Han Olması

Kırımlılar, gerek han gerekse sadrazam tarafından arkalarından gönderilen adamlara ve yapılan yalvarmalara kesinlikle kulak asmadılar ve Kırım'a varır varmaz padişaha gönderdikleri mektupta, her zaman olduğu gibi, hanın cimriliğinden, zorbalığından bahsederek başka bir han istediler. Safa Giray da öte taraftan eğer kendisi hanlıkta bırakılırsa, bunların hepsini kırıp boyun eğdireceğini bildirmekteydi. Fakat Safa Giray'ın önerisi, devletin başına bu nazik zamanda yeni dertler açacağı düşüncesiyle bir tarafa bırakıldı. Kırımlıların dileği II. Ahmed'e, Selim Giray yandaşı kaymakam Bıyıklı Mustafa Paşa tarafından arz edildiği gibi, mektubu getiren Kırım delegesi de Hacı Selim Giray'ın istendiğini bildirdi.[48] Bunun üzerine Kırımlıların dilekleri yerine getirilerek I. Selim Giray, Safa Giray yerine üçüncü defa han atandı (21 Ekim 1692).[49]

I. Selim Giray: Kırım–Osmanlı Birliği, Başarılar

Slankamen Savaşı'ndan sonra Tuna üzerinde uğraşılar bir süre oldukça tavsadı. Kuvvetli bir orduyla hareket etmiş olan Fazıl Mustafa Paşa'nın son yenilgisi Osmanlıların Sava ötesinde yeni bir saldırı yapma cesaretlerini kırdığı gibi, Avusturyalılar da iki cephede birden dövüşmenin verdiği yorgunlukla, Balkanlar'a doğru yeni harekâta girişmekten kaçınmaktaydılar.

1692 Seferi

1692 Ağustos başlarında kuvvetli bir orduyla Sava'yı geçerek Zemun'a yerleşen sadrazam, burada bir harp meclisi topladı. Düşman ordusu iki konak ötedeydi. Mecliste zaîmlerden birisinin, "Askerimizin hali ma'lûm, bu ana değin saf cengi oldukça pâyidâr olmayup mühnezimen avdet olunuyor, bu defa dahi münhezim olursak cümle Sava'ya dökülüp boğuluruz" demesi üzerine saldırı bırakıldı ve Belgrad'a dönüldü.[1]

İki Tarafın Kesin Savaşlardan Kaçınması

Osmanlıların saldırıdan kaçındığını gören Avusturya ordusu da çekilerek Erdel'e doğru yollandı. Sadrazam bir taraftan Belgrad'ın

surlarını berkitmeye uğraşırken, öte taraftan da Erdel'deki kalelere (Gyula/Güla, Yennö/Yanva) ve bilhassa Tımışvar'a Topal Hüseyin Paşa[2] kumandanlığında yardım gönderdi.

Barış Girişimleri

İki tarafın da kesin bir savaşa girişmeden bu şekilde geri çekilişi İngilizleri ve Hollandalıları, Türkiye ile Avusturya arasında barış için yeniden ümitlendirdi. XIV. Louis'nin amansız düşmanı III. Willem, Avusturya'yı bütün kuvvetleri ile Fransa üzerine çekmek gayesiyle, bu barışın gerçekleşmesi için büyük çaba sarf etti. Hussay'in gerek Viyana'da gerekse İstanbul'da sonuçsuz girişimlerinden sonra III. Willem bu sırada en yakın adamlarından Harbord'u Belgrad'a, sadrazamın yanına gönderdi. Onun burada hastalanıp ölmesi üzerine derhal imparator ordusunda bulunan Hemskeerke'ye, kendi adına karşılıklı görüşmelerde bulunma iznini verdi ve arkasından bu göreve Lord Paget'yi atayarak yola çıkardı.

Willem'in bu elçilerinin peşinde Edirne'ye Avusturya temsilcileri Marsigli ve Veterani gelmişti. Sadrazam Hacı Âli Paşa'nın sarayında 1693 Mart'ında Paget, Hemskeerke, Collier, Veterani'nin katılımlarıyla bir toplantı yapıldı.[3] Fakat imparatorun önerileri yine pek aşırıydı: Eline geçen yerlerden bir karışını bile vermek istemiyor, üstelik Transilvanya'nın (Erdel) tamamıyla bırakılmasını istiyordu.[4] Buna karşı Bâb-i Âlî, Fransa'nın teşvikiyle Belgrad'dan sonra Macaristan'daki kayıplarını da geri alabileceğini umuyor ve önerilen koşulları olanaksız buluyordu. Sonuçta, İngiltere ve Hollanda'nın o kış barış için yaptıkları bütün çabalar boşa çıktı.[5]

Lehistan'la Ayrı Barış Girişimi ve Kırım Hanı

Fransa eskiden beri Osmanlı İmparatorluğu ile Lehistan arasında ayrı bir barış antlaşması sağlayarak bu devleti Avusturya'dan ayırmak için elinden geleni yapmaktaydı. Bu sırada da, Fransa'nın Lehistan'da ve padişahın yanındaki elçileri böyle bir barışı gerçekleştirmek için büyük çaba harcadılar.

Lehlilerle barış görüşmeleri, yukarıda gördüğümüz gibi, her zaman Kırım hanları aracılığıyla olmaktaydı. 1692'de Leh kralı ile eski bir dostluğu olan Kırım hanı Safa Giray[6] krala, ayrı barış yaparsa Kameniçe'nin verilebileceğini ve Ukrayna'nın da kendisine bırakılabileceğini bildirdi. Bundan başka, Lehistan'a hanlık ile ittifak kurabileceklerini söylemekte, Leh kralının ilk isteği üzerine 100.000 Tatarla yardıma koşacağına söz vermekteydi.

Safa Giray'ın bu son önerisi ilk bakışta garip görünürse de, gerçekte mantıklı bir siyasetin ifadesidir. Türklerin aslında el çektikleri bir Ukrayna üzerinde, Lehlilerin Moskovalılarla eski uğraşılarına yeniden başlamaları hanlığın çok işine gelirdi. Gittikçe artan Rus gücünü kırmak, her iki taraf için de faydalı olurdu. Hatta Kırım bu uğraşılarda gittikçe tehlikeli bir hal alan Rusya'ya karşı Lehistan'ın yanında yer almaya bile hazırdı.[7] Fakat Sobieski, Fransız elçisinin de çabalarına rağmen, bu önerileri Viyana'ya bildirerek birlikten ayrılmadı.[8]

Özetle, bu barış teşebbüslerinin hiçbiri olumlu bir sonuç vermedi ve iki taraf da ertesi bahar için savaş hazırlıklarına hız verdiler.

I. Selim Giray'ın 1693 İçin Yaptığı Savaş Planı

Selim Giray, yine büyük oğlu Devlet Giray'ı kalgaylığa getirmiş,[9] kardeşlerinden Toktamış Giray oğlu şair Şahin Giray'ı[10] *nureddîn* yapmıştı. Edirne'den ayrılan han, Bucak üzerinden Kırım'a, Bahçesaray'a döndü ve o kışı başkentinde geçirdi.[11] *Nureddîn* Şahin Giray ve Selim Giray'ın Çerkesistan'da oturmakta olan oğlu Saadet Giray, Çerkes Seferi'nden dönmekte olan eski hanın oğlu Mubarek Giray üzerine atılarak elinden ganimetlerini aldılar ve kendisini kaçırdılar.

1693 yılının ilk günlerinde İstanbul'dan hana, Kapıcılar Kethüdası Abdi Ağa gelerek kılıç kaftan ve çizme-baha 40.000 altın ile beraber, hanı sefere çağıran bir hatt-ı hümâyûn getirdi. Selim Giray'ın bu sefer için gönderdiği emre bütün Tatarlar itaat ederek gelip ordusuna katılmaya başladılar.[12]

I. Selim Giray, aldığı bilgilere göre bir strateji planı çizerek İstanbul'a gönderdi. Bunda Avusturyalıların Eflak–Bogdan'ı ele ge-

çirme ve oradan Edirne'ye doğru Balkanlar üzerine inme niyetinde olduklarını söyleyerek, Osmanlı–Kırım ordusunun Eflak'tan Erdel üzerine yürümesini öneriyor ve Erdel'in her bakımdan taşıdığı önemi belirtiyordu. Gerçekten aşağıda, Avusturya ordusunun başlangıçta Eflak üzerine yöneldiğini, fakat sonra bundan vazgeçtiğini göreceğiz.

İstanbul'da da, çok iyi korunan Belgrad'a gitme fikri bırakılarak hanın planı benimsendi.[13] Bu plan, özellikle Kırım ordusuyla birleşmeyi bir an önce sağladığı ve Erdel'de bol ganimet almak mümkün olduğu için hem Tatarlar hem Bâb-i Âlî'ce benimsenmeye değerdi.[14] Herhalde Selim Giray, geçen yılki olaylardan ders almış görünmektedir.

"Hayırhâh-i Devlet-i Osmanî" Selim Giray Han, sadrazam Bıyıklı Mustafa Paşa kumandasındaki Osmanlı ordusuyla Rusçuk'ta birleşti. Hanın yanında, kalgay Devlet Giray, Saadet Giray, Kaplan Giray, torunu Hüsam Giray, akrabası Baht Giray ve Selâmet Giray sultanlar vardı.

Han ordusunu karşıda, Yerköyü'nde bırakarak Rusçuk'a geçti. Burada kendisini büyük törenle karşıladılar: "Âyan-ı Devlet ve erkân-ı saltanat ve ağalar ile sipahi ve silâhdâr bölükleri, Adana ve Karaman beylerbeyileri, çavuşlar ve müteferrikalar istikbâl ve cebeci ve topçu ocakları da iskele başından ortağa [sadrazamın otağı] gelinceye kadar sağda ve solda durup kemal-i ta'zîm ve tekrîm ve alay ve mehterhaneleriyle" hanı serdârın otağına götürdüler. Serdâr, hanla kucaklaştıktan sonra padişahın giydiği turuncu şalla kaplı bir kürkle diğer armağanları kendisine verdi.

Hanla beraber gelen Tatar askerine verilen ve eski Türk "hân-ı yağma"larını pek hatırlatan şölenden sonra geçit töreni yapıldı. Sultanlara ayrı ayrı çadırlar kurulduğu gibi, Kırım büyüklerinden her biri Osmanlı komutanlarından birinin çadırına konuk edildi. Herkes konuğuna büyük bir saygı göstermekteydi.[15] Bütün bu gösteriler, her şeyden önce Osmanlıların Kırımlılarla işbirliğine ne kadar değer verdiklerini göstermek bakımından anlamlıdır. Han sadrazamın otağında bütün Tatar büyüklerinin[16] ve Osmanlı komutanlarının katıldığı savaş kurulunda bu kardeşçe beraberliği şu

sözlerle belirtti: "Birkaç senedir ki, Tatar askeri Âl-i Osman askeriyle bir yere gelüp ittifak üzere olmadıklarından bir hidmete muvaffak olunmayup ibâdullâha hayırlû işte bulunmadılar. Elhamdulillâhi ta'alâ bu defa iki asker bir mahalde müctemi' oldular."[17]

Avusturyalıların Belgrad'ı Kuşatması

Bu kurulda görüşmeler sonunda hanın ileri sürdüğü fikir onaylanarak, Erdel üzerine yürünmesi kararlaştı. Han tekrar Yerköyü'ne ordusunun başına döndü ve Osmanlı ordusu Tutrakan Geçidi'nden Eflak'a geçti. Fakat tam bu sırada, Belgrad muhafızı Cafer Paşa'dan, düşmanın Belgrad üzerine yürüdüğü ve "umumen asâkir-i İslâm ve ecnâd-ı Tatar'la çok çabuk yardıma koşulması" gerektiği hakkında mektuplar gelmeye başladı.

Bunun üzerine, tekrar büyük bir savaş kurulu kurularak "hayırhâh-ı saltanat" Selim Giray Han çağrıldı. Burada, Erdel Seferi'nden vazgeçilmesi önerisine karşı Tatarlar arasında karşı çıkmalar görüldü. Bunun üzerine, kuruldakilerden birisi hana dönerek, "Siz bizimle beraber olunuz, herhalde size bağlı olanlar sizin arkanızdan geleceklerdir" dedi. Han ordusuna döndüğü zaman bütün asker, kendisiyle beraber geleceklerini bildirdiler. Ordu Vidin'de Tuna'yı geçerek Belgrad'a doğru yöneldi (2 Eylül 1693).

Avusturyalıların Geri Çekilişi

Avusturya, 30.000 kişilik bir orduyla[18] Croy Dukası'nı Tımışvar üzerine göndermişti. O, Türklerin Erdel üzerine geldiğini öğrendiğinde bu planı bıraktı ve ataklık gösterip Belgrad'ı kuşattı.[19] Kuvvetle berkitildiğini bildiğimiz kale, şiddetli bir direniş gösteriyor ve düşmanın saldırılarını büyük kayıp verdirerek püskürtüyordu. Çok geçmeden, Osmanlı–Kırım ordusunun yaklaştığı haberi geldi. Tatar akıncıları, daha o zamandan kuşatma ordusunu vurmaya başladılar. Kırım hanı ile Rumeli beylerbeyi Mahmud Paşa, Tuna kıyısından ilerlemekteydiler. Selim Giray, Semendire'ye gelince, buradan düşman üzerine 3.000 Tatar gönderdi. Bunlar, Mahmud Pa-

şa'nın gönderdiği 1.000 kadar Rumeli askeriyle düşman ordugâhı dışında rastladıkları 600 kişilik bir karakol kuvvetini yok ettiler.[20] Bu ilk baskın, düşman orduda kargaşalık doğurdu.[21] Nihayet, daha Osmanlı ordusunun asıl kuvvetleri erişmeden Avusturyalılar birçok ağırlıklarını Belgrad önünde bırakarak çabucak geri çekilmeye başladılar. Düşman, karada Tatar kuvvetleri ve Osmanlı sipahileri, Tuna üzerinde donanma tarafında Varadin'e kadar kovalandı.[22] Fakat asıl ordu hiçbir zaman Sava'nın ötesine geçmedi.

Tatarların Yeniden Macaristan'da Akınlara Başlaması

Bundan sonra han, kapıkulu ile Belgrad'da kalarak, kalgay sultan ve Saadet Giray Sultan kumandalarında Kırım ordusu ve önemli bir Osmanlı kuvveti, düşman elindeki yerleri yıkmak ve Tımışvar, Gyula kalelerine yardım yetiştirmek üzere Erdel'e gönderildi. Tatarlar, bu sefer Varad ve Debredin varoşlarına kadar Erdel'i yağmalayarak ve yıkarak büyük ganâyimle geri döndüler (26 Ekim 1693).[23]

Serdâr-ı âzam Belgrad'ı onardıktan sonra Edirne'ye dönmek üzere hareket etti. Fakat bu kadar para harcanıp sıkıntı çekildikten sonra, düşmana önemli bir darbe vurulmamış olduğundan suçlu tutulacağı duygusuna kapılarak hanın da gelmesini sağlamaya çalıştı.[24]

I. Selim Giray'ın İstanbul'da Büyük Nüfuzu

Serdâr-ı âzamın isteğiyle, kaymakam ve şeyhülislâm padişahtan hanı çağırmak için hatt-ı hümâyûn almayı başardılar. Selim Giray, Kırım askerini Rusçuk'tan Eflak tarafına geçirip Kırım'a yolladıktan sonra Şumnu–Tırnova yoluyla Edirne'ye geldi. Kendisine her zamankinden çok saygı gösterildi. Veziriâzam ve diğer devlet büyükleri, kendisini Edirne dışında karşıladılar (5 Aralık 1693). Huzura kabul olunduğu zaman padişah, hanı üç adım ileriden karşılayarak, hoş geldinden sonra, "Vezir-i azam ile dahi müttefik oldu-

ğunuzdan ziyadesiyle memnûn olup hak ta'alâ ittifaktan ayırmaya" dedi ve kendisiyle serhat işleri hakkında uzun uzun konuştu.[25]

I. Selim Giray ve Lehistan'la Barış Girişimi

Selim Giray savaş işlerinde olduğu gibi barış işlerinde de önemli bir rol oynamaktaydı. O yıl içinde de dokuz, on bin kişilik bir Leh ordusu, Bender yöresine saldırmış, fakat Özü muhafızı Mustafa Paşa tarafından püskürtülmüştü.[26] Bu ufak saldırı girişimleriyle beraber Fransa, öteden beri Bâb-i Âlî ile Lehistan arasında barışı geri getirme yolundaki çalışmalarını yeniden ele aldı.

Bu sefer, sadrazamın sarayında yapılan bir toplantıda Kameniçe'nin yıkılması koşuluyla Lehlilerle barış yapılmasına karar verildi; hatta buna dair fetvâ bile çıktı. Fakat hanın, "Beni azledin, sonra kaleyi yıkın" diye şiddetle karşı durması üzerine kimse bunda ısrar edemedi.[27] Bu sırada hana, Leh kralı tarafından armağanlarla bir elçi gelerek, Kırım'la ayrı bir barış isteğinde bulundu. Han, imparatorluktan ayrı bir barış antlaşması yapmayacağını göstererek, ancak Podolya ve Ukrayna'nın tümüyle boşaltılıp Osmanlı Devleti'ne geri verilmesi koşuluyla barışı onaylayacağını bildirdi.[28]

Selim Giray, bundan az sonra, padişah tarafından tekrar kabul edildi ve baharda bir an önce sefere yetişmesi kulağına konduktan sonra Kırım'a döndü.

1694 Seferi ve Kırım Ordusunun Gelişi

1694 baharında yeni sadrazam Âli Paşa kumandasında kuvvetli bir ordu yine Belgrad'a doğru yol aldı. Sofya'da on gün Tatar askerinin gelmesi beklendi. Fakat bunlar Osmanlı ordusuna ancak Belgrad önünde gelip katılabildiler (17 Ağustos 1694).[29] Her zamanki gibi, ordunun ileri gelenleri hanı gidip karşıladılar ve sadrazamın çadırına götürdüler. Hanın yanında, Devlet Giray, Gazi Giray, Saadet Giray ve Şahbaz Giray sultanlar vardı.

Savaş kurulunda, Slankamen'den beri iki yıldır Belgrad'ın güçlendirilmesiyle yetinilerek Balkanlar'ın korunmasını esas tutan si-

yaset bırakıldı ve Varadin'de yerleşen düşmana karşı Sava ötesinde saldırıya geçme kararı verildi.[30] Asker Sava'dan karşıya, Zemun'a geçmeye başladı. Burada, sadrazam 2.000 atlıyla Kırım ordusuna giderek, hanla düşmana karşı nasıl saldırılacağı konusunu görüştü.

Varadin'de Avusturya Ordusuna Saldırı ve Geri Çekiliş

Croy Dukası'nın görevinden uzaklaştırılmasından sonra Avusturya ordusunun başına getirilen yaşlı mareşal Caprara, Varadin Kalesi'ne yerleşmiş, tam bir savunma durumu almıştı. Osmanlı ordusu gelip bu kaleyi şiddetle kuşatmaya girişti.

Kuşatma sürerken bir ara, 5.000 seçkin Kırım atlısı kalgay Devlet Giray, Gazi Giray ve Saadet Giray ile Karlofça'dan Tuna'yı geçerek düşman ordugâhını yağmalamaya gitti; birçok ganimet alındı. Fakat sekiz, on bin kadar Macar ve Avusturya zırhlı süvarisi, birbirinden ayrılmış olan Tatar kuvvetlerinin arkasından yetişerek bir bölüğünü savaşa zorladı. Ganimetleri kurtarmak için düşmanın ateşli silahları karşısında bir süre oklarıyla savaşan Kırımlılar sonuçta geri çekildiler ve Tuna'yı Pançova'dan geçerek orduyla birleştiler.[31]

Şiddetle yağan yağmurlar metrisleri basmakta, asker su içinde çok sıkıntı çekmekteydi; fakat serdâr-ı âzam bir sonuç almadan dönmek istemiyordu. Herkes, ancak hanın bunu önleyebileceğini düşündüğü halde o, aksine serdârı destekliyordu.[32] Nihayet, toplanan bir kurulda komutanlar kendisini, kuşatmayı kaldırıp Belgrad'a dönmeye ikna ettiler. Düşman, çekilen Osmanlı ordusunun arkasından gitmek cesaretini gösteremedi. Belgrad'a gelindikten sonra, 4.000 Kırım atlısıyla Kalgay sultanının katıldığı bir süvari ordusu Tımışvar ve Gyula kalelerine yardıma gönderildi.[33]

I. Selim Giray ve Kırım Aristokrasisi

Serdâr Edirne'ye dönmek üzere handan ayrılmadan, gelecek yıl bütün Kırım askeriyle gelinip gelinmeyeceğini sordu ve bu yıl biraz gecikildiğini ekledi. Selim Giray'ın cevabı, özellikle Kırımlıların bütün bu seferlerdeki düşüncelerini açıklaması bakımından çok il-

gınçtir. Han, "Her yıl hezâr meşakkat ile çıkardıkları" Kırımlıları, gelecek yıl sefere getirmenin çok güç olacağını bildirdi ve sebep olarak şunları gösterdi: Kırımlılar ardı arkası gelmeyen bu Ungurus seferlerine her yıl uzak yerlerden gelip her defasında elleri boş dönmektedirler, bu yüzden hiçbir çıkarları olmayan bu seferlerden artık usanmışlardır.

Asıl Kırım kuvvetleri, mirzâların kendi boy ve kabilelerinden topladıkları askerden oluştuğundan, han mirzâlara tâbi idi. Öte yandan bu asker, Osmanlı askeri gibi ulûfe ve timar almamakta, geçimini akınlarda topladığı ganimet ve esirle sağlamaktadır. Kırım askeri üzerinde yargı yaparken bu yapısal özellikleri daima hatırda tutmalıdır.

Öbür yandan her yıl olduğu gibi, bu yıl da memleketlerine düşman geleceğini (Ruslar, Kazaklar, Lehliler) ileri sürmeleri çok olasıdır. Buna karşılık sadrazam, askerin Bucak'ta kışlamasını önerdi. Han bunun da ancak kendisi İstanbul'da bulunmak koşuluyla etkili bir önlem olabileceğini söyledi. "Çünkü" diyordu, "ben içlerinde bulunduğum surette yine Kırım'dan farkı olmayup oğullarımı kendülere uydurup yine seferden kalmaya bahane ederler."[34]

Selim Giray'ın eskiden beri uyguladığını gördüğümüz bu yöntem, çok ustaca bir taktiğe dayanıyordu. Askerlerinin arasında kalsa, ya onlara uymak zorunda olarak İstanbul tarafından görevinden uzaklaştırılma durumunda kalacak ya da kendilerini zorla sefere götürmek istediği için onlar tarafından kendinden önceki hanlar gibi, bir nedenle yalnız bırakılacaktı. Fakat emirlerini İstanbul'dan gönderdiğinde, onlar boyun eğmedikleri zaman kendisi padişahın yanında temize çıkacaktı.[35] İstanbul'a dönmekte ayak diremesinin bir nedeni de, yaşlılık dolayısıyla hanlığı bırakarak buradaki çiftliğine çekilmek düşüncesi olsa gerektir.[36]

I. Selim Giray Edirne'de Rus Tehlikesini Anlatıyor

Selim Giray, *kalgay* Devlet Giray'la Tatar ordusunu Kırım'a yolladıktan sonra Edirne'ye geldi.[37] Padişah kendisini "ta'zîm ve tekrîm ile götürüp pâyitahtında iclâs" etti. Han Edirne'de bulun-

duğu sırada, Rus–Kazak tehlikesi Kırım'ı bütün korkunçluğu ile ürkütürken, Tatarları Orta Avrupa için bir sefere çıkarmanın olanaksızlığını da bildiğinden, Kırımlıların kaygılarını gidermek için devletten kuzey sınırlarında bazı önlemler alınmasını, bazı sınır kalelerinin ve bilhassa Azak'ın[38] onarım ve korunmasını istedi. Aslında bir vakitten beri ateşli silahlarla takviye edilmiş Kazaklar, kayıklarla Azak Denizi'ne çıkarak Azak Kalesi'ni, kıyılarda Çerkesleri ve Nogayları vurmaktan geri kalmamaktaydılar.[39]

Kameniçe Önünde Tatarlar ve Lehliler

Padişah, Selim Giray'ın hanlıktan çekilmesini onaylamayarak, gelecek bahar Kırım ordusunu toplayıp gelmek üzere yaşlı, emektar hanı tekrar Kırım'a gönderdi (Ocak 1695). Selim Giray, Orta Avrupa'da uğraşırken kuzey cephesi sakin kalmamıştı. Sobieski tarafından krallığın belli başlı komutanları yönetiminde gönderilen kuvvetli bir Leh ordusu, Kameniçe'yi bu yıl da kuşatma girişiminde bulundu; fakat kale muhafızı Kahraman Paşa'nın yiğitçe direnci karşısında başarılı olamadı. Bu sırada, hanın oğullarından Şahbaz Giray, Özü muhafızı Mustafa Paşa tarafından Kameniçe'ye gönderilen büyük yiyecek, içecek ağırlığıyla kaleye yaklaşmaktaydı (1694 Kasım başları).[40] Civarda bulunan Leh ordusu, bu küçük Tatar kuvvetini dağıtarak yiyecek ve içeceği yağmalamayı başardı.[41]

Şahbaz Giray'ın Lehistan'a Akını, İlbav Kuşatması

Kışın Selim Giray Kırım'a dönünce, Şahbaz Giray öç almak için bu sefer kuvvetli bir orduyla Bucak'tan hareket etti. Kameniçe'ye yiyecek ve içeceği teslim ettikten sonra, Leh topraklarına girdi (Şubat 1695). 8.000 kişilik bir Leh ordusunu dağıttıktan sonra İlbav'ı kuşattı. Kalenin içinde bulunan Leh hetmanı bir aralık çıkarak Tatar ordusuyla savaşmayı denedi, fakat tekrar kaleye sığınmak zorunda kaldı. Şahbaz Giray, şehrin dış mahallelerini yaktıktan, dolaylarını yağma edip yıktıktan sonra büyük ganimetlerle tekrar Kameniçe'ye döndü.[42]

Macaristan'da Son Savaşlar, Rus Ordularının Karadeniz'e İnişi, Karlofça ve İstanbul Antlaşmaları (1699-1700)

Avusturya ordusuna karşı yapılan son saldırı, bir sonuç vermemekle beraber, bu uzun savaşın tarihinde yeni bir dönemin başladığını göstermekteydi. Osmanlılar, imparatorun batıda uğraşı durumunda bulunmasından yararlanarak oldukça toparlanmışlar, şimdi saldırıya geçmekteydiler. Nihayet bu sırada, tahta enerjik bir padişahın çıkması durumu oldukça düzeltecektir.

II. Mustafa'nın Tahta ve Sefere Çıkışı

Kırım hanının hareketinden az sonra, II. Ahmed ölmüş (8 Şubat 1695)[1] ve tahta enerjik bir padişah, II. Mustafa çıkmıştı.[2] Yeni padişah, derhal sadrazam Âli Paşa'ya bir hatt-ı hümâyûn göndererek, sefere gitmek niyetinde olduğunu bildirdi[3] ve bir süre sonra da hareketini engellemek suçuyla onu görevinden uzaklaştırdı. Yerine Elmas Mehmed Paşa'yı getirdi. Şimdi, bütün imparatorluk, padişahın seferi için hazırlıklara girişmişti. II. Mustafa 30 Temmuz 1695'te ordusunun başında Edirne'den Belgrad'a doğru harekete geçti.

Rus Tehlikesi Kırım Kapılarında

Yaşlı han Selim Giray, II. Ahmed'den aldığı emir üzerine, büyük bir zorlukla Kırım'a gelmiş, fakat yeniden artan hastalığı yüzünden, bir süre devlet işleriyle uğraşamamıştı. Az sonra İstanbul'a, Kırım ulemasından Aynî Abdullah Efendi'yi göndererek, Kırım'ın Rusların eline geçmesi olasılığı bulunduğunu, kendisinin ve kalgayının kesin olarak Kırım'da kalması, Ferahkerman, Çungar, Rıbat ve başka yıkılmış ve boş kalmış kalelerin onarılarak içlerine Osmanlı askeri yerleştirilmesi gerektiğini bildirdi.[4]

Nitekim Kalmukların yanından dönen Kırım elçisi Merdan Ağa'nın ve bazı tutsakların anlatımları da, Moskova çarının baharda Azak'a ve Kırım üzerine sefer yapmak üzere büyük hazırlıklarda bulunduğunu göstermekteydi.[5]

Kırımlılar Macaristan'a Gitmek İstemiyorlar

Bütün bunlar, Bâb-i Âlî'ce tam anlamıyla kabul edilmekle birlikte, yine hanın kalgayla beraber Macaristan Seferi'ne gelmesi için mirahur-ı evvel Frenk Osman Ağa ile bir hatt-ı hümâyûn gönderildi (Mart-Nisan 1695). Fakat Kırımlılar kendi memleketleri tehlikedeyken, hanın bırakıp gitmesine kesin olarak karşı çıktılar. İstanbul'a gönderilmek üzere şikâyet dolu bir arzuhal yazdılar. Han bunu kabul etmedi, fakat kendisi aynı şeyi, büyük bir alçakgönüllülükle padişahtan rica eden bir mektup yazdı ve bunu, tahta çıkmasını tebrik için hazırladığı armağanlarla birlikte[6] İstanbul'a gönderdi.

I. Selim Giray'ın Güç Durumu

Fakat çok geçmeden İstanbul'dan, kıymetli taşlarla süslü kılıç, hilat, altın ve gümüş armağanlarla hanı sefere çağıran yeni bir hatt-ı hümâyûn daha geldi ve han, nihayet bu baskı karşısında beylere ve mirzâlara yarlıglar göndererek Ungurus Seferi için toplanmalarını emretti. Bu sırada Azak Denizi'nde bir sürü Kazak gemileri görün-

düğünden, Kırım'da herkes korku içinde bulunuyordu. Başta Şîrin beyi Rektimur[7] olduğu halde, Kırım beyleri hanın emrini dinlememeye karar verdiler.

Bunu duyan Selim Giray, beyleri tatlılıkla huzuruna toplayarak İstanbul'dan gelen hatt-ı hümâyûnu gösterdi ve kendilerini dil dökerek kandırmaya çalıştı. Fakat beyler, dinlemediler ve ancak iki aya kadar Rusların bir saldırısı görülmemesi durumunda, padişahın hizmetine gidebileceklerini bildirdiler.

Ancak yine de İstanbul'dan, Ruslar Azak gibi "küçük bir kale"yi alsalar dahi, Sakız gibi[8] bunun ileride kolayca geri alınması mümkün olasılığı bulunduğu ve şimdi savaş Kırım'a gelmediğinden, bir an önce yola çıkılması gerektiği hakkında birbiri ardından sıkı emirler gelmeye başladı.[9] Bunun üzerine han, kesin olarak hareket kararı verdi ve Bahçesaray'dan çıkarak Or-Kapı'da ordugâhını kurdu (2 Ağustos 1695). Fakat herkes, çok yakın olduğunu bildikleri Rus istilası önünde çoluğunu çocuğunu korumak üzere Kırım'da kalmak istediğinden, yanında pek az asker vardı. Kırımlıları kendisi için daha önemli bulduğu savaş alanlarına sürüklemek isteyen Bâb-i Âlî ile her şeyden önce kendi yurtlarını korumak zorunda bulunan Kırımlılar arasındaki bu çekişme, bütün Osmanlı–Kırım ilişkileri tarihinde daima önemli bir yer tutmuştur.[10]

Petro'nun Azak Kuşatması, Şeremetev Hanlık Sınırlarında

Bu sırada, Rus çarı I. Petro büyük kuvvetlerle harekete geçmiş bulunuyordu. Şeremetev kumandasındaki büyük bir Rus ordusu[11] ile Mazeppa idaresindeki Kazaklar, hanlık topraklarını koruyan sınır kaleler üzerine yürürken, Batılı danışmanlarının yardımıyla modernleştirdiği ordusuyla Azak Kalesi'ni kuşatmaya gelmekteydi.

Kırımlılar Petro'nun hazırlıklarını oldukça erken öğrenmişlerdi. Onun Moskova'dan Azak'a kadar 22 konak üzerinde yiyecek hazırlattığını biliyorlardı.[12] Han'ın Or-Kapı'dan hareketinin ertesi günü, Rusların Özü kıyısında Gazikerman[13] Kalesi'ni kuşattıklarını öğrendiler (Ağustos başları). Han Rusların Kırım'a girmesi ola-

sılığına karşı derhal önlemlerini aldı: Evvela kaymakamı Ağa'yı (herhalde Zekeriya Ağa) Kırım'dan asker toplayarak Gazikerman'ın yardımına koşmakla görevlendirdi. Or-Kapı'nın korunmasına Saadet Giray'ı, Çekmeçeke (?) Geçidi'ne kapusu halkıyla Şahin Giray'ı, Çungar Geçidi'ne Şîrin kabilesi beylerini atadı ve düşmanın durumunu öğrenmek üzere tutsak alınmasını emretti. Gözetleme hareketlerine de, yine aynı kabilenin büyüklerinden Abdülaziz mirzâyı gönderdi.

Sınır Kalelerinin Düşüşü

Fakat Gazikerman sekiz günlük bir kuşatmadan sonra Şeremetev'e teslim olduğu gibi (3 Ağustos 1695), Potkali Kazakları da hiçbir direnmeyle karşılaşmadan Nusretkerman'ı ele geçirdiler. Sınırdaki Mubarekkerman ve Şahkerman[14] kalelerinin halkı da korku içinde kaçmaya başlamışlardı.

Nihayet Kazakların Kılburun[15] önüne kadar gelip yıkımlar yapmaları ve Ferahkerman[16] dolaylarına kadar sokulmaları üzerine, Saadet Giray, bu sonuncu kalenin korunmasına yetişmek için her evden bir adam olmak üzere, bütün Kırım köy ve kasabalarından asker topladı.[17]

Kırım Ordusunun Macaristan'da Hanın Yanından Kaçması

Bu haberler, han ordusuna Vidin'de erişti. Beyler panik ve öfke içinde I. Selim Giray'dan hemen Kırım'a dönülmesini istediler ve şiddetli bir tartışma sonunda, kendisini kapı halkı ile bırakarak, *kalgay* Devlet Giray'la birlikte yurtlarına doğru çekip gittiler. Devlet Giray, Kırım'a gelir gelmez köylerden ikişer adam toplayarak *nureddîn* Şahin Giray kumandasında Azak'ın yardımına gönderdi ve kendisi doğru Ferahkerman'a hareket etti (1695 Ağustos ortaları). Vidin'de yapılan tartışmadan beri beyler, gerek hana gerek oğluna karşı cephe aldılar. Devlet Giray, Bahçesaray'a döner dönmez kendilerini toplantıya çağırdığı halde gelmediler.[18]

Çarın Azak Önünden Geri Çekilişi

Çar Petro 31.000 kişilik ordusuyla[19] 10 Temmuz 1695'te (28 Zilkade 1096) Azak'ın karşısına geldi. Kalenin dışında bulunan Kefe beylerbeyi Murtaza Paşa ile Hacı Giray'ın oğullarından Kaplan Giray[20] düşman üzerine atıldılarsa da, sürekli top ateşi karşısında çekilmek zorunda kaldılar. Kale, kendisini şiddetle savunurken dışarıda Kaplan Giray, yaptığı saldırılarla düşmanı rahat bırakmıyordu.

Bir aralık Ruslar kale burçlarından Kuş-Kulesi karşısında güçlü bir tabya hazırlayarak, yerleştirdikleri büyük toplarla kaleyi etkili bir şekilde dövmeye başladılar. "Bunun tedâriki görülmediği suretle kalenin elden çıkacağı zâhir ve mütehakkık" olduğunu anlayan Kaplan Giray, yiğitçe tabya üzerine saldırdı ve düşmanın buradaki çalışmalarını önledi. Yukarıda görüldüğü üzere, Ağustos ortalarında Azak önüne *nureddîn* Şahin Giray kumandasında bir takviye ordusu geldi. Böylece, 96 gün süren kuşatma, Rusların kale önünden geri çekilmeleriyle sonuçlandı (3 Ekim 1695). Kaplan Giray, çekilen düşmanı kovalayarak kayıplar verdirdi ve iki topla birlikte birçok ganimet ele geçirdi.[21]

Rus tarihçileri, bu yenilgiye neden olarak şu noktaları ileri sürerler: 1. Rusların Voronej'de hazırladıkları donanma henüz bitirilmediğinden, Don deltasındaki kaleye denizden yiyecek ve yardım gelmesi önlenemiyordu. 2. Rus ordusunda modern yöntemlerle yetiştirilmiş dört alay ve yabancı komutanlar olmakla beraber, bunlar henüz deneyimli değillerdi. Usta mühendisler yoktu ve kuşatmanın ortasında, Petro'nun kötü davrandığı ordunun en iyi mühendisi Hollandalı Jansen Osmanlıların tarafına geçmişti. Türk kaynakları, bilhassa dışarıdan düşmanı sürekli hırpalayan ve işlerine engel olan Tatar saldırılarına önemli bir yer ayırırlar. Ayrıca bu kaynaklarda, Rus ordusunun kale önünde hastalıktan büyük kayıplar verdiği de belirtilmektedir.[22] Rusların bu yılki kazançları, hanlığın batı ve kuzey sınırlarında Gazikerman,[23] Nusretkerman, Şahkerman, Mubarekkerman gibi kaleleri ele geçirmiş olmalarıdır.

Macaristan'da Osmanlı Zaferleri: Lipva, Titel, Lugos ve Şebeş'in Geri Alınışı

Han, yanında kalan ufak bir kuvvetle Lipva önünde padişahın ordusu ile birleşmiş (1695 Eylül başları) ve II. Mustafa'nın Erdel'deki seferlerine katılmıştı.[24] Avusturyalılar, Belgrad önünde uğradıkları yenilgilerden sonra, şimdi daha çok Tımışvar'ı da alarak, Macaristan fetihlerini tamamlamak, böylece Demirkapı Geçidi'ne kadar bütün yörenin egemenliğini ele geçirmek niyetindeydiler. Fakat Banat'ı koruyan Tımışvar, Osmanlılarca yıllardan beri büyük bir güçle korunmaktaydı. II. Mustafa da, ordusunu bu tarafa yöneltti.

İlkin, önemli Lipva Kalesi'ni alarak, Tımışvar'ın kuşatması için hazırlanmış olan 39 top ve önemli sayıda yiyecek ve içecek ele geçirdi. Bu sırada, Tuna üzerinde ileri harekâta geçmiş olan Belgrad muhafızı Cafer Paşa, Titel Kalesi'ni ele geçirerek Varadin'deki asıl büyük Avusturya kuvvetlerinin Erdel'le bağlantısını kesti.

Böylece Veterani, 6.000 kişilik ufak ordusuyla Erdel'de kapalı kalmış bulunuyordu. Padişahın huzurunda, hanın da katılmasıyla kurulan bir savaş kurulunda ilkin, Veterani üzerine yürünmesi kararlaştırıldı.[25] Osmanlı tarihlerinde adı çok geçen bu ünlü Avusturya generali, Lugos civarında yanlarını Temeş bataklıklarına, sırtını dağa dayamış bekliyordu.

Osmanlı kuvvetleri önden saldırıya geçerken, han Temeş'i geçerek düşmanı geriden çevirdi.[26] Böylece sarılmış olan düşman ordusu tam anlamıyla ezildi, Veterani savaş meydanında yaralandı ve öldü (22 Eylül 1695). Savaştan sonra kutlamaya çıkan han, padişah tarafından samur kürk giydirilerek ödüllendirildi. Bundan sonra Lugos ve Karenşebeş kaleleri kolayca ele geçirildi. Fakat kış yaklaştığından Saksonya elektörü Friedrich August kumandasında bulunan ve ilk Türk başarıları üzerine korunmada kalmayı yeğleyen asıl büyük Avusturya ordusu üzerine yürümekten vazgeçildi. Padişah Filibe'de, hanın memleketine dönmesine ruhsat verdikten sonra kendisi muzafferane İstanbul'a döndü (18 Kasım 1695).

Kırımlıların Kazaklar Üzerine Akını (Donuz Kırımı, 1695 Kışı)

I. Selim Giray, padişahın İstanbul'a büyük bir zafer alayıyla girişinin ertesi günü, Bahçesaray'a ayak bastı. Azak'ın kurtulmuş olması ve hanın başkente dönmesi Kırımlıları sevindirmekle beraber, herkes tehlikenin bütün ağırlığıyla sürmekte olduğunu hissediyordu. Rusların, Azak önünde "şans" dedikleri bir "havale kalesi" yaparak içine top, çeşitli silahlar, barut, yiyecek ve içecekleriyle 3.000 asker yerleştirmiş olmaları,[27] Azak'ı almayı akıllarına koyduklarını gösteriyordu. Yaşlı han, tekrar yatağa düştüğünden Kırım beyleri Bahçesaray'da toplanarak, düşman tarafından yapılmış olan kalelerin yıkılması ve Kazak memleketinin yağma ve yerle bir edilmesi için zaman geçirmeden harekete geçilmesine karar verdiler. Bu sefere kalgay Devlet Giray, Şahbaz Giray, Nogay askeri ile Bucak başbuğu Gazi Giray, Çerkes başbuğu Kaplan Giray ve Kırım beyleri katılacaklardı. Fakat nehirler tamamıyla donmuş olmadığından bu akın güç ve tehlikeliydi.[28]

Öbür yandan, Gazi Giray, kalgay sultanla arasında karşıtlık olduğundan orduya zamanında gelmedi ve Kaplan Giray da yolda Don Kazağı üzerine yaptığı bazı ufak akınlardan sonra memleketine çekildi. Kalgay sultan idaresindeki Kırım kuvvetlerinin, Barabaş Kazakları üzerine yaptığı ve Tatarlar arasında alayla "Donuz Kırımı" adıyla ün salan bu akın, bu nedenlerle istenen sonucu vermedi (1696 Ocak).[29]

Baharda gelecek düşman saldırısına karşı, hanlık daha başka önlemler almaya çalıştı: Zenginlerin gizlenmek olasılığı bulunmayan malları saptanarak, bunun üzerinden bir savaş vergisi toplanmasına karar verildi.

Bâb-i Âlî'nin İlgisizliği

İstanbul'a, Kırım'ın en seçkin kişilerinden meydana gelen bir elçi heyeti[30] bir mektupla gönderilerek yine Kırım sınırlarındaki kalelerin onarım ve güçlendirilmesi gibi eksiklerin giderilmesi ve

bu yıl han kuvvetlerinin Macar Seferi'ne katılmamasının gerektiği bildirildi. Osmanlı yönetiminin gönderdiği yanıtta, hanlığın önerdiği noktalardan yalnız Özü ve Azak imparatorluğa katılmış topraklardan olduğu için korunması bize düşer, deniyor ve hanın sefere gelip gelmemesi konusunda bir şey söylenmiyordu.

O sırada, gözlerini hiçbir zaman Macaristan'dan ayırmayan Bâb-i Âlî'nin, Kırım kuvvetlerini Avrupa'ya çekebilmek için yeni bir girişimini görüyoruz.[31] Sadrazam handan Acem şahına elçi göndererek, onu Ruslara karşı savaşa girmeye yahut barış için aracılık etmeye özendirmesini istiyordu. Bu, hanın hiç hoşuna gitmemekle birlikte, yine de Mesud Efendi isminde birini İran'a göndermeye karar verdi. Mesud Efendi İran'a vardığı zaman, orada bir Rus elçisiyle karşılaştı. Ona, kendi üstünde yer verdiklerini gören Kırım elçisi, "Çingiz soyundan ve Müslüman olan Kırım hanının cizyegüzârı Moskovu bizim üzerimize çıkarmak nâmûsa uyar mı?" diyerek elçinin üzerine saldırdı ve ancak onu kendi aşağısına aldırdıktan sonra mektubu verdi. Fakat o, İranlılardan hiçbir şey elde edemeyerek Kırım'a döndü ve bu girişim böylece tam başarısızlıkla sonuçlandı.

Kırım'da Rus İstilasına Karşı Hazırlık

Bütün bunların sonucunda, hanlık için, baharda yeniden korkunç bir Rus istilasına karşı var gücüyle hazırlanmaktan başka yol kalmıyordu.

Petro, Azak önünde uğradığı başarısızlığı, en çok donanmanın güçsüzlüğüne bağlıyordu.[32] Voronej'de ve Don üzerinde 26.000 kişiyi çalıştırarak büyük bir donanma hazırladı. Avusturya, Hollanda, Prusya ve Venedik'ten topçu subayları, mühendisler, denizciler getirtti[33] ve bütün bu hazırlıklardan sonra kış biter bitmez Mayıs başlarında harekete geçti.

Petro'nun İkinci Azak Kuşatması

Şeremetev kumandasındaki büyük bir ordu, Zaporog Kazakları ile birlikte, yine Aşağı Dinyeper ve Kırım üzerine yürürken, kendisi

Kalmuklar hariç 66.000 kişilik bir orduyla Azak üzerine geldi[34] ve 26 Mayı 1696'da kale etrafında kuvvetlerine düzen vererek savaşa başladı.[35] Ordunun başkomutanlığı Schein üzerindeydi, sağ tarafa General Gordon, sol tarafa General Mayor Richmann kumanda ediyorlardı. Donanma, Lefort'un yönetimindeydi.

Kalenin geçen yılki kuşatmadan sonra tam bir onarıma gereksinimi olduğu gibi, içine kesinlikle asker, top, silah ve barut yerleştirilmesi gerekiyordu. Fakat hanın uyarılarının tersine, gönderilen mübaşirin tembelliği kadar Bâb-i Âlî'nin gereğince önemsememesi yüzünden[36] bu işler zamanında yapılamadı ve düşman kaleyi geçen yıl bıraktığı gibi buldu.

İstanbul'dan kaleye girmek üzere atanan Trabzon valisi Kalaylıkoz Ahmed Paşa kethüdası Hasan Paşa[37] ve kale dışına savunma savaşı yapması için gönderilen vezir Âli Paşa, Erzurum valisi vezir Baki Paşa ve vezir hazinedar Hasan Paşa, ancak düşman kaleyi kuşatıp ordugâhını hendekler ve tabyalarla güçlendirdikten sonra erişilebildiler. Bu sefer çar, kalenin denizle bağını kesmekte bir kerte de başarılı oldu. Kazaklar, kayıklarla Don deltasını tuttukları gibi, kıyıda tabyalar kurmuş ve nehrin üzerine bir zincir germişlerdi.

Kuşatmanın ilk günlerinde Kazaklar, Azak'a yaklaşan dokuz Osmanlı gemisi üzerine atılarak ikisini yaktılar ve kaleye gönderilen yiyecek ve içeceklerle asker yüklü tonbazları tamamıyla ele geçirmekte başarılı oldular. Bununla beraber, Golikov'a göre bu gemiler kaleye, az da olsa yine yardım eriştirebildiler.[38]

I. Selim Giray'ın Macaristan'a Çağrılışına Kırımlıların Karşı Çıkması

Ruslar, Azak'ı kuşatmaya geldikleri zaman han, aldığı emir üzerine Macaristan'a, Osmanlı ordusunun yanına gitmeye hazırlanıyordu. Kırım beylerini ve ulemasını toplayarak bu emri bildirdiği zaman, hepsi buna şiddetle karşı çıktılar ve Kırım her taraftan büyük tehlikeler karşısında bulunurken o, memleketi bırakıp gitmekte ayak direyecek olursa, yerine başka birini getireceklerini söylemekten çekinmediler.

I. Selim Giray bunun üzerine gitmekten vazgeçti.[39] Fakat herhalde İstanbul'dan yanıt gelinceye kadar, yine yola çıkmaktan geri kalmadı ve Ferahkerman'a giderek gelecek Tatar kuvvetlerini beklemeye başladı. Burada Azak'ın kuşatıldığını duyunca hemen Şahin Giray'ı gönderdi. Aslında bu sırada İstanbul'dan ayrıca Azak'a yardım gönderilmesi için bir hatt-ı hümâyûn da gelmişti.[40] Azak'a giden Şahin Giray, yolda üstün düşman kuvvetleriyle karşılaşarak geri çekilmek zorunda kaldı. Könlen denilen yere gelerek burada kalgay Devlet Giray ve Hacı Giray oğlu Mehmed Giray'la[41] birleşti. Bundan sonra onları, Azak önündeki savaşlarda görüyoruz.[42] Fakat Kırım beylerinin karşı çıkmaları sürüyordu.

Bu sırada Bâb-i Âlî'nin Bucak Nogaylarına, geleneğe aykırı olarak asker göndermeleri için bir ağa ile hatt-ı hümâyûn göndermesi onları büsbütün çığrından çıkardı.[43] Bu durumda, kendilerini aşağılanmış sayıyorlardı. Bu hanın işini daha çok güçleştirdi. Beyler Selim Giray'a karşı acı acı sızlanmalarda bulundular ve artık hiçbir emre boyun eğmemeye, hatta Bucak askerinin gitmesine bile engel olmaya karar verdiler. O zamana kadar İstanbul'u ve hanı destekleyen ulema da onlarla birleşmişti.

Macaristan'a Şahbaz Giray'ın Çağrılışı

Nihayet, İstanbul'dan hana gelen yeni bir hatta, kendisinin Ruslara karşı savunmada kalarak Azak'ın yardımına koşması ve ordu-yi hümâyûna katılacak Tatar kuvvetlerinin, I. Selim Giray'ın oğullarından Şahbaz Giray yahut Kaplan Giray yönetiminde gönderilmesi emrediliyordu.[44] Azak'ın Ruslar tarafından yeniden kuşatılması Bâb-i Âlî üzerinde derin bir etki yapmıştı: Düzenlenen olağanüstü bir toplantıda sadrazam, Azak'ın düşmesiyle yalnız Karadeniz sahillerinin değil, İstanbul'un bile tehlike altına gireceğini belirtti.[45] Hanın gelmesi konusundaki ısrardan vazgeçilerek Azak'ın savunmasına atanması da, Osmanlı başkentinde geç de olsa uyanan kaygının büyüklüğünü gösterse gerektir.

I. Selim Giray Han Macaristan Seferi'ne kahramanlığıyla tanınmış olan oğlu Şahbaz Giray'ı atadı.[46] Şahbaz Giray, bu sırada Azak'a

yiyecek ve içecek götürmüş, dönüyordu. Yolda Azak Denizi kıyısında rastladığı Kazaklarla çarpışarak bunlardan bir kısmını kılıçtan geçirmiş, bir kısmını tutsak etmişti.[47] Han Kalıcak'tan[48] Şahbaz Giray'ı ordu-yi hümâyûna yolladıktan sonra, Azak'a doğru harekete geçti.

Kırımlılar Arasında Karşıtlığın Sürmesi, Azak'ın Düşüşü

Fakat Şeyh Murtaza'nın da kışkırtmasıyla[49] Kırım beyleri arasında karşı koymalar sürüyor ve bunlar hanın kumandasında, bir Osmanlı kalesi olan Azak'ın yardımına gitmek istemiyorlardı.[50] Tatarlar arasındaki bu ayrılık, başka nedenlerin de katılmasıyla Azak'ın kurtarılması işini çok kuşkulu bir duruma düşürüyordu. Bununla beraber Selim Giray, Azak'a başta üç, dört bin kişi gönderdikten sonra, kalan askeri toplamak için bütün gayretini göstermekten geri kalmadı. Fakat artık o sırada Azak'ın kuşatılması çok ilerlemiş, kale düşmek üzere bulunuyordu. Gerçekten Selim Giray, topladığı kuvvetlerle Azak yolu üzerinde Yılancık denilen yere geldiği zaman kalenin düştüğünü öğrendi (17 Ağustos 1696).[51]

Şimdi Azak önünde geçen olaylara dönelim. Kuşatmadan sonra eriştiğini söylediğimiz Osmanlı askeri, kaleye girmek için Kırım ve Kuban'dan gelen Tatarlarla beraber düşmanın konduğu yerlere karşı altı defa şiddetle saldırdılar ve Ruslara büyük kayıplar verdirdiler.[52] Ancak düşmanın ordugâhı etrafına çevirdiği hendek ve tabyaları geçip kaleye varmak olası değildi. Sonuçta, içeride pek sıkışmış olan Osmanlı garnizonu[53] Rusların kale önüne toprak yığarak surları aşmaya hazırlandığını görünce teslim koşullarını görüşmeyi kabul etti. Bu koşullara göre, kaleyi savunanlar çoluk çocukları ve alabilecekleri bütün eşyayla çıkacaklar ve Azak'ın ilk kuşatılmasında Osmanlı yanına kaçan Jansen, Ruslara verilecekti.[54]

Azak'ı ele geçiren Ruslar, bütün güçleriyle kaleyi onarıp eskisinden daha sağlam duruma getirdiler, sonra Azak Kalesi ile Kuş Kalesi'ne altışar bin asker yerleştirerek memleketlerine doğru hareket ettiler.[55]

Aşağı-Özü'de Kazak Saldırıları

Azak'ın düşmesinden sonra Aşağı-Özü'de (Dinyeper) Kazakların faaliyeti arttı. Bunlar, Özü ağzında Cankerman'a yaklaşarak kayıklarla Karadeniz'e çıkıp Akkerman yöresine saldırma girişiminde bulundular. Cankerman Halici'nin ağzını koruyan kuvvetler, bu kayıklara ateş açarak beşini batırmayı başardı. Öte yandan, bu sırada Babadağ yöresi kumandanı Yusuf Paşa'nın Rumeli askeri ve Gazi Giray'ın Bucak Tatarları ile Özü'ye doğru yaklaşmakta olduğu haberi geldi. Bunu duyan düşman, derhal kayıklarından çoğunu yakarak kaçmaya başladı.[56] Bununla birlikte Özü kıyılarında gizlenmiş olan on kadar Kazak kayığı geceleyin nehrin ağzından çıkarak, Kırım sahillerinde Burun-Eli Köyü'nü yağmalamayı başardılar.[57]

Buna karşılık Saadet Giray, Kaplan Giray ve Cankerman muhafızı, Özü üzerinde Çorka kıyılarında yakıp yıkmalarda bulunan Kazaklara yetişerek bir bölüğünü (200 kadarını) yok ettiler (1696 Eylül başları).[58]

Macaristan'da Padişahın Yeni Zaferleri

Kırım Hanlığı, büyük Rus orduları karşısında hemen hemen tek başına kaldığı ve etrafındaki bütün kaleler birer birer düşman eline düşerek etrafının sarıldığı bir anda, Osmanlı İmparatorluğu Macaristan'da kayıplarını geri almak için yaptığı savaşları başarı ile sürdürmekteydi.

Ruslar Azak'ı aldıkları sırada Saksonya prensi Friedrich August (bizim tarihlerde Nalkıran) kumandasında 60.000 kişilik kuvvetli bir imparatorluk ordusu[59] gelip Tımışvar'ı kuşattı (1696 Ağustos ortaları). Padişah bu yıl da ordunun başında olarak, 8 Nisan'da Edirne'den hareket etmiş ve dört ay kadar bir zaman sonra Belgrad'a gelmişti. Burada Tımışvar'ı kuşatan Saksonya prensini savaşa zorlayarak büyük bir zafer kazandı (Olaş Savaşı, 26 Ağustos 1697).

Avusturyalılar bu savaşta, en değerli generallerinden ikisini kaybettiler ve 24 top bıraktılar. Padişahın ordusu da ağır kayıplar

verdiğinden,[60] düşmanın arkasından gidilmedi. Tımışvar ve Belgrad kaleleri onarılıp berkitildikten ve birincisinin korunmasına Amcazâde Hüseyin Paşa, ikincisine Arnavut Süleyman Paşa atandıktan sonra Edirne'ye dönüldü.

Bu savaşlara hanın oğlu Şahbaz Giray'ın da katıldığını biliyoruz. Kırım'dan 2.000 adamıyla[61] hareket eden Şahbaz Giray, Akkerman'a gelince, buradan da aldığı 10.000 askerle (bunlar, padişah tarafından sefere çağrıldığını gördüğümüz Bucak Nogayları olmalı) Eflak üzerinden Belgrad'a doğru yollanmıştı. Padişah ordusuna, düşmanla ilk çarpışmalar başladıktan sonra erişmekle beraber,[62] Avusturya ordusuyla yapılan büyük savaşta bulundu ve gösterdiği yararlıkla padişahın beğenisini kazandı. Hatta I. Mustafa onu, babası Selim Giray yerine han olarak atamak bile istedi. Fakat vezirler, "Babasının hâtırını korumak, devlet için gereklidir" diyerek, bunu engellediler.[63] Şahbaz Giray, padişahın huzuruna kabul olunup armağanlar verildikten sonra[64] Kırım'a dönmesi onaylandı ve 1696 yılı sonlarına doğru Bahçesaray'a geldi.[65] Fakat çok geçmeden İstanbul'dan okluk parası ve sekban akçasıyla gelen yeni bir hatt-ı hümâyûn savaşçılığı ile tanınmış olan bu sultanı tekrar Macaristan Seferi'ne çağırmaktaydı.[66]

Rus Tehlikesi ve İstanbul'da İlk Kaygılar

Artık Rus tehlikesi, özellikle Kırım için korkutucu bir durum almıştı. Kırım, yarımadayı koruyan bütün kalelerin düştüğünü, modern harp tekniğiyle donatılmış olağanüstü kuvvetlerin kendisini her taraftan sıkıştırdığını ve sonuçta bu korkunç baskı karşısında hemen hemen tek başına kaldığını görmekteydi. Hanlığın kuzeyinde şimdi Ruslara bağımlı olan Kazaklar ve Kalmuklar, Rus orduları gelmediği zaman da yaptıkları akınlarla, düşmanın baskısını sürdürmekteydiler. Nihayet Kırım mirzâlarının anlayışsız ve dikbaşlı hareketleri ufku büsbütün karartmakta ve bütün bu koşullar daha şimdiden düşüşün kaçınılmaz olduğunu göstermekteydi.

Bu durum karşısında Selim Giray'ın kendini ateşe atarak dostluğunu korumaya çalıştığı Osmanlı İmparatorluğu'na gerçekten

geniş ölçüde yardımı olabilirdi. Bunun için, Şahbaz Giray halkın büyük üzüntüsü içinde tekrar Macaristan'a gitmeye hazırlanırken, Kırımlılar Bâb-i Âlî'ye yalvararak top ve tüfekle gelen büyük Rus orduları karşısında tutunamayacaklarını, kesin olarak ateşli silahlarla donatılmış düzenli Osmanlı kuvvetlerinin gönderilmesi gerektiğini bildirdiler.[67]

Selim Giray vaktiyle Bâb-i Âlî'ye hanlığı koruyan sınır kalelerinin onarımı ve berkitilmeleri gerektiğini söylemiş,[68] fakat Avusturyalılarla uğraşan devlet bunun çaresine bakamamıştı. "Karadeniz'in anahtarı"[69] durumundaki Azak'ın ve onun gibi tarihlerimizde o kadar önemli yer tutmayan, fakat her biri Rusların Karadeniz'e inmesinde bir basamak olan hanlığa ait birçok kalelerin düşmesi, bu savsaklamanın bir sonucu olmuştu. Şimdi Özü Suyu'ndan ve Azak Denizi'nden, yani Kırım'ın iki yanından Karadeniz'e çıkan Ruslar, bizzat Kırım Yarımadası'nı çevirmişlerdi ve tehlike artık ne olursa olsun önemsenmeye gelemezdi. Nitekim Azak'ın düşmesiyle Osmanlı başkentinde uyanan büyük kaygı ve üzüntü böyle bir yardım için ümitleri güçlendirecek kertedeydi.

Yusuf ve Âli Paşaların Kırım'ın Yardımına Gönderilişi

Kazakların Aşağı Dinyeper üzerindeki çabaları sırasında Bâb-i Âlî bu tarafa, Çuka ve Özü boğazlarının korunması göreviyle bir donanma ve Babadağ yöresi kumandanı Yusuf Paşa'yı[70] göndermişti. Bu donanma ve askerle birlikte Tuna ötesindeki bütün işler, padişah tarafından hanın emir ve sorumluluğu altına verildi[71] ve yeni bir hatt-ı hümâyûnla kuzey serhadlerinde düşman eline düşmüş bulunan kalelerin geri alınması emrolundu (Haziran 1697).

Azak'ın Güneyinde Açu Kalesi'nin Yapılması

Nihayet Kuzey'deki tehlikenin büyüklüğünü anlamaya başlayan Osmanlı hükümeti, Kafkasya'yı korumak maksadıyla da Kuban Nehri'nin denize karıştığı yerde, yani Azak'ın hemen güne-

yinde Açu adıyla metin bir kale yaptırdı ve içine yeterli miktarda askerle bir beylerbeyi oturttu.[72]

Ruslara Bağımlı Kalmuklarla Savaş

Ele geçirilen tutsaklar, Kazakların Gazikerman'da saldırı hazırlıkları yaptığını doğrulamaktaydı.[73] I. Selim Giray yeni bir istilayı önlemek azmiyle bütün Kırım'da tellallarla yaya, atlı herkesin sefere hazırlanmasını ilan etmiş ve Bahçesaray'dan çıkarak Ferahkerman (Or-Kapı) Sahrası'na gelmişti (1697 Temmuz başları).[74] Bu sırada hanlık kuvvetleri, Kazaklar gibi çara bağlı olan Mogol Kalmuklarla bir savaş yapmak zorunda kaldılar. Kalmuklar arasında Müslüman olan Yedisan (Yedi saf) Nogay kabilesi[75] Kalmuk hanı Ayüke'nin Ruslarla birleşmesi üzerine Togan Mirzâ idaresinde Kırım topraklarına geçmeye karar vermişlerdi.[76] Ayüke Han, oğlu Küncab'ı göndererek bunları tatlılıkla geri çevirmek istedi. Bunda başarılı olamayınca arkalarından kovalamaya kalktı. Bunlardan bir kısmı kaçmayı başarmakla birlikte öbür kısmı Volga üzerinde bir yerde gizlenmişlerdi.

I. Selim Giray bunların Çerkes memleketi hududunda Orup Irmağı kenarında yerleşmelerine izin vererek, işlerini kalgay Devlet Giray'a bıraktı. Devlet Giray derhal harekete geçti, Kırım'dan aldığı askerler ve Nogaylarla Kalmuk kuvvetlerinin karşısına çıktı. Ayüke, oğullarından Cabdarcab'ı 12.000, Küncab'ı 6.000 ve başka bir komutanını 4.000 askerle ileri göndermiş, kendisi 12.000 atlıyla arkadan geliyordu. Devlet Giray, Ayüke'nin oğullarını bozmayı başardı ve bunu öğrenen Ayüke tekrar İtil'e (Volga'ya) doğru çekildi (1697 Nisan sonları). Bu olayları Ferahkerman'da öğrenen Selim Giray, Devlet Giray'ın Kalmuklara karşı yeni bir seferini tehlikeli gördüğünden onaylamadı.[77]

Gazikerman ve Şahkerman'ın Geri Alınışı

Bu yıl Kırımlılar, Osmanlıların yardımıyla kuzey sınırlarında düşman eline geçmiş kalelerden bazılarını geri almayı başardılar.

Selim Giray'ın emrine verilen Yusuf Paşa, Rumeli askeriyle 1697 Temmuz sonlarında gelip Kırım ordusuyla birleşti.[78] Bu dolaylardaki harekâtın idaresi, Kerç yöresi kumandanı İzmirli Âli Paşa'ya verilmişti. Onun başkanlığında toplanan savaş kurulunda, ağırlıkların Kırımlılar tarafından taşınmasına karar verilerek 1.000 adet öküz arabası hazırlamaları emredildi ve ordu, Özü Kalesi'nde bulunan 1.600 yeniçerinin de katılmasıyla Gazikerman üzerine hareket etti. Uzunkoloğlu ve Barabaş hetmanı orduları o civarda bulunduğu ve kuşatma için gerekli yiyecek, içecek, giyecek, yakacak ve silahlar tamamıyla gelmemiş olduğu halde, Özü'nün iki tarafında Şahkerman ve Gazikerman, Bucak seraskeri Gazi Giray ve Yusuf Paşa tarafından derhal kuşatma altına alındı.

Çok geçmeden Gazi Giray'ın Gazikerman'ı ele geçirerek düşman kuvvetlerinden dört yüzünü yok ettiği, dört yüzünü ve ünlü Rus generali Şeremetev'in (Şeremetoğlu) akrabasından iki komutanı tutsak aldığı haberi geldi. Onun arkasından Ağustos sonlarına doğru, kalenin etrafıyla ilgilerini kesen Kırım atlılarının ve Osmanlı kuşatma kuvvetlerinin baskısı altında Şahkerman da düştü.

Nusretkerman Önünden Geri Çekiliş

Osmanlı–Kırım kuvvetleri Nusretkerman önünde başarılı olamadı. Komutanlar ve asker arasında anlaşmazlık çıkmış, ulûfeli asker (yeniçeri ve ötekileri) başkaldırmaya başlamışlardı. Bu sırada han, komutayı kalgaya bırakarak İstanbul'a doğru hareket etti. Osmanlıların gevşekliğini gören Kırımlılar, atlarından inerek o zamana kadar hiç kullanmadıkları topların başına geçtiler ve kuşatmayı şiddetle sürdürdüler. Hatta bir aralık surların üzerine çıkmayı dahi başardılar; fakat geriden yardım gelmediğinden düşman ateşi karşısında kayıplara uğrayarak yine metrislere çekildiler. Kırım ve Osmanlı askeri arasında gittikçe derinleşen anlaşmazlık ve kışın yaklaşması, 35 gündür devam eden bu kuşatmanın iyi bir sonuç vermesi umutlarını kaldırmıştı. Sonuçta, bu sırada Macaristan'da uğranılan Zenta yenilgisi haberinin gelmesi, geri çekilmeye neden oldu (20 Ekim 1697).[79]

II. Mustafa'nın Üçüncü Seferi ve Zenta Yenilgisi

O yıl üçüncü kez sefere çıkan padişahın Zenta'da (Zanta) uğradığı yenilgi, bu uzun savaşın son dönemiyle ilgilidir.

Padişah 6 Haziran 1697'de Edirne'den hareket ederek 55 gün sonra Belgrad'a vardı. Burada toplanan iki savaş kurulunda, devlet adamları arasında birbirine aykırı iki fikir ortaya çıktı: Sadrazamla Belgrad muhafızı Amcazâde Hüseyin Paşa Varadin üzerine gidilmesini daha tehlikesiz buluyorlardı. Sadrazamı küçültmek isteyen diğer vezirlerse buna karşı çıkarak, Tököli'nin de kışkırtmasıyla,[80] Erdel üzerine yürünmesini savunmaktaydılar. Sonuçta ikinci fikir kabul olunarak Tuna ve Tisa geçildikten ve kararsız bazı hareketlerden sonra Tisa üzerinde Zenta denilen yere gelindi ve ordu buradan tekrar karşı yakaya Banat'a geçmeye başladı.

Büyük bir savaş adamı, Eugen von Savoy idaresinde bulunan Avusturya ordusu,[81] Varadin önünde kendisine saldırıdan vazgeçen Osmanlı ordusunun peşinden yürüyerek, ona Zenta'da, tümüyle karşıya geçmeye zaman bırakmadan yetişti.[82] Osmanlı piyadesi ve Şahbaz Giray idaresindeki Kırım kuvvetleri[83] henüz beri taraftaydı. Avusturya generali derhal saldırıya geçti. Osmanlı askeri düşmanla akşama kadar süren şiddetli muharebede ya şehit düştü ya da dalgaların içinde yok oldu (11 Eylül 1697).[84] Sadrazam Elmas Mehmed Paşa, birçok paşalar ve beylerbeyiler, yeniçeri ağası ölüler arasındaydı. Bu acıklı durumu nehrin berisinde elleri bağlı sonuna kadar seyretmek zorunda kalan padişah ordusu,[85] süratle Tımışvar'a doğru çekilmekten başka bir şey düşünmedi. Aynı zamanda düşman da yeni bir saldırı hareketine kalkışmaktan kaçınarak Segedin'e çekildi.[86]

Şahbaz Giray

Şahbaz Giray, Osmanlı ordusuna, padişahın Belgrad'dan hareketinden sonra ulaşabilmişti. II. Mustafa kendisini huzura kabul ederek gönül alıcı sözler söyledi.[87] Sonra düşman ordusunun durumunu öğrenmek, tutsak ele geçirmek ve civardaki yöreleri yakıp

yıkmak üzere ileri gönderdi. Bundan sonra Şahbaz Giray'ı Zenta Muharebesi'nde düşman karşısında görüyoruz. Şahbaz Giray, son âna kadar sadrazamın çadırında kaldı ve ancak savaşın kazanılmasından umut kalmayınca, yakınlarından birinin uyarısı ve sadrazamın izinleriyle karşı yakaya geçti.[88] Padişah Tımışvar'a döndükten sonra Şahbaz Giray'ın Kırım'a dönmesini onayladı.

Ryswick Antlaşması

Zenta galibiyetinden dokuz gün sonra 20 Eylül 1697'de Avusturya, XIV. Louis ile Ryswick Antlaşması'nı imzalamış ve böylece kendisini Osmanlılara karşı bütün kuvvetleriyle yürümekten alıkoyabilecek bir savaştan kurtulmuştu. Osmanlı İmparatorluğu kendisini, savunmadan saldırıya geçecek kadar kuvvetlenmiş sandığı bir sırada, durum yine birdenbire tersine dönmüştü. Bazı devlet adamları, bu koşullar içinde savaşı sürdürmenin imparatorluğu tam bir çöküşe götüreceğini düşünmeye başladılar. Öte yandan, Avusturya da gerek uzun savaş yıllarının verdiği bitkinlikle[89] gerekse yakında Fransa'ya karşı başlaması kesin İspanya verâseti uğraşısına hazırlıklı bulunmak düşüncesiyle barış istiyordu ve son galibiyet, bu yoldaki görüşmelere başlamak için ona elverişli bir durum yaratmıştı.

İngiltere ve Hollanda'nın Barış İçin Aracılık Etmeleri

Özellikle İngiltere ve Hollanda, Fransa ile başlaması yakın görünen uğraşıda olabildiği kadar güçlü olmak için bu barışın kurulmasını çok istemekteydiler. Bu nedenle, onlar da, İstanbul'da ve Viyana'da bu yoldaki çalışmalarına yeniden büyük bir gayretle sarıldılar; XIV. Louis'nin, Ryswick'de Osmanlıları bıraktığını ileri sürerek, Fransız diplomasisinin İstanbul'da barışı önlemek için yaptığı girişimleri suya düşürdüler.

II. Mustafa, Zenta yenilgisinden hemen sonra, sadarete Köprülülerden Amcazâde Hüseyin Paşa'yı getirmişti. Bu ileri görüşlü vezir, ertesi yılki sefer için kuvvetli bir ordu hazırlayarak Edirne'den

Belgrad'a doğru harekete geçmekle beraber, İngiliz elçisi Paget'nin aracılığıyla Viyana ile barış görüşmelerine de başladı (1698 baharı).

I. Selim Giray Barış İçin İstanbul'da

Kırım hanı Selim Giray da barış istiyordu. Han Azak'ın düşmesinden sonra Moskova'ya bir elçi göndererek barış istemiş, fakat çar bunu kesin şekilde geri çevirerek,[90] tersine, imparatorla ittifakına daha sıkı bir şekil vermişti. Avusturya da Osmanlıların çara karşı etkili bir harekete geçmesini önlüyor, çar da Kırımlıların, Orta Avrupa'da Osmanlılara yardıma koşmasına engel oluyordu. Bu ittifak, her iki taraf için de çok yararlıydı.

Han, Zenta yenilgisinden ve kendisinin Nusretkerman önünde uğradığı başarısızlıktan sonra, Osmanlıları barışın gerekliliğine ikna etmek için Edirne'ye hareket etmişti (25 Eylül 1697).[91] Sadrazamla yaptığı konuşmada, bu noktada tamamıyla anlaştılar ve imparatorluğun en yetkili iki kişisi sıfatıyla padişaha, en doğru yolun, barışın elde edilmesi olacağını anlattılar.[92]

1698 Macaristan Seferi

Selim Giray bundan sonra Osmanlı ordusuyla Belgrad'a hareket etti ve Kırım'da kalgay Devlet Giray'a, orduyu hazırlayıp göndermesini emretti.[93] Oysa Rusların baharda yeni bir saldırıda bulunacakları haberleri dolaştığından kalgayın Akmescid'deki sarayında[94] toplanan kurulda, tersine İstanbul'dan yardım istenmesine karar verilmişti (1 Ocak 1698). Merdan Âli Ağa'nın eliyle yeniden bir yarlıg ve hatt-ı hümâyûn gelmesi üzerine, kalgay nihayet padişahın sefer için kardeşlerinden Mengli Giray'ı, her 20 evden bir adam almak suretiyle bir ordu toplamakla görevlendirdi.

Mengli Giray İdaresindeki Kırım Kuvvetinin Osmanlı Ordusuna Katılması

Mengli Giray, 1698 Haziran'ında Belgrad'a doğru yol alırken, kendisi de Ferahkerman'ı korumak üzere Bahçesaray'dan hareket etti.

Barabaş Kazakları ve Lehistan'a Kırım Akınları

Daha önce, kışın şiddetine rağmen Şahbaz Giray, Barabaş Kazakları üzerine bir akın yapmış, Çogay Kalesi'nin etrafını yağmalamış ve aldığı ganimetten başka özellikle düşmana, Kırım'ın saldırı kabiliyeti olduğunu göstermişti.[95] Kalgay sultan, Ferahkerman'da düşmanın bu tarafa gelmekten vazgeçerek, Şahkerman Palankası'nı şiddetle sıkıştırdığını duyunca o tarafa yöneldi. Fakat baskın girişimini, daha önce kalgayın kölesi olan bir Abaza düşmana bildirdiğinden, yapılan savaşta tam bir başarı sağlanamadı ve az sayıda tutsak alınarak geri dönüldü.[96] Düşman da susuzluk ve otsuzluk yüzünden Özü'yü geçip çekilmeye başlamıştı. Kırım ordusundan bir kısmı yerlerine yurtlarına dönerken, ayrılan bir kısmı düşman memleketini vurmaya gitti (1698 Eylül başları). Bu gidenler, Buzok taraflarında düşman köy ve kasabalarını yakıp birçok ganimet toplamakla beraber Rusların ateşli silahları karşısında kayıplar vererek döndüler.[97]

Kırımlıların bu yıl içinde kuzeyde giriştikleri harekâtı tamamlamak için, Lehistan'a yaptıkları iki akını da analım: Bunlardan birincisinde Kaplan Giray Kameniçe'ye yiyecek, içecek götürerek Leh sınırlarını yağmalamış; onun arkasından Bucak yöresi kumandanı Gazi Giray, Bucak Nogayları ile Lehistan içlerine büyük bir yağma akını yapmıştı.[98]

Bu sırada Selim Giray, Belgrad'dan Kırım'a, yakında barış olacağını müjdelemekteydi fakat bu haber, düşman memleketine akınlarını sürdürmek isteyen Kırımlı mirzâların pek de hoşuna gitmedi.[99]

Karlofça'da Barış Görüşmelerinin Başlaması ve Çarın Tutumu

Barış görüşmeleri düşman topraklarında, fakat Osmanlı ordusunun bulunduğu Belgrad'dan hemen 100 kilometre kadar ötedeki Karlofça'da başladı.[100] Elçiler gönderilmeden, herkesin elindekinin elinde kalması görüşmelere esas kabul olunmuştu. Osmanlılar

müttefikleri ayırarak barışın aynı yerde ve aynı zamanda olmamasına çok çalıştılarsa da başarılı olamadılar.[101] Buna karşılık yeni fetihlerde bulunmak niyetinde olan çar, barışı değil, savaşın sürmesini istiyordu. Viyana'ya uğradığı sırada, bu barışı Hollandalılarla İngilizlerin yalnız kendi çıkarlarını düşünerek yaptırttıklarını söyledi.[102]

O, Rum Ortodoks patrikine yazdığı mektubunda dediği gibi, bu ilk Batı gezisine, "Memleketine dönünce İsa'nın düşmanlarına karşı muzaffer olmak ve onun lütfu ile öte yakadaki Hıristiyanları kurtarmak amacıyla denizciliği iyice öğrenmek" için çıkmıştı.[103] Nihayet, Azak Kalesi'nden başka kendisine, Azak Denizi'ni Karadeniz'e bağlayan boğaz üzerinde Kerç'in de verilmesi koşuluyla barış görüşmelerine katılabileceğini söyledi ve bu konuda imparatordan söz aldı.[104] Ayrıca, şimdiye kadar Bogdan'daki birkaç kasabadan başka hiçbir şey elde edememiş olan Lehistan da bu durumda görüşmelere girişmek istemiyor, büyük hoşnutsuzluk gösteriyordu.

Tatarların Macaristan'da Akınları

Barış için görüşmeler sürmekle beraber ateşkes yapılmadığı için,[105] beri tarafta çarpışmalar eksik olmuyordu ve bunlarda özellikle öncü kuvveti sıfatıyla Tatarlar kendilerini gösteriyorlardı.

Gelen 30.000 kişilik Kırım ordusundan[106] 1.000 kişilik bir alay ayrılarak Beckerek'de bulunan düşman ordusu üzerine gönderildi. Bu kuvvet başarılı bir baskından sonra[107] Tımışvar'a döndü. Arkasından kuvvetli bir düşman birliği (Râşid'e göre, 12.000 kişi) Tımışvar üzerine karşı bir akında bulunarak önlerine çıkan muhafızlarla savaşa girdi; fakat o sırada Tatarlar çıkageldiklerinden iki arada kalan düşman dağıldı ve çarpışmada Palatin Esterhazy'nin oğlu yaralanıp tutsak düştü.[108] Bununla birlikte, iki taraf arasında bu yıl kayda değer bir çatışma olmadı.[109]

Avusturya, Lehistan ve Venedik'le Antlaşmalar

Sonuçta Karlofça'da bütün müttefiklerin (Avusturya, Lehistan, Venedik, Rusya) ve aracı devletler sıfatıyla İngiltere ve Hollanda'nın delegeleriyle Osmanlı heyeti arasında doğrudan doğruya görüşmelere başlandı (17 Ocak 1699).[110] Bâb-i Âlî delege olarak Reîsülküttâb Râmi Mehmed Efendi ile Dîvân-ı Hümâyûn tercümanı İskerletzâde Aleksandr Mavrokordato'yu göndermişti. Avusturyalılar, önceden Türklerin Erdel üzerinde ileri sürdükleri her türlü isteği kesinlikle geri çevirdiler.

Rusya ile Ateşkes

19 Ocak'ta yapılan yedinci toplantıda, Osmanlı temsilcileri kesin bir dille, Azak Kalesi'nin boşaltılmasını ve berkitmelerin yıkılmasını istedikleri gibi, bu barışın kesinleşmesi için Kırım hanının da, bunu onaylaması gerektiğini söylediler.[111] Buna karşılık Rus temsilcisi P.B. Vosnitzin, Azak'ı geri vermek şöyle dursun, Kerç'in de bırakılmasını istemekteydi. Çarın temsilcisi 22'sinde bu koşullar altında bir barış antlaşması imzalamanın olanaksızlığını belirterek ancak bir ateşkes önerebileceğini söyledi. Avusturyalılarla görüşmeler çabucak bir sonuca varmakla beraber Rus elçisiyle her zaman çetin tartışmalar oluyordu.[112] Avusturya Azak'ın bırakılması için müttefikini destekledi. Nihayet Rus elçisi, 18 Ocak'ta ya Deniz Devletlerinin (İngiltere ve Hollanda) ya da Kırım hanının aracılığıyla barışın başka bir yerde imzalanabilmesini sağlamak üzere iki yıllık bir ateşkes önerisinin protokole yazılmasını kabul etti.[113] Lehistan ve Venedik ile yapılan çetin görüşmeler de bir sonuca vardı. 24 Ocak 1699'da Rus elçisiyle iki yıllık ateşkes,[114] iki gün sonra da öteki müttefiklerle barış antlaşmaları imza edildi (24 Receb 1100 - 26 Ocak 1699).

Karlofça Antlaşması'nın Ana Hatları

Karlofça Antlaşmaları yeni durumu ana çizgileriyle şu şekilde belirlemekteydi:

İlkin, Maroş Irmağı'na kadar bütün Erdel, Sava ve Unna nehirlerine kadar bütün Macaristan, Avusturya eline geçiyor; buna karşılık Maroş, Tisa ve Tuna nehirleri arasında Tımışvar eyaleti Osmanlılarda kalıyordu.

Bu antlaşmada yirminci maddede, Kırım Hanlığı da yer alıyordu ve Kırım hanı diğer Tatarların bu dostluk ve barışıklığa uyacaklarına ve buna aykırı hareket edenlerin cezalandırılacağına söz veriyordu.[115]

Lehistan'la yapılan antlaşmada, Lehliler Bogdan'da ellerinde olan yerleri tamamıyla boşaltmaya, buna karşı Osmanlılar, 1672'den önceki sınır esas olmak üzere Podolya'yı bırakmaya (Kameniçe'nin boşaltılması), burada ve Ukrayna üzerinde her türlü haklardan vazgeçmeye söz vermekteydiler.

Lehlilerle yapılan barış antlaşmasında, doğal olarak en önemli kısmı Tatarlar tutmaktadır (madde 4, 5, 6, 9). Bu maddelere göre, Lehliler, hanlık zararına önemli kazançlar elde etmektedirler: İlkin Lehistan'ın hanlığa verdiği her türlü vergiden vazgeçiliyordu (m. 5). Tatarların Leh topraklarına akınları kesinlikle önlenecekti; buna aykırı hareket edenlerin aldıkları tutsak ve ganimetler geri alınıp kendileri şiddetle cezalandırılacak ve Lehliler de aynı şeylere dikkatle uyacaklardı (m. 4). Bogdan'da yerleşen Bucak Tatarları, verilen söze uyularak buradan çıkarılacaktır (m. 6).[116] Nihayet, Tatarlar tutsakların kurtarılması işinde güçlük çıkarmayacaklardı (m. 9).

Osmanlılar herkesin elindeki elinde prensibiyle girdikleri bu görüşmelerde, genellikle 16 yıllık bir uğraşı sonunda ortaya çıkan durumu onaylamaktan başka bir şey yapmamışlardı. Bu antlaşmalar, kurulmuş olan yeni güç dengesinin ifadesinden başka bir şey değildi. Yalnız bu uğraşıya katılmış olanlar içinde Rusya ileri sürdüğü aşırı istekler yüzünden Karlofça'da kesin bir antlaşma imzalayamamıştı.

Karlofça'nın Kırım'daki Yankıları

Karlofça Antlaşmaları, doğal olarak Kırım'da iyi karşılanmadı. Lehistan için yapılan birçok fedakârlıklara karşılık, başarıyla süren akınlara rağmen, Kırımlılara hiçbir kazanç getirmiyordu.

Tersine Kaplan Giray ve Gazi Giray'ın son akınlarında Tatarların eline geçen tutsakların geri alınması hoşnutsuzluk ve kargaşalık doğurduğu gibi özellikle Nogayların Bogdan'dan çıkarılması işi, hanlık kuvvetleriyle Nogaylar arasında kanlı çarpışmalara neden oldu.[117]

I. Selim Giray'ın Hanlıktan Çekilmesi

Selim Giray, bu barışın savaş taraftarı olanların hoşuna gitmediğini, kendisine karşı geleceklerini bildiğinden –ve zaten çok yaşlanmış ve yorulmuş olduğundan– yerine büyük oğlu Devlet Giray'ı getirerek hanlıktan çekilmeye karar verdi.[118] Sadrazamla birlikte Edirne'ye döner dönmez, onu araya koyarak dileğini padişaha arz etti. Dileği kabul olunarak, 1699 Mart'ında yerine II. Devlet Giray, hanlık tahtına getirildi.[119]

Gerçekte Osmanlı Devleti, hanlığın bağımlısı sayılan Ruslarla doğrudan doğruya bir barış yaparak, Kırım'ın hukukunu çiğneyerek ve Kırım karşısında Rusların hukukunu yükselterek, hanlığın çıkarlarına uygun hareket etmemişti. Nitekim Ruslar, şimdi Kırım'ı hiç önemsemeyerek, kendileriyle aynı düzeyde saydıkları Osmanlı Devleti ile doğrudan doğruya görüşmelere girişmek için ayak diremekteydiler. Osmanlı temsilcileri Karlofça'dan döndükten sonra hanlık, barış mı savaş mı olacağından habersiz kaygı içinde bulunduğu bir sırada,[120] nihayet Moskova'dan bir elçi geldi. Fakat elçinin getirdiği mektupta çar böbürlenerek, "Ben ki Doğu kralıyım ve sen ki Kırım hanısın, İstanbul'a bazı işleri görüşmek üzere gönderdiğim baş elçimizin geçmesine engel olma" şeklinde o zamana kadar görülmemiş aşağılayıcı bir dil kullanıyordu. Bu durum, Kırımlıların kaygılarını büsbütün artırdı.

Rusya ile İstanbul Antlaşması

Rus elçisi İstanbul'a, çarın Azak'ta yaptırdığı bir kalyonla gitti. Padişah Edirne'den döndükten sonra, Rus elçileriyle reîsülküttâb ve Dîvân-ı Hümâyûn tercümanı arasında Ayasofya civarında

Silâhdâr Mustafa Paşa Sarayı'nda görüşmelere başlandı ve bu konuşmalar sonunda nihayet 1112 Saferi'nde (Temmuz-Ağustos 1700) Osmanlı–Rus Antlaşması imzalandı.[121]

Antlaşmada yeni toprak durumu şu şekilde gösterilmekteydi (madde 2, 4, 7): Rusya, Özü Suyu üzerinde Doğan, Gazikerman, Şahkerman ve Nusretkerman kalelerini, istihkâmlarının yıkılması koşuluyla Osmanlı Devleti'ne geri veriyor (m. 2), buna karşılık padişah tarafından "Azak Kalesi ve halen ona bağlı bütün eski ve yeni kasteller ve bu kastellerin arasında olan gerek toprak ve gerek su" (m. 4) ve Azak Kalesi'nin Kuban tarafında on saatlik toprak, yeni kaleler yapılmamak koşuluyla (m. 7)[122] çara bırakılıyordu.

Sınırların güvencesine dair şunlar düşünülmüştü (madde 2, 3, 5, 6, 7, 8, 11): On iki saatlik yer tutan Or-Kapı yöresi toprağının sonunda Azak Kalesi'nin berisinde Miuş Suyu üzerindeki yeni palankaya kadar toprak boş kalacak (m. 2). Yine Rus sınırında Potkali şehrinden Özü Kalesi'ne kadar Özü Nehri'nin iki tarafındaki toprak boş bırakılacaktır (m. 5). Yalnız Osmanlılar, Doğan Kalesi toprağı ile Özü arasında, liman hizmeti görmek üzere bir "varoş" yapabileceklerdir (m. 3).

Tatarlarla ilgili maddeler (m. 8, 11): Çarlar tarafından Kırım'a verilen yıllık vergi artık kalkmaktadır.[123] Çar kendisine bağımlı bulunanların (o arada Kazakların) Taman, Kırım ve diğer Osmanlı topraklarına saldırılarını önlemeye söz verdiği gibi; padişah da, Kırım Hanlığı'nın bu barış koşullarını tamamıyla yerine getirmesi sorumluluğunu üzerine almaktadır (m. 8). Kırım ile Kazaklar arasında bu barış süresi sırasında bir anlaşmazlık çıkar ve aralarında uzlaşamazlarsa, savaşa kalkışmayarak sorun iki devlet arasında barış yoluyla çözümlenecektir.

Bundan sonra tutsakların kurtarılmasına, Kudüs'e gidip gelen Rus uyruklukların ve Osmanlı memleketlerindeki "Rus ve Moskova ruhbanlarının" ayrıcalığına ve korunmasına (m. 9, 12) ve ileride bir ticaret antlaşması imzalanacağına (m. 10) dair maddeler gelmekteydi ve nihayet Rus elçilerine, diğer büyük devletler elçilerine yapılan merasimin aynı yapılacaktı (m. 13).

Kırım Hanlığı ve Osmanlı İmparatorluğu

Bu antlaşmanın en önemli tarafı, Azak Denizi üzerinde önemli bir Osmanlı kalesinin Ruslara bırakılması ve Rusların Kırım karşısında her türlü bağımlılıktan kurtularak Osmanlı Devleti ile aynı derecede bulunduğunun kabul edilmiş olmasıdır. Bu nedenle antlaşma, Osmanlı–Kırım–Rus ilişkileri tarihinde bir dönüm noktasıdır.

Hanlığın kuzey sınırında Rusların eline düşmüş olan birtakım kaleler geri alınıyorsa da, bunlar yıkılıp yerleri boş bırakılacağından, bunun hanlık için hiçbir faydası yoktu. Kırım, bir Rus istilasına artık daima açık bir durumdaydı. Buna karşılık Azak, bütün istihkâmlarıyla ve etrafındaki araziyle her zaman için eksiksiz bir saldırı üssü görevini yapabilirdi.

Sonunda Rusya, bu antlaşma ile Kırım karşısında onun bağımlı bulunduğu Osmanlı İmparatorluğu derecesinde bir büyük devlet payesine çıkıyor;[124] Kırım ise birdenbire küçülmüş, güçsüzleşmiş, Rus ordularının her an saldırısı altına düşmüş bulunuyordu. Böylece, diyebiliriz ki, 1683-1699 Savaşları, Kırım için belki Osmanlı Devleti için olduğundan daha ağır bir sonuçla bitmiştir.

Sonuç: Orta Avrupa Meselesi, Osmanlı İmparatorluğu ve Kırım Hanlığı

Bu kısma, Osmanlıların bir buçuk yüzyıldır sürünen Orta Avrupa meselesini kesin şekilde çözmek için Viyana önüne kadar yaptıkları son muazzam hamleyle başladık. Viyana surları önünde uğranılan büyük bozgunla beraber Hıristiyanlık âleminin büyük bir kısmının *Mukaddes İttifak*'la birleşerek karşı taarruza geçtiğini ve Batı'da bütün imparatorluk mücadelelerinin etrafında toplandığı üç büyük tarihî meselenin birdenbire bütün vahameti ile ortaya çıktığını gördük. Her iki taraf için de hayatî bir nitelik taşıyan bu meseleler, yani Kırım–Karadeniz, Orta Avrupa ve Akdeniz meseleleri bu yeni savaş sonunda kesin şekillerini alacak gibi görünüyordu. Onun için her iki taraf da bu mücadelede bütün kuvvet kaynaklarını kullanarak 16 yıl savaşmaktan çekinmemiştir.

Osmanlı İmparatorluğu için bu devrede en mühim mesele Orta Avrupa'da Macaristan meselesi ve en tehlikeli düşman Avusturya (daha doğrusu onunla beraber bütün Alman İmparatorluğu) idi. Bu sebepten dolayı 1683'ten 1699'a kadar savaşın ağırlık merkezi daima bu tarafta kalmış ve bütün diğer cephelerdeki durum ve mücadelenin sonucu daha çok buradaki harekâta göre belirlenmiştir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun bu halinde bile Lehliler, Ruslar hatta Venedikliler taarruzlarından önemli neticeler alamıyorlardı.

Viyana'nın kurtuluşundan sonra mücadele Macaristan üzerinde toplandı ve başlıca üç aşamada ilerledi:

1) Evvela 1683'ten 1689'a kadar Osmanlılar Avusturya ordularının önünde sürekli bozgunlarla Bulgaristan'da Niş'e Makedonya'da ise Üsküp'e kadar geri çekildiler. Rumeli'deki Müslüman halk bile yerlerini yurtlarını bırakıp Anadolu'ya kaçmaya başladı. Bu esnada herkes Niş üzerinden sınır çizilmesi şartıyla barışı nimet biliyordu. Bâb-i Âlî barış istemek için Viyana'ya imparatorun ayağına bir elçi gönderdi ise de bir sonuç alamadı.

2) 1689'dan 1693'e kadar ikinci dönemde Avusturyalılar Balkanlar'dan geri sürülüyor, Belgrad geri alınıyor, Macaristan'dan Osmanlıların elinde kalan Tımışvar kuvvetle savunuluyor ve iki taraf da ileri harekât yürekliliğini gösteremeyerek savunma durumunda kalıyorlar. Bu sefer İngiltere ve Hollanda'nın aracılığıyla Avusturyalılar İstanbul'da barış girişiminde bulunuyorlar. Burada Avusturya tarafından ileri sürülen koşullar hemen hemen Karlofça'dakilerin aynı olmakla beraber Bâb-i Âlî o sırada durumu elverişli bularak bunu onaylamıyor.

3) 1693'ten 1697'de Zenta yenilgisine kadar süren bu dönemde Osmanlılar bilhassa yeni padişah II. Mustafa'nın seferleriyle Tımışvar'daki durumlarını kuvvetlendirdikten sonra Erdel'de ve Macaristan'da saldırıya geçiyorlar. Fakat önemli sonuçlar alınamıyor ve Zenta'da uğranılan büyük yenilgi Osmanlı atılımını tamamıyla kırıyor. Artık Macaristan'daki kayıplarını geri almaktan ümidini kesen Bâb-i Âlî ile Batı'da İspanya verâseti uğraşılarına hazırlanmak gereğini duyan Viyana sarayı arasında barış görüşmeleri başlıyor ve Karlofça'da 1699 yılı başlarında Tımışvar hariç, Macaristan'ın Avusturya'ya verilmesiyle barış antlaşması imzalanıyor.

Macaristan'ın kesin olarak Habsburglara bırakılması, Osmanlıların Orta Avrupa'daki egemenliklerinden tamamıyla vazgeçerek Balkanlar'a sığındığını gösterir. Bundan sonra ilerleyen Avusturya olacak ve şimdi Osmanlılar için bir Balkan meselesi doğacaktır. Bununla beraber Sava Irmağı'yla Karpat Dağları yanı sıra gelen

yeni sınırlar –1718'de Panonya Ovası'ndan Osmanlıların elinde kalan Banat'ın da kaybedilmesinden sonra– her iki taraf için hemen iki yüz yıl doğal bir sınır olmuştur.

1683'ten 1699'a kadar süren bu "Ungurus Seferleri"nde, yani bizzat Orta Avrupa'da Kırım Hanlığı kuvvetleri çok büyük bir rol oynamışlar ve olayların gidişinde olumlu veya olumsuz çok zaman birinci derecede yön vermişlerdir. Şimdiye kadar pek az bilinen bu nokta etrafında yaptığımız araştırma bizi bu sonuca götürmüştür. 1683 Viyana Seferi'nden başlayarak imparatorluğun Macaristan'da yaptığı hemen bütün seferlere Kırımlılar da katılmışlardır. Hızlı ve atılgan hafif süvarilerden meydana gelen Tatar ordusu Osmanlı ordusuna gözetleme ve akıncı kuvvetleri hizmetini görmekte, çabuk manevralarda, çevirme hareketlerinde ve düşmanı kovalamada önemli işler başarmaktaydılar.

1683'te Kara Mustafa Paşa Viyana'ya doğru ilerlerken Karl von Lothringen ordusunun hızla gerilerine düşerek bu orduyu geri çekilmeye zorlayan Tatar kuvvetleri olmuştu. 1695 yılında Tımışvar'da Veterani ordusunun gerisi Selim Giray'ın atlıları tarafından çevrilmiş ve bu durumda düşman hemen tamamıyla yok edilmişti. Bu seferlere katılan Kırım ordusu hakkında kaynaklarda belirtilen 100.000'den 20.000'e kadar değişen sayılara her zaman inanmak güçtür. Fakat bu sayıların çoğunlukla Mehmed Giray'ın da açıklıkla söz ettiği gibi (70 a) Bâb-i Âlî sultanının korkusundan, abartılmış olduğuna kuşku yoktur.

Osmanlılar Tatar ordusunun Macaristan seferlerine gelmesine olağanüstü önem vermekte ve bunu sağlamak için ellerinden geleni yapmaktaydılar. 1690'da Fazıl Mustafa Paşa düşmanla karşı karşıya geldikten sonra bile savaşı geciktirerek onları sabırsızlıkla beklemekten vazgeçmemiş ve sadrazamın şehit olmasıyla sonuçlanan bu savaştan sonra herkes, bu korkunç yenilgiyi Tatar ordusunun gecikmesine bağlamıştı.

Macaristan'daki bu savaşlarda Kırım kuvvetlerinin rolü, sırf Osmanlı ordusunun önemli bir parçası olmakla sınırlı kalmamıştır. 1689'da Avusturyalılar bütün moral gücünü kaybetmiş Osmanlı ordularını bozguna uğratarak Bulgaristan ve Makedonya kapıları-

na dayandıkları sırada, imparatorluğu iç ve dış korkunç tehlikelerden kurtaran Tatar kuvvetleriyle Kırım hanı Selim Giray olmuştur.

Devletin düştüğü iç anarşiye son veren, Avusturyalıları Sırbistan'dan atarak isyan eden Sırpları kılıçtan geçiren ve gerek kuzeyde, gerekse Balkanlar'da kazandığı başarılarla Osmanlılarda bozgun ruhunu ilk kez yenen o olmuştur. O, 1683-1699 savaş yıllarında gelen dört padişah ve pek çok sadrazam yanında, bütün bu savaşın başından sonuna kadar yönetiminde rol oynamış bir kişidir. Ona, bu savaş sırasında bir Kırım hanı olduğu kadar padişahların yanında sözüne her zaman güvenilen, devletin en büyük askerî ve siyasî müşaviri gözüyle bakmakta hiç abartma yoktur. Sonuçta Avusturya ile barışın imzalanmasında da onun büyük rolü olmuştur. Sadrazam Amcazâde Hüseyin Paşa ile beraber huzura çıkarak padişahı barışa karar verdiren o idi.

Kuzey Sorunu, Kırım Hanlığı ve Osmanlı İmparatorluğu

Bu dönemde "Kuzey sorunu" deyince eskiden beri Bogdan üzerinden Karadeniz'e çıkmak isteyen Lehlilerin bu yöndeki girişimleriyle özellikle Ukrayna'yı ele geçirmiş olan Rusların şimdi doğrudan doğruya Kırım Hanlığı ve Karadeniz sahillerine karşı giriştikleri saldırıları anlatmak istiyoruz.

Fakat sorun göründüğü kadar basit değildir. Bu tarihlere doğru Doğu Avrupa'nın bu bölgesinde, birbiri karşısında cephe alan Osmanlı–Kırım, Moskova ve Leh devletlerinin eski iddiaları kapsamlı birer çözüm yoluna girer ve bunlar hep Rusya'nın lehine olur.

Burada Lehistan'ı Moskova Devleti'yle kanlı rekabetlere sürükleyen ve 1667'de Andrusovo Antlaşması'yla Moskova lehine şöyle böyle bir sonuca bağlanan Ukrayna meselesi, on yıl sonra Osmanlı Devleti'ni de Moskova ile çetin bir uğraşıya sokmuş ve sonuçta Ruslar kendisine bağlı olan Zaporog Kazakları üzerindeki haklarını koruyarak, bu sefer de kazançlı çıkmışlardı.

Kara Mustafa Viyana'ya yollanırken Rus tehlikesi artık Kırım ve Karadeniz kapılarına gelmişti. Ukrayna üzerindeki hakların-

dan hiçbir zaman vazgeçmeyen Lehistan Türklere karşı Mukaddes İttifak'ı imzaladıktan sonra Rusya'yı da birliğe sokmak için bu haklarını tamamıyla bıraktı (1686). O, Rusların Kırım'a saldırması sayesinde bu tarafta serbest kalarak Podolya'yı ve Bogdan'ı alacağını ve böylece Ukrayna'daki kayıplarını karşılayabileceğini düşünüyordu. Rusya ise Ukrayna'dan sonra güneye doğru ilerleyişini sürdürerek Kırım'ı ele geçirmek ve Karadeniz'e çıkmak niyetindeydi. Kırım Hanlığı'nın ve Bâb-i Âlî'nin bu birliği önlemek için yaptıkları bütün çabalar boşa çıkmış ve iki eski rakip şimdi birleşmişlerdi. Böylece Osmanlı İmparatorluğu için Kuzey Sorunu yeni ve ürkütücü bir döneme girmekteydi.

1683-1699 Savaşları'nda bu Kuzey Cephesi'nin korunması hemen tamamıyla Kırım Hanlığı üzerinde kalmış ve hanlık kuvvetleri hem Lehlileri hem de çar Petro işbaşına geçinceye kadar Rus ordularını, her defasında püskürtmeyi başarmışlardır.

Lehistan'ın niyeti Kameniçe'yi ele geçirerek Podolya'yı tamamıyla geri almak, sonra yerli halkın da yardımıyla Bogdan'ı istila etmekti. Lehliler savaşın ilk yıllarında Kameniçe'yi gerilerinde bırakarak kolayca ele geçireceklerini umdukları Bogdan'a karşı birçok girişimlerde bulundular. Fakat her seferinde Osmanlı ve özellikle Kırım kuvvetleri karşısında gerilediler. Hanlık ordusunda ateşli silahlar pek az olduğundan düzenli Leh ordularına karşı Babadağ yöresi kumandanının getirdiği Osmanlı topçusu ve tüfekli askeriyle işbirliği yapılarak her zaman iyi sonuçlar alınıyor ve düşman geri çekilmeye zorlanıyordu. Fakat Osmanlılar bütün kuvvetlerini Macaristan'da güçlü Avusturya ordularına karşı toplamak zorunda bulunduklarından buradaki Osmanlı kuvvetlerinin çoğu kez pek az olduğunu ve asıl işi her zaman Kırım süvarilerinin gördüğünü ayrıca belirtelim. Bundan başka Kameniçe'ye düzenli bir şekilde yiyecek ve içecek götürülmesi işi her zaman Kırım süvarilerine yükleniyor ve Kırımlılar Leh ordusu çekildikten sonra bazen Lwow'a kadar genişleyen yıkıcı akınlarıyla düşmanı kendi memleketinde vurmaktan geri kalmıyorlardı. Bogdan'ın korunması Tatarları doğrudan doğruya ilgilendirdi. Çünkü Güney Besarabya'daki Tatarlar doğrudan doğruya Kırım hanına bağlıydı. Han

buraya *yalı ağası* ismiyle bir hâkim gönderir, ayrıca Giraylardan birini bu memlekete *serasker* olarak atardı. Sonuçta Lehistan akınları Kırımlılar için ganimet bakımından çok kazançlı oluyordu.

Lehliler Bogdan'a yaptıkları sonuçsuz girişimlerden ancak bölgenin kuzeyinde birkaç kasabayı ellerinde saklayabildiler ve savaşın son yıllarında çabalarını daha çok Kameniçe Kalesi üzerinde topladılar. Fakat bunda da hiçbir başarı elde edemediler. Onlar kuşatma sırasında kaleden şiddetli bir savunma görürken çoğu kez bir Tatar kuvveti yetişiyor ve kuşatmayı kaldırmaya zorluyordu. Özetle 1683-1699 Savaşları'nda Lehlilere karşı imparatorluğun Kuzey Cephesi'ni daha çok Kırım Hanlığı kuvvetleri korumuştur demekte abartma yoktur. Bununla beraber Lehlilerle yapılan antlaşmada Kırım Hanlığı çok zararlı çıkmıştır: Bununla Lehliler Kırımlılara vergi vermekten kurtulmuş, onların akınlarına karşı Bâb-i Âlî'den garanti almış ve Besarabya Tatarlarına karşı maddeler koydurmuşlardı.

Başlangıçta Kırımlılar Rusları da püskürtmeyi başardılar. Ancak Batı'nın ateşli silahlarıyla donatılmış çok kalabalık Rus orduları karşısında Kırım'ın çok zaman dayanması beklenemezdi. Ruslar Petro gibi enerjik bir çarın idaresine geçince hanlığı çok zor bir duruma düşürmekte gecikmediler. Şimdi Kazakların kendileriyle beraber hareket etmesi de işlerini büsbütün kolaylaştırıyordu. Petro'nun seferleri, Azak Kalesi'nin Ruslar eline düşmesinden başka çok önemli bir sonuç daha doğurmuştur ki şimdiye kadar tarihçilerimiz gereğince belirtmemişlerdir. Bu, Kırım Hanlığı'nın Moskova Devleti karşısında tam anlamıyla çökmesidir.

Ruslar 1687 ve 1689'da doğrudan doğruya Kırım Hanlığı'na karşı yaptıkları saldırılarda Özü'nün güneyindeki susuz steplerde, gerek geçinme güçlüğü, gerek hafif Kırım atlılarının her taraftan yaptıkları sürekli baskınlar karşısında geri çekilmek zorunda kaldılar ve bundan sonra Kazakların bazı saldırı girişimlerinden başka altı yıl yeni bir harekette bulunmadılar. Petro işbaşına geçince büyük hazırlıklardan sonra, daha kısıtlı bir gayeyle Azak'ı ele geçirme kararıyla harekete geçti. Bu kale önünde 1695'teki başarısızlığını 1696'da sonuçlandırdı. Kendisi Azak'ı kuşatmaya alırken

başka bir Rus ordusu Kazaklarla beraber Aşağı Dinyeper ve Kırım üzerine yürümekte ve bu tarafta Kırım kuvvetlerini uğraştırmaktaydı. Bu nedenle Kırımlılar Azak'ın yardımına bütün kuvvetleriyle gidemediler.

Selim Giray Rus tehlikesini daha başlangıçtan itibaren çok iyi görebiliyor, Osmanlı zimamdarlarına sürekli kuzeydeki kalelerin berkitilmesini, buralara düzenli asker yerleştirilmesini öneriyordu. Ayrıca Kırımlılar Bâb-i Âlî'ye birbiri arkasından yardım mektupları yağdırmaktan geri kalmıyorlardı. Fakat bütün zorlamayı Tuna üzerinde Avusturya ordularından gören Osmanlı Devleti başka tarafı düşünemiyor, hatta Kırımlıları Rus tehlikesi karşısında bile yurtlarından ayırıp Macaristan cephesine çekmeye çalışıyordu.

Daha önceleri de Kırım ile Osmanlı İmparatorluğu arasındaki uyuşmazlıkların başlıca nedeni olan bu siyaset bu devirde her iki taraf için acınacak olaylara yol açmıştır. Görevinden uzaklaştırılma korkusuyla Osmanlı sultanının yanına koşmak zorunda kalan hanlarla, yurtları bu kadar büyük tehlike altındayken uzak cephelere gitmek istemeyen Kırımlılar ve dik başlı Kırım mirzâları arasında birçok kez ayrılık çıkmış, bu yüzden 16 yıl içinde altı defa han değişmiş, Osmanlılarla Kırımlılar arasında çeşitli savaş meydanlarında o kadar etkili bir hal aldığını gördüğümüz beraberlik zaman zaman kırılmıştır. Gerçekten bu zamanda, Kırımlılar arasında olduğu kadar İstanbul'da da Rus tehlikesinin büyüklüğü, bu tehlike karşısında Osmanlı İmparatorluğu'nun görevleri ve Kırım ile İstanbul arasındaki kader birliği hakkında tam fikir sahibi olanlar, hatta Rusların doğrudan doğruya İstanbul'u tehdit altına alacaklarını düşünenler yok değildi. Fakat Bâb-i Âlî, şüphesiz biraz da haksız olmayarak, bu büyük uğraşının sonucunu her zaman Macaristan cephesindeki harekâtın belirleyeceğine inanıyordu.

1700'de Osmanlı İmparatorluğu ile Rusya arasında İstanbul'da imzalanan barış antlaşması Kırım için hanlığın çökmesini onaylayan bahtsız bir antlaşma olmuştur. Bu antlaşma ile Rusya da Lehistan gibi hanlığa yıllık vergi vermekten kurtuluyor, onun bağlı bulunduğu Osmanlı Devleti derecesine çıkıyordu. Altınordu Hanlığı'nın en kuvvetli mirasçısı olan ve Moskova Devleti'nden

aynı vergileri almakta devam eden Kırım Hanlığı da sonuçta şimdi bu devlet karşısında, kolayca yutulabilecek ikinci derecede ufak bir devlet durumuna düşüyordu. Bunu gerçekleştirmek için esasen Rusya şimdiden pek uygun bir durum hazırlamıştı. Azak üssü elindeydi ve kendi emrine giren Kazaklar ve Kalmuklarla Kırım'ı her taraftan sarmıştı.

Andrusovo ve Çihrin'le güneye doğru büyük bir adım atmış olan Rusya, Karadeniz'e çıkmak için ikinci adımı atmıştı ve Bâb-i Âlî şimdi Kırım'ın Ruslar karşısında çökmesiyle beraber Kuzey'deki tehlikenin birdenbire çok ağır bir hal aldığını görmekteydi.

Böylece 1683-1699 Savaşları sonunda Kırım–Karadeniz sorunu da tamamıyla Türkler aleyhine bir sonuçla kapanmış oluyordu.

Osmanlı–Kırım İlişkileri

Nihayet bu çetin uğraşı döneminde Osmanlı İmparatorluğu ile Kırım Hanlığı arasındaki ilişkilerin genellikle nasıl bir tablo gösterdiğini araştıralım:

Kırım Hanlığı denince, burada ilkin, her zaman en büyük rolü oynamış olan bir unsuru göz önüne almak gerektir. Bu da kaynağını herhalde Altınordu Devleti kuruluşlarına kadar götürebileceğimiz Kırım aristokrasisidir.[1] Bunlar, başlarında Şîrin beyleri olmak üzere Mansur, Barın, Sicivut beyleriyle (bunlara dört karaçu beyleri denir), diğer urukların mirzâlarından meydana geliyorlardı. Bunlara Giraylardan olan sultanları, Dört Ocak denen Kırım ulemasını ve kapıkulunun (hanın, *kalgay*ın ve *nureddîn*in sekban denilen ulûfeli askeri) ağalarını da katabiliriz. Kırım hanları eski Türk–Mogol devletlerinde olduğu gibi en önemli işlerde bunları –kurultaylar şeklinde– toplantıya çağırırlar ve onların kararlarına göre hareket ederlerdi. 1683-1699 devresinde de bu şekilde toplantılar görüyoruz.[2] Kırım mollası Abdülgaffar'ın dediğine göre[3] "Anların –dört karaçu beyin– reyi olmadıkça bir emr-i azîme mübâşeret olunmak kânunları değildir." Bu Kırım beyleri devlete o kadar hâkimdiler ki, Safa Giray 1692'de bunlar karşısında güçsüz kalarak sadrazama, "Memleketimizde bize hükümet ettirmezler" diye yakınmak zorunda kalacaktır.[4]

Padişah tarafından Giray sülalesi içinden ve en çok da daha önce *kalgay*lık veya *nureddîn*lik hizmetinde bulunmuş kimselerden atanan hanlar her işte bağımlı bulundukları Osmanlı padişahları kadar bu Kırım beylerini de göz önüne almak zorundaydılar. Aslında Osmanlı Devleti'nin hanlığa Giraylardan başkasını atayamamasının bir nedeni de buna Kırım aristokrasisinin karşı çıkacağını bilmesidir. Osmanlı hükümeti, hanı seçerken yalnız, onun İstanbul'a bağlı olup olmayacağını ve imparatorluk savaşlarına Kırım ordusunu getirip getiremeyeceğini düşünmektedir. Halbuki Kırım'ın hakikî hâkimi olan beyler, bu seferler işlerine gelmiyorsa ve de Bâb-i Âlî kendilerini cezalandırabilecek durumda değilse, sefere gitmekten kaçınırlar, askerlerini alıp çekilerek hanı, Osmanlı padişahı önünde zor bir durumda bırakırlardı. Tıpkı 1684'te II. Hacı Giray'a, 1691'de II. Saadet Giray'a, 1692'de Safa Giray'a, 1695'te I. Selim Giray'a yaptıkları gibi. Yukarıda görüldüğü gibi onlar çoğu kez bu seferlere gitmemekte tamamıyla haklıdırlar ve bu, bütün Kırımlılar için olduğu kadar imparatorluğun çıkarlarına da uygundur. Fakat sonunda yine bu memleketin çıkarlarını çoğu kez dar bir çerçeveden gören bu aristokrasinin devlet üzerindeki egemenliğini biraz daha artırması, hanlık otoritesinin biraz daha düşmesi sonucunu vermektedir. Çünkü Bâb-i Âlî –hele böyle nazik zamanlarda– çoğu kez bütün Kırım kuvvetlerine karşı uğraşıya girerek hanı yerinde tutmakta ayak direyemeyeceğinden, han görevinden alınır ve yerine yeni bir han gönderilir. Yeni han ya Osmanlılara Kırım ordusunu getireceğini söz veren bir devlet düşkünüdür yahut Kırımlıların istediği birisidir. Birinci halde beyler onu da devirmekte gecikmezler –böylece 10 ay ara ile Bâb-i Âlî'nin atadığı II. Saadet Giray'ı ve Safa Giray'ı düşüreceklerdir– ve sonuçta kendi istediklerini tahta çıkarırlar.

Bütün bu olaylar sonunda Bâb-i Âlî bu aristokrasi karşısında metbûluk hakkında çok şey kaybetmiştir. Bu durumda devlet, hanları, onların karşısında istediği gibi atamak hakkından vazgeçiyor demektir.[5] Altınordu'nun çökmesinde olduğu gibi Kırım Hanlığı'nın tarih sahnesinden çekilmesinde de en büyük rolü oynayan ve genel devlet çıkarlarını düşünmekten daha çok kendi kabilele-

rinin çıkarlarını güden bu beylerin,[6] gittikçe zayıflayan hanlık ve imparatorluk kuvvetleri karşısında devleti günden güne daha çok egemenlikleri altına almaları, Kırım'ın anarşi içine düşmesinde ve düşmana teslim edilmesinde başlıca nedenlerden biri olacaktır.

I. Selim Giray Han'ın 1097 Şevval'inin 17'sinde (7 Eylül 1686) Moskova'ya gönderdiği yarlığın sureti:[7]

> Huvelmuîn Selim Giray Han Bin Bahadır Giray Han
> Sözümüz
>
> Tengri tebarek ve taalânon rahmî ve inayeti milen ulug orda ve ulug yurtnun ve taht-ı Kırımnın ve sansız köp Tatar ve sağışsız köp Nogaynın ve Tat milen Tavgaçnın ve Deşt-i Kıpçaknın ve dağ ara Çerkeçnin han-ı âzâmı ve hakan-ı ekremi bolgan şevketlû ve azametlû ve mehabetlû min ulug Selim Giray Han edam-Allahu taalâ ömrehu ve devletehu ilâ yevm-il va'd vel mizan hazretlerimizden siz kardaşlarımız ulug hanlar ve ulug beyler İban Aleksiyeviç ve Petre Aleksiyeviç ve cümle ulug ve küçük ve ak urusnun penahları ve magrip ve maşrık ve kuzey tarafında bolgan Hıristiyanın köp memleketlerinin padişahları ve hükümdarlarıga ziyade muhabbetlik ve tatuluk milen selâm kılganımızdın sonra ilâm-ı yarlıg-ı şerif-i saadet-encam-ı hanî budur ki: adamımız Mehmed Şah milen yebergen nâmenuz ve sonra Potkali tarafından yebergen nâmenuz vasıl bolup yazgan sözleriniz ve muratlarınız cümlesi biz ulug han-ı azam hazretlerimiznin malûmu bolgandır saadetlû ve şefkatlû Âl-i Osman padişahı hazretlerinin ve biz ulug han-ı azam hazretlerimiznin düşmanı bolgan Lehlû milen ömür ahır ... barışganunuznun yazup Lehlûnun düşmanına sizler dahi düşmanlı iterke aht kılganınızını bildürüp ve Osmanlıga yebergen elçilernizni toktavsız tarafınızga göndermemizni murat itibsiz elçilerinizge saadetlû Âl-i Osman padişahı hazretleri ziyadeler ile sıy ve hörmet kılup[8] ve kendu taraflarından dahi nâmeler ile elçi tayin buyurmuşlar idi. Mehmed Şah berle yebergen nâmenüzde Lehlûnun düşmanı bizim düşmanımızdır deyu yazdığınız için ve her türlük kılığınızdan düşmanlık işleri zahir bolmak sebepli elçiler yeberilmeyüp sabur ve tehir ittirirge buyruldu malum kılgaysız ki elçige zevâl ve zarar yoktur eğer dostluk bolgay ve eğer düşmanlık elbette elçileriniz kalmas yeberilür bizim hâzine için yebergen elçimizni bu kadar köp zaman tutup yebermediniz ve hâzine kelecek zamanlar geçüp hâzinemizni

yebermediniz ve nâmelerinizde hâzine için bir söz yazmadınız ve bizim dostumuzga dost ve düşmanımızga düşman bolurga ahdiniz var iken Lehlû ile barışganınızda Lehlûnun düşmanı bizüm düşmanımızdır deyü ahdedüp ve nâmenizde bizge ilâm kıldınuz ve Ten'de bolgan baş kişilerinüz Azav'ga kâğıt yazup düşman bolganınuz bildirdiler ve cavlık işlerin başladılar Azav ve Kırım cavlar için tayin kılıngan askerleriniz hâlâ ne yerde turganları ve ne işte bolganları cümle malûm bolgandır ve Lehlû dahi sizin dostuluğunuzga arka birüp Akkerman cavlamak kastiyle çıkmıştır biz ulug han-ı azam hazretlerimiz sizlernin işinizden ve nâmelerinüzde Lehlûnun düşmanı bizim düşmanımızdır deyu buyurganınızdan düşmanlığınızını malûm kılmak sebepli özge tarafga gitmey hâlâ sizler milen dostluk ve düşmanlık işini görür içün askerlerimiz milen Or'dan tışkarı çıktık. Hazret-i hak sübhanehu ve taalânın emr-i şerifine bolsa zuhur iter, Allahu taalâ hazretine malûmdur ki bozgaklık bizüm tarafımızdan bolmadı. Hak taalâdan ümidimiz budur ki ahd bozganlarnın yanlarına kaldırmagay biz iki yurt arasında cavlık ve fitne bolmagay irdi diyip çalışduk sizler bizüm düşmanımız bolgan Lehlûnun dostuna dost düşmanına düşman bolurga ahd kıldınuz bozgaklık sîzlerde boldu kene de biz dostlukga ve düşmanlıkga da hazırmız imdi her ne sözünüz bar bolsa nâmenüzde yazup Mubarekşah Mirzâ kulumuznu yibergeysiz sizin elçilerinüz de bolsa yeberilür yazıldı Ferahkerman serhaddimiz sahrasında bin doksan yedi Şevval ayının on yedinci gününde

Selim Giray Han bin Bahadır Giray Han

V
SON DÖNEM KIRIM HANLARI

II. Hacı Giray (1683-1684)

Üzengisi-Uzun diye de anılan Kırım Hanı II. Hacı Giray 1648-89 yılları arasında yaşamıştır. Viyana bozgunundan sonra Merzifonlu Kara Mustafa Paşa yenilginin sorumluluğunu Murad Giray Han'ın üzerine atarak onu Budin'de azletmiş, fakat yerine Giraylardan han yapacak birisini bulamamıştı. Sultanlardan hiçbiri, Murad Giray yerine hanlığı kabul etmiyordu. Ancak aradan bir hafta geçtikten sonra Hacı Giray teklifi kabul etti (30 Eylül 1683).

Hacı Giray, Viyana önünde ordu bozguna uğradığı zaman, cesaretle ileri atılarak, sancak-ı şerifi kurtarmakla şöhret kazanmıştı. Fakat onun hanlığı kabul etmesi diğer sultanlar ve kabile aristokrasisi üzerinde kötü etki bıraktı. Sultanlar ve Kırım aristokrasisi toplanarak, Hacı Giray'ı tanımamaya karar verdiler. Fakat bir süre sonra, başta Şîrinler olmak üzere, Kırım kabile aristokrasisi Murad Giray'dan ayrılarak, Hacı Giray'ın etrafında toplandılar. II. Hacı Giray sadrazamın emriyle ordusundan bir bölümünü *nureddîn* Azamet Giray kumandasında Essek'te bırakarak, Kırım'a dönmek üzere yola çıktı. Dönüşte Leh kralı tarafından, Kunicky idaresinde gönderilen ve Akkerman dolaylarına kadar ilerlemiş olan Kazaklardan ve Bogdanlılardan kurulu bir düşman ordusunu perişan ederek, önemli bir başarı kazandı (1684 başları). Padişah bu başarısından dolayı, ona bir hatt-ı şerif ile hediyeler gönderdi.

Sadrazam Kara Mustafa Paşa idam olunduktan sonra Hacı Giray da mevkiini daha fazla koruyamadı. Zaten Kırım aristokrasisi onu sevmiyordu. Bunlar onun gayrimeşrû hareketlerinden ve paraya düşkünlüğünden şikâyetçiydiler. Özellikle de eskiden beri karaçu beylerine ait olan yerlerden gelir edinmesi beyleri kızdırmıştı. Son zaferini müjdelemek üzere, İstanbul'a gönderdiği veziri Bahadır Ağa da kendi aleyhinde bulundu. Hacı Giray, Murad Giray'dan önce han olan I. Selim Giray'ın bir oğlu Devlet Giray'ı *kalgay* ve başka bir oğlu Azamet Giray'ı *nureddîn* yapmak basiretsizliğinde bulunmuştu. Bunlar da, babaları Selim Giray lehinde, el altından faaliyette bulunmaktan geri kalmadılar.

Nihayet bir gün Kırım kabileleri, Akkaya denilen yerde toplanarak, isyan bayrağını kaldırmakta gecikmediler. *Kalgay* Devlet Giray ve vezir Bahadır Ağa toplantı yerine koştular. Hassa kuvvetleri, kapıkulu ve sekban askeri de onlar tarafından gizlice elde edilmiş olduğundan, Bahçesaray'a hücum eden âsîler karşısında han bir şey yapamayacağını anladı ve kaçıp Mangup Kalesi'ne kapandı. Âsîler onu burada kuşattılar ve Bâb-i Âlî'ye mektup yazarak, II. Hacı Giray'dan hoşnut olmadıklarını ve Selim Giray'ı istediklerini bildirdiler. İstanbul'da, Kara Mustafa Paşa yerine sadarete geçmiş olan İbrahim Paşa, selefinin bütün taraftarları gibi Hacı Giray'ı da hanlıktan uzaklaştırmak için fırsat kolluyordu; padişah yanında âsîlerin dileklerini destekleyerek, Hacı Giray'ı azlettirdi (Haziran 1684). Mangup Kalesi'ne gönderilen bir kapıcıbaşı mâzûl hanı alarak, Rodos'a götürdü. II. Hacı Giray burada 1689 Haziran'ında, 41 yaşında vefat etti.

III. Gazi Giray (1705-1707)

III. Gazi Giray, kardeşi II. Devlet Giray'ın ilk hanlığında onun *nureddîn*i oldu (Ocak 1699). Çerkesistan nizamlısına tayin olunduğu halde, bu hizmeti kabul etmeyerek, isyan ve Nogaylar ile ittifak etti ve kardeşine karşı savaşa kalkıştı; fakat direnemeyerek af diledi ve Rumeli tarafında ikâmetine izin verildi. Fakat Edirne'ye gelince, padişah tarafından, 18 gün kadar kapı arasında hapsedildi ve sonra Rodos'a sürgüne yollandı.

Babası I. Selim Giray, 1702'de dördüncü hanlığında onu *kalgay*lığa getirdi. O ölünce, yerine han tayin oldu (Ocak 1705). Kardeşleri Kaplan Giray'ı *kalgay* ve Mengli Giray'ı *nureddîn* yaptı. Kuzey harplerinin en nazik zamanında hanlığın başında bulunan Gazi Giray, İstanbul'dan evvela İsveç kralına, gayriresmi olarak yardım etmesi için emir almışken, sonra Devlet Giray, Moskova ile barışın bozulması korkusuyla tarafsız kalmasını bildirdi. Bununla beraber han Tatar kuvvetlerinin Moskova ve Leh memleketlerine akın etmelerine mâni olmadı. Bu da Moskova'nın, İstanbul'a elçi göndererek han aleyhine şikâyet etmesine sebep oldu.

Bâb-i Âlî'nin, kendi barış siyasetini bozan hana karşı, başka şikâyet sebepleri de vardı. Bucak Nogaylarını Kırım tâbiliğinden ayırarak, doğrudan doğruya İstanbul'a bağlamak girişimlerine karşı, Gazi Giray cephe almıştı. Han-ağası (vezir) Mustafa Ağa bu

meseleler için İstanbul'a çağrıldı. *Han-ağası* bütün kabahati Gazi Giray üzerine attı, öbür taraftan *kalgay* Kaplan Giray da hanlığı elde etmek için İstanbul'da entrikalar çevirmekten geri kalmıyordu (*Umdetü't-Tevârîh*). Gazi Giray azlolunarak, Kaplan Giray han tayin olundu (Mart 1707).

Rumeli'de Karin-Abâd kasabasında oturması emrolunan Gazi Giray, burada 1710 Haziran'ında, 36 yaşında olarak vebadan öldü ve Yanbolu Camii hazîresine gömüldü. Âbid Giray ve Azamet Giray adında iki oğlu kaldı. Onu yakından tanımış olan Kırımlı Abdülgaffar'a göre, Gazi Giray uzun boylu, siyah sakallı, cesur ve dindar, fakat biraz safça bir adamdı.

I. Kaplan Giray

Kaplan Giray (1680-1738) farklı tarihlerde üç defa Kırım hanı olmuştur. 1680 Temmuz'unda, babası Hacı Selim Giray'ın sürgün bulunduğu Rodos Adası'nda doğdu. Daha genç yaşından itibaren, hanlık işlerinde faal bir rol oynamaya başladı. 1697'de, I. Selim Giray Han tarafından, Gazi Giray yerine, geçici olarak Bucak seraskerliğine getirildi. O yıl cepheye zahîre yetiştirip, dönüşte Lehistan'a başarılı bir akın yaptı. Sonra Karlofça'da Ruslar ile barış görüşmeleri uzadığından, Ferahkerman'da, düşmanın harekâtını kontrolle görevlendirildi. Fakat 1699'da, kargaşalık çıkararak Bucak'taki Kırım kuvvetlerine sığınan Şîrinlerin beyi Rektimur'un takibinde geri dönmek ve Kili'ye sığınmak mecburiyetinde kaldı (Rebiü'l-âhir 1111).

Ertesi yıl Çerkesistan seraskerliğine tayin edilen Kaplan Giray, burada Kalmukların bir baskınından hayatını güçlükle kurtardı. Sonra eski kalgay Şahbaz Giray'ı öldürdüğü sanılan Çerkes Besleney kabilesine karşı, bir zamandan beri yapılmakta olan tedhiş akınlarına şiddetle devam etti (Mayıs 1701). Kaplan Giray o sırada han bulunan Devlet Giray'dan kendisini *nureddînlik* (ikinci veliahtlık) makamına getirmesini birkaç defa istemiş, fakat bu dileği kabul edilmemişti. Dayısı ve atabeyi olan han veziri Âli Merdan Ağa da bunu teşvik etmekteydi.

Kaplan Giray hanın iznini almadan Kırım'a döndü ve onu oyalayarak, bir gün Âli Merdan Ağa ile birlikte Kefe'ye Osmanlıların yanına kaçtı ve oradan da İstanbul'a gitti. Burada kaymakam Çerkes Osman Paşa tarafından iyi karşılandı. Çok geçmeden, Devlet Giray Han'ın ısrarıyla Rodos'a sürülmesine karar verildiyse de, Rumeli hisarında hapsolundu ve bir süre sonra da babası Hacı Selim Giray'ın ricası üzerine, oradan kendi yanına, Yanbolu'ya gönderildi.[1]

Devlet Giray için her tarafta baş gösteren muhalefet ortasında hanlığın idaresi güçleşiyordu. Nihayet Osmanlı hükümetinin Rusya ile barışçı siyasetine aykırı niyetlerinden dolayı azledildi ve Edirne'de Hacı Selim Giray'a, dördüncü defa, hanlık görevi verildi (26 Aralık 1702). Bu değişiklikte I. Selim Giray'ın adamı veziriâzam Daltaban Mustafa Paşa'nın büyük etkisi oldu. Yeni han, üçüncü oğlu Kaplan Giray'ı *nureddîn* tayin etti.

Devlet Giray, İstanbul'un kararına boyun eğmek istemeyen kabilelerin desteğiyle isyan yoluna saptı. Kalgayı Akkerman'a geldi. Nogaylar ile birleşerek[2] Tuna yalılarına taarruza girişti. İstanbul'da büyük bir telaş ve harp hazırlıkları başladı. Yeni han Selim Giray, Kaplan Giray'ı önden gönderdi. O Tuna'yı geçince, bir kısım Nogay mirzâları kaçıp kendisine katıldılar. Selim Giray gelince, Kırım mirzâları da onun yanına geçti. Bu suretle bu gâile kapandı. Kırım'a gelip hanlık tahtına yerleşen ihtiyar ve hastalıklı han, bir süre sonra vefat etti. Yerine ikinci oğlu ve *kalgayı* olan Gazi Giray han tayin olundu. O da usule uyarak kardeşi *nureddîn* Kaplan Giray'ı *kalgay* tayin etti (30 Aralık 1704).

III. Gazi Giray Han, II. Devlet Giray Han zamanındaki hal ve hareketleri yüzünden, iyi şöhret sahibi değildi. Kırım mirzâlarının Lehistan ve Rusya ile barışa aykırı hareketlerini önleyemiyor ve Bâb-i Âlî'yi kızdırıyordu. Hanın veziri Mustafa Ağa ile Çorlulu Âli Paşa, Devlet Giray'ı hanlığa getirmeye çalışıyorlardı. Fakat padişah onu sevmiyordu. Durumdan faydalanan Kaplan Giray, Ruslara karşı Yeni-Kale'yi inşaya gelen kapudân-ı deryâ Mehmed Paşa vasıtasıyla hanlığı elde etmeyi başardı ve Yeni-Kale'de İstanbul'dan gönderilen hanlık teşrifâtını aldı (Nisan 1707). Han olma-

sı için o kadar emeği geçen atabegi ve dayısı Âli Merdan Ağa'yı vezir, kardeşi Mengli Giray'ı kalgay ve diğer kardeşi Maksûd Giray'ı *nureddîn* tayin etti.

Kendisinden önce kardeşleri II. Devlet Giray ve sonra III. Gazi Giray Hanlar, daha ziyade Kırım aristokrasisine ve onların siyasetine bağlı bulunuyorlardı. Bu siyaset, her şeyden evvel, Kırımlılar için yakın bir tehlike haline gelen Rus Çarlığı'nı göz önüne alıyor, onun hesaplarını bozmak ve onu açıkça düşman tanımak esasına bağlanıyordu. Yeni han Kaplan Giray ise Bâb-i Âlî'ye ve onun barışçı siyasetine bağlıydı. Rusya'yı İsveç karşısında tamamıyla serbest bıraktı. Gözlerini başka tarafa çevirdi.

Başlıca düşüncesi Kabartay Çerkeslerini tam manasıyla boyunduruk altına almak oldu. Kendisinden önce III. Gazi Giray bunların Biş-Tav'daki yurtlarını bırakıp sarp bir dağdaki Bahsan Nehri kaynaklarına çekilmelerine izin vermişti. Kaplan Giray, 1707 baharında kalgay Mengli Giray'ı üzerlerine göndererek, eski yurtlarına dönmelerini emrettiyse de, Çerkesler dinlemediler. Bâb-i Âlî'nin de onayını ve yardımını alan han, kışı büyük sefer hazırlığıyla geçirdi. Belli başlı mirzâlar bu girişime karşı cephe aldılarsa da, onu kararından vazgeçiremediler.

1708 baharında han harekete geçip Kabartay'a geldi, Çerkeslerle muharebe ederek sarp dağlık araziye girdi; fakat bir gece baskınına uğradı. Ordusu perişan oldu ve canını güçlükle kurtarabildi. Bu baskının düzenlenmesinde bizzat bazı Kırımlı mirzâların da parmağı olduğu rivayeti asılsız olmasa gerektir. Bu utandırıcı bozgun haberi İstanbul'da duyulunca, Kaplan Giray hanlıktan derhal azlolundu (Kasım 1708) ve hanlık Rodos'ta sürgün bulunan kardeşi II. Devlet Giray'a verildi.

Kaplan Giray, bir süre Fındıklı Çiftliği'nde oturduktan sonra, Rodos Adası'na sürüldü. Eski hanın adamları, bu arada Âli Merdan Ağa, Devlet Giray'ın intikamından kaçarak kurtulabildi. Beş yıl sonra II. Devlet Giray Han, XII. Karl meselesi yüzünden azlolununca, Kaplan Giray Rodos'tan çağrılarak, ikinci defa han tayin olundu (15 Nisan 1713). Edirne'ye geldi, Mengli Giray'ı tekrar *kalgay* ve öteki kardeşi Sahib Giray'ı *nureddîn* yaptı.

Yeni han, 80 gün kadar Edirne'de kalarak, Prut Seferi'nden sonra kesin bir sonuca bağlanamamış olan Rusya ile barış meselesi üzerinde yapılan toplantılara katıldı. Bu meselelerde hanın oyuna birinci derecede ehemmiyet veriliyordu. Fransız elçisi doğrudan doğruya onunla da temasta bulundu. Nihayet kesin barış antlaşması kabul edildi. Padişahın huzurunda son toplantıda, Kaplan Giray, çarların Kırım hanlarına eskiden verdikleri *tıyışı* tekrar vermeleri konusunda daha fazla ısrar etmeyerek, antlaşmayı tamamıyla onayladı.

Antlaşmanın çar tarafından bir an önce onaylanması için bir tehdit olmak, Lehistan kralı II. August ile uzayan görüşmeleri çabuklaştırmak ve Lehistan'dan Moskova nüfuzunu uzaklaştırmak üzere, Kaplan Giray Han, serasker Abdi Paşa ile birlikte Bender'e gitti. Burada Osmanlı Devleti'ne sığınmış olan eski Leh kralı Stanislav Leseynski'yi yanlarına alarak, Hotin'e geldiler. Lehliler ile Kaplan Giray arasında Hotin'de bazı görüşmeler oldu ve Lehistan'da bazı başkaldırı hareketleri görüldü. Ağustos içinde Hotin Kalesi'nin inşası tamamlandıktan sonra, han kışın Kili kasabasına çekildi ve ertesi yıl Kırım'a vardı.

Mora'yı geri almak için açılan savaşa *nureddîn* sultanı ve Or-Kalesi beyi Selâmet Giray'ı serasker tayin ederek gönderdi. 1716'da Avusturya Seferi açılınca, bizzat sefere davet olundu. Müşâvere için Filibe Ovası'nda Silâhdâr Âli Paşa ile buluştu. Sonra askerini hazırlamak üzere Bucak tarafına gitti. Bu esnada Çerkesistan'da yeni bir isyan hareketi hanlığı meşgul ediyordu. Devlet Giray'ın oğullarından Baht Giray, hanlık iddiası ile Nogay beylerini etrafına toplamış ve eski *nureddîn* Bahadır Giray da kendisine katılmıştı. *Kalgay* Mengli Giray'ın bir seferi netice vermedi. Kırımlılar Tımışvar'da Osmanlıların yardımına yetişmekte acele etmediler. İstanbul'dan birbiri arkasından hatt-ı hümâyûnlar alan Kaplan Giray zor durumda kaldı. Belgrad'ın ve onun arkasından Tımışvar'ın düşmesi, Kırım ordusunun kasten yavaş hareket ederek yetişmemesine bağlandı. Kaplan Giray hanlıktan azledildi (Ekim 1716).

Kaplan Giray evvela Gelibolu'da zorunlu ikâmet etti. Bir süre geçince, çiftliğine gitmesine ve sonra Bursa'da yerleşmesine izin

verildi. Hanlığı muhafaza eden Koca Han Selim Giray'ın oğulları arasında en nüfuzlusu o idi. 1724'te Saadet Giray Han azlolununca, hanlık kendisine teklif olunduysa da hastalığını öne sürerek kabul etmedi ve kardeşi Mengli Giray'ı tavsiye etti.

1730 Patrona İsyanı ile III. Ahmed tahttan indirilip devlet zorbalar eline düşünce, bunların ısrarıyla Kaplan Giray Bursa'dan getirilerek han tayin edildi (Ekim 1730). Fakat sonra yeni han, zorbaların ortadan kaldırılması için sarayda düzenlenen temizlik hareketinde önemli rol oynadı ve böylece hanlığını ihtilâlden sonra da elinde tuttu.

Kırım'da da kendisinden önce meydana gelen bölünmelere son vermeyi başardı. Kaplan Giray, 1732'de Dağıstan'a, *nureddîn* idaresinde 12.000 kişilik bir ordu gönderdi. Burada Rusların bir hücumu, Çeçenlerin beyi Ay-Timur'un yardımıyla püskürtüldü ve Kırımlılar Demirkapı Geçidi'ne girdiler. 1735 yazında, İstanbul'un ısrarı üzerine bizzat Kaplan Giray Han kardeşi kalgay Âdil Giray'ı muhafız olarak Kırım'da bırakıp Dağıstan'a hareket etmek zorunda kaldı. Bu Kırım'ı Rus taarruzlarına açık bırakmak demekti.

Bu esnada, bir taraftan Osmanlı ordusunun Revan civarında, İranlılar karşısında, müthiş bir bozguna uğradığı, diğer taraftan Kırım'da *kalgay*ın öldüğü ve Kazaklar ile Rusların Or-Kapı'ya (Perekop kıstağı) taarruz ettikleri haberi geldi. Bunun üzerine Kırımlılar, hanı dinlemeyerek acele Demirkapı'dan memleketlerine doğru yollandılar. Münich kumandasında büyük bir Rus ordusu, 1736 Haziran'ı başlarında Kırım önlerinde görünmüştü. Dönüp gelmiş olan Kaplan Giray, Or-Kapı dışında bu orduyla karşılaştıysa da üstün kuvvet ve ateşli silahlar karşısında çekilmek ve çete savaşı yapmak zorunda kaldı. Rus ordusu, Kırım Yarımadası'na girdi; hanların payitahtı Bahçesaray'ı ve Gözleve'yi alarak yağma etti ve yaktı. Hastalıktan kırılan düşman çekilirken, Kaplan Giray onu Or-Kapı dışına kadar takip etti. Bu sırada İstanbul'dan gelen bir kapıcıbaşı, yaşlı ve hasta hanın azlolunup, yerine kalgay II. Fetih Giray'ın tayin edildiğine dair bir nâme-i hümâyûn getirdi (Ağustos 1736).

Kaplan Giray önce Sakız Adası'na sürüldü; yeni hanın ricası üzerine Gelibolu'ya getirildiyse de, II. Mengli Giray'ın han olması

üzerine (1737) tekrar Sakız'a sürüldü ve orada az sonra vefat etti (Kasım 1738). Vasiyeti üzerine Çeşme kasabasında gömülmüştür. Orta yaşından sonra gut hastalığına tutulan Kaplan Giray, daima canlılık ve kuvvetini korumuştu. Orta boylu ve kumral bir adamdı. Vefatı sırasında iki oğlu, Mubarek Giray ve Selim Giray hayattaydılar. Bunlardan II. Selim Giray, sonra, 1743-1748 yılları arasında han olmuştur.

II. Kaplan Giray (1770)

II. Selim Giray'ın oğlu ve I. Kaplan Giray'ın torunudur. 1767'de Arslan Giray Han'ın *nureddîn*i tayin edilmiş ve halefi Kırım Giray zamanında da (1768-1769) bu unvanını korumuştur. 1770 yılı başlarında (Şevval 1183), Ruslarla yapılan savaşlarda gevşek hareketinden dolayı azlolunan Devlet Giray'ın yerine han seçildi. Arslan Giray Han'ın oğlu İslâm Giray Sultan'ı *kalgay*lık ve Kırım Giray Han'ın oğlu Baht Giray'ı *nureddîn*lik makamına getirdi ve onları acele, Rusların tehdidi altında bulunan Kırım'a gönderdi.

Kendisi de önce serdâr-ı ekrem sadrazam Halil Paşa'nın kışlamakta olduğu Babadağı'na ve oradan Mart başında Bucak'a hareket etti. Serdâr-ı ekrem onun yanına, İsmail muhafızı Abaza Mehmed Paşa kumandasında, ateşli silahlarla donatılmış piyade kuvvetleri katmış ve ona Bogdan'ın Rusların elinden kurtarılması görevini vermişti. Fakat Ruslar Osmanlı ve Kırım kuvvetlerinin Prut Nehri üzerinde köprü kurup karşı tarafa geçmesini engellediler. Han Tepesi mevkiine çekilen düşmana karşı da bir şey yapılamadı. Kaplan Giray, iyi talim görmüş düzenli Rus kuvvetlerine karşı ateşli silahları bulunan piyade takviyeleri gönderilmesi için birbiri arkasından ısrarlı yazılar gönderdiğinden, nihayet Rumeli valisi vezir Abdi Paşa da o tarafa hareket ettirildi. Bununla beraber Prut'u geçemeyen Kırım kuvvetlerini beri tarafa geçen Ruslar top

ateşiyle darmadağın ettiler. Bozgun öteki birliklere de sıçradı. Han Kalçi'ye çekildi, Rus başkumandanı Rumyantsev ordusuyla Prut'u serbestçe geçti. Han düşman kuvvetlerinin büyük üstünlüğünü bildirdiğinden, serdâr Halil Paşa, Kapıkıran Mehmed Paşa kumandasında, yeniçeri kuvvetlerini de Tuna'nın öte yakasına geçirmişti.

Rus kumandanı süratle hareket ederek, Kaplan Giray ve Abdi Paşa kuvvetlerini bir gece baskınında perişan etti. Bunun üzerine Mehmed Paşa kumandasındaki ordu da muharebeye girmeden döndü. Nihayet serdâr-ı ekrem, hanın ısrarları üzerine, ordusunun büyük kısmıyla bizzat Tuna Nehri'ni geçmeye karar verdi (Haziran sonları). Rumyantsev'in ordusu zor duruma düşmüştü; gerisinde yeniden toplanan Kırım kuvvetleri ve önünde kendi ordusunun birkaç katı olan serdârın ordusu bulunuyordu. İkmâl hatları Kırım atlıları tarafından vurulduğu için Rus ordusunda zahire sıkıntısı baş göstermişti.

5 Ağustos'ta han Kartal sahrasında serdâr ile buluştu. Fakat kararlaştırılan harekât planı, askerin disiplinsizliği yüzünden uygulanamadı. Son başarısızlıklar genç hanın nüfuzunu sarsmıştı. İsmail tarafına giden Kırım hanı ve Abaza Mehmed Paşa bir Rus kuvvetinin baskınına uğradıkları gibi, serdârın ordusu da Rumyantsev tarafından bozuldu. Osmanlılar Tuna'nın öte tarafında her türlü girişim olanağını artık ellerinden kaçırmış bulunuyorlardı. Ruslar bunun arkasından Kili, İsmail ve Bender kalelerini aldılar. Bucak'ta Nogaylar ve Yedisan kabilesinin büyük bir kısmı Ruslara boyun eğdi.

Kaplan Giray Akkerman'a çekildi. Oradan, Yedisanlardan kendisine katılanlarla birlikte, Özü Kalesi'ne geldi. Kale 6.000 kişilik bir düşman kuvveti tarafından sarılmış olduğundan, bunlarla çarpışmak zorunda kaldı ve nihayet Kırım'a vardı. Han Prut üzerinde başarısız savaşlar yaparken, Kırım'da *kalgay* İslâm Giray, serasker silâhdâr İbrahim Paşa ile birlikte, Or-Kapı önüne gelen Rus kuvvetlerini püskürtmeyi başarmıştı. Ruslar ertesi yıl daha büyük kuvvetlerle gelip Kırım'ı istila etmek üzere çekildiler.

Fakat şimdi Kırım'da da Ruslar ile uzlaşma taraftarları seslerini yükseltmeye başlamışlardı. Rusya'nın tahriklerine kapılan ve ço-

günluğu Kırım mirzâlarından olan bir zümre, Kırım Hanlığı'nın, Osmanlı Devleti'nden tamamen bağımsız bir hükümete ve siyasete sahip olursa, bu harplerin dışında kalabileceğini düşünüyordu. Bu konuda Yedisan Nogaylarının hareket hattı örnek gösteriliyordu. Bâb-i Âlî'nin, 1736'da olduğu gibi, hanı Kırım'dan uzaklarda Tuna boylarında tutmuş olması ve Kırım'a yeterli derecede para ve asker yardımı göndermemesi ve nihayet Tuna üzerinde son Osmanlı bozgunları, Ruslar ile uzlaşma taraftarlarını kuvvetlendiriyordu. Bunların bir anlaşma sağlamak için Moskova ile temasa geçtikleri hakkında haberler gelmekteydi.[1]

Bu esnada Rumeli'deki Giraylardan Mesud Giray'ın kendi başına, o tarafta kalmış Kırım askerini toplayarak Bükreş tarafına hareket etmesine, padişah tarafından izin verilmesi de hanlık hukukunun çiğnenmesi olarak kabul edildi.

Kırımlılar hakkında tarafsız olmayan Kırım'daki Osmanlı ordusunda defter emini vekili Necati Efendi, Rusya ile uzlaşma girişimine bizzat II. Kaplan Giray'ın önayak olduğunu iddia ederse de,[2] bu doğru görünmüyor.[3] Herhalde Kaplan Giray, Rus istilasını karşılamak için Kırım'da esaslı savaş hazırlıkları yapılmasını ve İstanbul'dan yardım gönderilmesini zorunlu görüyordu.[4] Bir taraftan Kalmukları Ruslardan ayırmaya çalışırken, diğer taraftan acele para yardımı yapılması hakkında padişaha kesin bir ifadeyle yazılmış bir mektup gönderdi.[5] Kırım seraskeri İbrahim Paşa da bunu tümüyle onaylıyordu. Fakat İstanbul'da II. Kaplan Giray'ın azline karar verildi (1184 Şâbân = 1770 Kasım-Aralık) ve yerine eski han III. Selim Giray gönderildi. Mirzâlar ses çıkarmadılar ve Kaplan Giray, gelen kalyona binerek İstanbul'a gitti. Çiftliğinde oturmasına izin verildi. Orada 1185 Rebiü'l-âhiri'nde (1771 Temmuz-Ağustos) 32 yaşında vebadan öldü ve Subaşı Köyü Camii'nin yanında gömüldü.

VI
KIRIM HANLIĞI KADI SİCİLLERİ, YARLIKLAR VE BİTİGLER

Yeni Keşfedilen Yazılı Kaynaklar*

Kırım'ı istila eden Rus ordularının hanlık merkezi Bahçesaray'da Kırım Tatar kültürüne ait eserleri, bu arada kütüphaneleri ve arşivleri kasten yaktıkları biliniyor. Fakat yine de bazı arşiv koleksiyonlarının ve kitapların bu tahriplerden kurtulup günümüze kadar geldiği anlaşılıyor. Bu kalıntılardan, St. Petersburg'da Etnografya Müzesi Türk–Tatar bölümünde, Kırım kadı mahkeme sicillerinin saklandığı uzun zamandan beri biliniyorsa da bu arşiv üzerinde şimdiye kadar esaslı bir araştırma yapılamamıştır. Bu belge koleksiyonunu St. Petersburg'da görmüş olan rahmetli Prof. Bekir Çobanzâde, *Okuv İşleri* dergisi no: 4-5'te yayınladığı "Okuv İşlerinde Ameliyat ve Nazariyat: Leningrad'da Kırım Hazineleri" adlı yazısında bu arşivden kısaca haber vermiştir. Koleksiyonun I. cildinin kapağındaki notu Çobanzâde olduğu gibi nakleder. Bu not şöyledir: "Kırım hanları zamanında toprak tasarrufu belgelerine ait olup Arapçaya çevrilmiş olan eski Tatar Kadıasker Defterleri." Çobanzâde, haklı olarak bu notta yapılan yanlışları düzeltmiştir. İlkin, bu belgelerin dili Arapça değil, Osmanlı Türkçesidir. İkincisi, toprak tasarrufundan ziyade, bu gibi kadı sicillerinde gördüğümüz her çeşit hukukî sorunla ilgili hüccet, senet ve ölenlerin terekelerini içerir ve yer yer kadılık işlerini ilgilendiren han yarlıg-ferman-

* Bu kısmın ilk yayını: Halil İnalcık, "Kırım Hanlığı Kadı Sicilleri Bulundu", *Belleten*, LX/227 (1996).

larının kopyalarını verir. Yazar, bu belgelerin hanlık döneminin kanunları, idarî, hukukî kurumları, o dönemin siyasî, içtimaî ve iktisadî hayatı üzerinde kesin bilgiler sağladığını işaret eder ve üç belgenin tam metnini verir. Çobanzâde'ye göre kullanılan dil, o zaman hanlık dîvânında kullanılan dil, yani Osmanlı dîvân dilidir. Çobanzâde'nin ifadesinden anlaşıldığına göre, o zaman Kırım'a ait bu ve başka materyaller (mesela Hüseyin Kefevî'nin *Râznâme* adlı eseri) St. Petersburg'da *Etnografya Müzesi*'nin Türk–Tatar bölümünde saklanıyormuş.

Kırım Hanlığı'na ait bazı belgelerin, Kırım'da Gaspıralı Kütüphanesi'nde saklı bulunduğunu, Dr. Hakan Kırımlı'dan öğrenmiş bulunuyordum. 1994 yılının 16-21 Mayıs günleri Kırım'ı ziyaretim sırasında adı geçen kütüphaneye gittim.[1] Kütüphane Müdürü Sayın Naciye Tairova bana 61 ciltlik koleksiyonu gösterdi ve bunların üzerinde çalışmam için hiçbir yardımı esirgemedi. Bu 61 cilt, orijinalleri değil, tarih sırasıyla yapıştırılmış fotokopilerini içeriyor; fotokopiler genellikle iyi okunur durumda. Naciye Tairova'nın anlattıklarına ve sonradan mektupla verdiği bilgilere göre, koleksiyonun Gaspıralı İsmail Bey Kütüphanesi'ne gelmeden önceki serüveni şudur: İkinci Dünya Savaşı'ndan önce, koleksiyon Yalta Şark Müzesi'nde *Krimski Naučno-Issledovatel'skiy*'nde (Kırım Araştırma Enstitüsü) saklanıyormuş. Kırım Devlet Arşivi Müdürü Stepanova Antonina'nın anlattığına göre, Mayıs 1944'te Kırım Tatarlarının toptan sürgün edilmesiyle beraber, Tatarlara ait her çeşit kültür kalıntılarının da yok edilmesi için gizli bir emir gönderilmiş; o zaman koleksiyon, Kırım Devlet Arşivi'ne getirilmiş. O dönemden 1992 yılına kadar kutular içinde bu arşivde saklanmış. 1992'de Arşiv Müdürü Antonina, ciltlerin kaloriferci tarafından ocağa atılıp yakıldığına tanık olmuş ve yakılmadan kalan ciltlerin Kırım Müzesi'ne verilmesini sağlamış. Ancak müze idaresi, prensip olarak müzede yalnızca bu gibi belgelerin kopyalarını değil, orijinallerini saklamayı benimsediğinden bu fotokopi ciltleri, Müze Müdürü Enver Abdullayev'in tavsiyesi üzerine, yeni açılan İsmail Gaspıralı Kütüphanesi'ne verilmiş. Böylece, 1992'de koleksiyon bu kütüphanenin malı olmuş.

Ünlü Rus oryantalisti V.A. Gordlevskiy'nin bir makalesinde haber verdiği[2] başka bir tarih hazinesi, ihtimal bugün Yalta Mü-

zesi'nde araştırmacısını beklemektedir. İkinci Dünya Savaşı'ndan önce Kırım'ın incisi bu güzel şehirde bir Şark Müzesi varmış ve müdürü Yahya Kemal Bey adında bir Kırımlı imiş. Ne var ki müzenin ortadan kaldırıldığı, kitaplarının da kutular içinde Rus Müzesi'ne götürüldüğü biliniyor. Gordlevskiy'nin bildirdiğine göre, burada çok değerli yazmalar saklanıyordu. Aydar (Haydar) Emirov'a göre, belki de bu hazine hâlâ oradadır. Yazık ki Yalta'ya gidip bunları araştıracak zamanım olmadı.

Gaspıralı Kütüphanesi'ndeki vesika koleksiyonuna gelince, resmî yazıda 72 defterden söz ediliyorsa da bugün koleksiyonda 5-7, 12, 39, 41-43, 50, 63, 69-70 no'lu ciltler eksiktir ve kütüphanede yalnızca kalan ciltlerin fotokopileri mevcuttur. Eksik ciltler belki kalorifer kazanına gitmiş olanlardır. Ukrayna Akademisi *Institute of Oriental Studies* üyelerinden Dr. Victor Ostapchuk, bu koleksiyonun bir mikrofilm kopyasını Ukrayna Arşivi için aldığını ve bir kopyasını da Bilkent Üniversitesi Kütüphanesi'ne göndereceğini bildirmişti.[3]

Koleksiyonun ilk ve son cildini incelediğimizde, belgelerin, 1. cildin ilk belgesinin Ramazan 1022/Ekim 1618 tarihinden 72. cildin son belgesinin tarihi olan Cemâziyelâhir 1163/16 Mayıs 1750'ye kadar 132 yıllık dönemi kapsamakta olduğunu görmekteyiz. Bu arada, 1018/1609 yılına ait yarlıglar da kopya edilmiştir. St. Petersburg'daki asıl koleksiyonda öteki yıllara ait orijinal ciltler de mevcut olabilir.[4] Biz orijinal koleksiyonun bulunup incelenmesini bekleyerek, elimizdeki bu 61 cilt fotokopi üzerinde birkaç gün içinde yaptığımız hızlı taramada ilginç görüp kopya ettiğimiz belgeleri, koleksiyonun önemini anlatmak üzere burada yayınlamaktayız.

Bazı Sicil Defterlerinin Mukaddimeleri

قد وقعت هذه الصكوك والسجلّات فى نوبة تراب اقدم العلماء العظام
ابو السعود بن محمود القاضى بباغچه سراى المحروسة فى عصر سليم كراى خان
ابن بهادر كراى خان خلدالله خلافته الى انقراض الدوران سنة ثمانين و ثمانمائة
والف من الهجرة النبوية عليه افضل التحية تحريراً فى اوائل شهر جماذى الاولى
توكلى على خالقى عفى عنه العافى بمنه وكرمه العافى
محكمة متعلقة ناحية سجلاتيدر سلفمز مصطفى افندى وفقيرك تبلّى وقتلرنده
تدوين اولنمشدر

24 numaralı defter, v. 1

فى زمن ..... مراد كراى خان ابن مبارك كراى سلطان ابن سلامت كراى خان ..... ابراهيم المبتلى بقضاء قره صو .... فى غرة شهر رمضان المبارك لسنة ١٠٩٤

(s. 1)

قد سوده ....فى زمن .... حاجى كراى خان بن قريم كراى سلطان ابن سلامت كراى خان .... عبد العلام المبتلى بقضاء قره صو المحمية قد وقع الضبط و التحرير فى يوم خامس عشر من شهر صفر الخير لسنة خمس وتسعين والف من هجزة من له العزو الشرف تمم بالخير لسنة ١٠٩٥ خلافة حاجى كراى خان ادام الله عمره لسنة ١٠٩٥

(s. 86)

.... فى زمن سليم كراى خان ابن بهادر كراى خان .... فى نوبة .... احمد المبتلى بقضاء قره صو فى غرة محرم ١٠٩٦

وقعت هذه الصكوك المرعية والسجلات الشرعية فى نوبة العالم الفاضل السيد عارف افندى القاضى بالجند المنصور الخانى وفى سلطنة اكرم الخاقان سليم كراى خان ابن بهادر كراى خان ابدّالله تعالى عمره ودولته الى انقراض الدوران لسنة تسع وتسعين والف من غرة جماذى الاولى

25 numaralı defter

اعوذ بالله من الشيطان الرجيم بسم الله الرحمن الرحيم رب يسّر ولاتعسّر رب تمم بالخير قد وقعت هذه الجريدة الشرعية والصكوك المرعية فى نوبة اضعف العباد فتح الله القاضى بباغچه سراى المحروسة عفى عنه العافى وفى سلطنت اشجع الزمان السلطان ابن السلطان ارسلان كراى خان ابن دولت كراى خان ابّدالله دولته الى انقراض الدوران جرى ذلك وحرّ فى اليوم التاسع من جماذى الاخر سنة ثلث وستين ومائة والف

72 numaralı defter, v. 1

Belgeler

1-2. Bir At Hırsızlığı Davası

ÖZET: Yılkıcı Ortan (?) Odkan, Koşay oğlu Kulbeği'ne ait Gök Alabaşlı atın bir yıl önce sürüden çalınmış olduğunu, sonra atı Divan Köyü'nden Osman elinde bulduğunu, sahibinin atı kendisinden isteyeceğini ifade ederek atın kendisine teslimini istiyor. At getiriliyor, davacı da getirilenin o at olduğunu söylüyor. Osman'a sorulduğunda, ben bu atı Divan Köyü'nden Haydar Gazi'den karşılığında bir at verip aldım, ayrıca bana on flori verecekti, bundan başka bilgim yoktur, yanıtını veriyor. Bunun üzerine at çobanından kanıt isteniyor. İki kişi onun iddiasına tanıklık ediyor, Şeriat kurallarına uygun olarak yapılan bu tanıklık üzerine kadı atın at çobanına verilmesine hükmediyor ve atın ona verildiği sicile yazılıyor.

YORUM: At sahibi seferdedir, giderken atını bakmak üzere yılkıcı Ortan'a bırakmıştır. Yılkıcı, at sürüsü sahibi Hacı Ahmed Ağa'nın yılkıcısıdır. Kırım Türk–Tatar yüksek sınıfının en önemli serveti at sürüleridir. Hacı Ahmed Ağa'nın bir at sürüsü vardır ve sefere gidenlerin atlarını da saklamak üzere sürüsüne almaktadır. *Gök Alabaşlı* adı verilen çalınmış at, besbelli bir cins attır, değerlidir. Davalı atı kendisinin çalmadığını, köylüsü Haydar Gazi'den aldığını iddia ediyor. Bu zat, Divan Köyü'ne adını vermiş önemli bir kişi olmalıdır. Her ne ise, kadı, tanıkların tanıklığı üzerine atı yılkıcıya geri verdiriyor.

1

خانلق كتابدن قانون بو على سينا الحاج شيخ افندى [يه] ويريلوب غفلت اولنميه ديو كتب اولندى

2

حاجى احمد اغا ييلقيجيسى اورتان اودقان بن عبدالله مجلس شرعده ديوان كويندن عثمان بن باق نام كمسنه محضرنده تقرير كلام ايدب نهر صالغيرده چاچاينككى جماعتندن قولبكى بن قوشاى نام كمسنه كندو ملكندن اولان اله اياق قلعه سى تربيه سندن طوغمش كوك اله باشلى آتن بكارعى ايچون ويرمش ايدى يلقيدن كچن سنه سرقة اولنمش ايدى مزبور قولبكنك مزبور كوك اله باشلى آتن اشبو عثمان النده بولدم بالشرع طلب ايده‌رين مالكى بنم حفظمده ايكن سرقة اولنمغين بندن طلب ايده جكدر حالا غزاده در بن طلب ايدرين سؤال اولنسون ديومزبور وصفلو عثمانده اولان آتى احضار ايتديروب اشبوآتدر ديودعوى ايتدكده مزبور عثماندن سؤال اولندقده اشبوآتى مزبور قرية ديواندن حيدر غازى بن محمد شاه ديوانه بر آت ويروب اول بكابو آتى ويردى واون فلورى دخى ويرجك ايدى بوندن غيرى نسنه بلمزين ديو مدعاى سالف الذكرى انكار ايديجك مدعئ مزبور اورتان اودقاندن مدعاسنه موافق بينه طلب اولندقده جماعت چاچا ينككدن نورى بلى بن جانباى وجماعت قوكراتدن محمد صوفى بن اخمار حافظ مدعاى مزبوره موافق اداء شهادت شرعيه اتدكلرنده شهادتلرى حيز قبولده واقعه اولوب مزبورات مزبور عثمان الندن اليويريلوب راعى مزبور اورتان اودقانه تسليم ايتديرلدوكى غب الطلب كتب اولندى تحريراً فى التاسع والعشرين من رمضان المبارك سنه اثنين وعشرين والف

شهود الحال : عثمان يازيجى هاشم افندى عبد الجبار ابن سفر خليفه المؤذن خسرو بن عبدالله وغيرهم

3. Canbek Giray Han'ın Yarlığı, 1612 Nisan (c. I, v. 22)

جانبك كراى خان سوزم

قدوة القضاة والحكام عمدة الولاة الاسلام بالفعل كوزلو افنديسى وقره صو افنديسى وفرحكرمان قاضيسى وقرم افندسى وساير قضاته باسرهم اعلام يرليغ شريف اولدركه قضالركوزده كندكوز اولميوب سجل و حجتده ورسم قسمتده حدمحدوددن زياده تعدى اوزره حركت ايدنلرى استحدام ونائب ايلدكلركوز مسموع شريفمز اولوب بيوردم كه من بعد نفس قضاكوزده بالذات كندكوز مصالح مسلمينه مقيد اولوب كندكوز اولمدقجه اهل علم وصاحب حلم وكتب سجلات وقسمت خصوصلرنه رسوخ اوزره اولنلرى استخدام ايده سز وزياده تنبيه ايدوب سجله سكز اقچه وصورتنه اوتوز ايكى اقچه وقسمت مواريثده قرقده بردن بر اقچه زياده الميوب محضريه دخى بيله حساب اولنه بوندن [غيرى] يافته اقچه سى ديو اليه لر وعتاق نامه يه برغروشدن زياده اليه لر و وجه مشروح اوزره نائبلركوزه محكم تنبيه تأكيد ايده سز وكندكوز دخى تحت قضاكوزده اولان فقرا ايله منوال مشروح اوزره معامله ايده سز ورسوم وعوايدده تعدى ايلميه سز شويله كه ذكراولنانلدن زياده فوق العاده رسومدن و عوايددن طمع خامه دوشوب تعدى اولنه سبب عزلكز بيلوب اكا كوره اجراى شرع شريفده مجد وساعى اولاسز نايبكزايتدكلرى محضا كندكوزه عايد اولوب كنديلركوز مؤاخده اولورسز نائب بهانه اولمق احتمالى يوقدر منوال مزبوردن نائبك تعديسى دخى موجب عزلدر شيله بيله سزبو مقوله كمسنه لرى استخدام اتميه سز قضا كوزه كندكوز مقيد اوله سز و مرسوماتدن (موهرياتدن) وحكم اولنانلدن مطلقارسم ديو [نسنه] اليه سز و نائبلركوزه تنبيه ايدوب بهره الدرميه سز همان سجل اقچه سى صورت اولورسه صورت سجله اوتوز ايكيدر بوندن زياده اتميه و وصيت و وقف و بدل اقچه لرندن دخى رسم سجل ديو بر حبه اليه سز والدرميه‌سز ونايبكز ايده سبب عزل بيله سز اكاكوره مقيداوله سز شويله بله سز ديو يرليغ شريف ويرلدى تحريراً فى اواخر صفر المظفر سنه ١٠٢١

ÖZET: 1021 Safer sonları/1612 Nisan sonlarında Gözleve (Közlev), Karasu, Ferahkerman, Kırım ve öteki kadılıklara gönderilen bu yarlıgda, mahkemelerde kadıların halkın işlerini nâiblerine bıraktıkları ve bunların sicili, hüccet ve resm-i kısmet harçlarını haddinden ziyade aldıkları belirtildikten sonra kadıların işleri kendileri görmeleri, nâib kullanmak gerektiğinde bilgili ve insaflı kimseleri seçmeleri emredilmekte ve alınacak resimlerin hadleri saptanmaktadır. Buna göre resimler:

Sicil için	8
Sûret için	32
Kısmet-i mevâris için	kırk akçada 1 akça
Itâknâme için	1 kuruş

Bu resimlerden başka, fazladan *muhziriye* ve *yafta akçası* adıyla para alınması yasaklanmıştır. Hükümlerden ve mühür gereken belgelerden resim alınmaz; vasiyet, vakf ve bedel akçası da resimden muaftır. Bu emre aykırı olarak fazla resim alan kadıların azlolunacağı bildiriliyor. Nâiblerin davranışlarından kadılar sorumludur.

Sicil: Bugün noterlerin yaptığı hukukî tescil işidir.

Sûret: Mahkeme defterine kayıtlı sicilin kopyası istenirse ayrıca resim verilir.

Kısmet-i mevâris: Mahkeme yoluyla yapılan miras taksiminde akça üzerinden değerlendirilen mallar ne kadar bir yekûn tutarsa bunun kırkta biri resim olarak alınır.

Muhziriyye: Miras taksiminde ilgilileri mahkeme huzuruna çıkaran muhzır için ayrıca bir resim istenmesi âdet olmuşsa da bu yasaklanmıştır. Keza yasaklanan yafta akçası miras taksiminde verilen belge için alınan bir resim olmalıdır.

Mahkeme defterlerine kaydolunan vasiyet ve vakıfdan resim alınmaması emrolunmuştur.

YORUM: Bu yarlıgı gönderen I. Devlet Giray Han'ın torunu II. Canbek (Canibeg) Giray Han 1610-1623, 1624 ve 1627-1635'te üç defa Kırım tahtına çıkmıştır. Yarlıg, 1612 Nisan tarihi taşıdığına göre ilk hanlığa aittir. Mahkemede kadı tarafından alı-

nan resimler, gerek Kırım'da gerekse Osmanlı İmparatorluğu'nda halkın en çok sızlandığı konulardan biriydi. Hükümdarların halka adil görünmek amacıyla bu gibi resimleri bir düzen altına almak için kanunlar çıkardıklarını ve bazen son derece sert önlemlere başvurduklarını biliyoruz. Yıldırım Bayezid'in kadıları bir evde toplayıp yakmak istediği hakkında, anonim *Tevârîh-i Âl-i Osman*'da bulunan halk rivayeti bu bakımdan ilginçtir. Osmanlı padişahlarının kadıları teftiş için vilayetlere gönderdikleri müfettişlerin raporları Topkapı Sarayı Arşivi'nde ortaya çıkmıştır. Mahkeme resimlerini düzenlemek üzere Fâtih Mehmed, Kanunî Süleyman ve I. İbrahim tarafından çıkarılmış kanunlar tarafımızdan özetlenmiştir.*

Bu gibi düzenlemelerin, özellikle, hükümdarların kamuoyunu kazanmaya muhtaç oldukları dönemlerde çıkarıldığını saptamaktayız. Osmanlılara öteki hanlardan daha çok tâbilik gösteren Canbek Giray Han, Kırım'da mirzâlara karşıt halkın sevgisini ve desteğini kazanma gereğini anlıyordu.

Bu yarlıgda kadıların işleri, atadıkları nâiblere bıraktıkları belirtiliyor. Kadılar, merkez kaza mahkemelerinde ve nahiyelerdeki mahkemelerde kendilerine vekil olarak nâib tayin ederlerdi. Bu nâibler, onlara karşı sorumlu olup hükümet karşısında onların davranışlarından yalnız onları atayan kadı sorumlu olurdu. Bilgisiz ve açgözlü nâibler adalet düzenini bozan başlıca sebeplerdendi. Çoğu zaman kadıların, fazla resim toplamakta onları kullandıkları da bir gerçekti. Halkı soymakta bunlar işbirliği halindeydiler. Evliyâ Çelebi, kadıların gelirinden söz ederken, her şehirde ve kasabada onların adaletle şu kadar, zulümle onun iki üç katı gelir topladıklarını kaydetmiştir. Canbek Giray'ın yarlıgı, kuşkusuz bu gibi kötüye kullanmaları önlemek için çıkarılmış kanun niteliğinde bir hükümdar emridir.

Bu yarlıgdan Kırım Hanlığı'nda efendi unvanı taşıyan büyük kadıların Gözleve, Karasu, Ferahkerman ve Kırım şehirlerinde bulunduklarını öğreniyoruz.

---

* "Adâletnâmeler", *Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, II/3-4 (1967), 78.

Bu hanlık yarlığında belirlenen mahkeme resimleriyle I. İbrahim (1640-1648) zamanında Osmanlı mahkeme resimleri karşılaştırıldığında:

	Osmanlı (akça olarak)	Kırım
Sicil	12	8
Sûret	32	25
İtâknâme	66	1 guruş (125 akça)
İmza	12	-

4. Gazi Giray Han Yarlığı, 1609 Haziran (c. I, v. 83)

بویرلیغ بلیغ سعادت تبلیغمز الوب تورغان عمومك لورکان (؟) عبدی اغا وجانم ورمضان وحمزه وبالی ودیکر بالی و محمد و مصطفی واحمدبیك وسفربیك وغیر بیوك وکوچك وعلی بك وبراق کوله اهالیسندن عموما اعیانی بوندن اسبق درسعادتمه کلوب صاری قیاساکنلرندن دعاکویلریمز دن یعقوب شیخ وحاجی محمد خلیفه و غیریلرندن شکایت ایدوب خلاف شرع وخلاف قانون قیونلریمزدن هر قوزی قیوندن قیون باشنه برر اقچه قیون حقی الق استرلر قانون اوزره ششلك ویرردك زیاده بر نسنه ویرمزیدك بدعت سیئه احداث ایدوب بزی رنجیده ایدرلر زمان عدالتکزده اولماسون رفع اولنماسن رجا ایدروز والاّ ظلم صریحدر و بدعتدر دیو اظهار تظلم اتدوکلری باعثدن بدعت سیئه اولدوغی معلوم پادشاهانم اولغین مجدداً امرشریفم ویردوم وبیوردومکه بالفعل قاضی عسکریمز اولان اعلم العلماء وافضل الفضلاء عبدالله افندی زید فضله اشبو حکم شریفم سجل ایدوب شرع شریف طرفندن دخی مؤکد صورت سجل ویروب ششلکدن زیاده بر اقچه وبر حبّه بر نسنه ویرلیه اول بابده براق الّی و اوتوز سکاننك قیونلرینه وجمیع قیونلردن زیاده قیون حقی طلب اولنمیه بو دیارده قیون حقی اولمدوغی بالذات کندی معلومزدر برخان زماننده اولنش دکلدر بزوم زمانمزده دخی اولمزدر هرکیم احداث ایدرسه کندوسنه ایودکلدر بروجهله وبرطریقله قیون حقیچون درسعادتمدن یرلیغ النورسه عمل اولنمیه اشبو امرشریفمله عمل اولنه هرکیم مخالفت ایدرسه حقندن کلنور شویله بله لر علامت شریفمه اعتماد قیلالر تحریراً فی اوایل شهر ربیع الاول سنه ثمان عشرة والف

بمقام باغچه سرای

ÖZET: Barak-Köle Köyü ileri gelenleri hanlık dîvânına gelip koyun ve kuzu başına bir akça *koyun-hakkı* alınmasından şikâyet ederler. Evvelce âdet olarak yalnız (sürü başına) bir şişlik [şişek?] verilir, başka bir şey verilmezken, Sarıkaya'dan ulemadan Yâkub Şeyh ve Hacı Mehmed Halife ve başkaları koyun başına bir akça

almak isterler. Halk bunun Şeriat'a ve kanuna aykırı bir bid'at olduğunu ileri sürerek kalkmasını ister. Bunun üzerine han bu yarlığı Kadıasker Abdullah Efendi'ye göndererek şişlik'ten başka hiçbir şey verilmemesini emreder ve böyle bir vergi alınmasını kesin biçimde yasaklar; almak isteyenlerin cezalandırılacağını ilan eder. Yarlığ Kadıasker tarafından mahkeme defterine tescil olunacak ve isteyene bundan bir kopya verilecektir.

YORUM: Kırım'da, Osmanlı ülkesinde olduğu gibi, koyun hakkı olarak koyun başına yarım veya bir akça vergi alınmasına kalkışılmıştır. Kırım'da eskiden beri yalnız bir şişlik verilirmiş (burada şişlik, Osmanlıcadaki şişek, yani iki yaşındaki koyun olmalıdır). Mogol vergi sisteminde böyle bir vergi vardı. Osmanlılarda *koyun resmi* ve başka adlar altında 15. yüzyılda üç koyuna bir akça, 16. yüzyılda iki koyuna 1 akça, daha sonra bir koyuna bir akça olarak koyun vergisi alınagelmiştir.* 16. yüzyıl sonlarında Kırım'da II. Gazi Giray (1588-1596) ve halefi Canbek Giray dönemlerinde Osmanlı kurumları, âdetleri, özellikle ulema vasıtasıyla hızla yayılmaktaydı.

Vergi sorunu, yerleşmiş âdetleri ve çıkarları ilgilendirdiğinden tabii sert tepki doğurmaktaydı. Köylerde Tatar ileri gelenleri, bunların arasında hanlık sarayı hizmetlileri ağa ve beyler bu tepkide önde gelmektedirler. Vergi, zulüm ve bid'at olarak protesto edilmektedir. Şeriat'a ve kanuna aykırı olduğu doğru olmasa bile (koyun resmi örfî, yani devletin koyduğu bir vergidir), haklı çıkmak için yine de meşrûluğun temeli sayılan bu iki hukukî esasa başvurulmaktadır. Han, şikâyetleri tümüyle haklı bularak "bu diyarda koyun hakkı olmadığı bizzat kendi ma'lûmumuzdur, bir han

* Osmanlılarda eski kanunlarda *koyun-hakkı, koyun resmi, koyun bacı, koyun âdeti, kovun degüri* adı altında anılır. Fâtih kanunnâmesinde üç koyuna 1 akçadır. 16. yüzyılda çoğu yerde (Ö.L. Barkan, *XV. ve XVI. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğunda Ziraî Ekonominin Malî ve Hukukî Esasları. I. Kanunlar,* İstanbul, 1943, 1528 tarihli Kütahya Kanunu: 24 m. 5; Nigebolu, Kanunî dönemi. 269 m. 13; Kayseri 1500, 57 m. 6) iki koyuna bir akça alınırdı. Sefere gitmeyen Kocacık Yörüğü üç koyuna bir akça verir. Mogol âdeti Anadolu'da devam etmiş görünmektedir. Sürüden *yatak resmi, yaylak resmi* veya *kışlak resmi* olarak bir koyun alınır. *Yaylak resmi* ve *kışlak resmi* bir timara dışarıdan gelen 300 koyunlu her bir sürüden bir koyun olarak alınır. Zülkadirli beyleri bayramda her sürüden bir koyun alırlarmış. Osmanlılar bunu kaldırdılar (Barkan, Bozok: 128 m. 44). Üç yüz koyun bir sürü sayılır (Barkan, 1584. 50 m. 10).

zamanında olmuş değildir, bizim zamanımızda dahi olmazdır, her kim ihdâs ederse kendüsine eyi değildir" diye kesin bir dille vergiye karşı olduğunu ve kaldırdığını ifade etmektedir. Hanın, yarlığı kadıaskere gönderilip onun sicillerinde tescil olunmasını istemesi bunun bir kanun sorunu olmasındandır. Osmanlı idaresinde devlet kanun ve tüzüklerini uygulamada kadılar sorumluydular. Kanun sicile yazılır ve özel kişiler istediğinde kadının resmî onayı ile kendilerine bir suret (kopya) verilirdi.

5. Yer Anlaşmazlığı Konusunda Kadı Hükmü (c. 1, v. 3)

اولدركه جماعت اص اهالى سيله منای اهاليسنك ير خصوصنده نزاعلری اولوب خان حضرتلرينك امر شريفی ايله ازرنه وارلدقده منای اهاليسندن باشليق قوشای بن آق چوره و جارلغاش بن قولبكی وسايرلری جماعت اص اهاليسندن تورمش بن كوچك واسن چوره بن مصطفی وسايرلرين احضار ايدوب اقای محمد افندی تعيين ايدن سنوردن ماعدا ايكی طرفنده ايكی قطعه ير دخی بزم ملكمزدر بو اص غصباً برقاچ [يلدر] ضبط ايدوب اكمشدر سؤال اولنسون ديدكده اص ادملرندن سؤال اولندقده انكار ايله جواب ويرجك مسفور منای اهاليسندن بينه طلب اولندقده جماعت قپچاقدن تمربن موسی و جماعت مونيراحافظدن شعبان بن دوين وجماعت جوندلايدان اقمدد صوفی ابن جان توغان حاضرون اولوب ديدلر كه اشبو ايكی طرفده اولان ارض شرقاً اسمعيل جك اودرسنه منتهی وغرباً طريقه منتهی اشبو حدود ايله محدود ارض منای اهاليسنك ملكی در حسام افندی حكم اتمشدر بزلر شاهدلريز شهادت دخی ايدريز ديجك شهادتلری بعد التزكيه قبول اولنوب منای اهاليسنه حكم اولندی تحريراً فی شهر جماذی الاولی سنه اثنين وعشرين والف

شهود الحال : عبدالله افندی الواعظ قريهٔ چركز عبدالغازی الامين قريهٔ قوكرات اسن قول بن دلی صوفی عيسی صوفی بن اقمات قريهٔ اسماعيل مصطفی صوفی امين اقنجی قريهٔ چركز

ÖZET: As cemaatiyle Manay ahalisi arasında tarla konusunda süren anlaşmazlığın çözülmesi için hanın emri üzerine kadı, iki tarafın temsilcilerini mahkemeye çağırıp tanıkları dinledikten sonra sınırın iki tarafında iki kıta yerin Manay ahalisine ait olduğuna hükmediyor.

YORUM: Çok eski bir Kafkas halkı olan As cemaati bir klan olarak görünüyor. Bu tarihte bunlar Kırım Tatarı ile kaynaşmış Müslüman bir halk olmakla beraber ayrı etnik bir cemaat birliğini koruyor. Taşıdıkları adlar Küçük Oglan, Turmuş, Mustafa oğlu Esen Çora ilginçtir. Gerek As gerek Manay halkının tarım yaptıkları açıktır. İlginç olanı, toprağın, cemaatin toplu ortak mülkiyetinde gösterilmesidir. Belgede iki başka cemaat, Cemaat-i Kıpçak ve Cemaat-i Cundlaydan diye anılmıştır. Tanıklar arasında Çerkes Köyü vaizi Abdullah Efendi, yine aynı köyden Mustafa Sofi, Kongrat Köyü'nden Abdülgazi anılmaya değer.

6. Navlun Ücreti İbrası (c. 1)

محروسهٔ کفه ده کول جامعی محله سی ساکنلرندن احمدبیك ابن نصوح الجندی محروسهٔ طربزون ده اشاغی حصارده بازار قپوسی مسجد محله سی ساکنلرندن درکاه عالی یکچریلرندن رئیس سفینه اسحق پاشا بن حسین ایله مجلس شرعه حاضران اولوب اشبو اسحق باشه بر شایقه کمیسنه نولن ایله طوز تحمیل ایدوب طرابزونه کوندرمش ایدم مزبور طوزمی حقلشوب حالا اسحق پاشه ده برحبه علاقه‌م قالمدی دیو بالطوع الصاف اقرار واعتراف ایدوب بالمواجهه مزبور اسحق باشه مزبور احمدبیکك جمیع کلامن تصدیق ایدوب ماهو الواقع علی وقوعه قید اولندی تحریراً فی ۲۸ ربیع الاول لسنة احدی وعشرین والف

شهود الحال : مولوی افندی ابن رجب جعفر باشه ابن عبد الله
محمدبیك ابن عبدالله من طربزون سرور بن عبدالله المحضر

ÖZET: Kefeli sipahi Ahmed Bik, gemi kaptanı Trabzonlu yeniçeri İshak Beşe'nin şaykasıyla Trabzon'a tuz göndermiş, aralarındaki navlun anlaşmasına göre hakkını aldığına dair sicil.

7. Darbhaneye Teslim Edilen Gümüş Çubuklarla İlgili Güvence (c. 1)

ضربخانه اوستنده اولان یهودی هارون ولد یاقو مجلس شرعه کلوب خلقدن ضربخانه یه ضرب ایچون کومش ویرن الحاج فرح بالی ومحمد ومحمد الحاج سید موسی ولدارسلان ومراد ولد بو یاجی و اوك ولد مهب اوراهم ولد براخه وغیری ایله حاضرون اولوب ضربخانه باغچه سرایدن کوزلوه قالقمغه فرمان پادشاهی اولمش اشبورنجبرلرك ضرب ایچون ویرلمش المده درت یوزطقسان ایکی چبوق کومشلری واردر واستاد النده دخی بر مقدار کومشلری واردر مزبوره ٤٩٢ چبوق اندن غیردر کوزلوده مزبورونك حقلرین تسلیم ایده رین دیو مقر اولوب و مزبورون دخی تصدیق ایدوب ما هوالواقع قید اولندی تحریراً فی اواسط جمادی الاولی لسنة ١٠٢١

شهود الحال : محمد چلبی [امین] ضربخانه احمد چاوش ابن عبدی خواجه
پرویز بن عبدالله غیرهم

ÖZET: Han'ın emriyle darbhânenin Bahçesaray'dan Gözleve'ye kalkması üzerine bazı Yahudilerin para basımı için darbhâneye verdikleri 492 adet gümüş çubuğu ve usta elindeki gümüşler üzerindeki haklarının darbhâneye bakan Yahudi Harun tarafından Gözleve'de verileceği hakkında güvence veren bir sicil.

8. Bir Hibe ve İvaz İşleminin Kaydı (c. 1, v. 5)

شکر یازیجی ابن محمد عبدالجبار المؤذن ابن امّ سفر

قلعه یهودی لرندن اولان الیا یهودی ولد زرع یهودی و اورام یهودی ولد براها یهودی مجلس شرعه حاضرون اولوب مذکور الیا مرقوم اورام محضرنده تقریر کلام ایدوب برقطعه ملك خاصم اولان ارض که قبله طریق عامه منتهی وشرقاً انایم چشمه سی وشمالاً نفس نهره منتهی وغرباً محمود چلبی باغچه سنه

منتهی [در] ذکر اولنان محدود بر قطعه ارضی مشار الیه اورامه هبهٔ صحیح ایله هبه ایلدم اولدخی حالیا سب بلعقار ایله قبض ایلدی بعد الیوم بنم ملکمدن چقوب اورام ملکنه داخل اولوب ارض مرقومه عوض مزبور اورام بکا بر تللی خاره قماش برطونلق قریمزی کچه ورب بن دخی عوض مرقومی الدم دیدکده المزبور اورام دخی الیا المرقومك بالمواجهه جمله کلماتنی تصدیق و جمله اقوالنی تحقیق ایدیجك بالطلب قید سجل اولندی تحریراً فی ١٦ ربیع الاخر سنه ١٠٢٢

ÖZET: Yahudi İlya, Yahudi Avram'a bir araziyi kendi toprağı gibi (*sâhibü'l-'akâr*) kullanılmak üzere hibe ediyor ve karşılığında bir telli hare kumaş ile bir elbiselik kırmızı yünlü kumaşı ivaz olarak alıyor. Bu işleme dair sicil.

9. Eflaklı Bir Esirin Âzâdlık Davası (c. 1, v. 10)

مرحوم مرقوم محمد اغانك ابناء کباری مزبورون حسن ویونس ومرتضی واولاد صغاری وصیلری مزبوران الحاج حسین وحضر باشه وبیوك قزلری وزوجه سی و کیللری مزبور عمر چلبی والحاج علی ویونس محضرلرنده کنعان نام افلاق الاصل غلام تقریر کلام ایدوب مرحوم غازی کرای خان وفاتندن صکره افندم مرحوم مرقوم محمد استانبوله واردقده استانبولده بنی اعتاق اتمش ایدی وصکره استانبولدن ینه باغچه سرایه کلدکده مدبر اول دخی دیمش ایدی عتقم طلب ایدرم سؤال اولنسون دیوب ....

ÖZET: Mehmed Ağa sağlığında Gazi Giray Han'ın vefatından sonra İstanbul'a gittiğinde Eflak asıllı kölesini âzâd etmiş, Bahçesaray'a dönünce onu müdebber yapmış (yani belli bir hizmeti belli bir zaman içinde gördükten sonra özgür olmasını şart koşmuş). Mehmed Ağa ölünce köle, oğullarının (mirasçı olarak kendi üzerinde hak iddia etmelerini önlemek üzere) dava açıp âzâdlığını tescil etmek istiyor.

10. At Satışından Borç Üzerinde Uzlaşma (c. 1, v. 19)

قرية قوكرات ساكنلرندن الله قلى بن على حسن بن ياركلدى يه اتوز التونه

ÖZET: Kongrat Köyü'nden Allahkulu, Yargeldi oğlu Hasan'a otuz altına bir at satmış, dokuz altın peşin, kalanını seferden dönüşte ödemek üzere. Sefer dönüşü Allahkulu parasını almak için dava açıyor, on beş altına sulh oluyorlar.

11. Bir Borç Davası (c. 1, v. 20)

كفه ده جامع كبير محله سندن بالش چلبى مرحوم سلامت كراى خان حضرتلرينك قوللر اغاسى اشمحمد اغابن قراكوز الحاجك كتخداسى على قلج بن عبدالله مجلس شرعه احضار ايدوب مزبور اشمحمد اغاده اوچيوز فلورى حقم اولوب قرق بش فلوريسن نقدويروب ايكى يوز التمش فلوريسندن التمش فلورى يه ماجرى الاصل برشبان غلام وايكيوز فلوريسنه درتيوز عدد قيون بيع ايدوب .... جمادى الاول ١٠٢١

ÖZET: Kefe'de Câmiikebir Mahallesi'nden Baliş Çelebi, Selâmet Giray Han'ın Kullar-ağası İşmehmed Ağa'nın kethüdası Ali Kılıç'ı, alacağı 300 flori için dava ediyor; borçlu 45 florisini nakit vermiş. 60 florisi için Macar aslından genç bir köle ve 200 florisi için 400 koyun vermesi koşulu ile anlaşıyorlar.

12. Gazi Giray Han'ın Kızı Melek Sultan Hânî'nin Azametşah Mirzâ ile Nikâh ve Mehr Sözleşmesine Dair Sicili (c. 1, v. 58)

مرحوم و مغفور غازی کرای خان حضرتلرینك صلبیه سی ملك سلطان خانی جانبندن تزویج اتی یه وکالتی مؤید غازی بیك ابن پیر احمد وصفا بن سعدی شهادتلری ایله ثابته اولان تین محمد ویوان ابن اوکش ایله عظمت شاه میرزا ابن اسنی بیك جانبندن مشار الیها خانی یی تزوجه وکالتی شعبان بن یوسف وبای محمد بن کوستره شهادتلری ایله ثابته اولان بیرام علی بیك بن رجب مجلس شرعه حاضران اولوب مشارالیها ملك سلطان خانی یی مسفور عظمت شاه میرزایه وکیللری تزویج وتزوج ایدوب بیك فلوری وبیك غروش و بیك تنکه و بیك اقچه مهر مؤجل تسمیه ایلدکلری منوال مسفور اوزره نکاح عقد اولندوغی قید سجل اولندی

شهود الحال : الحاج حسین ابن ..... قاسم دده ابن عبدالله
منصور ابن بالی پرویز بن عبدالله وغیرهم

ÖZET: Melek Sultan Hânî'nin vekilleri Tin Mehmed ve Yavan'ın vekâletleri Gazi Bik ve Safâ tanıklığı ile saptanıyor; Esen Bik oğlu Azametşah'ın vekilleri Bayram Ali Bik'in vekâleti de Şaban ve Bay Mehmed'in tanıklığı ile saptanıyor; vekiller nikâhı kıyıyorlar ve Melek Sultan Hânî için bin flori, bin guruş ve bin tenge ve bin akça *mehr-i müeccel* tayin olunuyor.

13. Bir Mudarabadan Yani Ticaret Ortaklığından Doğan Bir Alacak Davası (c. 1, v. 86)

کفه سکاننندن درعدالت سپاهیلرندن ممی بن داود .... قضاء مانکوب مضافاتندن بالقلاغی سکاننندن یوریلی رئیس ولد دیمتری محضرنده اقرار صحیح و اعتراف صریح مرعی قیلوب قصبهٔ آق کرمانده یوسف خلیفه نام کمسنه یه علی طریق المضاربه قرق برعدد سکهٔ حسنه ویروب مسفور یوسف خلیفه دخی ذکر اولنان سکهٔ ترکه یه ویروب مذکور یوریلی رئیسك کمیسنه قومش دیو دعوی ونزاع ایدر ایدم .... یکرم برسکهٔ حسنه یه صلح ایدوب ....
۱۰ شوال ۱۰۲۷

ÖZET: Kefeli Sipahi Memi, Akkerman'da Yusuf Halife'ye *mudaraba*, ticaret ortaklığı için 41 *hasene* altın vermiş, o da bununla zahire alıp kaptan Dimitri oğlu Yurili'nin gemisiyle göndermiş, Memi parasını almak için dava açıyor, sonunda 21 altına sulh oluyor.

YORUM: *Mudaraba* ortaklığında, sermayeyi verenle onu uzak yerde ticarette işleten arasında, masraf çıktıktan sonra kârın yarı yarıya paylaşılması üzerine sözleşme yapılır. Yusuf Halife, satın aldığı terekeyi kaptan Yurili eliyle denizaşırı değerlendiriyor. Kaptanlar navlun için satıştan hisse alırlar, bu yüzden sipahi Memi, Yusuf Halife ile anlaşmazlığa düşmüş ve onu dava etmiştir.

14. Hacı Giray Han'ın Yeniçeri Serdârı Atamasına Dair Fermanının Tescili (c. 25, v. 4)

فرمان شريف حاجى كراى خان فى نصب سردار يكيچريان

باعث تحرير يارليغ شريف خانى بودركه اشبو دارندهٔ امر شريفم اولان قولمز مطرجى باشى نيك وكيلى حسن بشه يى قره صويه سردار نصب ايدوب يدينه يرليغ شريفم ويردم وبيور دمكه قره صوده اولان اكر يكيچرى و طوبجى و جبجى وعجم اوغلانى وقول اوغلى بونلريك برسينك شقاوتى ظهور ايدرسه قدوة القضاة قره صو قاضيسى افندى حضورينه كتوروب توحمتى [Sic] ثابت اولدقدن صكره قولمز مطرجى باشى نيك وكيلى سردار حسن بشه نيك يدينه ويره لر آخردن كيم كمسنه مانع و مزاحم اولميه لر شويله بله لر امر شريفمله عامل اولالر تحريراً فى الثانى من شهر ربيع الاخر لسنة ١٠٩٥

ÖZET: Hacı Giray Han, Mataracı Başı'nın vekili yeniçeri Hasan Beşe'yi Karasu'ya yeniçeri serdârı tayin ediyor. O, Karasu'da görevli bütün kapıkullarını, yeniçeri, topçu, cebeci, acemi oğlanı ve kul-oğulları üzerinde otorite sahibi olup bir yolsuzluk yaptıklarında Karasu kadısı huzuruna götürüp hüküm aldıktan sonra (hükme göre cezayı yerine getirmek üzere) mahkemeden teslim alır.

15. Tüfenk Satın Almak İçin Karasu'da Avarız Akçası Toplanması (c. 25, v. 4)

١٠٩٥ تاريخنده شهر جماذى الاخره سنده محمية قره صو ايكى توفنك اولمق اوزره بهر توفنك باشنه قرقر التوندن سكسان التونه محلاته توزيع اولندغى صورتيدر

جامع كبير محله سنه	حسنه	٨	تسليم شد	
الحاج شعبان محله سنه	حسنه	٤	تسليم شد	
قبطيان محله سنه	حسنه	٥	سيم	٤٠
الشيح رجب افندى محله سنه	حسنه	٤		
شو محله سنه	حسنه	٤	سيم	١٠
صادق افندى محله سنه	حسنه	٢	سيم	١٠٠ تسليم شد
الحاج بنياد محله سنه	حسنه	٢	سيم	٤٠ تسليم شد
عجم محله سنه	حسنه	١	سيم	٨٠ تسليم شد
حاجى على باشى محله سنه	—	—	سيم	٨٠ تسليم شد
روم وارمنيان	حسنه	٤٠		

ÖZET: İki tüfenk bahası 80 altının Karasu mahalleleri arasında bölüştürülmesi. Mahalleler: Câmiikebir, Hacışaban, Kıptiler, Şeyh Recep, Şu (veya Şav), Sadiefendi, Hacıbünyad, Acem, Hacıali, Rum ve Ermeni mahalleleri. Müslüman mahallelerinden hepsi 40 altın, Rum ve Ermeni mahallelerinden öbür 40 altın toplanıyor. En kalabalık mahalle Câmiikebir Mahallesi olarak görünüyor. Acem Mahallesi küçüktür. Öbür kayıtlardan (bkz. belge no: 17 ve 18) biliyoruz ki Acem Mahallesi'nde İran'dan gelen Ermeni tüccar oturmaktadır.

16. 1095 Nevruz'unda Kadı'nın Bakkallara Verdiği Narh Listesi (c. 25, v. 5)

بيك طقسان بش تاريخنده روز حضرده بقالانه ويرلدكى نرخ صورتيدر

قريم بالى وقيه	١٨	ليمون صويى وقيه	١٤
عسل روم وقيه	١٤	بقله وقيه	٤
عسل ابانه وقيه	١٠	مرجمك وقيه	٣
زيتون ياغى وقيه	٢٤	ارمودبالى وقيه	٩
پرنج وقيه	٧	جوز حلوا وقيه	١٢
بادم فندق	—	كعبه خورماسى وقيه	١٤
طرابزانى فندق وقيه	٦		
رزاق اوزوم وقيه	٦		
بكلرجه وقيه	٦		
سياه [اوزوم]	٥	انكوريلى حسين بشه نك تازه كستانه سى	
ارمود قوريسى وقيه	٦	دورت صاغ اقچه يه تعشير شد	
كچى بوينوزى وقيه	٥		
قره خورما وقيه	٤	بيك دوقسان بش تاريخنده ماه ذى القعده	
سركه وقيه	٣	نك يكرمى التنجى كونى بغدايك بقله سى	
نخود وقيه	٦	[كله سى ؟] سكسان صاغ اقچه يه چقمق	
قشقوال وقيه	١٢	ايله ايكى يوزقرق درهم خبز مطبوخ	
دولم پينيرى وقيه	٨	برچورك اقچه يه تعشير شد بمعرفة المسلمين	
تازه پينير وقيه	٦	تحريراً فى التاريخ المزبور	
اوز قوريسى وقيه	٥		
فصل وقيه	٢		
خويار وقيه	٢٢		

17. Ermeni Acem Taifesinin Anadolu'dan Getirdikleri Pamuklu Kumaş Satışı Hakkında Ferman (c. 25, v. 6)

قدوة القضاة والحكام داعى دولتمز افندى زيد فضله صوبنه اعلام وفرمان شريف سلطانى بودركه دارندهٔ امرمز اولان قره صوده متمكن اولان عجميان طايفه سى اهل تجارت اولمغله انادولى و طوقات يقاسندن كتورد كلرى متاع اكر هفت رنك بوغاصى اكر كرباس واكر باثمه وهرنه ايسه اسكله يه كلوب امين كمركن ويروب مذكور اولان اسبابلرى شهر مرقومه كتورب كرك اهل دكانه وكرك بربرلرينك بينلرنده بيع و شرا اتدكلرنده وكندولرى ارشون طوتب تاتاره صاتمه لرى بابنده ... فرمان عليه مز اولمشدر وكلن مزبور عجميان طايفه سى شهر مرقومه ده بازركان الندن طاى ايله اثواب الدقلرينه من بعد رضامز يوقدر امرو فرمانمز كندوكتوردكلرى متاعه در مزبور عجميان طايفه سنك اوته يقه سمتندن مقدما كتوردكلرى هفت رنك بوغاصى وكرباس وباثمه وبوكه متاعلرى صاتلميوب سابقاقالمغله حاليا يدلرنده مذكور اولان متاعلرى بربرلرينه بيع وشرا اولنمسنه دخى فرمانم اولمشدر امرمزاوزره حركت اولنوب برفرده مداخله ايتديرميه سز

وصل الينا فى اليوم الثانى والعشرين من جمادى الاولى سنه ١٠٩٥

ÖZET: Karasu'da oturan Acem tüccarının, Anadolu'dan getirdikleri pamuklu kumaşları toptan veya halka arşınla satmalarına izin verilmiştir. Fakat buradaki tüccardan *tay* (denk) ile toptan kumaş alıp satamazlar. Anadolu'dan getirdikleri malları kendi aralarında satabilirler.

YORUM: Yerli tüccardan mal alıp satarlarsa, Kırımlı tüccarın satışlarına kesat gelir. Bu yüzden yalnız ithal ettikleri malların satışına izin verilmiştir. Karasu'da oturan bu Acem (İranlı) tüccar İran Ermenileridir. Defterde bunlardan biri "Haçuk nâm acem zimmî" diye geçer. (Karasu'daki Ermeni mahallesi için bkz. yukarıda belge no: 15.)

18. Ermeni Acem Tüccarın Yalnız İthal Ettikleri Malları Satmaları Hakkında Ferman (c. 28, v. 149)

قره صوده واقع ومتمكن ذميان وعجميان طايفه سى دردولتمزه كلوب ذمى طايفه سى عجم طوقاتدن كتوردوكى واخر ولايتدن كتوردوكى اشيالرى يالكز صاتميوب شهرمزه كتوردوكلرى طايلرى بزدن وبوغاصى دن هرنه ايسه الوب صاته يورلر بو فقرايه كلى غدر ايده يورلرديو عرض اتدكلرنده .... عجم طايفه سى بعد اليوم كرك قره صودن وكرك كفه دن وكرك كوزلودن وكرك بالقلاغيدن وقريم ايچندن برغيرى شهردن طاى و اسباب الوب صاتميوب كنديلرى تجارتله طوقات وعجم وغيرى مملكته واروب سفينه ايله كتورب ذكر اولان اسكله لرك قنغيسنده كمرك ويروب چقاروب كتروب اوتردقلرى يرده بيع ايلدكلرنده كميدن كتردكلرى اسباب هرنه اولورسه اولسون صاتملرينه امر شريف رضا ويرمكله سجل شرعيه موجبنجه دخى امرم اولمشدر آلدقلرى بونده اولان هرنه قدر اسباب وارسه اون بش كونه دكن بيع اولنسن ديووعده اولمش در اون بش كوندن صكره سوق سلطانيده نه بها ايسه اول بها اوزره اخره ويريله وصل الينافى ١٣ جمادى الاول ١٠٩٥

19. Farha Sultan Terekesi (c. 28, v. 149)

مخلفات المرحومة فرحا سلطان خانی المتوفاة عن زوجها شاه میرزا وابنین قوتلوشاه میرزا وسفرشاه میرزا وبنت واحدة فاطمة سلطان خانی زاده والورائة منحصرة فیهم وقعت فی شهر جمادی الاولی لسنة تسع وتسعین والف من الهجرة النبویة

فی قیمت

الضیاع و ..... والدین

بهادر شاه کوینده واقع اولر حمامی وکیلاری وانباری واوطه لری وجمله توابع ولواحقی ایله قیمت اسدی ٦٠٠

ایکی باغچه وچایر اسدی ١٠٠٠
ایکی تحته ارض قیمت سیم ١٢٠
برتحته ارض قیمت سیم ٣٦٠

نهر صالغیرده قریهٔ سرکنده قشلاده اولان جمله اراضی مزروعه قیمت ٢٤ اسدی
قشلاده اولان قوجا مارطین نام قزاق قیمت ٢٤ اسدی
ضعیف قزاق اسدی ٦

جمله اسدی ٣٠٨١

Sicillerde Rastlanan Bazı Kişiler (c. 25, v. 5)

جماعت قپچاقدن قیااستی محله سنده اولوب جماعت مزبوره دن باغچه جی محله سندن مقتول اولان سویه بن علی

کیلارجی باشی محمد اغا

باغچه سرایده قیا محله سی ساکنلرندن چاشنیگیر شعبان بن عبدالله

نهر اوزیده اشقیاء قزاق النده شهید اولان مرحوم کیلارجی باشی محمد اغانك ابناء کباری یونس چلبی و حسن چلبی

جمال چلبی ابن احمد افندی قیزی حاجی بیکه دن ... عادل کرای سلطان اورده سنده ساکن اسنکلدی بن اسکندر

صلاجقده منکلی کرای خان مدرسه سنك طباخی الیاس

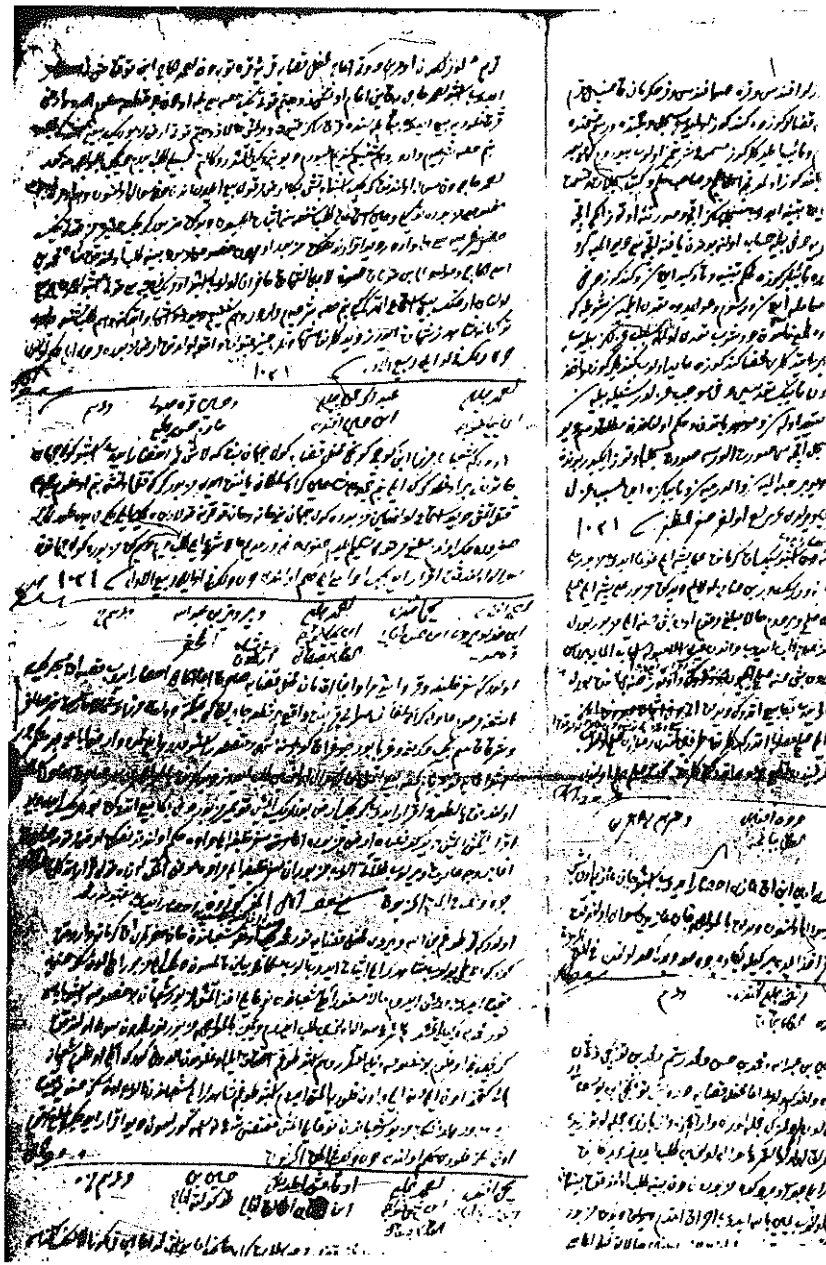
فخر الاعیان علی اغا ابن مرتضی اغا .... چرکسی الاصل مسلم الله ومعترف بالرق لعلی اغا محضرنده

غازی کرای خان خلدت خلافته .... زوجهٔ مکرمه سی وفخر السلاطین العظام توختامش کرای سلطان ... حضرتلرینك والده سی یاولوبیم

قاغلغه سلطان حضرتلرینك کوچك خزینه داری جان احمد بن محمود

خان اعظم حضرتلرینك والده سی دوربیکه بیم دن ثابت الوکالة اولان صادق اغا

حالا قریم خانی اولان جانبك کرای خان قپواغالری اولان خلیل اغا

Sicillerden örnek bir sayfa.

Yarlıklar ve Bitikler

1453-1478*

* A.N. Kurat, *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivindeki Altın Ordu, Kırım ve Türkistan Hanlıklarına Ait Yarlık ve Bitikler*, İstanbul, 1940; A.M. Özyetkin, *Altın Ordu, Kırım ve Kazan Sahasına Ait Yarlık ve Bitiklerin Dil ve Üslup İncelemesi*, Ankara, 1996.

1. I. Hacı Giray Han Yarlığı

بسم‌الله‌الرحمن‌الرحیم[1]
بالقوة الاحدیه والمعجزاة المحمدیه[2]
منکو[3] تنکری کوجندا محمد رسول‌الله ولایتنده[4]
حاجی کرای[5] سوزیم[6]
او اولوغ اولوس[7] تینك تومان[8] مینك[9] یوز[10] اون[11]
اوغلانلار[12] بکلار[13] ینکا بسا[14] قریم تومانینی[15]
بیلکان[16] ایمیناك[17] بشلیغ[18] داروغا[19] بکلارینکا
بسا قرق یرین[20] تینك شاه مردان[21] بشلیغ[18] داروغا بکلارینکا
خلیل[22] بشلیغ یوز بکلارینکا سادات[23] علوی‌لارینکا مفتی
مدریس لارینکا قاضی محتسب[24] لارینکا مشایخ صوفی لارینکا
دیوان بیتکاجی[25] لارینکا اولو تمغا[26] اوستنده تورغان احمد خواجه
حاجیکه[27] بشلیغ تمغاجی[28] ترسنقجی[29] لارینکا بسا قرق بتی یرینك[30]
تنکری بیردی[31] بشلیغ تمغاجی[28] ترسناقجی[29] لارینکا حزیر تینك[32]
انبارجی[33] لارینکا یفتاجی[34] یساقجی[35] لارینکا مسمی[36] قلانجی[37] لارینکا
بوکاول[38] چریی[39] لارینکا توتقاول[40] قباقجی[41] قراول[42] لارینکا یورتقان[3]
یساغی[44] تیب چفد اول[45] قراول[42] تیب حالقی[46] حق تیب قرا[47] ئی[48]
(ق)الدی[49] یساغی تیب قرا[50] قوناغی[51] تیب جت بهانه قیلیب نا ارسا
تیلاماسونلار الماسونلار ایفلارینکا[52] کوچ برلا قوناق[53] توشورب
قوندرماسونلار توار قراسیندین علوفه سوسون[54] تیب الماسونلار
آطلارین کولوکلارین[55] اولاغ[56] ابلاك[57] توتماسونلار تکیم ساتسا و
السا توار قرا ایاق[58] قول[59] قراواش[60] ساتسا والسا خرج خرآجات تمغا
ترسناق الماسونلار بسا توز[61] ارابالاری اشلیق اوز[62] ارابالاری قریم‌غا
کلمه‌کا بارسا ارابالارندین تمغا ترسناق الماسونلار قباقجی[41] لیق تیب
قراقول‌لوق تیب تیلاماسونلار هفت بیك عمل‌دآری[63] منتیب
قاب[64] حرجی تیب یولقوز[65] حق تیب تیلاماسونلا(ر) الماسونلار کیم کیم ارسا
تارتوب زور برلا هیچ نارساسین الماسونلار قایوما تورلوك یاندین
بولسا کوچ بسینچ[66] یونچوغ[67] زحمت ظلم عوان[68] قیلماسونلار تاشفرودین[69]
اطبرلا ایچکارودین کیمی برلا یورویوب بازرکان لیك قیلیب ساتیغ الیغ

1 Bismillah-ir-Rahman-ir-Rahim
2 Bilkuvvet-il-Ahadiyye vel-mu'cizat-il-Muhammediyye
3 M(e)ngü t(e)ŋri küç(ü)nde Muhammed resul-ullah vilâyet(i)nde
4 Haci G(i)rey sözim
5 O Uluğ Ulus nıŋ tümen miŋ yüz on
6 oğlanlar b(e)kleriŋe b(a)sa K(ı)rım tumanını
7 bilgen Eminek b(a)şlığ daruga b(e)kleriŋe
8 b(a)sa K(ı)rk y(i)rin niŋ Şahmerdan b(a)şlığ daruga bekleriŋe
9 Halil b(a)şlığ yüz b(e)kleriŋe sadat ülvi leriŋe müfti
10 müderris leriŋe kadı mühtesib leriŋe meşayih sufi larıŋa
11 divan bitkeci leriŋe ulu t(a)mga üst(ü)nde turgan Ahmed Hoca
12 Hacike b(a)şlığ t(a)mgacı t(a)rtn(a)kcı larıŋa b(a)sa K(ı)rk y(i)ti y(i)rniŋ
13 T(e)ŋri Birdi b(a)şlığ t(a)mgacı t(a)rtn(a)kçı larıŋa hazir(?)niŋ
14 anbarcı larıŋa y(a)ftaci y(a)sakcı larıŋa musamma k(a)lancı larıŋa
15 bükâul ç(e)ri leriŋe tutkaul k(a)bakcı k(a)raul larıŋa yurtkan
16 y(a)sağı tip ç(a)ğdaul k(a)raul tip çalğı(?) hakkı tip k(a)ra sanı
17 (k)aldı y(a)sağı tip k(a)ra kunağı tip hüccet bahane kılıp ne erse
18 tilemesünler efleriŋe küç b(i)rle kunak tüşür(ü)p
19 kond(u)rmasunlar t(a)var k(a)rasıdın ülûfe susun tip almasunlar
20 atların külüklerin ulağ ilmek tutmasunlar n(e)kim satsa ve
21 alsa t(a)var k(a)ra ılkı kul karavaş satsa ve alsa harç haracat t(a)mga
22 t(a)rtnak almasunlar basa tuz arabaları aşlık öz(?) arabaları K(ı)rım ga
23 K(e)fe ge barsa arabalarındın t(a)mga t(a)rtnak almasunlar k(a)bakcılık tip
24 k(a)rakolluk tip tilemesünler heft-i yek ameldarı mız tip
25 kap harcı tip pulkuz(?) hakkı tip tilemesünle(r) almasunlar kim kim erse
26 tartup zur b(i)rle hiç ne ersesin almasunlar kayuma türlük yandın
27 bulsa küç b(a)sınç yonçuğ zahmet zulm avan (?) kılmasunlar taşf(ı)rudın
28 at b(i)rle içkerüdin kemi b(i)rle yürüyüp bazirgân lik kılıp satığ alığ

29 يوريكان ايلچى يولجى لارينكا اشقان بارغان يولاوجى[70]

30 يورتوجى لارينكا قوشجى [71] پارسجى[72] لارينكا كيجى[73] كوپروجى[74]

31 كيچوجى[75] لارينكا ايچكى كانت[76] لارينك حرفت[77] اغالارينكا

32 تاشقى سلا[78] قونوم[79] ينك ايل قارتلارينكا قايوما تورلوك عمل

33 ايش ازره يوريكان كشيلارينكا كوب ايل لاركا كوب

34 كيشى لاركا بارچغا توزونجا[80] بيلكلا[81] بويرليغ نى توتا

35 تورغان انكورلى[82] محمود اوغلو حكيم[83] يحيى غا سيورغال[84]

36 يولوب ترخان[85] بولسون تيديمز قايدا تيلارسا بارسون

37 قايدا تيلارسا يوروسون بوكوندين ايلكارو ايساق[86] البان[87]

38 الماسونلار مسمى سليغ[88] صلماسونلار الماسونلار قولوش[89] قولقا[90]

39 تيلاماسونلار چريك اوف[91] تيب زحمت ايتماسونلار قايدا تقى

40 بولسا ايكين بتكين[92] قيلسا حزير[93] انبار تيب قورت[94] انبارى

41 تيب تا ارسا تيلاماسونلار الماسونلار ايردين[95] حتى تيب بويونسا[96]

42 قيلور بنده قرق بيرده[97] وقريمده[98] كنفه‌دا[99] وكيرجدا[100] وتامندا[101] وقتادا[102]

43 وقبجاقدا تا كيم منوم حكم يتكان بيردا كيم كيم ارسا بوحكيم يحيا دين

44 تمغا ترتناق خرج خراجات تيلاماسونلار الماسونلار تيديمز اينج[103] يوريوب

45 تينجلق أزره اوتوروب كونى a[103] ياپلى تريكين b[103]قيليب بزيم اوروغ اوروغلاريمزكا

46 شام صباحدا غدو رواحدا پيش وقت تمازدا دعا والفيش

47 قيلا تورسون تيديمز بسا يوقاردا[104] اولوغ ايشنكنى قراب[105] نى كيم تورلوك

48 سوزى بولسا اوتوتا تورسون تيديمز بسا بولايو تورغاج اريب [106] يرليغ

49 اوزركا قيليب بو ترخان قيلغانيمز حكيم يحياغى كوج بسينج زحمت يونجوغ

50 ظلم عوان تيكوركان كيشى لاركا تايخشى‌سى بولغاى قورقارلار ايرتا[107]

51 تيديمز تيب توتاتورغان التون نشانليغ[108] آل تمغاليغ[109] يرليغ برديمز تاريغ

52 تقوق[110] بيلى سكز يوز اللى بيدكدا [111] تيدى مبارك صفر آيى توك بيكرى

53 التنجى كون دوشنبه كون اوردای معظم قرق بيردا سرايدا تيتلدى

54 قاضى القضاة مولانا صدر جهان [112] اوتوندى على بخشي[113] بتيدى

29 yürigen ilçi yolçı larıŋa aşkan bargan yolavçı
30 yür(ü)tüçi leriŋe kuşçı parsçı larıŋa k(e)miçi küprüçi
31 kiçüçi leriŋe içki kent leriŋ hirfet ağalrıŋa
32 taşkı s(a)la kunum nıŋ il kartlarıŋa kayuma türlük amel
33 iş üzre yürigen k(i)şileriŋe köp il lerge köp
34 kişilerge barç(a)ga tüzünce bilg(i)le Bu y(a)rlığ nı tuta
35 turgan Enkûrli Mahmud oğlu Hekim Yahya ga s(ı)yurgal
36 bulup t(a)rhan bulsun tidimiz kayda tilerse barsun
37 kayda tilerse yürüsün bu kündin ilgerü ısak alban
38 almasunlar musamma salığ s(a)lmasunlar almasunlar koluş kulka
39 tilemesünler ç(e)rik üf (ef ?) tip zahmet itmesünler kayda taki
40 bulsa ikin y(i)tkin kılsa hazir (?) anbar tip kurt anbarı
41 tip ne erse tilemesünler almasunlar irdin hakkı tip boyunsa
42 kılur bende Kırk yerde ve K(ı)rımda K(e)fede ve Kirçde ve Tam(a)nda ve K(a)bada
43 ve K(ı)pçakda ne kim m(e)nüm [m(i)nüm ?] hükmüm yitken y(i)rde kim kim erse bu Hekim Yahyadin
44 t(a)mga t(a)rtnak harç haracat tilemesünler almasunlar tidimiz inç yür(ü)yüp
45 tınçlık üzre oturup küni (tüni) yarlı t(i)rliğin kılıp b(i)zim uruğ aruğlarımızga (?)
46 şam sabahda guduvv·ü revahda biş vakıt n(a)mazda dua ve alkış
47 kıla tursun tidimiz b(a)sa yukarda uluğ iş(i)ŋni k(a)rap ni kim türlük
48 sözi bulsa ötüne tursun tidimiz b(a)sa bulayu turgaç erip y(a)rlığ
49 üz(e)rge kılıp bu t(a)rhan kılganımız Hekim Yahyağı küç b(a)sınç zahmet yonçuğ
50 zulm avan (?) tigürgen kişilerge ne y(a)hşısı bulgay kurkarlar irne
51 tidimiz tip tuta turgan altun nişanlığ al t(a)mgalığ y(a)rlığ b(i)rdimiz tarih
52 t(a)kuk yılı s(i)kiz yüz illi yidikde y(i)tidi mübarek safer ayı nuŋ yig(i)rmi
53 alt(ı)nçı kün düşenbe[kün Orday-ı muazzamKırk yerde sarayda b(i)tin(i)ldi
54 Kadılkudat mevlâna Sadr-ı Cihan ötündü Ali b(a)hşı bitidi

2. I. Mengli Giray Yarlığı

1. meṅgli girey sözüm
2. içki kentleriniṅg daruġa begleriṅge müftī müderrisleriṅge ḳāżī muḥtesibleriṅge meşāyiḫ
3. sūfīleriṅge cezā ʿāmilleriṅge bökevül çerileriṅge tamġaçı tartnaḳçılarınṅga ḳuşçı barsçı-
4. larınṅga kemiçi köprükçileriṅge totḳavul ḳaravullarınṅga yörür aşur ilçi yolavçılarınṅga
5. köp ilge barçaġa tüzünçe bilsiṅgler bu yarlıġnı tutup turġan ḫoca beg(k)e biziṅg soyurġal
6. bolup tarḫan bolsun tidük basa bu ḫoca bey ḳuruda bāzergān ḳılsa deryāda kemi
7. birle yörise alurıda kim kim erse tamġa tartnaḳ ḫarc ve ḫarācāt tilemesünler almasunlar
8. evleriṅge küç birle ḳonaḳ tüşün ḳondurmasunlar yasaḳ ḳalan süsün ʿulūfe tip
9. tilemesünler tavar ḳaraların ulaġ ilmek tutmasunlar ḳoluşı ḳoltḳası tip ne erselerin

10. tartıp almasunlar ḳara sanı tütün ḫarcı tip ḥazîr anbār ḳurup ʿameli tip tilemesünler
11. almasunlar basa inç birle tınç turup yarlı tirligin ḳılıp bizge ve bizim uruġ uruġlarımızġa
12. duʿā ve alḳış oḳup tursunlar tidimiz basa bulayu tiyü turġaç yarlıġ körüp bu tarḫanımız
13. ḫoca beyge küç ʿavān yunçuġ zaḥmet tegürgey kişilerge ni yaḫşısı bolġay ḳorḳarlar
14. erne tiyü tuta tururġa altun nişānlıġ al tamġalıġ yarlıġ birildi tārīḫ sekiz yüz yetmiş ikide
15. muḥarrem ayınıñg ortasında ordu-yı muʿaẓẓam ḳırḳ yerde irürde bitildi.

3. I. Mengli Giray Han Bitiği (I)

1 بسم الله الرحمن الرحيم

2 سلطان محمد

3 افتاب جلال دولت حضرت جنت حضرت آدم نصرت کوکب رفعت اسمان فسحت ما محت خرشید طلعت کسری معدلت

4 حاتم صفت اسکندر تخت سلیمان بخت سلطان السلاطین الزمان باسط الامن والامان ناصر العدل والاحسان

5 ظل الله الملک المنان وافر الجود والمعدلت قاهر الکفار والمشرکین مظفر الدنیا والدین نصرت الاسلام والمسلمین

6 غیاث الامة الحقیقیه کهف الله الاسلامیه ناصر المهتدین قامع المعتدین ناشر العدل فی الخافقین

7 مظاهر الانسان فی المشرقین قرنداشم (هو) الذی نفخر بذاته الشریفه المخصوص بعنایت الملک الوهاب

8 شید الله ارکان دولته الی یوم الحساب حق النبی و آله والاصحاب بعده معلوم بولسون اوزومیزنی

9 تنکری تعالی برلیغاغالی برو سیز کا بخشی کیشی میزدن کایش باریش قیلا المادوق اوز ارامیزدا ایش لاریمز

10 خان بابام بولدی بورون[2] برلانجوك دوست قرنداش اردیشکیز بز تق اول یوسونجا[3] یوروب دور اردوك

11 موندا سزینك کاترغالارنی بشلاب[4] یعقوب کلدی بز تق بخشی سوزلاریمز ایتغنی[5] (ایتغنی) کیشمی توتوب الوب کیتدی

12 ایکی شهریز (نی) کویدوردی[6] بو ایش لار اوچون من سزکا بخشی کیشیم یبارورمن الای بیلکای سیز بسا کفه سیز ینك

13 خراج کزار (کذار) ینکیزاردی بزینك قوناقیمز اردی کاترغالارنی بشلاب یعقوب کلیب کفه ینك کوب

14 کیشی لارین الیب کیلیب دور متینك تق بر توکریمی یعقوب الیب کیلیب دور اردی اول کیشیم ایتا[7] کیلدی

15 یعقوب سلطان غا ایتا باردی[8] کفه لی لار کیشی لاریمزنی توتاب[9] برکیشیمزنی اولتوردی بو یسیرلاری الینك

16 اوچون الدوق تیب ترور سیز کا اوزوم سوردم اول ایش لار باری یلغان ترور سیز ینك طرفینکزغا

17 یمانایق قیلسالار بزنك کونکلومزکا بخشی کلماز سزکا اوتوق عزت وحرمت قیلغانی تیلارمن ایمدی قریندا شلیق

18 قیلیب کفه ینك اول یسیرلارنی یبارسانکیز عظیم منت بولغای کفه کا بولغان زیان

19 همان بزکا بولغان کبی ترور انی نجوك جقلاسا سیز بیلورسیز بسا سزدین ایلتماس (التماس) اول ترور

20 مولانا بیرام شاه دین بر مکتوب یبارکای سیزتیو کرمینکزکا اعتماد قیلا تحیت نامه

21 ارسال قیلندی تحریرا الیوم الثامن والعشر شهر ربیع الاخر سنه ٨٧٤

1 Bismillah ir-Rahman·ir-Rahim
2 Sultan Muhammed
3 Aftab-ü celâl-i devlet-ih udret-i cennet i hazret·i Adem nusret·i kevkeb-i
rif'at·i asman·i fushet-i hüma himmet·i hurşid-i tal'at-i kisra ma'delet
4 hatem-ü sıfat·i İskender·i taht Süleyman·i baht Sultan-is-selâtin·iz-
zaman basit-ül-emn·i vel·eman nasir-ül-adl-i vel-ihsan
5 zill·ül alalh il-melik·il·mennan vafir-ül·cud-i vel-ma'delet kahir·ül·küffar·i
vel-müşrikin muzaffer-üd-dünya ved-din nusret-ül-islâm·i vel-müslimin
6 giyas·ül ümmet-il-hakikiyye kehf ül·millet·il-islâmiyye nasir-ül-mühtedin
kami ül·mü'tedin naşir-ül-a'dl-i fil-hafıkayn
7 muzahir-ül-insan-i fil-maşrikayn·ı k(a)rndaşım(hu)ellezi tefahhare biza-
tih-iş· şerife el·mahsus i biinayet il melik-il-vehhab
8 şeyyedallah-u erkâne devletih·i ilâ yevm-il·hisab bihakk-in·nebiyy·i
ve âlihi vel·eshab ba'debu malûm bulsun özümizni
9 T(e)ğri taalâ y(a)rlıkağalı b(e)rü sizge y(a)hşı kişimizd(e)n kiliş barış
kıla almaduk öz aramızda işlerimiz
10 buldı burun han babam b(i)rle n(e)çük dost k(a)rındaş erdiğiz b(i)z
taki ol yosunca yürüpdur erdük
11 munda s(i)zniğ kât(ı)rgalarını b(a)şlap Ya'kub k(i)ldi b(i)z taki y(a)hşı
sözlerim(i)z aytg(a)n kiş(i)mni tutup alup kitti
12 iki şehrimiz(ni) köydürdi bu işler üçün m(e)n s(i)zge y(a)hşı kişim
y(i)berürm(i)n alay bilgeysiz b(a)sa Kefe siznig
13 haracgüzarığız erdi b(i)zniğ konakım(ı)z erdi kâtırgalarını b(a)şlap Ya'kub
k(i)lip Kefeniğ köp
14 kişilerin alıp kitip dur m(e)niğ taki bir nukerimni Ya'kub alıp kitip dur
erdi ol kişim ayta (kayta?) kildi
15 Ya'kub sultanga ayta bardı Kefeliler k(i)şilerim(i)zni tunap b(i)r kişi-
m(i)zni öltürdi(ler) bu yesirleri anığ
16 üçün alduk tip t(u)rur sizge özüm surdum ol işler barı y(a)lgan t(u)rur
siznig tarafığ(ı)zga
17 y(a)manlık kılsalar b(i)zniğ köŋlüm(ü)zge y(a)hşı k(i)lmez s(i)zge
artuk izzet ve hürmet kılgannı tilerm(i)n imdi k(a)rındaşlık
18 kılıp Kefeniğ ol y(e)sirlerni y(i)berseğiz azim minnet bulgay Kefege
bulgan ziyan
19 hemen b(i)zge bulgan kibi t(u)rur anı n(e)çük caklasa(?) s(i)z bilürsiz
b(a)sa s(i)zdin iltimas ol t(u)rur
20 mevlâna B(a)yram Şahdin b(i)r mektub y(i)bergeysiz t(i)yü kere·
miğ(i)zge itimad kıla tahiyyet name

4. I. Mengli Giray Han Bitiği (II)

1 ..... واصل بولغاندين سونك ....
2 اوصاف حميد يتكيزنى ايشتيب اول زيندان[1]
3 ايچيندا سزدين نجات اومار ايردوك بحمدالله اول اومغانيز كبى
4 بولدى كفه دخى دارالاسلام بولدى بز تقى بولسا (تنكرى)
5 عنايتندا شكر اول زيندادين[1] خلاص بولوب پادشاه تينك
6 تيكمه‌سى بولدوم دولت ايشيكيندا ايچا بزلارتكين لاركا عنايتى
7 تيكميش‌دور بو(نك) عوضنى پادشاه‌غا بز ايچوك قول‌لوق برلا
8 قيتارغايمز[2] مكر الله تعالى قيتارغاى ايمدى بزينك اوچون
9 دولت ايشكيندا[3] مرحمت سمعينكيز واقف بولوب پادشاه‌غا
10 بزى خير سوز برلا ياد قيلغاى سيزكم بز پادشاه‌غا مطيع منقاد
11 بولغانيمزى تقى شاكر بولغانيمزنى تقى احمد پاشا برلا عهدو
12 شرط قيلدوقكم پادشاه‌تينك دوستينا دوست دوشمنينا
13 دوشمن[4] بولغانيمز تيب اول عهد وشرط اوستوندا تورورميز
14 تقى بزينك دوشمنلار[4]يمز كوب‌تورور بزينك اوچون حيله برلا
15 يلغان‌سوز توشوركاى تيب قورقارميزكم سيزلار اينك
16 بكين سوزلاركا اينانماى بزدين معين خبر بيلما كينجا بزكا
17 اوفكا قيلماغايسيز تيب اوماورميز[5] تيو كرميشكزكا اعتماد
18 قيلا تحيت‌نامه ارسال قيلندى فى تاريخ فى اوايل ربيع‌الاول سنة
19 ثمانين وثمانمائه

1 . . . . vasıl bulgandın soŋ...
2 evsaf-ı hamidiŋizni işitip ol zindan
3 içinde s(i)zdin necat umar irdük bihamdillah ol umğan(ı)mız gibi
4 buldı Kefe dahi dar-ül-islâm buldı biz taki bulsa (Teŋri)
5 inayetinde şükr ol zindandin halas bulup padişanıŋ
6 tikmesi buldum devlet işiğinde niçe bizler bitkin (? tibkin?) lerge inayeti
7 tiğmiştür bun(u)ŋ ıvazını padişahga b(i)z n(i)çük kulluk b(i)rle
8 k(a)ytargaymız meger Allah tallâ k(a)ytargay imdi b(i)zniŋ üçün
9 devlet işiğinde merhamet sem'iŋiz vakıf bulup padışahga
10 b(i)zni hayır söz birle yad kılgaysız k(i)m biz padişahga muti münkad
11 bulganımızını taki şakir bulganımızını taki Ahmed paşa birle ahd-ü
12 şart kılduk k(i)m padişahnıŋ dostına dost düşmanına
13 düşman bulganmız tip ol ahd-ü şart üstünde tururmız
14 taki b(i)zniŋ düşmanlarımız köp turur b(i)zniŋ üçün hiyle b(i)rle
15 y(a)lgan söz tüşürgey tip korkarmız k(i)m sizler anıŋ
16 bitkin (? tikbin?) sözlerge inanmay b(i)zdin muayyen haber bilmegince b(i)zge
17 ülke kılmagaysız tip umanurmız (uma tururmız?) tiyü keremiŋizge itimad
18 kıla tahiyyet name irsal kılındı fi tarih-i fi evail-i Rebi'ülevvel senete
19 semanine ve semanemie

5. I. Mengli Giray Han Bitiği (III)

1 هو[1]

2 پادشاه اعظم

3 خلد(الله) ملکه

4 بجناب سلطان سلاطین جهان باسط‌الامن والامان ناشرالعدل والاحسان قاهرالکفرة والعدوان المخصوص بعنایةالملک المنان

5 ادام‌الله دولته الی یوم‌المیزان بعدالادعیة المستجابه والأمنیة المستطابه

6 معروض بندەکی[5] اول‌درکی کمینه‌کز حالندن استفسار اولرسا کز الله عنایتی برلا وسلطانم دولتنده ساغ

7 سلامت قولاقده حاضر تورب‌مز وهم تخت[2] طرفندن خبر شولدرکی حال‌لاری قتی یتکدر النمشدر[3] ایلجی

8 دخی و(ا)رب اردی هنوز تخت ایلندە[3]در نی وقت معین خبر بلسلك دولت قاپوسنه بلدوررمز

9 قرال کافردن[4] دخی کمینه کزه ایلچی آدم کلدی کمینه کز دخی شیله جواب برلا کندردوك کی

10 دولتلو سلطانیم ساغ اولسون سن قرا بوغدان[5] ایله بر اولرسانك سندن اوز که

11 دوشمن[6] نیز یوقدر وا کر قرا بغد(ا)ن برلا بر اولمای پادشاهمز ایله بارش‌سانکز بزدخی

12 خوش دوست‌مز دیو ایکی آی وعده ویرب بر آدمیمز قوشوب کندردوك نه وقت اول جانبدن

13 دخی خبر بلسلك دولت قاپوسینه[7] کندررمیز ودخی دولتلی سلطانمك عدل وآدینه لایوق[8]

14 کمسنه‌لری[9] دولت قاپوسینه بیلدورمك کمینه کزه واجب‌در اویلا السه اینغام[10] اولنان قول‌لرنکز

15 ودخی کفه‌نك مسلمانلری کاورلری بجوع‌لری حسام قاضی دهاجیکزدن خشنوددرلر ودخی یاغی‌لیق[11]

16 لر اولندی طاعون الدی نی قدر تقصیرلیق وقت‌لرده برلی مسکین‌نك مرآدلری حاصل اولب سلطانمه

17 چوق ثوابلر النوب کیجا کندز دولتلو سلطانمه دعا وثنالر ادرلر شمدی بارجا دعاجی

18 برلی مسکین خلقنك تیمانی[12] اولدرکی حسام قاضی نی یشه کفه قاضی‌لیقینه مقرر[13] اولنه برلی مسکین‌نك

19 مرادی النوب سلطانمه عظیم ثواب اوله باقی فرمان سلطانمك‌در دولت ابدی وسعادت

20 سرمدی دائم و قائم باد انهٔ روف بالعباد

عبدکم
منکلی کرای الحقیر

1 Hu
2 Padişah-ı a'zam
3 Hallad(allah)u mülkehu
4 Bicenab-iSulta-nı Selâtin-i cihan basit-ül-emn-i vel-eman naşir-ül-adl-i vel ihsan kahir-ül keferet-i vel-uduvan el-mahsus biinayet-il melik-il- mennan
5 edam-allahu devletehu ilâ yevmil-mizan ba'del ed'iyet-il-mustacabe vel-esniyet-il-mustatebe
6 maruz-u bendeki old(u)r ki kemineg(i)z halinden istifsar ol(u)rsag(ı)z Allah inayeti b(i)rle ve Sultan(ı)m devletinde sağ
7 selâmet kullukta hazır tur(u)bm(u)z ve hem taht tarafından haber şuld(ur) ki halleri k(a)tı bitikt(i)r al(ı)nm(ı)şt(ı)r elçi
8 dahi var(ı)p erdi henüz taht il(i)nded(i)r ni vakıt muayyen haber b(i)lsek Devlet kapus(u)na b(i)ld(ü)rürm(ü)z
9 Kral kâfirden dahi kemineg(i)ze elçi adam g(e)ldi kemineg(i)z dahi ş(ö)yle cevab b(i)rle g(ö)nderdük ki
10 Devletlü Sultanım sağ olsun s(e)n Kara Buğdan ile b(i)r olursan s(e)nd(e)n özge [başka]
11 düşman(ı)mız yokt(u)r ve eger Kara-Buğdan b(i)rle b(i)r olmay padişah(ı)m(ı)z ile bar(ı)şsag(ı)z b(i)z dahi
12 hoş dostm(u)z deyü iki ay vaade ver(ü)p bir adamım(ı)z koşup g(ö)nd(e)rdük ni vakıt ol canibden
13 dahi haber b(i)lsek Devlet kapusına g(ö)nd(e)r(i)rmiz ve dahi Devletli Sultann(ı)g adl ve adına lâyuk
14 kimseneleri Devlet kapusına bildürmek kemineg(i)ze vacıbdır öyle olsa in'am olunan kul(l)ar(ı)g(ı)z
15 ve dahi Kefen(i)g müslümanları gâvurl(a)rı mecmu'l(a)rı Hüsam kadı duac(ı)gızd(a)n hoşnudd(u)rl(a)r ve dahi yağılık
16 l(a)r ol(u)ndu taun oldı ni kadar taksirlik vakıtl(a)rda y(a)rlı misk(i)n(i)g muradl(a)rı hasıl olup Sultan(ı)ma
17 çok sevabl(a)r al(ı)nup gece g(ü)ndüz Devletlü Sultan(ı)ma dua ve sena(e)r eder(e)r ş(i)mdi barça d(u)acı
18 y(a)rlı miskin halkınız temennası old(u)r ki Hüsam kadı [nı] yine Kefe kadılığına mukarrer ol(u)na y(a)rlı miskin(i)g
19 muradı ol(u)nup Sultan(ı)ma azim sevab ola Baki ferman Sultan(ı)mıgd(ı)r Devlet-i ebedî ve saadet-i
20 sermedî daim-ü kaim bad innehu raufün bilibad

Abdüküm
M(e)ngli-Girey-el hakir

6. Eminek'ten Fâtih Sultan Mehmed'e Gönderilen Bitik (I)

1 هوالغنی[1]

2 وهو سلطان بن سلطان

3 السلطان محمد خان

4 الحمدلله الذی اذا شرف ملوك الاسلام جعل سلطانه اشرفاً السلطان

2 الاعظم المالك الاشرف السید الاجل العالم العادل المجاهد المرابط

3 المثاغر المظفر المنصور سیف الدنیا والدین سلطان الاسلام والمسلمین

4 محی العدل فی العالمین منصف المظلومین من الظالمین قامع

5 الخوارج والمتمردین وارث الملك ملك ملوك العرب والعجم والترك

6 فاتح الاقطار مانع الممالك والاقالیم والامصار مبید الطغاة والبغات

7 والکفار اسکندر الزمان ساکن علی تخت سلیمان ناشر العدل والاحسان

8 ظل الله فی ارضه القائم بسنته وفرضه (٧هو) خلدالله تعالی ملکه وسلطانه

9 ونصر جیوشه واعوانه الی جناب العالی والسلطان الوالی

10 معروض اولدرکه شریف حضرتکزدن بز مسکین خادملارکزه کلام شریف

11 کلدیکه خوندکار حضرتلری قره بغدان علیه اللعنه ازرنه غزایه

12 قصد ایلادی سزلره دخی اعلام اولدرکه جمیع لشکر زله خوندکاره

13 موافقت ایدوب[2] دین اسلامه معاونت ایدب اول طرفدین یوریسا کز دیو

14 زه خبر تکدی ایسا اوزوموزنوك یاغیمیز[3] دخی وار ایکاج[4] سزك خدمتکزی

15 قبول ایدوب استعداد حرب والات ضرب ایلا ر(ا) کبانا باردوق بر یجه کافر

16 قلعه لارینی احراق ایتوك غنیمت کثیر الدق بی حساب بعده رجوع قیلغنجا

17 خبر مهمل کلدیکه یاغی کلدی ایفلو[5] کزی غارت ایدی دیو درحال الغان غنیمت

18 لرمزی سالب رجوع ایتمکا قصد ایتوك ایسا کافر ارنمزدان کلب نزیم ایلا

1 Huvelgani
2 ve huve Sultan-ı -bn-i Sultan
3 Es-Sultan Muhammed Han
4 Elhamdülillah-il-lezi iza şerrefe mülûk-el-islâm-i caale sultanehu eşre-
fen Es-Sultan-
2 ül-azam el-malik-ül-eşref-es-seyyid-ül-ecell el-alim-ül-adilel-mücahid
ül-murabit
3 el-musair-ül-muzaffer-ül-mansur seyf-üd-dünya ved-din Sultan-ül-is-
lâm-i vel-müslimin
4 muhy-il-adl-i filalâmin munsif-ül-mazlumine min-ez-zalimin kami'-
5 ül-havaric-i vel-mütemerridin varis-ül-mülk melik-i mülûk-il-arab-i vel-
acem-i vet-türk
6 fatih-ül-aktar manih-ül-memalik-i vel-akalim-i vel-emsâr mübid-üt-
tuğat-i vel-buğat-i
7 vel-küffar İskender-üz-zaman sakinun alâ taht-i Süleyman naşir-ül-
adl-ı vel-ihsan
8 zillullahi fi arzihiel-kaim-i bisünetihi ve farzihi hallâdallahu taalâ
mülkehu ve sultanehu
9 ve nasara ciyuşehu ve a'vanehu ilâ cenab-il-âli ves-sultan-il-vali
10 Maruz old(u)r ki şerif hazr(e)t(i)ŋ(i)zden b(i)z miskin hadimler(i)ŋ(i)ze
kelâm-i şeriş
11 g(e)ldi ki hundkâr hazretl(e)ri Kara Buğdan aleyh-ül-lâna üz(e)r(i)negazaya
12 kasdeyledi s(i)zl(e)re dahi ilâm old(u)r ki cemi leşker(i)ŋ(i)zle Hundkâre
13 muvafakat idüb din-i islâmga muavenet idüp ol tarafdin yüriseŋ(i)z d(e)yü
14 b(i)ze haber t(e)ğdi ise özümüznüŋ [kendimizin] yağımız [düşmanımız]
dahi varigeç s(i)z(i)ŋ hizmet(i)ŋ(i)zi
15 kabul edüp isti'dad-ü harb ve alât-i darb ile rakibane barduk [vardık]
b(i)r nice kâfir
16 kalelerini ihrak ittük [ettik] ganimet-i kesir ald(ı)k bihisab ba'dehu
rucu kılğ(a)nca [kılıncaya kadar]
17 haber-i mühmel g(e)ldi ki yağı [düşman] g(e)ldi efl(e)r(i)ŋ(i)zi [evlerinizi]
garet itti [etti] d(e)yü derhal algan [almış olduğumuz] ganimet
18 l(e)r(i)m(i)zi sal(ı)p [salıvererek] rucu etm(e)ğe kasd ittük [ettik] ise
kâfir art(ı)m(ı)z [arkamız]dan g(e)lip bizim ile

19 محاربه کثیر قیلدی خیلی کشیمز ضایع اولدی ایکی قریندداشم شهید اولدی استعداد
20 لرمز اطلارمز سلاحلرمز ضایع اولدی اوزموز بر اط ایلا کلدوك بعده
21 بزیم عقیبمزجه یاغمز تخت لشکری[6] ایلا کلب ایللرمزی الدی بز قریم شهرینداایدوك
22 سموز اطلرمز یوق ایدیکه چیقیب محاربه قلای ایدوك قریم شهرینی دخی
23 کلب محاربه قلماق دلادی اما قلمیه کار اده بیامادی بو مهمل خبرلره اولب(؟)
24 سزك مبارك جالتکز ایلا مشرف اولابلادوك الحمدلله ایشتوك که قره بغدان
25 علیه اللعنه‌لك ازرنه منصور مظفر اولمش[7] سز کاقال‌الله تعالی نصر من‌الله وفتح
26 قریب وبشرالمؤمنین ایتی‌لك بشارتی برلا حضرت رسول‌الله علیه‌الصلوة والسلم
27 مقدس مطهر ووحی‌لك استمدادی ایلا هزیمت قیلمش‌سز دیو سمعمزه تکدی ایسا
28 کوکلومزه غایت فروح وسرور حاصل اولدی وبعده یکان[8] بك کلدی ایسا
29 راست یکان بکی اوزاتا بلادوك که ارادا یاغی وار ایدی ناکاه بولدا یاغی‌کا اوجاراغی
30 دخی ضایع بولغای سزك بره خاطرکز بزه قلغای دیو سزدین حجاب ایتوك بزیم
31 حاضر لشکر عظیم یوق ایدی دیو حضرت عالیه‌کزه رقعه ارسال قیلندی
32 تحریرا فی اواخر شهرالمبارك جمادی‌الاخر سنه احدی وثمانین وثمانمائه

تحیة
عبده الفقیر
ایمینالك

19 muharebe-i kesir kıldı hayli k(i)şim(i)z zayi oldı iki k(a)rındaş(ı)m [kardeşim] şehid oldı istidad-

20 l(a)r(ı)m(ı)z atlar(ı)m(ı)z silâhl(a)r(ı)m(ı)z zayi oldı öz(ü)müz [kendimiz] bir at ile geldük ba-dehu

21 b(i)zim akibimizce yağ(ı)m(ı)z taht leşkeri ile gel(i)p ill(e)r(i)m(i)zi aldı b(i)z Kırım şehrinde idük

22 s(i)müz [semiz] atl(a)r(ı)m(ı)z yok idi ki çıkıp muharebe k(ı)lay idük [kıla edik] Kırım şehrini dahi

23 gel(i)p muharebe k(ı)lmak diledi emma kaleye kâr ide bilmedi bu mühmel haberlere olup (?)

24 s(i)z(i)ŋ mubarek cemaletiŋ(i)z ile müşerref ola b(i)lemedük elhamdü - lillah iş(i)ttük [eşittik] ki Kara Buğdan

25 aleyhillânenin üz(e)r(i)ne mansur ve muzaffer olm(u)ş(u)z kema kale- Allahu taalâ نصر من الله و فتح قريب و بشر المؤمنين

26 ayetin(i)ŋ beşareti b(i)rle hazret-i Resulullahu aleyhissalât-ü ves-selâm

27 mukaddes mutahhar ruhınıŋ istimdadı ile hezimet kılm(ı)ş(ı)z d(e)yü sem'imize t(e)ğdi ise

28 göŋlügm(i)ze gayet feruh ve surur hasıl oldı ve badehu Y(e)gân Bek geldi ise

29 rast Y(e)gân B(e)ki uzata [göndere] b(i)lmedük ki arada yağı [düşman] var idi nagâh yolda yağı (gâ) uçarağı

30 dahi zayi buiğay [ola] s(i)z(i)ŋ bire (?) hatırıŋ(ı)z b(i)ze kalğay [kalır] d(e)yü s(i)zdin hicab ittük [ettik] b(i)zim

31 hazır leşker-i azim yok idi d(e)yü hazret-i aliye(sic)ŋ(i)ze rik'a irsal kıl(ı)ndı

32 tahrir(en) fi evahir-i şehr-il- mubarek Cumadalahir senete ihda ve semanine ve semanemie

Tahiyyetü
Abdih-il-fakir
Eminek

7. Eminek'ten Fâtih Sultan Mehmed'e Gönderilen Bitik (II)

1 هوالحی

2 (الله)

3 سلطان محمد

4 خان خلد(الله) ملکه

5 الحمدلله مقلب القلوب والابصار وموفق الابرار ومعین الاخیار حمداً لایحصی عدده

6 ولا یستقصی امده والصلوة علی اخرالانبیاء عهداً واولهم شرفاً ومجداً محمد صلی الله علیه

7 وسلم وبعد فسبب هذاالکتاب وانهاء هذاالخطاب الی عالی الجناب سلطان

8 الاعظم والخاقان المعظم مالك رقاب الامم مولا ملوك الترك والعجم خرشید طلعت کسری

9 معدلت حاتم صفت اسکندر(ر) مخت سلیمان بخت سلطان السلاطین الزمان باسط الامن

10 والامان ناصرالعدل والاحسان ظل الله الملك المنان وافرالجود والمعدلت قاهرالکفار

11 والمشرکین غیاث الاسلام والمسلمین المؤید من السمآء المظفر علی الاعدآء

12 الذی تفخر بذاته الشریفه المخصوص بعنایت الملك الوهاب شیدالله

13 ارکان دولته الی یوم الحساب بحق محمدٍ وآله الاصحاب بعد از بحق بجناب عنبر لسیم

14 وخلوص محبت عبهر شمیم روانه اولدقدن صوکره معروض اولنن اولدرکه خاص

15 قولوکز محبانه ومخلصانه دعا وتحایا واصل اولندین صکره پر اوپوب اعلام

16 قیلنورکه رقعهٔ شریفکز بزا دکدی الحمدالله بسی غایت سوندك اوپوب

17 باشمز اوزرینه قودق بز قولونکز اوچون یوز پیل دولت ایله حیاتینکز باقی وپاینده

18 پادشاهم اولسون حضرتلرینکزکا بز قولونکوزدان یرماز سوز نقل ایتمش لر

19 مبارك سمعه نکزا ایله دشورموش لرکه امینك مخالفت ایلدی دیو پر یوزندا

20 غازی پادشاه سیز دررسیز ایکی جهاندا الله تعالی عزیز دتسون هر نه اریه که

1 Huvelhayyü
2 (Allahu)
3 Sultan Muhammed
4 han halled (Allah-u) mülkehu
5 Elhamdü lillâhi mukallib-il-kulub-i vel-ebsar ve muvaffik-il-ebrar ve mu'in-il-ehyar hamden la yühsa adeduhu
6 ve lâ yüstaksa emedühu ves-salatü alâ ahir-il enbiyai ahden ve evvelihim şerefen ve mecden Muhammedin sallâllahu aleyh-i
7 ve sellem ve ba'du fesebebü hazel kitab ve inhaü hazel hitab ilâ alilcenab Sultan-
8 il-a'zam vel-hakan-il-muazzam malik-i rikâb-il-ümem mevla mülük-it-türk-i vel-acem hurşid-i tal'at-i kisra
9 madelet-i hate-mi sıfat-i İskender-i taht-i Süleyman-i baht Sultan-is-selâtin-iz-zeman basit-il emn-i
10 vel-eman nasir-il-a'dl-i vel-ihsan zill-illâh-il melik-il-mennan vafir-il-cud-i vel ma'delet kahir-il-küffar-i
11 vel-müşrikin giyas-il-islâm i vel-müslimin el-müeyyed-i min-es-sema el-muzaffer-i alâl-a'da
12 (ve) ellezi tefahhere bizatih-iş-şerife el-mahsus-i biinayet-il-melik-il-vehhab şeyyedallahu
13 erkâne devletih-i ilâ yevm-il-hisab bihakki Muhammedin ve âlihi-vevl-ehsab ba'de ez bihakki(?) becenab-i anber-i nesim
14 ve hulüs-i muhabbet abher-i şemim revane old(u)ktan s(o)ŋra maruz ol(u)nan old(u)r ki has
15 kuluŋ(u)z muhibbane ve muhlisane dua ve tehaya vasıl ol(a)n-din s(o)ŋra y(e)r öpüp ilâm
16 kıl(ı)nur ki rık'ai şerif(i)ŋ(i)z b(i)ze d(e)ğdi elhamdülillâhi besa gayet s(e)vünd(ü)k opüp
17 baş(ı)m(ı)z üz(e)rine kod(u)k b(i)z kuluŋ(u)z üçün yüz yıl devlet ile hayatıŋ(ı)z baki ve payende
18 olsun padişahım hazretleriŋ(i)zge b(i)z kuluŋuzdan y(a)ramaz söz nakletmişl(e)r
19 mübarek sem'aŋ(ı)za öyle d(ü)şürmüşl(e)r ki Eminek muhalefet eyledi d(e)yü y(e)r yüz(ü)nde
20 gazi padişah s(i)z d(u)r(u)rsız iki cihanda Allahu taalâ aziz d(u)tsun her ne erye ki(?)

21 قدم بسارسین بنوم یوزم‌نوك اوزرینه اوله منصور مظفر اوله‌سیز هر کم ارسا

22 سزا مخالفت ایدرسه شول کم ارسا مذاهب اربعه‌دا مسلمان دکول‌درر

23 حاشا که بندین اول حال‌لر واقع اولا بنی سوماز دشمنیم ایله دمیش بنوم باشیم

24 ایفم (ایفم) برقم ایلم کنوم حب(هب) بارچه‌سی سزك‌باشکز صدقه‌سی اولسون بنجه‌که حیات(دا)

25 اولرسم سزك مبارك ایتاکه‌نکزدان ایرلزم زینهار (زنهار) کرم عنایتکز اولرسا یرماز

26 ارسا(ا)نوك سوزینه اعتبار ایتماکز بن اول‌حال‌دا کشی داکولم شمدکه حالده تخت

27 خانی احمد اوکسوزلر دیان ادم‌لره وارمیش کوجلو اولمیش تیمور بیك‌نوك

28 اوزرینه کیلور دیو خبری کیلدی اکر ایله اولرسه تیمور بیك بیزا یقین اولوز

29 بری بنکا کیلور ایله اولسه بزا یرماز اولر بزیم ایل‌لریمیزانکا باریب قوشولور

30 نوردولت ایله حیدر سببندان اوتروپی زحمت‌لر چکرمن ایکی‌سی بارشمازلر

31 بنوم سوزومنی هم دنمازلر سواش وجنك ایتماکا ادم یوق باش یوق اول

32 جهت ایله ایل‌لریمیز ایلق حفت کیدر انی یقین بله‌سیز شمدی بیك‌لریز دخی

83 خلقمیز دخی منکلی‌کرای نی تیلارلار اول ایکی‌سی برشماز اوجون ایل‌لریمز خراب

34 اولدی اکر منکلی‌کرای کیلورسه حب (هب) بارچاسی بر اغیزغا وبر حکم‌کا بقارلر دیو

35 پادشاهم بسی منتظردرلر شمدی عنایتکز اولرسه لطف ایدب

36 یقین کلازدان اونکدین منکلی کرای‌نی کندرماکز عمان ایل بزیم‌درر اکر

37 تعجیل اولمز ایسه ایل کیدار بن یلغوز دنمازین بو جزیره دخی حب (هب) بیك

38 لیکمز دخی بو ایل ایله درر ایل‌کا توکوندن صکره بن دخی بو اراده درمازم

39 مبارك جالیتکزکا عالی خدمتنکزه ایرشسام کراك بونجه‌این حال‌لری

40 بنکا بچون دیمادك دیو ایتماکز اول سبب‌دین سزنیك مبارك سمعه‌نکزا

21 kadem b(a)sarsız b(e)nüm yüz(ü)mnüŋ üz(e)rine ola mansur muzaffer olasız her k(i)m erse
22 s(i)ze muhalefet ed(e)rse şul k(i)m erse mezahib-i erbaada müslüman d(e)ğül d(u)r(u)r
23 haşaki b(e)ndin ol hall(e)r vaki ola b(e)ni s(e)vmez düşmanım öyle d(e)miş b(e)nüm başım
24 ef(i)m b(a)rk(ı)m il(i)m k(ü)nüm hep barçası s(i)z(i)ŋ baş(ı)ŋ(ı)z sadakası olsun niceki hayt(ta)
25 ol(u)rs(a)m s(i)z(i)ŋ mübarek etekeŋ(i)zden ayr(ı)lm(a)z(ı)m zinhar kerem-i inayet(i)ŋ(i)z ol(u)rsa y(a)r(a)maz
26 erse(a)nun sözüne itibar etmeŋ(i)z b(e)n ol halde kişi değül(ü)m şimdiki halde taht
27 hanı Ahmed Öksüzler diyen ad(a)mlara varmış küçlü olmış Timür Biknuŋ
28 üzerine kilür d(e)yü haberi kildi eğer öyle ol(u)rsa Timür Bik b(i)ze y(a)kın olur
29 b(e)ri yaŋa kilür öyle olsa b(i)ze y(a)ramaz ol(u)r b(i)zim ill(e)rimiz aŋa barıp kuşulur
30 Nur Devlet ile Haydar sebebinden öt(ü)rü pi(?) zahmetler ç(e)k(e)rm(i)z ikisi bar(ı)şmazl(a)r
31 b(e)nüm sözümni hem d(u)tmazlar s(a)vaş ve cenk etmeğe ad(a)m yok baş yok ol
32 cihet ile ill(e)rimiz... [Burada iki sözü okuyamadık] gider anı y(a)kın b(i)lesiz şimdi bikl(e)r(i)miz dahi
33 halk(ı)mız dahi Miŋli-Gireyni tilerler ol ikisi b(a)r(ı)şmaz üçün ill(e)rim(i)zharab
34 oldu eğer Miŋli-Girey kilürse hep barçası b(i)r ağızğa ve b(i)r hükümge b(a)karl(a)r d(e)yü
35 besa muntazırd(ı)rl(a)r şimdi padişahım inayetiŋ(i)z ol(u)rsa lütfed(ü)p
36 y(a)kın k(i)lmezden öndin Miŋli-Gireyni k(ö)nd(e)rseŋ(i)z hemen il b(i)zim d(u)r(u)r eger
37 ta'cil olm(a)z ise il kider b(e)n y(a)lğuz d(u)tmazın bu cezire dahi hep bik
38 lik(i)miz dahi bu il ile d(u)r(u)r ilge tükend(e)n soŋra b(e)n dahi bu arada d(u)rmaz(ı)n
39 mübarek cemaliyetiŋ(i)zge âli hizmetiŋ(i)ze erişsem k(e)rek bunc(a)yal(a)y(ı)n ha(l)l(e)ri
40 b(a)na niçün dimed(ü)n d(e)yü aytmaŋ(ı)z ol sebebdin siznig mübarek

41 دشورماك اوجون بيان ايلەدوك شمدى البته البته منكلى كراى نى
42 تعجيل كندوسانكيز هان بزيم ايلمزنى دزماسنه سبب اولرسيز اكر بزيم
43 ابدان‌لقمزا بجه‌كه سبب اولرسز اكى جهانده ثواب عظيملر سزك
44 اوله نور دولتنى اصلا ايل و بيكلر دلزلر هيچ ايشكا يرماز كندو
45 قرداشى ايله مخالفت ايدر ايل يراغين ايله‌من اول سبب‌دان اوترو
46 بوجاخلق بزار اولميشلر اما تيلاك سزدان اولدركه منكلى
47 كراى‌كا ايو نصيحتلر ايله‌نكزكه ايل يراغين ايو نفتيش ايله كل دخى
48 امينك سوزيندان چقماغيل ديو چوق نصيحتلر قيله‌سيز بو مكتوب سيزينيك
49 مبارك خدمتكا ايرشيمك v اولزمان كندومك ارتجه اوله‌سزكه بويانى طر
50 فندان بزدين بنكا مخالفت اولميه ديو عالى حضرتلرينكزه دعا قيليب بر اوپوب
51 چوق كستاخانه سوزلا بو رقمه ايرسال (ارسال) قيلندى والباقى عبد كرمكم
52 محرراً فى اواسط من شهر رجب سنة ثلاثةثمانين وثمانمائه من‌الهجرة المصطفويه

53 بخشى نى دخى يوله كندوك انوك كلورينه دخى بو حالر ايودر ايله بلەسيز
54 اشبو حامل ورقه عبدالعزيز نام حضرتلرينكزه كندوك

sağ taraflta yandan aşağıdan yukarıya doğru:

اول حربى چوق‌دان كيدرلر ايدىلر اما سيزينيك فرمانكزه بقدلركه نى امر ايدرسز ديو
دخى سيزدان تيلاك اميد ايدب دورلر چوق ثوابلر سزكا حاصل اوله

47 nci satırın hizasında yukardan aşağıya doğru منكلى كراى sözünü okuyoruz. v işaretine ait olup ايرشيمك den sonra gelmesi icabediyor.

محب‌الحقير
امينك الفقير

41 d(ü)şürmek üçün beyan eyledük şimdi elbette elbette Miŋli-Gireyni
42 ta'cil k(ö)nd(e)rseŋiz hemen b(i)zim il(i)m(i)zni d(ü)zmesine sebeb ol(u)rsız eger b(i)zim
43 abadanl(ı)k(ı)m(ı)za niceki sebeb ol(u)rs(u)z iki cihanda sevab-i aziml(e)r s(i)z(i)ŋ
44 ola Nur-Devletni asla il ve bikl(e)r d(i)l(e)m(e)zl(e)r hiç işke y(a)r(a)maz kendü
45 k(a)rdaşı ile muhalefet id(e)r il y(a)rağın eylem(e)z ol sebebden öt(ü)rü
46 bu çahlık (bu caklık?) bizar olmışl(a)r amma tilek s(i)zden old(u)rki Miŋli-
47 Gireyge eyyü nasıhatl(a)r eyleŋ(i)z ki il y(a)rağın eyyü teftiş ile gel dahi
48 Eminek s(ö)zinden çıkmağıl d(e)yü çok nasihatl(a)r kılasız bu mektub siznig
49 mübarek hizmetke er(i)ş(e)c(e)k (Miŋli-Gireyi) ol zaman g(ö)ndermek art(ı)nca olasız ki bu yağı tar(a)-
50 fından b(i)zdin y(a)ŋa muhalefet olmıya d(e)yü âli hazretl(e)riŋ(i)ze dua kılıp y(e)r öpüp
51 çok küstahane sözle bu rık'a irsal kıl(ı)ndı vel baki abd-ü kerəmüküm Muhibb-ül-hakir Eminek el-fakir
52 tahriren fi evasite min şehr-i Receb senete selâse semanine ve semanemie minelhicret-il-mustafeviyye

53 b(a)hşını dahi yola gönderdik anuŋ g(e)lürine dah ibu hall(e)r eyyüd(ü)r öyle b(i)lesiz
54 işbu hamil-i varaka Abd-ül-Aziz nam (elçiyi)hazretleriŋ(i)ze g(ö)nderd(i)k

Sağ tarafta yandan aşağıdan yukarıya doğru :

ol harifi çokdan gid(e)r(i)rl(e)r idiler amma siznig ferman(ı)ŋ(ı)za b(a)kd(ı)l(a)r ki ni emr ed(e)rs(i)z d(e)yü dahi s(i)zden tilek ümid id(ü)p d(u)r(u)rl(a)r çok savabl(a)r s(i)zge hasıl ola

47 inci satır hizasında yukardan aşağıya doğru : Miŋli-Girey

8. I. Mengli Giray Han Bitiği, 3 Mayıs 1478

1. pādişāh-ı mu'aẓẓam e'aẓẓallāhu enşārehu
2. ḫudāvend-i a'ẓam a'delu'l-'ilmi vāli's-seyfi ve'l-ḳalemi aḳvā muḫati'l-ḫafiḳayni sulṭānu ġıızāti'l-maşriḳayni es-sulṭānu ed-dīn ve'l-ḫaḳanu'l-
3. baḫreyn ġıyāşu'd-dunyā ve'd-dīn nuḳretü'l islāmi ve'l-muslimīn hażret-i 'ālīvve-vi mezīd ve devlet ve
5. buyruġıyla bu memlekete keldük erse bu memleket biz kören kibi olmadı asrı ḫarāb olmış
6. şimdiki ḥālde memleket ḫarāblıġından **döşelig** daḫı ḳalmamış imdi biziŋ
7. ḥālimiz asrı mükedderdir sulṭānımuŋ niçe biziŋ kibi ṣadaḳasını ister ḳulları vardır
8. biz daḫı anlar kibi bir ḳulıyuz 'ināyet sulṭānımuŋdur taḥrīren

fī evāyil-i ṣafer

sene 883

bendeŋüz

meŋgli girey

9. I. Mengli Giray Han Bitiği, 1478

1. huve
2. ḫażret-i pādişāh-ı mükerrem
3. ḫudāvendigār-ı aʿẓam aʿdelu'l-ʿilmi vāli's-seyfi ve'l-ḳalemi aḳvā muḫati'l-ḫafiḳayni sulṭānu
4. ġuzāti'l-maşriḳayni es-sulṭānu ed-dīn ve'l-ḫaḳanu'l-baḫreyn ġıyāşu'd-dunyā ve'd-dīn
5. nuḳretü'l islāmi ve'l-muslimīn maʿrūż olunan oldur ki biz ḳulunguznı
6. cenāb-ı ālīngizdin bu vilāyetge yibermek(k)e emr bolġanda ḳāsım ḳulunguznı
7. biznin birle birge kelmek(k)e emr boldı erdi alay bolsa yolda ve izde
8. berde ve baḫrde ḳondurmaḳda köçürmekde her vechile ne maşlaḥat
9. boldı erse ḳulluġın taḳsīr ḳılmay pādişāhnın emrini ve biznin
10. ḫidmetimizni ġāyet ḥaddinçe ḳatlanıp ḳulluġında her vechile ḳuṣūr
11. ḳoymay yerine keltürdi imdi pādişāh-ı ʿālem-penāhung
12. biḫārī devletinden ümīddir ki bu ḳulunguznung ḫidmeti żāyiʿ
13. bolmay bir himmet oluna mung̃a himmet olan hemān bizge
14. bolġan kibidir anıng̃ üçün kim biz hem beglerümüz efendidin
15. ġāyet ḫoşnūdmız bāḳī fermān sulṭānumundur
    bendeñüz beng̃li girey

10. I. Mengli Giray Han Bitiği, 1479

1. huve'l-ġanī
2. Allāh
3. pādişāh-ı muʿaẓẓam ḥażretleri
4. ḫalladallāhu mulkehu
5. devlet-i maʿālī cenāb-ı ḥażret-i ʿālī ḫüdāvendigār ve kāmurān-ı mufaḫḫam meliki mulūki'l-umerā'i
6. ve'l-eʿāẓim kehfu'l-kuberā ve'l-efāḫim maʿdinu'l-elṭāf ḥāvī funūni'l-aʿtāf
7. vāżıʿ merāsimi'l-ʿadl ve'l-inṣāf rāfiʿu'ẓ-ẓulmi ve'l-cevri ʿani'l-eṭrāf
8. sulṭān selāṭīni'z-zamān bāsıṭu'l-emni ve'l-emān nāşiru'l-ʿadli ve'l-iḥsān
9. ẓillu'llāhi'l-meliki'd-deyyān el-mu'eyyed mine's-semā'i el-muẓaffer ʿala'l-aʿdā'i
10. elleẕi tafaḫḫara biẕātihi'ş-şerīfeti'l-maḫṣūṣ bi ʿināyeti'l-meliki'l-vehhāb şeyyede'llāhu erkāne

11. devletihi ilā yevmi'l-ḥisāb bi ḥaḳḳı muḥammedin ve ālihi'l-eṣḥāb
12. ve daʿavāt-ı niyāz-mendāne ba- ḫuşūʿ ve ḫużūʿ teblīġ ḳılmakdın soŋra maʿrūż
13. olunur kim devlet işikinden emr olunup bu yerge kelgenimizde ḫalḳımıznıŋ
14. ḥālleri asrı mükedder olduġı sebebdin ḥażret-i ʿālīġa ādemimiz köndere almaduḳ
15. şimdiki ḥālde elḥamdüli'llāh sulṭānımnıŋ sāye-i devletinde biz ḳuluna ʿināyet ḳılġan
16. memleket ġāyet rāḥat bolup devletli sulṭānıma barça ḫalḳlar şām ve ṣabāḥda
17. ġudüvv ü revāḥda duʿā ḳıla tururlar imdi sulṭānımnıŋ saġ ve selāmetlıġın
18. bildüre ʿabdü'l-ʿazīż atlıġ adamımızını ḫidmetiŋizġa bir ḳaç sözler sipāriş ḳılıp
19. irsāl ḳılındı inşallāh ʿinde'l-ḥużūr bi's-surūr olunsa taḳrīren işbu
20. taḥiyyet-nāme irsāl ḳılındı feṯḥ-i ebedī ve duʿā-yı sermedī dayīm
21. küşāde bad innehu raʾufun bi'l-ʿibād ketebe fī evāḫiri cumāda'l-evvel sene erbaaʿ ve ṣemānīne ve ṣemānimie

taḥiyyet-i ʿabdühu beŋli gire

EK I
İLK HANLARIN BASTIRDIKLARI PARALAR

İlk Hanların Bastırdıkları Paralar (Hicrî 845/1441'den Hicrî 941/1534'e Kadar)

	Bastırılan Yer	Tarih	Ağırlık (gram)	
Hacı Giray	Kırım	845/1441	0.7	Es-Sultan'ül Azam Hacı Giray Han Hullide Mülkehu
Hacı Giray	Ordu Bazar		0.7-0.83	Es-Sultan'ül Azam Hacı Giray Han
Hacı Giray	Kırkyer	858/1454	0.7	Es-Sultan'ül Azam Hacı Giray Han
Hacı Giray	Kırkyer	867/1462 ?	0.69/0.83	Es-Sultan'ül Azam Hacı Giray Han
Hacı Giray	Kırkyer	867/1462	0.67/0.7	Es-Sultan'ül Azam Hacı Giray Han
Hacı Giray	Kırkyer	?	0.75/0.8	Es-Sultan'ül Azam Hacı Giray Han
Nûr Devlet	Kırım	871/1466	0.61/0.7	Es-Sultan'ül Azam Nûr Devlet Han
Mengli Giray	Kırım	880/1475	0.55	Es-Sultan'ül Azam Mengli Giray Han
Mengli Giray	Kırkyer	880/1475'ten 896/1490'a	0.5/0.77	Mengli Giray bin Hacı Giray Han
Mengli Giray	Kırkyer	896/1490	0.52/0.71	Mengli Giray bin Hacı Giray Han
Mengli Giray	Kırkyer	897/1492	0.48/0.54	
Mengli Giray	Kefe	899/1493'ten 904/1498'e	0.62/0.7	Mengli Giray bin Hacı Giray
Mengli Giray	Kırım	900/1494	0.67	
Mengli Giray	Kırım	907/1501'den 909/1503'e	0.61/0.66	Mengli Giray Han bin Hacı Giray
Mengli Giray	Kırkyer	911/1505	0.63/0.66	Mengli Giray bin Hacı Giray
Mengli Giray	Kırım	915/1509	0.56/0.65	Mengli Giray bin Hacı Giray
Mengli Giray	Kırım	916/1510'dan 920/1514'e	0.5/0.62	Mengli Giray bin Hacı Giray
Mengli Giray	Kefe	922/1516	0.6/0.61	Muhammed Giray... Mengli Giray
Mengli Giray	Kırım	923/1517	0.64/0.66	
Saadet Giray		930/1528	0.6	
Sahib Giray		941/1534	0.5/0.59	Sahib Giray bin Mengli Giray

EK II
İNGİLİZCE MAKALELER

STRUGGLE FOR EAST-EUROPEAN EMPIRE: 1400-1700
The Crimean Khanate, Ottomans and the Rise of the Russian Empire*

The empire of the Golden Horde, built by Batu, son of Djodji and the grand son of Genghis Khan, around 1240, was an empire which united the whole East-Europe under its domination. The Golden Horde empire comprised all of the remnants of the earlier nomadic peoples of Turkic language in the steppe area which were then known under the common name of **Tatar** within this new political framework. The Golden Horde ruled directly over the Eurasian steppe from Khwarezm to the Danube and over the Russian principalities in the forest zone indirectly as tribute-paying states. Already in the second half of the 13th century the western part of the steppe from the Don river to the Danube tended to become a separate political entity under the powerful emir Noghay. In the second half of the 14th century rival branches of the Djodjid dynasty, each supported by a group of the dissident clans, started a long struggle for the **Ulugh-Yurd**, the core of the empire in the lower Itil (Volga) river, and for the title of **Ulugh Khan** which meant the supreme ruler of the empire.

Toktamish Khan restored, for a short period, the unity of the empire. When defeated by Tamerlane, his sons and dependent clans resumed the struggle for the Ulugh-Khan-ship in the western steppe area. During all this period, the Crimean peninsula, separated from the steppe by a narrow isthmus, became a refuge area for the defeated in the steppe. Around 1440 one of the grandsons of Toktamish Hajji Gerey or Giray, entrenching himself in this rich peninsula, succeeded in establishing an independent khanate. He

* Read at the international conference on "The Crimea: Past and Present", Kiev, 12-13 May 1994, and published in *Turkish Yearbook of International Relations*, Ankara, 1995.

minted silver coins in his name which was an indication of independence and assumed the title of **Ulugh Khan**. Descending from Toktamish Khan, he and his successors never gave up their right to the imperial patrimony on the whole Golden Horde empire, including suzerainty over the Russian principalities. In actual fact, by this time the Golden Horde was split into three independent khanates, in the Crimea, Kazan, and the Saray region in the lower Volga. The latter, ruling over the **Ulugh-Yurd**, claimed to be the only legitimate successor to the great khan-ship. Like the secessionist khanates, the Grand Duke of Muscovy, once the Ulugh-Khan's deputy over other Russian principalities, began to act independently, challenging the Golden Horde overlordship. At the same time, in the western part of the region, Lithuania under Jagellons rose as a powerful state, claiming sovereignty on the patrimony of the Golden Horde in the area and challenging the rising Giray dynasty. Thus, by the middle of the 15th century, in Eastern Europe instead of one dominant imperial power there were newly rising states which eventually came to compete for supremacy over the whole region. Because of their relation to once powerful Toktamish Khan, Giray dynasty in the Crimea seemed to have the best chance to revive the Golden Horde empire under their rule. The khans from another branch of Djodji, in control of the Saray region, embarked upon a long struggle against the Girays. The former made an alliance with the Jagellons while Girays in their turn allied themselves with the Grand Duke of Muscovy to resist the powerful rival coalition. At this juncture the Ottoman power came to support the Crimea-Muscovy axis against the powerful Lithuania-Golden Horde coalition.

In 1454 the Ottoman sultan Mehmed the Conqueror, immediately after his conquest of Istanbul, sending his fleet into the Black Sea, had the allegiance as tribute-paying vassals of the local rulers such as the voyvode of Moldavia as well as of the Genoese colonies. Hajji Giray then cooperated with the Ottomans to claim his sovereignty over Caffa and other Genoese cities on the southern coasts of the Crimea. But when later on another Ottoman fleet threatened Caffa, he asserted that "Caffa was his patrimony". Mehmed the Conqueror knew well that he could not take the Genoese colonies of Caffa without cooperating with the Crimean Khan. In their turn the Genoese tried to protect their colonies by supporting on the Crimean throne a friendly khan among the sons of Hajji Giray and cooperated with the powerful chief of the Crimean aristocracy, the Beg of the principal **Shirin** clan. The Conqueror's diplomacy, however, managed to make Eminek, the Shirin Beg, collaborate to put on the Crimean throne a pro-Ottoman Khan. In 1475, confident of Crimean cooperation, the Conqueror immediately sent a powerful fleet to subdue all the Genoese colonies in the Crimea. Later on, always in cooperation with Eminek Beg, he brought to the Crimean throne Mengli Giray who was captured in Caffa during the Ottoman occupation. Mengli Giray recognized the Conqueror as his suzerain and described his relation to him as his "**tikme**" (appointee). Thus, while an Ottoman province was organized on the southern shores of the peninsula with Caffa as

the seat of an Ottoman sandjak-bey, the Crimean Khanate became a vassal state of the Ottoman empire. This new situation would create totally new conditions in the struggle for domination in East-Europe. The Ottoman presence resulted in consequences decisive for the balance of power in the region.

First, the Crimean-Moscovite axis got the upper hand in its struggle against the Lithuanian-Golden Horde coalition, and prepared the way for the final fall of the Golden Horde and the rise of the Moscovite power.

Secondly, it guaranteed the existence of the Crimean Khanate, first against the attacks of the Golden Horde Ulugh-Khans, in the period 1476-1502 and then of Russia as late as 1774.

Thirdly, the Crimea became an integral part of the Ottoman empire, politically, economically and culturally.

Fourthly, Ottoman-Polish rivalry in Moldavia and Ukraine resulted first in the rise of Cossack power and later in the formation of the Ukrainian Cossack state.

Of course, the most important development in East-Europe following the fall of the Golden Horde was the emergence of the Moscovite state as the dominant power in the region. The main factors leading to this situation can be summarized as follows:

First, Ottoman-Crimean cooperation in the years 1492-1532 is a period crucial for the rise of the Moscovite power, which is understandably ignored in Russian historiography.

Secondly, in the period 1470-1550, Russian "westernization", which made available to this originally Byzantine-Tatar state the tools of western warfare technology with fire arms, ensured its supremacy over the nomadic peoples of the Eurasian steppes.

Thirdly, in the emergence of the Russian empire, the role of a central bureaucratic system and skillful diplomacy cannot be underestimated. During the rise of their empire the Russian rulers avoided direct confrontation with the Ottoman empire which was the other great power in the region having the same western warfare technology. It is to be remembered that the Ottomans supplied the Crimean Khans with a soldiery with fire arms only to the extent to which the Khanate was not acquiring too much power to become a threat to the Ottoman domination in the Crimea. Ironically, then no one could anticipate future developments which were bound to make Russia a major threat to the Ottoman rule over the Crimea and the Black Sea. In its efforts to inherit the Golden Horde heritage, Moscow gave refuge to the

dissident Genghiskhanids and Tatar clans in its territory and later on used them for its claim to the succession of the Ulugh Khans of the Golden Horde.

Fourthly, it should be added that Moscow flourished as an economic power by becoming the principal market place of the furs of Siberia and the north, as well as of European exports, mainly woolen cloth. After the annexation of Kazan and Astrakhan (Ejderhan), Grand Dukes encouraged the English to establish a route to Asia for the spice and silk trade via Moscow-Caucasus or Astrakhan.

Perhaps an equally important development was that Muscovy offered an attractive market place for Tatar tribes, in particular the Noghays in the Astrakhan-Kazan region for horses in exchange for western luxury textiles. Ulu-Noghay tribes were to play a crucial role as allies of Muscovy against the Crimeans in the Muscovite expansion in the Volga basin in the period 1521-1554.

Incidentally, starting from the reign of Ivan III in 1496 the Grand Dukes succeeded in obtaining from the Ottoman sultans trade privileges in the Ottoman territories including Azak (Azov) and Caffa. From 1496 onwards, with the exchange of embassies between Istanbul and Moscow, the traffic between the two countries substantially increased, the main items of exchange being Russian furs and Bursa silk brocades.

Mengli Giray, architect of the Crimean-Muscovite alliance against the Lithuania-Poland commonwealth, strongly supported Ottoman-Moscovite rapprochement in the period 1492-1512. In their rivalry with Poland over Moldavia, Ottoman Sultans Selim I (1512-1520) and Süleyman I (1520-1566) continued good relations with the Russian rulers till the Khanate under Sahib Giray (1532-1551) could eventually convince the Ottoman government of the Moscovite threat of invasion of the heritage of the Golden Horde in the Itil (Volga) basin.

Developments during the crucial period 1532-1552 consitute a turning point in the history of East-Europe, a dominant power, emerging again to achieve the political unity of the whole region. The decisive struggle for the Golden Horde heritage now was between Muscovy and the Crimean Khanate.

After the final blow to the Golden Horde by Mengli Giray in 1502 the Girays twice established their control in Kazan and Astrakhan, first under the Ulugh Khan Mehmed Giray (1512-1524) and then under Sahib Giray (1532-1551). Mehmed Giray had even succeeded in re-imposing tribute on Muscovy as in the time of Toktamish Khan. In both cases, the Crimeans did not receive full approval of the Ottomans although the latter expressed at the same time its concern against Moscow's aggressive policy. When by 1551

Sahib Giray achieved his imperial ambition in the Volga basin, the Ottoman Sultan became suspicious. Süleyman took action against him when Sahib Giray then put forth his claims also on the Ottoman province of Caffa. Ottoman viziers then forged a plan to get rid of the ambitious Khan, not forgetting, however, the Czar's claims on the Khanate of Kazan. The Sultan then ostensibly appointed Devlet Giray, the Khan of Kazan, actually as Khan of the Crimea in lieu of Sahib Giray. Devlet Giray would first eliminate Sahib and then move immediately to aid Kazan against the Russians. Ivan IV, who had declared himself Czar or **Ulugh Khan** (the Golden Horde title used by Ivan IV in his letters to the Tatars), in 1547 watching the developments in Kazan, Crimea and Istanbul, saw that the right moment had come to invade the **Ulugh Yurd**, the Golden Horde's imperial domain in the Volga basin. Devlet Giray succeeded in eliminating Sahib Giray in the Crimea but was too late to march to Kazan before Ivan IV, moving with his huge army, strengthened with powerful artillery, captured Kazan (1552). Taking a strategically masterful decision, the Czar had profited from the disorders in the Crimea. Devlet Giray's subsequent campaigns against Moscow did not change the state of affairs and two years later Ivan IV, always supported by the Noghay clans put an end to the Khanate of Astrakhan, invading the Ulugh-Yurd. Assuming the titles of **Tsar Kazanskii** and **Tsar Astrakhanskii**, or **Ulugh Khan** of Kazan and Astrakhan, Ivan IV asserted his ambition to inherit the Golden Horde empire. The Crimean Khan and the Ottoman Sultan were caught by a **fait-accompli** although they would never accept Moscow's invasion of the Ulugh-Yurd. Then, the Crimean Khan started a series of campaigns against the Russians. Already in 1563 Devlet Giray warned Russia, saying to the Czar's ambassador Nagoy: "The Sultan has mobilized all Muslims against the Czar who invaded the land of the Muslims; he will conquer Astrakhan and enthrone me as khan there. It is better if you would give Astrakhan to me now so that there will be no war" (Solovyev, IV, 219). However, the Ottoman-Crimean campaign to recover Astrakhan had to be postponed for six years. The Khanate and the Ottoman government neither recognized nor used title of "Çar" (Tsar') or Ulugh Khan for the Russian ruler as late as the year 1643. The strategic goal of the campaign of 1569 was to expel the Moscovites from the lower Itil (Volga) basin where Saray and Astrakhan stood. An Ottoman army and fleet went up the Don River, reaching the Perevolok (later Stalingrad, now Volgagrad) area near the ruined city of Yeni-Saray and began to dig out a canal in order to take the ships to the Itil and go against the Russians in Astrakhan. In Astrakhan the Russians had built a strong fortress on an island threatening the caravan road from Central Asia and the traffic from the Caspian Sea. Czar Ivan had already begun negotiations with the Shah of Iran, sending him a much needed artillery unit to be used against the Ottomans. The Shah was warned that once Astrakhan came under Ottoman control, Iran was to be exposed to attacks from the rear, which in fact was one of the Ottoman goals in this campaign.

These details should illustrate well the strategical and ideological issues involved in this first direct confrontation between the Russian and Ottoman empires. Ivan IV already had the control of the Volga basin with title of **Tsar'** or **Ulugh Khan**. In his turn, declaring himself the protector of Muslims in the area and of pilgrims and merchants from Central Asia, the Ottoman Sultan wanted to assert his own supremacy in the region against the Czar's ambition to regenerate the Golden Horde empire under his rule. In fact, the war of 1569 was the first confrontation of the Ottoman and Russian empires for domination in East-Europe, the scene of struggle being at this stage the lower Volga basin. The Russian advance in later periods would move the main front to the western part of the steppe or **Desht**, including Azak, Ukraine, the Crimea and finally the Black Sea. Now dwarfed by the tremendous growth of the Moscovite power, the Crimean Khanate itself was under the threat of a Russian invasion if the Ottoman empire was not behind it. The question is asked why the Ottoman empire, then at the peak of its military might, gave up the struggle and allowed Muscovy to replace the Golden Horde empire in Kazan and Astrakhan.

In the Ottoman supreme council there was a strong faction arguing that campaigns in the north were too expensive, an adventure which might in the end make the Crimean Khan too powerful while vital issues for the empire in the Mediterranean and Central Europe, they argued, required immediate action. Vizier Lala Mustafa, a rival of the grand vizier Sokollu Mehmed, who was supporting an active policy in the north, made the council eventually decide for the invasion of Cyprus in 1570. Then, the defeat at Lepanto the next year kept the empire critically busy in the Medirerranean.

Also, the Crimean tribal aristocracy, **mirzas**, embodying the Turco-Mongol steppe tradition, opposed growing Ottoman influence and control over the Khanate and often joined the dissident pretenders to the throne in the Crimea. Russia tried to profit from such a resistance to reinforce its influence over the Khanate (incidents of Mehmed and Shahin Girays). Consequently, seeing the reaction against too much involvement in the North the Ottoman government chose to leave decisions on northern affairs to the discretion of the Crimeans. It is to be noted that, from a tradition established under Mengli Giray I, Russian envoys and ambassadors could not proceed to Istanbul unless they first visited the Khan in Bahçesaray and explained the purpose of their visit to Istanbul. Well aware of this situation, Russian diplomacy encouraged the Ottoman non-involvement policy in the north by a subtle diplomacy, at once solemnly denying Crimean accusations that Russians were converting mosques into churches while harassing Muslim populations in the Kazan and Astrakhan areas. Also, the Czars carefully avoided participating in the anti-Ottoman coalitions formed in the west until 1686 when Peter the Great decided to join the Holy League. When in 1637 the Cossacks captured Azak and offered the fortress to the Czar, he wisely declined the offer and the Cossacks had to evacuate the place in 1642.

The Cossack question dominated East-European politics in the seventeenth century. Then, for the Ottomans, the Cossack threat became one of the most urgent problems and in the second half of the century attempts to control Ukraine and the Cossacks of Dnieper brought the three major powers in East-Europe, the Ottoman-Crimean block, Poland, and Russia into a decisive confrontation. Again, the Khanate, under the protection of the Ottomans, played a major role in developments in the region during this period. The Cossacks of Dnieper, equipped with fire arms, a replica of the Ottoman **uç** (frontier) organization of **akındjıs** (raiders), were now making devastating sea raids to the settled areas all along the Black Sea coasts, including the Bosphorus. In the face of this growing threat, the Ottomans had to organize a general command with a Beylerbeylik on the western Black Sea coast from Özü to Thrace, build new fortresses on the mouth of Dnieper, and make several major campaigns against Poland and Cossacks in the century. With the creation of the Ottoman province of Kameniçe (Podolski Kaminiec) and the occupation of western Ukraine, the Ottoman empire was then vitally involved in all developments in the region.

It is rightly underlined that the developments in the period 1647-1654 constituted a new turning point in the history of East Europe. Under Islam Giray III (1644-1654) Khmelnitski, the leader of the Dnieper Cossacks approached the Crimean Khanate and the Ottomans in the hope of establishing a Cossack state in the Ukraine which could have been organized as an Ottoman vassal state like Moldavia or Transylvania. But Islam Giray did not receive full support for his policy at the Ottoman Porte. The Ottomans were unable to take advantage of these favorable conditions in the north mainly because of the crisis in Transylvania and the protracted Cretan war against the Venetians in the Mediterranean (1645-1669).

Another significant development was the Polish-Russian agreement of 1647 which terminated the long rivalry between the two Christian-Slavic states and led to the formation of a common front against the Crimea and the Ottomans. This rapprochement was a direct result of the growing Crimean-Ottoman pressure on Poland, from which eventually Russia profited. In 1654, Khmelnitski chose union with Russia under the agreement of Pereiaslav. This was a decisive historic development, similar to the Russian invasion of the Khanates of Kazan and Astrakhan, now making the Moscovite state a dominant power, not only in the eastern but also in the western part of East-Europe. In the face of the change in the balance of power the Crimean government, however, denounced the Czar's new title of "Tsar' of the West and the East" (**Magrib ve Maşrık Padişahı**) and added that "if you are conceited by relying on your guns and cannons, we ourselves rely on God... If you do not give back to Poland the fortresses which you captured, we are determined to fall upon you and the Dnieper Cossacks." These words meant actually the confession of the hopeless

situation of the Crimea in the face of the fire power of the Russian armies. Anyhow, in the end, God did not help the Crimeans. It may be said that until 1654 Russia had been an eastern power (Maşrık Padişahı) and only after that date it became a dominant power all over East-Europe, prepared to play a significant role in European politics. For Russia two areas were left to be penetrated, the Baltic and the Black Sea regions, to make Russia full member of the European state system. As far as the Ottomans were concerned, the Russian empire now became a neighbor to the Ottoman empire in the Ukraine and the immediate threat to the Crimea and the Black Sea. The Porte and the Crimean Khanate did not recognize the subjection of the Cossacks to the Czar and always claimed suzerainty rights over the Ukraine. Becoming aware of the vital threat to its northern Black Sea possessions and the Crimea represented by the union of the Dnieper Cossacks with Russia, the Ottoman government, which was now steered by the energetic Köprülü viziers, decided to drive the Russians out of Ukraine. In 1678 Grand Vizier Kara Mustafa and Crimean Khan Murad Giray invaded Ukraine and laid siege to the strategic city of Çihrin.

The Russian army came to the aid of the besieged city, and fierce battles were fought in front of the fortress. This was the first full-fledged confrontation between the armies of the two empires. Now, the issue of Russian domination of East-Europe was to be decided by the result of this struggle in the heart of Ukraine. Despite the Ottoman-Crimean temporary success (Murad Giray Khan's driving back four Russian attacks to relieve the besieged city and the capture of Çihrin), the Ottoman invasion of the Ukraine did not have lasting results. Then, concerned with the developments in Hungary, the Porte realized that it could not sustain a long war against Russia for Ukraine.

The Ottoman invasion of Ukraine was all the same a warning to Russia not to dare to exploit its new position against the Ottoman-Crimean possessions. The new balance of power following the Ottoman campaign of 1678 in East-Europe would drastically change only when the Ottoman military might would totally collapse at the hands of the Austrian-German armies in the years 1683-1686. In 1681 the peace treaty signed after the fall of Çihrin had not basically altered the traditional pattern of relations between the Khanate and Russia. Negotiations started in Bahçesaray and the provisions reached there were first ratified by the Khan who reported it in a memorandum to the sultan. Only after that ratification did the ambassadors leave for Istanbul to finalize and obtain the sultan's ratification. In a letter to the Czar the Ottoman sultan said: "The Khan Murad Giray is my agent and intermediary." As noted above it was an ancient custom that no Russian embassy left for Istanbul before he first visited the Khan's Palace at Bahçesaray and received his permission. This practice originated from Mengli Giray's time when the Khan mediated between his ally Ivan III and his suzerian Bayezid II for the establishment of friendly relations between the two

countries. Later Mehmed Giray I (1514-1523), claiming to be the heir to the Golden Horde Ulugh Khans, re-imposed the tribute on the Grand Duke. The Ottoman sultans always respected this Crimean claim and carried on their relations with Russia through Bahçesaray when the treaty of Istanbul of 1700 abolished the rule.

The Holy League, concluded between the Holy Roman Emperor, the King of Poland, and Venice with the Pope's consecration in 1684, made great efforts to include Russia in the alliance from the beginning. Tsarist diplomacy tried to exploit its position to elicit maximum profits from both the Ottomans and the Holy League, particularly at the expense of Poland. Hoping to prevent the opening of a new front in the north, the Ottomans and the Crimeans were ready to negotiate Russian proposals. These included trade privileges, and the delivery of the salt beds on the Crimean border which were badly needed by the Cossacks. Interestingly, a special request for the prayers for the Czar at the Greek Orthodox Patriarchate in Istanbul was among the Russian demands. The sensitive issue of the Cossacks was never brought up by the Ottomans in the course of these negotiations, which meant Ottoman recognition of the state of affairs in the Ukraine.

In the Crimea, the Czar was particularly active at Bahçesaray to prevent a peace settlement between the Khanate and Poland. The latter had achieved nothing against the Ottoman-Crimean forces in the years 1684-1686. On the other side, Russia, exploiting the allies' concern to open a new front against the Ottomans in the north, demanded the final confirmation of the Andrussovo treaty with Poland, which meant to confirm the final surrender of Smolensk and Kiev to Russia. Pressed by its allies, Poland finally yielded to the Russian demands. Thus, by skillful diplomatic maneuvers Russia had succeeded in having the Ottoman Empire and Poland recognize its sovereignty over the Ukraine. We shall see that in 1686 Russia's joining the Holy League would result in the collapse of the Ottoman power in East-Europe and initiate Russian penetration into the Black Sea zone.

In this game Poland was one of the principal losers. The Polish government now abandoned all hopes of recovering the Ukraine only with the anticipation that to compensate its loss it would take back Kaminiec, and annex Moldavia and the Ottoman Black Sea port of Akkerman. In a message to the Voyvode of Moldavia, John Sobieski could say: "While the Czar was going to invade the Crimea, the Polish army would join that of the Holy Roman Emperor in Adrianople and then they would march together to capture Constantinople."

The first result of Russia's joining the League was that the Crimean Khan, awaiting a Russian invasion, could not leave the Crimea to join Ottoman forces in Hungary. In 1687 an army of one-hundred-thousand

Russians and fifty-thousand Cossacks under V. Galitsin headed for the Crimea, and John Sobieski came to lay siege to Kaminiec. The Ottoman-Crimean army forced the Polish King to retreat while the huge Russian army, unable to cross the steppe which was burnt by the Tatars, also had to retreat. The Cossack Hetman Samoylovic, accused of treason, was replaced by Mazeppa.

In the following year it was the Tatars' turn to attack. They raided as far as Lwów and forced Sobieski to retreat from Kaminiec once more. Russians would come back only in the spring 1689 after long preparations. This time the Russian army, including fifty-thousand Cossacks under Mazeppa, was reinforced with a formidable artillery of 350 cannons. The Crimean intelligence reported to the Sultan that Russian plans were to invade the Crimea and march against Istanbul. During the four days' battle in front of the isthmus of Or-Kapı, the Tatars blocked the way into the peninsula and their light cavalry at large harassed the enemy. They could not penetrate the Russian defenses reinforced by the rows of war chariots and heavy artillery. In the end the Russian army, suffering from lack of water and provisions, had to retreat again. Although the Russian plan for the invasion of the Crimea was a failure, the Tatars were shocked and found their position hopeless before the Russian armies, all the more so because the Ottomans, engaged in a difficult war against Austrian-German armies in Hungary, were totally incapable of sending aid.

It is to be emphasized that, because of the lack of water supply and fodder for the animals coupled with the harassment of the Tatar cavalry, the retreat of the Russian army turned out to be a very difficult operation. After that the Russians delayed a new campaign for six years. It became evident that unless an appropriate logistics enabling the huge armies to cross the steppe zone was created, there was no chance for Russian as well as Polish armies to realize their invasion plans in the south. This situation is a key point to understand one-thousand years of the East-European history. It explains why only the Euro-Asian pastoralist tribes with their light cavalry and mobility adapted to the steppe conditions and held a continuous control of the steppe zone in the face of the foot soldiery of the settled peoples of the forest zone. It was the formation of the cossacktum on the border zone, adopting a similar life style and organization as nomads, that was destined to bring about a revolutionary change in the struggle. What made them particularly capable of successfully fighting against the Tatars was their adoption of the fire arms and the support they received in materials from the Polish and Moscovite states from the mid-sixteenth century onward. Their union with Russia to which they provided an experienced military force of key importance should not be minimized in the final supremacy of the Russian Empire.

In the years 1686-1689 the northern borders of the empire were successfully defended whereas on the Hungarian front the Austrian-German armies invaded the whole of Hungary, took Belgrade, and penetrated as far as Üsküp (Skopje) in the heart of the Balkans. The Crimean forces under Selim Giray (1670-1677, 1684-1691 and 1691-1698) joined the Ottoman forces there, and the Ottoman-Crimean forces won their first significant victory against the Austrian armies at the strategic Balkan pass of Kachanack near Üsküp, and the enemy was driven back to the other side of the Sava River (1689). Selim Giray was greeted in Istanbul as the savior of the "state and religion."

When the Crimean troops were away in the Balkans and Transylvania Moscow was ordering Cossacks to capture the Tatar defenses on the border. In 1695 the Cossacks under Pani made a daring raid to the region between Akkerman and Özü on the Black Sea coast. However, all the Polish attempts to capture Kaminiec and to invade Moldavia were unsuccessful. Now with French support, the Porte made attempts to achieve a separate peace with Poland. In 1692 the new Khan Safa Giray told the King that Kaminiec could be evacuated and the Crimean sovereignty rights over the Ukraine given up if the King agreed to a separate peace. The Khan and the Ottomans said they would even join the Poles in their fight against Russia to recover the Ukraine, Smolensk, and Chernigov. Later, during the negotiations at Karlovetz in 1699, Sobieski would say in a letter to his people that acquisition of a few places in Moldavia could never be considered a compensation for the losses to Russia.

Thus, sovereignty over Ukraine continued to be one of the principal issues during the war years. It is interesting that Selim Giray, in his third khanship, told the Poles that the Khanate would never give up its rights over the Ukraine.

Czar Peter I, now changing Russian strategy, decided to capture first the Ottoman Azak which would ensure his communication with the bases in his home country. To intercept aid to Azak, Cossack ships were already cruising in the Sea of Azak in the spring of 1695.

During all along the long war, Crimeans and Ottomans had the luck to have in Selim Giray a wise and brave leader. In 1695 his intelligence showed the bitter reality that Azak and Crimea were under the imminent danger of a Russian invasion and Ottoman military aid was now absolutely necessary on this front. Instead, totally unaware of the Russian plans and ignoring the Khan's warnings, the Porte was insisting that the Khan should immediately leave the Crimea to join the Sultan's army on the Hungarian front. In July 1695 while the Czar came to besiege the fortress of Azak, the Cossacks under the Russian commander Sheremetiev attacked the Crimean defenses on the border in the west. After taking Gazi-Kerman, these forces

advanced as far as Ferah-Kerman on the Crimean isthmus, thus threatening to invade the Crimea itself. The Crimean troops under Kaplan Giray and Şahin Giray (the Khan Selim Giray was then on the Danube with the Ottoman army) foiled the Russian attacks under a heavy Russian artillery fire against Azak. After a siege of six days the Czar decided to retreat after building a fortress facing Azak.

The Russian retreat was explained both by the delay in the construction of the river fleet and the Tatar attacks on the supply lines of the Russian army. However, in the meantime Cossacks and Russian troops under Sheremetiev had succeeded in capturing the Crimean fortresses of Nusret-Kerman, Şah-Kerman, and Mubarek-Kerman on the border.

In May 1696, employing engineers from Austria, Holland, Prussia, and Venice, the Czar succeeded in putting a strong fleet on the Don River and now in full trust marched against Azak. While Sheremetiev and Zaporojian Cossacks advanced in the direction of the lower Dnieper and the Crimea, the Russian army was able to encircle Azak. On the sea side the Cossack fleet had intercepted Ottoman relief convoys to the fortress. Cossacks were also active on the land trying to foil the Crimean attempts to bring aid to Azak. Although the Porte realized now the grave situation in the north, the time was overdue for the necessary measures to reinforce the fortress against the powerful Russian army. In an emergency meeting the Grand Vizier admitted that if Azak fell, not only the Black Sea coasts but Istanbul itself would come under Russian threat. Azak surrendered on August 17, 1696. Before he returned home the Czar converted it into a Russian stronghold on the shores of the Black Sea. Now the Crimea found itself surrounded on two sides since the Dnieper Cossacks coming from the west continued their raids on the Crimean coasts. After the fall of Azak the Crimeans sent messengers to Istanbul saying that unless a strong Ottoman defense was provided the Crimea could not resist long in the face of the Russian armies equipped with a formidable artillery. In the last years of the war Crimean attempts to take back the lost fortresses on the Ukrainian border were not successful.

At the peace negotiations in Karlowetz, the Ottoman delegation demanded the surrender of the fortress of Azak, and asserted that the final peace would be considered concluded only after the approval of the Crimean Khan. The Russian delegation not only categorically refused such conditions but demanded the surrender of Kerch, the gate to the Black Sea. Since no progress was possible, only an armistice of two years was agreed between Russia and the Porte at Karlowetz. In the peace treaty concluded with Poland the Porte agreed to the surrender of Kaminiec and Ottoman sovereignty claims over the Ukraine.

Even after Karlowetz, the Crimeans were in fear of a renewed Russian attack. Ingoring the Crimean Khan, the Czar now sent his ambassador for peace negotiations directly to Istanbul on a galleon constructed at Azov.

In the peace treaty concluded in Istanbul in 1700, demilitarized zones were defined around the Crimea for the safety of the Khanate and on the banks of the Dnieper River. Perhaps the most important provisions of the treaty were the abrogation of all kinds of practices reminiscent of the Khan's suzerainty over Russia, that is annual "tribute" and the obligation to obtain the Khan's permission for the Russian ambassadors to go to Istanbul. A separate provision stipulated that a peaceful solution of the disputes arising between the Crimeans and the Cossacks was to be negotiated directly between the Ottoman and Russian governments. Thus, under these provisions the Khan and the Hetman were losing the freedom of action in favor of a closer control of the two imperial governments. The Czar's claim to the great power status was also manifest in the provision stipulating that Russian ambassadors to the Sultan should be treated in the same way as those of the other European states. The Sultan also accepted the responsibility of making Tatars apply and respect the provisions regulating Crimean-Russian relations.

Drastically changing the balance of power in East-Europe, the treaty of Istanbul ushered in a new period as far as the Khanate and the Ottoman Empire were concerned. Now the Crimean Khanate was no more in a position to be a threat to the Russian territories including the Ukraine. In fact, weakened and reduced in status, it was itself open to Russian invasions, and the Crimeans were bitterly aware of the drastic change in their position vis-a-vis the Russians. Azak provided the Czar a stronghold to reach the Crimea at any moment and threaten even the Ottoman capital. Perhaps the most important development was Russia's joining the European concert of states which it fully exploited to partition and invade the Ottoman territories in the 18th and 19th centuries. For the following period the Porte, taking advantage of the new conflict in the north between Sweden and Russia, declared war against Russia and recovered Azak in 1711. Then, the Ottoman state and the Crimean Khanate emerged as the staunch defenders of the independence and territorial integrity of Poland against Russia.

To sum up, historically the Muscovian state is to be considered as the heir to the Golden Horde empire. With this historical perspective we can better understand the origin and formation of the Russian empire in East-Europe. Actually, the first step was the Russian invasion of the whole Volga basin down to Astrakhan, including the quasi-sacred region of the two Sarays of the Ulugh-Khans. It was after this development that the Russian state was able to challenge the power of the Commonwealth of Lithuania-Poland in the west and to annex the remaining Russian principalities and Ukraine. Claiming rights as the legitimate heirs to the legacy of the Golden Horde, the Crimean Khans came up against Russian expansion in the east as well as in

Ukraine. They had lost the contention in the east already in mid-16th century. In the following century, Ukraine became the principal scene of rivalry now involving the Ottoman Empire directly. It was to ensure the autonomy of the area that the Ottomans fought their first major war against the Russian Empire in Ukraine in 1678. However, the Long War (1683-1699) against the Holy League which the Czar joined in 1686 gave him the golden opportunity to descend to the Black Sea by capturing Azak as well as to consolidate its grip on the territories taken from Poland, Smolensk, and Ukraine. In the treaty of Istanbul of 1700, both the Khanate and the Ottoman Empire had to recognize the full control of East-Europe by the Czar. At the same time, Russia became a full member of the European state system while the Ottoman Empire was now considered an area for further conquests by Russia and Austria. By capturing Azak, Russia had gained a position to invade the Crimean Khanate, the last remnant of the Golden Horde Empire.

As for the Ottoman-Crimean cooperation in the face of the Russian expansion, throughout their partnership the Crimeans and Ottomans were not always in harmony in their reaction to the developments in East-Europe. While directly under the threat of the Cossacks and then of the Russian armies, the Crimeans wanted the Ottoman Empire to give full support to the Khanate and to mobilize the Ottoman forces against them. The Ottomans themselves, having to concentrate their forces against the more pressing tasks in Hungary or the Mediterranean, always postponed action in the north and what is more they pressed the Crimeans to join the imperial campaigns in the western fronts. This innate conflict not infrequently resulted in alienation of the **mirzas** from the Ottomans, or even to rebel against the Khans who subserviently followed orders from Istanbul. While Ottomans reminded Islamic solidarity and the fact that the ultimate safety and well-being of both countries depended on close cooperation on all fronts, Crimean **mirzas** argued that their own homes and families were in immediate danger when they left Crimea to be defenseless in front of a possible Cossack or Russian invasion.

The danger became imminent when during the Long War Russian armies came to invade the Crimea twice and occupied Azak. In the 18th century the peninsula was, in fact, invaded three times and became the scene of massacres and deliberate destruction by Russian armies. During the disastrous war of 1768-1774 the **mirzas**, seeing the Ottomans totaly incapable of defending the Crimea, sought to compromise with the Czar. The Russians first appeared to support Crimean independence against the Ottomans in 1774 which proved to be only a stratagem to invade the Crimea and all the territories belonging to the Khanate from Dniester to Circassia in 1783. The Russian governments adopted a systematic policy to drive out and annihilate the Tatar-Turkish Muslim population in the Crimea in order to transform the peninsula into a Russian base for further expansion in the south. Russian rule over the Crimea saw the shameless plunder of the lands

of the Crimean Tatars, a cynical policy to force hundreds of thousands of Tatars to leave their homes to migrate to Turkey, and a systematic policy to eradicate Turkish-Tatar culture in the land.

Bibliography

The following are the author's publications on East-Europe:

"Yeni Vesikalara Göre Kırım Hanlığının Osmanlı Tâbiliğine Girmesi ve Ahidnâme Meselesi," *Belleten*, VIII (1944), 185-229.

"Yaş Muâhedesinden Sonra Osmanlı-Rus Münasebetleri," *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, IV (1946), 195-203.

"The Origins of the Ottoman-Russian Rivalry and the Don-Volga Canal, 1569", *Les Annales de l'Université d'Ankara*, I (1947), 47-106.

"Kırım Hanlığı," *İslâm Ansiklopedisi*, VI (1955), 746-756.

"Ahmed Pasha, Gedik," *Encyclopedia of Islam*, 2nd ed., I (1956) 292-293.

"Azak (Azov)," *Encyclopedia of Islam*, 2nd ed., I (1958), 808.

"Kırım Türk Yurdunun Yok Edilişi," *Emel*, IV (1964).

"Hādjiji Giray," *Encyclopedia of Islam*, 2nd ed., III (1965), 43-45.

"L' Empire Ottoman," *Actes du Premier Congrès International des Études Balkaniques et Sud-Est Européennes*, 26 Août- Septembre, 1966, Sofia, 1969, III, 75-104.

"The Socio-Political Effects of the Diffusion of Fire-Arms in the Middle East," *War, Technology and Society in the Middle East*, London, Oxford University Press, 1975, 195-217.

"The Question of the Closing of the Black Sea under the Ottomans," *Symposium on the Black Sea, Birmingham, March 18-20, 1978, Arkheion Pontu*, 35 (Athens, 1979), 74-110.

"The Khan and Tribal Aristocracy: the Crimean Khanate under Sahib Giray I (1532-1551)," *Essays Presented to Omeljan Pritsak*, Harvard Ukrainian Studies, X (1981), 445-446.

"Power Relationship Between Russia, Ottoman Empire and Crimean Khanate as Reflected in Titulature," *Mélanges en I' honneur de Alexander Bennigsen*, Paris, 1986.

"Ghazi Giray, I, II, III," *Encyclopedia of Islam*, 2nd ed., II (1965), 1046-1047.

"Giray," *Encyclopedia of Islam*, 2nd ed., II (1965), 1112-1114.

"Giray," *İslâm Ansiklopedisi*, IV, 783-789.

Power Relationships between Russia, the Crimea and the Ottoman Empire as Reflected in Titulature*

As a system of semiotic symbols designed to declare his place and power in the world, titulature is of paramount significance for a ruler. It defines and asserts in a determined order his power relationship with men and space in his own environment, in the world, and in the cosmos.

In his recent study on the titulature of the Muscovite ruler, Marc Szeftel[1] presented its evolution as follows: 1) *Velikii Kniaz'* of Vladimir, or Grand Prince of Vladimir; 2) *Velikii Kniaz' vseia Rusi*, or Grand Prince of all Rus' (1328); 3) *Bozhieiu milostiiu* or *Dei Gratia* (1449); 4) *Velikii Gosudar'* or *Gospodar* (1448, in inter-princely relations, 1489 in international relations); 5) *Samoderzhets*, or autocrator (1492 by the Church, 1591 in international relations); 6) *Tsar'*, mid-fifteenth century by the Church, Ivan IV's coronation as *Tsar'* on January 16, 1547; 7) *Tsar' Kazanskii* and *Tsar' Astrakhanskii* (1553, 1554). In 1591 the tsar's envoys to the king of Poland referred to their ruler in the following manner: *Velikii Gosudar' nash Tsar' i Velikii Kniaz' Feodor Ivanovich vseia Rusi Samoderzhets*.

In view of the Orthodox Church's authority, guidance, and ceremonial function in introducing and sanctioning such titles, the general tendency has been to assume a Byzantine origin for most of these titles.[2]

In dealing with royal titulature it is important to determine which title was designed for which audience: whether it was mainly intended for domestic consumption or for international relations, or whether, as in the case of Russia, for the Eastern or Western world. Also it is important in historical analysis to know the particular purpose, historical context and circumstances behind the assumption of a particular title. For Russia the most important and immediate historical reality in power relations was the issue of Tatar suzerainty, not only in the Golden Horde era (1234-1502) but also in the following period.

* First published at *Passé turco-tatar, présent soviétique : études offertes à Alexandre Bennigsen = Turco-Tatar past Soviet present: studies presented to Alexandre Bennigsen*, ed. C. Lemercier-Quelquejay, Paris, 1986.

The suzerainty of the Golden Horde, until its destruction by the Crimean khan in 1502, and then the claim in turn by the latter of restoring and continuing the Golden Horde's heritage, loomed large over Russia during the sixteenth century and influenced the titulature of the Muscovite rulers as far as their international status was concerned. The Tatar reaction was a weighty reality as late as 1571 when Devlet Giray khan of the Crimea invaded Russia and burned down Moscow's outskirts. Actually there were two parallel developments in the process of Russian liberation: first its *de facto* accomplishment by the buildup of her military power and by her successful resistance to Khan, and second, the recognition by the khan of the changing power relations. What was particularly important was not just to assume a title. Such an act required extremely careful preparation via diplomacy. Otherwise it could have had disastrous consequences for the very existence of the Muscovite state. The state would be in danger not only because the Tatars would themselves invade, but also because of the khan's close relations with the powerful western rivals of Muscovy, i.e., Lithuania and Poland (there was an alliance between Lithuania and Ahmed Khan of the Golden Horde and later between Casimir IV and the Crimean khan in 1480, 1511, 1516, and 1520).

THE EVOLUTION OF MUSCOVITE TITULATURE DURING THE TATAR DOMINATION

There is a scholarly consensus that Ivan I's title, *Grand Prince,* assumed a new meaning when in 1328 a *yarlığ* (Imperial diploma) of Uzbeg, khan of the Golden Horde (1311-41), empowered him to act as an intermediary between the khanate and the Russian princes in collecting the tribute due and in settling all other similar matters.[3] This guaranteed the primacy of the Muscovite prince among the other Russian princedoms and prepared him for his unifying and liberating role in the future struggle. Already Ivan I (1328-40) styled himself "Grand Prince of all Rus" and the title was continously used until 1655. (Compare this with the Tatar title *Barça Moğol Pādişāhı,* the supreme ruler of all the Mongol people).[4]

By the assumption of the title *Dei Gratia,* which was first used in the treaty with King Casimir IV in 1449, it is suggested[5] that the Grand Prince of Muscovy must have claimed, among other things, to have

received his sovereign power directly from God. This was clearly a notion in conflict with the khan's suzerainty. Actually, by his alliance with Casimir in 1449 the Grand Prince was defying his powerful suzerain Sid (Sayyid) Ahmed Khan (c. 1433-c. 1465).[6] It is also suggested[7] that the use of the title *gosudar'* occurred at a time when Muscovy achieved its so-called "independence" from the Golden Horde in 1480.

The Title *Tsar'* / *Khan*

As far as the Tatars were concerned, failure to pay the yearly tribute constituted the most serious violation of vassalage relations, and it was usually punished by military action. That was the reason behind the confrontation between the Muscovite Grand Prince and Ahmed, khan of the Golden Horde, on the Oka river in 1480. However, the encounter did not result in a battle, as the khan left the battlefield upon a promise by Ivan III to pay the tribute. But what is interesting is that upon his return to Moscow the Grand Prince was greeted as a victor and liberator. Historiography has considered the date as the beginning of the independence of Russia.[8] But it is difficult to understand why the Muscovite monarch did not take the title of *Tsar'*, equalling that of khan, until 1547. In fact, the most important event for the Grand Prince in the year 1480 was the alliance with Mengli Giray, the Crimean khan. This was because Mengli Giray was a Genghiskhanid claiming the Great Khanate and, as a *protégé* and a vassal of the Ottoman sultan, he was destined to give the decisive blow to the Golden Horde. The question is why during this period were Ivan III (1462-1505) and his successor Vasilii (1505-33), despite the internal chaos in the Golden Horde following Ahmed Khan's death in 1481, unable to claim the title of *Tsar'* which, it should be remembered, was always used by the Muscovite chancery as corresponding to the title *khan*.[9]

The strict Tatar notion of legitimate sovereignty required that the *khan* should be of the lineage of Djodji, the eldest son of Genghis Khan, who was assigned by his father the westernmost lands of the Empire. It remained an unchallenged rule among the Turco-Mongol peoples in Eurasia that only someone from his lineage could claim the khanate. Thus, even such powerful figures as Nogay, Mamay or Edigü would not dare to assume the title *khan*.[10] Three conditions together determined who could assume the title: 1) Genghiskhanid descent, as mentioned above; 2) factual allegiance of the *Ulus*, or the powerful

tribes under the four *Karaçu begs;*[11] 3) actual possession of the *Uluġ-Yurt,* also known as *Takht* or *Saray,* the capital region of the Empire.[12] This systems attributed to Genghis Khan and called "Yasa" or *"Töre-i Djengiz-Khānī,"* had almost a sacred significance among the military tribes as far as the khan's sovereignty was concerned. It was uncompromisingly advocated by the chiefs of the tribal aristocracy to the end of the Crimean Khanate. For example, in the seventeenth century, Murad Giray Khan (1678-83) was a staunch exponent of the *"Töre-i Djengiz-Khānī."*[13]

Also, since Mamay's defeat at Kulikovo in 1380, a test and condition for keeping the title of Great Khanship was to be able to re-impose Tatar suzerainty and tribute upon Russia. The *Uluġ-Yurt* or *Takht* was the territory on the middle Itil (Volga) river where Batu Khan (1237-56), the founder of the Golden Horde Khanate had established his capital city, *Saray.*[14] In order to become a legitimate Uluġ Khan it was imperative for the claimant to the throne to have the actual possession of this "sacred" Imperial center along with the allegiance of the four *Karaçu* tribes which provided the main military power of the khan.

The Girays of the Crimea were of Genghiskhanid descent and counted among their predecessors Toktamış Khan (1377-95),[15] who had restored the unity of the Golden Horde and re-imposed Tatar suzerainty over Russia in 1382.[16] However, Mengli Giray, khan of the Crimea, still had to fulfill the two remaining conditions to be recognized as Great Khan by the Tatar world: namely, to rally the Imperial tribes under his control and to capture the *Uluġ-Yurt.*[17] His policy for establishing his control over the *Ulus* was not completely successful. His efforts to forcibly settle the Tatar tribes in the Crimea actually alienated these tribes, including the Nogays. Besides, he could not leave the Crimea, which had become a center of power and wealth, while Saray was devastated (especially after Timur, or Tamerlane, invaded in 1395 and during the internecine war thereafter).[18]

In 1502 Mengli Giray defeated Sheykh Aḥmed's troops and captured and completely destroyed Saray. Now feeling himself the successor to the Golden Horde, he notified Ivan III of his victory so that Ivan would henceforth pay the tribute to him. Thereupon the Grand Prince of Muscovy took the role of supporter of the defeated khan and helped him to settle the Nogay tribes in the region of Astrakhan. On the other hand, the sons of Uluġ Mohammed, khan of the Golden Horde and later founder of the Khanate of Kazan', had

already come under the protection of Muscovy. Uluġ Mohammed's son Ḳāsim, in dispute in 1445 with his brother Mahmudek over the khanship of Kazan', took refuge in Moscow. Under the protection of the Grand Prince in 1453 he founded the Khanate of Ḳāsim in Gorodets. This khanate became the rallying point of many exiled Tatar partisans who thereby served the Grand Prince's plan to maintain his protectorate over Kazan'. That the Grand Prince was not only an ally but was also the actual protector of khans of Genghiskhanid descent greatly enhanced his prestige among the Tatars and became one of the most important factors leading to his assumption of the title *Khan/Tsar'* later on.[19]

In the years 1502-54, the Khanates of Kazan' and Astrakhan, as well as the Nogay tribes in the old Saray region, became the focus of the struggle between the Crimean khans and the Muscovite princes for the heritage of the Golden Horde Empire. Or, to put it differently, in the face of a revival of the Golden Horde power under the Crimean khans, Muscovy was forced, for the sake of its own future, to establish control in the middle and lower Volga regions and thus to claim the Uluġ Khanate.

The struggle reached its most dramatic and decisive phase under Mohammed Giray I (1514-23) and Sahib Giray I (1532-51). Mohammed Giray had championed an anti-Muscovite policy since 1507 when he was a *ḳalġay* or crown prince. When he succeeded Mengli he continued the devastating raids against the Muscovite territories and renewed the alliance in 1516 with Lithuania-Poland, which was then at war against Muscovy. Through his envoys he asked the Muscovite prince to stop interfering in the affairs of Kazan', pay the ancient tribute for the city of Odoev,[20] and relinquish his recent conquests in Lithuania. Then the Crimean khan, following his brother Sahib Giray's accession to the throne of Kazan', came with his army before Moscow in 1521. However, he did not attack the city, since Tatar cavalry was not effective in the face of the Russian artillery. Upon the promise of a yearly tribute he returned home. From this time onward the Crimean khans claimed a yearly tribute called *uluġ khazīne* from Muscovy. The Russians interpreted it as a "gift", although it actually was a ransom to spare Russian territories from Tatar raids. The khan always considered the regular payment of the *uluġ khazīne* a primary precondition of peace between the two countries.[21] However interpreted, Mohammed Giray apparently considered it as a continuation of the tribute paid to the *uluġ* khans of the

Golden Horde. The claim was implied in the title he used when the treaty of alliance was renewed with the king of Poland, the Grand Prince of Lithuania, in 1520. There he styled himself *"Ulu-Ordanuñ Ulu Khanı Deşt-i Kipçak barça Moġol Pādişāhı"* ("The Great Khan of the Great Horde and the Emperor of the Kipcak steppes with all Moġol people"). Here the title *Uluġ-Orda* refers to the principal tribes as well as the central region on the lower Volga. *Deşt-i Kipcak* signified the steppe area of eastern Europe from the Dniestr river to Astrakhan, inhabited by Turco-Mongol tribes. Mohammed Giray's Empire collapsed when he was killed by the Nogays in 1523 in the plain of Astrakhan.[22]

During the period 1500-25 Istanbul became the scene of Crimean and Russian diplomatic efforts to secure the sultan's favor. While the Grand Prince tried to cultivate Ottoman frienship on the grounds of Muscovy's pressure on Lithuania-Poland and the benefits of an expanding trade (in fur in particular), the Crimeans stressed such sensitive issues for the Ottoman sultan as the shame of the invasion of Muslim lands by the infidel Muscovites. He even accused the Muscovites of demolishing mosques and building churches in Kazan' and of giving aid to the Kızılbash of Iran. Muscovite envoys sent to Istanbul in 1521 were instructed to deny in particular the Crimean assertion about the demolition of the mosques and to prove that the khans of Kazan' were installed for many generations by the "sovereign Muscovite ruler, by God's grace sovereign of all Rus'."[23]

In support of his claim to sovereignty over Tatar lands, the Muscovite ruler argued that Ivan III had *granted* various khans (called *tsar'* in the Muscovite sources) possessions of land in his state in return for their service.[24] Fierce internal struggle, for power in the decline period of the Golden Horde and in the history of the successor khanates forced many ousted khans or khanzādes (sons of khans) to take refuge in the neighboring countries, including the Ottoman Empire, Lithuania and Muscovy. Each of these states took advantage of the situation to establish its own influence or protection over Tatar lands.[25] Muscovite princes particularly encouraged Tatar princes to settle in Muscovite territory, often with their retinues of begs and tribes. The Muscovite prince thus became the protector and suzerain of Tatar "tsars" or "tsareviches." The "suzerainty" over the Kazan' khans (all descendants of Genghis Khan) seems to have played a crucial role in Ivan IV's assumption of the title *tsar'* or *khan*. The implications of this notion of sovereignty and the title *tsar'* can be summarized as follows.

First, the Grand Prince interpreted his support of Genghiskhanid pretenders to the throne of Kazan' (the first instance in 1487) as the basis of the Muscovite "protectorate" over Kazan', and as giving him the legal prerogative to invest the khan of Kazan'.[26] Yet in official correspondence the Grand Prince always addressed the khan of Kazan' as "brother," that is to say, an equal. Jaroslav Pelenski[27] suggests that the Grand Prince first managed to establish his *de facto* and *de jure* protectorate over the Kazan' Khanate in the period 1516-19, by taking advantage of the voluntary submission of the Kazan' khans. In fact, as was stated in the official *Letopisets nachala tsarstva,*[28] in the final analysis, it was the Kazan' "aristocracy" that decided in favor of a Muscovite protectorate over Kazan'. The text reads:

> Leading Prince Bulat, and all the *oġlan,* and princes, and the whole Kazan' people took an oath of *allegiance* and gave a sworn charter to the great sovereign Ivan Vasil'evich [to the effect] that they would always be [united] with the Grand Prince; and they would not invite another tsar' without the consent of the Grand Prince . . .

The real issue for the Grand Prince was to legitimize his claim to the Muscovite "protectorate" over the Kazan' Tatars through the consent of the council of the Tatar aristocracy *(ḳuriltai)* against the Crimean "claim" over the Kazan' *yurt* and *ulus*.[29] In the Mongol state tradition, legally, it was the *ḳuriltai* that decided who was going to assume khanship.[30] The fact that the *ḳuriltai* of Kazan' recognized the Muscovite sovereign's prerogative to invest the khan is of paramount importance in understanding why the Grand Prince subsequently claimed *khanship* or the title *tsar'*.

Ivan IV tried to justify the campaign against Kazan' in 1549 with the argument that the *Kazan' people* had broken their original fealty and shifted their allegiance to the Crimean Girays.[31] However, anticipating the argument that the Kazan' *kuriltai* was free to elect any Genghiskhanid to the throne, Muscovy was prepared to counter with the theory of ancient territorial rights as a *votchina,* or patrimony of the Muscovite ruler. This was first applied to the case of Kazan' in the 1520's.[32]

The following formulation of the patrimony claim was put forth to justify the Muscovite campaign against Sahib Giray, the khan of

Kazan', who was, in Muscovite logic, a usurper:[33] "The Kazan' land *(zemlia)* had belonged to our sovereigns from antiquity . . ." The right of investiture was based upon this claim. The claim was insisted upon even more following the critical year 1546, when a new Crimean khanzāde Safa Giray was put on the throne of Kazan'. In the same year, the right of investiture was used to claim patrimony before the Ottoman sultan's envoy. The Ottoman envoy, Iskender, challenged this contention using the same reasoning and declared:[34] "Tsar Sahib Giray sent [his embassy] to entreat our sovereign [with a plea] last spring, and he submitted to our sovereign; and this *yurt* [belonged] to our sovereign and the Grand Prince should not send his army against Kazan'."

Jaroslav Pelenski quite rightly pointed out[35] that Russian diplomacy was deliberately confusing the Turco-Mongol notion of *yurt* with the Russian notion of *votchina* or patrimony. The truth of the matter was that the Muscovite ruler's notion of the Kazan' *yurt* came as a reaction against Mohammed Giray I's claim over the Kazan' *yurt* as part of the *Uluġ Yurt* of the Golden Horde, and his patrimonial right as a Genghiskhanid. Ivan IV, writing to the Nogay Lord Yūsuf in January 1552, referred to Kazan' as "his *yurt* from antiquity."[36] The *yurt* theory was evidently designed mainly for the Tatars, and the Nogays in particular.[37] In addition, following the Golden Horde tradition, in 1550 Ivan IV stressed that Kazan' was also a land that paid tribute to the Muscovite monarch.[38]

When Ivan IV conquered Kazan' in 1552 and put an end to the existence of the khanate, a new theory was developed that God had granted him the Kazan' *yurt* and his conquest liberated it from "rebels" and "usurpers." The conquest was reported to the Nogays in these words: "Sovereign, Tsar and Grand Prince hath taken his patrimony, the Great Tsardom of Kazan'."[39] It is interesting to note that "legal" claims of Muscovy over the Khanate of Kazan' were put forth gradually according to particular historical situations and purposes. It was after this conquest that Ivan IV added the title "Tsar' of Kazan'" to his titulature. Before long Muscovy also annexed the "Tsardom of Astrakhan," which constituted the historical *Uluġ Yurt* of the Golden Horde, and secured the allegiance of the powerful Nogay tribes in the region.[40]

THE DECISIVE FACTOR: THE OTTOMANS

It can safely be assumed that Ottoman power, then at its peak (it was capable of threatening the Habsburg Empire in Europe), influenced the course of events during the decisive period in East European history between 1502 and 1554.

Once established in the Crimea (1475) and Akkerman (1484), the Ottomans, in order to protect their new acquisitions, pursued a policy of supporting the weaker parties against the more powerful parties in the region. First, under Mengli Giray, their faithful vassal since 1475, they supported the alliance of the Crimean Khanate and Muscovy against Lithuania-Poland and an aggressive Golden Horde. The Ottoman sultan actively protected the Crimean khan against Ahmed Khan in 1476 when he threatened to invade the Crimea.[41] It was Ottoman protection that made it possible for Mengli Giray to counter-attack and give the ultimate blow to the Golden Horde in 1502. But when the Ottomans witnessed Mohammed Giray's independent and ambitious policy aimed at a revived Golden Horde Empire under his own control and were faced with his claims on Ottoman Caffa, Ottoman-Crimean relations became tense.

In foreign policy Crimean and Ottoman objectives also differed. While the sultan now wanted Crimean cooperation against Lithuania-Poland, which had come in conflict with the Ottomans over Moldavia, the Crimean Khanate found Lithuania-Poland to be an indispensable ally against Muscovy. Relations between Selim I (1512-20) and Mohammed Giray were marked by mistrust. Muscovy was quick to take advantage of the change in the Ottoman attitude towards the khan. Muscovite envoys frequently appeared in Istanbul and always found a favorable reception.[42]

Upon the murder of Mohammed Giray (1523), a time of troubles shook the Crimea until Sahib Giray's arrival from Istanbul in 1532 as Crimean khan. Sahib Giray I (1532-51), who had previously been khan of Kazan' (1521-25), was an irreconcilable enemy of Moscow and his assignment to the khanate meant that he had finally been able to convince the Porte of the Muscovite danger in the north. However, his khanate witnessed the repetition of the same story as in Mohammed Giray's reign.[43] This energetic khan tried to increase his soldiery equipped with firearms and to reorganize the khanate according to the centralized system of the Ottomans. In 1546 he eventually established his control over the Khanates of Astrakhan and Kazan', where now his

brother Safa Giray Khan (1546-49) replaced Moscow's *protégé* Şāh ʿAlī Khan (1518-21, 1546). The date 1546 is crucial to the understanding of subsequent developments. Realizing that this was the decisive moment to act, Ivan IV mobilized all his forces against Safa Giray at Kazan'. Ivan also chose this moment to assume the title *Tsar'* (16 January 1546), which corresponded to *Uluġ Khan,* the title of the Golden Horde ruler. His military campaign was a failure. The tsar continued the struggle, however, under conditions which he considered strongly favorable to himself. For since 1546 the Ottoman government had begun to turn against Sahib Giray Khan, who was on way toward reviving the Empire of the Golden Horde in the north. He was further suspected of claiming the Crimean coastal area, which was under direct Ottoman rule. According to Remmāl Khodja, an eyewitness chronicler of the time:[44]

> The sultan's vizirs were saying: The Khan does not show the slightest respect to the envoys sent from the Porte. If he unites his forces with the Nogays (of Astrakhan), no one can match him and resist.

With this, rumors spread about Sahib Giray's plans to take Caffa from the Ottomans.

Upon Safa Giray Khan's death (1549) Ivan IV, in collaboration with the pro-Muscovite faction of the Kazanian aristocracy, installed Şāh ʿAlī on the throne of Kazan' on August 16, 1551. The rest of the story of how in 1552 the tsar annexed the Khanate of Kazan' and styled himself *Kazanskii Tsar'* is well known. But an essential point for understanding the tsar's final success should be made here.

The Ottoman government had a plan to replace Sahib Giray in the Crimean Khanate with a more submissive Giray without causing an internal struggle, and then to save Kazan' by supporting a military expedition against Moscow under the new khan. The Porte hoped to secure the collaboration of the Tatars of Kazan' and Astrakhan and the Nogays. In 1551, Devlet Giray, a cousin of Sahib Giray, was ostensibly appointed Khan of Kazan' by the sultan, but actually came to Akkerman to wait the opportune moment to take the Crimean throne. The attempt to put Kazan' under Ottoman suzerainty and protection was an interesting new development. But Sahib Giray proposed to eliminate Devlet Giray, planning then to make his own sons khans of Kazan' and Astrakhan. The ensuing struggle caused the failure of the Ottoman plan.

From Sahib Giray's khanate on, the Ottoman Sultan Süleyman I (1520-66), conscious of his duty as Caliph to protect Islamic lands against Christian assaults, opposed the Muscovite plan to take over the heritage of the Golden Horde in the Itil (Volga) valley.[45] Following Ivan IV's conquests a joint Crimean-Ottoman campaign to recover Astrakhan, with a grandiose plan to dig a canal between the Don and Volga for the fleet and to expel all Muscovite forces from the region,[46] finally materialized in 1569. But again the question whether the sultan or the khan would benefit from the success of the plan caused mistrust between the Crimeans and Ottomans. Even after the failure of the expedition both sides refused to recognize the Russian occupation and continued to hope to emancipate Kazan' and Astrakhan.[47] A special provision in the treaty of alliance with Casimir, king of Poland, dated 1654, reads:[48]

> When we make war against Muscovy and conquer with God's help Edjderhan (Astrakhan), Kazan', Terek, and Tura, you agree that all these and other Muslim lands as well as all peoples of Tatar origin and Nogays shall belong to us.

Concerned about the renewal of an Ottoman-Crimean attack, the tsar henceforth took pains to appease the sultan even if it was necessary to make false promises.[49]

CHANGES IN THE MUTUAL POSITION OF THE RUSSIAN, OTTOMAN AND CRIMEAN STATES BY 1681

In his detailed study of Crimean-Russian relations based on the Muscovite archives, Novosel'skii[50] regards the year 1647 as a turning point in the assertion of Russian power vis-à-vis not only the Crimean Khanate but also the Ottoman Empire. By the mid-seventeenth century, the Russian Empire was ready to emerge as the principal power in eastern Europe. In 1647 Russia terminated her long rivalry with Poland and agreed to form a common front against the Tatars and the Ottoman Empire. Now the Russians, through the Don Cossacks directly threatened the Ottoman Empire in the Black Sea and the Crimea; and by establishing a new defense line on the frontier, Muscovy effectively contained the Crimean raids. One of the main

reasons for the shift in the balance of power on this front was that the Ottoman Empire was compelled to go on the defensive in the northern Black Sea as a result of its disastrous war in the Mediterranean with Venice beginning in 1645. In order to avoid provoking a new Cossack attack against Azak and the Black Sea ports in general, the Porte pressured the Crimean khan to control his Tatars and desist from raiding Russian territories. The devastating Cossack raids, which were most serious from the turn of the seventeenth century, culminating in their capture and defense at Azak (1637-42), made the Porte increasingly concerned about the danger from the north.[51] Muscovy had now found in the Cossacks an effective counter-force to the Tatars and Nogays to offset the pressure exerted by the khanate, as well as by the Ottomans, who played a key role by protecting and at times encouraging the Tatars. Although Moscow continued to reinforce the Don Cossacks, it was still careful not to provoke an armed reaction from the Ottomans and tried to prevent the Cossacks from attacking the sultan's dominions.

In his letter to the tsar dated September 1642,[52] *Kalġay* Feth Giray denounced the tsar's duplicity, saying that:

> Although you declare that you took the Don Cossacks out of Azak and did not send them powder, bullets, or provisions, or aid of any kind [. . .] on our return from Azak, your Cossacks pursued us and burned down and plundered a large village of ours on the sea shore. [. . .] It is not proper to appear as friends and then allow these brigands to perpetrate such acts.

In 1646, the sultan, alarmed by the success of the Cossack raids in the Crimea, tried to make a show of force and insisted on the Russian evacuation of Cherkask, threatening otherwise to attack with combined Ottoman and Crimean forces. According to Russian reports from Istanbul,[53] the Porte was then very concerned about the news of the Polish-Russian alliance against the Crimea and Azak, which was believed to be in serious danger of a renewed Cossack attack.

Muscovite control over the Zaporozhian Cossacks was first established in 1654 with the agreement of Pereiaslav. This new development was crucial from a strategic standpoint, since Russian control over both the Don and Dnieper Cossacks made the Russian threat against the Crimea and the Black Sea area all the more immediate. The

Cossacks were suited not only geographically but also in their military organization and tactics to fight successfully against the Tatars along the entire southern front from Budjak to Azak. Since heavy regular soldiery was in constant need of supplies from the hinterland, the steppe zone had always constituted a major barrier to the Russian armies. A clear reflection of the change in the tsar's power and attitude is to be found in the following lines of a letter written by Sefer Ġāzī Aġa,[54] vizir of Mehmed Giray IV, to the Muscovite government in 1660:

> We have warned you so many times that you should not interfere with Poland and the Dnieper Cossacks. [. . .] you the Tsar' *(Pādişāh)* grew conceited upon the capture of a few fortresses from Poland and the Dnieper Cossacks and, in your letters, you called yourself 'Emperor of the West and the East' *(Maġrib ve Maşrik Pādişāhı)*. Let us leave alone the East, but in the West too, like you there is a Christian *Pādişāh* who crowned seven kings.[55] Can you deny that there is a *Çasar?* [. . .] On the other hand, many countries in Europe are under the authority of the Ottoman *Pādişāh*. God does not like boastful men. If you are conceited by relying on your guns and cannons, we ourselves rely on God who created this world from nought. [. . .] If you do not give back to Poland the fortresses which you captured, we are determined to fall upon you and the Dnieper Cossacks.

The following period brought new developments, making Russia an even greater challenge to Ottoman interests. The Ottoman Empire, engulfed by the Venetian War (1645-69), could not actively intervene in the decisive developments then taking place in the Ukraine. Though for a period in 1648-53 the khanate had succeeded in making an alliance with the Zaporozhian Cossacks and securing Ottoman protection over them, the attempt failed completely in the end without the active support of the Porte.[56] It was under the energetic Köprülü vizir family that the Ottomans ended the Venetian War and regenerated the Empire's power, tackling the northern question and launching a joint Ottoman-Crimean offensive against Russia in the Ukraine (1678-81). Murad Giray Khan I (1678-83) and the entire Crimean tribal aristocracy enthusiastically participated in this popular war.[57]

TITULATURE 1641–1681

To see the changing power relationship between the Muscovite ruler, the khan and the Ottoman sultan, it is revealing to examine Russian diplomatic initiatives in the Crimea and Istanbul to introduce more and more exalted titles for the tsar insofar as he felt his power had grown upon the capture of Azak by the Don Cossacks (1637-42), the union with the Dnieper Cossacks (1654) and the ending of the long war against Poland (1667).

A general honorific title used for all Christian rulers was *Ḳidvatu* (or *'Umdatu* or *iftikhāru') l-Umerā' i' l-Milleti' l-Mesīhiyye'* (the Leader or Pride of the *Emīrs* of Christendom).[58] The German emperor, the French king, the Russian tsar, and the Wallachian prince were all seen as *emīr par excellence*, a title which in Islamic usage denoted military commanders or governors under the Caliph as well as secondary rulers. In Ottoman usage, *emīr* was a synonym for *beg* and was used for governors' military chiefs including *subaşı* or *za'īm* (subaltern commander of the timariot *sipāhī* in a subdivision of a *sancaḳ*).

Beyler-beyi or Ottoman governor-generals were addressed in official correspondence with the title *"Emīru' l-Umerā' i' l-kirām" (Emīr* of the illustrious *Emīrs)*, and the *emīr* or *beg* under him with *"Mefkharu'* (or *Iftikhāru') l-Umerā' i' l-kirām,"* and *Subaşı* with *"Ḳidvatu* (or *Iftikhāru') z-Zuʿamā."* It is clear that the main part of the *inscriptio (elḳāb)* used for Christian rulers is the same as that of Ottoman military commanders. Even the core of the honorific title used for the German emperor, *"Iftikhāru' l-Umerā' i' l-ʿiẓām,"*[59] is the same as the title of a *sancaḳ begi*.

Actually we have to distinguish the two parts in the *inscriptio*, the original Ottoman *Iftikhāru*-section, and the actual legal or official title of the ruler such as *Knez (Kniaz'), Kıral*, or *Çar* (Tsar), etc. In fact, the original Christian titles of *Ḳral (Ḳıral), Çar, Çasar, Imperator* (or *Imperador), Hersek, Voivoda, Knez, Doj* are all used in the Ottoman documents. The Ottoman chancery had to determine which Ottoman title corresponded to a particular Christian title. The examination of the letters *(nāme)* sent to foreign countries show that *Pādişāh* was used for emperor, tsar, as well as king, such as the French king,[60] and *beg (bey)* for any king, prince, or voivode. The evolution of the titulature used for the Emperor of the Holy Roman Empire is particularly interesting for it followed closely the changes which occurred in the actual power relationships between the Ottoman and Habsburg states.[61]

According to the Soviet historian A. A. Novosel'skii, the Ottomans agreed to use the title *Tsar'* (*Sar* or *Çar* in Turkish) for the Muscovite ruler for the first time in 1643, after the evacuation of Azak in 1642.[62] However, in a letter to Ivan IV, Selim II (1566-74) used the title *"Moskov Ḳralı Sar."* Obviously, *Sar* (Tsar) did not mean Caesar or emperor at that time.[63]

The general honorific title *(khiṭāb* or *elḳāb)* employed by the Ottoman chancery for the Crimean khan was: *"Djenāb-i Emāret-ma'āb Eyālet-niṣāb Devlet-iktisāb Zu'l-ḳadr al-atamm v'al-fakhr al-aṣamm al-mukhtaṣṣ bi-mezīdi 'ināyet'il-Malik il-Mannān Ḳırım Khanı* [the name] *dāmat maᶜālīhu."*[64] Occasionally, under special circumstances, a more elaborate *elḳāb* was used. The *elḳāb* used for Mehmed Giray[65] contains the rarely used phrase *Salṭanat-Iyāb* ("sultanate-returning). Sometimes *Devlet-ma'āb* was also used. Compound titles with *salṭanat* or *devlet* put the Crimean khan definitely above Ottoman begs.

The *elḳāb* of the Crimean khans was the same as that of minor or vassal Muslim dynasties, the phrase *emāret-ma'āb* apparently referring to the hereditary nature of the *emāret*.[66] At any rate, the title which the Crimean khan employed for himself in the letters addressed to the tsar,[67] which actually continued the tradition of the Great Khan of the Golden Horde, had no connection with the Ottoman *elḳāb* for the Crimean khan, and Moscow must have been well aware of this.

Pādiṣāh

The title *Pādiṣāh,* the paramount title of the Ottoman sultan, meaning supreme ruler in pre-Islamic Iran,[68] was used by Mohammed Giray I (as *"Moġol Pādiṣāhı")* for himself in 1520,[69] and by Ġazī Giray II in the form of *"Deşt-i Ḳıpcaḳnıñ Uluġ Pādiṣāhı"* in 1592. In the same letter addressed to the Polish king he also styled himself *"Deşt-i Ḳıpcaḳ Khanı."* In their letters to the Christian rulers the Crimean khans always used the prestigious title *Uluġ Pādiṣāh* which was evidently synonymous with the title *Uluġ Khan.*[70]

The Crimean khans used the title *Uluġ Pādiṣāh* for the Muscovite ruler apparently from the same time they used the title *Uluġ Khan.* The earliest document with the title *Uluġ Pādiṣāh* for the Muscovite rulers in the collection published by V. Veliaminov-Zernov and H. Feyzkhanoğlu is dated 1624.[71] Its first use must go back to a much earlier time.

It is to be noted that in the above-mentioned letter of Ġāzī Giray Khan the Ottoman sultan is styled as *Pādiṣāh Khundkār.* By using the

title *Pādişāh* for himself the khan intended to support his high ranking position, if not suzerainty, as a Genghiskhanid prince before the tsar rather than to attempt to emulate the Ottoman *Pādişāh*.[72] In his letters to the tsar, the khan sometimes included in the *inscriptio* the title *Āl-i Djengiz Pādişāhı Hān-i aᶜẓam* (Great Khan, Pādişāh of the Genghiskhanid lineage) while the Ottoman *Pādişāh* was referred to as *Āl-i 'Oṣmān Pādişāhı* (*Pādişāh* of the Ottoman lineage).[73]

In his letters to the tsar, the titles used by the khan for the Ottoman sultan also varied according to the circumstances. When the khan wanted to intimidate the tsar with the power of the Ottomans, he would use the most exalted titles, with emphasis on the sultan's title of Caliph or head of all Muslims on earth: *"Mekka ve Medīna milan Uluġ bolġan bu dünyā khalīfesi Āl-i 'Oṣmān Pādişāhı,"* or *"Uluġ yüz bin çok çok memleketleriniñ erkli 'aẓamatlu Pādişāhı,"* or *" Khān-i aᶜẓam khaḳān al-Mu'ẓẓam Hazretleri."*[74]

The title *Pādişāh* was enhanced in significance by the addition of the words *uluġ* (great), *aᶜẓam* (greatest), or *'ālempenāh*. While the khan and the tsar were addressed with the title *Uluġ Pādişāh*, the title *Pādişāh-i 'ālempenāh* was exclusively used for the Ottoman sultan. The title *Pādişāh* stemmed from pre-Islamic Iranian tradition but the titles *Sulṭān* and *Khalīfe* were linked to the Islamic polity and were never used for Christian rulers.

Also the title *Khundkār (Khunkār)* or *Khudāvand-i aᶜẓam*, meaning Great Lord or Emperor, was exclusively reserved for the Ottoman sultan and was never used for the khan or the tsar. The title is found in a letter addressed to the Ottoman sultan *(Khundkār)* Mehmed the Conqueror, dated October of 1478, among the earliest Crimean documents sent to the Ottomans.[75] In the Ottoman state it was used for the first time by Murad I (1362-89) who was known as *Ġāzī Khudāvendigār*, and remained a common title of the Ottoman sultans along with *Pādişāh*. With the possession and protection of Mecca and Medina the Ottoman sultan won his most important title, *Khādim al-Ḥaramayn al-Şarīfayn*, confirming his leadership in the Islamic world. In his letters to the tsar the khan mentioned this as an excuse for the khan's submission to the Ottoman sultan. At other times the khan emphasized his royal lineage as descending from Genghis Khan, who was considered the only universal Emperor in the Mongol world.

In their letters to Christian rulers, the Crimean khans did not hesitate to use even the title Caliph for themselves in order to legitimize their claims over the Muslim Tatar people.[76] In 1654, in the

treaty of alliance with John II Casimir, king of Poland, Mehmed Giray Khan started his letter by saying that God put on him "the robe of honor of Khilāfet" and, thus, all Muslim Tatar lands and peoples belonged to him.[77]

The Girays' claim of equal status with the Ottomans in lineage must have been universally known. Thus, in 1688, when the Janissaries in Istanbul planned for a moment to eliminate the Ottoman dynasty, their eyes turned to the Crimean Giray dynasty as the only family worthy of taking the place of the Ottomans on the Imperial throne.[78] However, the Ottoman sultans referred to the Crimean khans as their loyal "servants" *(khiḍmet-kār)* or "slaves" *(ḳul)*, and this was accepted by the latter, as is evidenced in the letters to the Ottoman sultans by every member of the Giray dynasty since Mengli Giray, including those bearing the title *Khan*.[79]

The khan claimed to be superior to the Grand Vizir, and the meeting of the khan with the Grand Vizir during a campaign often caused difficulties in protocol.

In 1681 the Grand Vizir Kara Mustafa referred to Murad Giray (after the usual titles) as *"Fermānrevā-i memālik-i Ilhānī Mesnedārāy-i erīke-i Djengīzkhānī 'izzetlü ve rif 'atlu ve sa' ādetlü karındaşımız Murad Giray Khan."* The interesting word used by the Grand Vizir for the khan is *"karındaşımız"* (our brother). The animosity between the haughty Grand Vizir and Murad Giray Khan (1678-83) who was so proud of his Genghiskhanid lineage may have originated from this time.[80] The antagozism between them became one of the reasons for the Ottoman defeat at the siege of Vienna in 1683.

From the time of Mengli Giray Khan, the Ottoman sultans had recognized the Crimean khan as the only intermediary in their relations with Russia.[81] This was intended to give the khan the assurance that Russia would not be allowed to compete politically with the Crimea in Istanbul. This was related to the fact that the Crimean khan, following the traditions established under the Great Khans of the Golden Horde, regarded the ruler of Muscovy as a "tribute-paying vassal." Therefore, the khan expected the Ottoman sultan to respect the khan's right to deal with his "vassal." In 1662 the khan's vizir reminded the tsar that the Ottoman *Pādiṣāh* was the suzerain ruler over the tsar as well as the khan.[82] On the other hand, under the terms of Islamic law, a formal payment was interpreted as submission to the *kharādj*, making the paying country a tributary of the Islamic state. Whenever a delay in payment of the tribute oc-

curred, the Crimean khan interpreted it as a "rebellion" and threatened war and continuous raids into Russian territory. The yearly payment of the *uluġ khazīne* was declared the most important condition for keeping peace with Russia.[83]

By the seventeenth century, Muscovy was transformed into a powerful Empire in eastern Europe and the "tribute" was now interpreted as a gift by Moscow. In 1643, when one of the Tatar envoys to Moscow referred to it as a *kharādj*, the tsar reacted strongly and the khan, expressing his apology to the tsar, wrote that he had dismissed and punished the man.[84] This signified a fundamental change in the mutual position of the two parties. However, payment of the annual "gift" was still viewed as an obligation.[85] We shall see that Russia obtained full exemption from *uluġ khazīne* only in 1700 by the Treaty of Istanbul.

Maşrik ve Maġrib Pādişāhı

In a letter to Alexis I Mikhailovich (1645-76), Mehmed Giray IV (1641-44, 1654-66) complained:

> For some years now, abandoning the way your father and grand-father used to follow and attempting to exalt yourself, you were using in your letters the title *"Pādişāh* of the east, west and north.' While he is a great *Pādişāh* in possession of Mecca and Medina between east and west even the Ottoman *Pādişāh* is not using such titles for himself.[86]

The titles used by Tsar Alexis I Mikhailovich for himself and for the Crimean khan in a letter dated 1646 were:[87]

> *Tengri tabārek ve ta'ālānın rahmeti ve 'ināyeti birlen Uluġ Pādişāh Khan ve hem Uluġ Bey Aleksay Mikhaylavic djümle Urusnuñ penāhı ve köp memleketleriñ de bolsa Pādişāhı ve Hükümdārından Uluġ-Ordanıñ Uluġ Khanı ḳarındaşımız Islām Giray Khan . . .*

1. *Tengri tabārek ve ta'ālānıñ raḥmeti ve 'ināyeti birlen* must have corresponded to *Bozhieiu milostiiu;*

2. *Uluġ Pādişāh Khan ve hem Uluġ Bey* corresponded obviously to *Velikii Gosudar' nash Tsar' i Velikii Kniaz';*

3. *Djümle Urusnun penāhı* corresponded to *vseia Rusi Samoderzhets;*
4. *Köp memleketleriñ de bolsa Pādişāhı* corresponded to *Tsar of many countries.*

The tsar addressed the khan rather briefly using the title *Uluġ Khan.* This along with the title *Uluġ-Orda* was only a relic of the past. His address to the khan as *"Ḳarındaşımız"* (our brother) is interesting in its emphasis on equal status.

In the treaty concluded in the same year Islam Giray III (1644-54) used the following *intitulatio* for himself:[88]

> *Tengri tabārek ve taᶜ ālanıñ raḥmeti ve ʿināyeti birlen Uluġ-Orda ve Uluġ-Yurtnıñ ve Deşt-i Ḳıpçaḳnıñ ve Takht-i Ḳırımnıñ ve Tat bilä Tavġaçnıñ ve Taġ-ara Çerkesniñ Uluġ Pādişāhı bolġan ʿĀlī-Ḥaḍret maᶜ ālī-zīnet khurşīd-ṭalʿat ʿuṭārid-fiṭnet Men Islām Giray Khān . . . sözümüz oldur kim . . .*

In this treaty the titles used for the tsar are the same as above.

Along with the enumeration of the countries under his rule, the titles of Islam Giray consisted of *"Uluġ-Orda ve Uluġ-Yurtnıñ . . . Uluġ Pādişāhı Khan." Uluġ-Orda ve Uluġ-Yurt* was a reference to the Crimean khan's claim to the heritage of the Golden Horde, whereas *Uluġ Pādişāh* was an imitation of the Ottoman titulature.[89] The first part of the *inscriptio (Tengri . . . birlen)* also must have come from the Ottoman practice which corresponded to the western *Dei Gratia.*[90]

Neither the khan nor the tsar used the title *"Maġrib ve Maşrik Pādişāhı"* in the above mentioned letters, since the Crimeans objected to it, as was seen above in the letters of Mehmed Giray Khan and Sefer Ġāzī Aġa.

But in 1671 ʿĀdil Giray Khan used for Alexis I the title *"Maşrik ve Maġrib ve Şimāl ṭaraflarında bolġan Khristiyannıñ ata ve babadın olagelmiş Uluġ Pādişāhı"* ("Great Pādişāh from father and forefathers of the Christian peoples in the regions lying in the east, west and north . . ").[91] Thus, within a decade or so after Mehmed Giray IV's objection to the tsar's claim to the title "Emperor of the East and West" it was accepted in a modified form.

ᶜĀlem-penāh, Djümle Urusnuñ Penāhı

As early as 1643 the tsar's ambassadors insisted that the word *ʿĀlem-penāh,* meaning "the refuge of the world" or "ecumenical,"

should be added to the tsar's title of *Khān-i a'ẓam* (the *Uluġ* khan) by the Crimean khan.[92] They also objected to the Crimean khans' addressing the tsar with the following phrase, which was used for addressing subalterns: *"iʿ lām-i yarlıġ-i şerīf-i khānī budur ki"* (literally, "what is notified in the imperial noble *yarlıġ* is that").[93]

Ḳalġay Feth Giray replied, in his letter to the tsar, that he had abandoned this formula of command, but he added that despite the insistence of the ambassadors, it was not possible to use the title of *'Ālem-penāh* for the tsar. The tsar's intentions were obvious: he wanted the Crimean khan to recognize him as being equal to the Ottoman Emperor, the suzerain of the khan, which was unacceptable to the Crimeans. The title *'Ālem-penāh* was one of the most exalted titles used by the Ottoman sultan, indicating his claim to world Empire. An intimate associate of the khan by the name of Meḥmed-Şāh Bey wrote to the tsar that it was contrary to Islam to use this title for a Christian ruler.[94]

Nūr al-Dīn (Nuradin) Ġāzī Giray used the title *'Ālem-penāh* in his letter to the tsar written at the same time.[95] Later, in a letter dated March of 1671, the title *Penāh* was used by the Crimeans in a restricted way as follows: *"Djümle Urusnıñ penāhı"* ("The Refuge of all Rus")[96] and later, *"Uluġ ve Küçük ve Aḳ Urusnuñ penāhı"* (refuge or protector of the Great, Little, and White Russians).[97] But the *"iʿ lām-i yarlıġ. . . "* formula reappeared in the same document.

THE PEACE TREATY OF 1681

The treaty of 1681 bears a special importance as the last diplomatic document before the peace treaty of 1700 which would alter the whole pattern of Ottoman, Crimean and Russian relations. The negotiations leading to its conclusion are particularly illustrative of the nature of these relations in the preceding period.

As described in detail in the introduction to the treaty of 1681,[98] the "authorized ambassadors" *(mu'teber elçiler)* of the tsar first came to the Crimean capital and negotiated the provisions of an agreement with khan Murad Giray. In the sultan's words, "Murad Giray was the agent and intermediary of the sultan in this matter" *("Bu khuṣūṣa devlet-i 'aliyyem ṭarafından vekīl")*. Upon the conclusion of the agreement on the conditions of the peace treaty, a document *(temessük)*, delivered by the ambassadors was sent to the Grand Vizir at the Porte,

who in turn presented it for approval to the sultan. Finally, the sultan issued a document concerning the agreement in which he declared that he gave his approval "out of his compassion for the creatures of God who suffered in the war." Thereupon, the tsar sent his ambassadors (*büyük elçi* in the Ottoman documents) to Istanbul to present his letter to the sultan, requesting through the vizirs that he issue an *'ahdnāme* in accordance with the *temessük.* Acknowledging their request, the sultan ordered that an *'ahdnāme* be composed and delivered after enumerating the provisions which were concluded in the Crimea, together with a few additional clauses requested by the ambassadors. The *'ahdnāme* concludes with the formal oath *('ahd)* of the sultan and these words: "let the conditions of this peace treaty as well as this *oath and amnesty ('ahd ve amān)* be firmly established so that all the subject people of that country [Russia] will remain in tranquility and be prosperous."

In this procedure the following points should be noted:

1. The Russian ambassadors negotiated and concluded *(munᶜakid)* the provisions first with the khan in the Crimea. But the document was not yet an *'ahdnāme* or treaty. It was a simple *temessük* or certifying document.

2. After the khan concluded the negotiations, the sultan's government finalized the conditions with the tsar's ambassadors in Istanbul and agreed to include some additional clauses.

3. The whole procedure conveys the impression that the sultan was not involved directly in the negotiations for peace, but merely accepted the khan's and the Grand Vizir's requests for an agreement and approved it "for the sake of God's creatures."

4. Neither the procedure involved nor the final agreement implies a bilateral agreement concluded after direct negotiations, but rather a unilateral vow on the part of the sultan. It is called *'ahdnāme* or a document confirmed unilaterally by the sultan's oath or, in accordance with the Islamic law, "a grant of amnesty" *(amān)* confirmed by "a solemn oath" *('ahd).* Islamic law requires that agreements made with unbelievers be made on this basis.[99] The Crimean khan also called the agreements made with Muscovy and other Christian nations *'ahdnāme* and he followed the same rules. The *'ahdnāme* mentions specifically that the tsar's men sent for negotiation and conclusion of the agreement were to be *mu'teber büyük elçi.* The ambassadors were to bear the exalted titles and be of the same stature as the *beg* (military commander) class in the Ottoman Empire. An ambassador's rank was

always a matter of concern at the khan's as well as at the sultan's court.[100]

In the *'ahdnāme* concluded in 1681 between the Crimean khan and the tsar, Murad Giray I (1678-83) and Fedor III Alekseevich (1676-82), the following titulature was used:

> *Tengri tabārek ve taᶜālanıñ rahmi ve 'ināyeti milan Uluġ-Orda Uluġ-Yurtnıñ ve Takht-i Kırımnıñ ve Deşt-i Ḳıpçaḳnıñ ve Sansız Köp Tatarnıñ ve Saġışsız Noġaynıñ Öñ Ḳolnıñ ve Sol Ḳolnıñ ve Sanı Yoḳ Tumannıñ ve Tat Milan Tavġaçnıñ ve Taġ-ara Çergaçniñ Pādişāhı ve Khan-i 'ālī-şānı bolġan devletlü ve 'izzetlü ve Kudretlü ve şedjāᶜ atlu ve firṣatlu Men Murad Giray Khan abbadallāhu taᶜālā davlatahu ilā yavm il-mīzān Haḍretlerimizden, djümle Uluġ ve Küçük ve Aḳ Urusnuñ Pādişāhı Çarı Maşriḳ ve Maġrib ortasında bolġan Köp Khiristiyān ṭā'ifesiniñ penāhı Ḥükümdarı ḳarındaşımız Uluġ Beg Fodor Aleksiyeviç Haḍretlerine . . .*

Here the title "*Penāh* (the Refuge or Protector) of many Christian peoples living between East and West" instead of "*Penāh* of all Rus'" recognizes the tsar's sovereignty over a larger area, although it limits it between the East and the West. The Crimean Khanate and the Ottoman government were careful to avoid a title which would declare the tsar sovereign over the Christians in Polish territory. But with this treaty Moscow's rule over the Ukrainian land on the left bank of the Dnieper river was officially recognized. Of course, Christian peoples in "the East" were always under the sovereignty and protection of the Ottoman sultan.

Farmān-farmā

In the final version of the treaty of 1681 between the Ottoman sultan and the Russian tsar the following title was used for the tsar:

> *Iftikhāru' l'Umerā' il-'iẓām il-ᶜĪsaviyya Mukhtāru' l-Kuberā il-fikhām fi' l-Millet-il Mesīhiyye muṣliḥu meṣāliḥ-i djemāhīr iṭ-ṭā'ifet in-Naṣrāniyye Sāḥibu adhyāl' il-haşmet ve' l-vaḳār Sāḥibu dalā'il il-madjd ve' l-iftikhār Moscov vilāyetiniñ Çarı ve ana tābiᶜ olan Rus memleketleriniñ* Farmān-farmā *ve Ḥükumdarı Sudurus Aleksiyeviç khutimat 'avāḳibuhu bi' l-khayr . . .*

The first part, *Iftikhāru . . . ve'l-iftikhār* is the ancient Ottoman honorific title used for every Christian ruler. In the following part the title *Farmān-farmā* is a novelty.[101] This title, which was unfamiliar in the Ottoman titulature, literally means "the one who gives order," or an absolute monarch; it must correspond to the Russian title *Samoderzhets,* or Autocrat.

Originally, the title *Autocrator,* the Greek translation of *Imperator,*[102] was one of the most important components of the Roman and Byzantine Imperial titulature. Marc Szeftel,[103] who examined it through Russian documents, notes that its use was introduced first in 1492 by the Church for Ivan III. It implied a claim to the Byzantine heritage to which the Russian Orthodox Church was zealously attached. Meaning "a sovereign monarch holding his power directly from God, and not delegation of any other ruler," the use of the title in international relations evidently aimed at complete independence as against the Genghiskhanid claims of suzerainty.

The tsar used it officially in foreign correspondence only after 1591. Marc Szeftel[104] finds that its constant and universal use came about in 1654 when the left bank of the Ukraine was united with Moscow.

TURNING POINT: THE TREATY OF ISTANBUL, 1700

The whole pattern of relations between Russia, the Ottoman Empire and the Crimea underwent a crucial change in the period 1684-1700.[105] In order to prevent Moscow from joining the Holy League in Europe, the Ottoman government and the khan sent embassies and made concessions to Russia. In a letter expressing to his "brothers" Ivan Alekseevich and Petr Alekseevich his friendship in wartime, Selim Giray I renewed the peace treaty of 1681 and promised to punish severely those Tatars who would act against its provisions. Titles used for the tsars were more complete than ever before.[106] But on the other side, under pressure from Austria, Poland finally yielded to Moscow's demands. The treaty of Andrussovo of 1667 was ratified, thereby formally leaving to Russia the left-bank Ukraine and Smolensk. This was a tremendous diplomatic success for Russia. Paradoxically, Poland was to become the first country to suffer a loss from the Russian entry into the anti-Ottoman alliance.

In 1686 the tsar decided to join the Holy League, thus forming a broad front with other European powers against the Crimea and the Ottoman Empire. Cooperation between the latter two therefore became a matter of survival. Under Selim Giray I, who fully realized the gravity of the situation, the Crimean army not only assumed the main responsibility for the Polish and Russian fronts, but also played a significant role in Hungary and the Balkans.

The first Russian attempt to invade the Crimea in 1687 was a complete failure, due mainly to the logistic difficulties of providing for a large army in the southern steppe. In 1689 the Crimeans were able to halt a strong Russian army consisting of 162,000 men and 350 cannons behind the fortifications of Orkapı at the isthmus of Perekop. This time also, the Russian army suffered from a shortage of provisions and had to retreat. It took Moscow a long time to solve its logistical problem.

Peter the Great laid siege to Azak (Azov) in 1695 and again in 1696. He captured the fortress in his second campaign, causing a panic in the Crimea and Istanbul. Later, in 1700, the Russian ambassador went directly from Azov to Istanbul for the peace talks on a Russian ship without stopping in the Crimea.

The most important consequence of the war of 1686-99 was that Russia became a major European power while the Ottoman Empire, the Crimean Khanate and Poland suffered from the drastic change in the balance of power in favor of their age-old enemy. Russia was now the dominant power in eastern Europe. The Crimea itself and the Ottoman Black Sea possessions fell under the threat of a Russian invasion. With this change in power relations, the sovereignty symbols and diplomatic formalities referring to the old Muscovite dependence on the Tatars were done away with.

Concluded in Istanbul in August 1700, the peace treaty between the Ottoman Empire and Russia[107] terminated the century-old pattern of the relationship between Russia and the Crimean Khanate, and marked a new era in Ottoman and Crimean relations with Moscow. The Crimean khan was now eliminated as a mediator in the Ottoman-Russian relations, while full equality between the sultan and the tsar was recognized. Prior to the treaty, the Crimean khan claimed to have a status equal to or even superior to the tsar, and he was successful in playing the role of an intermediary between Russia and the Ottoman Sultan-Caliph.

According to the new treaty, the sultan vowed that the Ottoman commanders at the frontiers as well as the Crimean khan and his subjects, "being in submission to the Ottoman Porte," would keep peace and not attack the Russian territories, fortresses, or towns, and would not capture men or cattle. Article 8 states that:

> Since the Russian Empire is a sovereign, independent state, the tsar and his successors are no longer under obligation to continue to pay the tribute *(vergi)* which was paid to the Crimean khan and to the Crimeans until today. Neither the Crimean khan nor his subjects, the Crimeans and Tatars, were to recommence their hostile acts under the pretext of a demand for tribute or any other excuse, but they were to respect the peace.

Articles 14 and 15 guaranteed the Russian ambassadors and representatives *(Büyük elçi* and *ḳapu-ketkhüdā)*, as ambassadors of other friendly countries were guaranteed, free and safe passage over land to Istanbul. "Also, the parties should not neglect to use in all official letters and documents the suitable titles for the rulers" (article 14).

The *inscriptio* used for the tsar in the Ottoman-Russian treaty of 1700 embodies the final version of the titulature used by the Ottoman chancery for the Russian ruler. It reads:

> *Iftikhāru Umerā'-il-'iẓām il-ᶜĪsaviyya Mukhtāru Kuberā' il-fikhām il-Mesīhiyya muṣliḥu maṣāliḥ-i djamāhīr iṭ-Ṭā'ifat in-Naṣrāniyye Saḥibu adhyāl' il-haşmet v' el-vaḳār Saḥibu dalā' il al-madjd v' el-iᶜtibār Moskov vilāyetleriniñ Çarı ve djümle Rūsuñ ve ana tābi' nice yerleriñ Fermān-fermā ve Ḥükümdārı Petrus Aleksiyovicius.*

In this formula there is no novelty in the tsar's titles. However, tsar Petr I (1682-1725) insisted on a special provision (article 14) making the use of it obligatory for the Crimean and Ottoman Empire. Now the initiative to act belonged to Moscow.

APPENDIX

NOTES ON TRIBUTE PAID TO THE TATARS

The tribute which the Tatar states received from neighboring countries amounted to a substantial portion of the overall revenue of the Tatar ruling elite. The Crimeans received tribute from Muscovy, Poland, Moldavia and the Circassian begs which altogether reached an amount in value of perhaps as much as 100,000 gold pieces a year. Tribute was taken in cash, furs, fine woollen cloth, or, in the case of the Circassians, in slaves.

For the tribute under the khans of the Golden Horde see B. Spuler, *op. cit.*: 332-42; B. Grekov and A. Iakoubovski, *op. cit.*: 210-20; M. Roublev, "The Mongol tribute according to the wills and agreements of the Russian princes," in M. Cherniavsky, ed., *The Structure of Russian History* (New York: Random House, 1970): 29-64; G. Vernadsky, *The Mongols and Russia* (New Haven: Yale University Press, 1953): 214-32. From the end of the thirteenth century the total sum of the taxes was collected and delivered to the khan by the Russian princes. It was called *vykhod* which in Russian meant "[the tribute] going out [of the country]." Vernadsky suggested that it was connected with *kharādj*, the Islamic poll tax imposed upon non-Muslims. Likewise the tribute paid by the Russian ruler to the Crimean khan is interpreted as corresponding to the Islamic *djizya* or *kharādj* (see M. Riḍā, *Al sabᶜ al-sayyār:* 166). However, the following sentence is interesting in explaining the "going out" (*çıkış*, in Turkish) of a tribute and its "reaching" or "arrival" *(tigmek* or in modern Turkish *değmek): "birgil hazinege bakar illerniñ çıkışlarıñ çıkarıp bargan ilçilerge birgil hazinege tigürsünler."* (In the *yarlıġ* of Toktamış Khan, dated 1393, A. N. Kurat, ed., *op. cit.*: 148). Thus, *tiyiş* may indeed be a derivative of *tig-* (see A. Samoilovich, *"Tījīš . . . ," Izvestiia Rossiiskoi Akademii nauk,* ser. 6 (1917): 1277-78; V. D. Smirnov, *Krymskoe khanstvo . . .* (Spb: 1887) I: 427-32). But this may also be a Turkish folk etymology of the Mongol word *dau' usi* or *togos* which is used in connection with the presents to be sent yearly to the Great Khan (see *Secret History of the Mongols,* Turkish trans. A. Temir (Ankara, 1948): 195). Claiming to be the rightful heirs of the Golden Horde, the Crimean khans attempted to restore and continue the Mongol tribute on Russia, while the Muscovite rulers regarded the Crimean khans as their peers. The Crimeans claimed that Mohammed Giray imposed a "tribute" upon Moscow in 1521 and that Devlet

Giray Khan renewed it in 1571 when he besieged Moscow. The Crimeans interpreted the payment as corresponding to the Islamic *djizya*, thereby signifying the establishment of their suzerainty over Muscovy (Halim Giray, *Gülbün-i Khānān* (Istanbul, 1871): 21 and M. Riḍā, *op. cit.*: 99, 166).

A real tribute was paid to the Crimeans by certain Russian cities such as Odoev. When such cities came under the rule of the Muscovite monarch, the Crimeans claimed the continuation of its payment by him (see above n. 20).

The Ottomans used the words *armaġan, yādigār, hedāyā, vergi, kesim* and in particular the word *pīşkeş* for deliveries which had features of a tribute (periodic payments under a formal treaty) but which did not entail actual submission and dependence for the "tributary" state (for these words see agreements made with the Habsburgs: Ferīdūn, *op. cit.*, II: 327, 337, and the Crimean documents: *MIKK);* in the early agreements with the Habsburgs it was made clear that a sum of 30,000 gold pieces was "to be paid for the Hungarian lands which were left in the hands of Habsburgs." This was called *kesim* or *vergi* (see A. Schaendlinger, *op. cit.*: n. 23). Peace was mainly conditional on the payment of the sum, which was "guaranteed by agreement" *("maᶜhūd olan")* (see, *ibid.*: no. 32). *Kesim* was an Ottoman financial term meaning a lump sum to be paid for a tax assessment; *vergi* already in the sixteenth century meant tax (cf. G. Bayerle, *art.cit.*: 53). In later times more neutral words such as *armaġan* or *pīşkeş* were used. *Armaġan* simply meant gift, but *pīşkeş* had a more specific meaning: a *pīşkeş* was a present which a subordinate person customarily gave to the sultan at the time of receiving a grant or privilege (the Patriarch of the Orthodox Church paid a certain sum to the sultan's treasury at the time of his installation; this payment was also called *pīşkeş;* for *pīşkeş* see H. Inalcik, "Ottoman archival materials on Millets," *Christians and Jews in the Ottoman Empire,* B. Lewis, B. Braude, eds. (New York-London, 1982) I: 448-49).

The Ottomans also called the annual payments made under formal agreements to the Crimean khan by Poland *pīşkeş* or *vergi* (Ferīdūn, *op. cit.*, II: 419-22, 436). The following note made by the Ottoman chronicler Abdülḳādir (*Tārīkh-i Āl-i 'Oṣmān,* MS, Vienna, Staatsbibliothek, O. 1053, 456b) is interesting for seeing how the Ottomans interpreted the *pīşkeş:* "The Muscovite ruler used to express his submission *(bendegī)* by sending to the Sultan's Porte embassies with presents and *pīşkeş*." Actually the Crimeans and

Ottomans regarded the Muscovite ruler as a subordinate of the Ottoman *Pādişāh* (supra note 72). Failure to pay it was considered by the Crimeans a "rebellion" or *casus belli,* as interpreted in Islamic Law. On the other hand, the Christian ruler regarded the payment as a ransom to prevent the invasions and raids by the Crimeans (see V. E. Syroečkovskii, *art.cit.:* 45). Avoiding admitting that it was a tribute, the Muscovite government preferred to call it a "present" (*pominki* in Russian, and *bölek* or *yarlıḳaş* in Turkish) see *MIKK:* n. 117). The Crimean khans always referred to it as *"uluġ khazīne,"* literally "Great Treasure." In fact, as Muscovite power grew and Crimean raiding became more difficult the Crimeans themselves began to accept the Muscovite interpretation, until the "tribute" was totally abolished by the treaty of 1700.

In Crimean Turkish a variety of terms was used for the tribute or gifts which were sent to the Crimean khan and his family, and to his officials and begs. Of these terms the principal ones were *uluġ khazīne, noḳrat akçası, ḳoltḳa, tiyiş,* and *bölek.*

The *uluġ khazīne* to be paid to the person of the khan, and even the *tiyiş,* were actually mandatory payments. In 1635 the khan wrote: "If you want to remain in friendship with me, *Uluġ Pādişāh,* to the end of our lives you shall send all the *tiyiş* described in the *defter* in total" (see *MIKK;* n. 31).

In 1592 Ġāzī Giray Khan informed the king of Poland that "he did not accept Moscow's offer of a *bölek khazīne* and a yearly payment of three million *noḳrat akçası* so that the Khan [would] give up an attack against Moscow" (*MIKK;* n. 5; *noḳrat* was a Russian silver coin in Tatar usage). This document suggests that already by that date the Crimean khan accepted the interpretation of the *khazīne* as *bölek,* that is, as a "gift." However, the khan made it clear that if the *uluġ khazīne* did not arrive in time or in full, a state of hostility existed between the two countries. The shift in essence from being a tribute to being a gift reflected a change in the actual power relations of the parties. Nonetheless, the Crimean tendency to increase *bölek* and *tiyiş* under the threat of raiding, and Moscow's resistance, often caused tension. In 1678 the tsar, while sending the missing items, said, "[I am] sending to [my] brother gifts *(bölek)* and grants *(yarlıḳaş).*" But he added at the same time that the *uluġ khazīne* was going to be sent each year regularly (*MIKK:* n. 117). In the seventeenth century, the question of the date and place of delivery and the quality of furs often led to an exchange of diplomatic notes. The khan generally accepted changes

introduced by Russia on such matters. In 1647 a special agreement was made (*MIKK:* n. 112) concerning the *uluġ khazīne* and *tiyiş* and its conditions of delivery. The khan agreed not to introduce innovations thenceforth. Upon the arrival of the *khazīne,* as befitting an important state occasion, it was displayed and examined in the council hall in the presence of begs and dignitaries.

As for the term *vergi,* in the treaty with Tsar Mikhail Fedorovich, Djanbek Giray Khan (1610-23) put a provision that stated: "The Tsar shall send as a *vergi* to the khan, aġas, and begs, 10,000 *som* of silver, many *bölek* and *ḳoltḳa* as in the time of Ġāzī Giray Khan" (*MIKK:* n. 304). The word *vergi* (also used in 1640, *MIKK:* n. 53) literally meant "anything given," such as a present or a tax. Over time it mainly assumed the meaning of tax in Turkish. The words *yarlıġamış* (granted) or *soyurġal* (grant) used together with *tiyiş* (*MIKK:* nos. 85, 106), however, leave no doubt as to the gift nature of *tiyiş.*

From a reading of the Crimean-Muscovite correspondence it becomes obvious that the *uluġ khazīne* and *noḳrat akçası* were the original core of the tribute which did not give rise to disputes from either side. On the other hand, *ḳoltḳa, bölek,* and *tiyiş* varied with the circumstances and number of recipients. It was these latter categories which often gave rise to disputes.

A regular *defter* listed the *uluġ khazīne* and *noḳrat akçası* for the khan, *kalgay* and *nuradin, ḳoltḳa* for the khan's households, *tiyiş* for the dignitaries at the palaces and government.

Ḳoltḳa consisted of presents for the khan's immediate household (*ḳoluş-kolḳa,* or gifts, in Khādjdjī Giray's *yarlıġ* dated 1453: A. N. Kurat, *op. cit.:* 66, line 38; for the Turkish word *ḳoltḳa,* or *ḳolḳa,* gift, see G. Clauson, *An etymological dictionary of pre-thirteenth-century Turkish* (Oxford, 1972): 616. *Bölek* was in fact an extraordinary gift requested by the khan (e.g., Bahadır Giray Khan's request of 300 *mithkal* of pearls and a string of pearls in 1637, *MIKK:* n. 35). Also it was a custom to send presents to congratulate a victory or a newly enthroned khan under the name of *mubārek-bād* (*MIKK:* n. 252).

According to the Crimean documents (see *MIKK:* nos. 29, 31, 34, 114, 117, 121), the *Uluġ Khazīne* (Great-, or Imperial treasure) included furs, fine woollen cloths and 4,000 *som* of silver. Whereas the *ḳalgay* and *nuradin,* sharing sovereign rights with a khan, received a *khazīne* which included 500 and 200 *som* of silver respectively, the dignitaries and begs were given only *tiyiş,* presents (sometimes the khan's vizir received 100 *som* of silver: see *MIKK:* n. 105). M. Roublev

(*art.cit.*: 31-35) calculated that the amount of Russian *vykhod* was five to seven thousand rubles during the fifteenth century and went down only by one thousand after 1481. However, the Muscovite "tribute" consisting of a long list of *khazīne, ḳoltḳa, bölek,* and *tiyiş* must have actually amounted to a substantial sum. It was estimated at 25,064 rubles (A. A. Novosel'skii, *op. cit.*: 316) in the mid-seventeenth century. In 1594 Ġāzī Giray Khan asked for 30,000 rubles as a condition for restoring peace with Moscow (*ibid.*: chapter I, n. 118). The king of Poland paid to the Crimean khan a yearly *khazīne* (*MIKK*: n. 53, dated 1640) of 15,000 gold pieces in cash and goods valued at 15,000 gold pieces. But in 1668 the khazīne amounted all together to 22,000 gold pieces (Ferīdūn, *op. cit.*, II: 422).

NOTES

This article follows the transliteration system used by the Encyclopaedia of Islam *with the exception of these letters: gh = ġ, sh = ş, w = v.*

1. M. Szeftel, "The title of the Muscovite monarch up to the end of the seventeenth century," *Canadian-American Slavic Studies,* XIII, 1-2 (1979): 59-81.

2. M. Szeftel finds a Byzantine origin or influence on the titles *Dei Gratia* (p. 62 and the literature), *Gosudar'* (pp. 62-65), *Samoderzhets* (pp. 66, 69), and *Tsar'* (p. 70); however, he points out that despite the fact that although the Orthodox Church of Muscovy initiated such titles for the Muscovite ruler, the latter avoided using them for a long time in international relations. Speaking about the title *Samoderzhets* he observes (p. 69): "Thus whatever was the original inspiration which led to the assumption by the Muscovite monarch of the title *samoderzhets,* and it undoubtedly followed the Byzantine model, the reality of his power was different from that of the Emperor in Byzantium." M. F. Vladimirskii-Budanov, *Obzor istorii russkogo prava* (Kiev-Spb, 1900): 162-63, as summarized by Szeftel (p. 62), laid emphasis on contemporary historical realities; for the assumption of the title *Gosudar'* Szeftel himself (p. 70) admits the importance of historical developments in *the east.* According to D. Obolenski, "Russia's Byzantine heritage," in Michael Cherniavsky, ed., *The Structure of Russian History* (New York: Random House, 1970): 3-

28, the question of origins should be examined (p. 4) "within a wider framework" and we should not forget that "Russia's connections with the European and Asiatic worlds that surrounded and affected her during different periods of her history should also form part of the picture." While he points out (p. 6) that "the doctrine of the divinely ordained and universal Monarchy, which gave religious sanction to the theory of Moscow the Third Rome and political significance to Ivan the Terrible's Imperial coronation in 1547, can be traced back in direct line of ascent to the Byzantine theory of the Christian Empire," his conquests of Kazan' and Astrakhan "signified the Tsar's assumption of the political heritage of the Tatar Khan." The last point is more fully elaborated in M. Cherniavsky's article, "Khan or basileus: An aspect of Russian medieval political theory," *ibid.:* 65-79; there the Tatar origin of the Muscovite regalia is stressed.

3. Bertold Spuler, *Die Goldene Horde, Die Mongolen in Russland,* 2. erweiterte Auflage (Wiesbaden: Otto Harrasowitz, 1965): 90-91; also see A. Poppe, "On the title of Grand Prince in the *tale of Ihor's campaign," Harvard Ukrainian Studies,* III-IV, *Eucharisterion: Essays presented to Omeljan Pritsak* (1979-80): 684-89.

4. Used by Mohammed Giray I in the treaty concluded with Casimir in 1520, published by V. V. Veliaminov-Zernov (and Hüseyn Feyzhanoğlu), *Materialy dlia istorii Krymskogo khanstva izvlechennykh iz Moskovskogo Glavnogo Arkhiva Ministerstva Inostrannykh Del—Ḳırım yurtuna ve ol ṭaraflarġa dāir Bolġan Yarlıġlar ve Khatlar* (hereafter *MIKK)* (Spb: Academy of Sciences, 1864), no. 1.

5. M. Szeftel, *art.cit.:* 61-62.

6. B. Spuler, *op. cit.:* 167-70.

7. M. Szeftel, *art.cit.:* 64.

8. B. Spuler, *op. cit.:* 183-86; the minting of coins with the Tatar khan's name was discontinued in 1480 when it was replaced by the name of the Muscovite ruler (Ivan III): see M. Cherniavsky, *op. cit.:* 70-71; however, in 1504 there was still talk at the Russian capital of tribute to be paid to the khanates: see M. Roublev, "The Mongol tribute . . . ," in M. Cherniavsky, *op. cit.:* 51.

9. *Ibid.:* 67.

10. B. Spuler, *op. cit.,* Index; as a native source reflecting the Tatar mentality and tradition 'Abd al-Ġaffār Kırīmī, *'Umdat al-Tawārīkh,* ed. N. Asim, *Supplement* to *Tārih-i Osmanī Mecmuası* (Istanbul, 1343/1924) is of particular importance for seeing that the struggle between

powerful tribes for dominance had to be organized around numerous Djodjid princes even during the decline period of the Golden Horde. Another example of how Eurasian peoples clung to the Genghiskhanid tradition of khanship is the great conqueror Timur. He bore only the title *Küregen* (or *Gurgān*) which referred to Genghiskhanid blood on the maternal side. In the Eurasian tradition Genghis Khan descended from *Altan Oruġ*, or the Imperial house of heavenly origin, see Z. V. Togan, *Ibn Faḍlān's Reisebericht* (Leipzig, 1939), Excursus 94 and 100a; P. B. Golden, "Khazaria and Judaism," *Archivum Eurasie Medii Aevi*, III (1983): 127-29 (his analysis of Tängri-Khan); *id.*, "Imperial ideology and the sources of political unity among the pre-Çingisid nomads of western Euroasia," *ibid.*, II (1981): 37-76; for the sacred character of the Genghiskhanids' right to supreme power see P. J. Vladimirtsov, *Obshchestvennyi stroi Mongolov*, Turk. trans. Abdülkadir Inan (Ankara, 1944): 210-12 (Russian original: 145-47).

11. On the *Karaçu*, see H. Inalcık, "The Khan and the Tribal Aristocracy," *Harvard Ukrainian Studies*, III-IV: 448-49, n. 8, 11. The four *Karaçu* begs in the Crimea actually continued the ancient Eurasian tradition which was transmitted by the Mongol Empire; for the four *Karaçu* begs in the Golden Horde see ʿAbd al-Ġaffār, *op. cit.*: 193. It was the beg of the most powerful tribe of the *Karaçu* who actually determined who was going to be the khan. The power of a Mamay or Edigü in the Golden Horde Empire has its explanation in this institution. In the Crimean Khanate the chief *Karaçu beg* (belonging to the Şirin clan) was in the same position, see H. Inalcık, *art.cit.*: 445-52. Mengli Giray Khan, by his marriage to Nūr-Sulṭān, widow of Ibrāhīm, khan of Kazan', had evidently planned to strengthen his influence over the tribes in the *Uluġ-Orda* on the Volga river, which included the powerful Nogay tribes. Moscow's diplomacy would achieve a great success by securing the collaboration of these tribes before and after the conquest of the *Uluġ-Yurt* of the Golden Horde; also see B. F. Manz, "The Clans of the Crimean Khanate," *Harvard Ukrainian Studies*, II, 3 (1978): 282-309.

12. The khan's *yurt*, encompassing summer and winter pasturelands, was usually situated on the lower and upper parts of a river (see Gy. Györffy, "Système des résidences d'hiver et d'été chez les nomades et les chefs hongrois au Xe siècle," *Archivum Eurasie Medii Aevi*, I (1975): 45-55) or on a sacred mountain (*Altın-Taġ* or Golden Mountain was considered a sacred locus). There, the *Altın-Orda* or Golden-Tent of the khan was pitched (see Z. V. Togan, *op.*

cit., Excursus 61b). In other words, the *Uluġ-Yurt* was the locus where the khan's sacred sovereign power rested. In the early years of the Mongol Empire it was the Kerülen river region where Genghis Khan used to hold his *orda,* i.e., headquarters. There, *kuriltai* were to be convened (see P. J. Vladimirtsov, *op. cit.*, Index).

13. In 1678, while he was on the Crimean throne, Murad Giray I even declared that too much conformism to the religious law led to the violation of the "Djinggis Töre," and caused a deterioration of the original structure of the khanate. Among the various measures he took in restoring the Turco-Mongol traditions was to abolish the Islamic office of the *ḳāḍī-ʿasker* and to replace it with that of the "Töre-başı" prior to setting out for Hungary in 1683. Thus, he favored the Crimean tribal aristocracy against the *ulema,* who were more dependent on Istanbul than on the khan. The attitude of the *mirzas* towards the Ottomans was distinct from that of the *ulema* and the mercantile class. In close cooperation with them, Murad Giray favored an independent policy towards the Ottomans. He was very proud of his Genghiskhanid descent. Seyyid Meḥmed Riḍā, *Al-Sabʿ al-sayyār fī akhbār al-mulūk al-Tatar,* ed. A. K. Kazembeg (Kazan, 1832): 186-89.

14. On the two Saray in the lower Itil region see B. Grekov, A. Iakoubovski, *La Horde d'or* (Paris: Payot, 1939): 135-47; A. Iakoubovskii (Yakubovskiy), *Altın Ordu ve çöküşü,* trans. H. Eren into Turkish from the third expanded edition (Ankara, 1976), chapter VII; A. Iakubovskii, *Feodalizm na Vostoke: stolitsa Zolotoi Ordy-Saray Berke* (Leningrad, 1932).

15. H. Mehmed Senā'ī, *Historia Chana Islam Gereja III,* ed. Z. Abrahamowicz (Warsaw, 1971): 58; in 1520 Mohammed Giray wrote to the king of Poland: "Great Toḳtamış Khan and my grand father Great Khādjdjī Gīray Khan," *MIKK:* no. 1.

16. B. Spuler, *op. cit.:* 128.

17. M. Riḍā, *op. cit.:* 87; B. Spuler, *op. cit.:* 203; V. E. Syroečkovskii, "Muhammed-Girai i ego vassaly," *Učenye zapiski Moskovskogo gosudartsvennogo universiteta,* 61 (1940): 33-35. Since the descendants of Orda, brother of Batu, with the support of Tamerlane and the powerful tribes under Edigü Beg, expelled Toḳtamış, a descendant of Tukay Timur, younger brother of Batu, from *Uluġ* Khanate in the lower Itil region in 1397 the sons of Toḳtamış and the Girays of the Crimea fought to regain the *Uluġ* Khanate. 'Abd al-Ġaffār *(op. cit.)* is the principal source for this struggle. It is interesting to note that the last Uluġ Khan of the Golden Horde, Şaykh Aḥmed,

tried to secure the Ottoman sultan's favor. His envoys were in Istanbul in September 1503: see *"Defter-i müsevvedāt-i in'ām . . . ,"* ed. Ö. L. Barkan, *Belgeler,* IX (1979): 318.

18. See M. Riḍā, *op. cit.:* 80-86.

19. For Moscow's policy of attracting Crimean dissident princes and the intriguing by Muscovite agents in Bagçesaray and Istanbul in order to create pro-Moscow factions, see V. E. Syroečkovskii, *art.cit.:* 49-53; in 1648 Islām Giray Khan protested the tsar's sending letters directly to the Crimean begs: *MIKK:* no. 114.

20. The *kniaz'* of Odoev used to pay 1,000 gold pieces for *yasaḳ* and 1,000 gold pieces for *daraga (daruġa).* Since the *kniaz'* became a dependent of the Grand Prince of Moscow, Mengli Giray asked the latter to pay it instead. Moscow accepted, but objected to its collection directly by the members of the Tatar beg family, who had this revenue as their own appanage. Several Russian towns like Odoev were paying tribute to the Crimeans; when they came under Moscow's sovereignty the Grand Prince tried to abolish or change the nature of the payments: see V. E. Syroečkovskii, *art. cit.:* 46-47.

21. See Appendix (pp. 394-98) on tribute.

22. For the role of the division and rivalry among the Crimean tribal aristocracy see V. E. Syroečkovskii, *art.cit.:* 49-61; for Mohammed Giray's ambition see J. Pelenski, *Russia and Kazan* (The Hague: Mouton, 1974): 35.

23. *Ibid.:* 70; in order to discredit Moscow in Istanbul the Crimeans always used the same religious arguments, and the Ottoman sultans seemed impressed by them, see H. Inalcik, "The origin of the Ottoman-Russian rivalry and the Don-Volga canal (1569)," *Annales de l'Université d'Ankara,* I (1947): 47-110; a letter of Mohammed Giray I to the sultan against Moscow is published by A. Bennigsen *et al, Le khanat de Crimée . . . ,"* 110-14.

24. J. Pelenski, *op. cit.:* 79.

25. For the Ottoman case see H. Inalcik, "Kırım Hanlığının Osmanlı tâbiliğine girmesi ve ahidnâme meselesi," *Belleten,* VIII (1944): 185-229; for Kazan', J. Pelenski, *op. cit.:* 23-61.

26. For the development of this theory, see 67-75; Pelenski (p. 67) speaks of "the shrewd use of titles and legal phrases in Muscovite diplomacy."

27. *Ibid.:* 67.

28. Translation, *ibid.:* 72.

29. *Ibid.:* 55, 72.

30. On the importance and composition of the *Kuriltai (Xuriltai)* after Genghis Khan's death, see P. J. Vladimirtsov, *op. cit.:* 79-80 (Turkish trans.: 121-23); on the Crimean state council, see V. E. Syroečkovskii, *art.cit.:* 39-42.

31. J. Pelenski, *op. cit.:* 72, 74, n. 22.

32. *Ibid.:* 76-87.

33. In a statement to the Polish king in 1524, transl., *ibid.:* 79.

34. Translation, *ibid.:* 80-81.

35. *Ibid.*

36. *Ibid.:* 84-85.

37. *Ibid.:* 87. J. Pelenski observes "the equation of the Russian notion with Turkic notion of *yurt.*"

38. *Ibid.:* 82-83.

39. *Ibid.:* 86.

40. See A. Bennigsen, Ch. Lemercier-Quelquejay, "La Grande Horde Nogay," *Turcica,* VIII, 2 (1976): 203-36.

41. See H. Inalcik, "Kırım Hanlığının . . . ,": 199-223.

42. A history of Ottoman-Russian relations is written by N. A. Smirnov, *Rossiia i Turciia v XVI-XVII vv.,* two vols. (Moscow, 1946); A. N. Kurat, *Türkiye ve Idil boyu* (Ankara, 1966); a short account with a bibliography of Turkish and Russian works by Alan W. Fisher, *Crimean Tatars* (Stanford: Hoover Institute Press, 1978); for discord between Mohammed Giray Khan and Selim I, see M. Riḍā, *op. cit.:* 88-90; Solaḳ-zāde, *Tārīkh* (Istanbul, 1298/1882): 428-29; report of the Russian ambassador Golokhvastov from Istanbul analyzed in V. E. Syroečkovskii, *art.cit.:* 57; B. Spuler, "Die Europäische Diplomatie in Konstantinopel bis zum Frieden von Belgrad 1739," *Jahrbücher für Kultur und Geschichte der Slaven,* N. F. XI (1935): 53-115.

43. H. Inalcik, "The Khan . . . ,": 445-66.

44. *Ibid.:* 464.

45. H. Inalcik, "The origin . . . ,"; 67-72.

46. *Ibid.:* 72-85; A. N. Kurat, *op. cit.;* A. Bennigsen *et als, op. cit.:* 134-38.

47. It is important to note that Muscovite rulers did not consider seriously taking part in the crusade plans of the popes against the Ottomans not only because of the negative Polish attitude on this issue (see Pierling, *Papes et tsars* (Paris, 1890)), but also, perhaps more importantly, because of their isolated position in the East before the then too powerful Ottoman Empire; however, Muscovy attempted to establish an alliance with Safavid Iran from the middle of the sixteenth

century on, see H. Inalcik, "The origin . . . ,": 94; A. Bennigsen, M. Berindei, "Astrakhan et la politique des steppes nord-pontiques," *Harvard Ukrainian Studies,* III-IV, part I: 71-91.

48. *MIKK:* no. 165.

49. H. Inalcik, "The origin . . . ,": 91-100.

50. A. A. Novosel'skii, *Bor'ba Moskovskogo gosudarstva s Tatarami v pervoi polovine XVII veka* (Moscow: Academy of Sciences, 1948): 363-67.

51. *Ibid.,* chapter VI; Na'īmā, *Ravḍat al'Ḥusayn . . . ,* (Istanbul, 1281/1865) I: 5-6; IV: 5-7, 15-17, 32-86; for the government papers see Başvekâlet Archives, *Mühimme defteri,* nos. 87, 88, 89; A. A. Novosel'skii, *op. cit.:* 375-76, 383-84; *MIKK:* nos. 3, 8, 16, 20, 21, 24, 44, 63, 68, 71, 112, 118, 159, 161, 178, 181, 194, 267.

52. *MIKK:* no. 63.

53. A. A. Novosel'skii, *op. cit.:* 386-87.

54. *MIKK:* no. 362.

55. He refers to the Holy Roman Emperor and the seven elector princes; for the Habsburgs and the Ottoman *Pādişāh*'s recognition of the title *Emperor* see *infra.*

56. For the Cossack attacks during the last decades of the sixteenth century see A. Bennigsen, M. Berindei, *art.cit.:* 87, n. 36; for their depredations on the Ottoman coasts Evliyā Çelebi, *Seyāḥatnāme,* VII (Istanbul, 1928) is important; Alan Fisher, "The Ottoman Crimea . . . ," *Harvard Ukrainian Studies,* III-IV, part 1: 215-26; A. A. Novosel'skii, *op. cit.,* chapter VI (the Don Cossacks): H. M. Senā'ī, *Islām Giray Khan tārīkhi (Historia Islam Gereja III),* ed. Z. Abrahamowicz (Warsaw, 1971); Z. Wójcik, "The early period of Pavlo Teterja's hetmancy in the right-bank Ukraine (1661-1663)," *Harvard Ukrainian Studies,* III-IV: 958-72; "Islam Giray III," in *Encyclopaedia of Islam*^{2}, IV: 178; O. Pritsak, "Das erste türkisch-ukrainische Bündnis (1648)," *Oriens,* VI, 2 (1953): 266-98; it was provided in the treaty of Zuravno in 1676 that "the country of Ukraine in its former boundaries shall be returned to the Cossack nation which is dependent on our [Ottoman] Empire and from now on no intervention shall be made by Poland" (the Turkish text in Feridūn, *Munsha'āt al-salaṭīn* (Istanbul, 1265/1845): 422; also see V. Ostapchuk, "The publication of documents on the Crimean Khanate . . . ," *Harvard Ukrainian Studies,* IV, 4(1982): 514-22.

57. Fındıklılı Meḥmed Aġa, *Silāḥdār tārīkhi,* ed. A. Refik (Istanbul, 1928) 1: 676-723.

58. Mehmed the Conqueror's code of law on the state organiza-

tion contains titles *(elḳāb)* for dignitaries (*Supplement to TOEM* (Istanbul, 1330/1914): 30-32); titles, including those used for foreign rulers, are listed in Feridūn, *Munsha'āt al-salaṭīn* (Istanbul, 1274/1858) I: 2-13; for a bibliography of the published copies of letters from Ottoman sultans to foreign rulers see J. Reychman, A. Zajaczkowski, *Handbook of Ottoman-Turkish diplomatics* (The Hague-Paris: Mouton, 1968): 13-103; V. Stojanow, *Die Entstehung und Entwicklung der osmanisch-türkischen Paläographie und Diplomatik* (Berlin: Klaus Schwarz, 1983): 198-312; Josef Matuz, *Das Kanzleiwesen Sultan Süleymans des Prächtigen* (Wiesbaden, 1974).

59. For examples see Anton C. Schaendlinger, *Die Schreiben Süleymāns des Prächtigen an Karl V., Ferdinand, und Maximilian II aus dem Haus-, Hof- und Staatsarchiv zu Wien* (Vienna, 1983), in particular facsimile, nos. 2-5, 10-18; also L. Fekete, *Einführung in die osmanisch-türkische Diplomatik der türkischen Botmässigkeit in Ungarn* (Budapest, 1926): nos. 2, 5, 6, 13.

60. Already in 1541 "Franca Pādişāhı . . . Karlo Kral" (*ibid.*, no. 2); *Medjmū'a-i mu'āhedāt* (Istanbul, 1294/1887) I: 5; "Vilāyet-i Franca Pādişāhı" (dated 1673); for the titles used for Venetian doge see T. Gökbilgin, "Venedik Devlet Arşivindeki Türkçe Belgeler . . . ," *Belgeler*, V-VIII (1968-71): 17, 33, 38, 54, 56, 61; French king was always considered as "a king who had superiority and precedence over all the other kings of Christendom" (Letter of the French ambassador Nointel in a collection of letters, Ms, Bibliothèque Nationale, Supplément turc, no. 383, 64a). Tsar was considered a *kral* even when the title *Çar* was used (see Fınkıkılı Mehmed Aga, *op. cit.*, I: 752).

61. In 1534 *"Vilāyet-i Nemçe Kralı"* for Ferdinand I, and *"Ispanya vilāyetinin Kralı"* for Charles V (A. Schaendlinger, *op. cit.*, nos. 1, 6); but in 1559 *"Hristiyan Krallarının ve Dukalarının ve Beglerinin Imperadoru olan iftiḳhāru [. . .] Ferendoş Kral"* (*ibid.*, no. 23); a fuller rendering of the official titles of Ferdinand I in 1562 (*ibid.*, no. 25); in 1545, *"Romanların ve ana tābı' olanların Kralı olan Ferendoş"* (Feridūn, *op. cit.*, II: 339); for the first time in 1563 *"Nemçe ve ana tābi' vilāyetlerün Imperadoru Ferendoş"* : A. Schaendlinger, *op. cit.*, no. 28 (Ferdinand was elected Emperor of the Holy Roman Empire in 1556); but in 1564 *"Nemçe ve Alaman Kralı Imparador Maximilyanus"* (*ibid.*, no. 31), and then in 1565 corrected to *"Alaman vilāyetinün Imperadoru ve Çeh ve Isloven ve Hirvat ve sā'ir nidje vilāyetlerün Kralı* (*ibid.*, no. 32), or simply *"Beç Imperadoru"* (*ibid.*, no. 33). It

appears that the title *Pādişāh* as equivalent of *Imperator* was never used for him. The title *Pādişāh* was used for the king of France, see note 60. In the peace treaty of 1606 between the sultan and Emperor, article 2 reads: "That both of them, in writing and speech, should address each other as emperors, and not as kings" (now see G. Bayerle, "The compromise at Zsitvatorok," *Archivum ottomanicum*, VI (1980: 18); in other words equality in status was thus recognized by the Ottoman *Pādişāh* and at the same time equivalence of the titles *Pādişāh* and *Imperator*. Subsequently, the general use of the title *Nemçe* (Germany) *Imperatoru* became established (see Ferīdūn, *op. cit.*, II: 317-20); still in the letters to the Emperor emphasis was put on the fact that Ottoman *Pādişāh* possessed Konstantiniyye which "was the seat of the Kaysers" (*ibid.*: 32). Mehmed the Conqueror and his successors claimed to be the only heirs to the Roman Emperor, see "Mehmed II," in *Islâm Ansiklopedisi*, VII: 513; for a list of the letters and decrees of Süleyman the Great see J. Matuz, *Herrscherurkunden des Osmanen sultans Süleyman des Prächtigen* (Freiburg: Klaus Schwarz, 1971).

62. *Op. cit.*: 312; in fact tsar autocrat, cf. *ibid.*, 325-26, see n. 100.

63. H. Inalcik, "The origin . . . ," *art.cit.*: 102, doc. 2.

64. Ferīdūn, *op. cit.*, II (first edition, Istanbul, 1265/1845): 12-56; reference to the Genghiskhanid descent of the Crimean khan is made (*"zubda-i Djengizkhānī": ibid.*, II, 45), but as the Crimean khan was an appointee of the Ottoman *pādişāh* he was given an imperial *berāt* (diploma) for his appointment (for example see *ibid.*: 42) in which his salary *(sāliyāne)* was also specified. His subordination to the sultan was referred to by such words as *dikme* or *tikme* (appointee, installed), or *banda* or *kul* (slave or servant), or at best *Āsitāne-i sa'ādetimizin khayr-khāhı* (or *mukhlişi)* (well-wisher, or friend of our Porte). It is interesting that the Ottoman chancery kept the word *tikme* which was first used by Mengli Giray Khan in 1475, see H. Inalcik, "Kırım Hanlığının . . . ," 208; the sultan wrote to the tsar about the khan: "Murad Giray Khan who is a faithful and humble slave and servant of our state (Ferīdūn, *op. cit.*, II: 310, dated 1682). Mehmed II stipulated in his Law-Book *(Supplement* to *TOEM)* that the title *ukhūvet-ma'āb* (brother) shall be used for the sultans who have their own name mentioned on coin and *khuṭba* while only *emāret-mā'āb* (emirate-returning) for those who are hereditary emirs without *sikke* and *khuṭba;* the Crimean khan had his own *sikke* and *khuṭba* but still his title was *emāret-mā'āb*.

65. Ferīdūn, *op. cit.*, I: 6.

66. *Ibid.*: 4-7.

67. For the letters and treaties bearing the khan is titulature the principal source, *MIKK* mentioned above n. 4. Original Crimean *intitulatio* and *salutatio* formula (see Khādjdjī Giray's yarlığ dated 1453 in Kurat, *Yarlık ve bitikler* (Istanbul, 1949): 6) was expanded and modified as a result of the additions from Ottoman titulature. The Crimean titulature was basically retained with the titles *Uluġ-Orda ve Uluġ-Yurtnıñ ve Takht-i Kırımnıñ ve Deşt-i Ḳıpçaknıñ Uluġ Khanı* throughout Crimean Khanate. While countries were enumerated in the first part of the formula, tribes and peoples were mentioned in the second part (*"Sañsız djümle Tatarnıñ ve Sağışsız Köp Noġaynıñ ve Taġ-ara Çerkesniñ ve Tat bile Tavġacnıñ"*). Sometimes old Turkish-Mongol *"Öñ-kolnıñ Sol-kolnıñ"* formula, signifying the right-hand and left-hand tribes, was also employed (see *MIKK*, no. 3, dated 1591 and no. 17, dated 1630). The most important borrowing from Ottoman Turkish was *Pādişāh*, often in the form of Uluġ Pādişāh. In the Crimean usage it was obviously identified with Uluġ Khan or Emperor; for the Crimean use of *Khalīfe* (Caliph) see *infra*. Typical Ottoman-Islamic titles of *Sulṭān* and *Ġāzī* were also assumed (see A. Battal, "Sahib Giray Han yarlığı," *Türkiyat Mecmuası*, I (1926): 75-101). Ottoman titles of etiquette such as the Ottoman Turkish *devletlü, şevketlü, ʿadāletlü, mahābetlü, sahāvetlü, şedjā ʿatlu*, all referring to royal qualities (for example see *MIKK*, no. 104) were also introduced to the Crimean titulature; the titles of the Crimean khans in the letters addressed to the kings of Denmark during the period 1654-82 provide original materials, see n. 70.

68. For the title see "Pâdişâh" (H. Inalcik), in *Islâm Ansiklopedisi*, IX: 491-95; also see n. 60, 67 above; obviously, over time, the title eroded in its significance. For the Ottoman sultan a more exalted title, *Pādişāh-i ʿalempenâh*, i.e., P. refuge of the world or Ecumenical Emperor came to be used; in 1477, Ahmed Khan addressed Mehmed the Conqueror (see *Belleten*, II: 247), *Khudāvendigār-i Aʿẓam*.

69. See the document in *MIKK:* no. 1.

70. Letters of the Crimean khans to the Russian and Polish rulers are to be found in *MIKK;* to Polish kings in Z. Abrahamowicz, "Dokumenty tatarskie i tureckie w zbiorach polskich," *Przeglad orientalistyczny*, 10 (1954): 141-48; an analysis of the diplomatic characteristics of the Crimean letters to the Transylvanian princes in Mary Ivanics, "Formal and linguistic pecularities of seventeenth-century Crimean Tatar letters addressed to princes of Transylvania,"

Acta orientalia (Hungary), XXIX, 2 (1975): 213-24; for the letters sent to the kings of Denmark, J. Matuz, *Krimtatarische Urkunden im Reichsarchiv zu Kopenhagen* (Freiburg: K. Schwarz, 1976); also see n. 67.

71. *MIKK:* no. 8; but already in 1592 Ġāzī Giray Khan addressed the Polish king as *"Uluġ Khristiyan Pādişāhı"* ("Great Christian Pādişāh"): *MIKK:* no. 5.

72. The Ottoman *Pādişāh "sizin dakhi efendiñüz uluġ Pādişāhımdır"* ("the Ottoman *'Pādişāh* is my great *Pādişāh* who is at the same time your *Pādişāh"*): see *MIKK:* no. 196: letter from Sefer Ġāzī Aġa to Uluġ Beg Alexis Mikhailovich dated *Djumāda* I, 1073/ Dec. 1662.

73. *MIKK:* no. 71, dated 1643.

74. *MIKK:* nos. 16, 240.

75. A. Bennigsen *et als, op. cit.,* doc. E 6691/9: 67-68.

76. See *MIKK:* no. 20, dated 1624, and no. 165, dated 1654.

77. *MIKK:* no. 165: *"Khil ʿat-i khilāfeti dūş-i hümāyūnuma giyirüp."* Following the breakdown of the Abbasid Caliphate of Baghdad Muslim jurists ruled that every Muslim sultan had the right, as supporter of the Islamic Law, to bear the title *Khalīfa* (see T. W. Arnold, *The caliphate* (London, 1924): 107-20).

78. Fındıklılı Mehmed, *Silāhdār Tarihi* (Istanbul, 1928) II: 340.

79. See Ferīdūn, *op. cit.,* II: 310: *"Devlet-i ʿaliyyemiziñ ʿabd-i ṣadāḳatkārı ve bende-i kemīne khidmetkārı"*; Mengli Giray's letters to the sultan in A. Bennigsen, *op. cit.:* 69, 76, 92.

80. *MIKK:* no. 253; Fındıklılı Mehmed Aġa, *op. cit.,* II: 27.

81. In his letter to the tsar dated 1631 Djanbek Giray Khan (*MIKK:* no. 18) warned that contrary to the ancient rule the tsar had sent his *Uluġ Elçi* directly to the Ottoman capital without first obtaining the khan's agreement. He observed that violation of the custom occurred for the first time in 1023/1614 (*MIKK:* no. 21). The custom required that Muscovite *Uluġ Elçi* first come to the Crimea and then leave for Istanbul in the company of the khan's envoy. For ordinary matters a *tilmaç* ("interpreter") had to come to the khan's capital; the khan then made a report to the sultan and sent the *tilmac* accompanied by an envoy of his. In his letter dated 1632 (*MIKK:* no. 24) he made it clear that this ancient rule was one of the conditions for peaceful relations between the two countries.

82. See *MIKK:* no. 72.

83. See *MIKK:* no. 17, dated 1630; on tribute see Appendix.

84. *MIKK:* no. 84.

85. See Appendix.

86. *MIKK:* no. 361; in an earlier period the titles for the Muscovite ruler were simpler; in 1624 the titles in Mehmed Giray III's letter to Mikhail I were as follows: *Uluġ Urusnıñ ve Purusnıñ ve Köp Khristiyannıñ Pādişāhı karındaşımız Uluġ Pādişāh Khan hem Uluġ Beg Mikhayla Federayovich djümle Urusnıñ Pādişāhı ve Köp yerlerniñ de bolsa Pādişāhı ve Hükümdārı"* (*MIKK:* no. 8). In his letter to the Emperor dated 1562 Süleyman styles himself the conqueror of the lands from China to the end of Maghreb, see A. Schaendlinger, *op. cit.:* no. 25; Mehmed III's titles included *"Ḫākān al-Maşrikayn ve' l-Maġribayn"*: see Ferīdūn, *op. cit.*, I: 2.

87. *MIKK:* no. 119.

88. *MIKK:* no. 104.

89. For comparison see the Crimean letters sent to the kings of Denmark published by J. Matuz, *Krimtatarische.* In their general features and arrangement these letters display a complete similarity to those found in the letters sent to the tsar. The khan's titles are the same as in the letters sent to Moscow. For the ruler of Denmark the title *Kral* (or *Kıral*) was used. However, as in the case of the tsar, the khan addressed the king as "our brother." Ottoman and Tatar traditions are blended in the *tuġra.* Turco-Mongol *Sözümüz* is combined with an imitation of Ottoman *tuġra.* However, the Crimean *tuġra* has only one open curve instead of two closed curves of the Ottoman *tuġra.* Some of the Crimean *tuġra* (*ibid.*, facsimile nos. 3, 6, 8, 10) were arranged in the form of a pyramid similar to the *pençe* of Ottoman governors. But the Crimean *tuġra* is placed at the top of the document like the Ottoman *tuġra* (*ibid.:* 62). For a Russian imitation see Z. Abrahamowicz, "La tughra ottomane de l'empereur de Russie," *Turcica,* VIII, 1: 231-45.

90. According to L. Fekete (p. xxxii) the Ottomans introduced it under western influence; the Ottoman formula reads: *"Allāhıñ 'ināyetiyle."* Already in a *yarlıġ* of Mehmed the Conqueror dated 1473 (R. Arat, "Fatih Sultan Mehmed'in yarlığı," *"Türkiyat Mecmuası,* VI (1936-39): 298) we read: *"Allāhu taᶜālā 'ināyetidin Sultan Moḥammed sözüm."*

91. *MIKK:* nos. 224, 375.

92. *MIKK:* no. 84.

93. *MIKK:* no. 63; we find it also in the following formulae: *"iᶜlām ve inhā' -i Khānī budur ki"* (*MIKK:* no. 361), or *"ṭavķīᶜ-i refīᶜ-i Khānī*

oldur ki" (*MIKK:* no. 90); sometimes the phrase *"buyurdum ki"* ("I ordered that") is added (*MIKK:* no. 63); these formulae are evidently an imitation of the Ottoman formula for orders used in Imperial decrees (*"ṭavḳī'-i refī-i hümāyūn vāṣıl oludjak ma'lūm ola ki"*). *Yarlıġ* means *order* in the Golden Horde and Crimean chanceries (see A. Mostaert, F. W. Cleaves, *Les lettres de 1289 et 1305 des Ilkhans Aryun et Öljeitu à Philippe le Bel* (Cambridge: Harvard University Press, 1962): 91; A. Hasan, "Birinci Mengili Giray Han yarlığı, *Türkiyat Mecmuası*, IV: 106; also the Crimean khans in their letters to the Muscovite rulers used the old Turco-Mongol *intitulatio: "Khan ibn . . . khan Sözümüz"*; for *Sözüm* or *Sözümüz* (in the earlier Mongol documents *Üge manu*), see A. Mostaert, F. W. Cleaves, *op. cit.:* 22-58. It is to be found in the Crimean letters addressed to the Muscovite rulers until the end of the seventeenth century: *MIKK:* nos. 245, 252 and others; also see L. Fekete, "Arbeiten . . . und die Frage der Formel 'sözümüz," *Acta orientalia*, 1957: 18 ff.; an illustrative example of Moscow's oversensitiveness occurred in 1630 when Moscow formally protested the fact that the tsar's name had not been written in the khan's letter in complete and in gold (see *MIKK:* no. 17); on the other hand the khan complained that the Muscovite ambassador, contrary to the custome, refused to take off his *kalpak* and bow in his presence (see *MIKK:* no. 121, d. 1649); on *yarlıġ* also see G. Doerfer, *Elemente*, III: 153-58.

94. *MIKK:* nos. 84, 86.

95. *MIKK:* no. 64, perhaps because of his inferior status.

96. *MIKK:* no. 104, dated 1646; no. 119.

97. *MIKK:* no. 284, dated 1685; also the title *"djümle Khristiyannıñ Pādişāhı"* ("tsar of all Christians") came to be used (see *MIKK:* nos. 245, 251 dated 1679); the last title was to be exploited by the tsars against the Ottomans later on. Besides, the tsar, paying not attention to the Crimean protest, began to use the title *'ālem-penāh* in his letters to the khan: see *MIKK:* no. 316: *"Djümle Urusnuñ Pādişāhı 'ālem-penāh,"* undated, published along the letters of the middle of the seventeenth century.

98. The text of the treaty is published in Ferīdūn, *op. cit.*, II: 307-10.

99. Majid Khadduri, *War and peace in the Law of Islam* (Baltimore: The Johns Hopkins Press, 1955): 141-223; "Imtiyāzāt," in *Encyclopaedia of Islam*, second ed.: 1179-82; for the khan and *amān*, see *Historia Chana:* 52.

100. Diplomatic agents were ranked *Elçi* and *Büyük* (or *Uluġ*) *Elçi*

(the latter was also called *Elçi Başı*) while an envoy was called *Çapḳun* or *Uluġ Çapḳun* and a courier *Ulaḳ*. The Crimean khan's embassy to Moscow included a *Baş Elçi* or *Elçi Başı* and a retinue of twenty men including *Çapḳun*. in 1680 the khan agreed to send only three diplomats with a retinue of twelve men (see *MIKK:* no. 284). For important business such as negotiating a treaty a *Büyük Elçi* was to be sent with costly presents; already in 1647 Islam Giray Khan had agreed to send only twelve men with the *Elçi* representing the khan, *kalġa* and *nuradin (nureddīn),* and not to permit any other Crimean authority to send envoys separately. When a *çapḳun* was to be dispatched, only three servants were to accompany him (*MIKK:* no. 112); for *Elçi* and *Çapḳun,* also see Josef Matuz, *Krimtatarische . . . , op. cit.:* 53-58. The *Uluġ Khazīne* was to be sent by the tsar each year with a *"Saym Uluġ Elçi Başı" (MIKK:* no. 20, dated 1632).

101. *Farmān-rānī* or *Farmān-ravā* or *Farmān-farmā* are used but always in a compound. In 1643 the Crimeans refused the use of this title for the tsar (A. A. Novosel'skii, *op. cit.:* 325-26).

102. L. Bréhier, "L'origine des titres impériaux à Byzance," *Byzantinische Zeitschrift,* XV (1906): 161.

103. M. Szeftel, *art.cit.:* 65-69.

104. *Ibid.:* 67.

105. This period is studied in detail in H. Inalcik, *The Crimean Khanate during the Great Retreat, 1683-1699,* Habilitation thesis (Ankara: Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, 1952, unpublished); letters of the Ottoman sultans to the Crimean khans in the period 1687-1701 are to be found in *Nāme-i Hümāyūn Defteri,* no. 5, Başvekâlet Archives, Istanbul.

106. *MIKK:* no. 284, dated 1685. The tsar's titles were rendered as follows: *"Djümle Uluġ ve Küçük, Aḳ Urusnuñ ve Maġrib ve Maşriḳ ve Şimāl ṭaraftnda Bolġan Khristiyannıñ ve Köp yerleriniñ Pādişāhları ve Hükümdārları Bolġan Ḳardaşlarımız Uluġ Khanlar ve hem Uluġ Begler Iban Aleksayevic ve Petre Aleksayevic."*

107. The text in *Medjmūᶜa-i müᶜāhedāt* (Istanbul, 1298/1880) III: 210ff., and Fındıklılı Mehmed Ağa, *Nusretnāme,* ed. I. Parmaksızoğlu, II, 1 (Istanbul, 1964).

EK III

MEHMED GİRAY TARİHİ'NDEN BÂB-İ ÂLÎ'NİN KIRIM SİYASETİ HAKKINDA PARÇA

Mehmed Giray Tarihi'nden Bâb-i Âlî'nin Kırım Hanlığı'na karşı güttüğü siyaset hakkında parça (Viyana Millî Kütüphanesi, Şark Yazmaları bölümündeki 1080 kayıt numaralı yazma, 68 b-71 a):

Pes bâ'is teşvîş-i âlem budur ki hânzâdelerden bir sultanı getirüp mu'azzez ve mükerrem diyâr-ı Kırım'a Hân ederler ol yüzyılda sadr-ı âlî olan devletlû ile Han olan Sultân ahd (ü) mîsâk ederler biri bililerine seferde mu'în olmaya sa'y (ü) makdûrların bî-dirîğ ederler bu kavil üzerine Hân olan devletlû Kırım memleketine gider Kırım'a vüsûl müyesser olur mu olmaz mı sefer tedârikin görmeye sa'yeder ammâ Kırım memleketinde bulunan kimesnelerin şakî ve sefihleri evza' etmek murâd eyledükte Hân olan devletlû rızâ vermeyüp bir mıkdâr zabt u tasarrufuna murâd eyledüğü gibi bir nice süfenâ bir araya müctemi' olup arz u mahzar îcâd ederler bir iki nekbetler eliyle Der-i devlet'e irsâl ederler vüsûlünde mefhûma şunu netîce: Biz bu hânı istemeyüz bir iki iftirâkar dahi tahrîr ederler istemedükleri hod hân olan zî-şan-ı âl-i Osman-ı ferîdûn-unvan istihdâm olunmak için güzîde asker isteyüp kemâl mertebe iş görmek murâd eyledüğü içindir yohsa koşucu ve hizmetkârıyla vanlup ne mıkdâr iş görülür dediğünden gayrı cürmü yoktur bu abd-i pür-taksîr nice defa mâbeyinlerinde bulunup re'yü'l-ayn müşâhede eylemişüzdür vâki'-i hal budur ba'dehû Asitâne-i sa'â-

det-unvanda arzları makbûl olup asi u fer'in bilâ-su'âl hemân fermân ile bir kapucubaşı irsâl olunup Hânı azlederler hiçbir ferd-i vâhid demez ki bunu azleyledik ammâ bunlar dahi nesl-i padişah-ı kadîmdir zıllu'llâhtır bunlara azil katilden eşeddir nitekim mefhûmu mübeyyindir şerh-i Muhammedi değme hâlle padişahlara azlolmaz gerekse fâsık olsun bunların âh u enîni bize dahi sârîdir yahut kendinden dahi istifsâr olsun fi'l-vâki' hilâf-î şer '-i şerif var ise yâhûd bid'at ihdâs eylediyse men'ü def edelim mücerred Tatar'ın eşkiyâlan sözüyle hân azlolması (mühill-i) ırz u nâmûsdur kavm-i Tatar yüze çıkar ve hilâf-ı şer'-i şerif zulmetmiş oluruz inkisârından hazer gerektir demezler Hân-ı ma'zûl ile ahd ü mîsâk eden vezir ol mahalle bâkî kalmaz gayrisi gelir hemân bir alay gürûh-i mekrûhun sözüne ve mahzarına bilâ tevakuf amel edüp bir padişah-ı bî günâhı tahtından indirüp arz-ı hâlin bile söyletmeyüp âr(u) nâmûsun hâke yeksân ile cezîre-i Rodos'a nefyederler ehl-i hak katında insâf mıdır ol hod mevt ona hayât mertebesindedir hayrân (69 b) ve ser-gerdân olup acep ben ne cürmüm sâdır oldu aya ne işledim Devlet-i Âl-i Osman'a hidmet etmeye murâd u sa'yetdiğim (mi) kabhım ve askerin güzidesin ihrâc etmeye tekayyüd eylediğüm için midir ki bir iki nekbetler sözüyle bizi azleyediler hoş imdi görelim sadnmıza tasaddur eyleyen şahıs ne güne hareket eyler deyüp gûşe-i vahdetde sâkin olur ve âh u vahiyle temâşâ-i seyrân eder ammâ bu taraftan bir derdmendi dahi getürüp mu'azzez ve mutantan Kırım'a Hân ederler var imdi Hân-ı sâbık gibi olma bir hoşça tedârik üzere sâhib-i basiret ol derler idi ve evvel-bahârda sefer-i hümâyûn imdâdı hidmetinde kemâl-i istikamet eyle de yu te'kîdler edüp ol bîçâre dahi tama'-ı devlet birle belki benim elimden iş gelür yâhûd mukadderdir fehvâsmca lâf harmânmı savurup inşa'llâh evvel-bahârda asker nicedir görürsüz filân deyerek diyâr-ı Kırım'a teveccüh eder vardığı gibi nâsm hareketinden mülâhaza ve fehm edüp ne belâya giriftâr olduğun bilür amma fa'ide nîst sefer mahallinde askerin güzidesin istemeye havf eder eğer beylere ve mirzâlara cüz'i ıtâb yüzünden ben sizin padişahınız değil miyim elbette şu mikdâr asker benimle seferde bulunmalıdır der ise kafan mesmû' etmezler eğer cebrile alurum dîn ü devlet hizmetin-

de bulunurum der ise anı dahi azledüp Hân-ı sâbıka döndürürler nâçâr kalur bi'z-zarûrî Hân-ı zî-şân olanlar Âl-i Osman hidmeti kaydın unudup kendu derdine (70 a) ilâç etmek hevesine düşer devleti ve ırzı havfından beylerin ve mirzâların tab'ına mugayir hareket etmeyüp ve etmeye dahi teveccüh göstermez buldukları mâl ü ni'ıneti anlara verip anların korunması sayesinde geçünüp tavâ'if Tatar'ın mugalâtasıyla Hânlık nâmına duhûl eder yoksa müstakil padişah olmak ne mümkün el-kıssa: Âl-i Osman tarafından sefer teklîf olundukta ricâ ve niyâz ile birkaç koşucu yani ırgat ve hizmetkâr makulesinden ta'yin ederler üç bin adam var ise Âl-i Osmandan havf edüp otuz bin adam ve güzîde asker irsâl olundu deyu arz ederler anların çoğu dahi Tatar değildir kimisi yani evde doğmuş köle ve kimi Âl-i Osman memâlikinden cürm ile fırâr eyleyen hırsız Kırım'a gelip tebdîl-i câme ile Tatar kıyafetinde kimi Çerkes kimi Urus ve Buğdan ecnâs-ı muhtelifetü's-suver ve bunu emsâli niceler cenk görmemiş aralarında binde bir er bulunmaz mahal-i ma'rekede firardan ve yağmadan gayrı şeye yaramaz böyle asker ile ne mıkdâr iş görülür ammâ minvâl-i meşrûh üzerine (üzere) olmayup Kırım Hânları anların arzıyla azl olmasa istiklâl üzre Hân olup hüküm icrâ olup beyler ve mirzâlar zabt olunsa kırk elli bin asâkir-i Tatar Kırım hıfzı için alıkonup ve kırk elli bin kimi Kırım'dan ve kimi Akkerman'dan ve Novaydan asker ihrâc olunup bir iki sene Belgrad ve Tımışvar etrafında kışlayup memâlik-i küffara akın salup kurâ ve kasabâtm ihrâk ve tâlân eylemek lâzım gelse Nemçe değil belki Rim Papa dedikleri la'în bile ürküp celâ'-i vatan etmek mukarrar idi nitekim selefde merhûm ve mağfur Gazi Giray Hân Sultân Süleymân aleyhi'r-rahmeti ve'l fufrâni zamân-ı şeriflerinde yedi sene mutevâliyen Sonbur (Sombur) serhaddinde kışlayup memâlik-i Nemçe'yi harâba bâ'is olup âkibet-i kâr Sultân Süleymân merhumun ayağına düşüp bî-hadd ü pâyân hazîne verüp suhl ile halâs olmuşdur ve bu sözümüzü tasdik: Elhâc Selîm Giray Hân-ı zî-şân hazretleri beş on bin güzide askeriyle Kaçanak Seferi'nde işlediği işler ve bunca memâliki kefere-i dûzah-karârdan cebren ve kahren halâs etmesi delîl-i rûşendir ve bir delilimiz dahi budur ki Sultân Mustafa Hân tavvela'llâhü ömrehû zamân-ı şerif-

lerinde vezîr-i Âsaf-nazîrleri merhûm Hüseyin Paşa tedbîri ile Devlet Giray Hân-ı zî-şân Novay kavmini ihrâc-ı vilâyet-i Akkerman husûsuna ta'yîn olunup kavm-i Novay umûmen bir nice defa Hân hazretlerinden şikâyet ile arz u mazhar irsâl eylediler kat'an mesmû1 olunmayup Hân hazretlerine mu'âvenet ve istimâlet eylediler âkibet bi'l-cümle Novay Tatarın öyle bir bâgî ve âsî kavmi kabza-i teshîre cebren ve kahren zabt olunup murâd üzerine iş görüldü. Devlet Giray Hân hazretleri dahi Hân olduğu maTûm-ı sigar ve kibâr oldu ve Padişah-ı rûy-i zeminin dahi emri icrâ olunmuştur inşa'llâhü'r-rahmân aşağıda mahalli ile nakl ü îrâd olunur ta'vîl-i kelâma bâ'is Padişah-ı zıll-ihtirâmm âr u nâmusu (nu) siyânetendir mısdâkınca amel olunmuştur yohsa tafsîl ve tahrîr-i beyân olunsa bu muhtasara münâsib görülmez.

NOTLAR

GİRİŞ

KIRIM HANLIĞI: BİR ÖZET (Sayfa 3-26)

1 Bkz. H.A.R. Gibb, *The Travels of Ibn Battuta*, Cambridge, 1962.
2 Bkz. Akdes Nimet Kurat, *Topkapı Müzesi Arşivindeki Altın Ordu, Kırım ve Türkistan Hanlarına ait Yarlık ve Bitikler*, İstanbul: Bürhaneddin Matbaası, 1940, belge XI.
3 Bkz. "Kırım'ın Osmanlı tâbiliğine girmesi ve ahidnâme meselesi", *Belleten*, 30, s. 197 vd.
4 Kurat, *Yarlık ve Bitikler*, belge VI.
5 Kurat, *Yarlık ve Bitikler*, belge VII.
6 Bkz İnalcık, *Kırım'ın Tâbiliği*, s. 225.
7 Eminek Mirzâ'dan Fâtih Mehmed'e bitik, yay. Kurat, *Yarlık ve Bitikler*, belge IX.
8 Bkz. İnalcık, *Kırım'ın Tâbiliği*, s. 217-221.
9 1520 muahede metni, bkz. H. Feyizhan, V.V. Zernov, *Kırım Yurtuna ve Ol Taraflarga Dair Bolgan Yarlıglar ve Hatlar*, Petersburg, 1864, s. 3 vd.
10 Belgeler için bkz. *Belleten*, 46, s. 368 ve 399-402.
11 Bkz. *Belleten*, 46, s. 381-384.
12 Padişahın nâmesi için bkz. Feridun Bey, *Mecmua-i Münşeatu's-Selatin*, II, s. 480.
13 Belge, *Belleten*, 46, levha LXV.
14 Bu devir için bkz. bu kitaptaki "Viyana Bozgunu Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu ve Kırım Hanlığı" bölümü, s. 213.
15 Bkz. Akdes Nimet Kurat, *Prut Seferi ve Barışı 1123 (1711)*, Ankara, 1951-1953.
16 "Necati Efendi", *Tarih Vesikaları*, III/13-15.
17 Sir Henry H. Howorth, *History of the Mongols: From the 9th to the 19th Century*, Londra, 1876-1927, s. 609.
18 Howorth, *History of Mongols*, s. 601.
19 *Es-Seb'ü's-Seyyâr fi Ahbar-ı Mülûkü't-Tatar*, yay. Mirza Kazım Bey, Kazan, 1832, s. 94.
20 Bkz. Osman Akçokraklı, *Kırım'da Tatar Damgaları*, Bahçesaray, 1926.
21 Howorth, *History of Mongols*, II, s. 1048.
22 *Umdetü't-Tevârîh*, İstanbul, 1924, s. 194.
23 *Es-Seb'ü's-Seyyâr*, s. 93.
24 Bkz. *Umdetü't-Tevârîh*, sonda Şîrinlere ayrılmış bahis.
25 Kefevî İbrahim, *Tevârîh-i Tatar Han*, yay. C. Seydahmed Kırımer.
26 Baron de Tott, *Mémoires*, II, s. 178.
27 Baron de Tott, *Mémoires*, s. 167.
28 Padişah ile hanın ilişkileri hakkında bkz. bu kitapta "Giray" bölümü.
29 Baron de Tott, *Mémoires*, s. 168.
30 Kırım uleması için bkz. Bursalı Mehmed Tâhir, *İdare-i Osmaniye Zamanında Yetişen Kırım Müellifleri*, İstanbul, 1916.

GİRAY
(Sayfa 27-36)

1 Ebülgazi Bahadır Han, *Şecere-i Türk: Tarihü'l-Şu'ub fi Asiyaü'l-Vusta*, Petersburg, 1871, s. 173.
2 Çok karıştırılan köken meselesi hakkında bkz. A.Z. Velidi Togan, *Umûmî Türk Tarihine Giriş*, İstanbul, 1946, s. 342 vd.
3 Howorth, *History of Mongols*, II, s. 449.
4 'Ayni, *İkd al-cumān*, 830 vakayii, Veliyüddin Efendi Kütüphanesi, no 2396.
5 Bkz. *Es-Seb'ü's-Seyyâr*, s. 72.
6 Bkz. *Es-Seb'ü's-Seyyâr*, s. 70.
7 Németh Gyula, *A Honfoglaló Magyarság Kialakuláa*, Budapeşte, 1930, s. 265-268.
8 Bkz. A.Z. Velidi Togan, *Bugünkü Türkistan ve Yakın Mazisi*, Kahire, 1929-1939. s. 3.1.
9 Howorth *History of Mongols*, II, s. 6, 11.
10 Bkz. *Müze-i Hümâyûn Meskûkât-ı Kadime-i İslamiye Kataloğu*, 3. kısım, s. 211.
11 Kurat, *Yarlık ve Bitikler*, belge 7.
12 O. Akçokraklı, *Kırım'da Tatar Tamgaları*, Bahçesaray, 1926.
13 Bkz. Kurat, *Yarlık ve Bitikler*, belge 4.
14 *Krş.* Kurat, *Yarlık ve Bitikler*, belge 7.
15 Fevzi Kurdoğlu, *Belleten*, III-IV, levha XI.
16 Kutlu Giray vb. için bkz. *Umdetü't-Tevârîh*, s. 200.
17 Bkz. Halil İnalcık, "Yeni Vesikalara Göre Kırım Hanlığı'nın Osmanlı Tâbiliğine Girmesi", *Belleten*, 30.
18 Bkz. Kurat, *Yarlık ve Bitikler*, belge 6.
19 Fâtih'in Seyyid Ahmed'e mektubu için bkz. İnalcık, *Kırım'ın Tâbiliği*, s. 214-216.
20 Bu mesele için bkz. Halil İnalcık, "The Origin of the Ottoman-Russian Rivalry", *Ankara Üniversitesi Yıllığı*, 1.
21 *Es-Seb'ü's-Seyyâr*, s. 106.
22 Özbeklerde ve bazı Kırım belgelerinde nuradin; bkz. Hüseyin Feyizhan ve Zernov, *Yarlıglar ve Hatlar*, s. 156.
23 Bkz. Feridun Bey, *Münşeat*, II, s. 167; *krş.* Müneccimbaşı, II, s. 699; Alî, *Kunh al-ahbār*.
24 Bu mesele için bkz. H. İnalcık, *Kırım'ın Tâbiliği*, s. 223-229.
25 Bkz. bilhassa Canbek Giray'ın hanlık menşûru için Feridun, *Münşeat*, II, s. 41.
26 Merasim hakkında bkz. Abdullah Nâilî Paşa, *Mukaddeme-i Kavânin-i Teşrifât*; Silâhdâr, *Tarih*, II, s. 131 vd., 683.
27 Silâhdâr, *Tarih*, II, s. 340.
28 Kurat, *Yarlık ve Bitikler*, belge 4.
29 Bu hediyenin müfredatına ait defter örnekleri için bkz. Feyizhan-Zernov, *Yarlıglar ve Hatlar*, s. 137 vd.
30 Cevdet, *Tarih*, III, s. 142 vd.
31 Cevdet, *Tarih*, IV, s. 30.

KALGAY (KALĠA, KALĠAY)
(Sayfa 37-39)

1 Feyizhan-Zernov, *Yarlıglar ve Hatlar*, no 10.
2 E. Haenisch, *Wörterbuch zu Monghol un niuca tobca'an (Yüan-ch'o pi-shi): Geheime Geschichte der Mongolen*, Weisbaden, 1962, s. 57.
3 Z.V. Togan, *Bugünkü Türkistan ve Yakın Mazisi*, s. 34.
4 Bkz. "Kalgha", *EI* ve *Şikâri Tarihi*, Konya, 1946, s. 13.
5 *Krş. Es-Seb'ü's-Seyyâr*, s. 74.
6 Vladimirtsof, *Moğolların İçtimaî Teşkilâtı; Moğol Göçebe Feodalizmi*, Türk. trc. Abdülkadir İnan, Ankara, 1944, s. 149-153.
7 *Es-Seb'ü's-Seyyâr*, s. 103; Nogaylarda da ikinci veliahtın unvanı *nureddîn* idi, bkz. Z.V. Togan, *Bugünkü Türkistan ve Yakın Mazisi*, s. 34.
8 Numune için bkz. Feridun Bey, *Münşeat*, 1275, II, s. 135 ve 147.
9 Feyizhan-Zernov, *Yarlıglar ve Hatlar*, no 11, s. 188.
10 Feyizhan-Zernov, *Yarlıglar ve Hatlar*, "Bölek Defterleri", no 35.
11 Feyizhan-Zernov, *Yarlıglar ve Hatlar*, 4 ve keza no 1, 926 h. Tarihli.
12 Feyizhan-Zernov, *Yarlıglar ve Hatlar*, no 7.
13 Feyizhan-Zernov, *Yarlıglar ve Hatlar*, no 16.
14 Örn. Feyizhan-Zernov, *Yarlıglar ve Hatlar*, no 34.
15 Bunlara ait müfredat defterleri için bkz. Feyizhan-Zernov, *Yarlıglar ve Hatlar*, no 35, 39.
16 *Sahaifa'l-Ahbar*, II, s. 705.
17 Hezârfen, *Telhîsü'l-Beyân fî Kavânîn-i Âl-i Osmân*, Ankara, 1998.

KIRIM HANLIĞI'NIN KURULUŞU VE OSMANLI DEVLETİ'YLE İLİŞKİLERİ

I. HACI GİRAY (? - 1466)
(Sayfa 43-47)

1 Z.V. Togan, *Umûmî Türk Tarihine Giriş*, İstanbul, 1946, s. 342.
2 'Ayni, *'Îkd al-cumân*, bkz. Kurat, *Yarlık ve Bitikler*, s. 27 vd.
3 Bkz. Kazimierz Pulaski, *Stosunski z Mendli-Girajem, chanem Tatarów Perekpskich, 1469-1515*, Kraków, 1881, s. 65 vd.
4 Bkz. *Es-Seb'ü's-Seyyâr*, s. 72; *Gülbün-i Hânân*, s. 6.
5 Bkz. Z.V. Togan, *Umûmî Türk Tarihine Giriş*, b. 5, not 177.
6 Bkz. Ebülgazi Bahadır Han, Şecere-i Türk, Petersburg, 1871, s. 178.
7 Bkz. M. Kollu'dan naklen Abdullahoğlu Hasan, *Azerbaycan Yurt Bilgisi Mecmuası*, 10 (1932), s. 336. Kırım yerli rivayetleri için bkz. *Es-Seb'ü's-Seyyâr*, s. 69-73; *Umdetü't-Tevârîh*, s. 95 vd.; Ötemiş Hacı, *Tarih-i Dost Sultan*.
8 Bkz. *Umdetü't-Tevârîh*, s. 94 vd.; *krş.* Z.V. Togan, *Umûmî Türk Tarihine Giriş*, s. 343.
9 Bu tarih için bkz. Kurat, *Yarlık ve Bitikler*, s. 28.
10 Müneccimbaşı, Hacı Giray'ı Kırım Hanlığı'nda Ulug Muhammed'in halefi sayıyor, II, s. 698.
11 *Es-Seb'ü's-Seyyâr*, s. 73.
12 Bkz. Kurat, *Yarlık ve Bitikler*, belge 3.

13 Bkz. Kurat, *Yarlık ve Bitikler*, belge 5.
14 W. Heyd, *Historie. du Commerce du Levant au moyen âge*, I-II, Paris, 1936, II, s. 398.
15 Kurat, *Yarlık ve Bitikler*, belge 4.
16 *Es-Seb'ü's-Seyyâr*, s. 71.
17 Heyd, *Historie. du Commerce*, II, s. 370.
18 George Ion Bratianu, *Recherches sur le commerce génois dans la mer Noire au XIII siècle*, Paris, 1929, s. 271.
19 Heyd, *Historie. du Commerce*, II, s. 386 vd.

KIRIM HANLIĞI'NIN OSMANLI TÂBİLİĞİNE GİRİŞİ VE AHİDNÂME MESELESİ

(Sayfa 49-80)

1 Feridun, *Münşeat*, İstanbul, 1274, s. 296.
2 Daha 17. yüzyıl ortalarında Evliyâ Çelebi "min indillah-i taalâ âli Osman önüne sedd-i sedid olan" (*Seyahatnâme*, VII, s. 508) Kırım Hanlığı'nın şimâlden gelecek tehlikeye karşı ne kadar önemli bir rol oynadığını çok açık bir şekilde ifade etmektedir (bkz. *Seyahatnâme*, VIII, s. 534, not 1). Kırım Hanlığı'nın bundan başka imparatorluğun Doğu ve Batı'da, İran, Lehistan ve Avusturya ile yaptığı hemen bütün harplere faal bir şekilde iştirak ederek oynadığı önemli rolü de unutmamak gerektir. Çok cüretli hafif süvarilerden kurulu olan Kırım ordusunun imparatorluğu ağır felaketlerden kurtardığı zamanlar olmuştur. Hatta bir an bizzat imparatorluğun yazgısının Kırım hanları eline bırakıldığını görüyoruz: *1689'da* devlet iç ve dış yıkıcı darbeler altında uçurumun kenarına geldiği zaman enerjik müdahalesiyle imparatorluğu kaldıran Hacı Selim Giray Han'a padişah şu şekilde hitap etmişti: "... Allah sizden razı ola iş bizim vükelâmıza kalmış olaydı vay idi halimize" (*Silâhdâr Târihi*, Ahmet Refik tabı, İstanbul, 1928, II, s. 422). Nihayet Osmanlı kültürünün gelişiminde Kırım'ın ne kadar önemli bir payı olduğu göz önüne alınacak olursa –bu hususta yalnız Bursalı Mehmed Tahir'in İdare-i Osmaniye Zamanında Yetişen *Kırım Müellifleri*'nde (İstanbul, 1916) tespit ettiği adları hatırlatalım– bu memleketin imparatorluk tarihinde tuttuğu mevki hakkında bir fikir edinebiliriz.
3 Hammer, *Devlet-i Osmaniye Tarihi*, çev. M. Ata, III, İstanbul, 1329-1333, III, s. 149.
4 Hammer-Purgstall, *Geschichte der Chane der Krim*, Viyana, 1856, s. 32-35.
5 Hammer-Purgstall, *Geschichte des Osmanischen Reiches*, II, Amsterda, s. 387.
6 Nicolae Iorga, *Geschichte des Osmanischen Reiches*, II, Gotha, 1908, s. 175.
7 Yalnız Lûtfi Paşa 880 yılı vekayii arasında "Kırım ve Deşt çerisi muti' olup" diyerek geçer (Âli tabı, İstanbul 1341, s. 189).
8 1588 tarihlerine doğru –العيام الظاهر فى احوال الاوائل و الاواخر– adlı Arapça umumî tarihinde (yazma).
9 Cenabî'nin Gaffarî'den başka bu bahislerde genellikle Hafız Mehmed Taşkendi'den ve başka "ulemâ-i ehl-i Deşt"ten faydalandığını biliyoruz. *Umdetü't-Tevârîh*'in zikrettiği *Tarih-i Dost Sultan*'ın bu gibi kaynaklar arasında önemli bir yer tuttuğunu sanıyoruz. Bu eserin bir nüshası Prof. Zeki Velidi Togan'ın hususî kütüphanesindedir.
10 Hüseyin Hezârfen'in 1673'te tamamladığı *Tenkih-i Tevârîh-i Mülûk* adlı Türkçe umumî tarihi (yazma).
11 *Sahaif-ül-ahbar*, İstanbul, 1285/1868, II, s. 698-699. Burada Cenabî'den biraz farklı olarak Kefe fatihi Ahmed Paşa'nın onu esirler arasında tanıyarak İstanbul'a ikram ile gönderdiği yazılmıştır.

12 *Tarih-i Hanân-ı Tatar ve Deşt-i Kıpçak*. Deguignes'nin Kırım hanlarına dair verdiği bilgiye başlıca kaynak olan (bkz. *Historie Générale des Huns, des Turcs, des Mogols et des autres Tartares Occidentaus*, Paris, 1756-1758) bu eser İstanbul'da Yıldız Kütüphanesi no: 101'de. Hayrullah Efendi'nin de ondan faydalandığını biliyoruz (*Hayrullah Tarihi*, c. IX, s. 115).

13 1699-1703 arasında Kırım–Osmanlı tarihinden bahseden bu eserin bugüne kadar bilinen tek nüshası Viyana Millî Kütüphanesi'ndedir (no: 1080). Eseri yazan Mubarek Giray oğlu Mehmed Giray'dır (44 a). Saadet Giray Han'ın da amcası olduğunu söylediğine göre (33 b) Selâmet Giray Han'ın (1608-1610) torunu sayılır. F. Babinger, onu Hacı Giray Han'ın oğlu Mehmed Giray sanmakla (GOW, s. 235-6) yanılmıştır.

14 *TOEM* tabı, s. 97-98.

15 Kazimirski tarafından yapılan Fransızca tercümesi, *JA*, XII (1833), s. 350 vd.

16 Mustafa Nuri Paşa, *Netayicü'l-Vukuat*, 2. baskı, İstanbul, 1327, I, s. 45-46.

17 Abdurrahman Şeref, *Tarih-i Devlet-i Osmaniye*, İstanbul, 1315, I, s. 176-177.

18 Kâzım Bik baskısı, Kazan, 1832, s. 74-75.

19 Halim Giray'ın 1791'de Kırım hanlarının biyografilerine ait eseri, İstanbul, 1287, s. 9.

20 *Tarih-i Cevdet*, Ahmet Cevdet Paşa, I, s. 261.

21 "Dest-i inabetin nihade-i zeyl-i tahir-i Pâdişah-i heft-kişver idüp halka-i ubudiyet-i mülûk-i osmaniyânı ziver-i gûş-ı itaat etmekte ol zümrenin pişvası" (*Es-Seb'ü's-Seyyâr*, s. 75).

22 "Kefe ve Menkûp kaleleri fethi müyesser oldukta Mengli Giray Han dahil-i halka-i üsera olup bed'-ez-zaman tuğ ve âlem ve teşrifat-ı hanî ile serfiraz idüp olcanibe irsal itmek üzere bazı müverrihinin tahrir ettiği haric-i defter-i sudku sedad ve reh-i rast olduğu siyak ve sebak-ı kelam-i atiye ve maziyeden eshab-ı akl-ü-kemale zahir ve nümayandır" (*Es-Seb'ü's-Seyyâr*, s. 74).

23 Johann Georg Adam Forster'la, *Voyage du Bengale a Pétersbourg a travers les provinces Septentrionales de l'Inde ...*, Paris, 1802'nin sonuna ilave olarak yazdığı *Notice Chronologique des Khans de Crimee*.

24 Evvela Fransızca yazılmış olup *Istoria o Tavrii* (Petersburg, 1806) adıyla Rusçaya çevrilmiş olan bu eser hakkında B. de Köhne'nin eleştirilerine bkz. *Mémoires de la Société d'archélogie et de numismatique de St. Pétersbourg*, III, s. 82 vd.

25 Howorth, *History of the Mongols*, II, s. 448-626. Daha ziyade Karamzin'in *Rusya Tarihi*'ne, S. Bohuş'un adı geçen eserine ve Zernov'a dayanan Howorth tabii çok noksandır. İncelediğimiz meselede Hayrullah Efendi'yi takip etmektedir.

26 V.D. Smirnov, *Krymskoe khanstvo pod verkhoventvom Otomanskoĭ Porty do nachala XVIII vieka*, St. Petersburg, 1887, s. 201 vd.

27 Kırım'ın bu devir tarihi için önemli olan, Leh müverrihlerinden Z. Kolankowski'nin *Dzieje Wielkiego Ksiestwa Litewskiego za Jagiellonów* (Varşova, 1930) adlı eseriyle K. Pułaski'nin *Stosunki z Mendli-Girajem, chanem Tatarów Perekopskich, 1469-1515* (Kraków, 1881) ve F.F. Koneczny'nin *Sprawy z Mengli-Girejem* (Vilno, 1927) adlı eserlerini maalesef temin edemedik.

28 Hamdi Giraybay, "Kırım Hanlığı'nın İlk Devri", *Mezuniyet Tezi*, İstanbul Darülfünunu, İstanbul, 1926. Hamdi Giray, bu mesele üzerinde *Es-Seb'ü's-Seyyâr*, *Umdetü't-Tevârîh* ve Hammer'deki rivayetleri aynen aldıktan ve Smirnov'un düşüncelerini özetle verdikten sonra bu rivayetlerin içinden çıkılmaz karışıklığına işaret ediyor ve kendi düşüncesini bildiriyor: Ona göre Mengli Giray 1466'da Hacı Giray'ın ölümünden sonra kardeşleriyle mücadeleye girmiş fakat başarılı olamayarak Cenevizlilerin yanına sığınmış ve 1469'dan 1475'e kadar onların yanında kalmıştır. Halbuki biz

onun bu tarihlerde han olduğunu ve ancak 1475'te Cenevizliler yanına sığındığını Ceneviz kaynaklarının yardımıyla bilmekteyiz (bkz. Heyd, *Histoire du commerce*, II, s. 399 vd.). Buna karşılık Hamdi Giray, biraz yukarıda Smirnov'dan alarak, 1475'te Mengli Giray'ın hanlık tahtını bırakarak Kefe Cenevizlilerinin yanına sığınmasını gerektiren olayların kendisini de anlatmaktadır. Mengli Giray'ın Osmanlı tâbiliğine nasıl girdiği hakkında hiçbir münakaşa yapılmıyor. Yalnız Mengli Giray'la Fâtih arasında imzalandığı söylenen ve Peyssonel'in ileri sürdüğü kökeni belirsiz mukavele Smirnov'dan tercüme edilmekle yetiniliyor. Hamdi Giray'ı, tarihimizin bu önemli kısmı ile ilk defa ciddi biçimde ilgilenen bir tarihçimiz olmak itibariyle şükran ve rahmetle anmak borcumuzdur.

29 Mesela Mengli Giray 1475'te Nûr Devlet yerine hanlığa getirilmiştir (s. 20). Burada, onu herhalde Hayrullah Efendi yanıltmıştır (*krş. Hayrullah Tarihi*, VIII, s. 147). Yine müellife göre 1476'da Mengli Giray, Seyyid Ahmed Han tarafından tahtan indirilmiş, bir süre sonra tekrar hanlığa gelmiş ve Seyyid Ahmed'e karşı harekete geçerek yenilmiş (s. 20 vd.). Halbuki 1476 yazında evvela Mengli Giray, Seyyid Ahmed Han'a karşı harekete geçmiş ve onun tarafından yenilerek tahtan indirilmiştir. Mengli Giray bundan sonra 1478'e kadar hanlıktan uzak kalacaktır. Tolunay, belgelendiremediği ve açıklayamadığı birtakım iddialar da ortaya atıyor. Mesela ona göre, Kırım Hanlığı ancak II. Bayezid devrinde "mümtaz bir Osmanlı eyaleti" olmuştur (s. 24). Mengli Giray'ın esareti ve han tayini hakkında da vekâyinâmelerdeki bilginin olduğu gibi aktarılmasıyla yetinmiştir (s. 19 vd.). Yalnız müellifin, broşürün sonuna ilave ettiği Mengli Giray'a ait bir mektup dikkati çekecek niteliktedir.

30 Fevzi Kurdoğlu, "İlk Kırım Hanlarının Mektupları", *Belleten*, 3-4 (1937), s. 641-55, levha IX-XVI (IX- Eminek'ten Fâtih'e 881 Cemâziye'l-âhir sonlarına ait bir bitik: X- Mengli Giray'dan Fâtih'e tarihsiz bir bitik, XII- Nûr-Devlet'ten Fâtih'e 882 Saferi'nin ilk günlerine ait bir bitik; XII- Mengli Giray'dan Fâtih'e 883 Saferi'nin ilk günlerine ait bir bitik; XIII- Mengli Giray'dan Fâtih'e tarihsiz bir bitik; XIV- Mengli Giray'dan Fâtih'e 884 sonlarına ait bir bitik; XV- Mengli Giray'dan II. Bayezid'e tarihsiz bir bitik; XVI- İslâm Giray Han'ın tarihsiz bir bitiği) –Kurat, *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi'ndeki Altınordu, Kırım ve Türkistan Hanlarına Ait Yarlık ve Bitikler*, İstanbul, 1940; (Kırım'a ait belgeler, IV- Hacı Giray Han'ın 26 Safer 857 tarihli bir tarhanlık yarlığı; V- Mengli Giray Han'dan Fâtih Mehmed'e 18 Rebiü'l-âhir 874 tarihli bir bitik; VI- Mengli Giray'ın 880 Rebiü'l-evvel başlarına ait bir bitiği; VII- F. Kurdoğlu'nun *Belleten*'de yayınladığı Mengli Giray'dan Fâtih'e tarihsiz bir bitik; VIII- F. Kurdoğlu tarafından daha önce yayınlanan Eminek'ten Fâtih'e 881 Cemâziye'l-âhir sonlarına ait bir bitik; IX- Eminek'ten Fâtih'e 883 Recep ortalarına ait bir bitik– Kurat, bundan başka aynı arşivde biri Mengli Giray'a [bkz. s. 78] diğeri Eminek Mirzâ'ya ait [s. 107]iki mektup daha bulunduğunu haber vermektedir).

31 Bkz. B.D. Grekov ve A. Iakoubovskiĭ, *La Horde d'or; la domination tatare au XIIIe et au XIVe siècle de la mer Jaune à la mer Noire*, Paris, 1939, ticarî durumu için bilhassa: Heyd, *Histoire du commerce*, II, s. 156-215, 365-407; G.I. Brătianu, *Recherches sur le commerce génois dans la mer Noire au XIIIe siècle*, Paris, 1929, s. 197-250.

32 Daha Mogollar gelmeden önce Kıpçakların tarıma uygun bölgelerde göçebe hayatından yerleşik hayata kolayca geçtiklerini ve şehirlerde yerleştiklerini görüyoruz (Iakoubovskiĭ, *La Horde d'or*, s. 22 vd.). Altınordu ülkeleri içinde Kırım yüksek bir tarım ve şehir medeniyeti temsil eden başlıca ülkelerden biriydi (*La Horde d'or*, s. 102; *krş.* Brătianu, *Recherches sur le commerce*, s. 248).

33 1380'de meşhur Mamay Toktamış'a yenilince Kırım'a kaçmıştı. Keza Edike, Toktamış'la mücadelesinde Saray'dan her atılışında Kırım'a sığınıyor ve oradan tekrar

harekete geçiyordu. Ulug Muhammed Han, 1425 ve 1436-1437'de Saray tahtından atılınca keza Kırım taraflarına sığınmıştı (Kurat, *Yarlık ve Bitikler*, s. 17-30).

34 Hasan Ortekin, *Kırım Hanlarının Şeceresi*, İstanbul, 1938, s. 7.

35 "Ol esnada (16. yüzyıl başları) ekser kabâil-i tatar Deşt-i Kıpçaktan hudud-ı Kırım'a nakil ve iskân olundukta" (*Es-Seb'ü's-Seyyâr*, s. 67, 92; "Ulug Mehmed Han İdil'in garb tarafında bulunan halkı göçürüp Kırım tarafına gitti", *Umdetü't-Tevârîh*, s. 84).

36 Bkz. *Es-Seb'ü's-Seyyâr*, s. 73. Bu muharip kabilelerin Kırım'da bulunmasının hanlığın yaşaması için ne kadar önemli olduğu hakkında bizzat Eminek Mirzâ şunları söylemektedir: "İl kider ben yalguz dutmazın bu cezire dahi hep biklikimiz dahi bu il ile durur" (Kurat, *Yarlık* ve *Bitikler*, belge IX). Seyyid Ahmed Han Kontratlara dayandığı halde Hacı Giray, Şîrinlere dayanmaktaydı (*Es-Seb'ü's-Seyyâr*, s. 71).

37 Hacı Giray Han devrine ait bu hadiselerin tafsil ve izahı için bkz. bu kitapta "Hacı Giray" bölümü.

38 Hacı Giray Han yarlığına göre (Kurat, *Yarlık ve Bitikler*, belge VI) onun zamanında Kırım Hanlığı şu yerleri hudutları içerisine almaktaydı: Evvela bütün Kırım Yarımadası, Taman (تامن); belgede Kabartay (قبادا) ve Kıpçak.

39 Brătianu, Ceneviz kaynaklarına atfen 13. yüzyıl sonlarında Kefe'de pek çok Anadolulu Türk tacirine rastlandığını kaydetmektedir (*Recherches sur le commerce*, s. 228); ayrıca G. de Rubrouck, Sudak ile Türkiye arasındaki önemli ticarete işaret etmektedir (*Voyage de G. de Rubrouck*, yay. Louis de Backer, Paris 1877, s. 5).

40 Bkz. *Anadolu Selçukî Devleti Tarihi*, Nâsîr al-Dîn Hüsayn ibn Muhammad Ibn Bîbî, yay. M. Nuri Gencosman, Ankara, 1941, s. 118-127.

41 Nymphaeum Anlaşması. "Cenevizliler bu denizin Venediklilere kapanmasını Mihail Paleologos'a vaat ettikleri yardımın bir şartı yapmışlardı" (Heyd, *Histoire du commerce*, II, s. 156).

42 Bu tarihin münakaşası: Heyd, *Histoire du commerce*, II, s. 162-164; Brătianu, *Recherches sur le commerce*, s. 198 vd.

43 Mengü Timur tahta çıktığı zaman Kefe ve Kırım'ı yurtluk olarak Kırım hanlarının ceddi Tokay Timur'un oğlu Öreng Timur'a vermişti (Ebulgazi Bahadır Han, *Histoires des Mongols et des Tatares*, yay. Desmaisons, s. 173). Kefe'yi Cenevizlilere, herhalde hana arz ettikten sonra Öreng Timur vermişti (*krş.* Heyd, *Histoire du commerce*, II, s. 162 vd.).

44 On dördüncü yüzyıl sonlarına doğru Sudak'tan (Soldaya) Balıklava'ya kadar bütün sahil bölgesini ellerine geçirdiler. 1381'de bir antlaşma ile buralardaki egemenliklerini Altınordu'ya onaylattırmışlardı (Heyd, *Histoire du commerce*, II, s. 205). Heyd, Cenevizlilerin egemenliğini içeri götürmediklerini ve Mangup'un hiçbir zaman onların eline geçmediğini iddia ediyor (Heyd, *Histoire du commerce*, II, s. 210-11).

45 Şehirde büyük bir Müslüman nüfusundan başka Cenevizliler, Ruslar, Rumlar ve Ermeniler vardı. Şehrin etrafı memleketin içlerine doğru Tatarlarla meskûndu. On beşinci yüzyıl başında Schiltberger, iç şehirde 6.000, dış şehirde 11.000 ve dış mahallelerde 4.000 ev bulunduğunu yazıyor. Cenevizliler, Kefe'nin İstanbul kadar kalabalık olduğunu iddia etmekteydiler (Heyd, *Histoire du commerce*, II, s. 174).

46 Bkz. Heyd, *Histoire du commerce*, II, s. 175, - Timur Kutluk Yarlığı (Kurat, *Yarlık ve Bitikler*, s. 148).

47 Heyd, *Histoire du commerce*, II, s. 370 vd. –Timur Kutluk Yarlığı'ndan (Kurat, *Yarlık* ve *Bitikler*, s. 148; 14. yüzyıl sonları) ve Hacı Giray Han yarlığından (Kurat, *Yarlık* ve *Bitikler*, belge IV, 15. yüzyıl ortaları). Kefe'ye giden tacirlerden han adına *tamga* ve ترتناق (*tartnak*) alındığını biliyoruz. Kurat *tamga*'yı, gümrük ve Abdullahoğlu Hasan'a dayanarak *tartnak*'ı kantar resmi olarak kabul ediyor (*Yarlık* ve *Bitikler*, s. 69-70). *Tamga* ve *tartnak* için ayrıca bkz. Feyizhan-Zernov, *Yarlıglar* ve *Hatlar*, s. 4.

48 Heyd, *Histoire du commerce*, II, s. 166; Brătianu, *Recherches sur le commerce*, s. 248.

49 Heyd, *Histoire du commerce*, II, s. 175; Brătianu, *Recherches sur le commerce*, s. 271 vd.

50 Tahta çıkar çıkmaz ilk işi "kâfir gemilerinin yolunu kesmek için" Boğaz'ın Rumeli yakasında "Boğaz-kesen" Hisarı'nı yaptırtmak olmuştu (bkz. Hoca Saadettin, *Tacü't-tevârih*, İstanbul, 1279, I, s. 416-418).

51 Bu durumu, Fâtih'in çağdaşları da kuvvetle kavramış görünmektedirler. Kritovulos diyor ki: "Kostantaniye'nin ufûlü şarkta siyâset-i umumiyeyi değiştirmiş ve İstanbul Boğazı Osmanlılar eline geçtiği cihetle Karadeniz ve sevahiline giden yollar dahi açılmış olduğundan Trabzon Asya-yi Sagir üzerindeki memalik-i saire gibi Hükûmet-i Osmaniyeye serfürur etmeğe başlamıştı" (*Tarih-i Sultan Mehmed Hân-i Sâni*, Karolidi tercümesi, *TOEM* ilavesi, s. 146; ayrıca bkz. Âşıkpaşazâde, Giese tabı, s. 175). İstanbul ve Boğazlar'la Karadeniz hâkimiyeti arasındaki bu sıkı ilişkiyi göz önüne alarak N. Iorga'nın, İstanbul'u elinde tutan devlet ister istemez büyük devlet olmak zorundadır, iddiasını (*Formes byzantines et réalités balkaniques: leçons faites à la Sorbonne*, Bükreş - Paris, s. 126) daha iyi anlıyoruz.

52 Bkz. Heyd, *Histoire du commerce*, II, s. 582, 387 vd.

53 Bkz. Ulug Muhammed Han'dan II. Murad'a bitik (Kurat, *Yarlık ve Bitikler*, belge I).

54 Bkz. *Yarlık ve Bitikler*.

55 Bkz. Kurat, *Yarlık ve Bitikler*, belge I, II, III.

56 Kefe Cenevizlileri üzerine yaptığı tazyik hakkında bkz. Heyd, *Histoire du commerce*, II, s. 382.

57 Heyd, *Histoire du commerce*, II, s. 383.

58 Heyd'in böyle bir antlaşmanın imzalanmış olduğu hakkında ifadesi kesindir. Bununla beraber başlıca bir kaynak göstermez. Kefe'den Cenova'ya gelen telaşlı mektuplarda hanın Kırım'daki Ceneviz şehirlerini zapt edeceği, Türklerin ahaliyi esir ederek İstanbul'da satacakları hakkında haberler gelmekteydi (Abdullahoğlu Hasan, "Ceneviz membalarına göre XV. yüzyılda Kırım Hanlığı", *Azerbaycan Yurt Bilgisi Mecmuası*, II (1932), s. 376). Smirnov, böyle bir anlaşmanın varlığına inanmak gerektiğini söylüyor (*Krymskoe khanstvo*, s. 281). Aslında Osmanlı ve Kırım kuvvetlerinin Kefe önünde ve hemen aynı zamanda görünmüş olmaları herhangi bir anlaşmanın varlığına hükmettirecek niteliktedir. Sonradan Mengli Giray, 1469'da Fâtih'e yazdığı bir mektupta bu dostluktan şu şekilde bahsetmektedir: "Han babam buldı burun birle nîçük dost karındaş erdiniz" (Mengli Giray'dan Fâtih'e bitik, Kurat, *Yarlık ve Bitikler*, belge V).

59 Heyd, *Histoire du commerce*, II, s. 383.

60 Heyd, *Histoire du commerce*, II, s. 387; 1465'te Kefe'den padişah için yüklenmiş olan şahinlerin kaybolması üzerine o yıl için vergi 600 duka artırıldı (*aynı eser*, s. 391). 1470'te vergi birdenbire 8.000'e çıkarıldı. Telaşa düşen Kefeliler müzakere neticesinde bunu 4.000'e indirebildiler (*aynı eser*, s. 399).

61 Abdullahoğlu Hasan, "Ceneviz membalarına göre XV. yüzyılda Kırım Hanlığı", *Azerbaycan Yurt Bilgisi Mecmuası*, II (1932), s. 376.

62 Hacı Giray Han yarlığı, Kurat, *Yarlık ve Bitikler*, belge IV.

63 Hatta çok dikkate değer bir hadise olarak, 1469'da Kefe'ye yönelik Osmanlı saldırıları üzerine Kırım hanı Mengli Giray'ın Fâtih'e karşı açıkça şikâyette bulunduğunu göreceğiz (bkz. Mengli Giray'dan Fâtih'e bitik, Kurat, *Yarlık ve Bitikler*, belge V).

64 Heyd, *Histoire du commerce*, II, s. 386-387.

65 Ebulgazi Bahadır Han'da (*Histoires des Mongols et des Tatares*, yay. Desmaisons, s. 178) Hacı Giray'ın oğulları arasında "Haydar Han" zikredilmektedir.

66 Kefe ricaline gönderilen 29 Kasım 1456 tarihli bir emirnâmede "yeni hanın mevki iktidarda kalması ve düşmanlarına galebe çalması için kendisine yardım edilmesi" tavsiye olunmaktaydı (Abdullahoğlu Hasan, *aynı makale*, s. 377, *krş*. Heyd, *Histoire du commerce*, II, s. 398).

67 Heyd, *Histoire du commerce*, II, s. 398. –Aslında onun, bundan sonra Altınordu hanı ile uğraştığını biliyoruz.

68 Bunların başlıcaları Şîrinler, Kongratlar, Barınlardı. Şîrin beyi رکتیمور (Rektimur), Toktamış Han zamanında *baş-karaçu* (karaçu) yahut başka tabirle *emir-i kebîr* olmuş ve sağ kolun başına geçmişti (*Umdetü't-Tevârîh*, s. 7 ve 194). *Tarih-i Dost Sultan*'a göre (*Umdetü't-Tevârîh*, s. 78-79) meşhur Edike Mirzâ'yı öldüren Barın beyi Saray Bey idi.

69 On beşinci yüzyıl sonlarına doğru "dört karaçu beyi", başta Şîrinler olmak üzere Argın, Barın ve Kıpçaklardan oluşurdu (*Es-Seb'ü's-Seyyâr*, s. 75). On sekizinci yüzyıl ortalarında Abdülgaffar bunların sırasıyla Şîrin, Mansuroğlu, Barın ve Sicivutlardan oluştuğunu söyler (*Umdetü't-Tevârîh*, s. 191). Sicivutlar Sahib Giray devrinde (1532-1551) öne çıktılar (*Es-Seb'ü's-Seyyâr*, s. 93). Şüphesiz Kırım'da bunların dışında daha birçok kabileler olduğunu ve bunların beylerinin de meclislere katıldığını biliyoruz (*Umdetü't-Tevârîh*, s. 195; *Es-Seb'ü's-Seyyâr*, s. 231; *Mehmed Giray Tarihi*, s. 57 b, 60 a). Kırım'da farklı farklı kabilelerin çokluğu hakkında bkz. Osman Akçokraklı, *Kırım Tatar Tamgaları*, Ankara, 1996.

70 *Es-Seb'ü's-Seyyâr*, s. 262.

71 *Umdetü't-Tevârîh*, s. 193. –Kırım'da, Akmescid kuzeyinde, eski Saraboz Köyü'nün iki kilometre kuzeyinde 60 kadar kabile damgasını taşıyan bir kaya vardır. Bir halk rivayeti vaktiyle o taraftaki kabilelerin buraya toplanarak önemli işleri görüştüklerini naklediyormuş (bkz. Osman Akçokraklı, s. 5-6). Bu rivayet çok dikkate değer niteliktedir. Tarihi kaynaklarda Kırım kabile beylerinin önemli zamanlarda toplandıkları "Akkaya" veya "Kayalaraltı" mevkiinin (bkz. *Mehmed Giray Tarihi*, s. 110 ve Smirnov, *Krymskoe khanstvo*, s. 326 vd.) burası olduğunu düşünmek mümkündür.

72 Oğullarının sayısını bazı kaynaklar 12 (Müneccimbaşı, II, s. 698) bazıları 8 olarak göstermektedirler. Ebulgazi (*Histoires des Mongols et des Tatares*, yay. Desmaisons, s. 178) 8 oğlu olduğunu söyledikten sonra adlarını şu şekilde sıralıyor: Devletyar, Nûr Devlet Han, Haydar Han, Kutluk Zaman, (کلدیش) Mengli Giray Han, Yamgurçı, Öztimur. *Es-Seb'ü's-Seyyâr*'a göre (s. 73) Nûr Devlet Hacı Giray'ın oğlu olmayıp "Seyyid Ahmed'in beni âmamından"dır. Fakat Nûr Devlet'in Hacı Giray'ın oğlu olduğu muhakkaktır (bkz. Fraehn, *Die Münzen der Chane vom Ulus Dschutschi's oder von der Goldenen Horde [Cuci Ulusu'nun sikkeleri]*, Sankt Petersburg, 1832, s. 40; *Es-Seb'ü's-Seyyâr*, Nûr Devlet'in kardeşi olarak bir de Keldi Bay'dan bahseder [s. 74]).

73 Hayrullah Efendi, *Hayrullah Tarihi*, VIII, s. 147, Hacı Giray yerine büyük oğlu Nûr Devlet'in geçtiğini söyler.

74 Hayrullah Efendi, *Hayrullah Tarihi*, VIII, s. 147 ve Heyd, *Histoire du commerce*, II, s. 399.

75 *Es-Seb'ü's-Seyyâr*, s. 73.

76 Barthold, "Baghçesaray", *EI*.

77 Kurat, *Yarlık ve Bitikler*, s. 97. –Hacı Bey'e verilen yarlığın aslı değil, kopyası elimizdedir (Bkz. Abdullahoğlu Hasan, "Birinci Mengli Giray Han Yarlığı", *Türkiyat Mecmuası*, IV, s. 99). Bu yarlığı I. Hacı Giray Han varlığı ile karşılaştırınca (bkz. Kurat, *Yarlık ve Bitikler*, belge IV) arada dikkate değer farklar görürüz: Hacı Giray

emirlerini geniş bir sahaya teşmil ederken Mengli Giray sadece "İçki kentleri"nden bahsetmektedir. Yarlığın Kırkyer'de yazılmış olması da dikkati çeken bir noktadır. Demek hanların yeni payitahtı o tarihte Mengli Giray'ın elindeydi.

78 İçerdeki köy, kasaba ve şehirler.

79 *Es-Seb'ü's-Seyyâr*, s. 74; Heyd, *Histoire du commerce*, II, s. 399 (Ceneviz kaynaklarına göre).

80 Bkz. Smirnov, *Krymskoe khanstvo*, s. 220 vd.

81 Heyd, II, 399; *Es-Seb'ü's-Seyyâr*, s. 74.

82 *Es-Seb'ü's-Seyyâr* (s. 74) onun diğer kardeşleriyle bozuşarak onları çocuklarıyla beraber katlettiğini söyler. Fakat herhalde bu sırada Nûr Devlet'in kardeşi Keldi Bay tarafından katledildiği şeklinde verdiği haber yanlıştır. Çünkü biz Nûr Devlet'in 1476'dan 1478'e kadar bir defa daha hanlığa geçtiğini ve bu son tarihte Moskova'ya kaçarak orada uzun süre yaşadığını biliyoruz.

83 Bkz. *Es-Seb'ü's-Seyyâr*, s. 73-74; Heyd'in (*Histoire du commerce*, II, s. 400) Ceneviz membalarına göre verdiği bilgiye bakılırsa bu sırada tudun, Mamak olmalıdır. Bu Mamak'ın, Kırım Hanlığı'nın kuruluşunda büyük bir rol oynayan Şirinlerin beyi meşhur Tekine Mirzâ'nın oğlu olduğu *Umdetü't-Tevârîh*'te kaydedilmiştir (TOEM tabı, 98). *Es-Seb'ü's-Seyyâr* (s. 73), Eminek'in bu esnada çok küçük olduğunu söylerse de Hacı Giray'ın 1453 yılına ait bir yarlığında (Kurat, *Yarlık ve Bitikler*, belge IV) onu, Kırım Tumanı ve Daruga beylerinin babında çok önemli bir mevkie sahip olarak görüyoruz.

84 Bkz. Heyd, *Histoire du commerce*, II, s. 385 ve 399.

85 Bu konuda en güvenilir kaynak olması gereken Ceneviz belgeleri onun en geç 1468'de han olduğunu göstermektedir (bkz. Heyd, *Histoire du commerce*, II, s. 399). Buna karşılık Smirnov (*Krymskoe khanstvo*, s. 258) ve Kurat (*Yarlık ve Bitikler*, s. 97) Nûr Devlet'in hanlığını 1469'a kadar uzatmaktadırlar.

86 Heyd, *Histoire du commerce*, II, s. 399.

87 Heyd, *Histoire du commerce*, II, s. 399.

88 "Kefe sizinin haraçgüzarınız erdi biznin konakımız erdi" (Kurat, *Yarlık ve Bitikler*, belge V).

89 Bu Yâkub, şüphesiz deniz işlerinde tecrübe ve becerisiyle tanınmış olup Fâtih'in Trabzon Seferi'nde (1461) deniz kuvvetleri komutanı ve bağımsız serdâr tayin edilen ve 1462-63'e doğru Gelibolu Valisi ve "Sevahil beyi" olarak gördüğümüz Yâkub Bey'dir (bkz. Kritovulos, *Tarih-i Sultan Mehmed Hân-i Sâni*, Karolidi tercümesi, s. 146, 149, 167, 173).

90 Yâkub Bey'in bu hücumuna ve adamları alıp gitmesine Kefelilerin Osmanlı tebaasından bazı kimselerin mallarını yağmalayıp bir kişiyi öldürmeleri sebep olmuş (Mengli Giray'dan Fâtih'e bitik, Kurat, *Yarlık ve Bitikler*, belge V). İncelediğimiz başlıca Osmanlı kaynaklarında (*Dursun-bey*, *Âşıkpaşazâde*, *Neşrî*, *Tacü't-Tevârih*, *Solakzâde Tarihi*, *Karaçelebizâde*, *Ali*, *Müneccimbaşı*) bu seferden bahis yoktur.

91 Her ikisi de Saray hanlarına karşı âsî olan Moskova Büyük Knezliği ile Kırım Hanlığı arasında bu ittifak daha Hacı Giray Han zamanında kurulmuştu.

92 Bkz. Smirnov, *Krymskoe khanstvo*, s. 265. Hammer (*Devlet-i Osmaniye Tarihi*, III, s. 150) bu adı "Şeytan" şeklinde kaydediyor!

93 Eminek Mirzâ'nın sonradan Osmanlılara ne kadar bağlı kaldığı, hatta Kırım Hanlığı'nın Osmanlı tâbiyeti altına girmesinde başlıca bir rol oynadığı göz önüne alınırsa, bu iddianın büsbütün haksız olmadığı anlaşılır. Bunun M. Canale'nin yayınladığı bir mektuptan (Della Criman, III, s. 346 vd.) çıktığını söyleyen Heyd, burada (*Histoire du commerce*, II, s. 401, not 1) sırf bir iftiranın söz konusu olamayacağına haklı olarak işaret etmektedir.

94 Hammer'in Eminek'le birleştiğini söylediği "Kara Musa" (bkz. *Devlet-i Osmaniye Tarihi*, Atâ tercümesi, III, s. 150) belki aynı kişidir.

95 Heyd, *Histoire du commerce*, II, s. 401; Smirnov, *Krymskoe khanstvo*, s. 266 vd. –Hamdi Giray, tezinde bu kısmı çevirmiştir; *Es-Seb'ü's-Seyyâr*'ın ifadesine bakılırsa (s. 75) Osmanlıları Mengli Giray çağırmıştır. Fakat onun bu döneme ait olayları çoğunlukla karıştırdığı görülmektedir. Buna karşılık Mengli Giray'ın, Kefe'nin zaptından bir, bir buçuk ay sonra İstanbul'a gönderdiği adı geçen mektuptaki şu ifadeler bu bakımdan çok dikkate değer: "Ol zindan içinde sizden necat umar irdük bihamdillâh ol umganımız gibi buldı, Kefe darülislâm buldı" (Kurat, *Yarlık ve Bitikler*, belge VI). Belki Kefe'nin fethi için padişaha her iki taraf da ayrı ayrı başvurmuşlardır.

96 Kırım'daki karışıklıkların Fâtih'in kararı üzerinde tesiri hakkında kaynaklarda bazı işaretler vardır. Mesela *Umdetü't-Tevârîh* (s. 97), "Hacı Giray evlâdı beyninde ihtilâl-i azîm olduğunu bilüp Kırım Adası'nı gereği gibi zabtetmek himmet-ı şahanesine lâzım olmağla" – keza bkz. *Rıdvan Paşazâde Abdullah Tarihi* ve Karaçelebizâde, *Ravzatü'l-Ebrâr*, s. 383.

97 "Sultan Mehmed Gazi kulu Ahmed'e buyurdu kim tiz yarak it kim seni gazaya gönderirin" (*Âşıkpaşazâde*, Âli tabı, s. 182).

98 Heyd, *Histoire du commerce*, II, s. 389.

99 Bkz. *Tacü't-Tevârih*, I, s. 471; *Solakzâde Tarihi*, s. 252.

100 Kefe fethi hakkında başlıca Ceneviz kaynakları (M. Canale, A. Guistiniani, M. Sanuto, Benedetto Dei, Malipiero, Gios. Barbaro ve Contarini ile *Atti Della Società ligure di storia patria*) Heyd'in eserinde (*Histoire du commerce*, II, s. 401-407), başlıca Osmanlı kaynakları da Hammer'de (*Devlet-i Osmaniye Tarihi*, III, s. 145 vd.) gösterilmiştir. Bunlar arasında Neşrî yahut Âşıkpaşazâde bütün ötekilere kaynak olmuş görünmektedir.

101 Heyd, *Histoire du commerce*, II, s. 402.

102 Mengli Giray'ın bitiği, Kurat, *Yarlık ve Bitikler*, belge VI.

101 Mengli Giray daha çok Ceneviz tehdidi altında Eminek'i azletmiş olduğundan iki taraf arasında aslında herhangi bir uzlaşmaya ve Mengli Giray'ın hanlığa geri gelmesine aşılmaz bir engel bulunmadığına işaret edelim.

104 Mengli Giray'ın bitiği, Kurat, *Yarlık ve Bitikler*, belge VI.

105 Fâtih, bunu olağanüstü bir başarı saymıştı (*Umdetü't-Tevârîh*, s. 98).

106 Bu mektubun sadrazama gönderildiği hakkında Kurat'ın tahmini (*Yarlık ve Bitikler*, s. 87) isabetli olmasa gerektir. Çünkü bu sırada sadrazam Gedik Ahmed Paşa olup mektupta Ahmed Paşa'dan gâip bir şahıs olarak bahsedilmektedir (Kurat, *Yarlık ve Bitikler*, belge VI).

107 Kurat, *Yarlık ve Bitikler*, belge VI. –Fakat bu mektup maalesef tam olarak yayınlanmamıştır.

108 Mesela bkz. Müneccimbaşı, II, s. 698-99; Hezârfen (Türk Tarih Kurumu'ndaki nüsha); *Mehmed Giray Tarihi* (Viyana nüshası, s. 103-104), *Umdetü't-Tevârîh*, s. 97-98.

109 "Bu ıvazını pâdişahga biz niçük kullk birle kaytargaymız" (Kurat, *Yarlık ve Bitikler*, belge VI).

110 "Kullukta hazır turubmız" (Kurat, *Yarlık ve Bitikler*, belge VII).

111 Bkz. Mengli Giray'dan Fâtih'e bitik, Kurat, *Yarlık ve Bitikler*, belge VII.

112 W. Sobieski, *Historie de Pologne des origenes à nos jours*, Paris, 1934, s. 116.

113 Hammer, *Devlet-i Osmaniye Tarihi*, III, s. 157.

114 Leh kralının bu mesele için Kırım hanına elçilerini göndermesi, şüphesiz onun alacağı duruma verdiği önemi gösterir.

115 "Sen Kara-Buğdan ile bir olırsan senden özge düşmanımız yoktır ve eğer Kara-Buğdan birle bir olmay pâdişahımız ile barışsanız biz dahi hoş dostmız deyu iki ay vâde virüp bir adamımız koşup gönderdük" (Kurat, *Yarlık ve Bitikler*, belge VII).

116 Bkz. Eminek'ten Fâtih'e bitik, Kurat, *Yarlık ve Bitikler*, belge VIII, tarihi 881 Cemâziye'l-âhir sonları.

117 Fâtih, düşman ateşi karşısında yere sinmiş olan yeniçerileri harekete geçirmek için hayatını tehlikeye koyarak bizzat atını sürmek zorunda kalmış, zafer ormanda çetin bir çarpışmadan sonra elde edilebilmişti (*Tacü't-Tevârih*, I, s. 559; Hammer, *Devlet-i Osmaniye Tarihi*, III, s. 152-153).

118 Eminek'ten Fâtih'e *adı geçen bitik*, Kurat, *Yarlık ve Bitikler*, belge VII.

119 *Krş.* Eminek'ten Fâtih'e *adı geçen bitik*.

120 *Es-Seb'ü's-Seyyâr*, s. 75 ve çoğunluğu onun bir özeti sayılabilecek olan *Anonim Kırım Tarihi* (çev. Kazimirski, *JA*, XII [1833], s. 353 vd.).

121 Alfred Rambaud, *Histoire de la Russie depius les oirgenes jusqu'à nos jours*, Paris, 1900, s. 194.

122 *Es-Seb'ü's-Seyyâr*'a göre (s. 75) Mengli Giray, *taht ili*'ni, Altınordu'nun merkezini zapt etmek için harekete geçmiş ve ordusunu "Çingiz usulü"nce şu şekilde düzenlemişti: Karaçu beylerinden Şîrin beyi kendi kabilesi halkı ile ordunun pişdarlığına seçilmiş, kalgay sultan (Mehmet Giray) sağ yanda, yine karaçu beylerinden Argın, Barın ve Kıpçak beyleri solda, Kapukulu ve diğer kuvvetlerle han merkezde yer almışlardı.

123 Smirnov (*Krymskoe khanstvo*, s. 283), Doğu kaynaklarının verdiği bilgiyle Rus vekâyinâmelerini karşılaştırarak bu muharebenin 1476'da olması lazım geldiğini düşünüyor. Gerçekten bugün elimizdeki belgeler bu savaşın 1476 yazında olduğunu ispat etmektedir (bkz. Eminek'ten Fâtih'e bitik, Kurat, *Yarlık ve Bitikler*, belge VIII).

124 *Es-Seb'ü's-Seyyâr*'da burası hakkında önemli bilgi var (s. 76-77), ayrıca bkz. Barthold, "Bahçesaray", *EI*.

125 Bilhassa Altınordu devrinde Kırım valilerine merkezlik eden ve Kefe'den sonra yarımadanın en önemli ticaret pazarı olan Salgat (Kırım Şehri) tamamıyla tahrip edildi ve bu felaketten sonra bir daha kalkınamadı. Şehrin tarihi hakkında önemli bilgiler veren *Es-Seb'ü's-Seyyâr*'a göre (s. 78-79) Seyit Ahmed'in istilasından sonra 50, 60 bina kalmıştı. Bununla beraber 1517'de Salgat'ta hâlâ para basıldığını biliyoruz (Barthold, "Kırım", *EI*).

126 Âşıkpaşazâde'de (Âli tabı, s. 192 vd.) Fâtih ricali arasında Kefe'de bir cuma mescidi yaptığı söylenen Cezri Kasım Paşa olmalıdır. Fakat Âli'nin, *Sicil-i Osmanî*'ye dayanarak verdiği H. 950 ölüm tarihi her halde yanlıştır.

127 *Es-Seb'ü's-Seyyâr*, s. 79-81; *Anonim Kırım Tarihi*, çev. Kazimirski, *JA*, XII (1833), s. 354 vd. – Seyyid Mehmed Rıza, padişahı Bayezid olarak göstermekle şüphesiz yanılmıştır.

128 Howorth, bu Canbek'in Seyyid Ahmed'in yeğeni olması ihtimalini ileri sürmektedir (*History of the Mongols*, II, s. 350, 455). Onun adına ilk defa 1475'te İvan'ın Mengli Giray'a yazdığı bir mektupta rastlıyoruz. Halil Edhem, *Düvel-i İslâmiye*'de (İstanbul, 1927, s. 372) onu "Canbek Giray" adıyla han olarak göstermekle yanılmıştır.

129 Nûr Devlet'ten Fâtih'e bitik, Fevzi Kurdoğlu, levha XI.

130 *Krş.* Kurat, *Yarlık ve Bitikler*, belge VI.

131 Nûr Devlet'ten Fâtih'e *bitik*. –F. Kurdoğlu'nun okuyuşunda çok hata vardır, başlıcalarına işaret ediyoruz: 3. satırda "*dak*" değil "*tâki*"; 6. satırda "*kulluk murunu bilingâh*" değil, "*kulluk kurun bilinga*"; 8. satırda "*dostumuzdur*" değil "*dostumuzdın*"; "*Sem'inize kâfi söz itsün*" değil "*Seminizge ni söz eytür*"; 9. satırda "*kereminize bilürsüz*" değil "*kereminiz bilür tiyü; onunganımız değil otüngenimiz*

(ötünmek = dilekte bulunmak)"; 15. satırda "*dua kılar tahiyyetnâmeler irsal*" değil, "*dua kıla tahiyyetnâme irsal irsal.*"

132 Kurat, *Yarlık ve Bitikler*, s. 57.

133 Bu başlıkta daha önce Smirnov (*Krymskoe khanstvo*, s. 270) ve Hamdi Giray'ın da işaret ettikleri gibi yanlış olarak, mektubun Kırım hanı Ahmed Han'a gönderildiği yazılmıştır. Kaynaklarda böyle bir Ahmed Giray'dan hiç bahsedilmez. Halbuki Hammer herhalde bu başlığa bakarak Ahmed Giray adında bir Kırım hanı tasavvurla onun bu zafernâmeyi alınca korktuğundan bahsetmiş ve birçok olayı bu varsaydığı Ahmed Giray'a bağlamıştır. Hammer, kendisinin kullandığı *Feridun Bey Münşeatı*'nda bu Ahmed Han'a gönderilmiş iki mektuptan bahsediyor (*Devlet-i Osmaniye Tarihi*, III, s. 147). Halbuki *Münşeat*'ın İstanbul baskısında (1274) yukarıda incelediğimiz bir mektup vardır. Bu ikinci mektubun da Seyyid Ahmed Han'a gönderilmiş olması çok muhtemeldir.

134 Esasen Kurat, eserinin (*Yarlık ve Bitikler*) başka bir yerinde (H. 115) Nûr Devlet'in herhalde 1476'da hanlığa getirilmiş olacağını kendisi de söylemektedir.

135 Mektupta aynen şöyledir: "Emir-i âzam-ı namdar noyin-i ekrem-i devletyar Mübarizüddin Devlet Han." — Burada "Mübarizüddin", Nûr Devlet'in unvanıdır ve şüphesiz Kurat'ın düşündüğü gibi (*Yarlık ve Bitikler*, s. 57) bu unvana "devlet" kelimesini katmak için araya fazladan bir "ve" ilavesine lüzum yoktur. Ebulgazi Bahadır Han'da (*Histoires des Mongols et des Tatares*, yay. Desmaisons, s. 178) Hacı Giray'ın evlatları sayılırken "Devletyar Nûr Devlet Han ..." deniyor. Şimdiye kadar Devletyar ve Nûr Devlet iki kişinin adı olarak ayrı ayrı alınmaktaydı. Acaba yukarıdaki mektupta da görüldüğü üzere "Devletyar", Nûr Devlet'in başka bir unvanı olmasın? Kaynakların hiçbirinde Devletyar isminde birinin geçmemesi de şüphesiz bu bakımdan dikkate değer.

136 Şimdiye kadar yanlış başlığa bakılarak daima mektubun Kefe fethi için yazıldığı iddia olunmuşsa da biraz dikkatle okunursa daha çok Bogdan zaferini bildirmek için yazıldığı anlaşılır.

137 Seyyid Ahmed Han'dan Fâtih Mehmed'e bitik, Kurat, *Yarlık ve Bitikler*, belge III. –Karaç Bahatur'un Seyyid Ahmed tarafından önceden gönderilmiş bir elçi olduğu, bitikte onun için kullanılan "Resûl-i mürsel Karaç Bahatur kildi" ifadesinden anlaşılmaktadır. Bundan dolayı Kurat'ın düşündüğü gibi (*Yarlık ve Bitikler*, s. 60) onun Osmanlılar ve hele Kırımlılar tarafından gönderilmiş olduğuna ihtimal verilemez kanısındayız. Elçinin gelişi herhalde 1476 Temmuz'u ile 1478 Mayıs'ı arasında olmalıdır. Çünkü Seyyid Ahmed Han, 882 Safer tarihli bir mektubunda Karaç Bahatur'un döndüğünden bahsettiği gibi onun kendisini, padişahın son fetihlerinden haberdar ettiğini de söylemektedir.

138 Seyyid Ahmed Han'dan Fâtih Mehmed'e bitik, Kurat, az ileride (*Yarlık ve Bitikler*, s. 56, 60) Aziz Hoca'yı, hanın kardeşi göstermiştir.

139 Seyyid Ahmed Han'dan Fâtih Mehmed'e bitik, *Yarlık ve Bitikler*, s. 56, 60.

140 Mektubun tarihi yoktur, fakat içeriğine bakılırsa herhalde 1176 Temmuz'u ile 1478 Mayıs'ı arasında gönderilmiş olmalıdır.

141 Feridun, *Münşeat*, I, s. 289.

142 Hatta 1502'de Saray Şehri'ni tamamıyla tahrip edip Altınordu'nun son izlerini de ortadan kaldıran kuvvetin, Osmanlıların kendi himayelerinde yeniden diriltecekleri Kırım Hanlığı olduğu düşünülecek olursa Kefe'nin fethinden sonra Doğu Avrupa işleri üzerinde kuvvetle etkili olmaya başlayan *Osmanlı siyasetinin Altınordu'nun parçalanışına ve çöküşüne büyük oranda yardım ettiği* sonucuna varmamak mümkün değildir.

143 Altınordu yerine aynı alanda büyük Moskof Devleti kurulunca bu sefer bu himaye vazifesi bu devlete karşı olacaktır. Fakat jeopolitik birliğe rağmen burada önemli bir farkı gözden kaçırmamalıdır; Altınordu Türk Devleti ırk, din, kültür ve tarih bakımından kendisinin olan bu bölgeyi yeniden itaat altına alarak kuzeyde baş kaldıran Rusluğu egemenliği altında tutmaya çalıştığı halde şimdi buraya ırk, din, kültür ve tarih bakımından tamamıyla yabancı bir devlet göz dikmekteydi.

144 "İl kider ben yalguz dutmazın bu cezire dahi hep bikliğimiz dahi bu il ile durur il gettüğünden sonra ben dahi bu arada durmazın" (Eminek'ten Fâtih'e bitik, Kurat, *Yarlık ve Bitikler*, belge IX., –Kurat, bu cümlede "ایلکا توکوندن"i, "ilge tükenden" şeklinde okumaktadır!).

145 Kurat'a göre (*Yarlık ve Bitikler*, s. 115) bu Timur Bik Kırım'daki mücadelelere karışmış Kırım büyüklerinden veya oglanlarından biri olmalıdır. Gerçekten Hacı Giray'ın oğulları arasında bir "Öz-timur"un bulunduğunu biliyoruz (*krş*. Ebulgazi Bahadır Han, *Histoires des Mongols et des Tatares*, yay. Desmaisons, s. 178).

146 Eminek'ten Fâtih'e bitik, Kurat, *Yarlık ve Bitikler*, belge IX.

147 Fâtih'e yazdığı bitikte diyor ki: "Nûr Devlet ile Haydar sebebinden ötürü pey zahmetler çekeriz ikisi barışmazlar benüm sözümni hem dutmazlar."

148 Mengli Giray'dan Fâtih'e bitik, Fevzi Kurdoğlu, levha XII.

149 "Dostumuzdın düşmanımız köp" (Nûr Devlet'ten Fâtih'e bitik, Kurdoğlu, levha XI).

150 Nûr Devlet'ten Fâtih'e bitik.

151 Eminek Mirzâ'dan Fâtih Mehmed'e bitik, Kurat, *Yarlık ve Bitikler*, belge IX.

152 "Nûr Devletni asla il ve bikler dilemezler" (Eminek'ten Fâtih'e bitik, Kurat, *Yarlık ve Bitikler*, belge IX).

153 "Ol herifi çokdan giderirler idiler ama siznin fermanımıza baktılar kim ni emr idersiz deyü dahi sizden tileklerin ümid idüb dururlar."

154 Genellikle hanların azil ve tayininin yalnız padişahların elinde olduğu sanılır. Halbuki bütün hanlık tarihi boyunca, Kırım beyleri genellikle hanlığa kendi istediklerini getirmeye çalışacaklar ve hanın yalnız İstanbul hükümetinin keyfi ile azil ve tayin edilmesine karşı koyacaklardır. Bu, Osmanlılarla Kırımlılar arasında kanlı savaşlara kadar giden birçok ihtilafın asıl kaynağını oluşturur. Beyler başlarındaki handan memnun değillerse, kendisini hanlığı bırakmaya mecbur ederler ve çoğunlukla beylerden birini İstanbul'a bir *mahzar*'la göndererek kimi han istediklerini bildirirlerdi. Bâb-i Âlî, teklif olunan kimseyi uygun bulursa eline, kendisini han tayin ettiğini ve başta Kırım beyleri olarak Kırım ahalisinin onu han tanıyıp itaat etmelerini bildiren bir *hanlık beratı* verir ve yeni han, bunu Kırım'da merasimle okutarak hanlığa geçerdi (böyle bir berat örneği, Feridun, *Münşeat*, II, s. 135-136, Canbek Giray'ın hanlık beratı). Eğer İstanbul, Kırım beylerinin istediği kimseyi han göndermez, yahut Kırımlıların memnun bulundukları bir hanı herhangi bir sebeple azle kalkarsa, bu halde Kırım kabile kuvvetlerinin başında bulunan beyler, çoğu kez muhalif konuma geçmekten çekinmezler ve bu yüzden bazen Osmanlılarla Kırım kuvvetleri arasında kanlı çarpışmalara yol açılırdı (mesela 1532-1534'te İslâm Giray'la Sahib Giray; 1610'lardan itibaren Canbek [Canı Bek] Giray'la Mehmed Giray mücadelelerinde; bkz. *Es-Seb'ü's-Seyyâr*, s. 128 vd., Rıdvan Paşazâde). Tâbiyetin gevşek olduğu ilk yüzyılda Kırım aristokrasisi geleneğe göre eski kurultaylar tarzında toplanarak hanları kendileri seçmekte devam etmek isteyecektir. Böylece Mengli Giray'ın halefi I. Mehmet Giray, onun halefi I. Gazi Giray "ittifak-ı cumu'-ı Tatar" ile han olmuşlardı. Fakat bu sonuncuda Şîrin beyi Memiş, İstanbul'a müracaat ederek bir han gönderilmesini rica edecektir (bkz. *Es-Seb'ü's-Seyyâr*, s. 87-88). 1683-1699 harp yıllarında ise bu beyler, dört defa Bâb-i Âlî'nin tayin ettiği hanları (1684'te Hacı

Giray, 1691'de Selim Giray ve II. Saadet Giray, 1692'de Safa Giray) düşürerek kendi istediklerini han yaptıracaklardır. Hanlığın Giraylar ailesi tekelinde olarak bu seçimle gelme (*électif*) karakterini 17. yüzyıl ortalarında İstanbul'da elçilik eden bir İngiliz dahi doğrulamaktadır (Paul Rycaut, *Histoire de l'état présent de l'Empire Ottoman*, Paris, 1670, s. 184).

155 Kurat, *Yarlık ve Bitikler*, IX, belge VIII.

156 Kurdoğlu, levha XII, XIII.

157 Mesela Müneccimbaşı (II, s. 698), şüphesiz Cenabî'den alarak, Mengli Giray, Gedik Ahmed Paşa tarafından İstanbul'a gönderildikten bir süre sonra, "Kırım'da bilcümle ümeranın serfirazı olan İbinek (şüphesiz Eminek) Bey nam emir-i kebîrden arz ve bilcümle ulema ve âyandan mahzar birle elçi varit olup Mengli Giray taraf-ı şehriyarîden Kırım ülkesine han tayin buyrulmak" ricasında olduklarını söylüyor (ayrıca *krş.* Hezârfen, Mehmet Giray, *Umdetü't-Tevârîh*).

158 Şîrinler daha Mengli Giray İtil'e doğru yürürken hanla anlaşmazlık çıkarmışlar ve bozgununun başlıca sebeplerinden olmuşlardı (*Es-Seb'ü's-Seyyâr*, s. 76).

159 Hayrullah Efendi'nin *Tarih*'inde (s. 176) buna ait kısım.

160 Hayrullah Efendi (aynı yer), Fâtih'in Nûr Devlet'i Bogdan seferine yardıma gelmediği için azlettiğini söylerse de, biz belgelerden Bogdan seferi sırasında Mengli Giray'ın han olduğunu biliyoruz.

161 Mengli Giray'dan Fâtih'e bitik, Kurdoğlu, levha XII.

162 Bazılarına göre esasen hapsedilmiş olmayıp İstanbul'da bir sarayda ikramla yerleştirilmişti (Bkz. Müneccimbaşı, II, s. 698; *Umdetü't-Tevârîh*, s. 98). Nûr Devlet'in rakiplerinden ne kadar korktuğu ve bunun için Fâtih'e mektuplar gönderdiği malum olduğundan (bkz. Nûr Devlet'ten Fâtih'e bitik, Kurdoğlu, levha XI) Mengli Giray'ın İstanbul'da mahpus olmasa bile nezaret altına alındığı çok muhtemeldir.

163 Bkz. Cenabî: Müneccimbaşı, II, s. 699; Hezârfen; Mehmed Giray, 103 b; *Umdetü't-Tevârîh*, s. 98; Hayrullah Efendi, *Hayrullah Tarihi*, VIII, s. 147, –Tayin ve teşrifât hakkında vakanüvislerin verdikleri bu bilgi de sonraki teamüller göz önüne alınarak yapılmış bir eklemeden ibaret olsa gerek. Çünkü Mengli Giray'ın padişah tarafından Kırım'a gönderildiğini bahis mevzuu eden mektuplarında böyle bir tayini ima eden hiçbir şeye rastlanmıyor (krş. Kırım Hanlığı'nın Osmanlı Tâbiliğine Girişi ve Ahidnâme Meselesi bölümü not 65).

164 Mengli Giray'dan Fâtih'e bitik, Kurdoğlu, levha XIII, –Bu belgenin okunuşundaki başlıca yanlışlara da işaret etmeyi faydalı bulduk; 3. satırda "*biz kulunuz*" değil, "*biz kulunuznu*", 4. satırda "*bu vilâyete koparmaya*", değil, "*bu vilâyetge yibermege*"; yine "*kulunuzu*" değil "*kulunuznu*"; 5. satırda "*ordu*" değil, "*erdi*"; 7. satırda "*kulluğunu*" değil, "*kulluğun*", 9. satırda "*yerine getürdi*" değil, "*yerine kiltürey*"; 12. satırda "*beylerümüz efendiden*" değil, "*beglerimüz özünden*" olacak.

165 Bu mektubun nereden gönderildiği yazılmamış ise de Kırım'dan olduğu açıkça anlaşılmaktadır (Kurat, *Yarlık ve Bitikler*, s. 99).

166 "Sultan Mehmet han dahi Mengli Giray Han'ın yanına vâfir asker tayin eyledi Deşt-i Kıpçak üzerine gönderdi Mengli Giray Han dahi asker ile vardı cenk eyledi karındaşlarına galip oldu ve Deşt-i Kıpçak ve Kırım memleketine han oldu" (Hezârfen, Türk Tarih Kurumu nüshası).

167 Mengli Giray'dan Fâtih'e bitik, Kurdoğlu, levha XII, XIII, XIV. –Bilhassa 884 Cemâziye'l-âhir sonlarında yazdığı bir mektuptaki şu ifade çok dikkate değer: "Devlet eşiğinden emrolunup bu yerge kilkenimizde halkımızının halleri aşırı mükedder olduğu sebebdin hazret-i âlige âdemimiz göndere almadık..." (levha XIV).

168 Fakat bu mektubun tarihine bakılırsa Mengli Giray'ın, İstanbul'ca Kırım'a gönderilişi üzerinden beş ay geçtiği halde Eminek'in habersiz kalmış olması gerekiyor. Bu durumda acaba Mengli Giray, padişahın emriyle Kırım'da Osmanlı idaresinde bulunan bir yere gizli olarak gelmiş ve meydana çıkmak için uygun bir zaman mı beklemiştir?

169 Kardaşları Nûr Devlet ile Haydar 1478'de memleketten çıktıklarına göre (V.V. Zernov, *Izslědovanie o Kasimovskich carjach i carevičach*, I, Sanktpeterburg, 1863, s. 128-129) Mengli Giray, bu tarihte hanlığı ele geçirmiş olmalıdır. III. İvan'ın 30 Nisan 1479'da bir elçi heyeti göndererek onu tebrik ettiğini biliyoruz (Hamdi Giray, *Gülbün-i Hânân* ve Kurat, s. 99). Keza Mengli Giray kendisi Fâtih'e gönderdiği 1479 Eylül ortalarına ait (884 Cemâziye'l-âhir sonları) bir mektubunda artık tahta rahatça yerleştiğini bildirmektedir (bkz. Kurdoğlu, levha XIV. –Bu belgede Kurdoğlu'nun sondan 3. satırda okuyamadığı yer "takrir ide tiyü" olacak).

170 "Eğer Mengli Giray kilürse hep barçası bir aızga ve bir hükümge bakarlar" (Eminek'ten Fâtih'e bitik, Kurat, *Yarlık ve Bitikler*, belge IX).

171 Mengli Giray'dan Fâtih'e bitik, Kurdoğlu, levha XIV.

172 1475-1476'da Mengli Giray'ın (bkz. Kurat, *Yarlık ve Bitikler*, belge VII, VIII), 1476'da Nûr Devlet'in mektuplarından (Kurdoğlu, levha XI), onların hanlığı padişahın teveccühü sayesinde muhafaza edebildikleri açıkça görülüyor. Fakat padişahın da daima Kırım aristokrasisinin eğilimlerini hesaba katmak zorunda bulunduğunu unutmamalıdır.

173 Bkz. Eminek'ten Fâtih'e bitik, Kurat, *Yarlık ve Bitikler*, belge VIII. –Bununla beraber hanlık kuvvetlerinin Osmanlı ordusuyla ikinci işbirliği ancak 1538'de görülecektir.

174 Evliyâ Çelebi'nin anlattığına göre (*Seyahatnâme*, VIII, s. 42) *Tohta-Bay Tarihi*, Çağatayca yazılmış bir Kırım tarihi olup herhalde 16. yüzyıla aittir. Çünkü tarihi okuyan ve yaşı yüzü aşkın olan zat, bu eserin ecdadından Tohta-Bay tarafından yazıldığını söylemiş. Bu tarihin Evliyâ Çelebi tarafından yapılan özeti (*Seyahatnâme*, VIII, s. 42-49) uydurma hissini vermektedir.

175 Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme*, VIII, s. 48. –Başka bir yerde (*Seyahatnâme*, VII, s. 563), Mengli Giray'ın "kavl ü karar üzre" bir kardeşini rehin gönderdiğini yazar. –Biz ancak Mengli Giray'ın 1512'de oğlu Saadet Giray'ın, Kırım'a gelen Yavuz Selim ile gitmesine izin verdiğini biliyoruz. Hatta o zaman Kırım beyleri Mengli Giray'ın bu hareketini kınadılar (Müneccimbaşı, II, s. 699; *Solakzâde Tarihi*, s. 428, vd.).

176 Mehmet Giray, *Tarih*'ini 1703'te tamamlamıştır. 1683-1703 arasında Kırım ve Osmanlı tarihi için önemli kaynaklardan olan bu eserin bu metnin ilk kaleme alındığı güne kadar bilinen tek nüshası Viyana Milli Kütüphanesi'ndedir (H. O., no: 1080). Bize, bu nüshadan aldıkları fotokopiyi istifade için vermek lütfunda bulunan Sayın Cafer Seydahmed Kırımer'e burada teşekkür etmeyi bir borç bilirim.

177 *Mehmed Giray Tarihi*, s. 104 a.

178 *Umdetü't-Tevârîh*, s. 98.

179 Paris Millî Kütüphanesi'nde bulunan bu yazmanın (Türkçe yazmalar, no: 515) Kazimirski tarafından yapılan Fransızca çevirisi için bkz. *JA*, XII (1833), s. 349-380, 428-458. 1775'te Şahin Giray'ın hanlıktan çekilişine kadar gelen eser, A. Jaubert'in zannettiği gibi (*JA*, XII, s. 349) *Es-Seb'ü's-Seyyâr*'ın bir parçası olmayıp yalnız ondan geniş ölçüde istifade etmiştir.

180 M. de Peyssonel, *Traité sur le commerce de la mer Noire*, Paris, 1787, s. 228-230.

181 George Forster-Louis Mathieu Langlés, *Notice chronologique des Khans de Crimée*, III, s. 404-406.

182 S.B., *Istoria o Tavrii*, II, s. 256-257.

183 Hammer, *Geschichte der Chane der Krim unter Osmanischer Herrscahft*, Viyana, 1856, s. 35.

184 *Journal Asiatique*, XII, s. 352, not 2.

185 Seyyid Mehmed Rıza, *Es-Seb'ü's-Seyyâr fi Ahbâr-ı Mülûkü't-Tatar*. Bu eser hakkında bilhassa bkz. Smirnov, *Krymskoe khanstvo*, IX vd.

186 Halim Giray kaynakları arasında, *Es-Seb'ü's-Seyyâr*'dan başka *Haydarzâde, Kırımî Gafurî* (herhalde *Umdetü't-Tevârîh* sahibi), *Hurremi Çelebi, Abdülveli Efendi* tarihlerini, *Şeyh Mehmet Efendi, Kaysunîzâde* ve *Kefevî Abdülcelil Mecmuaları*'nı sayar. Bunlardan *Es-Seb'ü's-Seyyâr* ve *Umdetü't-Tevârîh*'ten başkası bugün elimizde değildir. Yalnız *Es-Seb'ü's-Seyyâr*'ın *Abdülveli Efendi Tarihi*'ni geniş ölçüde kullandığını biliyoruz (bkz. *Es-Seb'ü's-Seyyâr*, s. 198 vd.).

187 *Krymskoe hanstvo*, s. 301 vd.

188 III. Mehmed Giray (1622-1628), İbrahim Paşa'ya yazdığı bir mektupta "Ecdad-ı izâmımız hanân-ı salifîn meyanında sinn ü sallerine göre riayet ve ihtiyarlarına hanlık inayet olunmak kaide-i şahî idügü..." (Feridun Bey, *Münşeat*, II, s. 121) demektedir. Kendisine sefer için asker göndermesi yazılan I. Devlet Giray Han'a (1551-1577) padişah şöyle yazıyor: "Gerektir ki kadim ül-ezmandan ilâ hazelân âsitan-ı devlet-âşiyan ve dûdman-ı âdalet-unvanımıza olan muhabbet ve ihlâs ve meveddet ve ihtisasımız müstedâsınca" (Feridun Bey, *Münşeat*, II, s. 557, ayrıca bkz. s. 148 ve bilhassa s. 123). *Münşeat*'ta hanlığa ait bunun gibi daha birçok resmî yazı vardır (Bunlar için bkz. J. Rypka, "Briefwechsel der Hohen Pforte mit den Krim Chanen im II. Bände von Feriduns Münşeat", *Festschrift Georg Jakob*, Leipzig, 1932, s. 241-269).

189 *Sahib Giray Han Tarihi* (yazma); *Es-Seb'ü's-Seyyâr*, s. 91.

190 *Es-Seb'ü's-Seyyâr*, s. 107, *Gülbün-i Hânân*, s. 27. Daha az güvenilir olmakla beraber bazı kaynaklar, Mengli Giray'ın Fâtih tarafından Kırım'a han gönderilişinden sonra hutbeyi padişah adına okuttuğunu yazmaktadır (bkz. Hezârfen; Hayrullah Efendi, VIII, s. 149). Evliyâ Çelebi Kırım'da Osmanlı padişahı adına hutbenin I. Selim zamanında okunduğunu kaydettikten sonra (*Seyahatnâme*, VIII, s. 534, not 1) kendi zamanında bunun nasıl bir formülle ifade olunduğunu da göstermektedir (*Seyahatnâme*, VII, s. 504).

191 Mengli Giray'ın bitiki, Kurat, *Yarlık ve Bitikler*, belge VI.

192 Smirnov, *Krymskoe Khanstvo*, I, s. 297 vd.

193 Feridun, *Münşeat*, II, s. 123.

194 1539 tarihlerinde Sahib Giray Han, Kefe civarında kendisine karşı gelen bir Osmanlı sipahisine kızarak "esna-i fetihte top menzili mâverasında olan arazi hükm-i Hüdavendigâr-ı asrile ecdadımıza temlik ve ihda olunmuştur" diyecektir (*Es-Seb'ü's-Seyyâr*, s. 94).

195 Smirnov, *Mehmed Giray Tarihi*'ndeki mukavelenâmenin –ki biz yukarıda onun *Paris Anonimi*'ndeki metinle sıkı yakınlığına işaret etmiştik– çok basit ve genel hükümler içerdiğini ve bu bakımdan herhangi bir sözleşmenin sureti olamayacağını iddia eder (Smirnov, *Krymskoe Khanstvo*, I, s. 297-298).

196 *Mehmed Giray Tarihi*, 103: *Umdetü't-Tevârîh*, s. 98; *Anonim Kırım Tarihi*, Bibliotheque Nationale, suppl. 1047'den çev. Kazimirski, *JA*, XII (1833), s. 350-351.

197 Bkz. Hoca Sadettin, *Selimnâme* (*Tacü't-Tevârih*, II, zeyl, s. 604); *Es-Seb'ü's-Seyyâr*, s. 82-86.

198 I. Saadet Giray'ın azli istendiği zaman Kanunî Süleyman'ın söylediği rivayet olunan şu sözler çok dikkate değer; "Kırım hanları mazûl olmaz abâ an ced sahib-i saltanat ve sahib-i hutbe ve sahib-i sikke pâdişahlardır" (*Sahib Giray Han Tarihi*, Paris Millî Kütüphanesi, Türkçe yazmalar, no: 164. –Bu devre ve bilhassa Kırım aristokrasisine ait fevkalade önemli bilgi veren bu eseri *Umdetü't-Tevârîh* sahibi kullanmıştır).

199 Peçevî, II, s. 91.

200 Bununla beraber 17. yüzyıl ortalarında bile dışarıda hanlığın imparatorlukla bağı tam bir tâbiyetten çok bir ittifak şeklinde anlaşılıyordu (bkz. Rycaut, *Histoire de l'état présent*, s. 184 ve *Monumenta Hungaria Historica*, seri III, c. IV, s. 464, Eflak voyvodası Mihal'ın Avusturya imparatoru Rodolf'a mektubu).

KIRIM HANLIĞI'NIN ALTINORDU HANLIĞI'NI İHYA GİRİŞİMLERİ
I. İSLÂM-GİRAY (1532)
(Sayfa 83-84)

1 *Umdetü't-Tevârîh*, s. 114.

HAN VE KABİLE ARİSTOKRASİSİ: I. SAHİB GİRAY DÖNEMİNDE (1532-1551) KIRIM HANLIĞI
(Sayfa 85-104)

1 Özalp Gökbilgin, "Quelques sources manuscrites sur l'époque de Sahib Giray Ier, Khan de Crimée (1532-1551) a İstanbul, Paris et Leningrad", *Cahiers du monde russe et soviètique*, 11 (1970), s. 462-69'da Remmal'in *Tarih-i Sahib Giray Han*'ının iki elyazmasından bahsetmektedir. Bunlardan biri Paris'te, Bibliothèque Nationale, Supplément no: 164, diğeri ise Leningrad Üniversitesi Kütüphanesi'nde Oriental manuscripts, no: 488'dedir. Zygmunt Abrahamowicz, Leningrad'da iki yazmanın daha bulunduğunu haber vermişse de onlardan faydalanmak imkânını bulamadık. Remmal, eserini H. 960 Receb ayı sonunda/13 Haziran-12 Temmuz 1553'te tamamladığına işaret etmektedir. Bu kaynaktan sistematik olarak faydalanmak için mevcut bütün yazmaların eleştirel bir yayını yapılması başta gelen şarttır. Çünkü Paris ve Leningrad'daki iki yazmanın yüzeysel bir kıyaslamasında bile önemli eksiklikler olduğu ve Tatarca kelimelerin Osmanlıcalaştırıldığı görülmektedir (Tatarca kelimeler Paris'teki yazmada kullanılmıştır). Necib Asım'ın yazımını yaptığı (İstanbul, H. 1343/1924, s. 110-111) Abdülgaffar'ın *Umdetü't-Tevârîh*'inde ve A.K. Kâzım Bik'in yazımını yaptığı (Kazan, 1832, s. 91-94) Seyyid Mehmed Rıza'nın *Es-Seb'ü's-Seyyâr*'ında Remmal'in eserinden faydalanılmıştır. V.D. Smirnov, *Krymskoe khanstvo pod verkhoventvom Otomanskoï Porty do nachala XVIII vieka*, c. 1 (St. Petersburg, 1887), s. 412-422'de özellikle hanlık üzerindeki Osmanlı nüfuzunu göstermek için Remmal'in eserinden faydalanmıştır. Özalp Gökbilgin, *Tarih-i Sahib Giray Han* (Ankara, 1973) adlı kitabın Paris ve Leningrad nüshalarına dayanarak yayınlamıştır. Bunlardan metinde (P) ve (L) diye bahsolunacaktır.

2 Remmal'den Sahib Giray'ın hekimi olarak bahsolunmaktadır. Sahib Giray'ın ölümü üzerine II. Sultan Selim'in hizmetine girmiş ve onun için tıbbi kitaplar yazmıştır (bkz. F.E. Karatay, *Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Türkçe Yazmalar Kataloğu*, 2 cilt, İstanbul, 1961, Nidal adı altında). Remmal Hoca veya Kaysunîzâde Mehmed Nidal H. 966/1568-69'da öldü. Kaysunîzâde ailesinden gelen hekimler için M. Tahir, Os-

manlı Müellifleri, c. 3, İstanbul, H. 1342, s. 239, 249 ve M. Süreyya, *Sicil-i Osmanî yahud Tezkere-i Meşahir-i Osmaniye*, c. 4, İstanbul, 1893, s. 107, 312'ye bakın.

3 Özalp Gökbilgin, *1532-1577 Yılları Arasında Kırım Hanlığı'nın Siyâsi Durumu*, Ankara, 1973. Bu eser Sahib Giray ve döneminin siyasî tarihinden bahsetmektedir, diyor. Kronoloji ve yorum yönünden onunla birçok hususta hemfikir değilim. AyrılA dığımız noktalar bu metinde belirtilmiştir.

4 V.V. Zernov ve H. Feyizhan tarafından yayınlanmıştır: *Materialy dlia istorii Krymskago khanstva, izvlechennyia, po rasporiazheniiu Imperatorskoi Akademii nauk, iz Moskovskago glavnago arkhiva Ministerstva inostrannykh diel*, St. Peterburg, 1864. Belge 1, s. 3-5, H. 9 Receb 926/15 Haziran 1520 tarihli antlaşmadaki yemin ortakla3 şa edilmiştir: "Ant şart itermüz ..."

5 Kırım'a gelen Moskova elçilerinin raporlarına dayanarak V.E. Syroeckovski, "Mu' hammed-Geray i ego vassaly", *Uçennye Zapiski Moskovskogo Ordena Lenina Goe sudarstvennogo Universiteta*, 61 "İstoriya", II (1940), s. 38-39'da Kırım Hanlığı'n3 daki hâkim zümrenin hiyerarşik sıraya göre şu kişilerden oluştuğunu belirtir: Hüküm süren hanın oğulları, ulemanın lideri olan ve Hz. Muhammed'in soyundan gelen *seyyidler*, hanın akrabaları olan *oglanlar*, başlıca kabilelerin liderleri olan *begler* ve hanın hizmetindeki begler olan *içki begleri*. Hanlıktaki idareci sınıfın orijinal tasviri için Abdülgaffar'ın *Umdetü't-Tevârîh*'ine, özellikle s. 193-207'ye bkz. H. 1161'de yazılan bu eserde yerli kaynaklardan, mesela Ötemiş Hacı, *Tarih-i Dost Sultan* (bkz. Z.V. Togan, *Tarihte Usul*, İstanbul, 1969, s. 224) ve *Tarih-i Sahib Giray*'dan faydalanılmıştır. Abdülgaffar'ın kendisi yönetici sınıfa dahildi ve Şîrinlerin hizmetindeydi. Bu önemli eser çağımız ilim adamlarının dikkatini çekmemiştir. Hanlık tarihi hakkındaki 20. yüzyıl sonlarına ait bir eserin (A. Bennigsen, P.N. Boratav, D. Desalve ve C. Lemercier-Oveçvejoy, *Le Khanat de Crimée dans les Archives du Musée du Palais de Topkapi*, Paris ve La Haye, 1978) bibliyografyasında bile bahsedilmemektedir. N. Asım'ın yayını çok yetersiz olduğundan Kırım hakkındaki bu önemli kaynağın yeni bir yayınına ihtiyaç vardır.

6 *Es-Seb'ü's-Seyyâr*, s. 92-93'te dört karaçu olarak Şîrinler, Barınlar, Argınlar ve Kıpçakları göstermektedir. Sigmund von Herberstein, *Notes upon Russia*, c. 2, R.H. Major'un tercümesi (Londra, 1852), s. 81'de aynı isimleri vermektedir: "Schirni, Barni, Gargni ve Tziptzan"; ayrıca Mangıtlar için Syroeckovski, "Muxammed-Giraj", s. 28-34'e bakın.

7 Cf. L.J.D. Collins, "The Military Organization and Tactics of the Crimean Tatars, 16th-17th Centuries", V.J. Parry ve M.E. Yapp, *War, Technology and Society in the Middle-East*, Londra, 1975, s. 260 vd.

8 1744'te Abdülgaffar *Umdetü't-Tevârîh*'de (s. 193) şu müşahedede bulunmuştur: "Bilinmelidir ki dîvân toplantısı ve Kırım Hanlığı'ndaki bütün önemli devlet meseleleri tamamen devletin sütunları gibi olan dört begin ellerindedir. Onların reyi ve rızası olmadan hiçbir önemli işe girişmemek kânundur. Bu dört begin birincisi Şîrinlerin begi, ikincisi Mansuroğulların begi, üçüncüsü Barınların begi, dördüncüsü de Sicivutr ların begidir. Onlara Tatar dilinde dört karaçular denir." Hüseyin Hezârfen, 1699'da yazdığı *Telhisü'l-Beyan fi Kavanin-i Âl-i Osman*'da (elyazması, Bibliothèque Nationale [Paris], no: 40. fol. 106: b) sıralamayı Şîrinler, Arınlar (Argınlar), Barınlar veya Sicivutlar ve Mankıtlar şeklinde yapmaktadır. Yazar, hanın kızlarını sadece bu begler ve onların oğullarıyla evlendirdiğini ilave etmiştir. Türkçeye Ahmet Temir tarafından çevrilen *Moğolların Gizli Tarihi*, Ankara, 1948, s. 8'de *haracu*'nun manası "halk" veya "han sülalesi haricindekiler" olarak verilmiştir. *Haracu ba'al* (*age*, s. 129) deyimi anlaşıldığına göre Osmanlı Türklerindeki *has nöker* deyimine veya liderin şahsına

bağlı yoldaşlara karşılık gelmektedir (nöker veya nökör için aşağıya bakınız). Türk ve Mogollardaki kutsal dört rakamı için bkz. Z.V. Togan, *Umûmî Türk Tarihine Giriş*, 2. baskı, İstanbul, 1970, s. 108, 114; aynı yazar, *İbn Fadlan Seyahatnâmesi*, Leipzig, 1939, no: 94 ve 110 c.

9 Martin Bronievski, *Russia seu Moscovia itemque Tartaria*, Leiden, 1630: çev. Kemal Ortaylı, *Kırım*, Ankara, 1970, s. 42. Syroeckovski, "Muxammed-Giraj", s. 39. Kazak kabilelerinde han seçimi için bakın W. Radloff, *Aus Sibirien: Lose Blätter aus meinem Tagebuche*, 2 cilt, Leipzig, 1893; çevirisi A. Temir, *Sibirya'dan*, c. 1, İstanbul, 1954, s. 527.

10 Bkz. O. Pritsak, "Die sogenannte Bulgarische Fürstenliste and die Sprache der Protobulgaren", *Ural-Altaische Jahrbücher*, XXVI-3/4 (1954), s. 217-20; Togan, *İbn Fadlan Seyahatnâmesi*, no: 99 a ve 100 a.

11 Bkz. H. İnalcık, "Osmanlılarda Saltanat Veraseti Usûlü ve Türk Hâkimiyet Telâkkisi ile İlgisi", *Siyâsal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 14, s. 69-94. Agış Beg, III. Vasil'e Tanrı Mehmed Giray'ın kaderini han olarak yazdığı için dört *karaçu*nun onu han yaptıklarını yazmıştı (Syroeckovski, "Muxammed-Giraj", s. 39'da).

12 Bennigsen ve diğerleri, *Le Khanat de Crimée*, s. 106-110; bu mektubu Eminek Mirzâ'nınki ile karşılaştırın, *age*, doc. E 669/11, s. 70-75.

13 W. Radloff, *Das Kudatku Bilik des Jusuf Chass-Hadschib aus Balasagun, pt. 1: Der Text in Transscription*, St. Petersburg, 1891, s. 1, 1 vl.; Z.V. Togan, *İbn Fadlan Seyahatnâmesi*, s. 291-92, 295-301; B. Ja. Vladimircov, *Le régime social des Mongols: le féodalisme nomade*, çev. M. Carsow, Paris, 1948; L. Krader, *Social Organization of the Mongol-Turkic Pastoral Nomads*, The Hague, 1963, s. 326-35; *aynı yazar*, "Feudalism and the Tatar Polity of the Middle Ages", *Comparative Studies in Society and History*, 1 (1958), s. 76-99; F. Sümer, *Oğuzlar, Türkmenler: Tarihleri, Boy Teşkilâtı, Destanları*, Ankara, 1967, s. 367'de Türkmen devletlerinde hanın değil de begler-begi'nin gerçek siyasî güce sahip olduğunu bulmuştur.

14 Bkz. H. İnalcık, "Yeni Vesikalara Göre Kırım Hanlığı'nın Osmanlı Tâbiliğine Girmesi ve Ahidnâme Meselesi", *Belleten*, 8, s. 185-229.

15 Ganimet akınlarına katılmak için borç para alan fakir düşmüş Kırımlılar için K. Ortaylı'nın M. Bronievski'den yaptığı tercümeye, *Kırım*, Ankara, 1970, s. 52'ye bkz. Collins, *Military Organization*, s. 259.

16 Bkz. Saadet Giray'ın mektubu, Bennigsen ve diğerleri, *Le Khanat de Crimée*, s. 106-110. Orada Saadet Giray'ın hanlığını kabul eden iki oğlandan, Abdullah ve Mamış'tan bahsedilir.

17 Nökör veya nökür kelimesi için bkz. J. Németh, "Wanderungen des mongolischen Wortes Nökür, Genosse", *Acta Orientalia*, 3 (1953), s. 1-23; G. Doerfer, *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen*, c. 1, Wiesbaden, 1963, s. 521-26. Vladimircov, *Le régime social des Mongols*, kısım 1, bölüm 3'te ilk defa olarak nökörlük müessesesinin Çingiz Han'ın Mogol kabile cemiyeti üzerine ordu–devlet yapısını kurarken nasıl manivela görevi yaptığını göstermiştir. Çingiz Han, yeni teşkil ettiği askeri birlikleri nökörlerinin emrine verdi, böylece doğrudan doğruya kendi iradesine bağlı yeni bir feodal hiyerarşi kurdu. Anlaşıldığına göre nökörlük liderler etrafında askerî birliklerin ve sonunda da göçebe imparatorluklarının ortaya çıkmasını açıklayan bozkırın temel kurumudur, fakat aynı zamanda iç bölünme ve mücadelenin de sebebidir. E.L. Keenan, "Moscovy and Kazan: Some Introductory Remarks on the Patterns of Steppe Diplomacy", *Slavic Review* 26 (1967), s. 552. Radloff, *Das Kudatku Bilik*, yeni liderlerin emrinde bu bölünmeyi kabile içindeki tabi demografik büyümeyle açıklamaktadır. Kazak çıkmak, Çingiz Han soyundan bir prens veya bir

kabile reisi olan liderlerin nökörleriyle birlikte bozkırlara kaçışının ifadesidir. Genellikle ölen bir liderin oğulları nökörleriyle birlikte kazak olurlardı. Liderlik ve başarı, liderin şahsi cesaret ve cüretine, il'leri (kabileleri) emri altında toparlamak yeteneğine ve hepsinden önce nökörlerin sadakatine dayanıyordu. Abdülgaffar'ın *Umdetü't-Tevârîh*'inde s. 46-47'de Şîrinlerin begi Rektimur'un nasıl Toktamış'ın ve onun soyundan gelenlerin nökörü olduğu hakkında ilginç bir hikâye vardır. Atalarının Toktamış'ın atalarının nökörü olduğunu hatırlayan Rektimur, onu tehlikeli bir durumdan kurtarmış ve onun nökörü olmayı kabul etmişti. Rektimur, Toktamış'a ölünceye kadar sadık biçimde hizmet edeceğine yemin etmişti. Sonra dört karaçu kabilesi de –Şîrinler, Barınlar, Argınlar ve Kıpçaklar– Toktamış'ın nökörleri olmayı kabul etmişlerdi (*Umdetü't-Tevârîh*, s. 48). Böylece Toktamış onların desteğiyle Altınordu hanı olmuş ve kızını Rektimur'un oğlu Tekin ile evlendirmişti (*yage*, s. 48-55). Türkmenler arasında aynı kuruma bazen yoldaşlık denirdi (F. Sümer, *Oğuzlar*, s. 391-92). Türkmenler arasında devlet teşkilinde nökörlüğün önemi için bkz. J.E. Woods, *The Aqquyunlu: Clan, confederation and empire*, Minneapolis ve Chicago, 1974, s. 8-12; 46-54, dipnot 17; 230. A. Caferoğlu, "Türk Tarihinde Nöker ve Nöker-zâdeler", *IV. Türk Tarih Kongresi*, Ankara, 1952, s. 251-61'de. Nökörlük bariz bir şekilde çok eski bir Türk–Mogol müessesesi olan and/ant, antah veya andik ile bağlantılıdır; bkz. Abdülkadir İnan "Eski Türklerde ve Folklarda: ANT", *Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, VI/4 (1948).

18 Kalabalık nökörleri olan Kazak–Tatar liderleri çoğu kez Litvanya ve Moskova hâkimlerine sığınmış ve onlara paralı asker olarak hizmet etmişlerdir. G. Stokl, "Die Entstehung des Kossakentums", *Veröffentlichungen des Osteuropo-Institutes* III (1953)'te Slav Kazaklarının ortaya çıkışlarında oynadıkları rolü incelemiştir. Ayrıca bak, W.H. McNeill, *Europe's Steppe Frontier, 1500-1800*, Chicago ve Londra, 1964, s. 111-23.

19 Bennigsen ve diğerleri, *Le Khanat de Crimée*, s. 121-25. Belgenin tercümesi her zaman güvenilir değildir: 8. ve 9. satırlarda bahis mevzu olan begler değil handır.

20 Syroeckovski, "Muxammed-Giraj", s. 57.

21 Syroeckovski, "Muxammed-Giraj", s. 58.

22 Syroeckovski, "Muxammed-Giraj", s. 58-59.

23 Bu dahilî mücadele dönemi için başlıca kaynağımız Syroeckovski'nin "Muxammed-Giraj"da özetlediği Moskova elçilerinin raporlarıdır. Abdülgaffar'ın *Umdetü't-Tevârîh*'i (s. 195-96), akrabalık ilişkilerinin açıklığa kavuşmasında yardımcı olmuştur. Remmal (s. 7 b), açıklıkla şunu aktarır: "Kırım begleri İslâm Giray'la han arasında iki kampa bölünmüşlerdi. Birbirlerini gözleyerek üç sefer çatıştılar."

24 Bu şecere temelde Abdülgaffar'ın *Umdetü't-Tevârîh*'ine (s. 195, 200) dayanmaktadır. Bennigsen ve diğerlerinin *Le Khanat de Crimée*, s. 319'da verdiği şecere Moskova kaynaklarına dayanmaktadır. Bennigsen ve arkadaşlarının *Le Khanat de Crimée*, s. 108'de (E 6474) yayınladığı mektup burada verilen soy ağacı hakkında bazı tarih düzeltmeleri içerir. Mektubun yazarı (Bahtiyar 2) ağabeyleri olarak Agış Beg ve Hudayyar ile kardeşleri Evliyâ Mirzâ, Aydişke Mirzâ, Tokuzak Mirzâ ve Çıharyar Mirzâ'dan bahsetmektedir. Fakat Ciban Giray, Bagırgan ve Çagırgan Mirzâlardan ayrıca bahsedilmekte ve onlar Bahtiyar'ın kardeşleri arasına dahil edilmemektedir. Böylece bu belgeye göre Togurak veya Tokuzak Bahtiyar'ın oğlu değil, kardeştir (Bennigsen ve arkadaşları, *Le Khanat de Crimée*, s. 109'da, Tokuzak'ı Agış'ın, Bagırgan'ı Evliyâ'nın ve Aydişke'yi Mamak'ın oğlu olarak göstermemektedirler. 1508'de karaçu-beg olan Agış başka bir kişidir). Bahtiyar 1526-1531'de baş-karaçu idi; Syroeckovski. "Muxammed-Giraj", s. 59.

25 Yaşça büyüklük Türk ve Mogol göçebe çobanları arasında anlaşıldığına göre başa geçmek için genel bir kaidedir; bkz. Krader, *Social Organization*, s. 129-130, 149, 182, 194-97. Hanlıkta veraset için ise başka bir usul geçerliydi; bkz. İnalcık, "Osmanlılarda Saltanat Verâseti."

26 Syroeckovski, "Muxammed-Giraj", s. 59; Bennigsen vd, *Le Khanat de Crimée*, s. 128'deki belge E 2365.

27 Kırımlı Abdülgaffar, *Umdetü't-Tevârîh*, s. 99, *Es-Seb'ü's-Seyyâr*, s. 89.

28 *Es-Seb'ü's-Seyyâr*, s. 89'daki tarih Rebiü'l-evvel 939/Ekim 1532'dir.

29 Kırım'da Mangıtların lideri olan Yankavut bu dönemde bir ara Şîrinlerle aynı düzeydeydi (Syroeckovski, "Muxammed-Giraj", s. 32). 1502'de Mengli Giray Ulug Orda'yı yenip, ona mensup olan kabileleri dağıttığı zaman oradaki Mangıtların lideri olan Azika veya Hacike, Mengli'nin Kırım'daki oğlu Ahmed Giray'a sığındı ve bir süre sonra Kırım beglerinin yeni lideri oldu. Mangıtların bir kısmı Temir'in oğlu Tevekkel'in kumandasında İtil Nehri boyunda kalırken, Mengli Giray Kırım'ı yeniden canlandırılan Altınordu'nun yeni merkezi olarak kurma gayreti içinde onların bir kısmını Or-Kapı ötesindeki bozkırlara yerleştirdi ("Muxammed-Giraj", s. 33). "Ulug Orda'nın ulug han" unvanını kullanan Kırım hanı daima Altınordu'nun tüm topraklarında en yüce makam sahibi olduğu iddiasındaydı. Bu plan için Nogayların işbirliği çok önemliydi.

30 Kırımlı Abdülgaffar, *Umdetü't-Tevârîh*, s. 32-37. Bu eserdeki Nogay–Mangıtlar hakkındaki önemli mahalli delil –ki *Tarih-i Dost Sultan*'dan alınması kuvvetle muhtemeldir– ne Syroeckovski ne de daha yakın zamanlarda A. Bennigsen ve C. Lemercier-Quevquejay, "La Grande horde Nogay et le problème des communications entre l'Empire Ottoman et l'Asie centrale en 1552-1556." *Turcica* VIII/2 (1976), s. 203-212 tarafından kullanılmıştır.

31 Syroeckovski, "Muxammed-Giraj", s. 58.

32 Bakî Beg. Nogay kabilelerinin beglerinin atası olan Edigu veya Edike Bey'in soyundan geliyordu ve kendisi de Nogayların bir kolu olan Mangıt veya Mankıtların begi idi. Bkz. Kırım'da Şîrinlerin en güçlü olması gibi Ulug Orda'da en güçlü kabileyi teşkil eden Mangıtların ulug begi Temir'in oğluydu. Baki'nin annesi, Mengli Giray Han'ın kızı ve Şahit Giray Han'ın kız kardeşiydi. Diğer taraftan Mengli Giray 1485'te Temir'in kızı ve Kazan hanı İbrahim'in dul karısı olan Nur Sultan'la evlenmişti. Göçebe Tatar toplumunda evlilik bağları ittifaklar kurmakta ve iktidar ilişkilerinin belirlenmesinde önemli bir rol oynuyorlardı. Han ailesi ile olan böylesine bağlar hem bir kabileye diğerlerine karşı ayrıcalıklı bir yer sağlıyor hem de güçlü bir kabilenin hana karşı sadık desteğini sağlıyordu. Mengli Giray, Nur Sultan'la evlenmekle İtil Nehri boyundaki (Ulug Orda) cahil kabileler üzerindeki nüfuzunu güçlendirmeyi planlamıştı; diğer taraftan buna benzer biçimde Mangıtların Kırım'daki nüfuzu da artmıştı. Nogaylarla Şîrinler arasında evlilik bağları vardı (bkz. Abdülgaffar, *Umdetü't-Tevârîh*, s. 81). Hısımlık bağlarının Türkmen devletlerindeki siyasî ilişkilerdeki önemi için, bkz. Woods, *The Aqquyunlu*, s. 105.

33 Smirnov'un *Es-Seb'ü's-Seyyâr*'a dayanan görüşünü *Le Khanat de Crimée*, s. 327-28'de nakleden Bennigsen ve arkadaşları, İslâm Giray'ın bir süre "Qumuklar"ın topraklarında dolaştığını düşünmüşlerdir. *Es-Seb'ü's-Seyyâr*, s. 91'deki bu bilgi sadece Bakî Beg için geçerlidir. Remmal (P, 7 a-7 b), İslâm Giray'ın konuk etmediği Bakî Beg'in gidip bir süre "İran ve Horasan hükümdarlarının" emrinde çalıştığını açıkça belirtiyor.

34 Bkz. B. Ja. Vladimirtsov, *Obščestvennyj stroj Mongolov: mongol'skij kočevoj feodalizm*, Leningrad Izd. Akad. Nauk SSSR, 1934, s. 37; aynı yazar, Türkçe tercümesi Abdülkadir İnan tarafından yapılan *Moğolların İçtimaî Teşkilâtı: Moğol Göçebe Fe-*

odalizmi, Ankara, 1944; J. Németh, "Neuere Untersuchungen über das Wort Tabor 'Lager'", *Acta Linguistica* III/3-4 (1953), s. 431-46; Collins, *Military Organization*, s. 273-74. Peçeneglerin yaptığı arabalı tahkimat için bkz. O. Pritsak, "The Pechenegs: A Case of Social and Economic Transformation", *Archivum Eurasiae Medii Aevi 1*, (1975), s. 19; H. İnalcık, "The Socio-Political Effects of the Diffusion of Fire-arms in the Middle East", V.J. Parry ve M.E. Yapp (yay.), *War, Technology and Society in the Middle East*, Londra, 1975, s. 197-217'de; Woods, *The Aqquyunlu*, s. 131, 134, 175.

35 Esir ticaretinin Kırım ekonomisindeki önemi için benim "Servile Labor in the Ottoman Empire" başlıklı yazıma bakınız. *Mutual Effects of the Islamic and the Judeo-Christian Worlds*, Abraham Ascher, Tibor Halasi-Kun, Béla K Király, Brooklyn, 1979.

36 Syroeckovski, "Muxammed-Giraj", s. 9-14; K. Ortaylı'nın Bronievski'den tercüme ettiği *Kırım*, s. 12, 28; Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme*, c. 7, İstanbul, 1928, s. 511, 601.

37 Zernov ve Feyizhan, *Materialy*, doc. 4, s. 9-12, tarih H. Cemaziyelevvel 1000/14 Şubat-14 Mart 1592, O, Lehistan'la barış yapmak için ilk şartın kralın Kosakları Özü Nehri'nden kovması olduğu hakkında ikaz etti. K. Ortaylı'nın Bronievski'den tercüme ettiği *Kırım*, s. 11'de (Rusça tercümesinde, s. 38). Özü ile Or-Kapı arasındaki bozkırlardaki Tatarların Hıristiyan Kosaklardan nasıl korktuklarına ve ürünü kaldırdıktan sonra sürüleri ve aileleriyle birlikte kışlaklarına çekildiklerine işaret edilmektedir. Osmanlı şehirlerine ihraç için buğday ekimi 16. yüzyılda bozkır Tatarlarının önemli bir ekonomik faaliyetiydi. Bkz. H. İnalcık, *The Customs Register of Caffa 1487-1490*, Cambridge, 1996.

38 Bkz. Bennigsen ve Lemercier-Quelquejay, *La Grande Horde Nogay*, s. 203-238.

39 Kırım Hanlığı'ndaki gümrük ve pazar resimleri için birçok uzman tarafından incelenip yayınlanmış olan I. Sahib Giray'ın yarlığına bakınız. Bu araştırmadan bir bibliyografyası için bkz. J. Pelenski, *Russia and Kazan: conquest and imperial ideology, 1438-1560's*, Lahey ve Paris, 1974, s. 14, dipnot 9 ve s. 59 vd.

40 Sahib Giray, hanlığının ilk yıllarında Safa Giray'ı Kırım'daki iktidarı için bir tehlike olarak görmüştü; bkz. Bennigsen vd, *Le Khanat de Crimée*, s. 124, belge E 5434. Bu mektup Sahib Giray tarafından Kanunî Sultan Süleyman'a gönderilmişti.

41 Ulug Nogay Begi İsmail'e ilk Osmanlı elçisi 1551 ilkbaharında gelmişti. Fakat daha 1549'da, muhtemelen Sahib Giray'ın tavsiyesi üzerine, Osmanlılar Nogayları Osmanlı ittifakı içine çekmeye çalışmışlardı: Bkz. Bennigsen ve Lemercier-Quelquejay, *La Grande Horde Nogay*, s. 213-18; o tarihte Nogay liderleri ya Moskova'dan ya da Osmanlılardan top ve tüfenk satın almaya çalışıyorlardı (*La Grande Horde Nogay*, s. 215, 220). Bennigsen ve Lemercier-Quelquejay (*aynı eser*, s. 211), 16. yüzyılın ortasına kadar aşağıdaki hükmün geçerli olduğunu göstermeye çalışıyorlar: "*Les Turcs Ottomans ne seraient guerre interesses a la Basse Volga et ignoraient presque tous des Nogays*" (Osmanlı Türkleri Aşağı Volga ile asla ilgilenmemişlerdi ve Nogaylar hakkında hemen hemen bilgileri yoktu).

Fakat ben değişik bir kronoloji öne sürmek isterim. Kırım Hanlığı'nın 1475'te himaye altına alınması, Kırım'daki durumlarını etkileyecek değişikliklere karşı kendilerini uyandırdığından, Osmanlılar bölgedeki siyasî gelişmelerle ilgileniyorlardı. Bu ilginin 16. yüzyılın ortalarına kadar doğrudan bir müdahaleye yol açmamasının tek sebebi Bâb-i Âlî'nin Kırım hanlarının kuzeyli komşularıyla olan siyasetlerinde bağımsız kalmak arzularına gösterdiği saygıydı. Anlaşılan odur ki Kazan için Moskova ile yapa tıkları mücadelede Osmanlı desteğine acilen ihtiyaç duyulduğunu gören Kırımlıların kendileri Osmanlıları doğrudan doğruya mücadeleye dahil etmeyi tercih ettiler. Her durumda Kazan ve Astrahan hanlıkları veya Moskova'ya karşı Osmanlı siyaseti bü-

yük ölçüde Kırım'daki şartlardan etkilenen genel Osmanlı Kuzey Siyaseti çerçevesi içinde incelenmelidir.

42 Kazan'ın düşüşü için, bkz. Hâdi Atlasî, *Kazan Hanlığı*, Kazan, 1920, s. 134-54; E.L. Keenan, "Muscovy and Kazan. 1445-1552: A Study in Steppe Politics", *doktora tezi*, Harvard Üniversitesi, 1965; aynı yerde "Muscovy and Kazan: Some Introductory Remarks", s. 548-58; Pelenski, *Russia and Kazan*; D.C. Matuszewski, "Peresvetov: the Ottoman example and the Muscovite state", *doktora tezi*, Columbia Üniversitesi, 1972. 1552'den sonra Rusya'ya karşı Osmanlı ve Kırım siyasetleri için, bkz. H. İnalcık, "The Origin of the Ottoman-Russian Rivalry and the Don-Volga Canal (1569)", *Annales de l'Universite d'Ankara* 1 (1947) 47-110, gözden geçirilmiş Türkçesi bu kitapta "Osmanlı–Rus Rekabetinin Kökeni ve Don–Volga Kanalı Girişimi (1569)" bölümü; Bennigsen ve Lemercier-Quelquejoy, *La Grande Horde Nogay*, s. 222. Bu makalemin hazırlanmasından sonra yayınlandığı için maalesef B.F. Manz'ın "The Clans of the Crimean Khanate, 1466-1532", *Harvard Ukrainian Studies* II/3 (Eylül 1978), s. 282-309 başlıklı makalesinden faydalanamadım.

KIRIM HANLIĞI VE MOSKOVA BÜYÜK KNEZLİĞİ 16. YÜZYILDA DOĞU AVRUPA'DA EGEMENLİK MÜCADELESİNE GENEL BİR BAKIŞ (Sayfa 123-133)

1 Bu dağılmanın temel nedeni, bozkırda yeni hanlıklarda hâkim olan göçebe kabileler arasındaki mücadeledir. Burada yaşayan, Türk–Mogol soyundan kabileler arasında *karaçu* adıyla ileri gelen dört kabile, kimin han olacağını belirlerdi.

OSMANLI-RUS REKABETİNİN KÖKENİ VE DON-VOLGA KANALI GİRİŞİMİ (1569) (Sayfa 135-174)

1 Bkz. Hammer, *Devlet-i Osmaniye Tarihi*, Atâ tercümesi, V, s. 265.

2 Osmanlı padişahı, başlangıçta mektuplarında Charles Quint'e *kayser* unvanı vermiyordu (اسپانیا قرالی قارلو), Feridun, *Münşeat*, II, İstanbul, 1265, s. 339 (*krş.* Hammer, *Devlet-i Osmaniye Tarihi*, V, s. 104).

3 Feridun, *Münşeat*, II, s. 450-452. Bu konuda ayrıca bkz. H. İnalcık, *Rönesans Avrupası*, İstanbul, 2013, s. 206-7, konuyu daha ayrıntılı okumak için "İtalya Savaşları: İkinci Aşama" bölümü (s. 197 vd).

4 Açe Pâdişahı'na nâme –16 Rebiü'l-evvel 975– 20 Eylül 1567, bkz. Saffet, *Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası*, sayı 10, 1327, s. 607.

5 Saffet, aynı makale ve belgeler; padişahın Portekiz kralına yazdığı bir mektup dikkate değer. Burada diyor ki: (شیمدیکی حالده خلافت روی زمین قبضه‌صرف و اقتدارمزده اولوب شرق و غربك رحایاسی جناح دولتمزله مستظلاولوب), *aynı yer*, s. 613.

6 Pierling, *Papes et Tsars (1547-1597)*, Paris, 1890, s. 123.

7 Z.V. Togan, *Bugünkü Türkistan ve Yakın Mazisi*, Kahire, 1929-1939, s. 101 vd.

8 "Semerkand Pâdişahı Abdüllâtif Han'a nâme-i hümâyûn", Feridun, *Münşeat*, I, s. 606-608.
9 Bkz. Hammer, *Devlet-i Osmaniye Tarihi*, VI, s. 68-69.
10 Barak Han'ın mektubuna göre; Hammer, *Devlet-i Osmaniye Tarihi*, VI, s. 68.
11 Bkz. Z.V. Togan, *Bugünkü Türkistan*, s. 106-7.
12 *İstoriya Rossii*, ikinci kitap, c. VI, fasıl 3.
13 Bkz. H. İnalcık "Kırım Hanlığı'nın Osmanlı Tâbiliğine Girmesi ve Ahitnâme Meselesi", *Belleten*, 30 (1944) veya bu kitapta s. 49-80. Burada, vakanüvislerinin sebep olduğu hatalı görüşler Mengli Giray'ın ve Eminek Mirzâ'nın Topkapı Sarayı'nda meydana çıkan mektuplarına göre düzeltilmiştir.
14 Bkz. Kırım Hanlığı'nın tâbiliği, bu kitapta ilgili bölüm s. 49-80.
15 Bu mektup için bkz. bu kitapta ilgili bölüm s. 71.
16 Smirnov, *Krymskoe khanstvo*, s. 339.
17 B. Spuler, *Die goldene Horde, die Mongolen in Russland 1223-1502*, Leipzig, 1943; Smirnov, *Krymskoe khanstvo*.
18 Bkz. Spuler, *Die goldene Horde*, s. 204 vd.
19 Onun tahta çıkışını Lane Pool-Halil Edhem, *Düvel-i İslâmiye*'de (İstanbul, 1927) ve Hasan Ortekin, *Kırım Hanlarının Şeceresi*'nde (İstanbul, 1938), 1515'te gösterirler. *Gülbün-i Hânân*'a göre (s. 9) Mengli Giray, 919 Zilhiccesinde –1514, birinci ay– ölmüştür; *Es-Seb'ü's-Seyyâr* (s. 86), Mehmet Giray'ın cülûsunu H. 920 başlarında –1514 ikinci ayı– gösterir. Buna göre Mehmet Giray'ın cülûsu muhakkak 1514 başında olmalıdır.
20 Karamzin, *Storija Gosudarstva Rossijskago*, VII, St. Petersburg, 1892.
21 Mehmet Giray bağımsız olarak "Tatar türesince" hanlık tahtına oturmuş ve cülûsunu İstanbul'a bildirmemişti. Daha Selim'in şehzadeliğinde başlayan düşmanlıkları hakkında bkz. Hoca Saadettin, *Selimnâme, Tacü't-tevârih*, II, Zeyl, 604 *ve Es-Seb'ü's-Seyyâr*, s. 82-86.
22 Bkz. B. Spuler, "Europäische Diplomaten in Konstantinopel...", *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, I/3 (1936), s. 427.
23 Karamzin'den naklen Howorth, *History of the Mongols*, II, s. 471.
24 Hammer, *Devlet-i Osmaniye Tarihi*, V, s. 19.
25 Hanın mektubu ve padişahın cevabı: Feridun, *Münşeat*, I, s. 501-503.
26 Antlaşma metni için bkz. H. Feyizhan ve V. Zernov, *Kırım Yurtuna ve Ol Taraflarga Dair Bolgan Yarlıglar ve Hatlar*, Petersburg, 1864, s. 3-5.
27 *Es-Seb'ü's-Seyyâr*, s. 90.
28 İngilizce çevirisi Howorth'da, *History of the Mongols*, II, s. 471 vd.
29 Karamzin, c. V, 230 no'lu haşiye.
30 *Es-Seb'ü's-Seyyâr*, s. 87; *Sahaifü'l-Ahbar*, II, s. 695.
31 Bkz. *Es-Seb'ü's-Seyyâr*, s. 87; *Umdetü't-Tevârîh*, s. 98. 1549'dan önce İtil'in batısında Nogay mirzâlarına tâbi hiçbir kabile bulunmadığı hakkında Z.V. Togan'ın ifadesi (*Bugünkü Türkistan*, s. 109) ihtiyatla karşılanmalıdır. Kırım kaynaklarında, Mehmed Giray'ın Astrahan Seferi'ne giderken Nogay mirzâlarından Mamay'la (Orak Mamay) birleştiği ve dönerken Nogaylar tarafından katledildiği konularında söz birliği vardır. Bkz. *Es-Seb'ü's-Seyyâr*, s. 87; *Umdetü't-Tevârîh*, s. 98 ve *Sahaifü'l-Ahbar*, II, s. 695.
32 Şahabeddin Mercânî, *Müstafâdü'l-Ahbâr fi Ahvâl-i Kazan ve Bulgar*, II, Kazan, 1897, s. 127.
33 *İstoriya Rossii*, kitap II, c. VI, s. 91.
34 İstanbul, Kırım beylerinin "Çingiz yasasına göre" han seçtikleri Gazi Giray'ı tanımadı ve Saadet Giray'ı han gönderdi; bu kitapta ilgili bölüm s. 79, 82.

35 Hammer'de (*Devlet-i Osmaniye Tarihi*, V, s. 238) bunların "300 topçu, 300 silahçı, 1.000 yeniçeri" olarak gösterilmesi yanlıştır. Hammer, bu bilgiyi *Es-Seb'ü's-Seyyâr*'dan almışsa da orada (bkz. Kâzım Bik yayını, Kazan 1832, s. 91) bizim yazz dığımız gibidir. Ayrıca *krş. Gülbün-i Hânân*, s. 15; Hammer'in *Devlet-i Osmaniye Tarihi*'nde Kırım hanlarına dair verilen bilgi çok yerde yanlışlarla doludur.

36 Bkz. Hâdi Atlasî, *Kazan Hanlığı*, s. 167-171.

37 Han, Knez'e gönderdiği mektupta diyordu ki: "Oka Nehri'nden dönüyorum, sebebi Baki Bey'dir, evvela onun cezasını vereceğim, sonra da seninle hesaplaşırım", *Sahib Giray Tarihi*; *Umdetü't-Tevârîh*, 106; Karamzin (VIII, s. 28-29), bunu sırf Rus direnişine bağlamakla bir taraflıdır.

38 *Umdetü't-Tevârîh*, s. 108-109.

39 Z.V. Togan, *Bugünkü Türkistan*, s. 93, 114.

40 Z.V. Togan, *Bugünkü Türkistan*, s. 110.

41 *Es-Seb'ü's-Seyyâr* (s. 105) Edigu evladına tâbi olan 9 Nogay kabilesinden 8'inin adlarını veriyor: Mansur, Orak, Mamay, Ur Mehmed, Kasay, Tokuz (طقوز), Yedicek, Camboyluk. Sahib Giray, bunlardan Orak, Kasay, Ur Mehmed ve Tokuz kabilelerini İtil (Volga) ve Don boylarından Karadeniz şimâline, Bucak havalisine yerleştirdi. Yedicekler ve Camboyluklar Kuban Nehri boylarına göçtüler. Z.V. Togan, bu büyük muhaceretin 1558'deki büyük kuraklıktan ileri geldiğini ve böylece Don-İtil boylarının boşaldığını söylüyor (*Bugünkü Türkistan*, s. 110 vd.). Bu halin, Kazakların yayılmasını ve Rus istilasını kolaylaştırdığına şüphe yoktur (bkz. *aynı eser*, s. 115).

42 1546'da "Nogay Kırgını" denilen katliamlar için bkz. *Sahib Giray Tarihi*; *Umdetü't-Tevârîh*, s. 107; *Es-Seb'ü's-Seyyâr*, 92-93; *Sahaifü'l-Ahbar*, II, s. 700-701. Bu Nogayların Kırımlılarla mücadeleleri sonraki yüzyıllarda da devam etti ve hanlığın zayıflamasında başlıca etkenlerden oldu. On yedinci yüzyılda Osmanlı Devleti, yanlış bir siyasetle hanlığa karşı Nogay Kantimur Mirzâ'yı tahrik edecektir.

43 1736 tarihine doğru Kırım hanının dîvân kâtibi Kefeli İbrahim şu dikkate değer ifadeyi kullanıyor: Osmanlı Devleti himaye etmeseydi, Kırım Tatarlarının da mahvolması şüphesizdi. Çünkü Osmanlı Devleti için, Moskovalıları Karadeniz'den uzaklaştırmak en önemli işlerdendi: "Tavarih-i Tatar han ve Dağıstan ve Moskov ve Deşt-i Kıpçak ülkelerinindir." C. Seydahmed Kırımer yayını, s. 30.

44 Bkz. *Sahib Giray Tarihi*; Mirzâ Bala, "Çerkesler", *İslâm Ansiklopedisi*.

45 *Sahib Giray Tarihi*, *Umdetü't-Tevârîh*, s. 107.

46 Klaproth'dan naklen, Howorth, *History of the Mongols*, II, s. 490.

47 Karamzin, VIII, s. 351.

48 Kırım'a düşman olan Yagmurçı Han, rakibi Ak Köbek Han'ı Çerkeslerin yardımıyla katledip yerine geçmişti.

49 *Sahib Giray Tarihi*; *Umdetü't-Tevârîh*, s. 107.

50 *Sahib Giray Tarihi*'nde de bu seferler ayrıntılı olarak anlatılmıştır.

51 *Umdetü't-Tevârîh*, s. 109; Howorth, *History of the Mongols*, II, s. 354; Onun ordusunda, 20 topla yeniçeriler vardı.

52 Bkz. *Es-Seb'ü's-Seyyâr*, 94; *Umdetü't-Tevârîh*, s. 110.

53 *Es-Seb'ü's-Seyyâr*, 93 vd.; *Sahib Giray Tarihi*; *Umdetü't-Tevârîh*, s. 109 vd.

54 Ruslar, Altınordu hanlarına "çar" unvanını veriyorlardı (A. Rambaud, *Histoire de la Russie*, s. 218; A. Eck, *Le moyen âge russe*, Paris, 1933, s. 34, not 1). Fakat Knezler, şüphesiz kilise adamlarının tesiriyle kendilerini Bizans imparatorluk geleneğine bağlıyorlardı. IV. İvan'ın çarlığını, Kırım hanı ve padişah uzun zaman tanımadılar. 1470'te padişah ona hâlâ Moskof beyi diye hitap ediyordu: Feridun, II, s. 465.

55 Bkz. Platonov, *La Russie Moscovite*, Paris, 1932, s. 81-85.

56 Karamzin, VIII, s. 218.
57 *Es-Seb'ü's-Seyyâr*, s. 98-99; Karamzin, II, s. 273-74; *Es-Seb'ü's-Seyyâr*, "Şermetoğlu"na karşı bir savaşla neticelenen bu seferden bahsederken Rus kaynaklarıyla tamamıyla uygundur. Buna göre Devlet Giray'ın bu seferi 1556 tarihine aittir. Howorth'ın (*History of the Mongols*, II, s. 484) ve sonra Smirnov'un (*Krymskoe khanstvo*, 423 vd.), *Es-Seb'ü's-Seyyâr*'da tarihsiz olarak anlatılan bu seferi, Devlet Giray'ın hanlığının başlangıcında göstermeleri yanlıştır.
58 IV. İvan'a nâme: Feridun, II, s. 460.
59 Rambaud, *Histoire de la Russie*, s. 224-225.
60 Rus halkı tarafından bu başarısızlıklar en büyük bir millî zafer gibi karşılandı ve çarın prestijini fazlasıyla yükseltti, bkz. Platonov, *La Russie Moscovite*, s. 108-110.
61 Karamzin, VIII, s. 439.
62 Bkz. Eck, *Le moyen âge russe*, s. 449-451.
63 Bu belgeler, kısmen A. Refik tarafından *Türk Tarih Encümeni Mecmuası*'nda yayınlanmıştır: Sayı XVII/94 (1926), s. 261 vd. Fakat A. Refik, bu belgelerin başında yaptığı özette hatalara düşmüştür. Kazak reisi Dimitraş'ın (دیمتراش) H. 967'den sonra Azak'a ikinci bir hücum yaptığını söylüyor (s. 264). Halbuki bunu dayandırdığı belgede açık bir şekilde, geçen bahardaki seferden, yani 966 Seferi'nden bahsedilmektedir (bkz. A. Refik, belge V).
64 A. Refik, belge V.
65 A. Refik, belge I. Bu gemiler düşmanın çekilmesi üzerine kışlamak üzere Kerç'e döndüler (belge II).
66 A. Refik, X. yüzyılda açık deniz meselesi, TOEM tabı, yıl 16, s. 261, belge II.
67 A. Refik, belge II. ve V.
68 A. Refik, belge III.
69 23 Safer 967/24 Kasım 1559 tarihli hüküm: A. Refik, belge III.
70 A. Refik, belge VI, fakat burada "kaad-i kadim" (قعد قدیم) değil, "kasd-i Kırım" (قصد قریم) okunmalıdır.
71 A. Refik, belge VI – bu yazı padişaha sunulup onun tarafından okunduktan ve beğenildikten sonra gönderildi.
72 A. Refik, belge VII: Han hazretlerine hüküm.
73 A. Refik, belge VIII: Silistre beyi Sinan Paşa'ya hüküm.
74 A. Refik, belge IX: Devlet Giray'a hüküm; krş. Feridun, *Münşeat*, II, s. 461.
75 A. Refik, belge XII.
76 A. Refik, belge X. On Sekizinci yüzyılda Don Kazaklarının bu gibi taarruzlarının kendi emri dışında olduğunu bildiren çara Kırım hanı, "Mademki bunlar bizim tabiimizdir diyorsunuz, zabtetmesini biliniz" diye yazıyordu (V. Zernov-H. Feyizhan, *Yarlıglar ve Hatlar*, s. 108). Bununla beraber çar, bu Kazakları kendi tâbiyetinde tutmaya önem veriyordu. 1557'de Kazak reisi Veşnevetski, han tarafından yerinden atıldığı zaman çar ona, kendi topraklarında Bielev şehrini vermişti (Karamzin, VIII, s. 269). Esasında bu Kazaklar, Moskova Devleti'nin Osmanlı ülkelerine doğrudan doğruya taarruza cesaret ettiği I. Petro zamanına kadar, Rus istilasını, öncü kuvvetleri sıfatıyla hazırlayacaklardır.
77 Solovyev, c. VI, s. 214-215.
78 Solovyev, c. VI, s. 215.
79 Tatar hanına nâme-i şerif, 22 şaban 972: bkz. Ekler, belge V.
80 Karamzin, IX, s. 138.
81 Buna ait nâme-i hümâyûn, Feridun'da, II, s. 566: *krş. Es-Seb'ü's-Seyyâr*, s. 99; Hammer, bu sefere bizzat Devlet Giray Han'ı iştirak etmiş göstermekle yanılıyor (*Devlet-i Osmaniye Tarihi*, VI, s. 137).

82 Osmanlı padişahları, I. Selim'den itibaren –خادم الحرمين الشريفين– unvanını önemle kullanmaktadırlar. Osmanlılardan önce de Mekke ve Medine'yi elde tutmak hilâfetin başlıca şartlarından sayılıyordu (bkz. C.H. Becker, "Barthold's Studien über Kalif und Sultan", *Der Islâm*, VI (1915). Osmanlı padişahının İslam halifeliğini en çok burada aramak gerekir. Barthold'un ve sonra Halil Edhem'in gösterdikleri gibi, Mısır'daki son Abbasi halifesinin, hilâfeti Selim'e bırakarak makamından çekildiği bir masaldır (bkz. Halil Edhem, *Mısır'ın Son Memlûk Sultanı. Melik Tumanbay II Adına Çorlu'da Bulunan Bir Kitabe*, İstanbul, 1935); fakat Mekke ve Medine'nin hadîmi sıfatı padişaha aynı zamanda hac yollarını Müslümanlara açık bulundurmak, haccı kolaylaştırmak görevini de yüklüyordu.

83 Bkz. Ekler, belge I ve ayrıca Kefe beyine ve Tatar hanına yazılmış hükümler: A. Refik, *Bahr-i Hazer–Karadeniz Kanalı ve Ejderhan Seferi*, *TOEM*, 43 (1333), s. 4. Orta Asya'nın Batı ile ilişkileri için bu yol önemlidir. 1557'de Hindistan'dan dönen Osmanlı amirali Seydi Ali Reis, Orta Asya'dan Astrahan yolu ile Türkiye'ye gelmek istedi, fakat Moskof istilasının Kıpçak steplerinde sebep olduğu kargaşalıklar yüzünden yanındaki tacirlerle beraber geri dönmek zorunda kaldı (bkz. *Mir'atü'l-Memâlik*, yay. Necip Asım, İstanbul, 1313, s. 37-4).

84 Bkz. Ekler, belge I.

85 Harezm hanından başka Semerkand ve Buhara hanları da bu şikâyetleri tekrarlamaktaydılar: Bkz. Tatar hanına nâme, A. Refik, s. 4.

86 Bkz. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, İstanbul, 1927, s. 132 vd.; Iakoubovskiĭ, *La Horde d'or*, 62, 128, 161; ayrıca, Z.V. Togan, *Bugünkü Türkistan*, s. 25-40 ve 100 vd.

87 Karamzin, VIII, s. 252.

88 "Deşt-i Kıpçak"ın tarifi hakkında bkz. Müneccimbaşı, II, s. 696.

89 Bkz. W. Heyd, *Histoire du commerce*, II, s. 156-253 ve 364-407.

90 Bkz. Ekler, belge I. Gürcistan'dan gelen tacirlere engel olduğu için Dadyan hâkimine gönderilen uyarı mektubu: Dîvân-ı Hümâyûn, *Mühimme Defteri 6*, s. 411, belge 867. –Burada, Osmanlı Devleti'nin doğrudan doğruya Rusya ile yaptığı ticarete de değinmeden geçemeyeceğiz. İki taraf arasında ilk siyasî ilişkilerin bu ticaret meseleleri dolayısıyla kurulduğunu biliyoruz (Spuler, *Europäische Diplomaten*, s. 413). Osmanlı sarayı, Rusya'ya özellikle kürk almak için tacirler göndermekteydi. 1565 tarihine doğru Rusya'ya bazı eşyayla beraber samur kürk ve balık dişi almak üzere bir Ermeni taciri gönderilmişti (bkz. Ekler, belge II, III). Az bir süre sonra saray ihtiyacı için Rusya'ya gönderilen bir hassa tacirinin Puçab (پوچاب) şehrinde 350 yük malı Litvanyalılarla savaş yüzünden yanmış veya ahali tarafından yağma edilmişti. Padişah çara mektup yazarak, bu malların eksiksiz meydana çıkarılıp gönderdiği adama teslim olunmasını ve güvenli biçimde "sarayının eşiğine gönderilmesini" bildirdi (bkz. Ekler, belge, II). 1568 yılında yine saraya samur kürk almak için iki tacir gönderildi. Bunlardan birinin ölmesi üzerine öbürünün mallarla acele geri gönderilmesi "Moskof kralına" yazıldı. Padişah mektubunun sonunda diyor ki: "Ta ki sizin dahi bu tarafta bulunan tacirleriniz olıgeldiği üzere ahsen vechile ol tarafa varup geleler" (bkz. Ekler, belge VIII); ayrıca hana yazılan mektupta Rusya'ya kürk almak için giden birçok tacirin hâlâ dönmediğinden bahsolunuyor (*Mühimme Defteri 7*, s. 998, belge 2730). Rusya'ya, daha 14. yüzyılda Altınordu devrinde Doğu ve Batı tacirlerini bu kürk ticareti çekiyordu; fakat o zaman bu ticaretin merkezi, Altınordu payitahtı Saray şehriydi (bkz. Iakoubovskiĭ, *La Horde d'or*, s. 143).

91 Müzakereler hakkında bkz. Hammer, *Devlet-i Osmaniye Tarihi*, VI. 196-200. "Nemçe ve Alman kralı imparator Maksimilyan"a verilen antlaşmanın Türkçe metni, *Mühimme Defteri* 6, s. 43.

92 *Mühimme Defteri* 6, s. 49, belge 97; s. 88, belge 180; defter 7, s. 1002, belge 2751.

93 Bkz. Hammer, *Devlet-i Osmaniye Tarihi*, VI, s. 205.

94 Bkz. Âli, DTC Fakültesi yazması, II. Selim saltanatı, ikinci vakıa; *krş*. Peçevî, I, 468. Osmanlı müverrihlerinden belli başlıları: Âli, Peçevî, Karaçelebizâde, Müneccimbaşı bu seferden bahsetmişlerdir. Hepsi ortak bir kaynaktan ayrı ayrı yararlanmış görünüyorlar. Birbirlerine göre fazlalıklar ve eksiklikler var. Fakat anlatış sırası ve izah tarzları aynıdır. Bu seferden bahseden Hayrullah Efendi, Peçevî'yi takip etmekle beraber Âli'den ve Hammer'den de yararlanmıştır (bkz. *Hayrullah Tarihi*, XII, s. 34-36). *Es-Seb'ü's-Seyyâr*, Karaçelebizâde'yi tekrarlıyor. Bütün bunların hepsi Sokollu'nun başarısızlıkla biten bu girişimini uygunsuz bir şekilde yorumluyorlar. Bu kronikörler, seferin nasıl geçtiği hakkında da açık bir bilgi vermiyorlar. Bu hususiaki eksiğimizi, o sırada Osmanlı gemilerinde küreğe konmuş Maltsev adında bir Moskova elçisinin yazdıkları ve Moskova Arşivi'ndeki başka belgelerden çıkarılan bilgi tamamlıyor (bkz. Solovyev, 220 vd.). Öte taraftan bu sefer hakkında İstanbul'daki Avusturya elçisi Albert de Wyss'in raporlarında (bkz. E. Hurmuzaki, *Documente privitóre la istoria Românilor...*, c. II, kısım 1, s. 588), keza Fransız elçisi G. de Grandchamps'ın Paris'e gönderdiği raporlarda (E. Charrière, *Négociations de la France dans le Levant ou correspondances, mémoires, et actes diplomatiques...*, Paris, 1853, III, s. 57, 62, 89) önemli bilgilere rastlanıyor. Biz bunlara Osmanlı dîvân defterlerinden çıkarılan belgeleri ekliyoruz. Bu belgelerin bir kısmı, A. Refik tarafından TOEM'de yayınlandı (*Bahr-i Hazer–Karadeniz Kanalı ve Ejderhan Seferi*, 43 [1333], s. 1-14). Biz bu belgeleri arşivde yeniden gözden geçirdik. A. Refik'in yanlış okuduğu veya atladığı yerleri notlarda işaret edeceğiz. Bunlardan başka yeni belgeler de bulduk. Bunlardan bazılarını bu bölümün sonunda yer alan Ekler kısmında yayınlıyoruz.

95 Peçevî (I, s. 469) kanal açılmasını Sokollu'nun, İran seferine bir başlangıç gibi düşündüğünü söyler, diğer vakanüvisler de aşağı yukarı aynı iddiadadırlar.

96 Bkz. Âli, Peçevî 468-469, Karaçelebizâde, s. 447.

97 Sahib Giray 1549'da Astrahan'ı zapt edince yeğeni Devlet Giray'ı Astrahan hanı yapmıştı (Howorth, II, s. 354).

98 "Achever la tranchée des deux seuves du Vulgue et de Thanays, pour aller tomber dans la mer Caspia pour pouvoir mener et conduyre vivres et munitions â Cirvan... et comme ceulx-ey se délybéroient pour s'en assurer le paz, de prendre deux grandes villes du Moscovite, à savoir Hasdraan [Astrakhan] et Cazan..." (IX. Charles'a 14 Mart 1569 tarihli mektup, E. Charrière, *Négociations de la France dans le Levant ou correspondances, mémoires, et actes diplomatiques...*, Paris, 1853, III).

99 "... Versus Pontum Euxinum ad faciendem fassam nauigabilem ex Tanaj suuio in Volgam amnem qui in mare Caspium influit, eo nimirum proposito ut Moscorum ciuitas Hasdracau appellata, celebre in illis locis emporium, Turcico subiugetur Imperio, quo mercimonia tam septentrionalia quam orientalia commodius constantinoplim deportari queant...": 12 Mart 1569, E. Hurmuzaki, *Documente privitóre la istoria Românilor...*, c. II, kısım 1, s. 588 (bu Latince mektubu, değerli arkadaşım Prof. Dr. Samim Sinanoğlu Türkçeye çevirmiştir).

100 Bkz. Solovyev, c. VI, s. 218.

101 *Krş*. Tatar hanına hüküm, bkz. Ekler, belge IV; Kefe beyine hüküm, A. Refik, s. 4, Nagoy, İstanbul'un teşebbüsünü handan öğrenmişti (Solovyev, *aynı yer*).

102 Bkz. Ekler, belge IV.

103 Gürcistan beylerinden Georgi (گورکی) melikine hüküm: *Mühimme Defteri* 6, s. 414, belge 912; Gürcistan beylerinden Dadyan melikine hüküm: s. 411, belge 867; Gürci beylerinden Küreł (گورل) melikine hüküm: *Mühimme Defteri* 7, s. 840, belge 1301 ve başkaları.

104 Tatar hanına nâme-i hümâyûn: A. Refik, s. 5-6. –A. Refik, belge üzerindeki şu ibareyi almamış: "Ademisine atlas kise ile gümüş kozalak verildi."

105 Peçevî, I, s. 468. –Âli, Müneccimbaşı ve Karaçelebizâde'ye göre, Sokollu, Kasım Bey'in Kefe'den gönderdiği yazılar üzerine bu kanal işine karar vermiştir. Hammer de kanal işini ilk defa Kasım'ın düşündüğünü söylüyor (VI, s. 213)! Fakat kanal tasarısının daha 1563'te ortaya atıldığına yukarıda işaret etmiştik.

106 Peçevî, I, 469. Kanalın kazılacağı yer, Maltsev'in bize bildirdiğine göre "Perevolok" mevkiindeydi (bkz. Solovyev, c. VI, s. 220). Perevolok, A. Jenkinson'un 1562 tarihli haritasında Don'la Volga'nın birbirine en çok yaklaştığı bugünkü Volgagrad çevresinin adı olarak gösteriliyor.

107 Kefe Sancağı beyine hüküm, 18 Muharrem 976: *Mühimme Defteri* 7, s. 622, belge 1738. A. Refik'te tarih yanlışlıkla 972 çıkmıştır. Keza ikinci satırda –رئیسلرندن– değil –رتبلرندن– olmalı. Ustaların Akkerman'dan acele kayıkla Or-ağzı'na (Perekop) gönderilmesi hakkında, Akkerman beyine hüküm, 9 Şevval 975: *Mühimme Defteri* 7, s. 426, belge 1225.

108 Kefe kadısına hüküm: A. Refik, s. 8.

109 O yıl Kırım'da büyük bir kıtlık olmuştu: Solovyev, c. VI, s. 219.

110 Kefe beyine hüküm, *Mühimme Defteri* 7, s. 626, belge 1748; Çorum beyine ve Çorum sancağı kadılarına hüküm: *Mühimme Defteri* 7, s. 759, belge 2079.

111 Kefe beyine hüküm: *Mühimme Defteri* 7, s. 945, belge 2599.

112 Kefe beyine hüküm: A. Refik, s. 8.

113 Küstendil beyi hanla Kırım muhafazasında, Çorum beyi de 50 sipahi ile kendi sancağında kalacaktı: Küstendil ve Çorum beylerine hükümler: A. Refik, s. 10.

114 Kefe beyine hüküm, 4 Recep 976: *Mühimme Defteri* 7, s. 972, belge 2691. –A. Refik bu belgenin başında önemli bir satırı atlamış, buraya aynen alıyoruz: کندولری و سنجق بکلری وکوستندیل سنجغی سپاهیلری آلای بکلریله و آمسیه جانیك بکلری کندولر و زعما و ارباب تمارلویله و چوروم بکی...

115 Aynî Âli'nin *Kavanin-i Âl-i Osman...* adlı eserine göre (17. yüzyıl başları) Küstendil, Çorum, Amasya, Canik, Silistre, Niğbolu, Kefe timar ve zeâmet sahipleri 160 zaim ve 3.335 timarlı tutuyor; bunların ayrıca Cebelû'ları için ortalama iki misli ilave edilince bu miktar on, on bir bin olur. Rumeli'den gönderilen bu kuvvetlere A. de Wyss de değinir: "Ad hacc Duodecim Zanziakys Europeis iniunetum est ut cum suis militibus ad Tanaim se comferant terrestri itinere..." (12 Mart 569 tarihli adı geçen rapor).

116 *Mühimme Defteri* 7, s. 830-876, belge 2275; bkz. Ekler, belge IX.

117 Kefe beyine hüküm, A. Refik, s. 8.

118 Peçevî, 469; Hayrullah Efendi'de 6.000 amele (XII, s. 35).

119 Solovyev, c.VI, s. 220; Fransız elçisi G. de Grandchamps'ın raporu (14 Mart 1569): "et pour ce faire qu'ils faisaient lever une incroyable nombre de pyonniers et contp raignoient la Vallacquye et la Boldavye de leur en envoyer ung grand nombre aux despens du Pays." Keza Avusturya elçisi A. de Wyss'in adı geçen raporu "... quibus se coniungent Transalpani atque Moldani cum aliquot Equitum et peditum turmis."

120 Padişah, bütün bu Çerkes beylerine kendi tabileri imiş gibi hitap etmektedir. bkz. Ekler, belge X.

121 Han hazretlerine nâme-i hümâyûn, *Mühimme Defteri* 7, s. 1007, belge 2757.

122 Solovyev, c. VI, s. 219.

123 Solovyev, c. VI, s. 219.

124 *Es-Seb'ü's-Seyyâr*, s. 101.

125 Âli, *Kavanin-i Âl-i Osman*; Peçevî, s. 468.

126 Avusturya elçisi diyor ki "İstanbul'da karada ve denizde yalnız büyük bir harp hazırlığı görülüyor" (12 Mart 1569 tarihli adı geçen rapor).

127 Sefere katılan Osmanlı ordusunun mevcudu hakkında rivayetler muhteliftir. Osmanlı vakanüvisleri açık bir rakam vermezler; "pek çok yeniçeri, zaim, sipahi, cerehor" gönderildiğini kaydederler. Karaçelebizâde (s. 447) yeniçeriler için "birkaç bin" der. Avusturya elçisi A. de Wyss, bu sefere katılanların miktarını, rivayete göre 200.000 diye yazar (aynı adı geçen rapor)! Fransız elçisi, İstanbul'dan otuz galer ile 3.000'den fazla yeniçeri ve 100 kadar gemiyle mühimmat ve levazım gönderildiğini kaydeder (IX. Charles'a 14 Mart 1569 tarihli raporu bkz. 119 no'lu dipnot). Hammer'e göre (*Devlet-i Osmaniye Tarihi*, VI, s. 213), Astrahan'a 10.000 yeniçeri, 20.000 süvari gitmiş ve Azak'a 15 kadırga gönderilmişti. Ayrıca 30.000 Tatar bunlara katılmış. Karamzin (IX, s. 138) 15.000 sipahi 2.000 yeniçeri diyor. Hayrullah Efendi (*Hayrullah Tarihi*, XII, s. 35) ve A. Refik 20.000 sipahi, 3.000 yeniçeri adetlerini veriyorlar. Solovyev (s. 220) Karamzin'i tekrar ediyor. Biz, yukarıda, giden sipahi miktarını resmi belgelere göre on, on bir bin olarak tahmin etmiştik. Yeniçeriler için elimizde bir belge yoktur. Bununla beraber 3.000 rakamı en akla yatkın olanıdır. Herhalde Osmanlı ordusu ancak bir beylerbeyi komutasında hareket edecek büyüklükte çok kalabalık olmayan bir orduydu. Galiba Karamzin'in, herhalde Kırım'daki Rus ajanlarının ifadelerine dayanarak verdiği rakam, gerçeğe en yakın görünüyor.

128 Yukarıda kalgayın gönderileceği emredildiği halde han, sefere bizzat katılmış olacaktır. Gerek Osmanlı vakanüvisleri gerekse o zaman Osmanlı gemilerinde esir bulunan Maltsev'in gözlemleri (Solovyev, c. VI, s. 220, 221) hanın bizzat sefere geldiğini doğrulamaktadır. Açık bir kanıt, Kırım Başbeyi Şîrin Âli Bey'e gönderilen 11 Eylül 1587 tarihli belgedir. Bunda "Devlet Giray Han'ın İslam askerini doğru yoldan götürmediği sarp yerlerden götürdüğü" kaydediliyor (Belgenin sûreti: A. Refik, s. 13). Han ordusunun mevcuduna gelince, gerek Rus gerek Osmanlı kaynakları 50.000 gösterirler. Kırım ordusu için çoğu kez yuvarlak hesap verilen 50.100 bin rakamlarını hiçbir zaman olduğu gibi kabul etmemelidir.

129 Maltsev'in yazdıkları: Solovyev, s. 220. *Perevolok* hakkında yukarıda not 106. –Burada Don'a dökülen Karpovka Çayı Volga'ya 15 kilometre kadar yaklaşmaktadır. Osmanlılar kazılacak mesafeyi altı mil ölçtüklerine göre galiba bu çayın kaynağını Volga ile birleştirmek istiyorlardı. Karaçelebizâde (*Ravzatü'l-Ebrâr*, s. 447), "Don Nehri'nin membaından Volga'ya iki mil kazmakla iki nehrin birleşeceğini" söylüyor. Acaba Karpovka Çayı'nı Don Nehri'nin kaynağı mı sayıyor? Osmanlı vakanüvisleri kanal açılan bölgede "Ejderhan" adıyla "camiler, hamamlar ve medreselerinin izleri meydanda olan ve içinde hiçbir insan bulunmayan eski bir İslam şehri" tasvir etmektedirler. Don'la Volga'nın yaklaştığı yerde İtil (Volga) Irmağı üzerindeki harap şehir *Yeni Saray* mıdır? Altınordu'nun başkenti Yeni Saray şehrinin Volgagrad civarında bugünkü ufak Kolobovka (eski adıyla Tsarev) kasabası yerinde bulunduğu belirlenmiştir (bkz. Iakoubovskiĭ, *La Horde d'or*, s. 70). Fakat vakanüvislerin bahsettiği şehir, herhalde Eski Astrahan'dır. Moskof istilasından sonra terk edilen bu şehrin kanal açılan bölgede gösterilmesi şu esas hatadan çıkıyor: Aşağıda anlatacağımız gibi Kasım Paşa, kanalı tamamlamayı başaramayınca, Eylül ortalarında buradan Astrahan (Ejderhan) üzerine inerek Rus kuvvetlerinin koruduğu Yeni Astrahan önünde ordugâh kuracaktır. İşte Osmanlı vakanüvislerinde ayrı ayrı zamanlardaki bu iki hareket bir-

birine karıştırılmıştır. Onlar hepsi, ortak kaynağa bağlı olarak Kefe'den doğrudan doğruya Astrahan önüne gelindiğini ve kanal açılmasına başlandığını söylüyorlar.

130 Peçevî, II, s. 469; Âli, *aynı yer*; Müneccimbaşı, *aynı yer*; *Es-Seb'ü's-Seyyâr*'a göre (s. 100) "yarısı" kazılmıştı.

131 Fransız elçisinin M. de Foix'ya 30 Ağustos 1569 tarihli mektubu: Charrière, III, s. 63.

132 Fransız elçisinin 14 Mart 1569 tarihli raporu ve A. de Wyss'in raporu.

133 A. de Wyss'in 12 Mart 1569 tarihli raporu.

134 Fransız elçisinin 14 Mart 1569 tarihli raporu.

135 Spuler, *Europäische Diplomaten*, s. 416.

136 Fransız elçisinin 14 Mart 1569 tarihli raporu.

137 Solovyev, c. VI, s. 222.

138 Fransız elçisinin 30 Ağustos 1569 tarihli raporu, doğu sınırındaki hazırlıklar hakkında keza Venedik elçisi Barbaro'nun raporu: Hammer, *Devlet-i Osmaniye Tarihi*, VI, s. 212, not 2.

139 Fransız elçisinin raporunda "Jacha Turquima" belki "Şah-ı Terakime"nin bozulmuş şeklidir.

140 Fransız elçisinin 14 Mart 1569 tarihli raporu.

141 Solovyev, c. VI, s. 220.

142 Âli, *Kavanin-i Âl-i Osman...*; Peçevî'nin (I, s. 470). Osmanlılarla gelip birleştiğini söylediği 30.000 Nogay herhalde bunlar olacaktır.

143 Âli, *Kavanin-i Âl-i Osman...*

144 Âli, Astrahan hakkında şu bilgiyi veriyor: Ruslar, İslam elinden şehri zapt edince Kırım hanının yağma etmesi korkusuyla içinde oturmadılar. Volga'nın ortasında Tatarların oturduğu bir adaya kuvvetli bir kale yaparak burayı bir şehir haline getirdiler ve kalenin içine tüfenkli muhafız kuvvetleri yerleştirdiler. Jenkinson haritasında (1562) "Eski Astrahan"a ve "Yeni Astrahan"a işaret olunmuştur. İngiliz kraliçesi Elisabeth tarafından gönderilen ve Korkunç İvan tarafından görevlendirilen Jenkinson, Astrahan–Hazar Denizi yoluyla Asya'ya yeni bir ticaret yolu arıyordu: F. Grenard, *Grandeur et décadence de l'Asie, l'avènement de l'Europe*, Paris, 1947, s. 187.

145 Peçevî, s. 470; Âli, *Kavanin-i Âl-i Osman...*

146 Maltsev'in bir esirden aldığı bilgiye göre, çar, Volga yoluyla 30.000 kişinin başında Petr Serebryannyi'yi yola çıkarmış ve karadan Dmitriyeviç Belskiy komutasında da 100.000 kişilik başka bir ordu sevk etmiştir. Keza İran şahı, Moskova'ya elçi göndererek Türklerin Astrahan'dan İran'a yol aradıklarını bildirmiş ve çardan yardım istemişti. Buna karşı çar, şaha elçisi Aleksey Hoznikov'la birlikte 100 top göndermiştir (Solovyev, c. VI, s. 221).

147 Solovyev, c. VI, s. 221.

148 Âli, *Kavanin-i Âl-i Osman...*; Müneccimbaşı, III, s. 522.

149 Solovyev, c. VI, s. 221.

150 *Ravzatü'l-Ebrâr*, s. 447; çetin yollardan yapılan bu geri çekiliş hakkında 995 tarihli bir hükümde resmî bir işaret var: bkz. A. Refik, s. 13.

151 Charrière, III, s. 89.

152 Hammer, *Devlet-i Osmaniye Tarihi*, VI, s. 211.

153 Bu tarihlere ait Dîvân mühimme defterleri 6. ve 7. defterler tamamıyla bu isyana ait emirlerle doludur. Dîvân'ın belli başlı uğraşı Arabistan isyanı olmuş görünüyor.

154 Peçevî, I, s. 470; Âli, *Kavanin-i Âl-i Osman...*

155 Charrière, III, s. 89.

156 Şîrin Âli Bey'e hüküm: ازدر هانك فتح اولنمسى مشار اليه خانك خلاف مرضيسى اولمغله, A. Refik, s. 13.

157 Hammer (*Devlet-i Osmaniye Tarihi*, VI, s. 213) Karamzin'den naklederek, Knez Serebryannyi kumandasında 15.000 Rus'un, amele üzerine taarruz ederek bunları

dağıttığını, sonra Astrahan muhafızlarının kuvvetli bir yürüyüşle Türkleri büyük zayiatla püskürttüklerini, yardıma gelen Tatar ordusunun da tamamıyla perişan veya esir edildiğini söyler ki, ne Osmanlı ordusunda bulunan Rus esiri Maltsev ne de Türk kaynakları bunları doğrulayacak herhangi bir kayıt içerir. Ancak yukarıda söylediğimiz gibi, Serebryannyi idaresinde bir Rus ordusunun ilerlediği söylentisi gelmiştir. Bu Rus kuvvetinin Perevolok'da kalmış olan bir kısım amele üzerine hücum etmiş olması ihtimalden uzak değildir. Herhalde Astrahan'daki Ruslarla bazı çarpışmalar olmakla beraber, önemli bir savaş olmamıştır. Solovyev, bunu tamamıyla doğruluyor. Hammer, Osmanlıların geri çekilirken çöllerde ve bataklıklarda Tatar kılavuzları yüzünden yollarını şaşırdıklarını, Kırımlıların ihanet ettiğini ve İstanbul'a ancak 7.000 kişinin dönebildiğini tekrarlar. Tatar hanının ihanetle Osmanlı ordusunu kötü yollardan getirdiği ve ordunun yarı yarıya zayiata uğradığı belgelerde de doğrulanmaktadır. Bkz. Şîrin Âli Bey'de adı geçen hüküm ve Karaçelebizâde, *Ravzatü'l-Ebrâr*, s. 447.

158 Kırım Hanlığı'nı aslında bir kabile aristokrasisi yönetmektedir. Kırım hanları, bütün önemli işlerde *dört karaçu* denilen dört önemli kabilenin beyleriyle toplanıp müzakere ettikten sonra bir karar alabilirlerdi. Hatta, bizzat hanların tayininde bu beylerin önemli roller oynadığı çok defa görülmüştür. Müneccimbaşı (III, s. 522), Devlet Giray'ın meseleyi beylerle müzakere ettiğini ve onların oyuna göre hareket ettiğini işaret eder.

159 Âli, *Kavanin-i Âl-i Osman...*; Müneccimbaşı, III, s. 522.

160 Solovyev, s. 221-222.

161 Bin ruble para, kürk vesaire hana ve akrabalarına çar tarafından her yıl gönderilen ve *tıyış* denilen bu vergi–hediyelerin defterleri için bkz. Feyizhan ve Zernov, *Yarlıglar ve Hatlar*, s. 132-147.

162 II. Selim'in çara yazdığı mektuba göre (Feridun, II, s. 461) çar, bu elçinin dört beş yıldır Kırım'a dönmesine müsaade etmiyordu.

163 Solovyev, VI, s. 222.

164 Solovyev, VI, s. 222.

165 Volga Havzası'nda Türk–Tatar halkının Moskova hâkimiyeti altına düşmesi Moskova Çarlığı'nın kuruluşunda en önemli bir aşamadır. Böylece yalnız büyük Volga ticaret yolu ele geçmiyor, yalnız ateşli silahlardan yoksun –dolayısıyla da istilaya açık– bir Asya Moskova kuvvetleri önünde açılmakla kalmıyor; aynı zamanda batıda Litvanya–Lehistan'a karşı savaşlarda çok büyük yararı dokunan birçok savaşçı gruplar çarlık ordularına katılıyordu.

166 Bkz. Ekler, belge XII.

167 Feridun'un *Münşeat*'ında (II, s. 465) bu mektubun Türkçesi ve cevabı vardır. Padişahın cevabı için bkz. Ekler, belge XI. Gerek Hammer gerekse Solovyev'in, bu önemli mektubu gördükleri anlaşılıyor.

168 Solovyev, VI, s. 222.

169 Hammer, *Devlet-i Osmaniye Tarihi*, VI, s. 215.

170 Bkz. Ekler, belge XI.

171 Halbuki Devlet Giray hâlâ buraları istiyordu.

172 Aynı tarihe doğru Erdel beyi meşhur Stefan (Iştvan) Batori'ye yazdığı mektubun başında, Deşt-i Kıpçak'ı, yani Karadeniz kuzeyinden Hazar Denizi'ne doğru uzanan stepleri kendi ülkeleri arasında sayıyor: bkz. Feridun, *Münşeat*, II, s. 461.

173 İvan, 1561'de onun kızı Mari ile evlenmiş ve bu evlilik Çerkesler arasında Moskova nüfuzunu hayli kuvvetlendirmişti.

174 Bkz. Solovyev, VI, s. 223 vd.

175 Feridun, *Münşeat*, II, s. 480. Han, Moskova'ya karşı Leh kralı ile birlikte hareket etmeyi çok istiyordu. Lehlilere yazdığı mektupta diyor ki: "Atlanıp varup Moskov'nun vilâyetlerini yakup ve tahtı bolgan Moskov'u dahi yakup ve nice kere askerimiz tok ve doyum bolgandur ol kral yerinden terbenmedi" (Feyizhan ve Zernov, *Yarlıglar ve Hatlar*, belge 2, s. 6).

176 Solovyev, VI, s. 223.

177 Pierling, *Papes et Tsars*, s. 83.

178 Pierling, *Papes et Tsars*, s. 93.

179 Pierling, *Papes et Tsars*, s. 104.

180 Karamzin, IX, s. 255.

181 Leh beylerine gönderilen hüküm: Feridun, *Münşeat*, II, s. 461; Kırım hanına nâme: Feridun, II, s. 557-559; A. Refik, "Sokollu Mehmed Paşa ve Lehistan İntihabatı", *TOEM*, VI/35 (1331), s. 663-686.

182 Padişah, bir mektubunda diyordu ki: "Manyatlara Batori'yi kral seçmelerini ben emrettim." Yeni Leh kralının Osmanlılarla münasebetinin mahiyeti hakkında bkz. Hammer, *Devlet-i Osmaniye Tarihi*, VII, 37. vd.; Feridun, *Münşeat*, II, s. 417, 449, 468.

183 W. Sobieski, *Histoire de Pologne*, s. 167 vd.

184 Buna ait dört belge Saffet tarafından yayınlanmıştır: "Hazar Denizi'nde Osmanlı Sancağı", *TOEM*, 14 (1328/1912), s. 857-861.

185 Aynı yolu 1579'dan beri Kafkasya'ya, Osmanlı ordusuna yardıma gelen Kırım kuvvetleri birkaç defa kullanmışlardı. Kefe'den Derbend'e 80 gün süren bu yol üzerinde başlıca konaklar: Kefe–Kerç Kalesi, Taman Kalesi, Kuban Nehri, Beştepe, Terek Nehri, Sevinç (سونج) Suyu, Koyun Suyu, Şamhal, İncesu, Derbend, bkz. Âli, *Künh ü'l-Ahbar*, III. Murad devri, onuncu hadise; Hammer, ona dayanıyor, bkz. *Devlet-i Osmaniye Tarihi*, III, s. 84 vd.

186 Âli, *Künhü'l-Ahbar*; Hammer, farklı bilgi veriyor.

187 Hammer, *Devlet-i Osmaniye Tarihi*, VII, s. 132.

188 Spuler, *Europäische Diplomaten*, dip. 429.

189 Bkz. Hâdi Atlasî, *Sibir Tarihi*, Kazan, 1911. Moskova'nın Doğu'da üstünlüğünü sağlayan başlıca araçlarından biri ticaret ise, öteki de ateşli silahlardır. Çar, Almanlar tarafından idare olunan mükemmel bir topçu kuvveti kurmayı başarmıştı. Steplerdeki çetin Türk–Tatar atlı okçuları, Kazakların tüfenk ateşi karşısında dayanamıyorlardı.

190 Z.V. Togan, *Bugünkü Türkistan*, s. 105-106.

191 Vilâyet-i Büyük Nogay mirzâlarından Urus Bey'e ve Piyale Paşa'ya gönderilen hükümler: *Mühimme Defteri 62*, s. 105-106, *krş*. Selânikî, *Târîh-i Selânikî*, s. 227, 229.

192 Karamzin, X, s. 78 vd.

193 Bkz. Selânikî, s. 229. Selânikî'ye göre, bunu, Abdullah Han'ın elçisi haber vermişti.

194 Piyale Paşa'ya hüküm: *Mühimme Defteri 62*, s. 106.

195 Urus Bey'e gönderilen adı geçen hüküm: bkz. Ekler, belge XIII.

196 Son mücadelelerde onun nüfuzu büsbütün artmış görünmektedir.

197 Şîrin Âli Bey'e hüküm: A. Refik, s. 13, 14.

198 Şîrin Âli Bey'e mezkûr hüküm.

199 Selânikî, s. 242.

200 Bkz. Ekler, belge VII.

201 Abdullah Han ile Osmanlılar arasında yapılan mektuplaşmalar hakkında bkz. Feridun, *Münşeat*, II, s. 134-153.

202 Çar, Volga üzerinde hâkimiyetini kuvvetlendirmek için vaktiyle Osmanlıların kanal kazdığı bölgede 1589'da Tsarytzin, yani bugünkü Volgagrad Kalesi'ni yaptırdı ve Kazakları yerleştirdi.

203 Moskova'nın Ortodoks Rumen memleketleri üzerinde etki ve nüfuzu daha bu devirde oldukça büyüktü. 1543'te Bogdan beyi Petru Rareş, Moskova'ya, büyük kneze bir elçi heyeti göndererek Osmanlılara karşı himayesini rica etmişti: *Polnaye Sobranye Russkih Letopisey İzdanoye...*, Tom XX, 2, Lvovskoje Letopist çast vtoraja, St. Peterburg, 1914, s. 462. (Bu notu, Prof. A. Decei'nin lütufkâr işaretine borçluyum.) On yedinci yüzyıl ortalarında Rumlar da çarı, imparatorları ve hâmileri sayıyorlar ve kendilerini Osmanlı hâkimiyetinden onun kurtaracağına inanıyorlardı: bkz. P. Rycaut, *Histoire de l'état présent de l'Empire Ottoman*, Amsterdam, 1671, s. 304.

204 Bununla birlikte Ruslar, hiçbir zaman Terek Nehri üzerinden çekilmedikleri için Osmanlı Devleti, yirmi yıl sonra da Terek Kalesi'ni yıkmak için girişimde bulunmayı düşünüyordu. İran'la 1619'da imzalanan barış antlaşmasına şu madde eklenmişti: Osmanlılar Hazar Denizi üzerinde Rusların inşa ettikleri Terek Kalesi'ni yıkmaya giriştiğinde İran askerî müdahalede bulunmayacaktı. Bkz. M. Nuri Paşa, *Netayicü'l-Vukuat*, İstanbul, 1294 [1877/1878], II, s. 42 –Terek Kalesi hakkında ayrıca Kefeli İbrahim önemli bilgi veriyor: *Tevârîh-i Tatar Han*, s. 24-25.

205 Nâimâ, II, s. 118.

206 Nâimâ, II, s. 189.

207 Nâimâ, II, s. 341.

208 Nâimâ, III, s. 322; IV, 15; Rambaud, *Histoire de la Russie*, s. 306-307.

209 Rycaut, *Histoire de l'état présent*, s. 304.

210 Büyük Petro'nun birinci Azak muhasarası.

II. İSLÂM-GİRAY (1584-1588) (Sayfa 189-191)

1 Selânikî, *Tarih*, s. 182 vd.

2 Bkz. H. İnalcık, "Osmanlı–Rus Rekabetinin Menşei ve Don–Volga Kanalı Teşebbüsü", *Belleten* 46 (1948) s. 394 ya da bu kitapta "Osmanlı-Rus Rekabetinin Kökeni ve Don-Volga Kanalı Girişimi (1569)" bölümü, s. 135 vd.

3 *Es-Seb'ü's-Seyyâr*, s. 106 vd.

II. GAZİ GİRAY (BORA) (1588-1596) (Sayfa 193-197)

1 Nâimâ, II, s. 176.

2 Peçevî, II, s. 174.

3 Bkz. *Es-Seb'ü's-Seyyâr*, s. 110.

4 Feridun, *Münşeat*, II, s. 118 vd.

5 Nâimâ, I, s. 204.

6 Hammer, *Devlet-i Osmaniye Tarihi*, VIII, s. 57.

7 Hammer, *Devlet-i Osmaniye Tarihi*, VIII, s. 7.

8 Nâimâ'da birkaç bin kişi, I, s. 235.

9 Hammer, *Devlet-i Osmaniye Tarihi*, VIII, s. 60.

10 Feridun, *Münşeat*, II, s. 119 vd.

11 Bkz. Âli, *Kavanin-i Âl-i Osman*...

12 Bkz. *Es-Seb'ü's-Seyyâr*, s. 110.

KARADENİZ'DE KAZAKLAR VE RUSYA: İSTANBUL BOĞAZI TEHLİKEDE
(Sayfa 199-206)

1 Bu konunun uzmanı olan Chicago'dan öğrencim Prof. Victor Ostapchuk'un şu yazısına bkz. "The Human Landscape of the Ottoman Black Sea in the Face of the Cossack Naval Raids", *Oriente Moderno, The Ottomans and the Sea*, ed. K. Fleet, XX (LXXXI), 1, 2001, s. 23-96; aynı dergide: P. Brummet, "The Ottomans as a World Power: what we don't know about Ottoman Sea-power", 1-21; K. Fleet, "Early Turkish Naval Activities", s. 129-139; keza önemli bir eser: Y. Öztürk, *Özü'den Tuna'ya Kazaklar*, İstanbul, 2004.

2 Ostapchuk, "The Human Landscape of the Ottoman Black Sea", *Oriente Moderno*, s. 30.

3 Bkz. "İslâm Giray", *EI²*; Hmelnitsky (1648-1657) Zaporog (Zaporozh) Kazakları hetmanı.

4 Sinop'ta Kazak tahribatı: Osmanlı kaynağı Kâtib Çelebi, *Fezleke*, I, İstanbul, 1286 H., bkz. Ostapchuk, "The Human Landscape of the Ottoman Black Sea", *Oriente Moderno*, s. 45-46.

5 Ostapchuk, "The Human Landscape of the Ottoman Black Sea", s. 50-51.

6 Kazaklar "altı saatten fazla orada kalıp Boğaz kıyılarında birçok konağı yakıp tahrip ettiler", Fransız elçisi de Césy'nin 21 Temmuz 1624 tarihli raporu (Ostapchuk, "The Human Landscape of the Ottoman Black Sea", s. 64. *krş.* Evliyâ Çelebi, I, s. 453-461).

3 Elçi Thomas Roe: "never was seen a greater feare and confusion" (Ostapchuk, "The Human Landscape of the Ottoman Black Sea", s. 64).

8 Ostapchuk, "The Human Landscape of the Ottoman Black Sea", s. 66, 72.

9 Ostapchuk, "The Human Landscape of the Ottoman Black Sea", s. 77.

10 Roe ve de Césy'nin raporları: Ostapchuk, "The Human Landscape of the Ottoman Black Sea", s. 77.

11 Sultana sunulan "Telhîs"ler (Ostapchuk, "The Human Landscape of the Ottoman Black Sea", s. 80-85).

12 Kapudan-i Derya Halil Paşa'ya ait *Gazânâme*'den Ostapchuk, "The Human Landscah pe of the Ottoman Black Sea", s. 86.

13 A.İ. Bağış, *Britain and the Struggle for the Integrity of the Ottoman Empire*, Ainslie'nin raporu, İstanbul, 1984, s. 139-141.

14 Bağış, Ainslie'nin raporu; s. 12-18.

15 M.S. Anderson, "The Great Powers and the Annexation of the Crimen, 1/83-1784", *Slavonic and East European Review*, LXIX (1954), s. 18.

16 Bağış, Ainslie'nin raporu, s. 98-100, Lord Belgrave'in Parlamento'da 12 Nisan 1791 tarihindeki nutkundan (Bağış, s. 98): "The Conquest of the Ottoman provences, of Constantinople itself. The consequences might then be truly alarming to every maritime power. As soon as the Russians should have passed the Dardanelles, they would certainfy be joined by the fathiess reeks...", İngiltere donanmasıyla yardıma hazır görünüyor.

17 Bağış, Ainslie'nin raporu, s. 102.

III. İSLAM GİRAY (1644-1654)
(Sayfa 207-211)

1 Bkz. Nâimâ, IV, s. 84.
2 Bkz. Nâimâ, IV, s. 114.
3 Ak Çomak; *Es-Seb'ü's-Seyyâr*, s. 162.
4 Feyizhan-Zernov, *Kırım Tarihi Mâlzemeleri*, no 99.
5 Bkz. Nâimâ, IV, s. 225.
6 Novoselskiy, s. 380 vd.
7 Muahede metni için bkz. Feyizhan-Zernov, *Yarlıglar ve Hatlar*, no 104.
8 Novoselskiy, s. 392.
9 *Yarlıglar*, no 139-145.
10 *Yarlıglar*, no 152.
11 *Yarlıglar*, no 160.
12 *Yarlıglar*, no 94-98.
13 Nâimâ, IV, s. 285.
14 *Umdetü't-Tevârîh*, s. 124.
15 *Yarlıglar*, no 133.
16 Nâimâ, V, s. 278.
17 *Yarlıglar*, no 101.
18 *Umdetü't-Tevârîh*, s. 124.

VİYANA BOZGUNU YILLARINDA (1683-1689) OSMANLI İMPARATORLUĞU VE KIRIM HANLIĞI
BÜYÜK BOZGUNA GENEL BAKIŞ
(Sayfa 215-217)

1 Bunu, 18. yüzyıl ortalarında Fetih Giray Han'ın kâtibi Kefeli İbrahim tam bir açıklıkla ifade etmektedir: "Zira Moskofluların Tatar Devleti'ni izmihlâl ile 'umûmen Cuci Han Devleti'ne nâil [ve] Bahr-ı Siyah'a takarrup hâsıl etmekten ziyade murad ve merâmları yoktur" (*Tevârîh-i Tatar Han*, s. 32). Ayrıca bkz. H. İnalcık, "Power RELATIONSHIPSs between Russia, the Crimea and the Ottoman Empire as Reflected in Titulature", *The Middle East and the Balkans under the Ottoman Empire*, Bloomington, 1993, s. 369-411.
2 Smirnov, *Krymskoe khanstvo*, s. 613, 663; Silâhdâr, II, s. 441.
3 Lehistan'a tâbi Dinyeper Kazakları, 1604'te Sinop'a, 1621'de Ahyolu'ya, 1624'te İstanbul Boğazı'nda Yeniköy'e saldırdılar. Rusya'ya tâbi Don Kazakları 1637'de Azak Kalesi'ni alarak 1643'e kadar ellerinde tuttular. Osmanlı Devleti Kazak sorunu üzerinde H. İnalcık, "Power", s. 404, not 56; oradaki bibliyografyaya ek olarak, G. Veinstein ve M. Berindei, 17. yüzyılda Kazak sorunu üzerinde özellikle V. Ostapchuk, "The Ottoman Black Sea Frontier and the Relations of the Porte with the with the Polish-Lithuanian Commonwealth and Muscovy; 1622-1628", *doktora tezi*, Harvard Üniversitesi, Boston, 1989.

4 Osmanlı padişahı Ukrayna'yı Moskova'dan Kırım Hanlığı yoluyla istiyor ve burasını Kırım hanının eline bırakıyordu: "Ulug Pâdişah Hünkâr hazretleri taki min Ulug Han hazretlerimizge nâme yazup eğer Moskov tarafından bolay olay söz bolur bolsa siz Kırım hanı karındaşımızga şımar kıldık ol kelken kişilemi yeberir bolsanuz bolay yazup yebergeysiz ki eğer Moskov kralı Barabaş'tan ve Kiyev'den kol tartıp [el çekip] biz ulug pâdişah hünkâr hazretlerimizge birür bolsa sen Kırım hanı ulug han-ı âzam karındaşımızın öz hatırınuz üçün ol tarafga çirümüz bolmastır siz moynunuzga algaysız diyip bildirgen irdiler..." (Zernov ve Hüseyin Feyizhan, *Yarlıglar ve Hatlar*, no 241, s. 630, Murad Giray bin Mübarek Giray Han'ın yarlığı).

5 H. İnalcık, "Power", s. 392-393. Mesela Çihrin Seferi'nden sonra Rusların "Kırım hanı Murad Giray Han'a mu'temet elçileri gelüp musâlâha ahvalin söyleşüp müzakere olunduğu üzere temessük verüp *mucibince* taraf-ı saltanat-ı 'aliyyeden dahi ma'mûl-i bih temessük verilmesin han-ı muşârünileyh i'lâm eyledüğü..." (Silâhdâr, II, s. 737). –"Ol zamana gelince Moskov çasarından ta'yin olunan sefirler Kırım hanlarına iltica, onlar dahi Devlet-i Aliyye'ye i'lâmı iktiza eden mevâddı tarir ve inhâ ederler idi" (Mehmet Rıza, s. 189; ayrıca bkz. Zernov ve Hüseyin Feyizhan, s. 660: Kara Mustafa tarafından verilen temessük ve 294 no'lu yarlıg).

1683 VİYANA SEFERİ
(Sayfa 219-234)

1 Burası Budin merkez olmak üzere 20 sancaktan oluşan Budin eyaletini oluşturdu.

2 Cantemir (*Histoire de l'Empire Ottoman*, III, s. 251) onun Viyana'yı alarak "Batı'da bir Müslüman İmparatorluğu" kurmak istediğini söyler. Bu iddianın doğruluğu ne olursa olsun, çağdaşları tarafından onun bu girişiminin nasıl yorumlandığını göstermek bakımından dikkate değer. Silâhdâr'da bu iddiayı destekleyen bir kayıt için bkz. II, s. 19.

3 Bu sırada Türklerin tabii müttefiki olması gereken XIV. Louis bile, Lüksemburg'un ablukasını kaldırarak imparatorun yardımına 60.000 adam göndermeyi teklif etti (E. Lavisse ve A. Rambaud, *Histoire générale du IVe siècle à nos jours*, Paris, 1924, VI, s. 124). Avrupa'da savaş teknolojisindeki gelişmeler için bkz. Geoffrey Parker, *The Military Revolution and the Rise of the West 1500-1800*, 2. baskı, Cambridge ve New York, 1996.

4 Orta Avrupa kuramcıları bu jeopolitik bölgenin güney sınırını daha ziyade "Tuna Nehri'nin güney sınırı" olarak tespit etmektedirler (bkz. M. Lhéritier, "Régions historiques", *Revue de Synthèse Historique*, XLV/5 (1928), s. 47).

5 "Üzerimize Rapa cenginde bulaşan yağlı kara henüz silinmeyip kaldı" (Silâhdâr, I, s. 757).

6 "1086'da (1675) (Tököli) bir ta'rîb ile Asitâne-i Saâdet'e adamlar gönderdi. Vezîriazam Fazıl Ahmed Paşa mukaddemâ Nemça seferin (1663 Seferi) kapadınca ne zahmetler çekmişti. Katiyyen niyazların isgâ etmedi" (Silâhdâr, I, s. 743). Hatta I.A. Fessler'e göre (*Geschichte von Ungarn*, Leipzig, 1877, c. IV, s. 32) Köprülü, komploculuğun adını vermeden bu hareketler hakkında Avusturya elçisine bilgi bile vermiş.

7 Daha Mayıs 1677'de âsî reislerinden üç kişi İstanbul'a geldi ve kendilerine yevmiye tayin olundu (Hammer, *Devlet-i Osmaniye Tarihi*, XII, s. 5).

8 Hammer, *Devlet-i Osmaniye Tarihi*, XII, s. 39.

9 Hammer, *Devlet-i Osmaniye Tarihi*, XII, s. 61.

10 Sonradan barışı elde edebilmek için çok çabalayan Avusturya elçisi A. de Caprara, savaşa karşı müftîden bir fetvâ almaya da muvaffak olmuştur. Bu konuda Silâhdâr diyor ki: "(Elçi) âmân diyene kılıç olur mu, üzerine sefer câiz midir deyü ol yüzyılda Şeyhülislâm Âli Efendi'den âhar yediyle fetvâ alup meşrû olmadığını fetvâ ile da'vâ-i ser' eyleyüp [Kara Mustafa] ona da 'amel eylemedi" (Silâhdâr, I, s. 758).

11 Cantemir, *Histoire de l'Empire Ottoman*, III, s. 227-229.

12 Cantemir, *Histoire de l'Empire Ottoman*, III, s. 230.

13 Râşid, I, s. 357. Silâhdâr'da Hasan Paşa'nın seraskerliğinden ve bu harekâttan hiç söz yoktur. Hammer de bu 1681 harekâtına hiç değinmez. Böylece ona göre, Tököli ile Osmanlı kuvvetlerinin işbirliği bir yıl sonra, Budin beylerbeyinin harekâtıyla başlamıştır.

14 Silâhdâr, I, 743; Râşid, I, s. 386.

15 A. Lefaivre, *Les Magyars pendant la domination Ottomane en Hongrie*, II, Paris, 1902, s. 102.

16 Tököli'nin mühründe şunlar kazılıydı: "Mu'în-i Âl-i Osmânım itâ'at üzreyim emre/ Kral-ı Orta Macarım ki nâmım Tököli Emre (*Netayicü'l-Vukuat*, II, s. 81).

17 Cevat Üstün, *1683 Viyana Seferi*, Ankara, 1941, s. 21.

18 Lefaivre, II, 95. Tököli etrafındaki âsîler Diyet'e gönderdikleri mesajda, "Allah'ın himayesinden sonra padişahın inayeti, memleketin rahat ve kalkınması için bizim en kuvvetli dayanağımızdır" diyorlardı.

19 Cevat Üstün, 26; Lefaivre'in çevirisinden (II, s. 107) biraz farklıdır.

20 Râşid, I, s. 387; Silâhdâr, I, s. 757.

21 Silâhdâr, II, 18; Mehmed Giray diyor ki: "Her çend ki elçi mürâca'âtı ziyâde etdikce paşa-i mezkûr kabarup elbette sefer etmedikçe olmaz der idi" (varak, 3 a).

22 Râşid, I, s. 388.

23 Mehmed Giray, 3a.

24 Silâhdâr, I, s. 1.

25 Kara Mustafa, padişaha Viyana üzerine yürüyeceğini Raab Suyu'nu geçerken bildirdi (Silâhdâr, II, 38). Bir iddiaya göre denir ki, Viyana üzerine yürümesini sadrazama Tököli telkin etmişti (Lefaivre, II, s. 105). Hammer'e göre (*Devlet-i Osmaniye Tarihi*, XII, s. 83) Tököli'nin elçileri sadrazama onun tarafından yapılmış bir savaş planı sunmuşlardı. Halbuki Cantemir'e göre (*Histoire de l'Empire Ottoman*, III, s. 235-243) Tököli, Essek'te sadrazamı Viyana'nın kuşatılması fikrinden vazgeçirmek için çok dil döktü. Bu da doğaldı, çünkü Viyana düşerse onun Macar krallığı da suya düşebilirdi. Silâhdâr ise (II, s. 18) sadrazama Viyana'yı kuşatma fikrini, akıl hocası olan Reîsülküttâb Mustafa'nın aşıladığını söyler.

26 Silâhdâr, II, s. 12.

27 Mehmed Giray, 3 a. Bu çok abartılıdır. Hanlık kuvvetleri üzerinde bkz. H. İnalcık, "The Khan and Tribal Aristocracy: The Crimean Khanate under Sahib Giray Khan", *Harvard Ukrainian Studies*, 3/4 (1979), s. 445-466.

28 Cantemir'e göre (*Histoire de l'Empire Ottoman*, III, s. 246) şimdiye kadar bu kadar görkemli bir kabul resmi yapılmamıştı. Hana beraber iki oğlu Cihan Giray ile Alp Giray, nureddîn Sultan, Hüsam Giray, Fetih Giray, veziri, yedi müşeviri ve kırk mirzâ bulunuyordu (Silâhdâr, II, s. 28). Hana yapılan merasimle Kuruş kralına yapılanı karşılaştırınız (Silâhdâr, II, s. 21, 26).

29 "Bu mecliste Tatar Han hazretleri cümleye tasaddur edüp sağında sadrâzam..." (Silâhdâr, II, s. 28). Kırım hanı "resm-i kadîm üzere bâlâ-i şadr-ı otağa iclâs..." (Râşid, I, s. 395).

30 Silâhdâr, II, s. 29.

31 Silâhdâr, II, s. 29.

32 Silâhdâr, II, s. 30.

33 Lefaivre, *Les Magyars*, II, s. 111.

34 Uyvar'ın düşman tarafından kuşatılmasını Essek'te haber alan Kara Mustafa, derhal Budin valisini bir orduyla kalenin imdadına gönderdi. Bu kuvvet "varmazdan mukaddem düşman habir ve âgah olup" kaçtı (Silâhdâr, II, s. 23). Aynı zamanda Karl von Lothringen Avusturya askerî şûrasının Uyvar kuşatmasını onaylamadığını bildiren bir de mektup aldığından, kuşatmayı kaldırmıştı. Cevat Üstün, birinci sebebi söz konusu etmemiştir.

35 Kale muhafızı, sizin Viyana üzerine yürüdüğünüzü işittik, eğer onu alırsanız biz de dirençsiz teslim oluruz, yoksa bütün kuvvetimizle kendimizi savunacağız, demişti (Râşid, I, s. 399).

36 Bu sırada bizzat orduda bulunan Silâhdâr Mehmed Ağa (bu esnada seferli odası neferlerindendi) seferin bütün ayrıntılarını anlattığı halde, Yanık Kalesi önündeki bu harp meclisinden söz etmiyor. Halbuki Râşid (I, s. 400) bu toplantıyı açık bir şekilde anlatmıştır.

37 Râşid, I, s. 401-403.

38 İmparator gerçekten gaflet içerisindeydi; ordusunu hazırlamamıştı. Müttefikler gelinceye kadar Viyana düşerse bu, imparatorluk için öldürücü olurdu. Bu bakımdan düşmana hazırlık zamanı bırakmadan kesin sonuç arayan başkomutanın düşüncesinde haklı olduğu ileri sürülebilir (*krş.* Cevat Üstün, *1683 Viyana Seferi*, s. 41, 50).

39 Cevat Üstün, *kalgay* altında bir mevki adı olan *nureddîni* bir ad sanmıştır.

40 Burada Macar kuvvetlerinin Avusturyalılara ihaneti Tatar kuvvetlerine yolu açtı.

41 Orta Macar'da Osmanlılara teslim olan ve itaatlerini sunan Macar beyleri ve askerleri Tököli Emre'nin hizmetine verilmekteydi (Râşîd, I, s. 407). Tököli, Yukarı Macar'da harekâtta bulunuyordu. Kendisine yardımcı olarak gönderilen Egri beylerbeyisi Kör Hüseyin Paşa ile Orta Macar'ın merkezi Presburg'a (Poszony) kadar ilerlemişti (Silâhdâr, I, s. 70, vd.).

42 Silâhdâr, II, s. 82.

43 Kuşatmanın kalkmasından bir gün önce ana duvarın altında bir lağım açılmıştı (Silâhdâr, II, s. 83). Kuşatmanın ayrıntılı tarihi için bkz. C. Üstün, *1683 Viyana Seferi*, Ankara, 1941.

44 C. Üstün, *1683 Viyana Seferi*, s. 76.

45 Silâhdâr, II, s. 73. Hammer'de 1.000 Tatar süvarisi (*Devlet-i Osmaniye Tarihi*, XII, s. 108).

46 Silâhdâr'a göre (II, s. 73), ancak üç yüz kişi. Bunun, sonraki yenilgiyi haklı göstermek için gerçek sayısının az gösterilmesiyle ilgisi olsa gerektir.

47 Tököli yine çekingen davranarak kendini kurtarmıştı. Silâhdâr'a (II, s. 74) göre düşman ordusu 80.000 kişiydi. Bu sayı gerçekte 30.000'dir.

48 "Yanında mevcut asâkir-i İslâm ve leşker-i Tatar ve hanzâde Alp Giray Sultan ile bimuhâbâ taraf taraf na'ralar vurup düşman-ı dîn üzerine atıldılar" (Silâhdâr, II, s. 74).

49 İlerideki olaylar için önemli sonuçlar doğuran bu başarısızlığın başlıca sebebi, düşman kuvvetlerinin üstünlüğü hakkında Tököli'nin tavsiyelerini dinlemeyen Kör Hüseyin Paşa'nın körlüğü kadar, düşmanı küçümseyerek, "Gelecek imdâdı bilirüm üç, dört bin Lehli ile beş, on bin Nemçe tevatür edecek" diye, Hüseyin Paşa'ya esaslı bir yardım göndermeyen Kara Mustafa'nın ihmalkârlığı olmuştur (Silâhdâr, II, s. 73). Düşmanın durumu hakkında iyi haber alan Tököli savaştan kaçınılmasını ısrarla söylediği halde inatçı paşa dinlememişti (Silâhdâr, II, s. 74).

50 Toplanan meşveret meclisinde Budin Valisi İbrahim Paşa'yla beraber diğer paşalar da bu fikirde bulunmuşlar, fakat sadrazam kabul etmemişti (Cantemir, *Histoire de l'Empire Ottoman*, III, s. 261).

51 "Han-ı âlîşan hazretleri dahi mektup tahrîri ile elbette topları metrislerden geriye çekesiz, zirâ gelen düşman azîm, kavî, kesretle geliyor; buna tedârik muhkem olmaz ise, iş yamandır, mefhumun ifade eylemişler idi. Asker hod bilcümle cenkten usanmışlardır, gaflet üzere olmak lâyık değildir. Vezirîâzam Kara Mustafa Paşa bu haberi istima'larında, tehevvür birle gazaba gelüp gururu sebebiyle hayda ne bilür anlar, varsun beygirlerin gütsün, ben gelen kâfiri çadır oglanlarıma depeledirim [Cevat Üstün burasını yanlış olarak 'bildiririm' şeklinde okumuş] anların havfı var ise karışmasunlar, deyüp bir alay nâhemvâr cevaplar ile ve nâma'kûl sözler söylediler, lâf ü güzâf harmanın esti savurdu. Filvaki, han hazretlerinin nasihati istimâ'ında âmil olsa bunca zahmet ve nedâmet çekmez idi, ammâ çi faide sonra peşîmân oldu. Meseldir ki son peşîmânlık fayda etmez derler, *elkıssa* gelen adam nakîr kitmîr han hazretlerine nakleyledi bu elfaz-ı mühmele han hazretlerinin (vâsıl-ı) sem'-i şerifleri oldukta tab'-ı şeriflerine gâyet keder ve elem eyledi. Hoş imdi ey Türk sen cezan bulursun ve illâ bir alay ümmet-i Muhammed'e belâ-i âsûmanî olursun dediler ve mâbeyinlerinde 'adâvet-i külli hâsıl oldu. Bi-emrillâh-i tebârek ve ta'alâ bir askerin mâbeyninde tefrik ve husûmet olsa ol asker musîbet-zede olmak mukarrer ve mücerrebtir" (Mehmed Giray, 4 b); Silâhdâr'ın ifadesi (II, s. 82) bu sözleri tamamıyla doğrulamaktadır.

52 Bütün sefer boyunca yanında bulunan Silâhdâr'ın anlattıkları, onun, insanları idare sanatına yabancı; kıskanç, mağrur, hiddetli bir adam olduğunu anlatmaktadır: Başdefterdar Hasan Efendi'ye Yanya eyaletiyle paşalık teklif etmiş; Hasan Efendi "ibâ' ettiğinden gazaba gelüp" sakalından tuttu ve biraz yumrukladıktan sonra "ilbâs-ı hil'at fermân buyurdu" (Silâhdâr, II, s. 79).

53 Viyana kuzeyinde Alp Giray ve Kör Hüseyin kuvvetlerinin serdâr tarafından yardım eriştirilemediği için düşman tarafından nasıl ezildiği de herhalde unutulmamıştı. Kara Mustafa'nın daha önce bu köprübaşını tutması veya hiç olmazsa Kırım hanı yazdığı zaman topçu ve piyade askeriyle yardım etmesi gerekirdi. Düşmanın kuvvetli topçusu, Kırım süvarilerini çabucak perişan etmeye yeterdi. Düşmanın köprüden serbestçe geçip toplanmasına, durumu haber veren Kırım hanı değil, gaflet sebep olmuş görünüyor. Bu Hammer'de (*Devlet-i Osmaniye Tarihi*, XII, s. 122) fark edilebilmiştir. Son Osmanlı müverrihlerinin en değerlilerinden olan Mustafa Nuri Paşa (*Netayicü'l-Vukuat*, III, s. 83) Viyana bozgununun sebepleri üzerinde düşüncelerini söylerken, Kırım hanının ihaneti iddiasını red ile diyor ki: "Kırım hanının sadrâzama muğber olması cihetiyle umuma ait öyle bir hiyânete cesâret etmesi musteb'a görünür ve müfteriyât cümlesinden zannolunur."

54 Han serdârın otağına gelip düşmanın durumunu anlattığı zaman o "devlete lâyık ettiğün hidmet ise ancak olur, berhurdar ol, yüzün ak olsun şekilli tertibi ziyafetten sonra çukaya kaplu bir erkân samur kürk giydirüp ordusuna gitti" (Silâhdâr, II, s. 82). Cevat Üstün (*1683 Viyana Seferi*, s. 95) Osmanlı vakanüvislerine dayanarak, bozgunun sorumluluğunu Murad Giray'a yükletir.

55 Silâhdâr, II, s. 35-36. Bu halin Kırımlılar üzerinde kötü etki yarattığı kesindir. *Sonradan* Murad Giray, imamına, "Behey efendi sen bu Osmanlının bize ettüğü cevri bilmezsin, ancak bizi bir hâle koydular ki, yanlarında Eflak ve Bogdan keferesi kadar rağbetimiz kalmadı" demiştir (Silâhdâr, II, s. 35-36).

56 Mehmed Giray, s. 5 a.

57 Bunu Silâhdâr da (II, s. 91) açık bir şekilde söylüyor: Tatar askeri "ganâ'im ve üserâdan bir mertebe yüklü oldular ki, Osmanlı askerine (yardıma) değil babaların öldürmiş askere karşı varup mukâvemete kudretleri veçhen min-elvücûh yoğidi, hanları olan hemeç dahi kendülere tâbi' idi."

58 Cevat Üstün (*1683 Viyana Seferi*, s. 86), 30.000 yeniçeri ile topların yerli yerinde bırakıldığını söylemekle hiç şüphesiz yanılıyor. Öncelikle kendi de söylediği gibi (s. 105)

yeniçeri ordusu 15.000'den fazla değildi. İkinci olarak da "pişgâh-ı serdârî'de yeniçeri ağası ve kul kethudâsı hayli yeniçeri ve birkaç kıt'a şâhî darbuzen ile vardı" (Silâhdâr, II, s. 85).

59 "Taraf-ı yesârda vezîr Abaza Hüseyin Paşa dahi hayli cenk edüp kendüye Tatar hanı asla yâr olmadı ve ancak Hacı Giray Sultan ki sonradan Kırım'dan gelip ordu-yi hümâyûna mülhak olmuştu, bir miktar perhaşgüzar oldu" (Silâhdâr, II, s. 86). Silâhdâr ilave ederek (II, s. 89) diyor ki: "Bu makûle gayretsizlik bu ana değin bir Tatar handan sâdır olmamıştır." Bunu Mehmed Giray (6 a) doğrulamakta ve sebebini söylemektedir: "Anların (hanın) dahi bâlâda zikrolunan... mühmel cevaplardan derûnları mecrûh olmağın cenk gününde igmaz ile mukayyed olmadılar."

60 Mehmed Giray, 5 b.

61 "Cümle ordu ve hazîne ve top tüfenk bârgâh ve hayme ve hargâhların bırakup Budim sahralarına doğru kararı firara tebdîl eylediler kurttan ürken koyun misâli ürküp birbirin basarlardı" (Mehmed Giray, 5 b). Silâhdâr'a (II, 87) göre, yaralı, hasta arkada kalan 10.000 Osmanlı askerini düşman kılıçtan geçirdi.

62 Silâhdâr, II, s. 89.

63 Silâhdâr, II, s. 87. Mehmed Giray da "böyle inhizâm çok zamândan beri vukû' bulmamıştır" demektedir (6 a).

64 "Düşmanın ateşbâzlıkta mehâreti" (*Umdetü't-Tevârîh*, s. 131) sayıca üstün Osmanlı ordularını yıldırmakta gecikmeyecek ve birkaç yıl sonra bir Fransız mühendisiyle Fransız subayları gelerek Türk kalelerini yeni usullere göre yenileyeceklerdir (Lefaivre, *Les Magyars*, II, s. 218).

GERİ ÇEKİLİŞ VE I. SELİM GİRAY
(Sayfa 235-242)

1 H. Ortekin (*Kırım Hanlarının Şeceresi*) ve Halil Edhem (*Düvel-i İslâmiye*, s. 373) 1677 (H. 1088) olarak gösteriyor. *Es-Seb'ü's-Seyyâr*'da (s. 183) *Gülbün-i Hânân*'da (s. 72) 1088 Zilhiccesi, *Umdetü't-Tevârîh*'de (s. 128) yalnız 1089 hicrî yılı verilir. Silâhdâr'a göre (I, s. 669) hanlık hatt-ı şerîfinin bizzat padişah tarafından kendisine teslimi Zilhicce başlarında olmuştur. 1088 Zilhiccesi'nin birinci günü, 1678 milâdi yılının Ocak ayının 25. gününe rastlar. Şu hale göre, Ortekin ve Halil Edhem yanlıştır. Smirnov (*Krymskoe khanstvo*, 591) doğru olarak 1678 yılını verir. Murad Giray babası Mübarek Giray ölünce, Yanbolu'da amcaları Bahadır Giray ve Mehmed Giray'ın yanında yetişmiş ve Mehmed Giray'ın ikinci defa hanlığında (1654-1665) onun tarafından nureddîn mevkiine getirilmişti. 1665'te Mehmed Giray'ın hanlıktan azli üzerine o da tekrar Yanbolu havalisine dönmüştü (*Es-Seb'ü's-Seyyâr*, s. 185; *Gülbün-i Hânân*, s. 72).

2 Bu Saadet Giray 1691'de han olacaktır.

3 Görüşmeler için bkz. Zernov ve Hüseyin Feyizhan, *Yarlıglar ve Hatlar*, no 240-260, s. 628-670.

4 "Ahd ü şartımızda muhkem turup uzun uzak ömür ahırgaca hiç de taymay dostunuzga dürüst dost ve düşmanımızga düşman bolup turganımızga inam kılagaysız" (Zernov ve Hüseyin Feyizhan, *Yarlıglar ve Hatlar*, no 261, s. 671).

5 Zernov ve Hüseyin Feyizhan, *Yarlıglar ve Hatlar*, no 267, s. 696.

6 Mehmed Giray, 7 b.

7 O zaman Bahçesaray'da Rus elçisi olan Tarakanov 1682'de hükümetine, kendisini bir ahıra kapayıp dövdüklerini bildirir. Halbuki han elçilere gayet iyi davranıyordu. Bu hakaretlere, maiyyeti ve özellikle ileride şiddet ve hiddeti yüzünden hanlıktan atıldığını göreceğimiz nureddîn Saadet Giray sebep oluyordu (Smirnov, *Krymskoe khanstvo*, s. 599).

8 *Es-Seb'ü's-Seyyâr*, s. 189.

9 *Es-Seb'ü's-Seyyâr*, s. 186-187.

10 "Türe-i Cengizîyeyi bilkülliye ibtâl ve her hususu Şer'e tatbîk etmekle nizâm-ı Kırım'a halel verdi deyü" *Es-Seb'ü's-Seyyâr*, s. 188.

11 *Es-Seb'ü's-Seyyâr*, s. 188-189.

12 "Hân-ı müşârünileyhe ebnâ-i cinsinden ziyâde itibâr ederler idi" (*Es-Seb'ü's-Seyyâr*, s. 186). Kendisi, 1683'te azledildiği zaman evvela, bütün mirzâlar, senin azline razı değiliz, diye etrafına toplanmışlardı (Mehmed Giray, 6 b). Kırım aristokrasisi daima İstanbul hükümeti karşısında bağımsız kalmaya ve kendi istediğini hanlığa getirmeye çalışmıştır. Hanlık aristokrasisi üzerinde bkz. H. İnalcık, "The Khan and the Crimean Aristocracy."

13 *Umdetü't-Tevârîh*, s. 128.

14 Murad Giray zamanında Kırım'da refah vardı. "Diyar-ı Kırım anın asrında şöyle âbâdân olmuştu ki birer buçuk vukiye nân bir akçaya bir alakarın kürk beş beşliğe varınca satılmıştır" (Mehmed Giray, 7 b).

15 "Vezîriazam yani kendi cürmün ve kendi intikamın Murad Giray hazretlerinden ahzetmek maksadıyla Murad Giray Han'ı azletmek niyet eylediler" (Mehmed Giray, 6 a). Mehmed Giray 6 b. Hanlarının "bâhusûs azlolunmaya münâsib cürmü dahi ma'lûm değil idi." Mehmed Rıza (*Es-Seb'ü's-Seyyâr*) Kırım mirzâlarını, Murad Giray'ın kendisi topladı diyor. Murad Giray'ın kurultayın toplanmasında tesiri olduğu doğal olarak düşünülebilir.

16 Silâhdâr, II, s. 88.

17 Silâhdâr, II, s. 98.

18 "Sultanları bilcümle dolaşdılar, kimesne kabul etmedi, âhirülemr Hacı Giray Sultan devlet tama'iyle kabûl etdi" (Mehmed Giray, 6 a). Merasim hakkında bkz. Silâhdâr, II, 98-99. Yeni hana âdet üzere pâdişah tarafından altun düğmeli kırmızı kadife kaplı samur kapaniça kürk, iki mücevher top sorguç, bir kılınç bir ok, bir hançer, mükemmel dîvân rahtı ve âbanî ve zincir ile eyerlenmiş bir at ve beş bin altun verildi (Silâhdâr, II, 98-99). Hacı Giray'ın hanlığa tayinini bildiren hatt-ı şerîf ile bir kısım hediyeler kendisine Zilkade dokuzunda, Essek'te teslim olundu (bkz. Silâhdâr, II, s. 110).

19 Mehmed Giray, 7. Murad Giray, bundan üç gün sonra sadrazamın yanına kattığı bir ağa ile İslimye kasabasına tâbi Çerkeşli köyüne gönderildi. Kendisine yedi yük akça sâliyâne tayin olundu (Mehmed Giray, 7 b). Hayatının kalan kısmını sakin bir şekilde geçirdi. 1696'da 69 yaşında öldü (*Es-Seb'ü's-Seyyâr*, s. 186).

20 Babası Kırım Giray Sultan, dedesi 1608'den 1610'a kadar hanlık tahtında oturan Selâmet Giray idi. Murad Giray'la o, kardeş çocukları oluyorlardı. Murad Giray'ın babası Mübarek Giray, Kırım Giray'ın kardeşiydi (H. Ortekin, *Kırım Hanlarının Şeceresi*). Hacı Giray, babasının ölümünden sonra Selim Giray hizmetinde çeşitli seferlere katılarak bahadırlıkla ün kazanmıştı. Boyu kısa olduğundan "Özengisi uzun" lakabı takılmıştı.

21 Silâhdâr, II, s. 111.

22 Sobieski, kendisinden sonra oğlunun kolayca Lehistan tahtına geçmesini sağlamak için Eflak ve Bogdan'ı istila ederek oğlu Jak'ı buraya yerleştirmek sevdasındaydı (*Histoire de Pologne*, 238).

23 Mehmed Giray, 9 b. Hurmuzaki, *Supplemente* I, c. I, s. 271 ve *Supplemente* II, c. III, s. 152 (Bogdan Boyarlarının Leh kralına mektubu).
24 Onun dönmesine ancak 1683 Kasım ortalarında izin verilmişti.
25 Râşid, I, s. 435. O, Bogdanlılardan 10.000 kişilik bir ordu toplamıştı.
26 Râşid, I, s. 434.
27 Hammer, *Devlet-i Osmaniye Tarihi*, XII, 132, Kunicky'nin krala gönderdiği mektuptan naklen bu çarpışmada Bender beyi, Alay beyi, Akkerman ağası ve kaymakamının öldüklerini yazıyor.
28 Bunu Hıristiyan müellifler de itiraf zorunda kalmışlardır (bkz. Cantemir, *Histoire de l'Empire Ottoman*, III, 276; Hammer, *Devlet-i Osmaniye Tarihi*, XII, s. 131).
29 Bucak–Akkerman dolaylarındaki Tatarlar Kırım hanına tâbi idiler (bkz. *Es-Seb'ü's-Seyyâr*, s. 183; Hurmuzaki, c. V, kısım I, s. 447'deki ferman).
30 Râşid, I, s. 435.
31 Han Akkerman'a varınca "mu'accelen her tarafta dellâllar nidâ eylediler han hazretleri gelmiştir deyü halkı bir yere cem' eylediler, fi'l-hâl birkaç bin adam peydâ oldu..." (Mehmed Giray, 10 a).
32 Mehmed Giray, bunun tarihini yanlış olarak 1095 evahiri olarak gösteriyor. Hacı Giray sadrazamın yanından 1683 sonlarında ayrıldığına göre, Hammer'in (*Devlet-i Osmaniye Tarihi*, XII, s. 133) başka kaynaklara dayanarak verdiği tarih doğru olmalıdır.
33 Râşid (I, s. 436), Kunicky'nin daha savaştan önce yanına aldığı 300 adamla kaçtığını söyler.
34 Mehmed Giray, 11 a.
35 Alman prensleri bu ileri harekâta katılmadılar; ordu Lehlilerle Avusturyalılardan ibaret kaldı.
36 Tököli, Türk ordusunun yenilgisini görünce Sobieski ile ilişki kurarak onu imparatorla kendisi arasında aracı yapmak istedi ve Sobieski bu girişimi kabul etti. Fakat Viyana'nın kurtuluşundan beri durumu bambaşka gören imparator, bu Macar âsîsine hiçbir izin vermek niyetinde değildi. Tököli'nin bundan sonra da uzun zaman Osmanlılarla birlikte hareket ettiğini göreceğiz.
37 "Ordu halkı berr ü bahrden Belgrad'a doğru firara başladı ve nicesi Budin şehrine ve varoşuna ve bağlar içine gûşe be-gûşe buldukları yerlere bir mertebe doldular ki, kesret-i izdihamdan yollarda mürûra cây kalmadı" (Silâhdâr, II, s. 96).
38 Silâhdâr'ın kaydettiğine göre 30.000 kişi (II, 100).
39 Silâhdâr, II, 111.
40 Silâhdâr, II, s. 115.
41 Onların kararını bozan Hacı Giray'a karşı duyulan kızgınlık Mehmed Giray tarihinde (varak 6-7) açık bir şekilde görülmektedir.
42 *Umdetü't-Tevârîh*, s. 128.
43 Mehmed Giray, 10 a.
44 O, daha önce de Murad Giray'ın veziriydi ve birbiri arkasından gelen hanlar zamanında uzun süre bu görevde kalacaktır.
45 Hammer (*Devlet-i Osmaniye Tarihi*, XII, 130), yanlış olarak Azim Giray der.
46 Silâhdâr, II, s. 131. Diğer kaynaklar buna değinmez. Yalnız onların da sonraki olaylar hakkında anlattıkları bunu kuvvetlendirmektedir.
47 "Selim Giray'ın mütaallikâtı pek çoktu. Yalnız oğullarının adedi 75'e vardığı söyleniyor" (*Umdetü't-Tevârîh*, s. 129, dipnot).
48 "Münâfıklar söz götürüp türlü türlü şeytânât ile nice sözler peyda eyleyüp tohm-ı adâveti mezre'a-i muhabbete nisâr etdiler, han ile beyler mâbeyininde küllî adavet hâsıl kıldılar" (Mehmed Giray, 11a).

49 İleride görüleceği üzere nureddîn Azamet Giray bu esnada Orta Avrupa'da Osmanlı ordusu yanında bulunuyordu.

50 "Yekûn-ı kelâm biz bu Han'dan hoşnut ve râzı değülüz ve buna hizmet etmeyi istemeziz; bize gayrı Han irsal buyurulması bâbında rica olunur mefhûmunu i'lâm eylemişler" (Mehmed Giray, 12 a). Görülüyor ki, Mehmed Giray'ın mektubunun özetinde Selim Giray söz konusu değildir. Buna karşı Silâhdâr (II, s. 131), *Es-Seb'ü's-Seyyâr* (s. 191) ve *Es-Seb'ü's-Seyyâr*'ın bir özeti olan *Gülbün-i Hânân* (s. 74), âsîlerin bu mektupta Selim Giray'ı istediklerini yazıyorlar. Dileklerini Bâb-i Âlî'ye Özü muhafızı serdâr vezir Sarı Süleyman Paşa arz etti (Silâhdâr, II, s. 131).

51 Bkz. Hammer, *Devlet-i Osmaniye Tarihi*, XII, s. 140 ve devamı.

52 Mehmed Giray, 12 a.

53 Hammer (*Devlet-i Osmaniye Tarihi*, XII, s. 143), çoğu zaman olduğu gibi, burada da olayların sathında kalıyor ve Hacı Giray'ın azline sebep olan bütün olayları *Es-Seb'ü's-Seyyâr* ve *Gülbün-i Hânân* gibi hanın cimriliğine bağlıyor. Bununla beraber Selim Giray oğullarının bu han değişmesindeki önemli rollerini belirtmiştir (*aynı yer*).

54 Râşid (I, s. 442) diyor ki, bunlar Hacı Giray'ın azlini rica etmeleriyle "niyâzları makbûl ve teskin-i münakâşa-i kavm için hân-ı müşarünileyh hazretleri ma'zûl oldu." Selim Giray 1638-1642 tarihinde han olan Rezmî Bahadır Giray'ın oğludur. Babası öldüğü zaman henüz küçük olan Selim Giray, Ablan kabilesi beylerinden Mirzâş Ağa adında bir beyin yanında büyümüş, sonra amcası İslâm Giray Han'ın (1644-1654) korumasına sığınmıştı. Onun ölümü üzerine Çoban Giraylardan Âdil Giray Han zamanında Kırım'dan Yanbolu'ya göçmek zorunda kaldı. Âdil Giray'ın azli üzerine 1670'te Selim Giray birinci defa olarak hanlığa getirilmiş, 1677'de bilhassa Çihrin Seferi'ndeki başarısızlığı yüzünden azlolunarak Rodos Adası'na gönderilmişti (*Gülbün-i Hânân*, s. 63-64). Kendisini yakından tanıması lazım gelen müverrih Mehmed Giray'a göre (43 b.) orta boylu, ak sakallı, çelimsiz, yumuşak tabiatlı, tatlı dilli, güzel söz söyler, cömert bir adamdı.

55 "Buyurmadılar ki Şer'-i Muhammedi üzere İslâm pâdişahları azlolunmaz, teftiş olunsun, eğer hanın cürmü varsa şer'an icrâ-i hak olunması matlûbumdur demediler, hemân bir Türk'ün ve birkaç Tatar'ın gulüvviyle bilâ-tevakkuf arz u mahzarları mûcibince 'amel olundu" (Mehmed Giray, 12 a). Halbuki âsîlerin dilekleri sadrazamın gönlüne uygun geldiği gibi devlet de bu nazik anda Kırım beyleriyle bir uğraşıya girmekten sakınmış olmalıdır.

56 Rodos'ta 1689'da 41 yaşında olarak vebadan ölmüştür. Dokuz ay hanlık yapmıştı.

MUKADDES İTTİFAK, KUZEY CEPHESİ (1684-1689) (Sayfa 243-259)

1 Bu ateşkes antlaşmasına göre, Fransa 1 Ağustos 1681'den önce *chambers de réunion* kararlarıyla almış olduğu bütün yerleri ve Strasbourg'u elinde tutuyordu.

2 Papa, 1684'te imparatora 1.300.000, Lehistan kralına 500.000 florin verdi.

3 Silâhdâr'a (II, s. 156) göre, Budin muhasarası sırasında *Zriny* ve *Bathyany*, 30.000 askerle Osmanlılara karşı harekâta giriştiler.

4 Silâhdâr, II, s. 126.

5 Silâhdâr, II, s. 131.

6 Merasim hakkında Silâhdâr, II, s. 131-132; Râşid, I, s. 442, 443.

7 Silâhdâr, II, s. 134. Lefaivre (II, s. 147) Karl'ın Kırım hanı tarafından saldırıya uğradığını ve ancak büyük kayıplar vererek onu püskürttüğünü yazar. Halbuki han Selim Giray, bu sırada Kırım'daydı ve Macaristan'daki Tatar kuvvetleri nureddîn Azamet Giray kumandasında bulunuyordu. İmparator askerlerine hücum eden Tatarlar bunlar olacaktır.

8 Silâhdâr, II, s. 133. Bu olaylar çoğu zaman Râşid'den aktarılmıştır. Hammer (*Devlet-i Osmaniye Tarihi*, XII, s. 152-153) Hamza Bey savaşındaki başkomutanın adını yanlış olarak Süleyman Paşa diye yazar. Halbuki, Râşid'de yalnız başlıkta Süleyman Paşa adı vardır. Metin yukarıdan beri dikkatle incelenirse, başlığın yanlışlığı anlaşılıyor. Ayrıca bkz. Silâhdâr, II, s. 135: "Hezîmet-i serasker vezîr Bekrî Mustafa Paşa der sahrâ-i palanka-i Hamza Bey." Sonradan sadrazam olan Süleyman Paşa, bu sırada Lehlilere karşı Babadağ seraskeri olarak atanmıştı (Silâhdâr, II, s. 127).

9 Selim Giray Han, Lehliler üzerine giderken İstanbul'dan gelen hatt-ı hümâyûn üzerine Macaristan'da bulunan Azamet Giray'a 3.000 kişilik bir kuvvet gönderdi (Silâhdâr, II, s. 185). Çelebioğlu Mustafa ve Bayram Ağalar kumandasındaki Tatar ordusunun Belgrad'a ulaştığı haberi ilkin Arçin Palankası'nda serdâr Mustafa Paşa'ya geldi. Haber orduda sonsuz bir sevinç uyandırdı, paşa sevincinden ağladı ve derhal Budin muhafızı İbrahim Paşa'ya müjde gönderdi. Aynı zamanda düşmana, gelen kuvvetin büyük olduğu duygusu verilerek korkuya düşürüldü (Silâhdâr, II, s. 173-177).

10 Râşid, I, s. 458.

11 N. Iorga, *GOR* (*Geschichte des Osmanischen Reiches* [bis 1912]), IV, Gotha, 1908-1913, s. 203.

12 Leh kralının Bogdan'ı istila niyetleri hakkında belgeler, Hurmuzaki, c. 5, kısım I-II, *Supplemente* I-II.

13 Silâhdâr (II, s. 185), bu kuvvetler hakkında bir yerde 100.000, başka bir yerde (II, s. 204) 60.000 sayısını verir. Kaynaklarda, Kırım ordusu için çoğu zaman bu 100.000 sayısına rastlanır, bu bazen 200.000 olur. Kırım ordusuna ait sayıların daima abartılı olduğunu düşünmek gerektir. Mehmed Giray'ın şu sözü bunu tüm ortaya koymaktadır: "Âl-i Osmân tarafından sefer teklif olundukta beylerden ricâ ve niyâz ile birkaç kuşçu, yani ırgat ve hizmetkâr makûlesinden tayin ederler, üç bin adam var ise, Âli Osmân'dan havf edüp otuz bin adam ve güzîde asker irsâl olundu deyü arz ederler..." (varak, 70 a).

14 Zernov ve Hüseyin Feyizhan, *Yarlıglar ve Hatlar*, no 274, 275, 276, s. 717-727.

15 Zernov ve Hüseyin Feyizhan, *Yarlıglar ve Hatlar*, no 274, 275, 276, s. 719.

16 Silâhdâr, II, s. 186.

17 Smirnov, *Krymskoe Khanstvo*, I, s. 613.

18 Hammer'in (*Devlet-i Osmaniye Tarihi*, XII, s. 159) Leh cephesi hakkında Râşid'e ve Cantemir'e dayanarak verdiği kısa bilgi hayret edilecek yanlışlarla doludur. Hammer, Lehlileri serdârın Dobruca'da merkezi olan Babadağı'nda bozguna uğrattırıyor. Halbuki Lehliler, bu seferde Bogdan'a bile girememişlerdir, en fazla ilerledikleri yerle burası arasında 300 km uzaklık vardır. Hammer, bunu Cantemir'in, "Aynacı Süleyman Paşa Lehlilere karşı Babadağı'nda muvaffakiyet kazandı" şeklindeki ifadesinden çıkarmış olsa gerek. Fakat Cantemir'in verdiği sonraki bilgi (*Histoire de l'Empire Ottoman*, III, s. 296) bile böyle bir hataya düşmekten alıkoyacak niteliktedir.

19 Silâhdâr, II, s. 187.

20 Râşid'e göre (I, s. 460) "Han hazretlerine mut'âd-i kadîm üzere nîmtene kaplu samur kürk ve bir sâde hil'at ve murassa' kılıç ve mücevher sorguç ve on bin altun ve Şîrin beyleri ve mirzâlara altmış yedi sevb hil'at." Selim Giray'ın bu hanlığında ilk seferi ve ilk başarısı olan bu savaş hakkında Kırım tarihlerinde bilgi yoktur.

21 Hammer, *Devlet-i Osmaniye Tarihi*, XII, s. 173.

22 Silâhdâr (II, 205), esirlerin sorgulanmasına göre, Leh kralının niyetlerini şöyle özetliyor: "Eflak ve Bogdan'a girmek ve anda olan kefere-i fecereyi kendülerine tabaiyyet ettirüp Memâlik-i Mahrûsa-i İslâmiye'yi gâret ü hasâret etmek ve Kameniçe kal'asının zahiresin tutup açlık ve kabza-i tasarruflarına almak."

23 Serdâr Süleyman Paşa, Lehlilerle ilişkiye girerek onlara yardıma hazırlanan Bogdan beyi Demetrius Kantakuzen'i azlederek yerine Konstantin Kantemir'i getirmişti. Bunun da hıyanetini önlemek için, oğlu ve dört Boyar rehine olarak İstanbul'a gönderildi.

24 Silâhdâr'da (II, s. 204), Leh ordusunu meydana getiren kuvvetler şu şekilde gösterilmiştir: 30.000 Lehli, 20.000 Litvanyalı, 3.000 Bogdanlı (evvelce Petreçeyk'le beraber Lehistan'a kaçmış olan Bogdanlılar olmalı), 8.000 Özü Kazakı, 10.000 İsveçli, 10.000 Nemçe askeri.

25 V.V. Zernov ve Hüseyin Feyizhan, *Yarlıglar ve Hatlar*, no 264, 274, 275, 276, s. 731-733.

26 Cantemir'de (*Histoire de l'Empire Ottoman*, III, s. 313) 50.000.

27 Zernov ve Hüseyin Feyizhan, *Yarlıglar ve Hatlar*, no 279, s. 729; Bahadır Ağa'nın mektubu. Silâhdâr'a göre (II, 204), I. Şaban'da.

28 Bahadır Ağa Rus hükümetine yazdığı adı geçen mektupta savaşı şu şekilde anlatıyor: "Asâkir-i İslâm ile Leh taburu üzerine varulup taburuna ... beri semtinde Hotun'a [Hotin] karib ve Prut kenarında ve dağının dibinde rasgelünüp taburun durduğu yer ziyâde sarp ve güç olmakla on üç on dört gün cenk ü cidâl ve harb ü kitâl olunup elhamdülillâhi ta'âlâ on bin mikdarı kılıçtan geçip on bin kadar küffar dahi kayd-ı zencir-i esir giriftâr olunup ve tabur geldiği yoluna gitmeye kâdir olmayıp ferâgat edüp ve arabaların ateşe yakup zahmet ve meşakkat ile dönüp..."

29 Silâhdâr, II, s. 210 ve Zernov ve Hüseyin Feyizhan, *Yarlıglar ve Hatlar*, no 279, Bahadır Ağa'nın mektubu. Mektupta Nemirova Kalesi'nin adı yanlış okunmuştur. Aynı mektuba göre "yirmi, otuz bin Tatar ile Leh içine çapula" gönderilen kalgay sultan hanla altı gün sonra birleşti.

30 Hammer'in bu sefer hakkında yazdıkları da tamamıyla Cantemir'in verdiği bilginin özetinden ibaret kalmıştır. Cantemir'e (*Histoire de l'Empire Ottoman*, III, s. 315 ve devamı) göre Lehlilere karşı zafer 5.000 kişiyle Türk ordusuna katılan Bogdanlıların şiddetli karşı koymasıyla kazanılmıştır. Bunda abartma vardır. Türk kaynaklarında Bogdanlıların adı geçmez. Bununla beraber Bogdan beyi Cantemir'in gerçekten savaşa katıldığı ve Lehlilere karşı çarpıştığı kesindir. Bir yıl önceki savaşta Eflak ve Bogdan beylerinin köprü yapmak üzere geride bırakıldığını biliyoruz (Silâhdâr, II, s. 187).

31 Silâhdâr (II, 209), Kırım tarafından bu savaşta yapılan hizmeti şu şekilde anıyor: "Bu sene-i mübârekede gerek han hazretleri gerek büyük oğlu kalgay Devlet Giray Sultan hazretleri asker-i Tatar-ı sabba-reftâr ile bilcümle hâb u râhatı kendülere harâm edüp muktazâ-i din-i mübîn üzere dergâh-ı Rabbü'l-'İzzet'e mütevekkil olmalarıyla bir mertebe takayyüd ve ihtimâm ve gönül birliği ile sâ'y u ikdâm eyleyüp Leh melâ'iniyle ol denlü cenk ve savaş ve neberd ü perhâş eylediler ki, vasf olunmaz."

32 "Elçisiz hâzine yükünsüz at gibidir, bir şey iktizâ edüp gönderilmek lâzım gelür ise elçiden bir adam olup nâmeler ile gönderilür idi" (Zernov ve Hüseyin Feyizhan, *Yarlıglar ve Hatlar*, no 279). Han da mektubunda diyor ki: "Sizün ulug babalarımız ilân bizim ulug babalarımız dost bolganda iki tarafta yatır elçiler yiberilmek 'âdet ve kânun bolup... işlerge mugâyir kânunu bozmak siz ulug hanlar ve ulug beyler ve biz ulug han hazretlerinizge uşar iş tüğüldür" (*Yarlıglar ve Hatlar*, no 278, s. 728). Hanın veziri Bahadır Ağa da mektubunda, Moskova'nın Murad Giray zamanında elçiye yapılan bir saygısızlığı bahane ederek elçi göndermekten caydığını, halbuki Murad Giray'dan sonra eski düzene tamamıyla uyulduğunu söylüyordu (*Yarlıglar ve Hatlar*, no 283, s. 738; *Es-Seb'ü's-Seyyâr*, s. 189).

33 Zernov ve Hüseyin Feyizhan, *Yarlıglar ve Hatlar*, no 278, s. 727.

34 Zernov ve Hüseyin Feyizhan, *Yarlıglar ve Hatlar*, no 279, s. 731.

35 Bilindiği üzere, bu sırada iki küçük çar, İvan Aleksieviç ile Petro Aleksieviç Sofi'nin nâibliği altında hükümdardılar.

36 Elçiye büyük bir saygı gösterildi. Dîvân-ı Hümâyûn'a çağrılıp ziyafet verildi, sonra hil'at giydirilerek padişahın huzuruna çıkarıldı (Silâhdâr, II, s. 238).

37 Rus elçileri hanla buluşmalarında fırsat düştükçe, Çihrin'de 300.000 Türk'ü kılıçtan geçirdiklerini övünerek söylüyorlardı (Smirnov, *Krymskoe Khanstvo*, s. 603). Yukarıda da belirttiğimiz gibi, Moskova bir zamandan beri Kırım hanları karşısında da gittikçe daha atak olmaya başlıyordu (bkz. Zernov ve Hüseyin Feyizhan, *Yarlıglar ve Hatlar*, no 252, 253, 254, 261, 262, 280, 286).

38 Zernov ve Hüseyin Feyizhan, *Yarlıglar ve Hatlar*, no 279, s. 731.

39 Han, 1686 yılı başlarında (1097 Rebiü'l-evvel) gönderdiği bir mektubunda, hediyelerin kötülüğünden ve Kazakların saldırılarından söz ettikten sonra "bu nâmemizde yazılgan her türlük sözler dostluk ve barışlık sebatı için faidelü sözlerdir, amel kılgay irdiniz" sözleriyle bitirmekte ve dostluğunu bilhassa belirtmekteydi (*Yarlıglar ve Hatlar*, no 286, s. 739-735 ve aynı anlamda olarak kalgay Devlet Giray ve nureddîn Azamet Giray'ın yarlıgları no: 287, 288).

40 1667'de Lehistan–Rusya savaşına son veren ateşkes antlaşması, Smolensk'i Ukrayna'nın Dinyeper'in sağ sahiline rastlayan kısmını ve iki yılla sınırlı olmak koşuluyla Kiyef'i Ruslara vermekteydi.

41 Moskova'nın, o zamana kadar iç çekişmelerle çalkalandığını ve Sofi'nin nâiblikte otoritesini ancak bu sıralarda kurmayı başardığını da unutmayalım. Dış sorunlara dönmek ancak bundan sonra olasıydı ve Müslümanlara karşı bir sefer, prestijini artırmak gereğini duyan Sofi için güzel bir fırsattı.

42 Elçiler bir yıl sonra geri gönderildi (bkz. Zernov ve Hüseyin Feyizhan, *Selim Giray Yarlıgı*, no 291, s. 761). Ruslar bir süre sonra da ilişkilerin kesilmesine Azaklıların Rus sınır kalelerine saldırıları sebep olmuştur diyecekler; buna karşı han Kazakların taarruzlarını öne sürecektir (Zernov ve Hüseyin Feyizhan, *Selim Giray Yarlıgı*, no 291, s. 762).

43 Zernov ve Hüseyin Feyizhan, *Selim Giray Yarlıgı*, no 291, s. 759. Bkz. Aşağıda, *Ekler*, I.

44 Han, bunu Moskova'ya yazdığı mektupta belirterek diyor ki: "Lehliler dahi sizin dostluğunuzga arka verüp Akkerman'ı cavlamak kasdıyla çıkmıştır" (Zernov ve Hüseyin Feyizhan, *Selim Giray Yarlıgı*, no 290, s. 759).

45 Cantemir, *Histoire de l'Empire Ottoman*, III, s. 339.

46 Selim Giray'ın Moskova'ya gönderdiği yarlıga göre Azamet Giray, Akkerman'daki Tatar ve Nogay askeriyle harekete geçti (Zernov ve Hüseyin Feyizhan, *Selim Giray Yarlıgı*, no 291, s. 761).

47 Iorga (*GOR*, IV, s. 206), hanın Macaristan'a hareket ettiğini söylemekle tamamıyla yanılmıştır.

48 Kral, hemen hemen bütün piyadesini Tatar arazisinde (Bucak'ta) kaybetmişti (Iorga, *GOR*, IV, s. 206).

49 Osmanlı vakanüvislerinde bu sefere ait pek az bilgi vardır (bkz. Silâhdâr, II, s. 245). Biz burada daha ziyade Cantemir'e dayandık. Iorga (*GOR*, IV, s. 206), bu başarısızlıktan sonra Lehlilerin bir daha Kameniçe'ye karşı saldırıya geçmeyeceklerini söylerse de, biz bundan sonra da Lehlilerin bu kaleye karşı birkaç saldırısını göreceğiz.

50 "Düşmanımızın başına kelgen horluk ve yüz karalığı siz kardaşlarımızga cümlesi malûmdur... 'ahd bozgan için Allah-ı Ta'alâ lâyık görmedi Huda-yi Tebârek ve Ta'âla'dan gün ilgeride bolsa düşmanlarımız üstüne gâlib bolmak için köp ümidimiz

bardır ve sîzlerin de bolsa dostluk ve düşmanlığmızga hazırumız" (Zernov ve Hüseyin Feyizhan, no 291, s. 761, 2 Muharrem 1098-18 Kasım 1686).

51 Han aynı mektupta, dostlukta kalacaksanız açıkça bildirin ve vergimizi gönderin, eğer düşman kalacaksanız yanınızdaki elçimizi iade edin diyor ve Moskova'nın, Leh memleketine saldırmayınız ihtarına karşı "biz Lehlû kralın curtuna [yurduna] varmadık o bizim vilâyetimize üç kere geldi" cevabını veriyordu.

52 Silâhdâr, II, s. 292.

53 Bununla beraber gönderdiği bir mektupta Bogdanlılara gelip kendilerini kurtaracağını vaat etmektedir (Hurmuzaki, *Supplemente* II, c. III, s. 161).

54 Bu şüphesiz asıl kuvvetler yetişmeden evvel gönderilmiş bir öncü kuvveti idi.

55 Silâhdâr, II, s. 292.

56 Kazak hetmanı Samayloviç hanla anlaşarak steplerdeki otları yakmak suçuyla azledilerek sürüldü, yerine Mazeppa getirildi, İ.İ. Golikov, *Büyük Petro'nun Faaliyeti*, Moskova, 1837 (Rusça).

57 Silâhdâr, II, s. 354, hanın Nisan ayında İstanbul'a gelmiş olan mektubuna göre.

58 Silâhdâr, II, s. 380.

59 A. Rambaud, *Histoire générale*, VI, 683. Kırım hanı İstanbul'a gönderdiği mektupta, alınan esirlerin anlatmalarına göre düşmanın 5 knez idaresinde 250.000 Moskova askeri ve 50.000 Barabaş Kazağı'ndan meydana geldiğini ve 2.000 topları olduğunu söylemektedir (Silâhdâr, II, s. 441). *Es-Seb'ü's-Seyyâr*'da (s. 192) 1.000 top, 200.000 asker; *Umdetü't-Tevârîh*'te (s. 129) 300.000 kişi; *Râşid*'de (II, s. 106) 50.000; *Mehmed Giray Tarihi*'nde (15 b) 700.000 ve daha fazla gösterilmektedir. Hanın mektubuna göre, Tatarlar düşmanın ancak onda biri idi (yani 30.000 kişi, (Silâhdâr, II, s. 442). Smirnov (*Krymskoe khanstvo*, s. 621), *Es-Seb'ü's-Seyyâr*'ın anlatımını onaylamaktadır. *Es-Seb'ü's-Seyyâr*'a göre (s. 195) Rus ordusunda 10.000 Alatur Tatarı da vardı.

60 Silâhdâr, II, s. 432.

61 Han'ın İstanbul'a mektubu (Silâhdâr, II, s. 443).

62 Selim Giray'ın Rus esirlerini sorgulamasına göre (Silâhdâr, II, s. 441).

63 Azamet Giray "hamle-i ûlâda altı kat arabaların târan eyleyüp" (Mehmed Giray, 16 a). Diğer kaynaklar da en büyük atılganlığın Azamet Giray tarafından yapıldığını bildiriyorlar. Mehmed Rıza (*Es-Seb'ü's-Seyyâr*, s. 194) Kırım ordusunun Han, Kalgay, Nureddîn arasında üçe ayrılarak üç koldan saldırdığını ve Azamet Giray'ın düşman ordusu içine daldıktan sonra attan inerek dövüştüğünü ve bunun diğer askere örnek olduğunu söylüyor (ayrıca bkz. *Umdetü't-Tevârîh*, s. 129).

64 Sonradan ele geçirilen bir Rus esiri, geri saflarda olduğu için harp yapıldığından haberi bile olmadığını söyledi (Mehmed Giray, 19 b).

65 Kırım Hanlığı'nda, kapıkulu dahi denilen sekbanlar, Osmanlıların etkisiyle meydana getirilmiş tüfek taşıyan, maaşlı bir muhafız alayıydılar. Mehmed Giray'a göre (49 a) bunlar "vazifesin tamâm verip bahşişların mukannen üzere ederler ise, aslâ bir fi'il-i şeni'de bulunmaz bir tâifedir." 1685'te bir sekbanın yıllık ulûfesi 40 kuruştu (2,5 esedî guruş bir altın olduğuna göre 16 altın). Aynı tarihe doğru sayılan, her biri ellişer kişilik 40 bayrak olmak üzere 2.000 kişiye varmaktaydı. Bunların 80.000 guruş tutan ulûfeleri her yıl İstanbul'dan hana gönderilirdi (Mehmed Giray, 49 a). Mehmed Giray 1694'te sekban ulûfesi olarak 60.000 altın gönderildiğini yazarsa da, bunun guruş olması daha doğrudur.

66 *Es-Seb'ü's-Seyyâr*, s. 194. Hanın mektubunda bu müzakerelerden bahis yoktur.

67 Biz savaşı esas olarak Selim Giray'ın İstanbul'a gönderdiği rapora göre anlattık. Han, bu mektupla sekiz de Rus esiri göndermişti (*Es-Seb'ü's-Seyyâr*, s. 195). Hammer (*Devlet-i Osmaniye Tarihi*, XII, s. 300), bu sefer hakkında yalnız şu eksik bilgiyi verir: "Galitsın Perekop önünde bazı muvaffakiyetler kazandıktan sonra Osmanlılar tarafından

tamamıyla bozguna uğratılır." Smirnov'un dediğine göre (*Krymskoe khanstvo*, 621 ve devamı) Türk kaynakları, Rus kaynaklarının verdiği bilgiye tamamıyla uymaktadır. Rus vekâyinâmecisi *Leho*, Rus ordusunun, Tatar akınlarından kurtulmak için altın ve gümüş vermeye söz verdiğini söyler.

68 Rus kaynakları kadar bütün Türk kaynakları da bunu doğrulamaktadırlar (bkz. Silâhdâr, II, s. 440-445; Mehmed Giray, 20 a; *Es-Seb'ü's-Seyyâr*, 195; *Umdetü't-Tevârîh*, s. 129). Tatarlar, steplerdeki kuru otları da yakmışlardı. Rus sarayında Galitsın'ın Tatarlardan para alarak hıyanet ettiği hakkında dedikodular bu geri çekilmeyi açıklamaktan uzaktır.

69 Abdülgaffar (*Umdetü't-Tevârîh*, s. 129) diyor ki; "her kese me'yûsluk gelüp nisâ ve sıbyân yed-i küffârda esîr olacakları nümâyân gibi iken..."

70 1736'da General Münich kumandasındaki Rus ordusu Or-Kapı'yı geçerek Kırım'ı ve hanların başşehri Bahçesaray'ı merhametsizce yağmalayacak ve yıkımda bulunacaktır. 1737'de de Lasey kumandasında başka bir Rus ordusu, adanın doğusunda bu yıkımı tamamlayacaktır.

71 Platonov, *La Russie Moscovite*, s. 472.

72 Silâhdâr, II, s. 427.

73 Aynı tarihte, Viyana'da Zülfikâr Efendi, krallarından tam bir yetki gelmediği için Lehistan elçileriyle karşılıklı konuşmaktan kaçınıyordu. Fakat tam Lehistan'a barış koşullarını bildirdiği tarihte Lehistan kralı, Viyana'daki elçilerine tam yetkili diplomalarını gönderdi. Elçilerin Zülfikâr Efendi'nin önüne koydukları teklifler hana yaptıkları tekliflerle kıyaslanamayacak derecede aşırıydı. Leh kralının han yanındaki girişimi, herhalde ayrı bir barış yapmak isteğinden çok, Bucak'ta yığınak yapan hanın Lehistan'a saldırısını önlemek için olsa gerek. Şu durumda han güvensizliğinde de tamamıyla haklı görünmektedir.

74 Lehlilerin bu girişiminden haberdar edilen Bâb-i Âlî, barış için kuvvetli kefil bırakmalarını istedi (Silâhdâr, II, s. 427)

75 Silâhdâr, II, s. 432, Silâhdâr'ın verdiği bilgiye göre, Lehliler büyükelçilerini yola çıkardıkları halde Rusların hareketini işitince, bunun sonucunu beklemek üzere geriye çağırmışlardı.

76 Silâhdâr, II, s. 471. Hammer (*Devlet-i Osmaniye Tarihi*, XII, s. 300) Lehlilerin bu seferi hakkında, "Kameniçe'nin kuşatılmasıyla tavzif edilmiş olan Leh generali, Babadağ valisi Mustafa Ağa'nın kuvvetleri önünde çabucak çekilmek zorunda kaldı" der.

77 Hanın bir çeşit kapıkulu demek olan sekbanlar hariç, Kırım ordusu yalnız ok ve kılıçla savaşan hafif süvarilerden oluşuyordu. Selim Giray, Or-Kapı'yı Ruslara karşı sağlamlaştırırken kaleye bütün tüfenkli askeri soktuğu halde bunların sayısı ancak 1.000'e yaklaşmıştı (Hanın mektubu, Silâhdâr, II, s. 442). Kırımlıları, ateşli silahlarla donatmak Osmanlıların işine gelmezdi. Çünkü onlar, bu durumda Kırım'ın güneyindeki Osmanlı kaleleri için tehlikeli olabilirlerdi. Öbür taraftan bu hafif süvariler, Osmanlı ordusu için akıncı kuvvetleri yerine geçmekteydi. Bu yüzden gayet çabuk ve atılgan olan Kırım süvarileri ateşli silahlarla donatılmış ağır ordular karşısında ancak hareket kabiliyetlerinden faydalanarak baskın savaşı yapmaktaydılar. Bununla birlikte onların, son Rus istilasında olduğu gibi, düşman ordusu içine daldıktan sonra atlarından inerek yaya olarak savaştıkları da oluyordu; diğer taraftan Kırımlıların bu savaş usulleri, hanlığın birçok kurumları gibi Türk–Mogol geleneğinin devamından başka bir şey değildi ve onların bu sosyal geleneği birden bırakmaları da herhalde beklenemezdi. Burada, Kırım Hanlığı kurumlarıyla Türk–Mogol devlet teşkilatı arasında karşılaştırmalı bir etüdün önemli sonuçlar vereceğini ayrıca belirtmek isteriz. Bunun için elimizde oldukça bol malzeme de bulunmaktadır.

MACARİSTAN'DA BOZGUNLARIN DEVAMI
(Sayfa 261-276)

1 Parasızlık yüzünden, iç hazine, iç kiler ve has ahırda olan fazla gümüş ve altın kaplar paraya çevrilerek bin kese altın kesildi. Silâhdâr'ın (II, s. 232) dediğine göre bu para "beş akça yerine geçmedi." Nihayet devlet, ertesi yıl iç borçlanma, istikraz yapmak zorunda kalacaktır (*Râşid*, I, s. 496). Aynı yıl içinde asker sıkıntısından Arap kabilelerinden yardım istenmesi gerekliliği duyuldu (*Râşid*, I, s. 497).

2 İmparatorluk ordusu 64.000 mevcuda çıkmıştı. Muhtelif Alman prensleri 40.000 asker daha göndermek için söz vermişlerdi. Macaristan'a, Avrupa'nın her köşesinde gönüllüler gelmekteydi (*Lafaivre*, II, s. 150).

3 1684'te Budin korumasında üstün başarı gösteren Melek İbrahim Paşa.

4 Silâhdâr, II, s. 214-215.

5 Bu yenilgilerden sonra Tököli Varad'a giderek Osmanlılardan yardım istedi. Fakat yenilgilerden onu sorumlu tutan sadrazam burada kendisini tutuklattırarak İstanbul'a getirtti. Bu yanlış hareket imparatorun işine çok yaradı. Tököli'ye bağlı olan Macar şehirleri kapılarını birer birer imparator kuvvetlerine açarak teslim oldular. Bâb-i Âlî yanlışını anlayarak sonradan Tököli'yi tekrar serbest bırakacaksa da iş işten geçmiş olacaktır.

6 Râşid (I, s. 480) onun merkeze sormadan böyle bir barış girişiminde bulunduğu için öldürüldüğünü yazar ve bunun da devletin hayrı için girişilmiş bir iş olduğunu ve öldürülmesinin haksız olduğunu ekler. Bu işin görüşüldüğü mecliste hazır bulunan Silâhdâr ise (II, s. 215-217) sadrazam Kara İbrahim'in verildiğini söyler. Gerçekte, bu değerli komutanın öldürülmesi bu zamanda ordu için büyük bir kayıp olmuştur. Nitekim mecliste bulunanların bazıları idam hükmünün aleyhinde bulunmuşlardı. Diğer taraftan Silâhdâr'ın, bu haksızlığı sadrazama yükleyerek padişahı temize çıkarmaya çalışması da düşündürücüdür.

7 Silâhdâr, II, s. 201-204, 228. Hammer, bu önemli olayları hiç belirtmeden geçer.

8 Bilindiği üzere 1677'de Kara Mustafa, kendisiyle aynı yükseklikte oturmak isteyen Fransız elçisi M. de Nointel'i çavuşlara tutturup aşağı attırmıştı (Hammer, XII, s. 8).

9 Hammer, *Devlet-i Osmaniye Tarihi*, XII, 189-190; Silâhdâr, II, s. 231.

10 Mehmed Giray, 13 b.

11 Silâhdâr, II, s. 251.

12 Cantemir'e göre (*Histoire de l'Empire Ottoman*, III, s. 334) burası Segedin'den 10 saat mesafede Şinta denilen yerdir.

13 Râşid'de olaylar biraz başka türlü anlatılmıştır. Ona göre düşman, Essek'e gelmezden önce sadrazam Essek Sahrası'na varmıştı (*Râşid*, I, s. 503). Silâhdâr'a (II, s. 274) göre düşman Essek'i kuşatmış ve sadrazamın gelişi üzerine çekilmişti.

14 Bu hususta bkz. Silâhdâr, II, s. 275; Râşid, I, s. 504.

15 Silâhdâr, II, s. 275; Hıristiyan müellifler Mohaç'a yakın bir yerde olan bu savaşa Mohaç galibiyeti adını vermekten hoşlanırlar. *Netayicü'l-Vukuat* sahibi ise (III, s. 85) "Essek Bozgunu" diyor.

16 60.000 kişilik Osmanlı ordusu 8.000 ölü, 2.000 esir, 78 top bıraktı (*Lefaivre*, II, s. 174). Düşman, ordugâhta kalan yaralı ve hasta 3.000 Türk'ü sürükleye sürükleye götürüp boynunu vurdu (Silâhdâr, II, s. 276).

17 Silâhdâr, II, s. 277. Silâhdâr'a göre çok daha kısa olan Râşid, olayların gerçek sebeplerini ve gidişini yansıtmamaktadır. Tamamıyla ondan yararlanan Hammer de (*Devlet-i Osmaniye Tarihi*, XII, s. 228 ve devamı) doğal olarak çok eksiktir.

18 Mehmed Giray onun hakkında şunları yazıyor: "Ol vakit Anadolu vilâyetinden Yeğen nâm bir celâli hurûc ve zuhûr eyleyüp yanına nice evbâş sarıca ve sekban hezele gürûh-i mekrûhun cem' edüp memâlik-i Anadolu etrafın gâret ü hasâret üzere zulm ü ta'addî ve fesâd eylemekten hâli olmadığı ecilden bir veçhile def ü ref'i mümkün olmadı. Âhirülemr ayağına üç tuğ irsâl olunup sefer-i hümâyûna da'vet eylediler, mesfûr Yeyen [Yeğen] Paşa dahi kendü kıyâfetinde nekebât mühmelât hırsız sarıca ve sekbân şakilerin tecemmü' eyleyüp..." (Mehmed Giray, 14 a). Mehmed Giray ayaklanmayı özellikle bu eşkıya kılıklı sekbana bağlar. Aslında başıboş Anadolulu köylülerden leventlerden ücretle tüfenkli asker yazılması 1593-1606 Savaşı'nda bir askerî gerek olarak kendini göstermiş, sekban ve sarıca adı verilen bu 50-100 kişilik bölükler, maaşları kesilince eşkıya, Celâlî olmuşlardır, bkz. H. İnalcık, *Devlet-i 'Aliyye*, IV, "Askerî ve Malî Dönüşüm" bölümü.

19 Râşid, I, s. 497. Bu nokta, ayaklanmanın ortaya çıkmasında çok önemli rol oynamıştır. Ayaklanmanın dikkate değer bir tarafı da, devletin maaşlı düzenli askeriyle eşkıya şeklinde eyaletleri yakıp yıkan düzensiz sekban ve sarıcaların birleşmesidir.

20 Gelenlere "memleketi bu hale koyup şebanrûz gülâb sohbeti edüp dağda gezen adam nice pâdişah olabilür" diyorlardı (Silâhdâr, II, s. 285).

21 Yeni padişah zayıf, silik bir adamdı. Onun karakteri hakkında Mehmed Giray (18 a) diyor ki: "Pâdişah hod bir derviş-tab' kimesne idi, her ne derler ise beli der idi." Hayatını kafes arkasında geçiren o, bütün devlet işlerini devlet büyüklerine bırakacaktır. Saltanatının sonlarına doğru halk "dört sene oluyor âlem pâdişahsızdır" diyordu (Silâhdâr, II, s. 565).

22 "Seferlerin zuhûrundan ve ınkıtâ'-i matardan ekin ekilmeyüp ve ekilen dahi bitmeyüp doksan altı senesinden beru cümle memâlik-i İslâmda kaht-ı azîm vâki' olup..." (Silâhdâr, II, s. 243).

23 "Pâdişah hazretleri âdet-i me'lûfesi üzere şikâra gece gidüp gece gelmeye başladı ve devlet kaydında olmayup külliyet ile hidmet-i ibâdullâhı ferâmûş eyledi... halk kendüden nefret eyleyüp dedikodu çoğaldı. Memleketler elden gitti ve şikârdan nice bir ferâgat etmez, halktan utanmaz veya Allah'tan da mı korkmaz..." (Silâhdâr, II, s. 245).

24 Silâhdâr, II, s. 311.

25 Silâhdâr, II, s. 324.

26 "Zorbalar meşveret edüp şaştıklarından ne işleyeceklerin bilmeyüp, gâh pâdişahı indirelim küçük biraderi Sultan Ahmed'i iclâs edelim, gâh Sultan Mustafa'yı oturtalım dediler. Ol gazûpdur, cümlemizi kırar dediler ve ba'zıları Tatar hanını getürelim; Âl-i Osman tahtına oturtalım ve cümle şehzâdeleri ve sarây halkın kıralım deyü hezâr-güne sözler söyleyüp" (Silâhdâr, II, s. 340).

27 Silâhdâr, II, s. 357.

28 Leh elçileri, kraldan tam bir yetki gelmediğinden, Osmanlılar tarafından uzun zaman görüşmelere alınmadılar.

29 Avusturyalılar, Apafi ile anlaşarak 1686 Haziran'ından itibaren Transilvanya'yı ele geçirmeye giriştiler. Fakat halk işgal kuvvetlerini kötü karşıladı ve yardım istemek için İstanbul'a elçiler gönderdi. Sadrazam Süleyman Paşa tarafından serbest bırakılan Tököli, Transilvanya'ya gelerek Türk paşalarıyla beraber memleketin savunmasını örgütlemeye başladı. Apafi'ye, Bâb-i Âlî'den gelen kesin uyarılar ve yardım sözleri üzerine, o da İstanbul'a bağlılığını sunmakta devam etti. Avusturyalılar Budin'i aldıktan ve Sava'ya kadar ilerledikten sonra Apafi, Habsburg ordularının sıkıştırmasıyla memleketi tekrar onlara teslim etti (27 Ekim 1687, Blasendorf Antlaşması). Memlekete bir Avusturya valisi yerleşti. Bununla birlikte ahali karşı koymaktan geri kalmıyordu ve eskisi gibi Türklerin koruması altında yeniden özgürlüğüne kavuşma emelindeydi. Esasen Tımışvar, Varad, Yennö (Yanva) ve Gyula (Gûla) hâlâ Osmanlıların elindeydi.

30 Willem 1688 kışında İngiltere devrimiyle bu Protestan memleketin başına da geçecektir.

31 Osmanlı Devleti bütün bunları iyi biliyordu (Silâhdâr, II, s. 396-398).

32 Görüşmeler için bkz. Hammer, *Devlet-i Osmaniye Tarihi*, XII, 284-295 (Silâhdâr, II, s. 652-668).

33 Zülfikâr Efendi İstanbul'a Avusturyalıların, "Osmanlı askeri oklanmış şikârımızdır, ne sulha tâlip olduk ve ne murât edüp sizden âdam istedik. Kızıl yumurtadan sonra bizzat azimetimiz Kostantiniye'dir" dediklerini yazdı (Silâhdâr, II, s. 425). Silâhdâr (II, s. 652-668), Zülfikar Efendi'nin bu sefaretine ait on cüz tutan konuşma tutanağını *Tarih*'inde özetle vermiştir.

34 Bosna-Hersek'i beri taraftan, Dalmaçya yakasından Venedikliler sıkıştırmaktaydılar. Hıristiyan Bosnalılar, Sırplar gibi dağlara çıkmışlar, Müslüman ahaliye saldırmaktaydılar. Memleket tamamıyla yıkılmıştı. Merkeze vergi gönderilemiyordu (bkz. H. İnalcık, "Viyana bozgunundan sonraki harp yıllarında Bosna", *Tarih Vesikaları Mecmuası*,IX (1942).

35 Silâhdâr, II, s. 375. "Ahmet Paşa serhadde vardıkta Yeğen Osman Paşa bir mahalde 'ale'l-gafle gelüp bastı... ve Rumeli eyâletin dadısı Deli Veli Paşa'ya arz edüp Der-i devlet'den müsâ'ade buyruldu."

36 Petervaradin'de Süleyman Paşa'nın İstanbul'a kaçması üzerine sonraki korkunç olayları doğuran ayaklanmada asker ilkin onu (Yeğen Osman'ı) başbuğ yapmıştı. Halkın yardımıyla İstanbul'da askerin ve zorbaların zorbalıklarına son verildikten sonra bunlardan bir kısmı onun yanına sığınmışlardı (bkz. Silâhdâr, II, s. 350 vd.).

37 Rumeli'den geçen Zülfikâr'ın İstanbul'a gönderdiği raporda "cümle Rumeli reâyasının isyan edüp taraf-ı düşmana itaat ettikleri" yazılıyor (Silâhdâr, II, s. 369).

38 Bu dönemde alınan malî kararlar, imparatorluğun bütün iktisadî tarihi bakımından önemlidir. Bu tarihte bakır para bastırılarak para sisteminde yapılan önemli bir deneme ve sonuçları özellikle araştırılmalıdır; ayrıca, aslında kâğıt paraya çok benzeyen "mühürlü basma hâzine kâğıdı" da çıkarılmıştı (bu hususlarda bilhassa *Mehmed Giray Tarihi*, v. 8 ve 24; ayrıca Silâhdâr, II, s. 301, 406, 603).

39 Her tarafa gönderilen hatt-ı hümâyûnda "bütün Rumeli'ne düşman-ı dîn müstevli olmağın cümle ümmet-i Muhammed'e bu sefer-i hümâyûnda hâzır bulunmak üzerlerine farz-ı 'ayn olup" deniyordu (Silâhdâr, II, s. 378).

40 Silâhdâr, II, s. 406.

41 Silâhdâr, II, s. 406-407. Mektup İstanbul'a 28 Safer 1100'de (22 Aralık 1688) gelmiştir. Aynı mektupta, "Eğer padişahım, Selim senin Kırım memleketinde han olduğun gerekmez der ise makbûlümdür" diyordu.

42 Silâhdâr, II, s. 408.

43 Selim Giray, İstanbul'a gelmeden önce Türkistan'a Özbek hanına bir mektup (Silâhdâr, II, s. 418-419) gönderdi. Bu dikkate değer mektupta diyordu ki: "Dînde karındaşımız ve komşulukta hâldaş ve yoldaşımız olan Âl-i Osmân Pâdişahı Sultan Süleyman Han hazretlerine dört taraftan düşmanları zuhûr ve nice memleketine müstevli olup ve her birine cevap vermede âciz fürûmânde kalup ve re'âyâsı dahi isyân ve kâfir tarafına itâ'at [edip] milk-i mevrûseleri muhtel ve müşevveş ve her veçhile nizâm ü intizâmları bozulup hâlleri diğergûn olmuşlardır. Cümlemizden ulu, Mekke-i mükerreme hâdimi olan ol karındaşımızın def-i a'dâsı için her veçhile mâl u cân ve askerimizle bizzat imdâd ve i'ânet etmek vâcibü'l-'ayn olmuştur..." Bu mektupta hanın, yabancı devletler karşısında kendisini Osmanlı padişahı ile aynı derecede tutuşu ve hareketini sırf dinî vazifelerin emrettiği bir yardım şeklinde düşünmesi ayrıca dikkati çeken noktadır. Özbek hanı yardıma hazır olduğunu bildirdi. Bir süre sonra Kalmuk "kralı" da kulluğunu bildiren nâme ile bir elçi gönderdi ve Özbek hanı gibi, ne kadar asker istenirse

göndermeye hazır olduğunu bildirdi. Selim Giray, elçileri Edirne'ye beraberinde götürdü ve padişahın huzuruna çıkardı.

44 *Es-Seb'ü's-Seyyâr*, 197. Burada "bazı ukûl-i kasıra eshâbı hanın icâbetin istisvâb ettiler", "istivsâb edmediler" olacak, çünkü ifadenin gerisi ancak bu şekilde anlaşılabilir. Bunu Smirnov'da (*Krymskoe khanstvo*, s. 617, not 2) fark etmiştir.

45 Silâhdâr, II, s. 409.

46 Silâhdâr, II, s. 410.

47 Han nutkunda, "Yeğen dediğünüz vakitte havfınızdan akciğeriniz görünür" diyordu (Silâhdâr, II, s. 410).

48 Silâhdâr, II, s. 411.

49 Bir süre sonra da yıllardan beri Lehlilere karşı Kırım ordularının koruduğu Kamenice'ye hanın adamlarından yalı ağası Kahraman Ağa atandı.

50 Silâhdâr, II, s. 422.

51 Kapıkulları, yani yeniçeri, sipahi, cebeci, topçu, bu seferki İstanbul ayaklanmasında birbirlerinden ayrılmamışlardı.

52 Silâhdâr, II, s. 422.

53 Hammer (*Devlet-i Osmaniye Tarihi*, XII, 394-395), bunu Taman ve Sudak Tatarları diye okumuş ise de bu gruplar çeşitli kaynaklarda hep Nogaylar diye anılır: *Es-Seb'ü's-Seyyâr*, s. 240, 271; Râşid, II, s. 352.

54 Erdelliler, memleketlerinin tamamıyla Avusturyalıların işgali altına girdiğini, başkaldıramadıklarını söylüyorlar ve Kırım ordusunu kendilerini kurtarmaya çağırıyorlardı (Silâhdâr, II, s. 428). Bir süre sonra han, Rus saldırısını püskürtüp Sofya'ya doğru yollandığı sırada da, Erdelliler ona gönderdikleri mektupta "nâm u şânın âleme münteşir olmuş ve at ayağı altında nice memleket harâb etmiş bir azametlû hansın, hâlimize merhamet edüp Tököli kralı hâkimlüğe isteriz ve araya girüp devlet tarafından kral nasb edüp göndertesiz" diyorlardı (Silâhdâr, II, s. 504).

55 Bkz. Silâhdâr, II, s. 398.

56 Lefaivre, II, s. 198.

57 Doğu'da Türkler düşünce, Fransa daha fazla ayakta kalamayacaktır. Bazı Fransız müellifleri (bundan Rambaud'yu ayırmak lazımdır: *Histoire générale*, VI, 818) "Pek Hıristiyan kral"ın bu siyasî yanlışını, Hıristiyanlığın düşmanıyla işbirliği yapmadığı için kendisini kusurlu saymazlar. Şimdi iki taraf arasında doğal bir ittifak kurulmuştu. 1692'de İngilizlerin, bütün Avusturya kuvvetlerini Fransa üzerine çekmek için yapacakları barış arabuluculuğu karşısında Osmanlı hükümeti, müttefiki Fransa'dan ayrı barış yapamayacağı yanıtını verecek (Lefaivre, II, s. 221) ve XIV. Louis, Ryswick Barışı'na Osmanlı Devleti'ni de almak isteyecektir (Rambaud, *Histoire générale*, VI, s. 846).

58 "Düşman-ı dînden ahz-ı intikam için cem' olan bîhad asker, mühimmat, cebhane ile hareket olunduğu bir tarihte olmuş değil iken" (Silâhdâr, I, s. 481). Receb Paşa, Belgrad üzerine giderken topçu ve piyadeyi geride bırakmak akılsızlığında bulunmuştu.

59 Silâhdâr, II, s. 452.

60 Avusturyalılar, Balkanlar üzerinde en önemli geçitlerden biri olan Drogman Geçidi'ni elde etmeye çalıştılarsa da, burada başarısızlığa uğradılar (Silâhdâr, II, s. 479-480).

61 Silâhdâr (II, s. 481) bu bozgunun başlıca sebebini, padişahı Sofya'da alıkoymuş olmalarına atfediyor. Gerçekten, padişah ordunun başında bulunsaydı, belki asker daha sıkı bir disiplin altında hareket ederdi.

62 Hattı götüren mirâlemle birlikte bir murassa (kıymetli taşlarla süslenmiş) kılıç ve astarı seraserli (altın veya gümüş telle dokunmuş) kürk ve 70.000 altın gönderilmişti (Silâhdâr, II, s. 447).

63 Silâhdâr'a göre (II, s. 491) 30.000 kişi.

64 Bunun hakkında Râşid diyor ki: "Birkaç seneden beri zuhûr eden haydût eşkiyâsı üzerine başbuğ olan Karpoz nam la'îne kendü iltimâsıyla Nemçe çasarı tarafından Kumanova kralı olmak üzere kalpak gelmekle nice haydûd eşkiyâsı ve re'âyâ keferesi kendüya teba'iyyet edüp" (Râşid, II, s. 95).

65 Silâhdâr, II, s. 490.

66 "Sofya ve Filibe re'âyâsı isyân ve itâ'atten çıkup her kurâ ve kasabât ve medâyin bellü başlu kefere ve papasları Niş'e varup Nemçe'den kendülere hâkimler alup salîbli Nemçe bayrakları kaldırup..." (Silâhdâr, II, s. 490).

67 Mehmed Giray (23 b) diyor ki: "Her kes araba ve at tedârikin görüp firâr etmek sadedinde oldular, hattâ Sarhoş Mustafa Paşa asrında sulh murâd olub kal'a-i Niş'ten söz kesilmek üzere bilcümle nâs rızâ vermişler..." Silâhdâr'a göre (II, s. 491) halkın üçte biri göçmüştür.

İMPARATORLUĞUN DOĞRULMASI
(Sayfa 277-286)

1 Diğer erdemleri yanında, Tanzimat'tan bir buçuk yüzyıl önce reâya vergileri hususunda "Nizâm-ı Cedid" adı altında aldığı uzak görüşlü kararlar onun bu büyük devlet adamı sıfatını kuşku götürmez bir şekilde meydana koyar (bkz. Râşid, II, s. 198; Silâhdâr, II, s. 539-559; Mehmed Giray, s. 24).

2 Bu vergilerin başlıcaları: avâriz, nüzûl, sürsat, hizmet akçesi (Silâhdâr, II, s. 483). Ayrıntılar için bkz. H. İnalcık, *Devlet-i 'Aliyye*, IV, "Askerî ve Malî Dönüşüm (1600-1700)" bölümü, s. 23-66.

3 "Yevmî kırk, elli, altmış ve yüz akçeye varınca ulüfeler ile ta'yînâtlar yiyüp yeniçerilik nedir bilmez ve metrise aklı ermez bir alay saplama namüstahak ile ocaklar dolup beytülmal-i müslimîne zarar geldüğün" (Silâhdâr, II, s. 483).

4 Silâhdâr, II, s. 491.

5 Selim Giray yolda bir aralık hasta olarak döşeğe düştü, fakat buna rağmen yoluna devam etti (*Es-Seb'ü's-Seyyâr*, s. 196).

6 Silâhdâr, II, s. 492. Mehmed Giray (varak 21) bu noktada Silâhdâr'dan farklıdır: Ona göre Selim Giray, Moskova zaferinden sonra padişah tarafından Edirne'ye çağrılmış, han buraya gelmiş ve Üsküp üzerine, burada padişahtan aldığı emir üzerine hareket etmiştir. Mehmed Giray, hanın Moskova seferinden önce Edirne'ye gitmesini karıştırmış görünüyor. Nitekim o, Moskova seferinden önce hanın Edirne'ye çağrıldığını söylediği halde, burada bu gidişten bahsetmez (18 b). Olaylarda Mehmed Giray'a göre çok daha sıhhatli ve açık olan Silâhdâr da, hanın doğrudan doğruya Sofya'ya gittiğini söylemektedir. Aslında hanın bir an önce savaş meydanına erişmek istediğini görmüştük.

7 Lefaivre, II, s. 206.

8 Veterani, imparatorun yardımlarına koşacağını söyleyerek bütün Rumeli'de Hıristiyan halkı ayaklanmaya kışkırtan beyannâmeler dağıtıyordu (Lefaivre, II, s. 206; Silâhdâr, II, s. 490).

9 Osmanlı kaynaklarında geçen "haydut" anlatımı burada âsî Sırplardan başkasını belirtmemekte, Macarlar ayrıca bildirilmektedir.

10 Mehmed Giray (21 b), Üsküp'ten önce "bir kal'a-i mînâ"nın alındığını söyler ki, bu herhalde Egridere olacaktır.

11 Hammer (*Devlet-i Osmaniye Tarihi*, XII, s. 303) yanlış olarak Hoca Halil, der.

12 Kale teslim olduğu zaman 30 kadar Avusturya ve Macar askerine karşı bin kadar Sırp çıktı (Silâhdâr, II, 494).

13 Râşid'de (II, s. 109) Kaçanik, Silâhdâr'da (II, s. 492) ve *Es-Seb'ü's-Seyyâr*'da (s. 197) Kaçanak.

14 Silâhdâr'a (II, s. 492) göre, 45 topla 12.000 Avusturyalı; Mehmed Giray'da (21 b) aşağı yukarı 10.000'den çok.

15 Avusturyalılar, silahları sayesinde ateş üstünlüğüne sahiptiler. Türk kuvvetleri için sorun, düşmanla karşılaştıklarında göğüs göğüse gelmekten ibaretti. Abdülgaffâr diyor ki (*Umdetü't-Tevârîh*, s. 131): Tatarlar "dal kılıç Nemçe'ye koyulurlar, bir mikdâr ateş içinde galtân olurlar, Nemçe küffârı âteşbâzlıkta mahâreti olmağile asker-i İslâmı bir kere reddeder."

16 *Umdetü't-Tevârîh*, s. 131-132; fakat Abdülgaffâr, Kaçanak Savaşı'nı Selim Giray'ın üçüncü hanlığında göstermekle yanılmıştır.

17 Mehmed Giray'da (21, 22) olaylar biraz farklı anlatılmıştır: Ona göre Kırım–Osmanlı kuvvetleri Kaçanak Boğazı'ndan geçerken Avusturya kuvvetleri gelip önlerini kesmişler, yapılan savaşta düşman yenilip kaçmaya başlamış, fakat Tatarlar bunları tamamıyla kılıçtan geçirmişlerdir. Silâhdâr, resmî belgeleri gözden geçirerek bilgi verdiğini den genellikle daha doğrudur. Râşid'e göre (II, s. 110) düşmandan 32 top alınmıştı. Avusturya kaynaklarına (Lefaivre, II, s. 205) göre bu savaşta 2.440 Avusturya askeri ile General Strasser öldürülmüştü. Hammer'in (*Devlet-i Osmaniye Tarihi*, XII, s. 303) dediğine göre, bu savaşta Kırımlılar ilk defa olarak mızrak kullandılar.

18 Buradaki askerin çoğu âsi Sırplardan oluşuyordu; Avusturya askerleri bunların yanında bir azınlıktı. Osmanlılar teslim olan Avusturya, Alman ve Macarlara aman veriyorlar, fakat Sırpları kılıçtan geçiriyorlardı. Bu, Şeriat'ın emriydi.

19 Silâhdâr, II, s. 488.

20 İmparatorluk "kaht-ı ricâl" derdine uğramıştı.

21 Selim Giray, Edirne'ye her gidişinde Kara Mustafa Sarayı'na misafir edilmekteydi.

22 Silâhdâr, II, s. 496. Selim Giray'ın isteğiyle Giraylardan kırk kişiden fazlasına yıllık sâliyâne tayin edildi ve Kırımlılardan birçoğuna devletten zeâmet, timar ve ulûfe verildi. Onun bu hareketleri Kırımlıları kendisine çok bağladı (Mehmed Giray, 23 a). Kırım ile Osmanlılar arasında en samimi ilişkiler Selim Giray zamanında kuruldu.

23 Mehmed Giray diyor ki: "Han-ı zîşân hazretlerinin gayret ve ikdâmı olmasa Nemçe kâfiriyle Firenk [yani Venedik] la'înî şehr-i Selanik yakınında birbirine ulaşup Kostantiniye'ye ermesi mukarrer olmuşdu. *Rumeli'ni yed-i küffârdan halâsa bâ'is olmuşlardır.*"

24 *Selîmnâme* (*Zafernâme*), Ebuzziya külliyatında yayınlanmıştır. Sâbit'in kaside-i dâliyesinde şu mısralar Kaçanak Savaşı'na dairdir: "'İnan-ı azmini atfetti sonra Üskûbe-elinde hançer-i nusret-tîğ-i cihad; Demet demet edüb a'dâyı re's-i şemşiri-Acebki düştü şitâ faslına zâmân-ı hasad; Yed-i müeyyad-i himmetle ehl-i islâmın, giden memâlik-ü-büldânın etdi istirdâd."

25 Resmo valisi hana dayanarak Mısır'a atanmasını istiyordu (Silâhdâr, II, s. 498). Onun kazandığı büyük nüfuzu gösteren birçok belgeler vardır. Mehmed Giray'a göre (23) "nice hizmetkârların iki tuğlu paşa eylemiştir." Bunlar arasında Niğbolu valisi olarak bir Tatar Salih Paşa'yı ve yine bir Tatar İslâm Paşa'yı biliyoruz (Silâhdâr, II, s. 525).

26 Silâhdâr, II, s. 504.

27 Tököli'nin kumandasında 10.000 Macar askeri vardı ve Erdelliler onunla birleşmekte gecikmediler.

28 Bu orduda Gazi Giray kumandasında 20.000'den çok Tatar askeri olmakla beraber Lefaivre'in dediği gibi (II, s. 207) han yoktu.

29 Selim Giray hasta olduğundan Edirne'de kalmış ve bir süre sonra iyileşmeye yüz tutunca hemen tahtırevanla yola çıkmıştı (7 Eylül 1690, Silâhdâr, II, s. 532).

30 Çeşitli yerlerden toplanan Tatar askerinin epey kalabalık olduğu gerçek olmakla beraber, hanlık ordusu hakkında sürekli kullanılan 100.000 sayısının abartılı olduğu kesindir. Nitekim, Mehmed Giray (24 b), Devlet Giray kumandasında Kırım'dan çıkan ordunun sayısını 20.000 olarak gösteriyor. Silâhdâr (II, s. 516) orduda 250 yüksek subay (ağa ve mirzâ) olduğunu söylüyor. Tatar ordusunun sayısı hakkında bkz. Gorka, "Tatarlara dair bazı mülâhazalar", *Emel Mecmuası*, VII/3 ve 10; M. Kuçinski, "Tatarlar Ezbraş önünde", *Emel Mecmuası*, VII/11 vd.

31 Mehmed Giray, Avusturya yardım ordusunun gelmesiyle Osmanlı askerinin moralinin bozulduğunu söyledikten sonra şöyle devam ediyor: "Devlet Giray Sultan hazretlerinin bu zıyk mahalde böyle asker-i cür'et-şi'âr-i Tatar-ı düşman-şikâr eriştiğünden sadrâzam gayet de mahzûz ve bir mertebe sürür hâsıl kıldılar ki vasfa gelmez. Cümle asâkir-i İslâm içinde donanma gibi şenlik edüp top ve tüfenk atılup şâd ve hurrem oldular" (25 b).

32 Mehmed Giray (25 a), Tatar ordusu gelmeseydi Avusturya yardım ordusunun saldırısı kesindi, diyor.

33 Bu ordu Erdel'e girerek Osmanlı-Kırım kuvvetlerinin çekilmesiyle yalnız kalmış olan Tököli'yi buradan çıkarmaya başardı. Böylece sonuçta, Kırım hanı haklı göründü.

34 Mehmed Giray, 26 a.

35 Bkz. Silâhdâr, II, s. 521, Mehmed Giray, 27 a. Bu mecliste ve sonraki harekâtta han yoktur. Herhalde yine hastalığı dolayısıyla Edirne'ye dönmüş olmalıdır.

36 Silâhdâr, II, s. 524.

37 Kaledeki cephaneliğin patlatılması sayesinde kale bedenlerinde açılan gedikler, kuşatmanın uzamasına engel olmuş ve imparator zaten batıda kızışmış olan savaşlardan kuvvet ayırıp bu tarafa gönderecek vakit bulamamıştı.

38 Silâhdâr, II, s. 536.

39 Bundan sonra Bosna beylerbeyi Topal Hüseyin Paşa'nın gelip Essek'i düzenli bir şekilde kuşatması yağmurlar yüzünden bir sonuç vermedi (Silâhdâr, II, s. 539).

40 Silâhdâr, II, s. 537.

41 Bir süre sonra Süleyman Paşa görevinden uzaklaştırılarak, seraskerliğe Tımışvar muhafızı Cafer Paşa atanmıştır.

42 Silâhdâr, II, s. 540.

43 "Bu taraftan han azretleri sultân-ı mezkûru (Devlet Giray'ı) ser-leşker eyleyüp" (Mehmed Giray, 24 b; krş. Silâhdâr, II, s. 531).

44 Silâhdâr, II, s. 551.

45 Silâhdâr, II, s. 552.

46 Silâhdâr, II, s. 532.

47 Silâhdâr, II, s. 555.

48 Mehmed Giray, onun Kaçanak Savaşı'ndan sonra Bahçesaray'a döndüğünü yazarsa da (varak, 23 a) başka yerlerde olduğu gibi, herhalde burada da yanılmış görünmektedir.

49 Yukarıda Selim Giray'ın kazandığı büyük nüfuzu (han sadrazama, paşa oğlum, diye hitap ediyordu) sadrazamın çekemediğini ve açık olmamakla beraber araya rekabetin girdiğini görmüştük. Nihayet devlet, Selim Giray'ı doğrudan doğruya görevinden uzaklaştırmakla halk üzerinde kötü bir etki uyandırmaktan çekiniyor, görev bırakma isteğinin kendisinden gelmesini bekliyordu. Mecliste han görevinden uzaklaştırıldıktan sonra sadrazam dedi ki: "Şimdi âlem bize söğüp beddu'â eder, gördün mü hâin Osmanlıyı, şu adamın devlete bu denlü hizmeti sebkat etmişken, azliyle ivaâ etdiler demezler mi" (Silâhdâr, II, s. 561). Smirnov eserinde (*Krymskoe khanstvo*, s. 628-630) Selim Giray'ın hanlıktan çekilişi nedenlerini gerektiği şekilde anlatmamıştır. Bundan başka Erdel'de Kırım ordusunda Selim Giray aleyhinde ortaya çıkan sözlerden haber-

dar olan sadrazamın, bu görevden uzaklaştırma işini, Kırımlıları büsbütün devlet aleyhine çevirmemek için düşündüğünü kuvvetli bir olasılık olarak göz önüne almalıdır.

50 Silâhdâr, II, s. 555.

51 "İnüp binmeye ve sefer eşmeğe takatim kalmadı, hüsn-i ihtiyarımla kendümü azl itt dim, hidmet eder çok; bir âher bendeyi nasbedin, dedi" (Silâhdâr, II, s. 555).

52 Gerçekte o, Kırım ordusunun kendisine karşı geldiğini ve Kırımlılar tarafından hanlığa kabul edilmek şansının az olduğunu biliyordu.

53 Herhalde ileri görüşlü bir adam olan Selim Giray, onu hanlığa getirmek istediklerini de anlamış olmalıdır. Sonradan Saadet Giray'ın kendisine "vükelâ-i devlet dahi seni ma'kûl gördüler" demişti (Silâhdâr, II, s. 556).

54 Selim Giray, "seni yerime han nasbetmeye getürttüm" deyince onun yanıtı "estağfurullah, ben ne ednâyım kî, yerine iclâs idem" oldu (Silâhdâr, II, 556). *Es-Seb'ü's-Seyyâr* (s. 197), Selim Giray'ın hanlıktan çekilmesini, sevgili oğlu nureddîn Azamet Giray'ın ölümüyle açıklar. Fakat Silâhdâr, buna değinmez.

55 Oğlu Fetih Giray'ı da nureddînlik mansıbına getirdi.

56 Abdülgaffar'a göre (*Umdetü't-Tevârîh*, s. 133) Çingiz soyundan bir kimsenin Anadolu'ya geçmesi yasaya aykırıydı ve bu zamana kadar buna onay verilmemişti. Selim Giray, bir bey çektirisi ile yola çıktı. Karaburun'da gemisi yandı. Hacdan dönerken de Araplar soydu. Nihayet gelip Çatalca civarında Kadıköyü'nde çiftliğine çekildi (Silâhdâr, II, s. 562).

KIRIM-OSMANLI İLİŞKİLERİNİN BOZULMASI (Sayfa 287-293)

1 Silâhdâr, II, s. 583.

2 Bu ordu, sadece Avusturya ve Macar askerlerinden meydana gelmiyordu. Alman prenslerinin gönderdikleri kuvvetler de önemli bir sayı tutmaktaydı. Aslında, bütün bu savaş boyunca Türkler yalnız Avusturya ile değil, bütün Alman İmparatorluğu ile savaşmışlardır. Bundan başka Yukarı Macaristan'da, Kurosların bir ayaklanma girişimine karşı önemli bir kuvvet bulundurulmakta ve G. Starhemberg kumandasında 8.000 Hırvat, Drava boylarını korumaktaydı.

3 Sava Nehri'nden geçerken Avusturya casuslarının saydıklarına göre 100.000 kişidirler (Lafaivre, II, s. 217). Bundan sonra da Türk ordusuna yeni birliklerin gelip katıldığını biliyoruz (Silâhdâr, II, s. 586 vd.).

4 Mehmed Giray, 32 a: "İnşâllâhü'r-rahmân bu sene-i mübârekte bi'l-cümle asâkir-i Tatar-ı Kırım ve Nogay ve Akkerman leşkeriyle imdâd-ı sefer-i hümâyûnda ve hidmet-i dîn ü devlette kemâl-i mertebe istikâmet üzere taksirat etmemek için seni bu rütbe-i a'lâya lâyık ve beyne'l-akrân fâyık ve istîfâ olmaktan murâdımız ancak budur."

5 *Es-Seb'ü's-Seyyâr*, s. 200.

6 Zernov ve Hüseyin Feyizhan, yarlığ no: 293, s. 763. Han, Osmanlı hükümeti yanında da aracılık edeceğini bildirerek, "Âl-i Osmân pâdişahı taraflarınca tüşgen sözlerinizni ve muradınızını taki özlerimizge alurmız" diyordu.

7 Zernov ve Hüseyin Feyizhan, yarlığ no: 293.

8 Bkz. Zernov ve Hüseyin Feyizhan, yarlığ no: 296, s. 768; Moskova'ya giden Kırım elçisi Kara Mehmed Ağa idi.

9 Bu sefere bizzat iştirak etmiş olan tarihçi Mehmed Giray, bu bölümde çoğu kez olduğu gibi karışık değildir ve daha çok başvurulması gerekli bir kaynaktır.

10 *Es-Seb'ü's-Seyyâr*, s. 201. Mehmed Rıza bundan sonra, özellikle, o dönemde vaktini han sarayında geçirmiş olan Abdülvelî Efendi'nin kroniğinden faydalanmış olduğu için çok daha açık ve uzundur. Abdülvelî Efendi vekâyinâmesi H. 1100'den 1120'ye kadardır.

11 *Es-Seb'ü's-Seyyâr*, s. 210. Mehmed Giray'ın verdiği 15 Zilhicce 1102 tarihi yanlıştır.

12 Silâhdâr'a (II, s. 615) göre han zoru zoruna 10.000 asker toplayabilmiştir. Mehmed Giray'a göre (33 a) "bilcümle Kırım Beyleri sâbıka geldiklerinden izdiyâdıyla Akkerman'a gelüp..."

13 Saadet Giray Han'ın, Mehmed Giray'ın amcası olduğunu unutmayalım.

14 Mektubun özeti, Mehmed Giray, 33 a.

15 Haksız yere esir edilen Eflaklıların, padişahın emriyle geri verilmesi sırasında, askerlerden biri bir çocuğu saklamak istediği için han çok kızarak askeri tepeledi (*Es-Seb'ü's-Seyyâr*, s. 202).

16 Silâhdâr, II, s. 615.

17 "Bazı etbâ'ının celb-i mal sevdâsı ile hanı iğfal ve memleket-i mezbûrede imrâr-ı vakt ile..." (*Es-Seb'ü's-Seyyâr*, s. 201). Mehmed Giray'a göre (v. 34) Eflak beyi, Avusturyalılara yardım niyetiyle, hanın etrafındakileri parayla kandırıp Kırım ordusunu Eflak'ta boşu boşuna dolaştırarak geciktirmiştir.

18 Iorga, *GOR*, IV, s. 207; Râşid, I, s. 169; Bundan bir süre sonra Lehliler, yine hiçbir sonuç alamadan çekilip gidince, Tatarlar, Lehistan içerisinde tâ Halicz ve Stanislav dolaylarına kadar akın edecekler, Snyotin, Nemirova, Sorocka şehirlerini kuşatacaklardır (Hammer, *Devlet-i Osmaniye Tarihi*, XII, s. 335).

19 Mehmed Giray'a göre (34 b) sadrazam nihayet kızarak, "Hoş imdi, bu iş onlarsız dahi vücûd bulur" demiş.

20 *Es-Seb'ü's-Seyyâr*, s. 301.

21 "Belgrad'a vüsûl bulduktan bir hafta mikdârı zamân te'hîr ve tavakkuf edüp Kırım hanı mahsus çırağımızdır, elbette gelürler, derler amma..." (Mehmed Giray, 34 b).

22 "Ümmiddir ki Tatar askeriyle han hazretleri dahi erişür mülâhazasıyla küffârın önün alup Boğaz zabt olunmak müreccah görünmekle..." (Silâhdâr, II, s. 591).

23 Bunu, düşman komutanı da imparatoruna yazdığı raporda saklamıyor (O. Klop, *Das Jahr 1683 und der folgende grosse Türgenkrieg bis zum frieden von Carlowitz 1699*, Graz, 1882, s. 478; krş. Silâhdâr, II, 591 vd.). Düşman donanması da yok edilmişti.

24 Avusturya başkomutanı, adı geçen raporda bu savaşı "asrın en kanlı savaşı" diye anlatıyor (Lefaivre, II, s. 219).

25 "Gazâya erişemediğinden kenduye ve halka hüzn-i 'azîm 'ârız oldu" (Silâhdâr, II, s. 595). Mehmed Giray da diyor ki "Haber-i şûmu Han mesmû' eyledi, levni mütagayyır olup dizine urup âh figân eyledi... Türk'ün kendü acelesinden oldu, filân diye hana tesliyet verüp bir mikdâr teskîn etdiler" (s. 35 a). Ayrıca, paşaların taşlamaları da hanı bir hayli sıktı (*aynı yerde*).

26 Râşid, II, s. 178.

27 Mehmed Giray, 35 a, Kırım ordusunun mevcudu 20.000 kadardı.

28 Silâhdâr, II, s. 595.

29 Osmanlıların Erdel'de en önemli üslerinden olan Varad yedi ay dayandıktan sonra teslim olacaktır (Silâhdâr, II, s. 669).

30 Halil Paşa, "Tatar halkı her ne olur ise ekl ederler imiş deyüp keenne behâyim şeklinde kıyâs ile" birkaç araba peksimet göndermekle yetinmişti. Kırımlılar, nehir suyu içmeye mecbur oluyorlardı (Mehmed Giray, 36 a).

31 Mehmed Giray, 36 a.

32 Mehmed Giray, 37 b. Fakat o, erzakı ancak Tımışvar'a eriştirebildi. Silâhdâr'a (II, 595) göre bu iş için Sivas Beylerbeyi Ömer Paşa ile 3.000 Tatar gönderilmiştir.

33 "Zıyk derbendlerde ekseri haydûd keferesine esîr ve helâk, bâkî kalanlar dahi azîm meşakkat ile halâs oldular" (Mehmed Giray, 37 b).

34 Kırım Giray'ın babası Safâ Giray'la han arasında eski bir düşmanlık vardı.

35 Mehmed Giray, 38; *Es-Seb'ü's-Seyyâr*, s. 201.

36 "Vezîre bir hîle ile intisâb eyler ve nice rüşvet ve türlü türlü pişkeşleriyle ve nicesine va'deler ikrâr eyleyüp kapuları muhkem eyler" (Mehmed Giray, 38 b). Silâhdâr (II, s. 616), onun sadrazama 30.000 kuruş rüşvet verdiğini söyler. Safa Giray'ın ticaretle uğraştığını ve bunun Tatarlar arasında saygınlığını azalttığını biliyoruz (Mehmed Giray, 40 b).

37 Belgrad'dan hareketi 3 Safer 1103 (26 Ekim 1691).

38 "Yazık senin nâm ü şânına ... vezîr-i a'zam ve yeniçeri ağam şehîd olalar, sen yedi sekiz sâ'atlik yerde bulunup imdada erişmeyesin... ma'lûm oldu ki, ihmâl ve tekâsül ve hiyânet senden imiş..." (Silâhdâr, II, s. 597).

39 Safa Giray, Selâmet Giray Han'ın oğlu Safa Giray'ın oğludur. Eski han Saadet Giray'la kardeş çocuklarıdır. Babası öldükten sonra doğduğu için amcası Bahadır Giray Han ona babasının adını koydu, Safa Giray amcasının yanında onun ölümüne kadar kaldı, sonra Selim Giray'ın birinci defaki hanlığında bir aralık nureddînliğinde bua lundu. Görevden uzaklaştırıldıktan sonra Karinabad civarında Karekolağızlı köyüne çekilerek, han oluncaya kadar burada yaşadı. *Es-Seb'ü's-Seyyâr*, s. 203; *Gülbün-i Hânân*, s. 77. Padişahın huzuruna çıkışı ve kendisine hanlık verilmesi hakkında bkz. Silâhdâr, II, s. 616.

40 Bkz. Silâhdâr, II, s. 683.

41 Mehmed Giray, s. 41 a.

42 Çerkes beyleri, Saadet Giray zamanında da Bey Mirzâ'dan sızlandıkları halde, o zamanki han Macaristan Seferi dolayısıyla bu işi sonraya bırakmıştı (Mehmed Giray, 41 a).

43 Mehmed Giray'a (41 a) göre gidenler 20.000 kişiden çoktu.

44 Silâhdâr'a göre (II, s. 682) 10.000 kişi. Mehmed Giray'ın hanı küçültmek için bu adedi küçülttüğünü düşünmek mümkündür. O, amcasının yerine geçmiş olan Safa Giray hakkında her zaman abartılı ve olumsuzdur; sözlerini her vakit öteki kaynaklarla karşılaştırmak gerektir. Smirnov (*Krymskoe khanstvo*, 639) ve Hammer (*Devlet-i Osmaniye Tarihi*, XII, s. 327) bunu ihmal etmektedirler. Kırım aristokrasisinin şikâyetlerine esas olan, onun mal toplamaya düşkünlüğü ve cimriliğiydi. Bu Hacı Giray'ın da en büyük suçu olarak ileri sürülmüştü. *Es-Seb'ü's-Seyyâr* diyor ki, ordu "ber vech-i mu'tâd hana imsâk ve etbâ'ına zulm ü şakâvet isnâd edüp..." (s. 204).

45 Bu sırada Ungurus serdârlığı ile Edirne'den hareket etmiş olan sadrazam Hacı Âli Paşa, yolda onu bekliyordu.

46 "Biz bu mürteşî zâlim ve cebbâr hanı istemeziz ve bununla sefere gitmeziz" (Silâhdâr, II, s. 682).

47 Mehmed Giray, 42 b. Bunu Silâhdâr da doğrulamaktadır (II, s. 683).

48 "Ve gelen kimesneye su'âl olunup vilâyetiniz halkı murâdları ve hazları kimdendir ve kimi sipâriş etdiler dedikte..." (Mehmed Giray, 43 a). Padişahın bu yolla kimi han istediklerini sorması ve onların isteğine göre hareket etmesi dikkati çekecek bir noktadır.

49 Tarih (10 Safer 1104), Selim Giray'ın padişah tarafından kabul olunarak hanlığın kendisine törenle verildiği tarihtir (Silâhdâr, II, s. 683, *Es-Seb'ü's-Seyyâr*, s. 209). Hanlık hatt-ı şerifi birkaç gün önce çıkmıştı. Hammer'in verdiği 6 Kasım 1692 doğru değildir. Selim Giray han atanırken eski han Safa Giray, maiyetinde kalan küçük bir kuvvetle Bucak'a dönmüş, başıboş dolaşıyordu. Safa Giray görevinden uzaklaştırıldıktan sonra Rodos'a sürüldü. Sonradan Devlet Giray Han'ın ricasıyla Karinabad

civarında Kolağızlı köyüne gelmesine izin verilecektir. Burada, 1115 Cemâziye'l-âhiri'nde (1705 Eylül-Ekim) 66 yaşındayken öldü (*Es-Seb'ü's-Seyyâr*, s. 204; *Gülbün-i Hânân*, s. 78).

I. SELİM GİRAY: KIRIM-OSMANLI BİRLİĞİ, BAŞARILAR (Sayfa 295-304)

1 Silâhdâr, II, s. 686.

2 Bosna cephesinde büyük başarılar kazanmış olan ünlü Topal Hüseyin Paşa.

3 Hammer, *Devlet-i Osmaniye Tarihi*, XII, s. 354.

4 İmparatorun yaptığı öneriler arasında Kırım Hanlığı'nı doğrudan doğruya ilgilendiiren şu maddeler vardı: Sultan, Ukrayna ve Podolya'yı Lehistan'a geri vereceği gibi, Tatarların bu krallığa akınlar yapmasını da önleyecekti (Hammer, *Devlet-i Osmaniye Tarihi*, XII, s. 531).

5 İstanbul'daki İngiliz elçisiyle yapılan görüşmeler hakkında bkz. Silâhdâr, s. 692-693. Londra'da *Public Record Office*'de Lord Paget'nin ayrıntılı raporlarını rahmetli Orhan Burian ile yayına hazırlamakta iken, onun âni vefatıyla bu iş yarıda kalmıştır.

6 "Zira dostunuz gayrı hanlar gibi olmayup mukaddemâ sultanlığımız vaktinde Leh askeri ile nice kere yoldaş ve nice yerde ma'an bulunup ol yoldaşlığımız gönlümüzden çıkmamağla..." (Zernov ve Hüseyin Feyizhan, yarlığ, no: 294, s. 765).

7 Lehliler bütün savaş sırasında, Ukrayna'da Ruslara bıraktıklarını Türklere karşı yapacakları fetihlerle karşılama emelini besleyeceklerdir. Karlofça'da barış konuşmaları esnasında Leh kralı gönderdiği bir mektupta, "Moldavya'da birkaç kasabaya sahip olmanın, Kiyef, Smolensk ve Çernigov dukalıklarının gaybını telâfi edemeyeceğini" söyleyecektir (Hammer, *Devlet-i Osmaniye Tarihi*, XII, s. 441).

8 Hammer, *Devlet-i Osmaniye Tarihi*, XII, s. 332-333.

9 Hanın Kırım'a hareketinden önce padişah kalgay Devlet Giray'ı da diğer kardeşleriyle beraber huzura kabul ederek kendisine hemen gidip askeri toplamaya başlaması için uyarıda bulunmuş ve bir kürk giydirerek gönlünü almıştı (Silâhdâr, II, s. 684; *Es-Seb'ü's-Seyyâr*, s. 209).

10 *Es-Seb'ü's-Seyyâr*'da Şahin Giray'ın şiirlerinden verilen birkaç örnek bile onun gerçekten iyi bir şair olduğunu göstermektedir.

11 Mehmed Giray'ın ifadesinden (44 b), hanın Kırım'a gelmediği ve ordusunu kalgay sultanı göndererek toplattığı şeklinde bir anlam çıkıyorsa da, yukarıda görüldüğü üzere hanın Kırım'a döndüğü kesindir.

12 Kalmuk hanı İstanbul'a elçi göndererek Kırım hanının ordusuna 40.000 beygir ile 3000 Nogay ve 10.00 Kalmuk askeri gönderdiğini bildirdi (Silâhdâr, II, s. 708).

13 Silâhdâr, II, s. 69.

14 Nitekim, sonradan Avusturyalılar Belgrad üzerine yürüdüğü zaman dahi, "ganâyim ümidiyle" bir kısım Tatar askeri Erdel üzerine yürümekte ayak direyeceklerdir (Silâhdâr, II, s. 718).

15 Silâhdâr, II, s. 709-710.

16 "Şîrin ve Nogay ve Yaman-Sadak ve Urbend oğulları ve sair ihtiyarları..." (Silâhdâr, II, s. 710).

17 Silâhdâr, II, s. 710.

18 Lefaivre, II, s. 225; Mehmed Giray'da (45 b) 80.000; Silâhdâr'da (II, s. 712) 100.000 kişi.

19 *Es-Seb'ü's-Seyyâr* (s. 211), Bacanoğlu ile Zrinoğlu 100.000 kişinin Belgrad'ı kuşattıklarını söyler. Bacanoğlu diğer Osmanlı kaynaklarında Begânoğlu şeklinde geçen Batyani adındaki Macar beyi, Zrinoğlu da yine meşhur Macar ailelerinden Zrinyi'dir.

20 Silâhdâr, II, s. 719.

21 Silâhdâr, II, s. 719; *Es-Seb'ü's-Seyyâr*, s. 211.

22 Silâhdâr, II, s. 719; *Es-Seb'ü's-Seyyâr*, s. 211.

23 Silâhdâr, II, s. 726-728. *Es-Seb'ü's-Seyyâr* (s. 211) Silâhdâr'ın sözlerine tamamıyla uygun bilgi verdiği halde, Mehmed Giray'da bu seferden hiç söz yoktur. Hammer de, Tatarların bu Erdel seferine değinmez.

24 Silâhdâr, II, s. 734.

25 Silâhdâr, II, s. 737.

26 Silâhdâr, II, s. 734.

27 Silâhdâr, II, s. 737. Zernov ve Hüseyin Feyizhan tarafından yayınlanan yarlıglar arasında Selim Giray'ın Leh kralına gönderdiği tarihsiz bir yarlıg (no 297, s. 768) dikkati çekmektedir. Bunda Selim Giray, çok dostane bir dil kullanıyor, elçi olarak Utkaş Beyi gönderdiğini, yapılacak karşı barış önerilerini Bâb-i Âlî'ye sevinçle bildireceğini yazıyor. Yine bu mektuptan, Lehlilerin, Kameniçe içindeki İslam halkının her türlü ağırlıklarını alarak çekilmesi ve surların yıkılması koşuluyla barışa razı olacaklarını öğreniyoruz.

28 Leh elçisi de Avusturya ve Venedik'le imzaladığı anlaşmayı anarak ayrı bir barış yapamayacağını ileri sürüyordu (Silâhdâr, II, s. 738-739).

29 Mehmed Giray (51 b) Kırım ordusunun gelişini şöyle anlatır: "... ve tug-ı pür fürûg sancak-ı sîm ü zerler nâz-ı na'îmile hırâmân dilberler gibi zahrında ve anın zahrında tabılhâne-i hânî güm güm gümleyüp nevâ ve rast demsâzıyla sürüp gelüp ve anlardan gerü kat-ender-tak tavâyif-i muhtelife biribirin bilmez ve lugât-ı muhtelife ile kelâmın kimse anlamaz, Tatar dilâverleri ve Nogay ejderhâları gürûh gürûh fevc fevc guyâ deryâ-i ahter mevc-ender-mevc bir kesret ve bir hengâme-i fıtrat ki, her nazar-dîdeler Tatar-ı sabâ-reftârın bu cemiyetlerine tahsîn edüp..."

30 Silâhdâr, II, s. 755.

31 Silâhdâr, II, s. 768; *Es-Seb'ü's-Seyyâr*, s. 215.

32 Silâhdâr, II, s. 769: "Han hazretleri tabûr-ı makhûrun sol tarafında bayır başında bilâ tarıım (u) ârâm yağmur yağmadıkça darb-ı hiyâm etmeyüp serdârı a'zam ile ittifak, kahr-ı a'dâda kemer-beste-i vifâk olup..."

33 Silâhdâr, II, s. 774: Veterani, Maros Nehri üzerinde Gyula'ya yol veren geçitleri berkittiğinden bu yardım yalnız Tımışvar'a erişebildi ve Gyula o yıl sonunda düşmana teslim olmak zorunda kaldı.

34 Silâhdâr, II, s. 776-777. Savaştan önce erzak ve cebehanesini devlet geliriyle ve örgütleriyle hazırlayan Osmanlı ordusu, lojistiğe dayanan bir orduydu. Kırım ordusu ise öteki Mogol orduları gibi, gereksinimini istila ettiği ülkeyi yağma ile sağlayan bir orduydu. Bu iki tip ordu üzerinde bkz. W. McNeill, *Pursuit of Power: technology, armed force, and society since AD 1000*, Chicago, 1982.

35 "Ben der-i devletde oldukça oğullarım Tatar'a mütâba'at ve Tatarlar dahi özür ve illet edemeyüp vaktiyle sefere geleler" (Hanın sadrazamla konuşması, Silâhdâr, II, s. 776-777).

36 Silâhdâr, II, s. 800; Selim Giray dönüşte Belgrad'da tekrar hastalanarak yatakta kalmıştı (*Es-Seb'ü's-Seyyâr*, s. 215).

37 Kırım ordusu, kalgay kumandası altında Bucak'ta bir zaman oturduktan sonra, çoluk çocuğunu görmek isteyen askere izin vermek gerekti (*Es-Seb'ü's-Seyyâr*, s. 221).

38 Ruslar, bir zamandan beri Azak'ı dillerine dolamışlar, buradaki Türk kuvvetlerinin kendi memleketlerine saldırdıklarını, halka zarar verdiklerini öne sürmeye başlamış-

lardı (bkz. Zernov ve Hüseyin Feyizhan, yarlığ no: 292, s. 762, yarlığın tarihi: 18 Sonteşrin 1686).

39 Zernov ve Hüseyin Feyizhan, yarlığ no: 292, s. 762.

40 17.000 kilesinin daha önce gönderildiğini söyleyen Râşid'e göre (II, s. 268) 8.000 kile tutan bu yiyecek, Bucak Tatarlarından Orakoğlu ve Or kabilelerinden satın alınmış ve Mafer Mustafa Paşa tarafından bunu götürmekle, ilkin hanın torunu Gazi Giray görevlendirilmişti. Fakat bu sırada, Çerkesistan'dan dönerek, Macaristan'a babasının yanına gitmekte olan Şahbaz Giray geldiğinden, bu görev ona verildi. Bu sefere birçok tacir de katılmıştı (*Es-Seb'ü's-Seyyâr*, s. 218-219).

41 Râşid, 4000 Tatar'a karşı 30.000 Lehli, diyor. Hammer (*Devlet-i Osmaniye Tarihi*, XII, 358 not 3) bunu "en abartmalı yalanlardan" saymaktadır. Fakat Hammer, Tatar kuvvetlerini 40.000 saymakla daha büyük bir abartmaya düşmüştür. Asıl Tatar kuvvetleri, bildiğimiz gibi, bu sırada Macaristan'daydı. Buna karşı, beş büyük hetmanın idaresinde bulunan Leh ordusunun oldukça güçlü olduğuna kuşku yoktur.

42 İstanbul'a, zaferinin bir kanıtı olarak, bir Boyarla altı Leh topçusu iki top ve bayraktar gönderdi (*Es-Seb'ü's-Seyyâr*, s. 223). Hammer, bu ikinci seferi hiç bildirmiyor. Mehmed Giray'da (50 a) tarih verilmeden, 90.000 kişilik bir Tatar ordusunun kışın Lehistan'a bir seferi anlatılıyor ki, herhalde Şahbaz Giray'ın bu ikinci seferi olsa gerektir. Bu sefer için ayrıca bkz. Râşid, II, s. 321.

MACARİSTAN'DA SON SAVAŞLAR, RUS ORDULARININ KARADENİZ'E İNMESİ, KARLOFÇA VE İSTANBUL ANTLAŞMALARI (1699-1700)
(Sayfa 305-330)

1 Râşid, II, s. 293.

2 IV. Mehmed'in tahttan indirilmesinden sonra âsîler "Sultan Mustafa'yı oturtalım den diler, ol gazuptur cümlemizi kırar dediler" (Silâhdâr, II, s. 340). Mustafa, bundan yedi yıl sonra 54 yaşında olarak tahta çıkmış bulunuyordu. Mustafa'nın tahta çıkması, hana 1 Recep 1106 (16 Şubat 1695) tarihli bir hatt-ı hümâyûnla bildirildi (Hammer, *Devlet-i Osmaniye Tarihi*, XII, s. 534, not I'de adı geçen inşa kitabında 41 numaralı belge).

3 Bu hatta, özellikle, büyük felaketleri kendinden önceki padişahların düştükleri gevşeklikten bilerek "ba'de'l-yevm zevk u sefa ve râhatı kendümüze harâm etmişizdir" diyordu. Hatt-ı hümâyûnun sûreti, Râşid, II, s. 298. Padişahın bizzat ordu başında bulunması, birçok yenilgilerin en büyük nedeni olduğunu gördüğümüz otoritesizliği az da olsa önlediği için önemlidir.

4 Hatırlanacağı üzere han bu kalelerin onarılıp berkitilmesi gerektiğini, daha Edirne'deyken devlet büyüklerine anlatmaya çalışmıştı. Durum bu iken, Macaristan seferleriyle fazla uğraşan devlet, Rusları küçümsüyor, o taraflara pek aldırmıyordu.

5 *Es-Seb'ü's-Seyyâr*, s. 224.

6 Bu armağan Çerkes kızlarından ve oğlanlarından meydana geliyordu (*Es-Seb'ü's-Seyyâr*, s. 224).

7 Şirinler, Kırım aristokrasisinin (karaçu beylerin) başında gelirler. Bu tarihlerde kabik lenin beyi olan Örektimur aynı zamanda bütün Kırım beylerinin başıydı (*Es-Seb'ü's-Seyyâr*, s. 261) ve hanlara karşı gelenlerin her zaman başında gelmekteydi.

8 Bu sırada Venediklilerin ele geçirdiği Sakız az zamanda geri alınmıştı.

9 "Ekîd ve şedîd hatt-ı hümâyûn" (*Es-Seb'ü's-Seyyâr*, s. 226).

10 Osmanlı bürokratları tarafından Kırımlılar için söylenilen birçok "ihanetler"in gerçek nedenleri araştırılırsa çoğu zaman buna benzer durumlardan doğduğu anlaşılır. On dokuzuncu yüzyılın en önde gelen tarihçilerinden Mustafa Nuri Paşa, Viyana önünde Murad Giray'ın ihaneti hakkında ileri sürülen iddiayı bile "müfteriyât cümlesinden" saymak gerekliliğini duymuştur (*Netayicü'l-Vukuat*, II, s. 83).

11 İ.İ. Golikov'a göre *Büyük Petro'nun Faaliyetleri*, Moskova, 1837 (Rusça), s. 90, 100 bin kişi.

12 *Es-Seb'ü's-Seyyâr*, s. 226.

13 Evliyâ Çelebi (VII, s. 521-526) önemli bir kale olarak belirttiği Gazikerman'ı, Doğan Kalesi'yle bir gösteriyor.

14 Nusretkermen ve Mubarekkermen aşağı Özü'de ufak kalelerdir. Evliyâ Çelebi (VII, s. 520-521) Şahkerman'ı da aynı nehir üzerinde ufak bir kale olarak göstermektedir.

15 Kılburun Özü Nehri ağzında, Karadeniz'i Kazak saldırılarından korumak üzere Özü Kalesi karşısında yapılmış bir kaledir.

16 Ferahkermen Or-Kapı Kalesi'nin Tatarlar arasındaki adıdır (Evliyâ Çelebi, VII, 505).

17 Hammer'in (*Devlet-i Osmaniye Tarihi*, XII, s. 395) bu olaylar hakkında *Es-Seb'ü's-Seyyâr*'dan (s. 227-229) özet olarak verdiği bilgi, ihtimaldir ki kullandığı yazmanın kötülüğü yüzünden yanlışlarla doludur. Örneğin, Mustafa Ağa Mubarekkerman ve Şahkerman Palankalarından, onun dediği gibi kaçmıyordu, tersine o, kaçanları yola getirmekle görevlendirilmişti. Sonra Hammer, Gazikerman'ın yardımına giden Tatarların harekâtını Macaristan'a giden han ordusunun harekâtı ile karıştırıyor ve bu tarafa hiç geçmemiş olan Kefe beylerbeyini, bu kuvvetler içinde gösteriyor. Keza, Bablık yerine Yaylık ve Kadın-Kazak yerine galiba Kart-Kazak olacaktır.

18 *Es-Seb'ü's-Seyyâr*, s. 230.

19 Bu, Rus kaynaklarının verdiği sayıdır (bkz. İ.İ. Golikov, s. 90). Râşîd'e göre (II, s. 352) Azak üzerine gelen Rus ordusu 200.000'den daha çoktu ve 300 topu vardı.

20 Kaplan Giray, hanlığın Çerkesistan başbuğu idi (*Es-Seb'ü's-Seyyâr*, s. 231).

21 Hammer, *Devlet-i Osmaniye Tarihi*, XII, s. 396; Râşid, II, s. 352-355. Bu kovalama sırasında ona göre üç, dört bin Rus da kılıçtan geçirildi.

22 Râşid, II, s. 354.

23 Gazikerman'ın (Dogan) düşmesi hakkında ayrıca bkz. Râşid, II, s. 355.

24 Hammer (*Devlet-i Osmaniye Tarihi*, XII, s. 385), sefere çağrılan Tatarların Osmanlı ordusuyla birleştiğini söylemekle, herhalde, Râşid'in (II, s. 338), hanın "asâkir-i bî-şumâr-ı Tatar" ile geldiği şeklindeki anlatımına dayanıyor.

25 Bu kurulda tam tersi bir planı şiddetle savunan sadr-ı âli kethüdası Mustafa Bey, padişahın kendisini idam ettirmesinden, hanın yardımı ile kurtulabildi (Râşid, II, s. 340).

26 Râşid, II, s. 342.

27 *Es-Seb'ü's-Seyyâr*, s. 231.

28 Tatarlar uzak yerlere akına gidecekleri zaman, nehirleri kolayca geçmek için donmasını beklerlerdi. Hatırlanacağı üzere geçen yıl, Şahbaz Giray da Lehistan'a Şubat içinde girerek İlbav'a kadar ilerlemişti.

29 *Es-Seb'ü's-Seyyâr*, "yirmi dört gün miktarı zamân ta'zîb-i hayvân-ı bilâ fâ'ide beliyyesine ibtilâdan sonra..." diyor (s. 232).

30 Bu heyet, Şîrin beylerinden İnayet Şah Mirzâ, kapu-halkından Defterdar Mustafa, ulemadan hanlık üzerinde büyük etkisi olan Şeyh Murtaza'dan oluşuyordu (*Es-Seb'ü's-Seyyâr*, s. 232).

31 Bkz. *Es-Seb'ü's-Seyyâr*, s. 233-234. Kafkasya üzerinde Rusya'nın yayılma planları dolayısıyla İran ile Rusya arası gergindi.

32 Bunu bir mektubunda yazmaktaydı (İ.İ. Golikov, *Büyük Petro'nun Faaliyetleri*, 93).

33 Mehmed Giray diyor ki (64 b): "Ceneviz, Portukal ve Felemenk Frenklerinden şeytânete kemâl bulmuş, belki 'azrâ'il olmuş lâ'înleri cem' eyleyüp kuvvet-i mâliyesi hadd ü hudûddan birûn olmağile, her nerede bir kâmil hîlekâr var ise, Moskof krali yanına cem' eyledüğünden."

34 Mehmed Giray'a göre (57 ve 61), düşman, 180.000 kişilik bir orduyla Özü Nehri kıyısında Doğan (?) Kalesi'ne 200.000 kişilik bir orduyla Kırım üzerine, 80.000 kişilik bir orduyla çar idaresinde Azak üzerine olmak üzere üç koldan yürümekteydi.

35 Golikov, 94. Râşid'de 2 Zilkade 1107 (3 Haziran 1696). Osmanlı vakanüvisine göre, düşman, yeni bir düzenlemeye gittikten sonra kuşatmaya girmişti. Anlaşılıyor ki, aralarındaki fark bundan ileri gelmektedir. Golikov'un eski stile göre verdiği tarih, 16 Mayıs'tır.

36 Râşid, II, s. 385.

37 Ahmed Paşa kaçtıktan sonra bu görev kethüdasına verilmişti (Râşid, II, s. 385).

38 Golikov, I, s. 93-94.

39 "Asker vermeyüz hemen bir kendin gidersin. Biz dahi birisin buluruz dedükte, han nâçâr gitmekten fârig oldular" (Mehmed Giray, 57 b).

40 Hammer'in belirttiği inşa kitabında numara 57'de 30 Ramazan (3 Mayıs 1696) ve numara 58'de 6 Zilkade (7 Haziran) tarihli iki hatt-ı hümâyûnda Azak'a yardıma gidilmesi emir olunmaktadır.

41 Bu Mehmed Giray, tarihçi Mubarek Giray oğlu Mehmed Giray'la karıştırılmamalıdır. Flügel (Katalog, II, s. 277) ve F. Babinger (GOW, s. 235), bu döneme ait bir tarih yazmış olan Mehmed Giray'ı bu Hacı Giray oğlu Mehmed Giray sanmışlardır.

42 *Es-Seb'ü's-Seyyâr*, s. 240.

43 Bucak Nogayları, Kırım hanına bağlıydılar (bkz. *Es-Seb'ü's-Seyyâr*, s. 182); Osmanlı yönetimi bunları, han aracılığıyla sefere çağırabilirdi.

44 *Es-Seb'ü's-Seyyâr*, s. 232. Kapucu-başı Niğdeli Âli Ağa'nın getirdiği bu hat adı geçen inşa kitabında, 1 Zilhicce (2 Temmuz) tarihli hat olmalıdır. Bunda, hanın Azak'a gitmesi ve kalgayı Özü'ye göndermesi emir olunmaktaydı (Hammer, *Devlet-i Osmaniye Tarihi*, XII, s. 535).

45 Silâhdâr'dan naklen Smirnov, *Krymskoe khanstvo*, s. 663.

46 Gitmeden, oğluna, görevini iyi yapması için uzun uzun öğütte bulundu (Mehmed Giray, 57 b).

47 *Es-Seb'ü's-Seyyâr*, s. 236-237.

48 Evliyâ Çelebi (VII, s. 558) bunun Tatarca'da *araba yolu* demek olduğunu söylüyor.

49 *Es-Seb'ü's-Seyyâr*, s. 237.

50 Bâb-i Âlî'nin yanlış siyaseti kadar, Kırım aristokrasisinin, hanlığın sosyal ve siyasî örgütlenmesinden doğan bozguncu olumsuz davranışları, ileride Kırım'ın Rus istilasına uğramasında en önemli nedenlerden biri olacaktır.

51 Mehmed Giray tarihinde (61-64), hanın tellalları çağırtıp Kırım halkını kaldırarak düşman üzerine gittiği, Kırım önünde şiddetli bir çarpışma sonunda Rusları geri çekilmek zorunda bıraktığı, düşmanın bundan sonra gidip Doğan Kalesi'ni ele geçirdiği vs. hakkında verdiği bilgi, elyazmasının kenarında görülen bir eklemenin söylediği gibi, daha önceki olayların karıştırılmasından ileri gelmiştir.

52 Golikov (I, s. 95), bunu saklamayıp bu çarpışmalarda 96 Rus asilzâdesinin yaralandığını veya kaybedildiğini söyler.

53 Râşid'e göre (II, s. 386) dört beş yüz kişi kalmıştı.

54 Golikov, I, s. 96.

55 *Es-Seb'ü's-Seyyâr*, s. 240. Görevlerini savsaklamaları ile Azak'ın düşmesine neden olanlar şiddetle cezalandırıldı. Kalaylıkoz kethüdası Hasan Paşa, Gönye beyi Kadri Bey, Ahmet Bey ve Canik mutasarrıfı Ahmet Paşa'nın idamlarına ferman çıktı. Öbür suçluların mallarına el konulup zindana konuldu (Râşid, II, s. 386).

56 *Es-Seb'ü's-Seyyâr*, s. 239.

57 Bu Kazaklar, Özü Nehri'ne tekrar giremeyeceklerini görünce, kıyıda bir yere çıkarak siper içine yerleşmişler, kendilerini savunmaya başlamışlardı. Ateşli silahlar karşısında bu sipere bir türlü yaklaşamayan Tatarlar, nihayet bu Kazak grubu ile barış yaparak, aldıkları malları ve tutsakları geri vermek koşuluyla serbestçe gitmelerine izin vermişlerdir. Bu olay Kırım'ın, Ruslar karşısında güçsüz düşmesinin başlıca nedeni olan ateşli silahlara sahip olmayışın sonuçlarını göstermesi bakımından özellikle belirtilmeye değer. Bu tarihte Kırımlılar, "Kavm-i Tatar'ın medâr-ı cenk ü sitîz olan top ve tüfenksiz hod-be-hod muhârebeye adem-i iktidârlarını i'lâm" ederek Bâb-i Âlî'den ısrarla cephane ve asker istiyorlardı (*Es-Seb'ü's-Seyyâr*, s. 243).

58 *Es-Seb'ü's-Seyyâr*, s. 239-241.

59 Bu orduya Saksonya 12.000, Brandenburg 8.000 asker vermişlerdi (Lefaivre, II, s. 213).

60 Mehmed Giray, 60 a.

61 Bu 2.000 kişi, herhalde sekbanlardan olmalı.

62 Padişah, onun bundan utanmış olduğunu görünce, gönlünü alarak sıkıntısını gidermiş (Mehmed Giray, 59).

63 Mehmed Giray, 60 a.

64 Padişah, kendisine iki "hâss" (yani geliri 100.000 akçadan yukarı olan iki kıta arazi) bağışlamıştı (Mehmed Giray, 60 a).

65 *Es-Seb'ü's-Seyyâr*, s. 243.

66 *Es-Seb'ü's-Seyyâr*, s. 243-244.

67 *Es-Seb'ü's-Seyyâr*, s. 243. "Donanma-i hümâyûnların rûy-i Bahr-i Siyâh'a irsâl buyurup ve bir mikdâr asker ile bir iki paşa kulların tarafımıza top ve cebehane ihsân buyurulur ise, onların imdâdı ve mu'âveneti sebebiyle bu kulları belki kuvvet-i kalb hâsıl olup vilâyetimiz ve ehl ü evlâdmız hıfz u herâsetine çâre ve tedârik görülür idi. Eğer zıll-i hümâyûnları üzerimize vâki olmaz ise, kavî melâ'ine tâkat getürülmez, memleketimiz küffâr-ı dûzah-karâr cebren ve kahren zabteylemesi bi-iştibâhtır" (Mehmed Giray, 72).

68 Bkz. yukarıda s. 73-74.

69 "Deryâ-ı Siyâh'ın kuflu kal'a-i Azak" (Mehmed Giray, 57 b). Unutulmamalıdır ki, müellif olayların çağdaşıdır da.

70 Râşid, II, s. 398.

71 *Es-Seb'ü's-Seyyâr*, s. 247. Selim Giray, donanmaya, ricaları üzerine kışlamak için memleketlerine dönmeye izin verdi (*Es-Seb'ü's-Seyyâr*, s. 242). Mehmed Giray'a (72) göre, bu yıl da İstanbul'dan hanın sefere gelmesi emir olunmuşsa da, Kırımlıların karşı çıkmaları üzerine Selim Giray yine Şahbaz Giray'ı göndermek zorunda kalmıştır. O, Kırımlılara "itâ'at-i şehriyârî üzerime lâzımdır, herçi bâdâbâd ben elbette bir mikdâr asker ile olsun imdâd-ı sefer-i hümâyûnda bulunur ve giderim" diyordu. Fakat Mehmed Giray burada da, önceki yılki olayları karıştırmış görünüyor.

72 Kalmuklar, 1632 tarihlerinde Aşağı Volga yöresine yerleşmiş Budist Mogollardır (Barthold, "Kalmuks", *EI*, s. 743). Bunlar, Rus ordusuyla beraber Azak'ın kuşatılmasına katılmışlardı (Golikov, s. 94), fakat 1688'de "Kalmuk hanının Selim Giray'a elçi göndererek bağlılığını sunduğunu ve bu sefer için istediği kadar asker göndermek için

söz verdiğini biliyoruz (Silâhdâr, II, s. 419). Kefeli İbrahim diyor ki (*Tevârîh-i Tatar Han*, yay. C. Seydahmed Kırımer, sondan s. 2): "Moskov'un Kalmukları mukaddemâ Kırım hanlarına tâbi olagelenler iken, Moskovun hîle ve hud'asına aldanup tâbi'olup Cayık Suyu ile Nehr-i İdil'in meyânında sâkin olurlar."

73 Çar Petro, bu sırada ilk Batı gezisine çıkmış bulunuyordu. Moskova ile Kalmuklar arasındaki ilişkiler üzerinde sağlam bir araştırma için bkz. M. Khodarkovsky.

74 İstanbul'dan Gazikerman'ın geri alınmasını emreden bir hatt-ı hümâyûnun gelmesi, kaynaklar açık olmamakla beraber, hanın bu konuda başvurusundan sonra olmalıdır (bkz. *Es-Seb'ü's-Seyyâr*, s. 246-247).

75 *Es-Seb'ü's-Seyyâr* (s. 244-245) az sonra bunlar için "Can-Boyluk" diyor, yani Can/Yan Irmağı boyunca yurt tutan.

76 Râşid'e göre (II, s. 398), Kalmukların yanında tutsak derecesinde olan bu Nogaylar, Açu Kalesi'nin yapıldığını işitince oraya sığınmak üzere harekete geçmişlerdi. Biz bu konuda, Kırım Hanlığı'nın kışkırtmasını düşünmek yersiz olmaz sanıyoruz. Hammer (*Devlet-i Osmaniye Tarihi*, XI, s. 411), yalnız Râşid'in verdiği eksik bilgiyle yetinmiştir. İstanbul Osmanlı Arşivi'nde Kalmuk hanı ile ilişkiler üzerinde geniş malzeme vardır, örnek olarak bu kitabın sonuna koyduğumuz belgelere bakınız.

77 Nogayların Kalmuklardan bu ayrılışı hakkında bilgi veren Râşid (II, s. 389) hanlık kuvvetlerinin araya girmesi hakkında hiçbir şey söylemez.

78 Râşid'e göre (II, s. 399), Yusuf Paşa'nın yanına eski vezir Hasan Paşa da gönderilmişti.

79 O sırada Kırım'da veba salgını da çıkmıştı (*Es-Seb'ü's-Seyyâr*, s. 250).

80 Tököli, Erdel'de az düşman kuvveti bulunduğunu ve Yukarı Macaristan'da ayaklanma başladığı hakkında güvence vermekteydi ve bu sözleri doğruydu (Lefaivre, II, s. 238).

81 Beceriksiz Saksonya prensi Friedrich August, Sobieski'nin ölümü üzerine (17 Haziran 1696) Avusturya'nın yardımıyla Lehistan tahtına seçilmiş ve Macaristan'da Avusturya orduları başkomutanlığına Eugen von Savoy getirilmişti.

82 Bütün kaynaklar, Avusturya komutanının tutsak edilen Küçük Cafer Paşa'nın verdiği bilgilerden çok yararlandığını onaylamaktadır.

83 Mehmed Giray'a göre (75 a) Tatarlar 10.000 kadardı ve ordu köprüden geçerken onlar ileride etrafı yağma ve yakıp yıkmakla uğraşıyorlardı.

84 Râşid'e göre (II, s. 414) burada ordunun sekizde biri yok olmuştu. Mehmed Giray (76 a) Osmanlı kayıplarını 5.000, düşmanınkini 20.000 gösteriyor. Cantemir'e göre (bkz. Hammer, *Devlet-i Osmaniye Tarihi*, XII, s. 425, not 1) Osmanlılar 25.000'e yakın kayıp vermişler.

85 Mehmed Giray diyor ki (77 a): "Bu tarafta bulunan asker-i İslâm feryat edüp imdâda izin istediler, [pâdişah] fermân etmediler, etmemeye bâ'is şeyhülislâm olan Feyzullâh Efendi mâni' olup."

86 Eugen von Savoy'nin, kışın Bosna'ya yaptığı bir istila girişimi sonuçsuz kaldı.

87 Mehmed Giray, 74 a. Aynı sayfanın kenarına bir yabancı tarafından yapılan eklemede, Şahbaz Giray'ın huzurda oturmasına ve şerbet, kahve içmesine müsaade edildiği mümkün görülmüyor ve bu ayrıcalığın ancak hanlara verildiği yazılıyor.

88 *Es-Seb'ü's-Seyyâr*, s. 252.

89 Orduya bir yıldır maaş verilmemiş, Transilvanya'da iki Dragon alayı ayaklanmıştı (Lefaivre, II, s. 244).

90 Zernov ve Hüseyin Feyizhan tarafından yayınlanan yarlıglarda buna ait bir belgeye rastlamadık.

91 *Es-Seb'ü's-Seyyâr*, s. 253-254. Ona göre davetsiz olarak hareket etti.

92 *Es-Seb'ü's-Seyyâr*, 254. Hammer'e göre (*Devlet-i Osmaniye Tarihi*, XII, s. 435) İngiliz elçisi Paget, padişahın yanında büyük nüfuz sahibi olan Selim Giray'ı da barışçı görüşlerine kazanmıştı.

93 Onun gönderdiği yarlıgtan başka padişah da, bir hilât ve bir mücevher kılıçla hatt-ı hümâyûn göndermişti (*Es-Seb'ü's-Seyyâr*, s. 254).

94 Kalgay, Akmescid'de otururdu, onun merkezi burasıydı (*Es-Seb'ü's-Seyyâr*, s. 255).

95 *Es-Seb'ü's-Seyyâr*, s. 255.

96 *Es-Seb'ü's-Seyyâr*, s. 256.

97 *Es-Seb'ü's-Seyyâr*, s. 257.

98 *Es-Seb'ü's-Seyyâr*, s. 258.

99 Ganimetlerin geri alınmasından korkuyorlar, aynı zamanda, "Ber vafk-ı dilhâh ahz-ı intikâm olunmadan akd-i sulh etmek neden iktizâ etmiş?" diyorlardı (*Es-Seb'ü's-Seyyâr*, s. 257).

100 Barış konferansının toplanacağı yer hakkında oldukça tartışmalar yapıldı. Avusturya, Viyana'yı, Debrecsin'i, Budin'i, Slankamen'i ileri sürdü.

101 Râşid, II, s. 439.

102 Hammer, *Devlet-i Osmaniye Tarihi*, XII, s. 441.

103 A. Rambaud, *Histoire générale*, VI, s. 691.

104 Hammer, *Devlet-i Osmaniye Tarihi*, II, s. 441.

105 Yalnız Karlofça etrafındaki bir toprak parçası için ateşkes kabul olunacaktır (Râşid, II, s. 440; Hammer, *Devlet-i Osmaniye Tarihi*, XII, s. 447).

106 Râşid, II, s. 437.

107 Râşid'e göre (II, s. 437) birkaç yüz düşman askeri kılıçtan geçirilmiş, dört yüz tutsakk la birçok ganimet alınmıştı.

108 Hammer, *Devlet-i Osmaniye Tarihi*, XII, 438. Râşid'e göre (II, s. 438) bu fırkanın komutanı öldü ve Palatin yaralandı.

109 Bosna'daki çarpışmaları, Venediklilerle Boğaz önündeki deniz savaşını ve kuzeyde Kırımlıların harekâtını da buna katabiliriz.

110 Serdâr-ı Ekrem, delegeleri Belgrad'dan Karlofça'ya gönderdikten bir gün sonra, kış yaklaştığından orduyu izinli sayarak Edirne'ye dönmeye karar verdi (10 Ocak).

111 *Es-Seb'ü's-Seyyâr*, s. 260.

112 Râşid (II, s. 448), onun hakkında "gayet 'anûd ve huşûnet-şi'âr" deyimini kullanıyor.

113 Hammer, *Devlet-i Osmaniye Tarihi*, XII, s. 462.

114 Râşid (II, s. 449, 486) ateşkesi üç yıl, Seyyid Mehmed Rıza (*Es-Seb'ü's-Seyyâr*, s. 260) doğru olarak iki yıl gösterir (krş. Noradounghian, *Actes internationaux de l'Empire Ottoman*).

115 "... ve sa'âdetlû Kırım Han'ı, sâ'ir tavâ'if-i Tatar dahi bu sulh u salâh ve dostluk ve barışıklık hukûkunu gereği gibi ri'âyet ve siyânet eyleyüp Çasara tâbi' olan memleket ve re'âyâya bir veçhile ta'addî ve tecâvüz eylemeyeler gerek esnâf-ı asker ve gerek tavâ'if-i Tatardan bir ferd hilâf-ı 'ahidnâme-i hümâyûn ve mugâyir-i 'ahd ü mîşâk ta'addîye cesâret ederler ise cezâsı tertîb oluna."

116 Bu konuda bkz. Hurmuzaki (c. V, kısım I, s. 447-448) Nogaylar hakkındaki 107 Cumâdelûlâ tarihli ferman.

117 Bkz. Mehmed Giray, 80-82.

118 *Es-Seb'ü's-Seyyâr*, s. 258; *Râşid*, II, s. 480.

119 Edirne'ye gelip Kadıköyü'nde babasına uğradıktan sonra Kırım'a yollanan Devlet Giray, Şahbaz Giray'ı kalgay, Gazi Giray'ı nureddîn yaptı. Selim Giray ise Silivri ciG varındaki Kadıköyü Çiftliği'ne gidip yerleşmişti. Kendisine, padişah tarafından 17 yük akça sâliyâne ve has bağışlandığı gibi günlük tayinat da verildi (Mehmed Giray,

s. 79 b). Ona kendisinden sonra gelecek hanı seçebilmek ayrıcalığının verilmesi de, hakkında beslenen büyük saygı ve güvenin ifadesidir. Vakanüvis Râşid (II, s. 480) onun hanlıktan bu son çekilişi dolayısıyla diyor ki: "Elhâc Selim Giray Han Hazretleri mesned-i vâlâ-yı hânîde yirmi otuz seneden mütecâviz imtidâd ve umûr-i celîleye muvaffak olmak hesabiyle, re'y ü tedbiri Devlet-i 'Aliyye 'indinde 'azîm i'tibâr ve i'tidâd bulmağile eslâf u ahlâfı mabeyninde nâmdâr-ı rüşd ü sedâd olup" (II, s. 480).

120 Kırım'ın Karlofça Antlaşması'na rağmen Rus ordusunu kaygıyla beklediği hakkında bkz. *Es-Seb'ü's-Seyyâr*, s. 260.

121 On dört maddeden oluşan antlaşma 30 yıllıktı. Antlaşma metni: *Mecmu'a-i Mu'âhedât*, bkz. III, s. 209-219. Râşid, II, s. 494-502. Fransızcası, Gabriel Noradounghian, *Recueil d'actes internationaux de l'Empire ottoman*, Paris, 1897-1903. I, s. 197-203. Bu Fransızca çeviride bazı yanlışlar vardır.

122 Noradounghian bunu yanlış olarak "Or Kalesi'nden ve Or Boğazı toprağının nihayetinden Azak Kalesi'nin beri tarafında Miuş Nehri üzerindeki yeni palankaya kadar 12 saatlik arazi" şeklinde çeviriyor ki, asıl metni tutmamakta ve bir şey anlaşılmamaktadır.

123 "... Moskov çarlığı, müstakil devlet olmağile bu ana değin Kırım hanı ve Kırımlûya beher sene verdüğü vergiyi vermek, gerek güzeşte ve gerek hâlâ ve gerek ba'de'l-yevm çar-ı müşârün-ileyh ve haleflerinin der'uhdeleri olmaya."

124 Antlaşmanın imzalanmasından dört yıl sonra Rus çarı Don kıyılarında çapul eden Kuban Tatarlarından sızlanmalarda bulunmuş, ancak bunun için Kırım hanına doğrudan doğruya yazmayarak bunu Barabaş hetmanı ile bildirmiştir (Zernov ve Hüseyin Feyizhan, yarlığ no: 298, s. 770). Herhalde, şimdi kendisini Osmanlı padişahıyla bir tutan çar, Kırım hanını Kazak hetmanı seviyesinde görmekteydi.

SONUÇ : ORTA AVRUPA MESELESİ, OSMANLI İMPARATORLUĞU VE KIRIM HANLIĞI (Sayfa 331-341)

1 Kaynaklarda Kırım aristokrasisinin başı olan Şîrin beylerini de Toktamış Han devrine kadar götürebiliyoruz. Toktamış, Şîrinlerin ceddi olan Tümen Bey'i yüksek bir mevkie getirerek "sağ kol"u ona vermişti, *Umdetü't-Tevârîh*, s. 195.

2 Bkz. *Es-Seb'ü's-Seyyâr*, s. 225, 230, 231; Mehmed Giray, s. 57 b, 60 a.

3 *Umdetü't-Tevârîh*, s. 193.

4 Mehmed Giray, s. 42 a.

5 Bütün bu sorunlar, bu olayları yakından izleyen Mehmed Giray tarafından çok açık bir şekilde anlatılmıştır. Eklere, tarihinden bu dikkate değer parçasını tümüyle koyuyoruz.

6 Beyi, kabilesi seçer ve han bunu onaylardı (bkz. *Es-Seb'ü's-Seyyâr*, s. 262).

7 Zernov ve Hüseyin Feyizhan, *Kırım Yurtuna ve Ol Taraflarga Dair Bolgan Yarlıglar ve Hatlar*, s. 758.

8 Bkz. Silâhdâr, II, s. 278.

SON DÖNEM KIRIM HANLARI

I. KAPLAN GİRAY
(Sayfa 349-354)

1 *Mehmed Giray Tarihi*, s. 113.
2 *Mehmed Giray Tarihi*, s. 117; Râşid, *Tarih*, II, s. 565-571.

II. KAPLAN GİRAY (1700)
(Sayfa 355-357)

1 Bkz. "Necati Efendi Sefâretnâmesi", *Tarih Vesikaları*, XIV, s. 137 vd.
2 "Necati Efendi Sefâretnâmesi", *Tarih Vesikaları*, XIV, s. 138.
3 Krş. Smirnov, *Krymskoe khanstvo*, s. 127.
4 Bkz. *Gülbün-i Hânan*, s. 118.
5 Vâsıf, II, s. 78.

KIRIM HANLIĞI KADI SİCİLLERİ, YARLIKLAR VE BİTİGLER

KEŞFEDİLEN YAZILI KAYNAKLAR
(Sayfa 361-363)

1 Bu kütüphane Şubat 1991'de eski Rüşdiye Mektebi binasında açılmış olup *Kırım Tatarları Meclisi*'ne bağlıdır ve onların en önemli kültür merkezlerinden biridir. Kütüphane, Türkiye'den kitap bağışları beklemektedir.
2 "Rukopisi Vostoçnogomuzeja goroda Yalti (Yalta Şehri müzesinde bulunan elyazmaları)", Akademia Nauk, SSCB, *Seçilmiş Eserler*, c. IV, s. 257-261.
3 Bu mikrofilmler, 24 Mayıs 1995'te TC Dışişleri Bakanlığı eliyle teslim alınmış ve Bilkent Üniversitesi Halil İnalcık Koleksiyonu'na konulmuştur. Araştırmacıların incelemesine açılmak üzere düzenlenmektedir. Bilkent Kütüphanesi'nin izniyle, Devlet Arşivi ve kurumları, buradan mikrofilmlerin kopyalarını alabilirler.
4 Leningrad'daki asıl koleksiyonu görmüş olan Çobanzâde'nin 1. ciltten naklettiği Rusça not gösteriyor ki koleksiyon bu ciltle, yani 1613 yılıyla başlamaktadır. Çobanzâde son cildin tarihini vermemiştir.

Kaynaklar Hakkında Notlar

Resmî Belge Külliyatları

İstanbul Başbakanlık Osmanlı Arşivi (buradaki Mühimme Defterlerinin yanı sıra) ve Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi'nde (bkz. *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Kılavuzu*, İstanbul, 1938-1940, fasikül I, II) Giraylara ait pek çok belge varsa da bunlar henüz yeterince incelenmemiştir; ancak A.N. Kurat* ve Fevzi Kurdoğlu** ilk Kırım hanlarına ait bazı belgeler yayınlamışlardır. Feridun Bey *Münşeat*'ındaki mektuplar, J. Rypka*** tarafından sınıflandırılmıştır: Kırım hanlarının Moskova ve Lehistan'a gönderdikleri yarlıglardan bir kısmı aşağıda ayrıntısı verilen büyük *Kırım Yurtuna ve Ol Taraflarga Dair Bolgan Yarlıglar ve Hatlar*'da yayınlanmıştır; bazı münşeat kitaplarında**** Giraylara ait mühim belgeler vardır. Lehistan'dan Polonya'ya intikal eden, Varşova ve Krakov'da bulunan Giraylara ait yarlıglar İkinci Dünya Savaşı'nda korunabilmiştir. Bunlardan küçük bir kısmı, Dr. A. Zihni Soysal tarafından, Lehçe

---

* Kurat, *Yarlık ve Bitikler*, İstanbul, 1940.

** F. Kurdoğlu, "İlk Kırım Hanlarının Mektupları", *Belleten* 3-4 (1937).

*** J. Rypka, "Brieftwechsel der Hohen Pforte mit den Krim Chanen in II. Bände von Feriduns *Münşeat*", *Festschrift Georg Jakob*, Leipzig, 1932, s. 241-269.

**** Ör. *Mekâtib-i Sultanî*, Nuruosmaniye Kütüphanesi, no 4292 ve *Mecmûa-i Mekâtib-i Mülûk*, Aşir Efendi Kütüphanesi, no 895.

tercümeleriyle birlikte yayınlandı (*Jarlyki Krymskie z czasóv Jana Kazimierza*, Varşova 1939; sonunda üç yarlığın fotoğrafı vardır). Girayların arşivinden kalan 124 defter Akmescid'de bulunmuş ve Petersburg Kütüphanesi'ne nakledilmiştir (V.D. Smirnov, İstoriya Tatarii v Materialah i Dokumentah, İnstitut *İstorii Akademi Nauk*, Moskova, 1937).

Giraylara ait meskûkât için bkz. O. Retowski, *Die Münzen der Gireï* (Moskova 1905); Mubarek Galip vd., *Müze-i Hümâyûn Meskûkât-ı Kadime-i İslamiye Kataloğu, kısm-ı sâlis*, İstanbul 1318.

Kırım kitâbeleri için bkz. N. Murkazeviç, "Bahçesarayskiya Arapskiya e Turetskiya Natpisi [Bahçesaray'daki Türkçe ve Arapça kitabeler]" *Zapiski Odesskago Obşestva İstorii i Drevnostei II*, Odessa, 1848.

H. Feyizhan - V.V. Zernov, *Kırım Yurtuna ve Ol Taraflarga Dair Bolgan Yarlıglar ve Hatlar*, St. Peterburg, 1864:

Rus oryantalistlerinden V.V. Zernov'un nezâreti altında basılan bu eser, Peterburg Üniversitesi'nde Tatarca muallimi Molla Hüseyin Feyizhanoğlu'nun 1858 yılında Moskova Hariciye Nezâreti Merkez Arşivleri'nden çıkardığı Kırım Hanlığı'na ait 378 belgeyi içerir. Belgeler kronolojik sırayla dizilmiştir. İlk belge Mehmed Giray Han'ın 9 Zilkade 926 (21 Ekim 1520) tarihli bir yarlığıdır. Tarihi kesin bilinen en eski belge ise 9 Şevvâl 1155 (7 Aralık 1742) tarihlidir. Gerek dil gerekse tarih bakımından zengin bir kaynak olan bu belgeler derlemesi, özellikle Kırım-Moskova ve Lehistan ilişkilerini aydınlatmak bakımından önemlidir. Moskova'ya ve Leh krallarına gönderilen yarlıg ve hatlardan, Osmanlı-Rus ilişkilerine dair bilgiler de ediniyoruz. Eserde bazı belgelerde boş yerler kaldığını ve bazı isimlerin yanlış okunduğunu da burada ekleyelim.

Eudoxiu Hurmuzaki, *Documente privitore la istoria Românilor, Bükreş, 1889-1948:*

Romanya tarihi tetkikleri için çeşitli belge külliyatlarından, arşiv ve kütüphanelerden çıkarılarak toplanmış olan belgelerden

oluşmuş bu büyük eserde, Eflak ve Bogdan'la sıkı ilişkiler kurmuş olan Kırım Hanlığı'na ve Bucak Tatarlarına ait birçok belge bulunmaktadır. Araştırdığımız döneme ait belgeler, V. ciltte ve *supplemente*'lerde I. ve II. ciltlerdedir.

Kronikler

I. *Silâhdâr Tarihi:*

Yazarı Fındıklılı Mehmed Ağa'dır. *Zeyl-i Fezleke* ve *Nusretnâme* adı altında iki kısımdan oluşan ve 1655'ten 1721 tarihine kadar gelen *Silâhdâr Tarihi*'nin asıl önemli bölümü, yazarının saray hizmetlerinde bulunarak olayları günü gününe bütün ayrıntılarıyla yazma fırsatı bulduğu 1676'dan 1715'e kadarki dönemdir. Eserin ancak 1695'e kadar olan *Zeyl-i Fezleke* bölümü A. Refik Altınay tarafından basılmıştır (Eser ve yazarı üzerinde bkz. Ahmet Refik Altınay tarafından yazılan mukaddime ve aynı yazar, *Âlimler ve Sanatkârlar*, İstanbul, 1924, s. 228 vd).

Bu dönem için Silâhdâr elimizdeki en geniş, en güvenilir kroniktir. Onun, gelen önemli evrakı okuyarak olayları tarihinde dikkatle özetlediğini, birçok önemli olayın gözleri önünde geçtiğini veya gözleyen kişileri dikkatle sorup araştırarak anlattığını biliyoruz.* Bu bakımdan onunla karşılaştırabileceğimiz pek az Osmanlı kronikçisi vardır. Mesela aynı dönem üzerinde yazmış olan Râşid ona göre çok daha basit ve eksiktir. Böylece Kırım hanlarının İstanbul'a gönderdikleri mektupların ve giden hatt-ı hümâyûnların geniş bir özetini *Silâhdâr Tarihi*'nde buluyoruz (Mesela Selim Giray Han'ın 1689 Rus istilası hakkındaki çok dikkate değer raporu onun tarihine herhalde olduğu gibi geçmiştir, II, 440). Nihayet onun elindeki belgelere büyük bir titizlikle bağlı kaldığını ve olayları tam bir tarafsızlıkla aktardığını belirtmeliyiz.

Osmanlı vakanüvislerinin hemen hepsi devir devir mühim bilgiler aktarır. . Müneccimbaşı Ahmet Dede'nin *Müneccimbaşı Tarihi*'nde güzel bir özet vardır *(Saha'ifü'l-Ahbar*, II, s. 697); Hüseyin Hezârfen, *Telhîsü'l-beyân fî Kavânîn-i Âl-i Osmân* (bâb-ı tâsî: fi

* Mesela elçi Zülfikar Efendi Viyana'dan döner dönmez kendisinden "mükâleme ceridesi"ni alarak *Tarih*'inde özetlemişti (II, s. 668).

Beyân-i Kavânin-i Hanân-i Kırım); Abdullah Nâilî Paşa, *Mukaddeme-i Kavânin-i Teşrifât,* Giraylara yapılan merâsim hakkında geniş ayrıntılar içerir.

II. Es-Seb'ü's-Seyyâr fi Ahbâri'l-Mülûku't-Tâtâr:

Yazarı nakibüleşraflıkta bulunan Seyyid Mehmed Rıza galiba Kırımlı bir molladır, eserini 18. yüzyıl ortalarında yazmıştır. Kırım tarihi üzerinde en toplu ve tanınmış eser olan Rıza'nın kitabı H. 1248'de [1832] Kazan Üniversitesi profesörlerinden Kâzımoğlu Mehmed Âli Bik tarafından Kazan'da yayınlanmıştır. Yayınlayan, bu büyük eserin (344 büyük sayfa) başına uzun Rusça bir mukaddime yazmıştır. Yalnızca bir yazmaya dayanan bu basımda birçok noksan yer ve yayınlayanın yaptığı düzeltmelere rağmen birçok yanlış vardır. Eserin Petersburg'da Şark Enstitüsü'ndeki bir yazma nüshasından başka İstanbul'da Hamidiye, Ragıp Paşa ve Râşid Efendi Kütüphanelerinde üç yazma nüshasını daha biliyoruz. Ayrıca İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'nde sadeleştirilmiş Türkçe ile bir yazma nüshası bulunmaktadır.*

Elimizde bulunmayan bazı vekâyinâmeleri de kullanarak vücuda getirilmiş olan bu eser, her yerinde aynı değerde değildir. Araştırdığımız dönemde (1683-1699), 1690 yılına kadar çok noksandır. Fakat bu tarihten sonra, hanın sarayında bulunarak 1100'den 1120'ye kadar Kırım olaylarını yazmış olan Abdülvelî Efendi'nin *Vekâyinâme*'si ile Mesud Efendi'nin *Vâkı'ât Mecmuası*'nı kullanmış olduğundan çok daha açık ve ayrıntılıdır. *Es-Seb'ü's-Seyyâr,* Osmanlı vekâyinâmelerinden tamamıyla bağımsız olduğundan onların Kırım hakkında verdikleri bilgileri kontrole olasılık verdiği gibi Kırım'ın iç tarihine ait bu kaynaklarda bulunmayan birçok ayrıntıyı da içermektedir. Hem Halim Giray'ın *Gülbün-i Hânan*'ı, hem Kazimirski'nin *Journal Asiatique* (XII) 1833'te yayınladığı *Anonim Kırım Tarihi*, Es-Seb'ü's-Seyyar'ın kısaltılmışıdır. Cevdet Paşa *Tarih*, V, 258-276'da *Gülbün-i Hânan*'ı özetleyerek aktarır.

* Yazar ve eser hakkında bkz. *Devhatü'l-Nuka*, s. 40; *Sicil-i Osmanî*, II, s. 397, *Osmanlı Müellifleri*, III, s. 58; Abdullahoğlu Hasan, *Es-Seb'ü's-Seyyâr ve Umdetü'l-Ahbâr'a (Umdetü't-Tevârih)* dair, *Azerbaycan Yurtbilgisi*, II/18, s. 243; F. Babinger, *Die Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre Werke*, Leipzig, 1927, s. 281.

III. *Mehmed Giray Tarihi*:

Yazar Mehmed Giray bin Mubarek Giray'dır. Bu eser 1683 Viyana Seferi'nden 1703'te III. Ahmed'in cülûsuna kadar gelen bir Kırım tarihi olduğu kadar, o döneme ait bir Osmanlı tarihi de sayılabilir. Eser o dönemde yaşamış olan Mubarek Giray oğlu Mehmed Giray tarafından yazılmıştır. F. Babinger* onu 1683'te han olan Hacı Giray'ın oğlu sanmakla yanılmıştır. Kendisi *Tarih*'inde (44 a) babasının Mubarek Giray olduğunu açıkça söyler. Mehmed Giray'ın, Giraylardan birçokları gibi, iyi bir tahsil görmüş olduğuna şüphe yoktur. Tarihinden, onun Farsça ve Arapçayı iyi bildiğini, Osmanlı Türkçesine hâkim olduğunu ve nihayet ilm-i nücumdan oldukça anladığını görüyoruz. Eserinde birkaç yerde kendisinden bahsetmektedir: II. Mustafa tahta çıktığı zaman, eline geçmiş olan peygamberin mührünü padişaha sunduğunu ve 72 altın hediye aldığını söyler (54, dipnot). 1691'de amcası Saadet Giray tahta çıkınca onunla beraber Macar Seferi'ne iştirak ettiğini yazmaktadır.**

Mehmed Giray, tarihini galiba Yanbolu'da yazmış (bkz. 80 a dipnot) ve 1703'te tamamlamıştır. Ömrü olursa bundan sonraki olayları da yazacağını belirtmektedir. Hammer ve Smirnov tarafından kullanılmış olan *Mehmed Giray Tarihi* yazma halindedir ve bilinen tek nüshası bugün Viyana Milli Kütüphanesi'nde Şark yazmaları arasındadır (no: 1080). (Biz rahmetli C. Seydahmet Kırımer'in lütfettiği fotokopiyi kullandık). Yazarın elyazısıyla olması kuvvetle muhtemel bulunan bu yazma 124 varaktan oluşmaktadır, 13. sayfaya kadar nesih, kalanı tâlik hattı ile yazılmıştır.

Mehmed Giray çağdaşı olduğu olayları yazmıştır. Fakat kronolojik bakımdan büyük yanlışlar yapmakta, çok defa geçen olayları sonrakilerle karıştırmaktadır. Buna karşılık, gözlemleri ve içinde bulunduğu olayların anlatımı bakımından değerli bir kaynaktır.***

Hanların özel vakanüvisleri bulunduğunu ve Kırım'da hanlığa ait birçok özel tarihin yazılmış olduğunu biliyoruz. Rus istilasın-

---

* Babinger, *Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre Werke*, s. 235.

** "Bu 'abd-i pür tahîr Han hazretleri emmimiz olmağile maiyyeten gitmişdik", s. 33 b.

*** Bu eserden bir bölüm Ek III'te (s. 485 vd) aynen aktarılmıştır.

dan sonra kasten yapılan yok etmeler sonucu* bugün kayıp bulunan bu eserlerden bu kitabın incelediği döneme ait üç vekâyinâme tespit ettik.

1) *Abdülvelî Efendi Mecmuası: Es-Seb'ü's-Seyyâr*'ın anlattığına göre, Kırım şehirlerinde kadılık eden ve Selim Giray'ın meclislerine giren Abdülvelî, Hicrî 1100'den 1120'ye kadar (1689-1708) zamanındaki olayları yazmıştır. Rıza'nın (s. 198) onun hakkında "filcümle ahvâl-i rüzgârdan habîr" idi, demesine göre bu dönem tarihi için bu vekâyinâmenin büyük bir önem taşıdığı kesindir.

2) *Vâkı'ât-ı Mes'ûd Efendi:* Selim Giray Han'ın oğlu Şahbaz Giray'ın kâtibi Mesud Efendi tarafından yazıldığını bildiğimiz bu vâkı'ât mecmuası da (bkz. *Es-Seb'ü's-Seyyâr*, 252) bugün elimizde değildir.

3) *Hayırzâde Tarihi: Es-Seb'ü's-Seyyâr*'da adı geçen bu eser de 1680 yılına kadar gelen veya bu yıllara ait bir Kırım vekâyinâmesi olmalıdır.

Nihayet Kırım Hanlığı ve 1683-1699 döneminde kuzey cephesi üzerinde bu tarihlerden sonra, bu döneme ait başka Osmanlı kaynaklarında bu konuda birçok bilgi ve belge bulunmaktadır. Bunların arasında bilhassa Defterdar (Dâmad) Mehmed Paşa'nın, *Zübdetü'l-Vekâyiât*'ini (1650'den 1703'e kadar, yazma, Esad Efendi Kütüphanesi no: 2382)** Reîsülküttâb Râmî ve Mehmed efendilerin münşeatlarını ve Şair Sâbit'in Selim Giray'ın zaferlerini kutlamak için yazdığı manzum *Selimnâme*'yi burada analım.

IV. *Umdetü'l-Ahbâri'l-Mütenevvi'a (Umdetü't-Tevârîh):*

Yazarı Kırımlı Abdülgaffar'dır. Ana konusu Altınordu ve Kırım hanları tarihi olan bu eser 1744'te Kırım ulemasından Karasulu Elhâc Hasanoğlu Elhâc Abdülgaffar tarafından Soğucak Kalesi'nde

---

* Bkz. Abdullahoğlu Hasan, *Azerbaycan Yurtbilgisi Mecmuası*, I/2.

** Bu eser Abdülkadir Özcan tarafından İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih bölümünde doktora tezi olarak hazırlanmış (1980) olup sonradan yayınlanmıştır. Bkz. *Zübde-i Vekayiât: Tahlil ve Metin (1066-1116/1656-1704)*, Ankara, 1995.

kalebend iken yazılmıştır.* Eser Esad Efendi Kütüphanesi'ndeki orijinal nüshaya göre (no: 2331) Necib Asım tarafından *Türk Tarih Encümeni Mecmuası*'na ilave olarak basılmıştır (İstanbul 1343 [1927]). Baskıda 207 sayfa tutan eserin ancak 100 sayfalık bir kısmı doğrudan doğruya Kırım hanlarına aittir. *Umdetü't-Tevârîh*, yer yer gayet kısa ve hatalıdır. Onun araştırdığımız dönem için birçok kronoloji ve bilgi yanlışı içerdiğini gördük. Mesela, Selim Giray'ın ikinci hanlığı sırasında 1689'daki Sırbistan Seferi'ni 1692'deki üçüncü hanlığında göstermiştir (s. 131). Bununla beraber Kırım'da yaşayan, Kırım'ın durumunu iyi bilen mollanın verdiği birçok özel bilgi başka kaynaklarda bulunmamaktadır ve çok değerlidir. Ötemiş Hacı'nın *Tarih-i Dost Sultan*'ının bilinen bir nüshası Z.V. Togan'ın özel kütüphanesindedir ve Kırımlı Abdülgaffar bu eserden faydalanmıştır. Kırım yerli vekâyinâmeleri arasında *Sahib Giray Tarihi* (bkz. E. Blochet, Bibliotheque Nationale Türkçe Yazmalar Kataloğu, zeyl, s. 164); Rıdvan Paşazâde Abdullah, *Tarih-i Hânân-ı Tatar ve Deşt-i Kıpçak* da (Paris, Arsenal Bibl., nr. 39) zikre değer.

V. *Gülbün-i Hânan*:

Ülkemizde Kırım hanları denince ilk hatıra gelen bu eser 1811'de han sülalesinden Halim Giray tarafından kaleme alınmıştır. Kırım hanlarının biyografisi olan ve 1870'te Matbaa-i Amire'de basılmış olan bu küçük kitap esas itibariyle *Es-Seb'ü's-Seyyâr*'ın bir özetidir. Bu eserin mukaddimesinde bahsedilen kaynakların bugün ancak bazıları elimizdedir.

VI. *Tevârîh-i Tatar Han ve Dağıstan ve Moskov ve Deşt-i Kıpçak:*

Bugün Rusya dediğimiz sahadaki kavimlerin çok kısa bir şekilde tarih ve etnografyasından bahseden ve daha çok Rus tehlikesini anlatan bu eser, Kırım hanlarından II. Fetih Giray'ın (1736) dîvân kâtibi Kefevî İbrahim tarafından yazılmıştır. Eser 1213 (1798) yılında yapılmış bir kopyasına dayanılarak C. Seydahmet Kırımer

* *Umdetü't-Tevârîh*, s. 1-2.

tarafından basılmıştır. Yeni bir bilgi vermekten ziyade, o devirde ecnebi dilde yazılmış kitaplardan da yararlanan geniş görüşlü bir Kırımlı'nın dikkate değer notları sayılabilecek eser, bu bakımdan değerlidir.

Genel Tetkikler

V.D. Smirnov, *Krımskoe khanstvo pod verkhoventvom Otomanskoy Portı do naçala XVIII vieka,* St.Petersburg, 1887; agy, "Krımskoe khanstvo pod verhoventvom Otomanskoy Portı v XVIII v. Dopricoedinen iya ego k Rossii", *Zapiski Imperatorskogo Odesskogo Obshchestva Istorii i Drevnostey,* XV, Odessa, 1889; J. von Hammer-Purgstall, *Geschichte der chane der Krim unter Osmanischer herrschaft,* Viyana, 1856 Kırım hususunda yüzeysel olup Osmanlı tarihinde daha esaslı bilgiler verir; Sir Henry H. Howorth, *History of the Mongols: From the 9th to 19th Century,* Londra, 1876-1927, c. II, 448-626; Djafer Seidamet, *La Crimee,* Lausanne, 1921.

***

Girayların şeceresi şimdiye kadar doğru olarak tespit edilememiştir. Şu eserlerin üçü de eksik ve yanlıştır: Stanley Lane-Pool'dan Halil Edhem'in çevirerek yayınladığı *Düvel-i İslâmiye,* İstanbul, 1927; E. de Zambaur, *Manuel de généalogie et de chronologie pour l'histoire de l'Islam,* Hanovre, 1927 ve son olarak, Hasan Ortekin'in *Kırım Hanlarının Şeceresi,* İstanbul, 1938. Bu kitabımızda vekâyinâmelerdeki hicrî tarihler ayları ile birlikte nazar-ı itibara alınarak miladî tarihler düzeltildiği gibi, kalgay ve nureddîn olanları da içine alan bir soykütüğü düzenlenerek ekte sunulmuştur.

KAYNAKÇA

Abdullah Nâilî Paşa, *Mukaddeme-i Kavânin-i Teşrifât*, Süleymaniye Kütüphanesi, Hüsrev Paşa, no. 813/2.

Abdullahoğlu Hasan, "Birinci Mengli Giray Han Yarlığı", *Türkiyat Mecmuası*, IV.

Abdullahoğlu Hasan, "Ceneviz Membalarına Göre XV. Yüzyılda Kırım Hanlığı", *Azerbaycan Yurt Bilgisi Mecmuası*, II (1932).

Abdurrahman Şeref, "Öztimuroğlu Osman Paşa", *TOEM* 21 (1329).

Abdurrahman Şeref, *Tarih-i Devlet-i Osmaniye*, İstanbul, 1315.

Ahmed Refik, "Sokollu Mehmed Paşa ve Lehistan İntihabatı", *TOEM*, VI/35 (1331).

Ahmed Refik, *Bahr-i Hazer–Karadeniz Kanalı ve Ejderhan Seferi*, *TOEM*, 43 (1333).

Ahmet Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, İstanbul, H. 1309.

Akçokraklı, O., *Kırım'da Tatar Tamgaları*, Bahçesaray, 1926 (yeni baskı: Ankara, 1996).

'Âlî, M. (Gelibolulu), *Kitâbü't-Târîh-i Künhü'l-Ahbâr*, c. I, yay. haz. A. Uğur, A. Gül, M. Çuhadar ve İ.H. Çuhadar, Kayseri, 1997.

'Âlî, M. (Gelibolulu), *Künhü'l-Ahbâr'ın Tezkire Kısmı*, yay. haz. Mustafa İsen, Ankara, 1994.

Anderson, M.S., "The Great Powers and the Annexation of the Crimen, 1/83-1784", *Slavonic and East European Review*, LXIX (1954).

Anonim Kırım Tarihi, çev. Kazimirski, *JA*, XII (1833).

Aşıkpaşazade, *Tevârîh-i Âl-i Osman*, yay. N. Atsız, İstanbul, 1949.

Atlasî, Hâdi, *Kazan Hanlığı*, Kazan, 1920.

'Ayni Ali, *Defter-i Aynî Ali Efendi, Kavânîn-i Âl-i Osmân der Hulâsâ-i Mezâmin-i Defter-i Dîvân*, İstanbul, H. 1280

'Ayni, *İkd al-cuman*, Veliyüddin Efendi Kütüphanesi, no. 2396.

Babinger, F., *Die Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre Werke*, Leipzig, 1927.

Bağış, A.İ., *Britain and the Struggle for the Integrity of the Ottoman Empire*, İstanbul, 1984.

Bala, Mirzâ, "Çerkesler", *İA*.

Barkan, Ö.L., *XV. ve XVI. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğunda Ziraî Ekonominin Malî ve Hukukî Esasları, I: Kanunlar*, İstanbul, 1943.

Baron de Tott, *Mémoires du baron de Tott, sur les Turcs et les Tartares*, 5 cilt, Amsterdam, 1784-86.

Barthold, V.V., "Baghçesaray", *EI*.

Barthold, V.V., "Kalmuks", *EI*.

Barthold, V.V., "Kırım", *EI*.

Barthold, V.V., *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, İstanbul, 1927.

Becker, C.H., "Barthold's Studien über Kalif und Sultan", *Der Islâm*, VI (1915).

Bennigsen A. ve C. Lemercier-Quevquejay, "La Grande horde Nogay et le problème des communications entre l'Empire Ottoman et l'Asie centrale en 1552-1556", *Turcica* VII/2 (1976).

Bennigsen, A., P.N. Boratav, D. Desalve ve C. Lemercier-Oveçvejoy, *Le Khanat de Crimée dans les Archives du Musée du Palais de Topkapi*, Paris ve La Haye, 1978.

Bratianu, G.I., *Recherches sur le commerce génois dans la mer Noire au XIIIe siècle*, Paris, 1929.

Bronievski, Martin, *Russia seu Moscovia itemque Tartaria*, Leiden, 1630 (Türkçesi: *Kırım*, çev. Kemal Ortaylı, Ankara, 1970).

Brummet, P., "The Ottomans as a World Power: what we don't know about Ottoman Seapower", *Oriente Moderno, The Ottomans and the Sea*, yay. K. Fleet, XX (LXXXI)/1 (2001).

Bursalı Mehmed Tâhir, *İdare-i Osmaniye Zamanında Yetişen Kırım Müellifleri*, İstanbul, 1916.
Caferoğlu, A., "Türk Tarihinde Nöker ve Nöker-zâdeler", *IV. Türk Tarih Kongresi*, Ankara, 1952.
Cantemir, Dimitrie, *Histoire de l'empire Ottoman: où se voyent les causes de son aggrandissement et de sa décadence*, çev. M. de Joncquières ve Pierre-Nicolas Desmolets, 4 cilt, Paris: 1743.
Cevdet Paşa, bkz. Ahmet Cevdet Paşa.
Charrière, E., *Négociations de la France dans le Levant ou correspondances, mémoires, et actes diplomatiques...*, Paris, 1853.
Collins, Cf. L.J.D., "The Military Organization and Tactics of the Crimean Tatars, 16th-17th Centuries", yay. V.J. Parry ve M.E. Yapp, *War, Technology and Society in the Middle-East*, Londra, 1975.
Deguignes, J. de, *Historie Générale des Huns, des Turcs, des Mogols et des autres Tartares Occidentaus*, Paris, 1756-1758.
Doerfer, G., *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen*, c. 1, Wiesbaden, 1963.
Ebulgazi Bahadır Han, *Histoires des Mongols et des Tatares*, çev. ve yay. P.I. Desmaisons, Petersburg, 1871-74.
Ebülgazi Bahadır Han, *Şecere-i Türk: Tarihü'l-Şu'ub fi Asiyaü'l-Vusta*, Petersburg 1871.
Eck, A., *Le moyen âge russe*, Paris, 1933.
Eldem, Halil Edhem bkz. Halil Edhem.
Es-Seb'ü's-Seyyâr bkz. Seyyid Mehmed Rıza.
Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme*, İstanbul, 1928.
Feridun Bey, *Münşeat (Mecmua-i Münşeatu's-Selatin)*, İstanbul, H. 1275.
Fessler, I.A., *Geschichte von Ungarn*, Leipzig, 1877.
Feyizhan, H. ve V. Zernov, *Kırım Yurtuna ve Ol Taraflarga Dair Bolgan Yarlıglar ve Hatlar*, Petersburg, 1864.
Fındıklılı Mehmed Ağa, *Nusretnâme*, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi.
Fleet, K., "Early Turkish Naval Activities", *Oriente Moderno, The Ottomans and the Sea*, *ed.* K. Fleet, XX (LXXXI)/1 (2001).
Forster, G. ve L. Langéls, "Notice chronologique des Khans de Crimée", *Voyage du Bengale a Pétersbourg : A travers les Provinces Septentrionales de l'Inde, le Kachmyr, la Perse, sur la Mer Caspienne, etc.; Suivi de l'histoire des Rohillahs et de celle des Seykes*, Paris, 1802.
Fraehn, C.M., *Die Münzen der Chane vom Ulus Dschutschi's oder von der Goldenen Horde [Cuci Ulusu ya da Altın Ordu'nun sikkeleri]*, Sankt Petersburg, 1832.
Giraybay (Giray), H., "Kırım Hanlığı'nın İlk Devri", *Mezuniyet Tezi*, İstanbul Darülfünunu, İstanbul, 1926.
Golikov, İ.İ. *Deyaniya Petra Velikago, mudrago preobrazitelya Rosii [Büyük Petro'nun faaliyetleri]*, Moskova, 1837.
Gordlevskiy, V.A., "Rukopisi Vostoçnogo Muzeya Goroda v Yalte [Yalta Şehri müzesinde bulunan elyazmaları]", *Dokladı Akademia Nauk*, 10 (1927).
Gorka, "Tatarlara dair bazı mülâhazalar", *Emel*, VII/3 ve 10.
Gökbilgin, Ö., "Quelques sources manuscrites sur l'époque de Sahib Giray Ier, Khan de Crimée (1532-1551) â İstanbul, Paris et Leningrad", *Cahiers du monde russe et soviètique*, 11 (1970).
Gökbilgin, Ö., *1532-1577 Yılları Arasında Kırım Hanlığı'nın Siyâsi Durumu*, Ankara, 1973.
Gökbilgin, Ö., *Tarih-i Sahib Giray Han*, Ankara, 1973.
Grekov, B.D. ve A. Iakoubovskiy, *La Horde d'or; la domination tatare au XIIIe et au XIVe siècle de la mer Jaune à la mer Noire*, Paris, 1939.

Grenard, F., *Grandeur et décadence de l'Asie, l'avènement de l'Europe*, Paris, 1939.
Gülbün-i Hânân bkz. Halim Giray.
Gyula, N., *A Honfoglaló Magyarság Kialakulâa*, Budapeşte, 1930.
Haenisch, E., *Wörterbuch zu Monghol un niuca tobca'an (Yüan-ch'o pi-shi): Geheime Geschichte der Mongolen*, Weisbaden, 1962.
Halil Edhem, *Düvel-i İslâmiye*, İstanbul, 1927.
Halil Edhem, *Mısır'ın Son Memlûk Sultanı. Melik Tumanbay II Adına Çorlu'da Bulunan Bir Kitabe*, İstanbul, 1935.
Halim Giray, *Gülbün-i Hânân*, İstanbul, H. 1287 ve 1327.
Hammer-Purgstall, J. von, *Geschichte der Chane der Krim unter Osmanischen Herrschaft [Texte imprimé]: vom 15. Jahrhundert bis zum Ende des 18. Jahrhundert : als Anhang zur Geschichte des Osmanischen Reichs Zusammengetragen aus türkischen Quellen, mit Literatur-Übersetzungen und Anmerkungen, mit der Zugabe eines Gasels Schaningerai, Türkisch und Deutsch*, Amsterdam, 1970.
Hammer-Purgstall, J. von, *Geschichte des Osmanischen Reiches*, 10 cilt, Peşte: 1827-1835.
Hammer-Purgstall, J. von, *Geschichte der Chane der Krim*, Viyana, 1856.
Hammer, J. von, *Devlet-i Osmanîye Tarihi*, çev. M. Ata, İstanbul, 1329-1333 [1913-1917].
Hayrullah Efendi, *Devlet-i 'Aliyye-i Osmanîye Tarihi*, yay. Ali Şevki Efendi, İstanbul, H. 1271-1292 [1854-1875].
Herberstein, S. von, *Notes upon Russia*, çev. R.H. Major, Londra, 1852.
Heyd, W., *Historie du Commerce du Levant au moyen âge*, I-II, Paris, 1936.
Hezârfen Hüseyin, *Telhîsü'l-Beyân fî Kavânîn-i Âl-i Osmân*, yay. S. İlgürel, Ankara, 1998.
Hoca Sadeddin, *Tacü't-Tevârih*, İstanbul, H. 1279 [1862].
Hoca Sadeddin, *Selimnâme (Tacü't-Tevârih*, II, zeyl).
Howorth, Sir H.H., *History of the Mongols: From the 9th to the 19th Century*, Londra, 1876-1927.
Hurmuzaki, E., *Documente privitóre la istoria Românilor*, Bükreş, 1889-1948.
Hüseyin Hezarfen, *Tenkih-i Tevârîh-i Mülûk* (yazma).
Iorga, N., *Formes byzantines et réalités balkaniques: leçons faites à la Sorbonne*, Paris, 1922.
Iorga, N., *Geschichte des Osmanischen Reiches*, Gotha, 1908.
Isthvanfi, N., *Pannoni historiarum de rebus Ungaricis libri XXXIV, 1490-1606*, Coloniae Agrippinae, 1622.
İbn Battuta, *The Travels of Ibn Battuta*, yay. H.A.R. Gibb, Cambridge, 1972.
İbn Bibi, *Anadolu Selçukî Devleti Tarihi*, yay. M. Nuri Gencosman, Ankara, 1941.
İnalcık, H., "Adâletnâmeler", *Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, II/3-4 (1967).
İnalcık, H., "Ahmed Pasha, Gedik", *EI²*.
İnalcık, H., "Azak (Azov)", *EI²*
İnalcık, H., "Dawlat Giray', *EI²*.
İnalcık, H., *Devlet-i 'Aliyye, Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-IV: Âyânlar, Tanzimat, Meşrutiyet*, İstanbul, 2016.
İnalcık, H., "Ghazi Giray, I, II, III" *EI²*.
İnalcık, H., "Giray", *EI²*.
İnalcık, H., "Giray", İA.
İnalcık, H., "Hâdji Giray", *EI²*.
İnalcık, H., "İslâm Giray", *EI²*.
İnalcık, H., "Kırım Hanlığı", İA.
İnalcık, H., "Kırım Türk Yurdunun Yok Edilişi", *Türk Kültürü*, 21 (1964).
İnalcık, H., "L'Empire Ottoman", *Actes du Premier Congres International des Etudes Balkaniques et Sud-Est Européennes*, 26 Août-Septembre 1966, Sofya, 1969.

İnalcık, H., "Osmanlı-Rus Rekabetinin Menşei ve Don-Volga kanalı Teşebbüsü (1569)", *Belleten*, XII/46 (1948).

İnalcık, H., "Osmanlılarda Saltanat Veraseti Usûlü ve Türk Hâkimiyet Telâkkisi ile İlgisi", *Siyâsal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 14.

İnalcık, H., "Power Relationship Between Russia, Ottoman Empire and Crimean Khanate as Reflected in Titulature", *Melanges en l'honneur de Alexandere Bennigsen*, Paris, 1986.

İnalcık, H., "Power Relationships between Russia, the Crimea and the Ottoman Empire as Reflected in Titulature", *The Middle East and the Balkans under the Ottoman Empire*, Bloomington, 1993.

İnalcık, H., *Rönesans Avrupası – Türkiye'nin Batı Medeniyetiyle Özdeşleşme Süreci*, İstanbul, 2013.

İnalcık, H., "Saray Bosna Şer'iyye Sicillerine Göre Viyana Bozgunu'ndan Sonraki Harp Yıllarında Bosna", *Tarih Vesikaları Mecmuası*, 9 (1942).

İnalcık, H., "Servile Labor in the Ottoman Empire", *Mutual Effects of the Islamic and the Judeo-Christian Worlds*, Abraham Ascher, Tibor Halasi-Kun, Béla K Király, Brooklyn, 1979.

İnalcık, H., *The Customs Register of Caffa 1487-1490*, Cambridge, 1996.

İnalcık, H., "The Khan and the Tribal Aristocracy, the Crimean Khanate under Sahib Giray I (1532-1551)", *Essays Presented to Omeljan Pritsak*, *HUS X* (1981).

İnalcık, H., "The Khan and Tribal Aristocracy: The Crimean Khanate under Sahib Giray Khan", *Harvard Ukrainian Studies*, 3/4 (1979).

İnalcık, H., "The Origins of the Ottoman-Russian Rivalry and the Don-Volga Canal (1569)", *DTCFD*, IV (1946).

İnalcık, H., "The Question of the Closing of the Black Sea under the Ottomans", Symposium on the Black Sea, Birmingham, March 18-20, 1978, *Arkheion Pontu* 35 (1979).

İnalcık, H., "The Socio-Political Effects of the Diffusion of Fire-arms in the Middle East", yay. V.J. Parry ve M.E. Yapp, *War, Technology and Society in the Middle East*, Londra, 1975.

İnalcık, H., "Yaş Muahedesinden Sonra Osmanlı-Rus Münasebetleri", *DTCFD*, IV (1946).

İnalcık, H., "Yeni Vesikalara Göre Kırım'ın Osmanlı Tâbiliğine Girmesi ve Ahidnâme Meselesi", *Belleten*, VIII/30 (1944).

İnan, Abdülkadir, "Eski Türklerde ve Folklarda: ANT", *DTCFD*, VI/4 (1948).

İstoriya Tatarii v Materialah i Dokumentah, İnstitut İstorii Akademi Nauk, Moskova, 1937.

Karaçelebizâde Abdülaziz Efendi, *Ravzatü'l-Ebrâr Zeyli, Tahlil ve Metin*, yay. N. Kaya, Ankara, 2003.

Karamzin, N.M., *Storija Gosudarstva Rossijskago*, VII, St. Petersburg, 1892.

Karatay, F.E., *Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Türkçe Yazmalar Kataloğu*, 2 cilt, İstanbul, 1961.

Kâtib Çelebi, *Fezleke*, I, İstanbul, H. 1286.

Keenan, E.L., "Moscovy and Kazan: Some Introductory Remarks on the Patterns of Steppe Diplomacy", *Slavic Review* 26 (1967).

Keenan, E.L., "Muscovy and Kazan, 1445-1552: A Study in Steppe Politics", *Doktora Tezi*, Harvard Üniversitesi, Boston, 1965.

Kefevî İbrahim, *Tevârîh-i Tatar Han ve Dağıstan ve Moskov ve Deşt-i Kıpçak ülkelerinindir*, yay. C. Seydahmed Kırımer, Pazarcık (Romanya), 1922.

Kırımlı Abdülgaffar, *Umdetü't-Tevârîh*, İstanbul, 1924 (*TOEM* ilavesi).

Klop, O., *Das Jahr 1683 und der folgende grosse Türgenkrieg bis zum frieden von Carlowitz 1699*, Graz, 1882.

Kolankowski, L., *Dzieje Wielkiego Ksiestwa Litewskiego za Jagiellonów*, Varşova, 1930.

Kolankowski, L., *Problem Krymu w dziejach jagiellonskich*, Lwów, 1935.

Koneczny, F.F., *Sprawy z Mengli-Girejem*, Vilno, 1927.
Krader, L., *Social Organization of the Mongol-Turkic Pastoral Nomads*, The Hague, 1963.
Krader, L.,"Feudalism and the Tatar Polity of the Middle Ages", *Comparative Studies in Society and History*, 1 (1958).
Kritovulos, *Tarih-i Sultan Mehmed Hân-i Sâni*, Karolidi tercümesi, *TOEM* ilavesi.
Kuçinski, M., "Tatarlar Ezbraş önünde", *Emel*, VII/11 vd.
Kurat, A.N., *İsveç Kralı XII. Karl'ın Hayatı ve Faaliyeti*, İstanbul, 1940.
Kurat, A.N., *Prut Seferi ve Barışı 1123 (1711)*, Ankara, 1951-1953.
Kurat, A.N., *Topkapı Müzesi Arşivindeki Altın Ordu, Kırım ve Türkistan Hanlarına ait Yarlık ve Bitikler*, İstanbul, 1940.
Kurdoğlu, F., "*İlk Kırım Hanlarının Mektupları*", *Belleten*, 3-4 (1937).
Lavisse, E. ve A. Rambaud, *Histoire générale du IVe siècle à nos jours*, Paris, 1924.
Lefaivre, A., *Les Magyars pendant la domination Ottomane en Hongrie*, Paris, 1902.
Lhéritier, M., "Régions historiques: Europe centrale, Orient meditéranéen et Question d'Orient", *Revue de Synthèse Historique*, XLV/5 (1928).
Lûtfi Paşa, *Tarih*, yay. Âli, İstanbul, 1341.
M. Süreyya, *Sicil-i Osmanî yahud Tezkere-i Meşahir-i Osmaniye*, İstanbul, 1893.
M. Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, İstanbul, H. 1342.
Manz, B.F., "The Clans of the Crimean Khanate, 1466-1532", *Harvard Ukrainian Studies* II/3 (Eylül 1978).
Matuszewski, D.C., "Peresvetov: the Ottoman example and the Muscovite state", *Doktora Tezi*, Columbia Üniversitesi, New York, 1972.
McNeill, W.H., *Europe's Steppe Frontier, 1500-1800*, Chicago ve Londra, 1964.
McNeill, W.H., *Pursuit of Power: technology, armed force, and society since AD 1000*, Chicago, 1982.
Mecmua-i Mekâtib-i Mülûk, Âşir Efendi Kütüphanesi, no. 895.
Mehmed Giray, *Tarih*, Viyana Millî Kütüphanesi, Şark Yazmaları bölümü, no. 1080.
Mekâtib-i Sultânî, Nuruosmaniye Kütüphanesi, no. 4292.
Murkazeviç, N., "Bahçesarayskiya Arapskiya e Turetskiya Natpisi [Bahçesaray'daki Türkçe ve Arapça kitabeler]", *Zapiski Odesskago Obşestva İstorii i Drevnostei II*, Odessa, 1848.
Mustafa Nuri Paşa, *Netayicü'l-Vukuat*, İstanbul, H. 1294, 2. baskı, İstanbul, 1327.
Müneccimbaşı, *Tarih*, İstanbul, H. 1285.
Müze-i Hümâyûn Meskûkât-ı Kadime-i İslamiye Kataloğu, yay. İ. Galib, A. Tevhid, H. Edhem, İstanbul, H. 1312.
Nâimâ, *Tarih-i Naima: Ravzatü'l-Hüseyn fi hulasat-i ahbare'l-hafikayn*, İstanbul, H. 1281-1283 [1864-1866].
"Necati Efendi Sefâretnâmesi", *Tarih Vesikaları*, III/13-15.
Németh, J., "Neuere Untersuchungen über das Wort Tabor'Lager'", *Acta Linguistica* III/3-4 (1953).
Németh, J., "Wanderungen des mongolischen Wortes Nökür, Genosse", *Acta Orientalia*, III/3 (1953).
Netayicü'l-Vukûat bkz. Mustafa Nuri Paşa.
Noradounghian, G., *Recueil d'actes internationaux de l'Empire ottoman*, Paris, 1897-1903.
Novoselskiy, A.A., *Borba moskovskogo gosudarstva s tatarami v pervoy polovine XVII veka*, Moskova-Leningrad, 1948.
Ortekin, H., "Bora Gazi Giray Han, Hayatı ve Eserleri", *Mezuniyet Tezi*, İ.Ü. Türkiyat Enstitüsü, İstanbul.

Ortekin, H., *Kırım Hanlarının Şeceresi*, İstanbul, 1938.
Ostapchuk, V., "The Human Landscape of the Ottoman Black Sea in the Face of the Cossack Naval Raids", *Oriente Moderno, The Ottomans and the Sea*, yay. K. Fleet, XX (LXXXI)/1 (2001).
Ostapchuk, V., "The Ottoman Black Sea Frontier and the Relations of the Porte with the with the Polish-Lithuanian Commonwealth and Muscovy; 1622-1628", *Doktora Tezi*, Harvard Üniversitesi, Boston, 1989.
Ötemiş Hacı, *Tarih-i Dost Sultan*, Zeki Velidi Togan kişisel kütüphanesi.
Özcan, A., *Zübde-i Vekayiât: Tahlil ve Metin (1066-1116/1656-1704)*, Ankara, 1995.
Öztürk, Y., Özü'den Tuna'ya Kazaklar, İstanbul, 2004.
Parker, G., *The Military Revolution and the Rise of the West 1500-1800*, 2. baskı, Cambridge ve New York, 1996.
Peçevî, *Tarih-i Peçevî*, 2 cilt, İstanbul, H. 1281-1283 [1864-1867].
Pelenski, J., *Russia and Kazan: conquest and imperial ideology, 1438-1560's*, Lahey ve Paris, 1974.
Peyssonel, M. de, *Traité sur le commerce de la mer Noire*, Paris, 1787.
Pierling, P., *Papes et Tsars (1547-1597) d'après des documents nouveaux*, Paris, 1890.
Platonov, S.F., *La Russie Moscovite*, Paris, 1932.
Polnaye Sobranye Russkih Letopisey İzdanoye, Moskova, 1841-.
Polnaye Sobranye Russkih Letopisey İzdanoye, XX/2, Lvovskoje Letopist çast vtoraja, St. Peterburg, 1914.
Pritsak, O., "Die sogenannte Bulgarische Fürstenliste and die Sprache der Protobulgaren", *Ural-Altaische Jahrbücher*, XXVI/3-4 (1954).
Pritsak, O., "The Pechenegs: A Case of Social and Economic Transformation", *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, 1 (1975).
Pulaski, K., *Stosunki z Mendli-Girajem, chanem Tatarów Perekopskich, 1469-1515*, Kraków, 1881.
Pultar, G. (yay.), *Türk Bilim Adamlarının Bakış Açısından İslâm ve Modernite*, İstanbul, 2007.
Radloff, W., *Aus Sibirien: Lose Blätter aus meinem Tagebuche*, 2 cilt, Leipzig, 1893 (Türkçesi: *Sibirya'dan*, çev. A. Temir, c. 1, İstanbul, 1954).
Radloff, W., *Das Kudatku Bilik des Jusuf Chass-Hadschib aus Balasagun, pt. 1: Der Text in Transscription*, St. Petersburg, 1891.
Rahîmîzâde İbrahim Çavuş, *Zafernâme-i Sultan Murad*, İÜ Kütüphanesi.
Rambaud, A., *Histoire de la Russie*, 1. baskı, Paris, 1877-78; 2. baskı, Paris, 1900; 3. baskı, Paris, 1914
Retowski, O., *Die Münzen der Gireï*, Moskova, 1905.
Rıdvan Paşazâde Abdullah, *Tarih-i Hanân-ı Tatar ve Deşt-i Kıpçak* (yazma).
Rubruck, *Voyage de G. de Rubrouck*, yay. Louis de Backer, Paris, 1877.
Rycaut, P., *Histoire de l'état présent de l'Empire Ottoman*, Paris, 1670 ve Amsterdam, 1671.
Rypka, J., "Briefwechsel der Hohen Pforte mit den Krim Chanen im II. Bände von Feriduns Münşeat", *Festschrift Georg Jakob*, Leipzig, 1932.
Saffet, "Açe Pâdişahına Nâme - 16 Rebiü'l-evvel 975 - 20 Eylül 1567", *TOEM*, 10 (1327).
Saffet, "Hazar Denizi'nde Osmanlı Sancağı", *TOEM*, 14 (1328).
Sahaifü'l-Ahbar, İstanbul, 1285/1868.
Sahib Giray Han Tarihi, Paris Millî Kütüphanesi, Türkçe yazmalar, no: 164.
Seidamet, Djafer, *La Crimee*, Lausanne, 1921.
Selânikî, *Tarih-i Selanikî Mustafa Efendi*, (elyazması) İ.Ü. Kütüphanesi.
Selânikî, *Tarih-i Selaniki (971-1008/1563-1600)*, yay. M. İpşirli, 2 cilt, Ankara, 1999.
Seydî Ali Reis, *Mir'atü'l-Memâlik*, yay. Necip Asım, İstanbul, 1313.

Seyyid Mehmed Rıza, *Es-Seb'ü's-Seyyâr fi Ahbar-ı Mülûkü't-Tatar*, yay. Mirza Kazım Bik, Kazan, 1832.
Silâhdâr Târihi, yay. Ahmed Refik, İstanbul, 1928.
Smirnov, V.D., *Krımskoe khanstvo pod verkhoventvom Otomanskoy Portı do naçala XVIII vieka*, St. Petersburg, 1887.
Smirnov, V.D., "Krımskoe khanstvo pod verhoventvom Otomanskoy Portı v XVIII v. Dopricoedinen iya ego k Rossii", *Zapiski İmperatorskogo Odesskogo Obşçestva İstorii i Drevnostey XV*, Odessa, 1889.
Smirnov, *V.D.*, "Tatarsko-Hanskiye Yarlıki iz Kollektsii Tavriçevkskoy Uçenoy Arhivnoy Komissii," *İzvestiya Tavriçevskoy Uçenoy Arhivnoy Komissii* 54 (1918).
Sobieski, W., *Historie de Pologne des origines à nos jours*, Paris, 1934.
Solakzâde Mehmed, *Târih-i Âl-i Osman*, İstanbul, H. 1251 [1854].
Solovyev, S.M., vd, *İstoriya Rossii s Drevnyeyşih Vremen*, St. Peterburg, 1877-1966.
Soysal, A.Z., *Jarlyki Krymskie z czasóv Jana Kazimierza*, Varşova, 1939.
Spuler, B., "Europaische Diplomaten in Konstantinopel...", *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, I/3 (1936).
Spuler, B., *Die goldene Horde, die Mongolen in Russland 1223-1502*, Leipzig, 1943.
Stokl, G., "Die Entstehung des Kossakentums", *Veröffentlichungen des Osteuropo-Institutes* (Münih), III (1953).
Sümer, F., *Oğuzlar, Türkmenler: Tarihleri, boy teşkilâtı, destanları*, Ankara, 1967.
Syroeçkovski, V.E., "Muhammed-Geray i ego vassaly", *Uçennye Zapiski Moskovskogo Ordena Lenina Gosudarstvennogo Universiteta* 61 "İstoriya", II (1940).
Şahabeddin Mercânî, *Müstafâdü'l-ahbâr fi ahvâl-i Kazan ve Bulgar*, Kazan, 1897.
Şikârî'nin Karamanoğulları Tarihi, yay. M.F. Uğur, Konya, 1946.
Tacü't-Tevârih, bkz. Hoca Sadeddin.
Tarih-i 'Âlâm Aray-i 'Abbasî, Tahran, 1897.
Tarih-i Dost Sultan bkz. Ötemiş Hacı.
Temir, A. (çev. ve yay.), *Moğolların Gizli Tarihi*, Ankara, 1948.
Togan, Z.V., *Bugünkü Türkistan ve Yakın Mazisi*, Kahire, 1929-1939.
Togan, Z.V., *İbn Fadlan Seyahatnâmesi*, Leipzig, 1939.
Togan, Z.V., *Tarihte Usul*, İstanbul, 1969.
Togan, Z.V., *Umûmî Türk Tarihine Giriş*, İstanbul, 1946.
Togan, Z.V., *Umûmî Türk Tarihine Giriş*, 2. baskı, İstanbul, 1970.
Umdetü't-Tevârîh bkz. Kırımlı Abdülgaffar, *Umdetü't-Tevârîh*.
Üstün, C., *1683 Viyana Seferi*, Ankara, 1941.
Vasfî Paşa, *Şecâatnâme*.
Vladimircov, B. Ja., *Le régime social des Mongols: le féodalisme nomade*, çev. M. Carsow, Paris, 1948.
Vladimirtsof, V., *Moğolların İçtimaî Teşkilâtı; Moğol Göçebe Feodalizmi*, çev. Abdülkadir İnan, Ankara, 1944.
Vladimirtsov, B. Ja., *Obşestvennyi stroy Mongolov: mongol'skiy koçevoy feodalizm*, Leningrad, 1934.
Woods, J.E., *The Aqquyunlu: Clan, confederation and empire*, Minneapolis ve Chicago, 1974.
Zambaur, E. de, *Manuel de généalogie et de chronologie pour l'histoire de l'Islam*, Hanovre, 1927.
Zernov V.V. ve Hüseyin Feyizhan (yay.), *Materialy dlia istorii Krımskago Khanstva, izvleçennyia, po rasporiajeniiu İmperatorskoi Akademii Nauk, iz Moskovskago Glavnago Arkhiva Ministerstva İnostrannıh diel*, St. Peterburg, 1864.
Zernov V.V. ve Hüseyin Feyizhan, *Kırım Yurtuna ve Ol Taraflarga Dair Bolgan Yarlıglar ve Hatlar*, Petersburg, 1864.
Zernov, V.V., *İzsledovanie o Kasimovskih tsaryah i tsareviçah*, St. Peterburg, 1863.

DİZİN

1683-1699 Savaşları 217, 330, 335-36, 338
1686 Budin Seferi 263

Abaza 324
Abaza Hüseyin Paşa 232
Abaza Mehmed Paşa 355-56
Abaza Siyavuş Paşa 265, 267
Abbas (Şah) 10
Abdi Ağa (Kapıcılar Kethüdası) 297
Abdi Paşa (serasker) 352, 355-56
Abdullah Han (Buhara hanı) 170-71
Abdurrahman 142
Abdurrahman Şeref Bey 51
Osmanlı Tarihi 51
Abdülaziz (mirzâ) 308
Abdülgaffar (Kırım mollası) 20, 76-77, 92, 338, 348
Abdüllâtif Han (Şeybânilerden) 137, 141
Acem 100, 152, 312
Açu Kalesi 318-19
Adakale 149
Adana 298
Adaşev, D. 147, 172
Âdil Giray (Çoban Giraylardan) 34
Âdil Giray (kalgay) 9, 38, 193-94, 353
Âdil Giray (nureddîn) 208
Adriya 219
Afrika (Kuzey) 135
Agriboz Adası 269
Ağaçlar Köyü 285
Ahlat 136
Ahlat Kalesi 137
Ahmed (II.) 287, 293, 305-306
Ahmed (III.) 353
Ahmed Giray 141
Ahmed Han *bkz.* Seyyid Ahmed Han
Ahmed Paşa (Anadolu beylerbeyi) 226
Ahmed Paşa *bkz.* Gedik Ahmed Paşa
Ahyolı 10, 173
Ak Bibi 94
Akdeniz 52, 54, 131, 135, 147, 200, 202, 206, 215, 331
Doğu Akdeniz 215
Akdenizliler 54
Akkaya 241, 346
Akkerman 17-18, 49, 57, 68, 103, 118, 120, 191, 211, 238-39, 248, 289, 291, 293, 316-17, 341, 345, 350, 356
Akkerman Seferi 6, 17
Akkoyunlu 49
Akmamay 89
Akmescid 12, 34-35, 38, 211, 323
Aksak Âli Mirzâ 95
Alacahisar 275
Alamut Kalesi 193
Aleksandr Mavrokordato İskerletzâde 268, 326
Aleksandrovski 166
Aleksev, M.Y. (Gostenkov) 141
Âli (müverrih) 155
Âli Bey (Şîrin beyi) *bkz.* Şîrin Âli Bey
Âli Han *bkz.* Şah Âli Han
Âli Merdan Ağa 323, 349-51
Âli Paşa (Kadı) 291
Âli Paşa *bkz.* Hacı Âli Paşa
Alman İmparatorluğu 331
Almanlar 222, 224-25, 227, 268, 278
Almanya 131, 234, 263, 274
Alp Giray 38, 189-90, 230-31
Alpler 219
Altınordu
Altınordu Birliği 45, 140
Altınordu Hanlığı 3, 6, 19, 45, 126-27, 140, 142, 337
Altınordu İmparatorluğu 3, 52, 92, 111, 124-27, 129, 138, 140, 147
Amasra 56
Amasya 156
Amasya Barış Antlaşması 137
Amcazâde Hüseyin Paşa 317, 321-22, 334
Amerikan 205
Anadolu 10, 47, 54, 111, 118, 136, 156, 159, 168, 196, 201, 226, 263-65, 267, 269-70, 272-73, 276, 332
Doğu Anadolu 136, 168
Anapa 63
Andal Ovası 190
Andrusovo 338
Andrusovo Antlaşması 251, 334
Ankaralı Mahmudoğlu Hekim Yahya 46

Anonim Kırım Tarihi (*Anonim Tarih*) 76, 78-79
Apafi Mihal 223, 281
Arab Recep Paşa 271-75
Arabistan 108, 136, 161
Aral Gölü 125, 153
Araplar 44, 92
Arapça 50
Argın Togan Bey 209
Argınlar 19-20, 87
Arnavutlar 279
Arnavutluk 280
Arslan Giray Han 12, 355
Astrahan (Ejderhan, Hacı Tarhan) 6-9, 24, 31, 80, 90, 96-98, 102-104, 107, 111-18, 123-31, 133-34, 141-42, 144-47, 149-50, 152-66, 168-73, 187, 190, 199
Eski Astrahan 160
Astrahan Hanlığı 103, 111, 113, 117, 172, 199
Astrahan Kalesi 160
Astrahan Seferi 6, 130, 133, 138-39, 153, 155-56, 161-62, 164, 168, 173, 187
Asya 4, 8, 28, 37, 43, 49, 52, 54-55, 88, 102, 113-14, 116, 125, 136-38, 152-53, 164-65, 169-70, 172-73, 269
Orta Asya 4, 8, 28, 37, 43, 102, 113-14, 116, 125, 136-38, 152-53, 164-65, 170, 173
Ön Asya 52, 55
Atlas Okyanusu 116
Augsburg İttifakı Savaşı 274
Augusburg Birleşmesi 269
Augusburg İttifakı 268
August (II.) 352
August, Friedrich 310, 316
Avlan ailesi 21
Avrasya 88, 174
Avrupa 7, 11, 14, 24, 30, 46-47, 49, 52, 54, 61, 67, 86, 88, 107-109, 111, 114, 116-17, 123-27, 129-31, 135-40, 147, 151, 163, 166, 171-73, 196, 200, 203-204, 206, 209, 215-17, 219-21, 223-24, 227, 232, 234-35, 237, 243-44, 247, 251-52, 268, 274, 304, 312, 323, 331-34
Batı 166, 268
Doğu 7, 30, 46-47, 49, 52, 54, 61, 67, 86, 107-108, 111, 114, 119, 123-27, 129-31, 138-40, 147, 163, 209, 334
Orta 24, 117, 135, 137, 147, 151, 171-73, 196, 200, 215-17, 219-21, 223-24, 232, 234-35, 237, 243, 252, 304, 323, 331-33
Avrupalılar 50, 116
Avusturya 9, 131, 142, 150, 154-55, 167, 171, 173, 194, 203-205, 220-225, 227-29, 233, 240, 243-46, 251, 255, 261-65, 268-71, 274-76, 278-80, 282-83, 295-96, 298-99, 302, 305, 310, 312, 317, 321-23, 326-27, 331-32, 334-35
Avusturya İmparatorluk Kurulu 224
Avusturya Seferi (1594) 194
Avusturya Seferi (1716) 352
Avusturyalılar 222-23, 228, 236, 240, 246, 261, 266, 268-69, 273-75, 277, 281-82, 288, 295, 297, 299-300, 310, 316, 318, 326, 332-33
Aya-Mavra Adası 245
Ayasofya 328
Aynalıkavak Tenkihnâmesi (Antlaşması) 15, 35, 205
'Ayni 44
Aynî Abdullah Efendi 306
Ay-Timur 353
Ayüke Han 319
Azak 9, 12, 17, 31, 34, 83-84, 93, 98, 102, 108, 114-15, 118-19, 124, 131, 139, 142, 146, 148-50, 156, 158, 160-61, 163-65, 200-202, 204-205, 208, 304, 306-309, 311-16, 318, 323, 326, 328, 330, 336-38
Azak Denizi 14, 157, 304, 306, 315, 318, 325, 330
Azak Kalesi 8, 11-12, 145, 147-48, 156, 173, 202, 204-205, 208, 258, 304, 307, 315, 325-26, 329, 336
Azamet Giray 240-41, 245-46, 252, 254-56, 259, 271, 280, 284, 345-46, 348
Azerbaycan 116, 136-37, 154-55
Aziz Hoca 71

Baba (Babay) 89, 96
Babadağ 316, 318, 335, 355
Baba Giray 187
Bâb-i Âlî 12-13, 15, 77, 93, 102-103, 205-206, 222-23, 225, 237, 242, 248, 268, 273-74, 280, 292, 296, 298, 301, 306-307, 311-14, 318, 326, 332-33, 335-39, 346-47, 350-51, 358

Baden, Ludwig von 269, 274, 278, 282-83, 288
Bağdad 136
Bahadır Ağa 237, 241-42, 281, 286, 291-92, 346
Bahadır Giray (I.) 20, 32, 35, 87
Bahçesaray 12, 15, 17, 23, 26, 35, 38, 133, 189, 197, 207, 236, 242, 248, 274-75, 289, 292, 297, 307-308, 311, 317, 319, 323, 346, 353
Bahsan Nehri 351
Baht Giray 15-16, 36, 194, 275, 298, 352, 355
Bahtiyar Beg 88, 91-92
Bakî Beg 7, 84, 94-96, 102
Baki Paşa 313
Balıklava 157
Bali Bey 83
Balkanlar 3, 11-12, 174, 204, 217, 219, 221, 266, 274-75, 277-78, 295, 298, 301, 332, 334
Balta 12, 33
Baltacı Mehmed Paşa 12
Baltık 147, 159
Baltık Denizi 206
Banat 310, 321, 333
Banyaluka 269
Barabaş 203, 320
Barak Han 29
Barak Nevruz Ahmed Han 138
Barbaros 135
Barınlar 19-20, 87, 238, 338
Barsbay 28
Barthold, W. 37
Basra Körfezi 136
Başbakanlık Osmanlı Arşivi 120, 148
Başkırt 28
Baş Timur (Taş Timur) 4, 27, 43, 53
Batı 14, 21, 55, 115-16, 123, 135, 137-38, 144, 204-206, 234
Batılılar 104, 205, 307, 325, 331-32
Batılılaşma 124-25, 204
Batori, Stefan 168, 190
Batu Han 27, 53, 123, 126-28, 130, 140, 142
Batuçina 275
Bavyera 228, 268
Bayezid (I.) 56
Bayezid (II.) 6, 17, 49, 76, 109, 163
Beckerek 325
Bekri Mustafa Paşa 241, 244-45, 255, 275
Belev 190
Belgorod 17, 34
Belgrad 219, 226, 240, 242, 262-66, 268-70, 274-75, 282-83, 290-91, 295-96, 298-302, 305, 310, 316, 321, 323-24, 332, 352
Belgrad Antlaşması 12
Belgrad Kalesi 317
Belski (Prens) 6, 142
Bender 236, 238, 301, 352
Bender Kalesi 238, 356
Bennigsen, A. 98
Berdi Beg 27, 53
Besarabya (Bucak) 8, 12-13, 16-18, 23, 25, 36, 238-39, 246, 252, 254, 271, 273, 289, 297, 303-304, 311, 314, 320, 324, 335, 349, 352, 355-56
Güney Besarabya 335
Besleney 349
Besnin (General) 190
Beyannâme (8 Nisan 1783) 36
Beykoz 201
Bıyıklı Mustafa Paşa 252, 293, 298
Bielev 143
Biş-Tav 351
Bizans İmparatorluğu 3, 54-55, 146, 203
Bizanslılar 55
Blagov 169
Bogdan 19, 29-30, 34, 36, 49, 66-69, 71, 140, 191,194, 197, 238-40, 245-48, 252-53, 259, 270, 289, 297, 325, 327-28, 334-36, 355
Bogdan Beyliği 33, 139, 195, 239, 253
Bogdan Seferi (1484) 30, 80
Bogdan Seferi (1538) 80
Bogdan Seferi (1476) 56, 68, 71
Bogdanlılar 68, 238, 246, 248, 253, 345
Boğaz *bkz.* İstanbul Boğazı
Boğaziçi 118, 201
Boğazlar 4, 54-55, 57-58, 139, 203, 206, 215
Boğazlar Sorunu 205
Bohuş, Sestrençeviç 51, 77
Bora Gazi Giray *bkz.* Gazi Giray (II.)
Boronovius 25
Bosna 205, 219, 269, 274
Boşnak Hüseyin Paşa 254

Boşnak Süleyman Paşa 244, 247, 249, 263-65
Boyarlar 166-67, 207, 209, 252
Bozoklu Mustafa Paşa 254
Bölek Giray 104
Brandenburg 263
Brankovan 275
Bronovius 19
Bucak *bkz.* Besarabya
Budin 223-24, 227, 229, 237-40, 245-46, 261, 263, 345
Budin Kalesi 240, 245
Budin Sahrası 241
Bug Irmağı 13, 18
Buhara 154-55, 170
Bukay Giray 103
Bulgar Hanlığı 126
Bulgaristan 118, 332-33
Bulgarlar 276
Buret 28
Bursa 108, 352-53
Burun-Eli Köyü 316
Buzok 324
Bükreş 275, 280, 357
Bükreş Antlaşması 16
Büyük Hint-Türk İmparatorluğu 136
Büyük Petro *bkz.* Petro (I.)
Büyük Ricat 203
Büyükdere 201

Cabdarcab 319
Cafer Paşa 168, 299, 310
Camboyluk 13, 18
Can (Çerkes beyi) 148
Can Âli Han 7, 143
Canay Oglan *bkz.* Cihan Giray
Canbek (Kırım valisi) 5, 70
Canbek (Canibek) Giray 10, 19, 207
Cani Bek 69
Canik 156
Cankerman 316
Cankerman Halici 316
Canpulat 149
Cantemir 149
Caprara, A. de 225-27, 262, 302
Carafa 225-27, 262, 302
Celâlîler 10, 196, 263-65, 269-70, 272-73, 277
Cenabî 50-51, 64, 77
Cenevizliler 3-5, 44-47, 51-58, 60-65, 67-68, 107-108, 110, 139, 206
Kefe Cenevizlileri 4, 29, 45-46, 56, 58, 60-61
Cenkçi *bkz.* Rıbat
Cenova 56
Césy 201
Cevdet Paşa 51
Cezvitler 222, 225
Charles Quint 135
Châteauneuf 274
Cicala, Marino 63
Cihan Giray 28, 44, 288-89
Cinci Hoca 207
Ciritoğlu 270
Collier 296
Croy Dukası 299, 302
Cuci (Cöçi) 3, 27, 43, 112
Cuci Ulusu 43

Çatal Köprü Savaşı 264
Çatalca 33
Çek 166
Çekmeçeke (?) Geçidi 308
Çelebioğlu Mustafa 279
Çerepaha Çayı 150
Çerkes Ahmet Paşa 281
Çerkes Kasım Paşa 8, 69, 74-75, 156-61
Çerkes Osman Paşa 350
Çerkes Seferi 103, 210, 297
Çerkesistan 63, 97, 104, 148, 297, 347, 349, 352
Çerkesistan Seferi (1551) 99, 102
Çerkesistan Seferi (İkinci) 87, 97, 101
Çerkesler 7-9, 15, 19, 21, 34, 39, 44, 98-99, 101-102, 144-50, 154, 156-57, 164-66, 171, 182, 190, 197, 199, 207-208, 210, 273, 281, 292, 304, 311, 319, 351
Beştav Çerkesleri 145
Kabartay Çerkesleri 351
Çeşme 354
Çigalazâde Sinan Paşa 195
Çigrin (Çihrin) Kalesi 11, 119, 131, 173, 203
Çihrin (Çigrin) Seferi (İkinci) 131, 200, 210, 235-37, 249-50, 338
Çin 52, 116
Çingiz Han 3, 6, 13, 27-28, 38, 49, 77, 86, 90-91, 111-12, 117, 123, 125, 129, 140, 312

Çingiz Han İmparatorluğu 55
Çingiz Han Yasası (Türesi) 7, 20, 22, 30-31, 83, 87, 236
Çirmen Sancağı 22
Çoban Giraylar 34
Çoçora 248, 253
Çogay Kalesi 324
Çorka 316
Çorlulu Âli Paşa 350
Çorum 156, 270
Çu 28
Çufut Kale *bkz.* Kırkyer Kalesi
Çuka Boğazı 318
Çungar 306
Çungar Geçidi 308

d'Aragon, Alphonse 56
d'Ascoli, E.P. 200
Dağıstan 9, 168, 353
Dalmaçya 269
Daltaban Mustafa Paşa 350
Davay Mirzâ 94-95
Davud Paşa 225
Dayır 211
Debredin 300
Demirkapı 168, 219, 353
Demirkapı Geçidi 310, 353
Derviş Han 146
Deşt-i Kıpçak 34, 118, 153, 165, 170, 216-17, 340 *ayr. bkz.* Ukrayna
Devlet Birdi 28, 43-44
Devlet Giray (I.) 7-9, 88, 97, 103-104, 113, 127-28, 130, 133-34, 146-47, 150-51, 157, 160, 166-67, 1701, 193, 195, 197,
Devlet Giray (II.) 12, 33, 241, 244-46, 248-49, 252, 259, 263, 265, 271, 282-83, 285-86, 288-89, 297-98, 301-303, 308, 311, 314, 319, 323, 328, 346-47, 349-52
Devlet Giray (III.) 14, 33-35, 355
Devlet-Geldi Sofu 44
Dimitraş *bkz.* Vyshnevetsky, Dmytro
Dinyeper 14, 17, 34, 44-45, 60, 95, 101, 115, 118-19, 145, 147-49, 199, 200-201, 203-204, 211, 256-57, 284, 307, 312, 316, 318, 320, 324, 329, 336-37, *ayrıca bkz.* Özü
Aşağı Dinyeper (Aşağı-Özü) 312, 316, 18, 337
Dinyester 16, 18, 33-34, 238, 246-47, 255
Dîvân-ı Hümâyûn 8-9, 127, 131, 148, 153, 155, 162, 202, 326, 328
Diyarbekir 230
Diyet *bkz.* Macar Diyeti
Dobruca 118
Doğan Geçidi 249
Doğan Kalesi 284, 329
Doğu 50, 108, 116, 136-37, 147, 154, 169, 171, 268, 328
Doğu Anadolu Yaylası 136
Doğu Seferi 137
Dolgorukiy (Prens) 13, 19
Dominiken 200
Don Kazak Konfederasyonu 145
Don 8, 34, 44-45, 84, 114-15, 124, 130, 135-38, 145-46, 150-51, 153-55, 158, 168, 200, 204-205, 208, 309, 312-13
Donuz Kırımı 311
Don-Volga Havzası 150
Drava Nehri 264, 266
Duka 238
Dünya Savaşı (İkinci) 120

Edike 3-4, 27, 43, 72
Edirne 225, 244, 252, 263, 270-71, 275, 280-81, 287, 292-93, 297-98, 300, 302-303, 305, 316-17, 321-23, 328, 347, 350-51
Eflak 33, 157, 194-97, 240, 269-71, 275, 280, 289, 293, 297-300, 317
Ege 108
Egri 222, 240, 264-65
Egri Kalesi 264, 266
Egridere Palankası 276, 278
Ejderhan *bkz.* Astrahan
Ejderhan Seferi *bkz.* Astrahan Seferi
Elmas Mehmed Paşa 305, 321
Emin Giray 9, 30, 103-104, 143
Eminek Beg (İminek) *bkz.* Eminek Mirzâ
Eminek Mirzâ 4-5, 21, 29-30, 46-47, 60, 62-63, 65, 68, 72-75, 97
Emmanuel, Max 268
Eperiy Kalesi 262
Erciş 136
Erciş Kalesi 137
Erdel 168, 194-95, 219-24, 240, 266, 268, 270, 273, 275, 281-84, 288, 291, 295-96, 298-300, 310, 321, 326-27, 332

Erdel Beyliği 195, 219, 222
Erdel Krallığı 281
Erdel Seferi 299
Erdelliler 283
Ermeniler 110
Erzurum 136-37, 194, 313
Eski Astrahan *bkz.* Astrahan
Eskiçağ 54, 108, 111
Es-Seb'ü's-Seyyâr 44, 51, 60, 68, 157
Essek 226, 238, 262, 264, 266, 283, 345
Estergon (Gran) 195, 239-40, 261-62
Estergon Kalesi 240, 262
Esterhazy, Palatin 325
Evliyâ Çelebi 22, 24, 76, 200, 216
Evliyâ Mirzâ 92

Farsça 70
Fas 135
Fâtih Sultan Mehmed *bkz.* Mehmed (II.)
Fazıl Ahmed Paşa *bkz.* Köprülü Fazıl Ahmed Paşa
Fazıl Mustafa Paşa *bkz.* Köprülü Fazıl Mustafa Paşa
Fener Kilisesi 250
Feodor *bkz.* İvanoviç, Feodor
Ferahkerman 306, 308, 314, 319, 323-24, 341, 349
Ferahkerman (Or-Kapı) Sahrası 319
Ferahkerman Kalesi 95 *ayrıca bkz.* Or-kapı
Feridun Bey 70-71, 77
Münşeat 70-71, 77
Feth-i İslâm Kalesi 274
Fetih Giray 33-34, 194-95
Fetih Giray (II.) 353
Fetih Giray (Devlet Giray'ın oğlu) 34
Feyizhan 23
Fındıklı Çiftliği 351
Filibe 310
Filibe Ovası 352
Fransa 135, 154, 167, 205, 221-25, 227, 243, 263, 269, 274, 278, 296, 301, 322
Fransızlar 25, 161, 166, 201-202, 228, 263, 274, 297, 322, 352
Frederick (III.) 46
Frenk Osman Ağa 306
Frenkler 63
Fülek Kalesi 226

Galiçya 240
Galitsın, V. 204, 253-58
Gazi Giray (I.) 7, 30, 32, 38, 79, 83, 187
Gazi Giray (II.) 10, 19, 22, 33-34, 39, 101, 171, 193-97, 208, 275
Gazi Giray (III.) 76, 281, 301-302, 311, 316, 320, 324, 328, 347-48
Gazikerman 249, 307-309, 319-20, 329
Gazikerman Kalesi 196
Gedik Ahmed Paşa 5, 29, 63-66, 79
Gedik Mehmed 270
Gelibolu 267, 352-53
Gıyâseddin 27-28, 43-44
Girardin 274
Giray (Barak Han'ın oğlu) 29
Giray hanedanı
Âdil Giray Han (Devlet Giray'ın oğlu) 34
Âdil Giray (kalgay) 9, 38, 193-94, 353
Âdil Giray (nureddîn) 208
Ahmed Giray 141
Arslan Giray Han 12, 355
Azamet Giray 240-41, 245-46, 252, 254-56, 259, 271, 280, 284, 345-46, 348
Baba Giray 187
Bahadır Giray (I.) 20, 32, 35, 87
Baht Giray 15-16, 36, 194, 275, 298, 352, 355
Bölek Giray 104
Bukay Giray 103
Canbek Giray 10, 19, 207
Cihan Giray 28, 44, 288-89
Çoban Giraylar 34
Devlet Giray (I.) 7-9, 88, 97, 103-104, 113, 127-28, 130, 133-34, 146-47, 150-51, 157, 160, 166-67, 170, 193, 194, 197
Devlet Giray (II.) 12, 33, 241, 244-46, 248-49, 252, 259, 263, 265, 271, 282-83, 285-86, 288-89, 297-98, 301-303, 308, 311, 314, 319, 323, 328, 346-47, 349-52
Devlet Giray (III.) 14, 33-35, 355
Fetih Giray 33-34, 194-95
Fetih Giray (II.) 353
Fetih Giray (Devlet Giray'ın oğlu) 34
Gazi Giray (I.) 7, 30, 32, 38, 79, 83, 187
Gazi Giray (II.) 10, 19, 22, 33-34, 39, 101, 171, 193-97, 208, 275

Gazi Giray (III.) 76, 281, 301-302, 311, 316, 320, 324, 328, 347-48
Giray (Barak Han'ın oğlu) 29
Hacı Giray (I.) 4, 16, 19, 22, 28-29, 34, 43-47, 53, 56-59, 61, 84
Hacı Giray (II.) 233, 238-42, 245, 247, 288, 309, 314, 339, 345-46
Hamdi Giray 52
Himmet Giray 92, 141
İslâm Giray Sultan 355-56
İslâm Giray (I.) 7, 30, 78, 83-84, 91, 93-95, 98, 143
İslâm Giray (II.) 10, 19-21, 31-32, 170-71, 189-91, 194
İslâm Giray (III.) 11, 39, 207-11, 355
Kaplan Giray (I.) 298, 309, 311, 314, 316, 324, 328, 347-54
Kaplan Giray (II.) 355-57
Kırım Giray 13, 21, 207-208, 210, 235, 285, 289, 291, 355
Maksûd Giray 13, 351
Mehmed Giray (I.) 6-7, 18-19, 21, 30, 37, 51, 74, 76, 79, 83, 87-88-89, 91-94, 96, 102-103, 140-42, 151, 163, 187
Mehmed Giray (II.) 9-10, 31, 33, 38, 79, 79, 152, 170, 189, 193-95
Mehmed Giray (III.) 33-34
Mehmed Giray (IV.) 34, 207-209
Mehmed Giray (Hacı Giray'ın oğlu) 233, 239, 242, 290-91, 293, 314, 333
Mengli Giray (nureddîn) 323, 347, 351-53
Mengli Giray Han (I.) 5-6, 17, 19, 28-31, 33, 37, 46, 51-53, 59-66, 68-70, 72-76, 78-79, 83, 94, 96, 102, 110-11
Mesud Giray 357
Mubarek Giray 133, 293, 297, 341, 354
Murad Giray Han 10-11, 169-70, 190, 194, 203, 226, 230-31, 233, 235-38, 241, 246, 248, 285, 292, 345-46
Saadet Giray (rakip han) 10
Saadet Giray (I.) 7, 30, 32, 83-84, 88, 91-94, 97-98, 133, 143, 187
Saadet Giray (II.) 31, 38, 170, 189-90
Saadet Giray (III.) 21, 24, 33, 229, 236, 275, 285-86, 288-89, 291-92, 297-98, 300-302, 308, 316, 339, 353
Safa Giray Han 235, 289, 291-93, 297, 338-39
Safa Giray (Kazan hanı) 7, 91, 103-104, 127-29, 133, 142-143, 146
Safa Giray 170
Sahib Giray (I.) 6-7, 17-20, 25, 30, 33, 78-79, 84-104, 112-13, 127-29, 133, 142-46, 151
Sahib Giray (II.) 13-14
Sahib Giray (nureddîn) 351
Selâmet Giray (I.) 201, 298, 352
Selâmet Giray (kalgay) 195
Selamet Giray 298, 352
Selim Giray (I.) 11-12, 19, 33, 76, 235-42, 244-51, 253-55, 258-59, 270-74, 277-82, 284-85, 287-88, 292-93, 297-304, 306-308, 314-15, 317-20, 323-24, 328, 333-34, 337, 339-41, 346-47, 349-50, 353
Selim Giray (II.) 354-55, 357
Selim Giray (III.) 13, 15
Semiz Mehmed Giray Han *bkz.* Mehmed Giray Han (II.)
Şahbaz Giray 16, 36, 301, 304, 311, 314-15, 317-18, 321-22, 324, 349
Şahin Giray 14-16, 18, 21, 34-36, 195, 297
Toktamış Giray 32, 38-39, 195-96, 235, 275, 297
Giraylar 10, 27-36, 38, 44, 77, 92, 96, 111-14, 117, 128-29, 140, 142-43, 238, 273, 336, 338-39, 345, 357
Kırım Girayları 111-12, 114, 129
Girit 215
Girit Savaşı 209
Golikov, İ.İ. 313
Golohvastov, B.Y. 141
Gordon (General) 313
Gözleve 33, 134, 353
Gözleve İskelesi 7, 145
Graz Kalesi 225
Gregorius (XIII.) 137
Gubin, V.M. 141
Guilliem 269
Gülbün-i Hânân 51, 77
Gürcistan 136, 154-55, 168, 206

Gyula, Németh 28
Gyula (Güla, Gûla) Kalesi 296, 300, 302

Habsburglar 10, 12, 111, 117, 124, 135, 197, 215, 217, 219-22, 234, 243, 332
Hacı Ahmed 34
Hacı Ali 267
Hacı Âli Paşa (Sadrazam) 296, 301, 305, 313, 318
Hacı Giray (I.) 4, 16, 19, 22, 28-29, 34, 43-47, 53, 56-59, 61, 84
Hacı Giray (II.) 233, 238-42, 245, 247, 288, 309, 314, 339, 345-46
Hacı Mehmed Han 152, 155
Hacı Selim Giray *bkz.* Selim Giray (I.)
Hacı Tarhan *bkz.* Astrahan
Hacı Tarhan Hanlığı *bkz.* Astrahan Hanlığı
Haçlı Seferi 46, 244
Haçlılar 115, 222, 228, 263
Haçova Meydan Muharebesi 194
Hakşumak 208
Haleb 241, 272
Halîl (genel vali) 46
Halil Paşa (sadrazam) 355-56
Hamdi Giray 52
Hammer, J. von, 50, 77, 138
Hamza Bey Sahrası 245
Han Tepesi 355
Harbord 296
Harezm (Hiva) 8, 114, 152-53, 154-55
Hasan Paşa (Anadolu beylerbeyi) 265
Hasan Paşa (kethüda) 313
Hasan Paşa (Varad beylerbeyi) 222-23
Haydar (Kongrat beyi) 44
Haydar Bahadır 152
Haydar Han 46, 58, 72-73, 75
Hazar Denizi 113, 116-17, 130, 136, 138, 145-47, 154-55, 161, 168, 173, 199
Heissler (Hayzer) 275, 280, 282
Hemskeerke 296
Herberstein 142
Heyd, W. 57, 60
Hezârfen 38, 51
Hıristiyanlar 22, 46, 91, 108-109, 115, 117, 325
Hıristiyanlık 135, 145, 223, 225, 228, 243, 262, 277, 331
Hırvatistan 261
Hırvatlar 262

Himmet Giray 92, 141
Hindistan 116, 118
Hint 116
Hint Okyanusu 136, 153, 161
Hiva *bkz.* Harezm
Hmelnitsky, Bogdan 11, 119, 200, 203
Hoca Tay Beg 95
Hollanda 124, 224, 227, 268, 296, 312, 322, 326, 332
Hollandalılar 116, 296, 309, 325
Holstein 278
Horasan 137-38, 171
Hotin Kalesi 246-47, 352
Hotin Seferi 18, 200
Howorth, H. 51
Hussay 296
Hussitler 98
Hüsam Giray 298
Hüseyin (eski han) 142
Hezârfen, Hüseyin 38, 51
Hüseyin Paşa (Şam Valisi) 229
Hüseyin Paşa *bkz.* Kör Hüseyin Paşa

Innocentus (XI.) 228
Iorga, Nicolae 50, 138
Irak 136
Irtış 28
Istafaneş 248

İbrahim (Moskova elçisi) 169
İbrahim Paşa (Arnavut) 223-27, 229, 237, 245
İbrahim Paşa (Kırım seraskeri) 356-57
İbrahim Paşa (sadrazam) *bkz.* Kara İbrahim Paşa
İbrahim Paşa (serdâr-ı âzam) *bkz.* Melek İbrahim Paşa
İçki 59, 93, 99
İdikü *bkz.* Edike
İdil Nehri *bkz.* Volga Nehri
İlavlya Çayı 150
İlbav 304
İmre Thököli (Tököli İmre) 222-26, 230-31, 240, 244, 261-62, 269, 274-75, 281-83, 321
İnâyet Giray Han 18, 33
İnebahtı (Lepanto) 115
İngilizler 116, 144, 173, 206, 263, 296, 323, 325

İngiltere 116, 205-206, 296, 322, 326, 332
İpek 280
İran 8-9, 24, 31, 38, 90, 96, 99, 101-102, 108, 111, 113-16, 118, 130, 136-38, 153-55, 159-60, 168, 171, 191, 193, 220, 232, 312
İran İmparatorluğu 136
İran Seferi 9, 90
İranlılar 102, 137, 154, 156, 158-59, 168, 173, 193-94, 196, 312, 353
İsakçı 247
İslâm Giray Sultan 355-56
İslâm Giray (I.) 7, 30, 78, 83-84, 91, 93-95, 98, 143
İslâm Giray (II.) 10, 19-21, 31-32, 170-71, 189-91, 194
İslâm Giray (III.) 11, 39, 207-11, 355
İslam(iyet) 9, 13, 24, 31, 33, 56, 63, 67, 108, 111, 114, 117, 120, 123, 130, 138, 152, 164-66, 170, 173, 199, 274, 277, 299
İslâm-Kerman 147, 149
İslimye 33
İsmail 238-39, 355-56
İsmail Ağa 226
İsmail Kalesi 356
İsmail Mirzâ 144, 149, 170
İsmail Paşa 267
İspanya 124, 224, 227, 268, 322, 332
İspanyol 263
İstanbul 4-7, 10, 12-19, 21, 24-26, 29-36, 38, 45, 47, 51-52, 54-57, 63-67, 71-72, 74, 76, 78-79, 83-84, 86, 88, 92-93, 103-104, 108-12, 114-15, 117-19, 123, 127, 133-34, 136, 139-43, 145-46, 148-51, 153-54, 156-59, 161-64, 166-73, 187, 189-90, 194-96, 201-11, 216-17, 222-23, 225-27, 236, 239, 241-42, 245-46, 248-50, 252, 255, 256, 258, 263, 265-73, 276, 279-81, 283-86, 288, 291, 293, 296-98, 300, 303, 306-307, 310-11, 313-14, 317, 320, 322-23, 328, 332, 337, 339, 346-48, 350-53, 357
İstanbul Antlaşması 12, 305
İstanbul Boğazı 11, 35, 56, 173, 199-203
İstinye 201
İstirya 261
İstolni-Belgrad 226, 228, 264
İsveç 11-12, 25, 159, 163, 194, 197, 210, 258, 268, 347, 357
İsveçliler 263
İtalya 45, 206
İtalyan 166, 263
İtil Irmağı *bkz.* Volga Nehri
İvan (III.) 68, 107-109, 126, 143, 167
İvan (IV.) 7, 9, 103-104, 107, 111-14, 116, 128, 130, 146-47, 149, 157, 163, 166-69, 181-82, 252
İvanoviç, Feodor 169-70, 190, 194
İzmirli Âli Paşa 320
İzvornik 269

Jagellon, Kazimir 60, 67
Jagellonlar 6, 49, 53, 60, 68, 139-41
Jagellonlar Devleti 140
Jana 145, 148, 157, 207-208
Jansen 309, 315

Kaba 46
Kabartay 4, 9, 12, 16, 19, 34, 164-65, 292, 351
Kabartaylar 14
kabile aristokrasisi *bkz.* Kırım kabile aristokrasisi
Kaçalinski 150
Kaçanak 279
Kaçanak Boğazı 12, 279
Kaçanak Kalesi (Palankası) 276, 280
Kaçanak Savaşı 278
Kadı-Sarayı 35
Kafkaslar 8, 31, 124, 131, 136, 138, 144, 146-47, 152, 169, 206
Kafkasya 7-9, 11, 57, 102, 114, 116, 145, 150, 161, 165, 168, 172-74, 201, 318
  Güney Kafkasya 8
  Kuzey Kafkasya 8, 150, 161, 165, 168, 173
Kaftancı Hüseyin Ağa 226
Kagalgay Sarayı 38
Kahraman Paşa 304
Kalamita 47
Kalaylıkoz Ahmed Paşa 313
Kalçi 356
Kale-i Sultaniye 207
Kalıcak 315
Kalikut 136
Kallo 262
Kalmuk Ağa 257
Kalmuklar 18, 126, 250, 273, 281, 306, 313, 319, 338, 349, 357

Kalo Kalesi 223
Kameniçe 204, 246-47, 252-54, 258-59, 269, 272, 289, 297, 301, 304, 324, 327, 335
Kameniçe Kalesi 259, 336
Kameniçe Ovası (Camieniec) 247
Kameniçe Savaşı 285
Kanlıcak 256-57
Kansavuk 101, 145
Kantemir, Konstantin 248, 252
Kantimur Mirzâ 18-19
Kanunî Süleyman *bkz.* Süleyman (I.)
Kapıkıran Mehmed Paşa 356
Kaplan Giray (I.) 298, 309, 311, 314, 316, 324, 328, 347-54
Kaplan Giray (II.) 355-57
Kapovar 264
Kaptan Paşa 202
Kara Bogdan *bkz.* Moldavya
Kara Bogdan Seferi 95, 97, 99-100
Kara Bogdanlılar 89
Karaçelebizâde Abdülâziz 51, 161
Kara İbrahim Paşa 241-42, 346
Kara Mehmed Paşa 230, 240, 245
Kara Mirzâ 89
Kara Mustafa (elçi) 207
Kara Mustafa Paşa 11, 119, 131, 173, 203, 210, 217, 220-23, 226, 229-33, 237-42, 245, 272, 333-34, 345-46
Kara Mustafa Paşa Yalısı 283
Kara Mustafa Sarayı 272
Karabağ 154
Karaç Bahatur 71
karaçu(lar) 19, 20, 23-24, 35, 87-88, 90-93, 95, 99, 128, 210, 238, 241, 289, 291, 338, 346
Karadeniz 3-4, 8-9, 11, 15-17, 25, 27, 31, 34-35, 46, 49-50, 53-58, 62-63, 67-69, 85, 101, 107, 114-15, 117-20, 124-25, 131, 138-40, 144-49, 152, 154, 157-58, 165, 172-74, 192, 199-206, 208, 215-17, 237, 252, 258, 269-70, 275, 305, 314, 316, 318, 325, 331, 334-35, 338
Kuzey Karadeniz 63, 67-68, 85, 115, 119-20, 203, 215, 252,
Karadeniz Ekonomik İşbirliği Anlaşması 121
Karaharman 202
Karaman 298
Karamanoğulları 37
Karamzin 142
Karasu 20, 89, 211
Karasu-Bazarı 38
Karaş Mirzâ 209
Karay Mirzâ 62
Karayılga 256
Karenşebeş 310
Karin-Abâd 348
Karintiya 283
Karl (XII.) 12
Karlofça 302, 305, 324, 326-28, 332, 349
Karlofça Antlaşması 220, 326-27
Karpatlar 219, 288, 332
Karpos 276, 278-79
Kartal 270, 356
Kasalsk 190
Kasay kabilesi 8
Kasbulat 146
Kasım (Ulug Muhammed'in oğlu) 128
Kasım Hanlığı 125, 128-29
Kasım Paşa/Bey (Kefe beylerbeyi) *bkz.* Çerkes Kasım Paşa
Kaşav 226
Katerina (II.) 16, 36, 205-206
Katolik 167, 221-22, 228
Kavşan 17, 33
Kay Pulat Mirzâ 89
Kaya ailesi 21
Kayalar-altı 17, 21, 23, 38, 88
Kaysunîzâde Mehmed Nidaî *bkz.* Remmal Hoca
Kazaklar 8-12, 17-18, 25, 28, 31, 34-35, 53, 90, 95, 102, 114-19, 144-49, 158, 167, 169-70, 172-73, 190, 195, 199-205, 207-10, 215-16, 232, 237-39, 241, 250, 252-53, 255, 284, 288, 303-304, 306-308, 311-13, 315-19, 324, 329, 334, 336-38, 345, 353
Azak Kazakları 95
Barabaş Kazakları 311, 324
Çerkes Kazakları 199
Dinyeper (Özü) Kazakları 34, 119, 173, 207, 250, 316
Don Kazakları 10, 34, 114, 118, 170, 190, 201-202, 209, 250, 311
Özü Kazakları 250
Potkali Kazakları 308
Rus Kazakları 8-12, 31, 115-16, 200

Zaporog Kazakları 11, 118-19, 199-203, 205, 209-10, 312
Kazan 6-9, 24, 31, 80, 102-104, 107, 111-15, 117, 123-31, 133-34, 138, 141-47, 150-52, 154-55, 162-66, 169, 172
Kazan Halk Meclisi Kurultayı 129
Kazan Hanlığı 84, 86, 103, 111, 113, 126, 128, 133
Kazan Seferi 103
Kazanlılar 143, 163
Kazimirski 77
Kefe 4-5, 8, 10, 15, 17, 25, 27, 29, 32, 45-46, 51, 55-58, 60-65, 68-69, 71, 74, 76, 78-79, 83-84, 89, 98, 102-103, 107-108, 110, 112-13, 127, 142, 145, 148-50, 155-56, 158, 163-64, 168, 189-90, 201, 210, 256, 309, 350
Kefe Kalesi 45, 189
Kemal ailesi 21
Kemal Bey (elçi) 141
Kerç 14, 20, 46-47, 89, 205, 320, 325-26
Kerç Boğazı 17
Kereit kabilesi 28
Kerey 28
Khunitz 222, 225
Kıbrıs Adası 15, 131, 165-67
Kıbrıs Savaşı 116
Kılburun Kalesi 14, 308
Kılıç Âli Paşa 189-90
Kıpçak Hanlığı 126
Kıpçaklar 4, 7-10, 16-19, 34, 43, 46, 87, 93, 118, 125, 153, 165, 170, 216, 328, 340
Kırım Giray 13, 21, 207-208, 210, 235, 285, 289, 291, 355
Kırım Girayları Hanlığı 111
Kırım Hanlığı'nın Osmanlı İmparatorluğu'na tâbiliği *bkz.* tâbilik
Kırım kabile aristokrasisi 5, 19, 24, 30, 32-33, 38-39, 46-47, 72, 85-104, 128-29, 187, 345
Argınlar 19-20, 87
Barınlar 19-20, 87, 238, 338
Camboyluk 13, 18
Giraylar 10, 27-36, 38, 44, 77, 92, 96, 111-14, 117, 128-29, 140, 142-43, 238, 273, 336, 338-39, 345, 357
karaçu(lar) 19, 20, 23-24, 35, 87-88, 90-93, 95, 99, 128, 210, 238, 241, 289, 291, 338, 346
Kasaylar 8
Kıpçaklar 4, 7-10, 16-19, 34, 43, 46, 87, 93, 118, 125, 153, 165, 170, 216, 328, 340
Kiçi-Nogaylar 7-8, 18, 144
Mangıtlar 87, 94-96
Mansurlar 207, 238, 291, 338
Oraklar 8
Sicivutlar 20, 211, 238, 291, 338
Şirinler 4-5, 19-21, 23-24, 29, 39, 44-46, 59-60, 62, 83, 87-89, 91-94, 96-97, 104, 171, 187, 189, 209-11, 237-38, 281, 291, 307-308, 338, 345, 349
Tokuzlar 8
Ur Mehmedler 8
Yaşlu 257
Yedicekler 13, 18
Yedisan 13, 18, 23, 25, 319, 356-57
Yembulad 18
Kırım Kabile Konfederasyonu 88
Kırkyer (Kırker, Kırkyir) 46, 92
Kırkyer Kalesi 5, 59, 62, 69, 74
Kiçi-Nogaylar 7-8, 18, 144
Kiev (Kiyef) 119, 203-204, 251
Kili 120, 241, 255, 258, 349, 352, 356
Kili Kalesi 259
Kiray kabilesi 28
Kirey kabilesi 28
Kişkin 169
Kiyef bkz. Kiev
Klausenburg 196
Koca Bahadır Ağa 292
Koca Halil Paşa 279
Koca Mahmud 278
Kolozsvar 196
Komanova Beyliği 276
Komanova Palankası 276
Komran Kalesi 226-28
Kongratlar 44
Konya 189
Korobov, V.A. 141
Kozlyaninov, R. 141
Könlen 314
Köprülü Ahmed Paşa 222
Köprülü Fazıl Ahmet Paşa 220, 228, 262
Köprülü Fazıl Mustafa Paşa (Köprülüoğlu) 267, 275, 277, 290
Köprülüler 11, 20, 220-21, 322

Kör Hüseyin Paşa 230-32
Köstence 202
Krapivna 190
Kuban 13-16, 19, 23, 25, 36, 315, 329
Kuban Havzası 18-19, 34
Kuban Irmağı 13, 16, 36, 145, 168, 318
Kudalaklar 21-22
Kudüs 329
Kulikov Muharebesi 125
Kumuk 273
Kunicky 238-39, 247, 345
Kurat, A.N. 56
Kurus *bkz.* Haçlılar
Kuş Kalesi 315
Kuş-Kulesi 309
Kutlu Sa'at 89
Kutlu-Şah 210
Kuzey 97, 131, 138-40, 142, 145, 151-52, 154-55, 162, 164-66, 168-70, 172, 174, 202-203, 216-17, 246, 249, 258-59, 261, 318, 338, 347
Kuzey Cephesi 243, 249, 335-36
Kuzey Sorunu 200, 215, 217, 334
Kuzey Step bölgesi 215
Kuzminski (Rus elçisi) 166
Küçük Hüseyin Paşa 226
Küçük Kaynarca Antlaşması 13, 15, 35, 205
Küçük Muhammed Han 45
Küçüm Han (Şeybanîlerden) 170
Küncab 319
Künçek Oglan 27
Kür Nehri 193
Küstendil 156-57

Lala Mustafa Paşa 115, 131
Langlès, L. Mathieu 51, 77
Lascy 12
Latin 54
Lefort 313
Leh (Lehistan Krallığı) 22, 200
Leh Seferi 216, 273
Lehistan 11-12, 25, 45, 47, 53, 61, 67-69, 83, 87, 101, 107-11, 115, 117-19, 131, 134, 139-40, 142, 153, 159, 163, 166-67, 169, 173, 194, 197, 199-200, 203-204, 207, 209-11, 216, 222, 227-28, 239, 244, 246, 251, 253-54, 258, 268-69, 296-97, 301, 304, 324-27, 334-37, 349-50, 352
Lehliler 12-13, 23-24, 27, 34, 39, 43-44, 51, 61, 66, 68-69, 119, 142, 153, 167-68, 202, 204, 208-10, 228, 231, 233, 238, 240, 244-55, 258-59, 261, 274, 284, 289, 297, 301, 303-304, 324, 327, 332, 334-36, 345, 347, 352
Leningrad Müzesi 25
Leopold 224
Leopoldstadt Kalesi 225
Leseynski, Stanislav 352
Leslie (Kont) 261
Linz 229-30, 244
Lipka 254
Lipva 291, 310
Litvanya 27, 43-44, 53, 67, 83, 87, 101, 107-11, 138, 140, 142, 151, 159, 173, 255
Litvanya Büyük Dukalığı 29, 53
Litvanyalı 45
Lomellino, Carlo 45
Lothringen, Karl von 228-29, 240, 245, 261, 333
Louis (Antakyalı) 46
Louis (XIV.) 224, 234, 243, 268, 274, 296, 322
Ludwig *bkz.* Baden, Ludwig von
Lugos 291, 310
Lüksemburg 243
Lwow 335

Macar Anayasası 221
Macar Diyeti 221, 224-26
Macar Ovası 219
Macar Protestanlığı 221
Macar-eli 221, 224, 266
Macaristan 9-10, 30, 96, 135, 151-52, 161, 195-96, 219-24, 226, 228-29, 238-39, 241, 244-46, 252, 256, 261-62, 264, 267, 271, 273, 278, 281-82, 288, 296, 300, 305-306, 308, 310, 312-14, 316, 318, 320, 325, 327, 331-33, 335, 337
Orta Macar 219-20, 222-24, 226, 229
Yukarı Macaristan 222-23, 226, 261-62
Macaristan Krallığı 219-20
Macaristan Seferi 314
Macarlar 98, 221-24, 244, 262, 278, 282
Mahmud Paşa 279, 299
Mahmudek 59

Makedonya 275, 280, 332-33
Kuzey Makedonya 275
Maksûd Giray 13, 351
Malta Adası 151, 244
Maltsev 160
Mamak 60, 62
Mamay *bkz.* Ulug Bey Mamay
Mangıtlar 87, 94-96
Mangu Timur 55
Mangup 157
Mangup Kalesi 17, 45, 242, 346
Manguplu İskender 142
Mansurîler 211
Mansurlar 207, 238, 291, 338
Mansuroğulları 18, 20, 237-38
Maroş Irmağı 327
Marsigli 296
Maverâünnehr 165
Maximilian 153
Mavrokordato, İskerletzâde Aleksandr 268, 326
Mazeppa (hetman) 255, 307
Medine 152
Mehmed (II.) 5, 29, 45-46, 49, 51-52, 55-58, 61-64, 66, 68, 70-72, 75-76, 78-79, 108, 39-42, 159, 164, 200, 203
Mehmed (Kefe Ağası) 256
Mehmed Emin 141
Mehmed Giray (Hacı Giray'ın oğlu) 233, 239, 242, 290-91, 293, 314, 333
Mehmed Giray (I.) 6-7, 18-19, 21, 30, 37, 51, 74, 76, 79, 83, 87-88-89, 91-94, 96, 102-103, 140-42, 151, 163, 187
Mehmed Giray (II.) 9-10, 31, 33, 38, 79, 79, 152, 170, 189, 193-95
Mehmed Giray (III.) 33-34
Mehmed Giray (IV.) 34, 207-209
Mehmed Giray Tarihi 76, 79
Mehmed Paşa (kapudân-ı derya) 350
Mekke 102, 114, 152
Melek İbrahim Paşa 262
Mengli Giray (nureddîn) 323, 347, 351-53
Mengli Giray Han (I.) 5-6, 17, 19, 28-31, 33, 37, 46, 51-53, 59-66, 68-70, 72-76, 78-79, 83, 94, 96, 102, 110-11
Mengü Timur (Altınordu hükümdarı) 27, 55
Merdan Âli Ağa *bkz.* Âli Merdan Ağa
Merdân (Şah) 46
Merzifonlu Kara Mustafa Paşa *bkz.* Kara Mustafa Paşa
Mesud Efendi 312
Mesud Giray 357
Mevlevîlik 189
Mısır 28, 43, 55, 99
Mihayloviç, Aleksey 208
Miuş 329
Mogol İmparatorluğu 28
Mogolca 37
Mogolistan 28
Mogollar 17, 25, 28, 30, 37, 87-88, 90, 92, 98, 104, 117, 125-26, 199, 319, 338
Mohaç 219, 264
Moldavya (Kara Bogdan) 71, 89, 95-97, 101, 108, 117, 157, 199, 244, 248
Molière 21
Molodi 134, 167
Moncastro *bkz.* Akkerman
Mora 244-45, 269, 352
Morava 282
Morava Nehri 231
Morava Vadisi 219, 221
Morozov, J.S. (Brjuhov) 141
Moskof Beyliği 141, ayrıca bkz. Moskov Beyliği
Moskof Devleti *bkz.* Moskova Büyük Knezliği
Moskoflar 84, 104, 109, 112, 138, 147, 149-52, 154, 157-58, 161
Moskov 6-9, 11, 24-25, 31, 35, 45, 61-62, 67, 208
Moskov Beyliği 6
Moskov Çarlığı 22
Moskov Devleti 6
Moskov İmparatorluğu 9, 35
Moskov Knezliği 62, 80
Moskova (şehir) 35
Moskova Büyük Knezliği 53, 68, 107-108, 110-11, 123-25, 138-39, 142-43, 215
Moskova Kilisesi 172
Moskova Seferi (1541) 95, 98, 211
Moskova Seferi (1572) 134
Mubarek Giray 133, 293, 297, 341, 354
Mubarekkerman Kalesi 308-309
Mukaddes İttifak 11, 119, 124, 131, 174, 203-204, 243-45, 248, 251, 331, 335
Murad Giray Han 10-11, 169-70, 190, 194, 203, 226, 230-31, 233, 235-38, 241, 246, 248, 285, 292, 345-46
Murad (II.) 56

Murad (III.) 189
Murad (IV.) 19, 33, 201, 207, 216
Murtaza (Şeyh) 315
Murtaza Paşa 309
Mustafa (hassa reis) 163
Mustafa (I.) 317
Mustafa (II.) 265, 305, 310, 321-22, 332
Mustafa Ağa (müezzin) 249
Mustafa Ağa (vezir) 347, 350
Mustafa Bey 209-10
Mustafa Paşa (Özü muhafızı) 259, 301, 304
Mustafa Paşa (serdâr) *bkz.* Bekri Mustafa Paşa
Mustafa Paşa (Tuna muhafızı) 280
Mustafa Paşa (vezir) 226
Muş 136
Mübarizüddin Devlet Han *bkz.* Nûr Devlet Han
Mükrimin Halil *bkz.* Yınanç, Mükrimin Halil
Münich (general) 12, 353
Müslümanlar 13-16, 50, 55, 63, 90, 111-12, 114, 117, 124, 136, 152-53, 157, 159-60, 164-65, 169, 172, 201, 220, 222, 239, 276, 312, 319, 332
Kuzey Müslümanları 152
Maverâünnehr Müslümanları 165
Orta Asya Müslümanları 152

Nantes Fermanı 268
Nasihatnâme 77
Necati Efendi 13, 357
Nemçe 223, 283
Nemçe Seferi 226
Nemez 253
Nemirova Kalesi 249
Netayicü'l-Vukuat 51
Niğbolu 156, 278
Nijni-Novgorod 143
Niş 274-76, 278, 280-82, 284, 332
Niş Kalesi 281-82
Nogaylar 3, 6-8, 10, 15, 17-19, 21, 23-25, 34, 53, 91, 94-97, 99-100, 102-103, 117-18, 126-27, 129, 142-46, 148-50, 152-53, 155, 159-60, 170-71, 187, 189-91, 199, 208, 254, 273, 280-81, 288-89, 291, 304, 311, 314, 317, 319, 324, 328, 340, 347, 350, 352, 356-57
Bucak Nogayları 314, 317, 324, 347
Deşt-i Kıpçak Nogayları 170
Kıpçak Nogayları 18, 170
Kiçi-Nogaylar 7-8, 18, 144
Mangıt-Nogaylar 94
Step Nogayları 170
Ulu-Nogaylar 18, 144, 170
Yedisan Nogayları 357
Nons Portico 167
Novolselski 115
Novosiltsev, İ.P. 9, 159, 163-64, 167
Nûr Devlet Han 5, 29, 59-60, 70-75
Nur-Sultan Hanî 86
Nusretkerman 308-309, 320, 323, 329

Oçakov 15
Odoev 143
Oka Nehri (Suyu) 6, 95, 98, 134, 142-43, 146, 166-67
Olaş Savaşı 316
Oldenburg 224
Olkoviç İsyanı 45
Onod Kalesi 262
Or-Ağzı (Perekop kıstağı) 84
Or-Kalesi 352
Or-Kapı (Perekop) 7, 14, 17, 94-95, 100-101, 103, 147, 204, 211, 251, 256-57, 307-308, 319, 329, 353, 356
Orak kabilesi 8
Orsova Kalesi 274
Ortaçağ 111, 206
Ortadoğu 101
Ortodokslar 114, 118, 124, 172-73, 203, 325
Ortodoksluk 120
Orup Irmağı 319
Osman Paşa *bkz.* Özdemiroğlu Osman Paşa
Osmanlı Dîvânı *bkz.* Dîvân-ı Hümâyûn
Osmanlı İmparatorluğu'na tâbilik *bkz.* tâbilik
Osmanlı–Rus Antlaşması (1700) 329
Otuz Yıl Savaşları 220

Öreng Timur (Oran Timur) 27
Özbekler 28, 37, 170
Özdemiroğlu Osman Paşa 168, 190, 193-94
Öztemir Mirzâ 251
Özü 18, 118, 148, 246, 254, 259, 301, 304, 312, *ayrıca bkz.* Dinyeper
Özü (Oçakov) Kalesi 14, 17, 320, 329, 356

Paget, Lord 296, 323

Paleologos, Mihail 55
Paleologos, Zoe 167
Pallas 20
Pançova 290, 302
Panonya Ovası (Havzası) 221, 333
Papa Kalesi 229, 232
Paris 51
Parkany Kalesi 239-40
Parkany Ovası 240
Pasarofça 282
Pasarofça Antlaşması 221
Paulus (II.) 46
Peç *bkz.* Viyana
Peç Kalesi 227
Peçevî 196
Peçuy 196
Pereiaslav Antlaşması 119
Perevolok 130, 158
Pereyaslavl Kararı 210
Peşte 245
Petersburg 35
Petreçeyk 238-39
Petro (I.) 12, 21, 119, 124, 131, 203-205, 215, 252, 258, 307, 309, 312, 335-36
Peyssonel, M. de 19-21, 23-24, 76
Piccolomini 275
Pîrî 267
Piriştina 275
Piyale Paşa 161, 171
Pleşçeyev 109
Podjaciy 172
Podolya 11, 244, 246, 248, 269, 301, 327, 335
Pojega Kalesi 266
Pornavski Boğazı 248
Portekiz 116
Portekizliler 136, 153
Potemkin 16
Potkali 258, 329, 340
Presburg 230
Preveze 245
Prevolok 115
Prevolşna 236
Priştina 280
Prizren 280
Protestanlar 136, 219, 268-69
Protestanlık 221-22
Prusya 25, 207, 258, 312
Prut 12
Prut Irmağı 17-18, 239, 248, 252-53, 355-56
Prut Seferi 352
Pşetuh (Çerkes beyi) 148-49

Raab Suyu 221, 228-29, 232
Raab Kalesi *bkz.* Yanık Kalesi
Rakoçiler 220-21
Râmi Mehmed Efendi 326
Rapa 221, 228
Râşid 325
Ratisbonne (Regensburg) Antlaşması 243
Receb Paşa (Damad) 202
Receb Paşa (Kaymakam) 266
Receb Paşa (vezir, serdâr) *bkz.* Arab Serdar Paşa
Redzin Antlaşması 119
Regelsbrunn 229
Regensburg Antlaşması *bkz.* Ratisbonne (Regensburg) Antlaşması
Reichsrat 224
Rektimur (Şîrin beyi) 93, 307, 349
Remmal Hoca 85-87, 89-90, 93-104
Tarih-i Sahib Giray Han 85-86
Ren Irmağı 227
Orta Ren 227
Yukarı Ren 227
Revan 353
Rıbat 256-57, 306
Rıdvan Paşazâde Abdullah 51
Richmann, Mayor 313
Rodos Adası 33, 36, 207, 241-42, 244, 292, 346-47, 349-51
Roe, Thomas 201
Roma İmparatorluğu 136, 166
Romanov, Mihail 208
Romen 92
Rumeli 22, 33, 36, 111, 124, 131, 149, 206, 226, 267, 269-72, 276, 283, 299-300, 316, 320, 332, 347-48, 350, 355, 357
Rumlar 45, 110, 201, 325
Rumyantsev 356
Rus–Türk Savaşı (1768-1774) 35
Rus Çarlığı 113-14, 119, 351
Rus(ya) İmparatorluğu 11, 36, 62, 120, 124
Rus Ortodoks Patrikliği 118
Rusçuk 298, 300
Rusya 6, 8-9, 11, 13-16, 25-26, 35, 36, 84, 107-10, 112-13, 115, 117, 119-20, 124, 129-31, 139, 141, 144, 148-49, 151, 159, 161, 166, 171-73, 190, 197, 199-200, 203-206, 209,

211, 216-17, 237, 244, 249-52, 297, 326-30, 334-35, 337-38, 350-52, 356-57
Beyaz Rusya 6, 139, 141, 209
Çarlık Rusyası 120, 203
Rus Çarlığı 113-14, 119, 351
Rusya İmparatorluğu 11
Rüstem Paşa 7
Ryazan 83, 141, 143, 147
Ryswick 322
Ryswick Antlaşması 322

Saadet Giray (rakip han) 10
Saadet Giray (I.) 7, 30, 32, 83-84, 88, 91-94, 97-98, 133, 143, 187
Saadet Giray (II.) 31, 38, 170, 189-90
Saadet Giray (III.) 21, 24, 33, 229, 236, 275, 285-86, 288-89, 291-92, 297-98, 300-302, 308, 316, 339, 353
Sâbit 281
Selimnâme 281
Safa Giray Han 235, 289, 291-93, 297, 338-39
Safa Giray (Kazan hanı) 7, 91, 103-104, 127-29, 133, 142-143, 146
Safa Giray 170
Safevî İmparatorluğu 137, 147
Safevîler 111, 114-16, 136-38, 170
İran Safevîleri 114-16, 136
Sahib Giray (nureddîn) 351
Sahib Giray (I.) 6-7, 17-20, 25, 30, 33, 78-79, 84-104, 112-13, 127-29, 133, 142-46, 151
Sahib Giray (II.) 13-14
Sahib Giray Tarihi 18
Sakız Adası 275, 307, 353-54
Saksonya 228, 310, 316
Salacık 47
Salahor Süleyman Paşa 283
Samoyloviç 204, 253
Samsun 58
Saray Şehri 6, 43, 45, 53, 67-69, 104, 123, 139-40
Saraybosna 269
Sarı Hüseyin Paşa 227
Sarı Su 28
Sarıyer 201
Sartak 62
Satırcı Mehmed Paşa 195
Sava Nehri 278, 283, 295, 300, 302, 327, 332
Savoy, Eugen von 321
Schein 313
Schülz (komutan) 261-62
Sefer Gazi Ağa 24, 207-208, 210
Segedin Kalesi 263-64, 321
Selâmet Giray 195, 207, 298, 352
Selçuklu Devleti 54
Selim (I.) 6, 79, 111, 136, 141, 163, 166
Selim (II.) 130, 152-54, 163, 181-82
Selim Giray (I.) 11-12, 19, 33, 76, 235-42, 244-51, 253-55, 258-59, 270-74, 277-82, 284-85, 287-88, 292-93, 297-304, 306-308, 314-15, 317-20, 323-24, 328, 333-34, 337, 339-41, 346-47, 349-50, 353
Selim Giray (II.) 354-55, 357
Selim Giray (III.) 13, 15
Selimşah Beg 91, 93
Selmas Han 193
Semendire 282, 299
Semerkand 155, 170
Semiz Âli Paşa 153
Semiz Mehmed Giray Han *bkz.* Mehmed Giray Han (II.)
Serpuhov 166
Seversk 143
Sevinç Suyu 169
Seylan 136
Seyyid Ahmed Han 5, 29-30, 44-45, 54, 68-69, 71-72, 74, 139-40
Seyyid Mehmed Rıza 77
Sırbistan 12, 269, 274, 278, 280, 282, 334
Sır-Derya 28
Sırplar 219, 275-76, 278-79, 334
Sibir Hanlığı 116, 170
Sibirya 112, 125, 170
Batı Sibirya 170
Sicivut 20, 211, 238, 291, 338
Sigetvar Kuşatması 151
Sigismond (Leh kralı) 142
Silâhdâr Tarihi 231, 272-73, 278, 283, 285
Silâhdâr Âli Paşa 352
Silâhdâr Mustafa Paşa Sarayı 329
Silistre 18, 33, 149, 156, 195, 197, 226, 281
Sinan Paşa 194-95
Sinop 10, 56, 63, 173, 201
Sivas 270, 283
Siyavuş Paşa (Kapudan-i Derya) 202
Slankamen Savaşı 290, 295, 301
Slavlar 111, 125, 147, 201
Slavlaştırma 216
Smirnov, V.D. 52, 77-78, 247

Smolensk 204, 251
Sobieski, Jan 203, 228, 240, 244, 246, 248, 252-54, 259, 297, 304
Sofia 258
Sofu 44
Sofya 272, 274-75, 278, 280, 287, 301
Sokollu Mehmed Paşa 9, 114-15, 130-31, 137, 153-56, 158, 161-62, 165-68
Solgat Yolu 45
Solovyev 138, 143
Sombor 195
Stammersdorf 231
Stepanov, D. 141
Strasbourg 224
Strasbourg Antlaşması 227
Subaşı Köyü Camii 357
Subhan Gazi 24
Suceava 253
Sudak 17, 273
Suleş, Kont 162
Sumatra Adası 136
Süleyman (I.) 30, 32, 84, 90, 111-12, 114, 136-37, 141, 144, 153, 163, 189, 219
Süleyman (II.) 265, 268, 270, 272, 287
Süleyman Paşa (Serdâr) *bkz.* Boşnak Süleyman Paşa
Süleyman Paşa (Arnavut) 317
Sünnî 137
Syroeckovskij, V.E. 94

Şah Âli Han 103-104, 129
Şah Mirzâ 256
Şahbaz Giray 16, 36, 301, 304, 311, 314-15, 317-18, 321-22, 324, 349
Şahin Bey 83
Şahin Giray 14-16, 18, 21, 34-36, 189, 297
Şahin Mustafa Paşa 244
Şahkerman Kalesi 258, 308-309, 319-20, 329
Şahkerman Palankası 324
Şam 229, 232
Şebeş (Karansebeş) Kalesi 291, 310
Şecere-i Türk 47
Şeremetev (Şeremetoğlu) 146, 307-308, 312, 320
Şeriat 13, 101, 236
Şeybanîler (Şeybanîoğulları) 137, 152, 170
Şıkmamay 89
Şikloş 264
Şikloş Ovası 264
Şîrin Âli Bey 171, 189
Şîrin Tarın 29
Şîrinler 4-5, 19-21, 23-24, 29, 39, 44-46, 59-60, 62, 83, 87-89, 91-94, 96-97, 104, 171, 187, 189, 209-11, 237-38, 281, 291, 307-308, 338, 345, 349
Şirvan 136, 154-55, 168-69, 193, 196
Şumnu 300

tâbilik 5, 7, 29-30, 35, 49-80, 109, 142
tâbiyet belgesi 5
Tahılday Mirzâ 91, 93
Taman Kalesi 146-47
Taman Yarımadası 4, 14-16, 19, 34, 36, 46, 103-104, 145, 147-49, 157, 329
Tarabya 201
Taraklı 28
Taş Timur *bkz.* Baş Timur
Taşkendî, Hafız Mehmed 77
Tata Kalesi 229
Tatarlar 13, 34, 36, 60, 62-64, 90, 102, 110, 112-13, 115, 117-18, 125-26, 128-29, 145, 150, 153, 155, 157, 159, 199, 201, 228-32, 235, 237-40, 245, 247-48, 250, 252-58, 261, 263, 269, 273, 278-84, 289-91, 297-304, 309, 311, 314-16, 325, 327-29, 333-36, 340, 347
Alatur Tatarları 257
Bucak (Besarabya) Tatarları 36, 238-39, 273, 281, 316, 327, 336
Kırım Tatarları 102, 115, 118, 201
Tat-ili 29, 97, 157
Tebriz 136, 194-95
Tekeli Ahmet Ağa 267
Tekine (Tekene) Mirza (Eminek Mirza'nın atası) 59
Tekirdağı 33
Telhisü'l-Beyân 77
Temeş bataklıkları 310
Tımışvar 246, 264, 291, 296, 299-300, 302, 310, 316-17, 321-22, 325, 327, 332-33, 352
Temruk 166
Temruk Kalesi 147
Terek 9, 114-15
Terek Kalesi 31
Terek Nehri 115, 166, 168-69, 172
Tırnova 300
Timur 27, 43, 53, 56, 160
Timur Bik 72

Timur Kutluk Han 45
Tiniş Mirzâ 94
Tisa Nehri 321, 327
Titel Kalesi 310
Togan Mirzâ 319
Tohta-Bay Tarihi 76
Tokay Kalesi 262
Tokay Timur 4, 27, 43, 45, 140
Tokay Timur oğulları 27, 45, 140
Toktamış Giray 32, 38-39, 195-96, 235, 275, 297
Toktamış Han 3, 20, 27, 43-45, 53, 56, 112, 142
Tokuz kabilesi 8
Tokuzak Mirzâ 92
Tolunay, Bedriye Sabit 52
Kırım'ın Osmanlı İmparatorluğu'na Eklenmesi Meselesi 52
Tombasar 33, 36
Topal Hüseyin Paşa 296
Topkapı Sarayı 94, 98
Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi 46, 52, 65, 70
Tott, Baron de 17, 19, 21, 24-26
Tököli *bkz.* İmre Thököli
Trabzon 56, 201, 313
Trabzon Rum İmparatorluğu 54
Transilvanya *bkz.* Erdel
Tubak 239
Tokay Timur 53
Tula 141, 147
Tula Kalesi 104
Tulln Köprüsü 230-31
Tulln Ovası 230
Tuna Nehri 195, 217, 219, 230-31, 238-39, 246, 252, 261, 271, 274-75, 280, 282-83, 287, 290, 295, 299-300, 302, 310, 318, 321, 327, 337, 350, 356-57
Tuna Vadisi 261
Turla *bkz.* Dinyester
Tutrakan Geçidi 299
Türkistan 152, 159, 171
Türkistanlı 155
Türkiyat Enstitüsü 52
Türkiye 110, 118, 120, 296
Osmanlı Türkiyesi 120
Türk–Leh Savaşı (1621-1623) 216
Türk–Leh Savaşı (1672-1676) 216
Türkler 8, 13, 16, 18, 56, 63, 126, 135, 137, 150, 154, 162-63, 167, 170, 206, 222, 224-25, 227-28, 240, 243, 262, 269, 282, 290, 297, 299, 326, 335
Bucak Türkleri 16, 18
Kuban Türkleri 16
Kuzey Türkleri 56
Orta Asya Türkleri 8, 137, 170
Yedisan Türkleri 18
Türkmenler 28
Türk–Rus Savaşı (1677-1681) 216

Ufficio della Campagna 62
Ukrayna 6, 11, 115, 119, 131, 139, 141, 173, 203, 209, 215-17, 236, 251-52, 258, 269, 297, 301, 327, 334-35
Batı Ukrayna 119
Ulu Cami (Akkerman) 191
Ulug Bey Mamay 3, 72, 125
Ulug Muhammed Han 4, 29, 43-45, 56, 126, 128
Ulug Yurt 123, 128-29 *ayr. bkz.* Astrahan-Kazan
Ulu-Nogay 18, 144, 170
Umdetü't-Tevârîh 44, 51, 348
Ungurus 225, 245, 287
Ungurus Seferi 248, 287, 303, 306, 333
Unna Nehri 327
Urallar 116
Ur-Mehmed (Or-Membet) 8
Urus Mirzâ 170-71
Uvak-Kireyler 28
Uyvar Kalesi 228, 230, 232, 240, 262
Uzakdoğu 47, 55
Uzic ailesi 21
Uzunkoloğlu 320

Üçüncü Roma 114, 120, 146, 172
Üsküp 274-75, 278-79, 332
Üzengisi-Uzun *bkz.* Hacı Giray (II.)

Valois, Henri de 167
Valpo Kalesi 266
Van 159, 194
Van Gölü 137
Vânî Efendi (Şeyh) 237
Varad 195, 222-23, 291, 264, 300
Varadin Kalesi 264, 266, 288, 300, 302, 310, 321
Varşova 167
Vasil (Knez) 141-42
Vasilyeviç (III.) 108

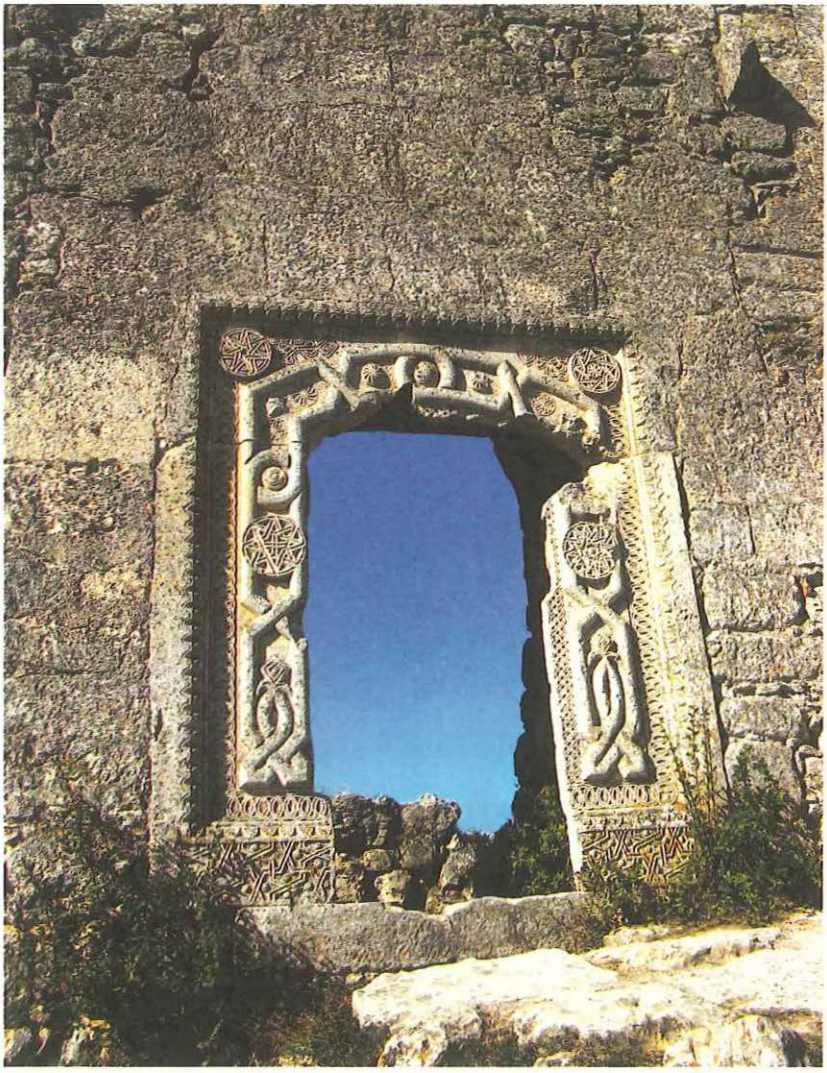
Vasvar Barışı 221, 225
Vatikan 167
Vayçen Kalesi 245, 261
Venedik Cumhuriyeti 111, 116, 124, 131, 165, 203, 206, 215, 228, 244, 268-69, 312, 326
Venedikliler 55, 108, 245, 332
Veszprem Kalesi 229, 232
Veterani 263-64, 278, 283, 288, 291, 296, 310, 333
Vidin Kalesi 274-75, 278, 282, 299, 308
Vişgrad Kalesi 245, 261
Viyana (Peç) 11, 131, 203, 219-20, 222, 226-33, 235, 237-40, 243, 248, 262, 264, 268-69, 273, 278, 282, 296-97, 322-23, 325, 331-34, 345
Viyana Seferi (1683) 219-34, 236, 240, 333
Vladimirtsov 89
Volga Nehri 3, 8, 53, 97, 112, 114-15, 125-26, 129-31, 134, 136-37, 143-44, 150-51, 153-55, 159, 163, 168, 170, 190, 319
Aşağı Volga 114, 126, 129, 134
Orta Volga 112, 125
Volga Havzası 4, 6-8, 25, 111, 114, 123-24, 128, 141, 146, 150, 152, 155, 163, 173
Aşağı Volga Havzası 8, 123, 128, 155
Vorobiyev Tepeleri 142
Voronej 309, 312
Vosnitzin, P.B. 326
Vyshnevetsky, Dmytro 148-49, 200

Waag Suyu 228
Wienerwald Tepeleri 233
Willem (III.) 268, 296
Witold 27, 44

Yablonowski 248
Yagmurçı (Yamgurçı) 144, 146
Yâkub Bey 5, 61
Yâkub (Sultan) 49
Yaman-Sadak 273
Yamboldu (elçi) 163
Yanbolu 33, 76, 194, 207, 285, 350
Yanbolu Camii 348
Yanık (Raab) Kalesi 194, 225-29, 233, 237, 261
Yanva *bkz.* Yennö
Yaş 34, 239, 252
Yaş Antlaşması 16, 36
Yaşlu kabilesi 257
Yavuz Selim *bkz.* Selim (I.)
Yedicekler 13, 18
Yedisan (Yedi saf) 13, 18, 23, 25, 319, 356-57
Yeğen Osman Paşa 265, 269, 272-73
Yembulad 18
Yemen 161
Yeniçağ 62, 135, 147
Yeni-Kale 14, 16-17, 205, 350
Yeniköy 11, 118, 173, 201
Yennö/Yanva 296
Yeremya 172
Yerköyü 293, 298-99
Yerköyü Sahrası 280
Yılancık 315
Yınanç, Mükrimin Halil 70
Yunan 54
Yunanistan 269
Yunus (Şîrin beyi) 92
Yusuf Ağa 239
Yusuf Mirzâ 7, 144, 146
Yusuf Paşa 316, 318, 320

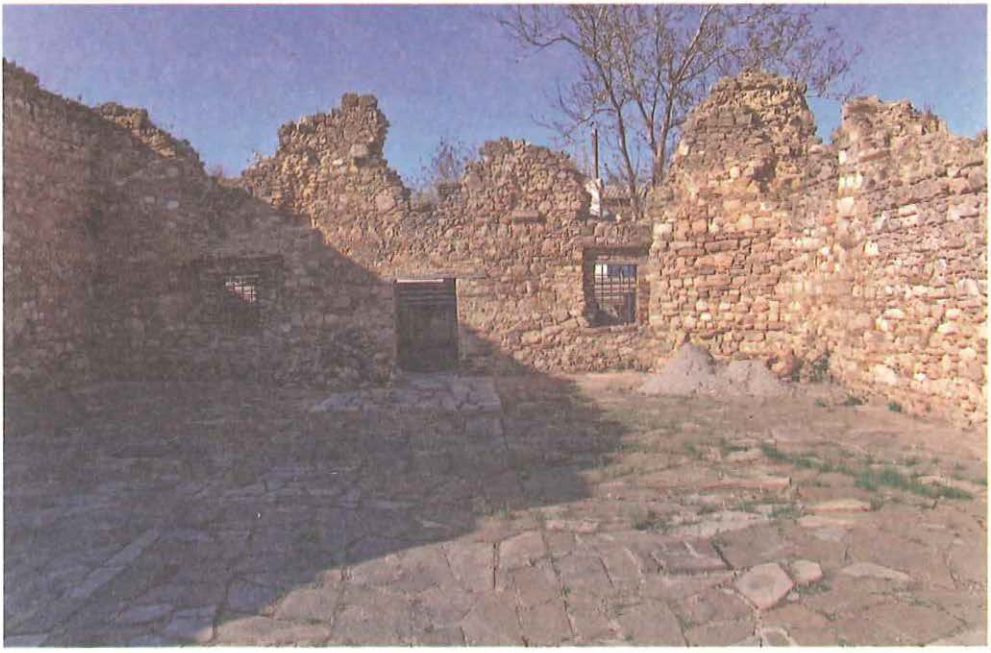
Zaporog 11, 118-19, 199-203, 205, 209-10, 312, 334
Zekeriya Ağa 308
Zemun 295, 302
Zemun Ovası 288
Zenta (Zanta) 320-23, 332
Zenta Muharebesi 322
Zernov, V.V. 23
Zinkeisen 50, 138
Zülfikâr Efendi 268
Zwaniec Palankası 246
Zwaniec Kalesi 255

ALBÜM*

Mangup Kalesi'nde Hazar veya Kereyit döneminden kaldığı düşünülen bezemeli söve

* Albümde yer alan güncel fotoğraflar Gökçe Günel'e aittir. Yer adları için *Kırım'daki Kırım-Tatar (Türk-İslâm) Mimari Yadigârları*, yay. H. Kırımlı ve N. Kançal-Ferrari, İstanbul, 2016'dan yararlanılmıştır.

Eski Kırım'da 13. yüzyıl sonlarında inşa edildiği tahmin edilen Sultan Kalavun Camii'nin kalıntıları

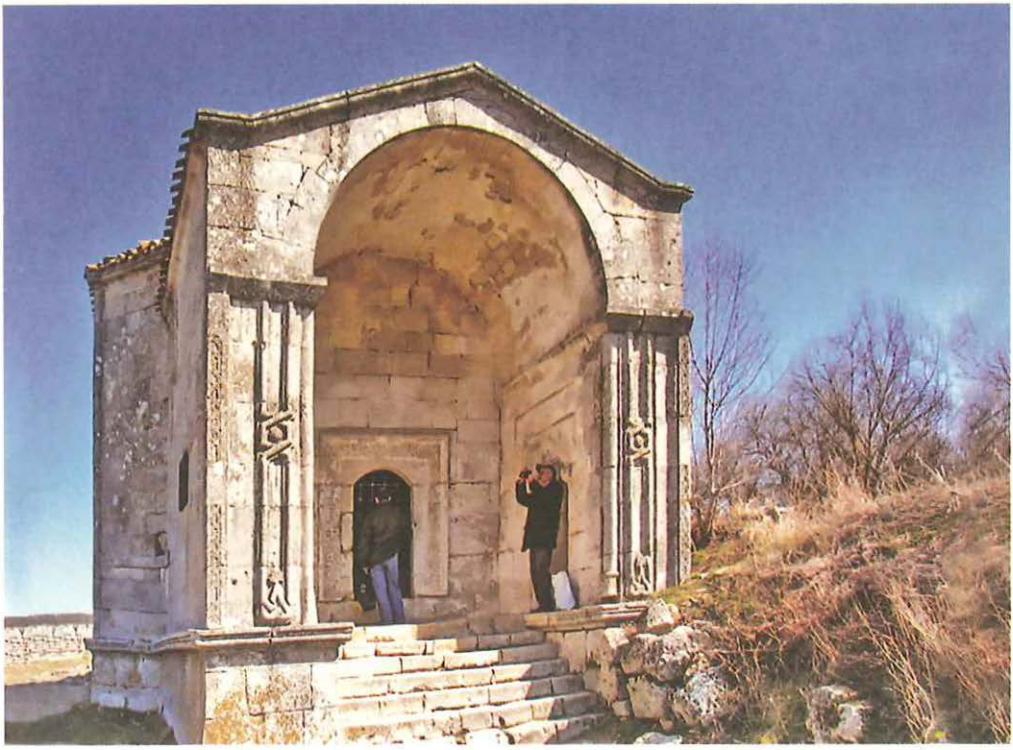
Kerç yakınlarındaki Arabat Kalesi'nin kalıntıları (ayrıca s. 666'daki resme bkz.)

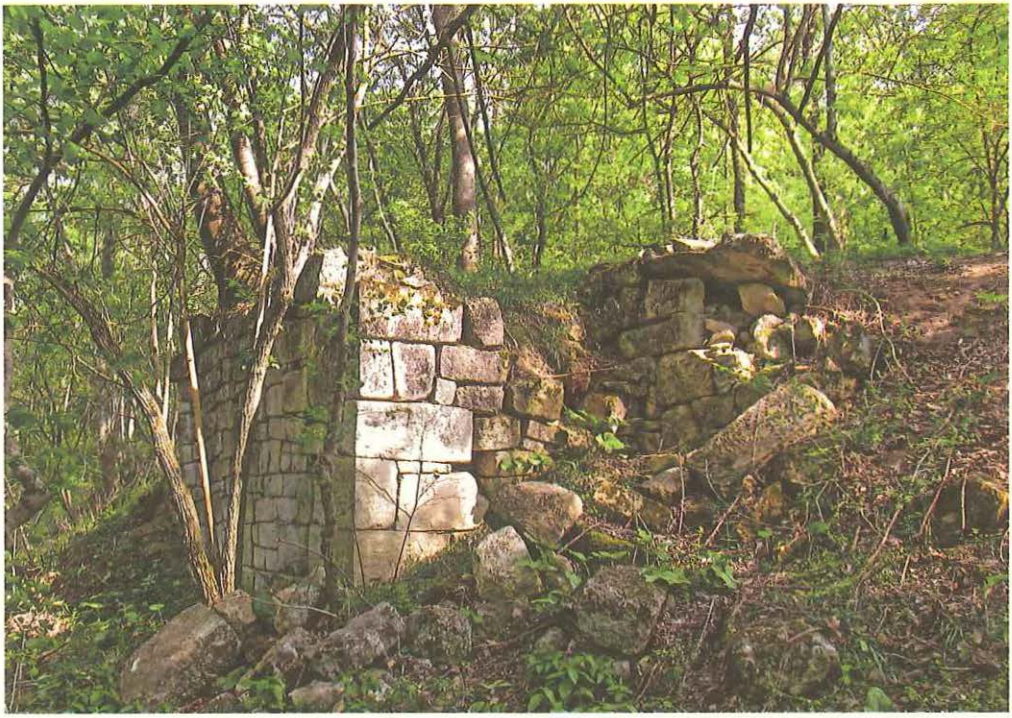
Eski Kırım'da 1314'te inşa edilen Özbek Han Camii ile 18 yıl sonra mihrap duvarına bitişik olarak inşa edilen medresesinin kalıntıları

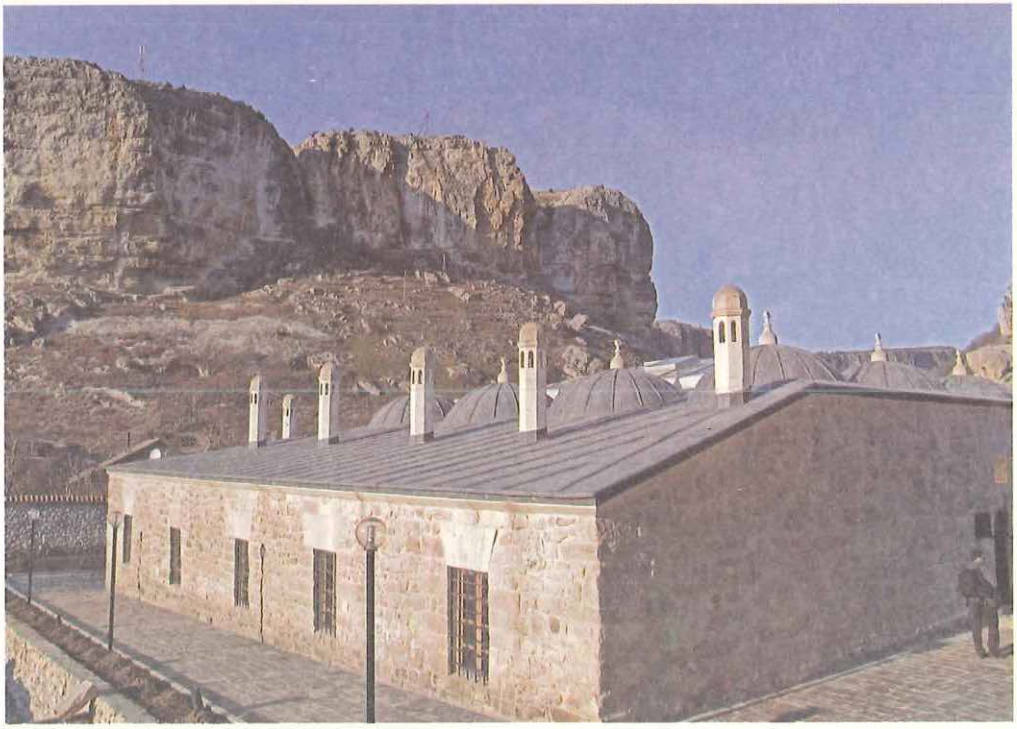
Eski Kırım'da Kurşunlu Cami kalıntıları

Bahçesaray, Kırkyer'de Toktamış Han'ın 1438'de vefat eden kızı Canike Hanım'ın türbesi

Bahçesaray, Kırkyer'de (Çufutkale) geçmişi 15. yüzyıla dayanan Gazi Mansur Tekkesi'nin kalıntıları

Bahçesaray, Salacık'ta 15. yüzyılın sonunda inşa edilen ve 1920'ye dek eğitim veren Zincirli Medrese

Bahçesaray, Salacık'ta Zincirli Medrese'nin Gaspıralı İsmail'in 1917'de Milli Mektep adıyla yaptırdığı yeni binası, günümüzde Kırım Müftülüğü olarak kullanılmaktadır

Bahçesaray, Salacık'ta İsmail Gaspıralı'nın 1883'te yayınlamaya başladığı Tercüman gazetesinin binası

Yalta, Dereköy'de Gaspıralı Mektebi ve Camii

Bahçesaray, Salacık'ta 1466'da vefat eden I. Hacı Giray Han'ın türbesi

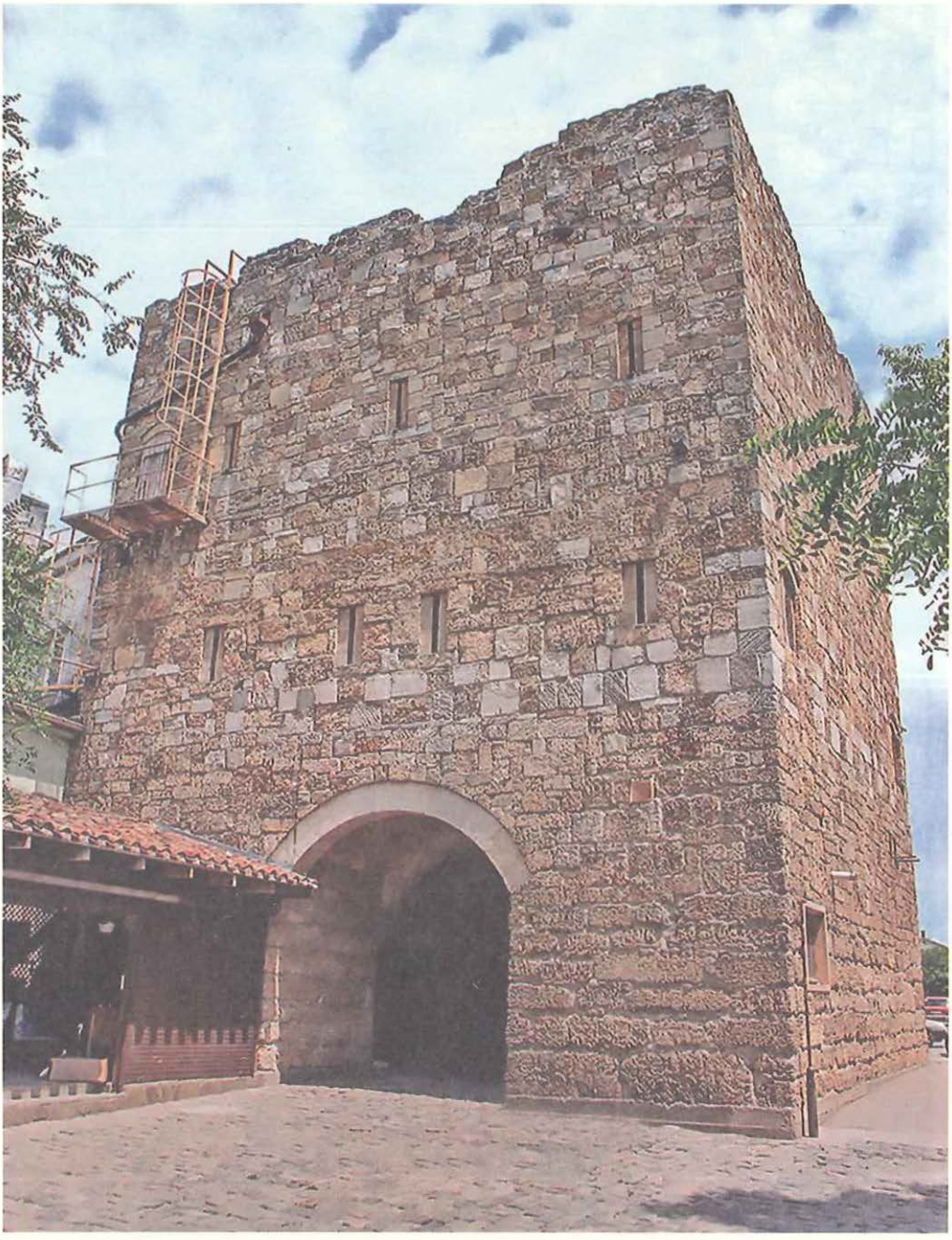
Bahçesaray, Eskiyurt'ta Buyûde Hanım Türbesi

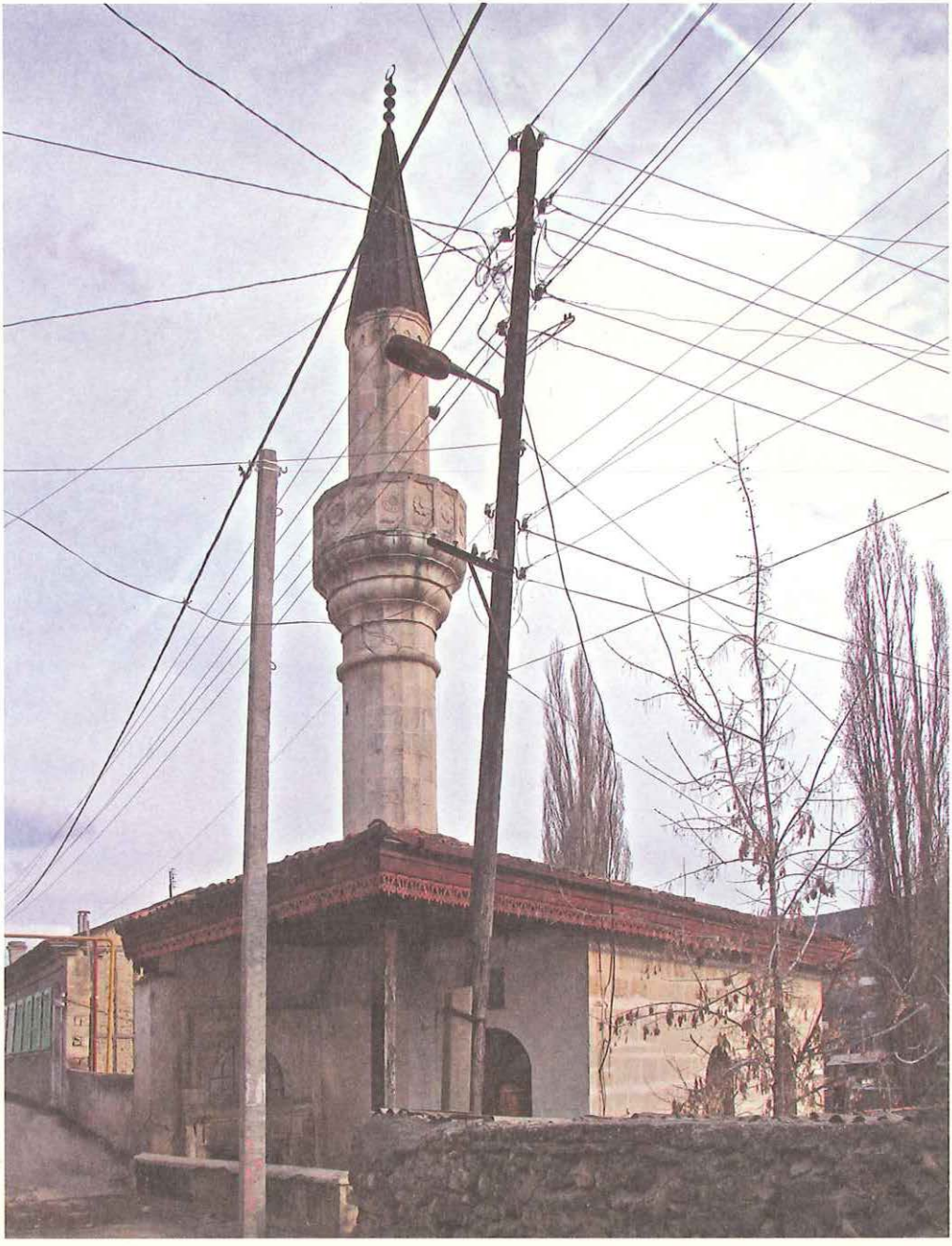
Gözleve'de 16. yüzyılda inşa edildiği tahmin edilen Aziz Baba Mevlevihanesi

Gözleve'de Cuma (Şükrullah) Camii'nin kalıntıları

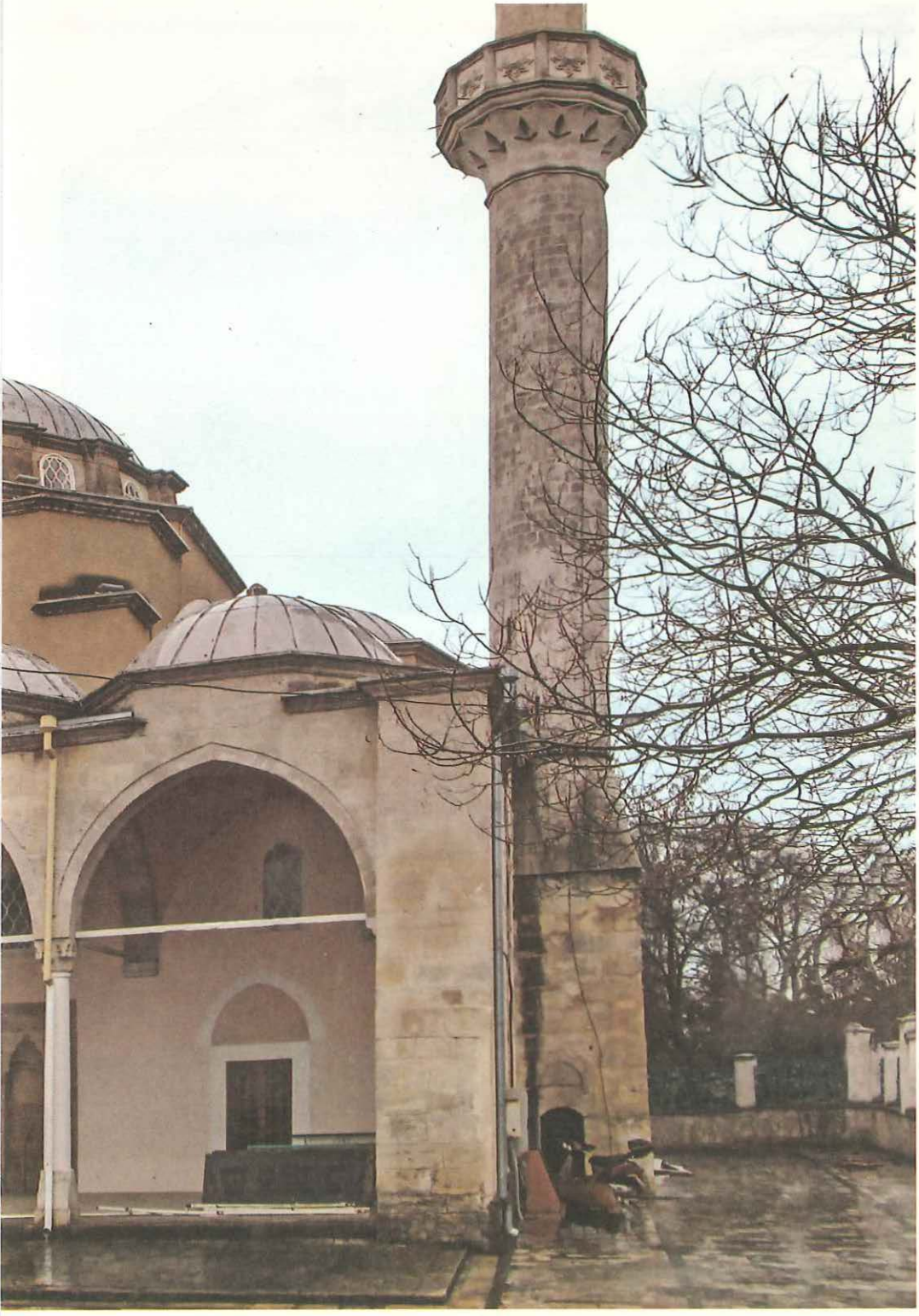
Gözleve surlarında I. Mengli Giray döneminde inşa edilen Odun Kapısı

Gözleve'de Tahtalı Cami

Gözleve'de I. Devlet Giray Han'ın "taht algan" ünvanını kazandığı Moskova seferinin başarısı üzerine inşa ettirdiği kabul edilen, Mimar Sinan'ın tasarladığı, 16. yüzyıl ortalarında ibadete açılan Han Camii

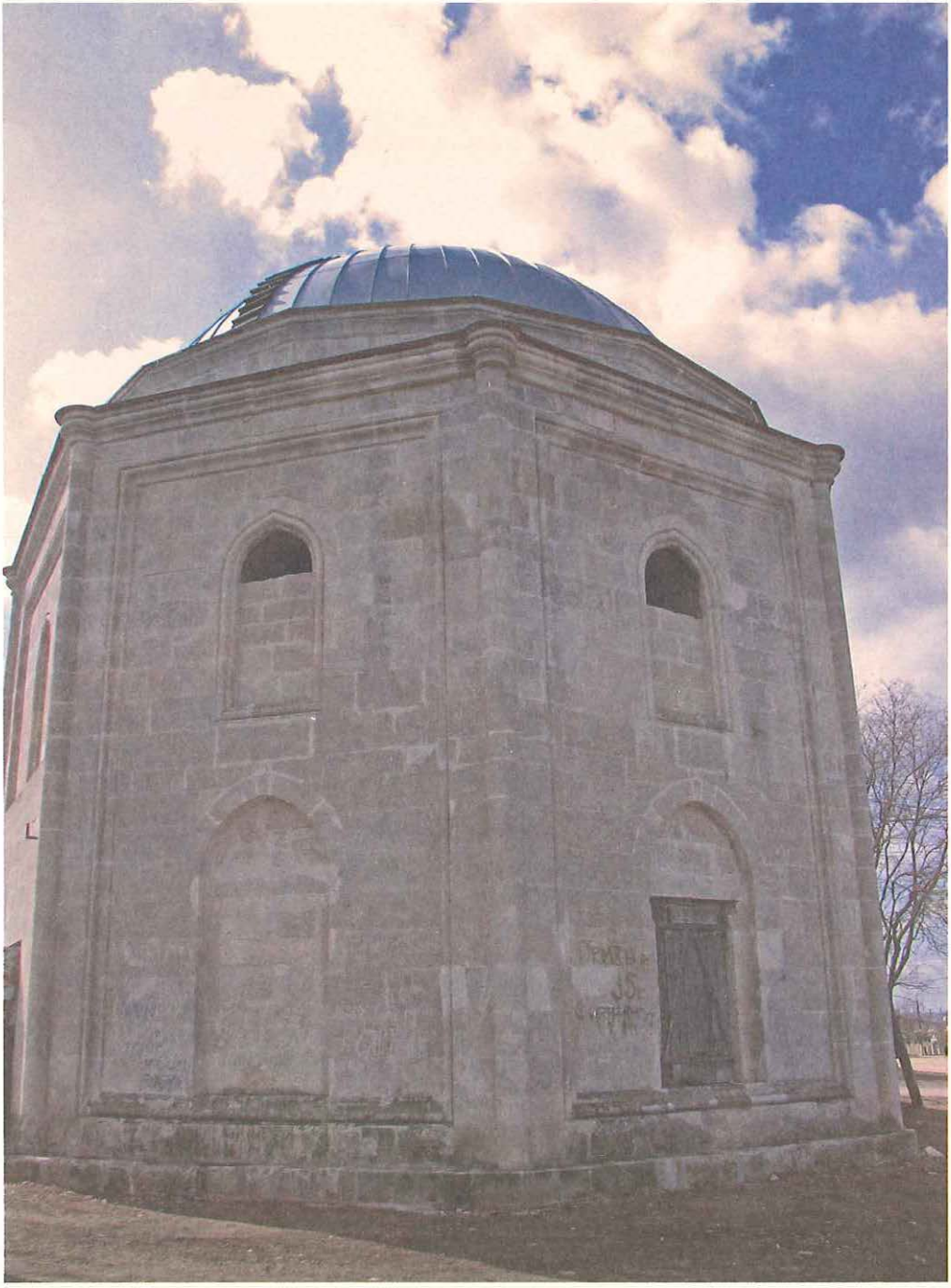

Bahçesaray'da geçmişi 16. yüzyıla dayanan Orta Cami, 2013'teki onarımdan önce

Bahçesaray Orta Cami'nin onarımdan sonraki durumu

Bahçesaray, Eskiyurt'ta 16. yüzyıl sonlarında vefat eden
II. Mehmed Giray Han'ın türbesi

Bahçesaray, Eskiyurt'taki namazgâh

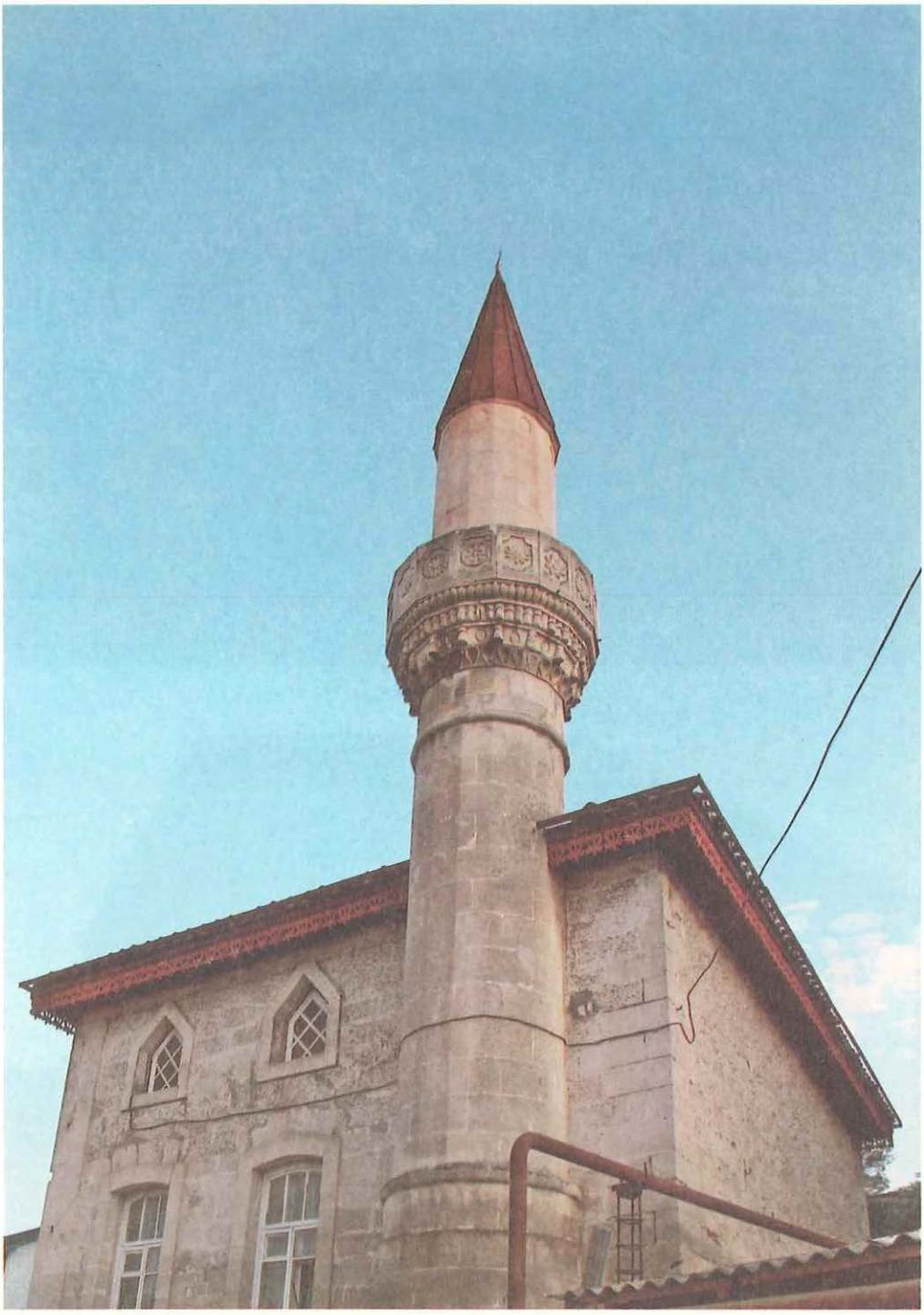
Bahçesaray, Eskiyurt'ta pazaryerindeki türbe

Bahçesaray, Eskiyurt'ta Ahmet Bey Türbesi

Bahçesaray'da, 18. yüzyıl ortalarında vefat eden II. Mengli Giray Han'ın türbesi

Bahçesaray'da Molla Mustafa Camii

Bahçesaray'da Eski Türbe

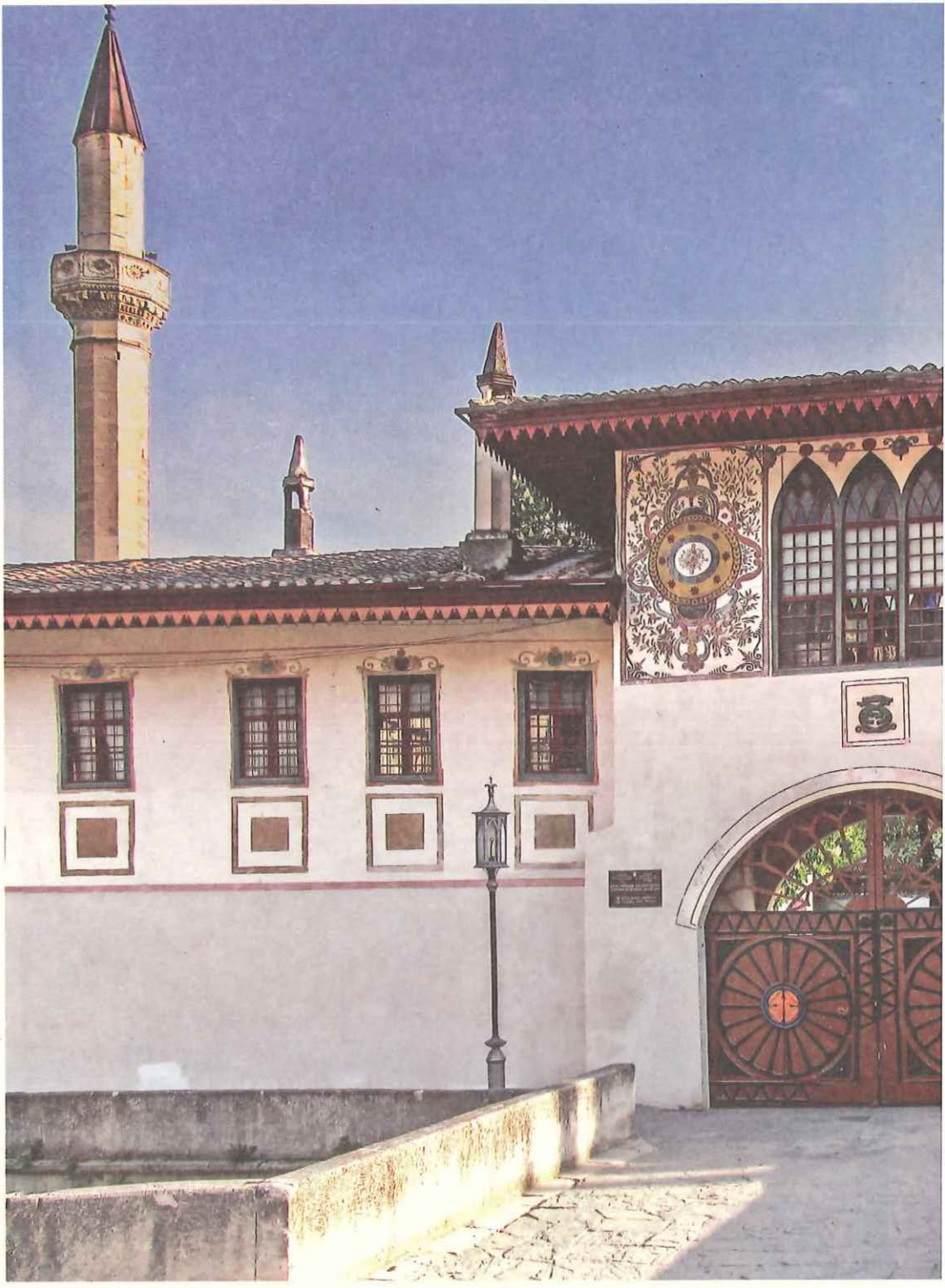
Bahçesaray'da İsmihan Camii

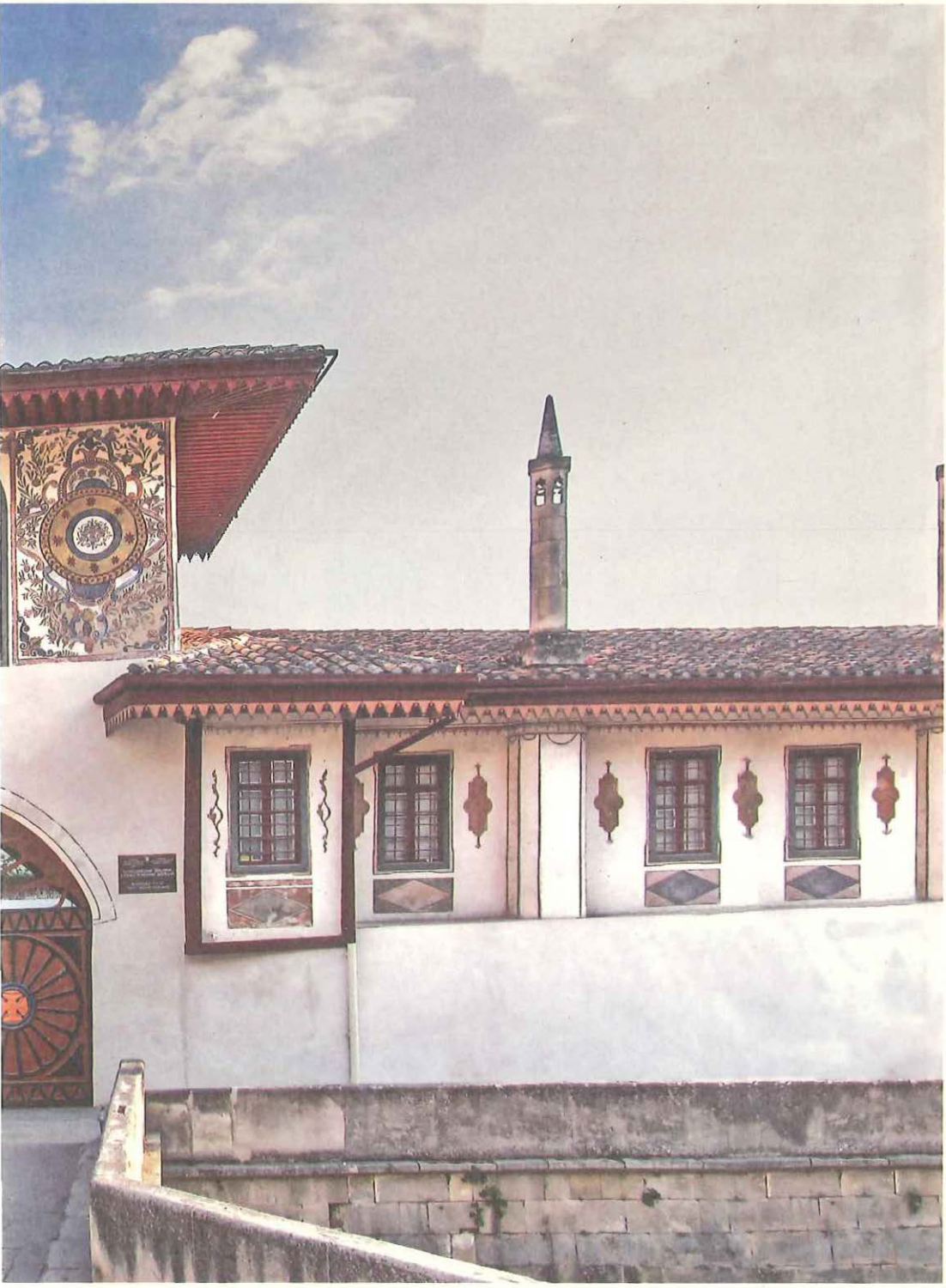
Bahçesaray, Büyüközenbaş Köyü Camii

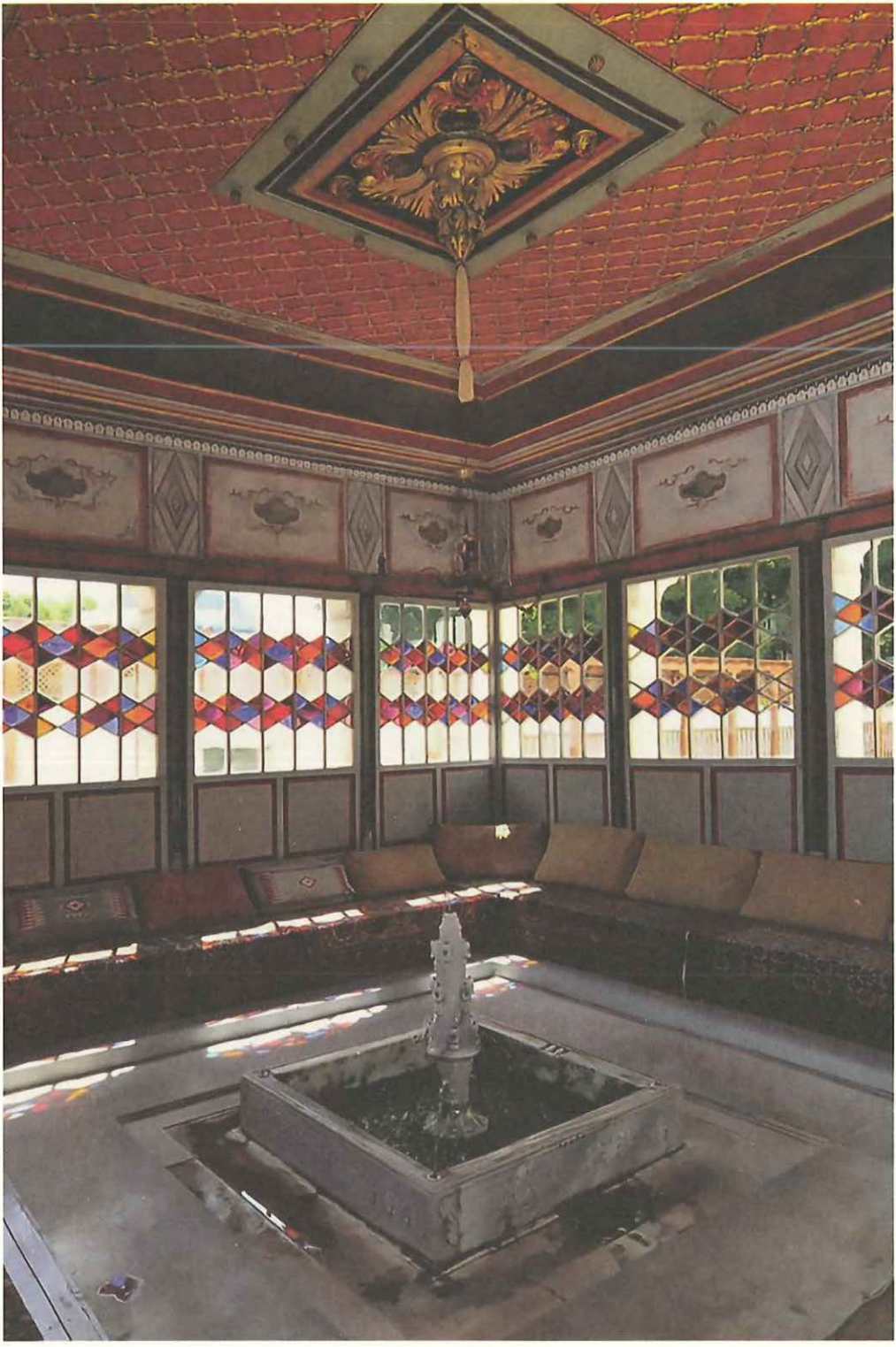

Bahçesaray, Efendiköy'deki Kaçı Şeyhi Türbesi

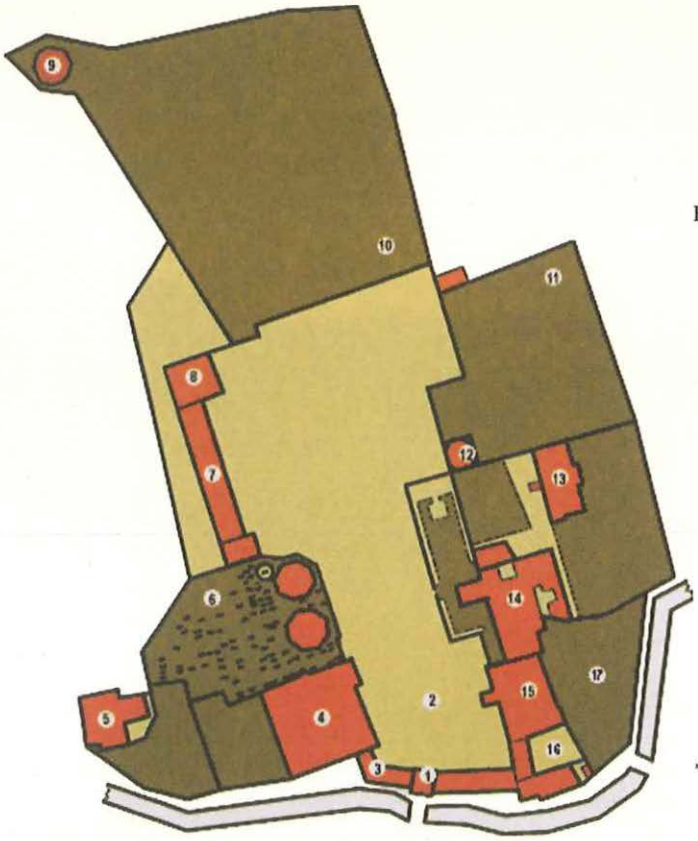

Hansaray'ın kuzey tarafındaki cümle kapısı

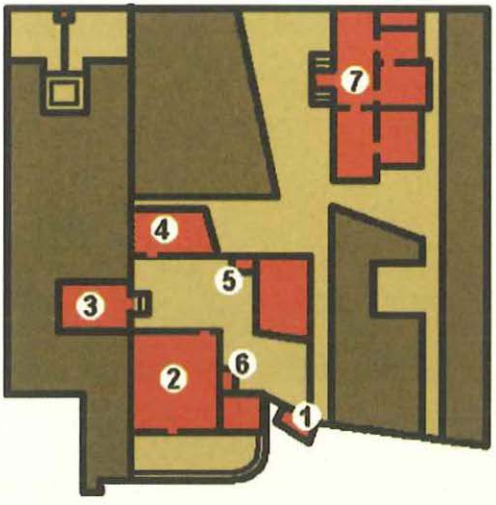
Hansaray'da Yazlık Çardak

Hansaray'ın genel planı*

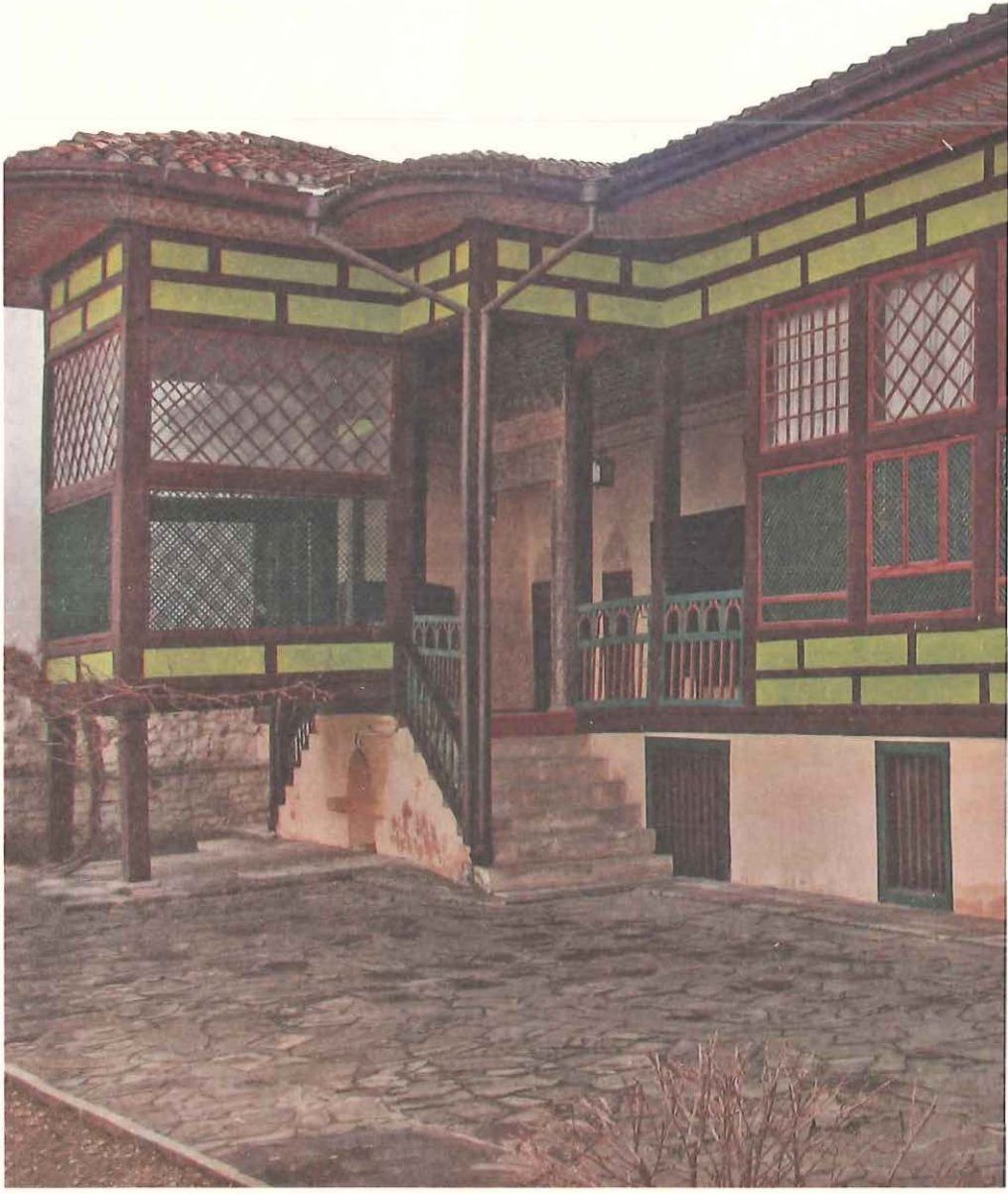
1. *Kuzey kapısı*
2. *Avlu*
3. *Muhafız koğuşları*
4. *Han Camii*
5. *Sarıgüzel Hamamı*
6. *Han Mezarlığı*
7. *Ahırlar*
8. *Güney kapısı*
9. *Dilara Bikeç Türbesi*
10. *Bahçe*
11. *Acem Bahçesi*
12. *Şahin Kulesi*
13. *Harem köşkü*
14. *İç bölüm (ayrıntıları için diğer plana bkz.)*
15. *Enderun odaları*
16. *Mutfak*
17. *Avlu*

* *Hansaray'ın bir süredir yayında olmayan resmi internet sitesinden alınmıştır.*

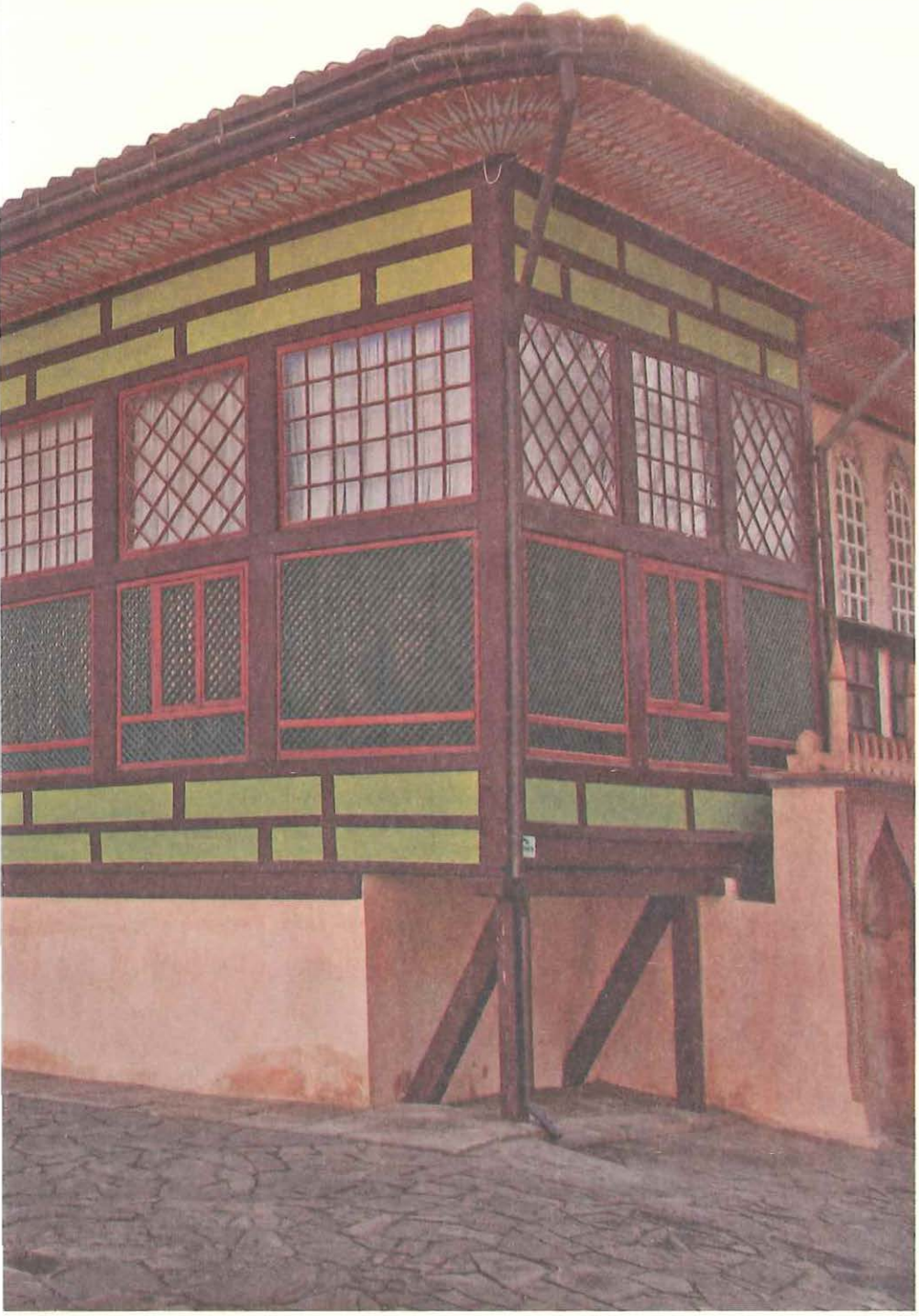

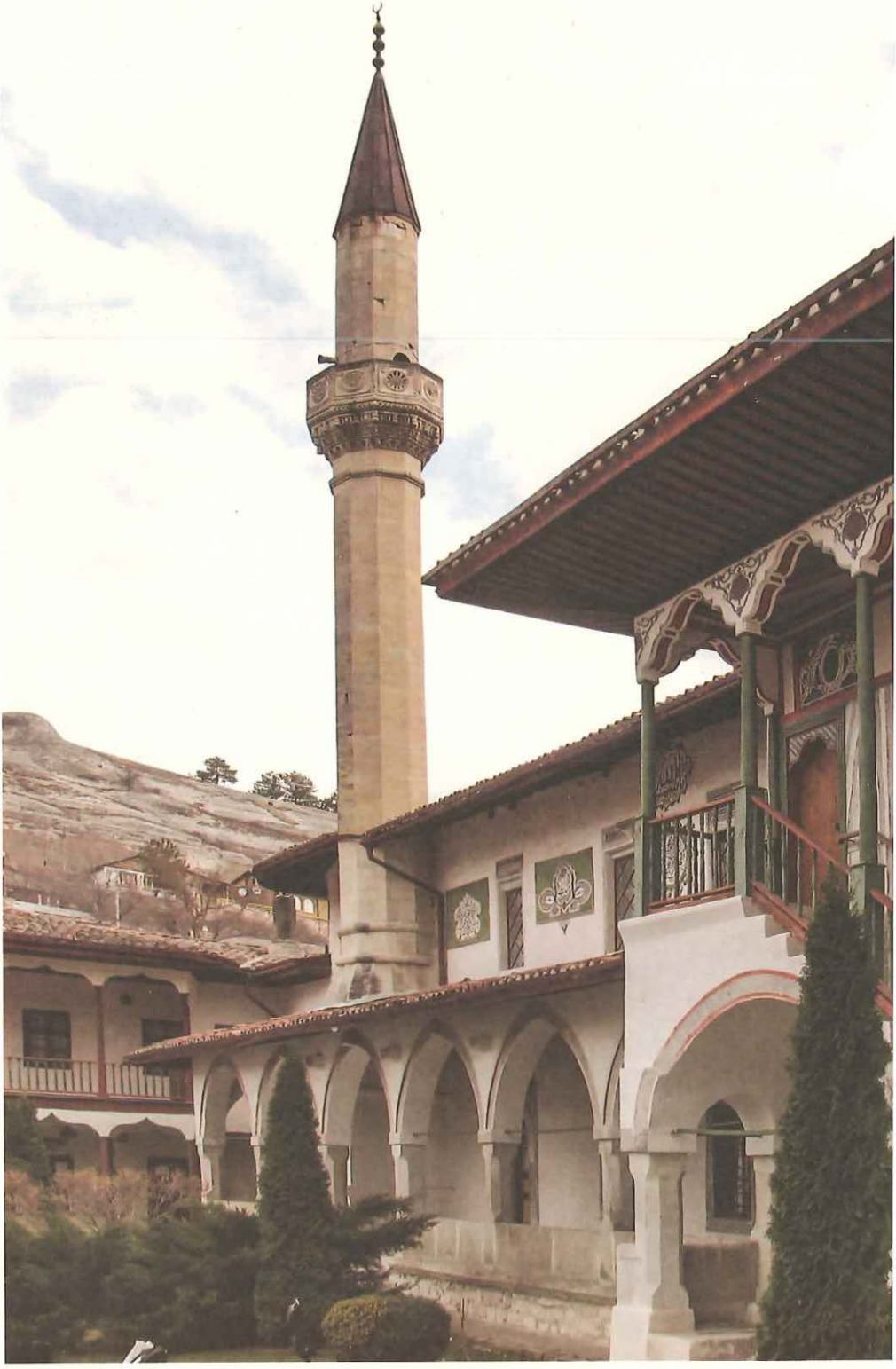
İç bölüm

1. *Demir Kapı*
2. *Divan*
3. *Yazlık Çardak*
4. *Han Mescidi*
5. *Altın Çeşme (Kaplan Giray Çeşmesi)*
6. *Gözyaşı Çeşmesi*
7. *Harem köşkü*

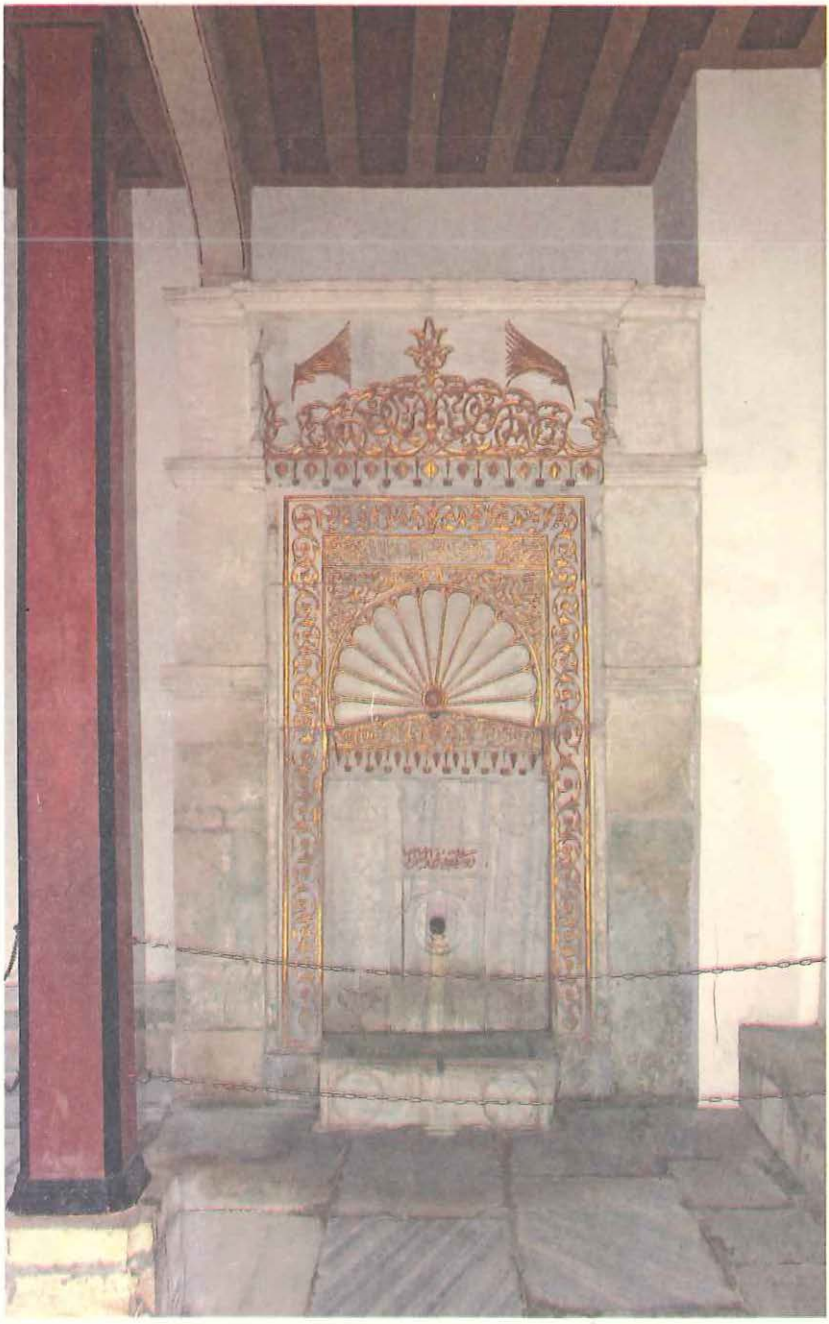

Hansaray'ın Harem Dairesi'nin üç köşkünden günümüze ulaşan tek köşk

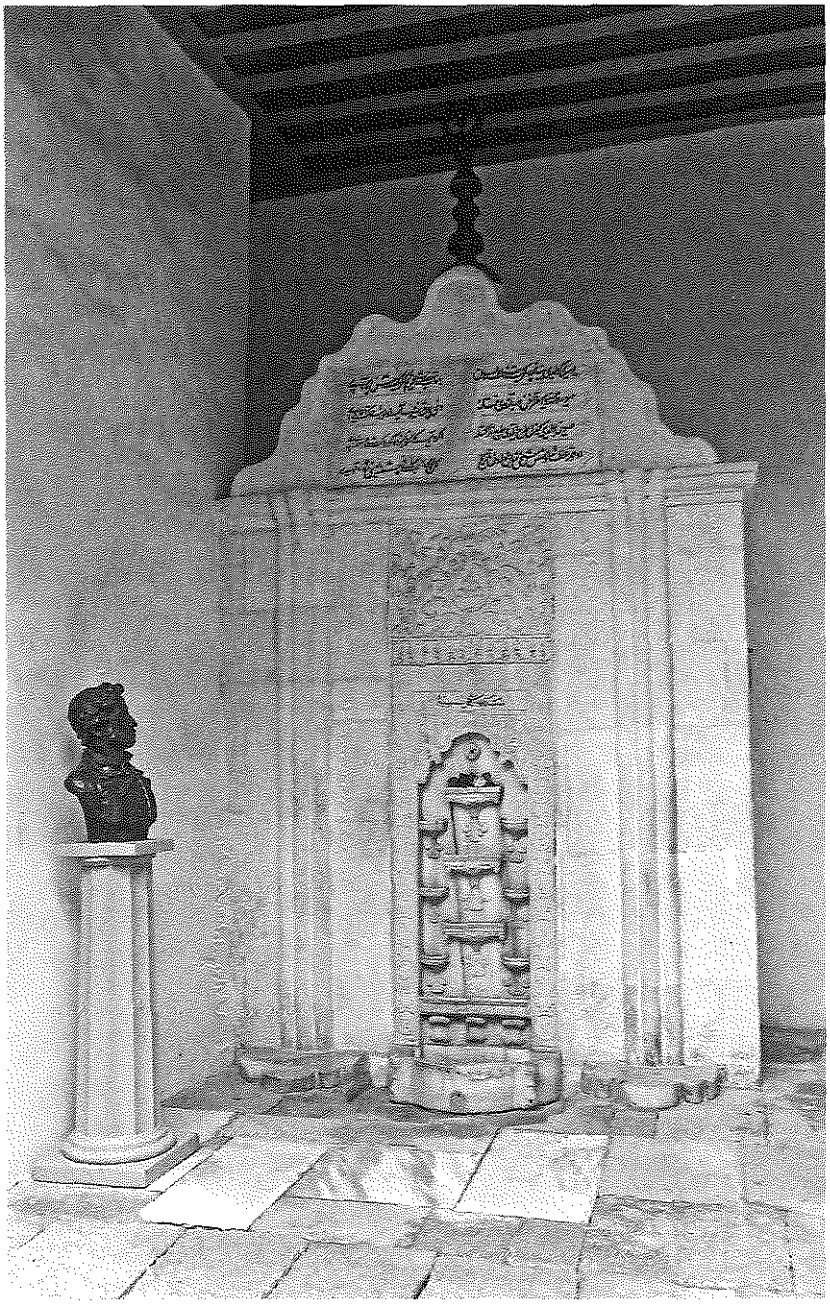

Hansaray'da Han Camii (ayrıca s. 660'taki tabloya bkz.)

Hansaray'da Altın Çeşme adıyla da anılan Kaplan Giray Çeşmesi

Hansaray'da Gözyaşı Çeşmesi ve onun adına yazdığı şiirle onu edebiyatta ölümsüzleştiren Puşkin'in büstü

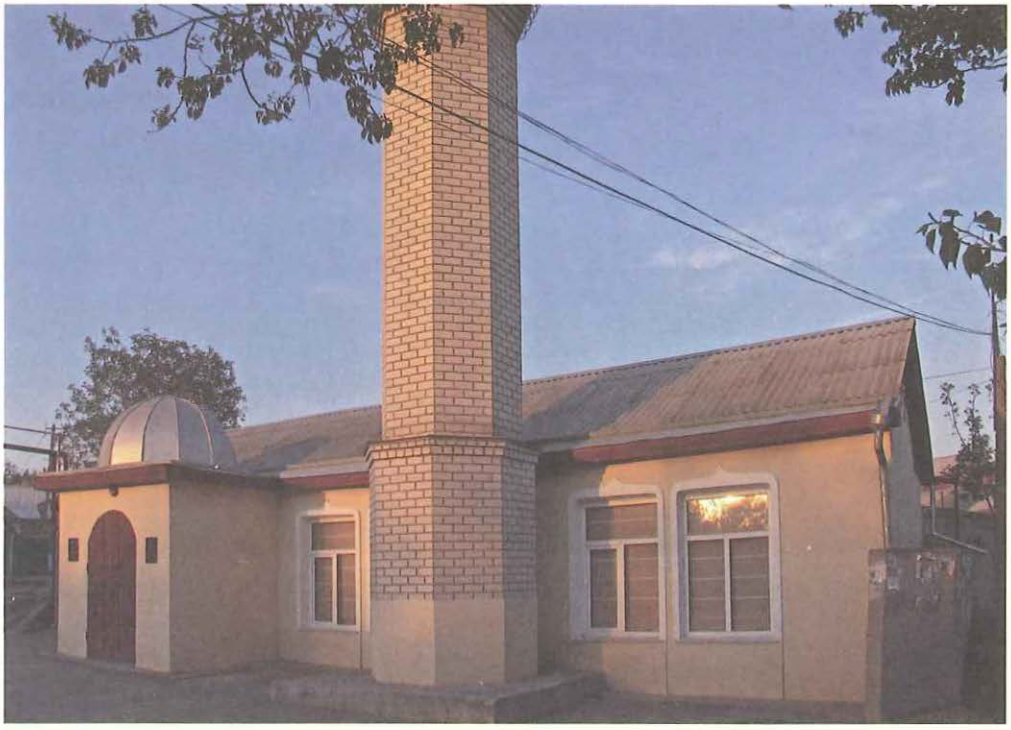
Hansaray, Sarıgüzel Hamamı

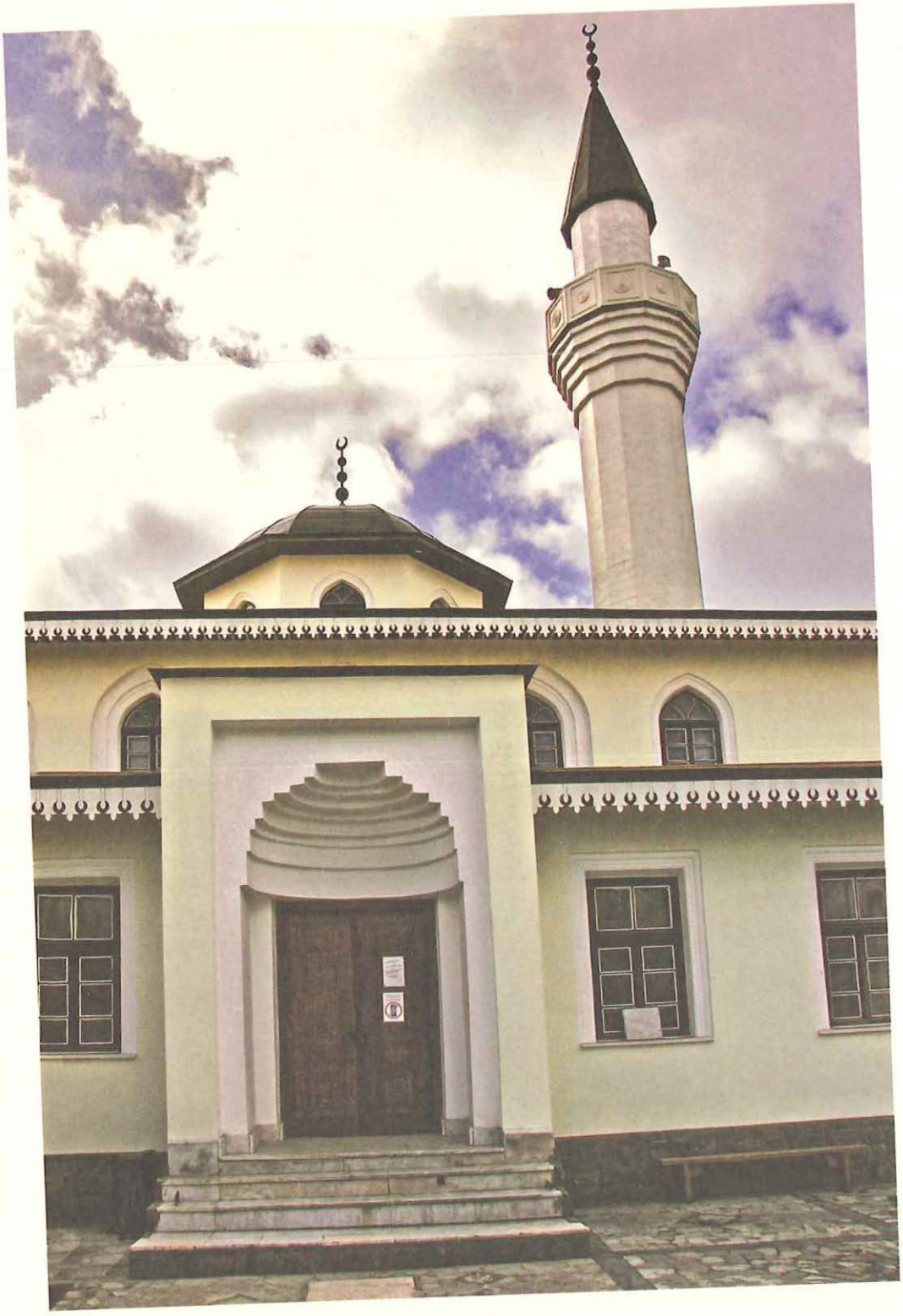
Hansaray, Han Mezarlığı'ndaki türbelerden biri

Hansaray'da Dilara Bikeç Türbesi

Akmescid'de Çukurca Camii 1750'de inşa edilmiş, 1998'deki tamirle günümüzdeki halini almıştır

Akmescid Kebir Camii

Akmescid Bavurçı Camii

Akmescid'de Seyit Nafe Camii

Akmescid'de Seyit Settar Camii

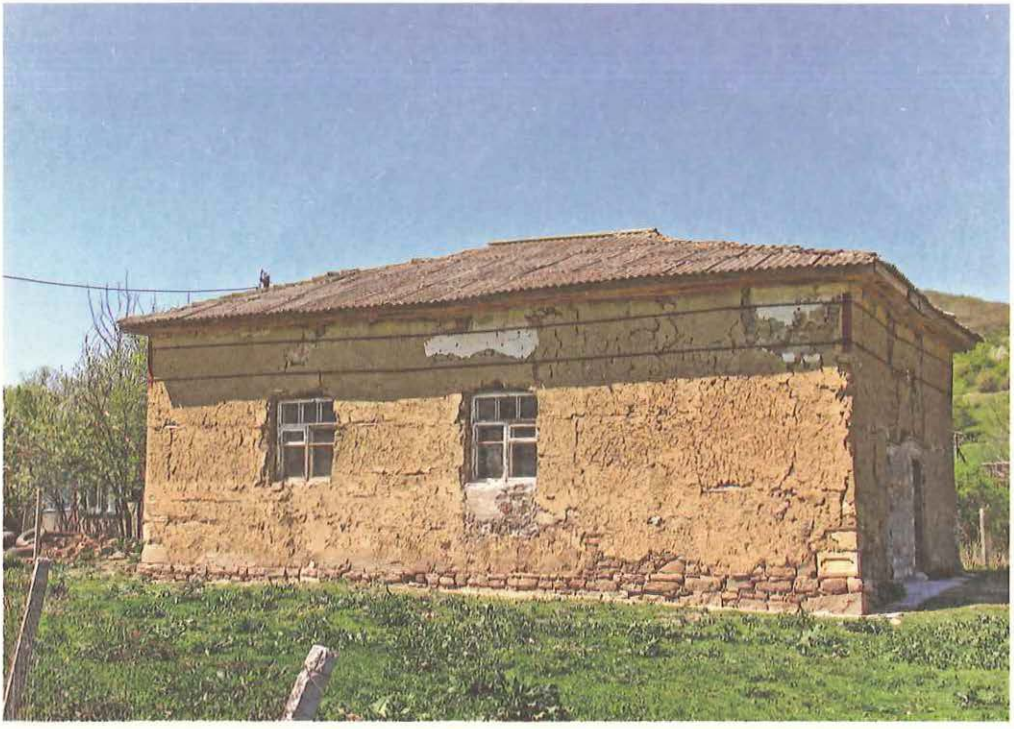
Akmescid'de Şeyhköy Camii ve darülhuffazının kalıntıları

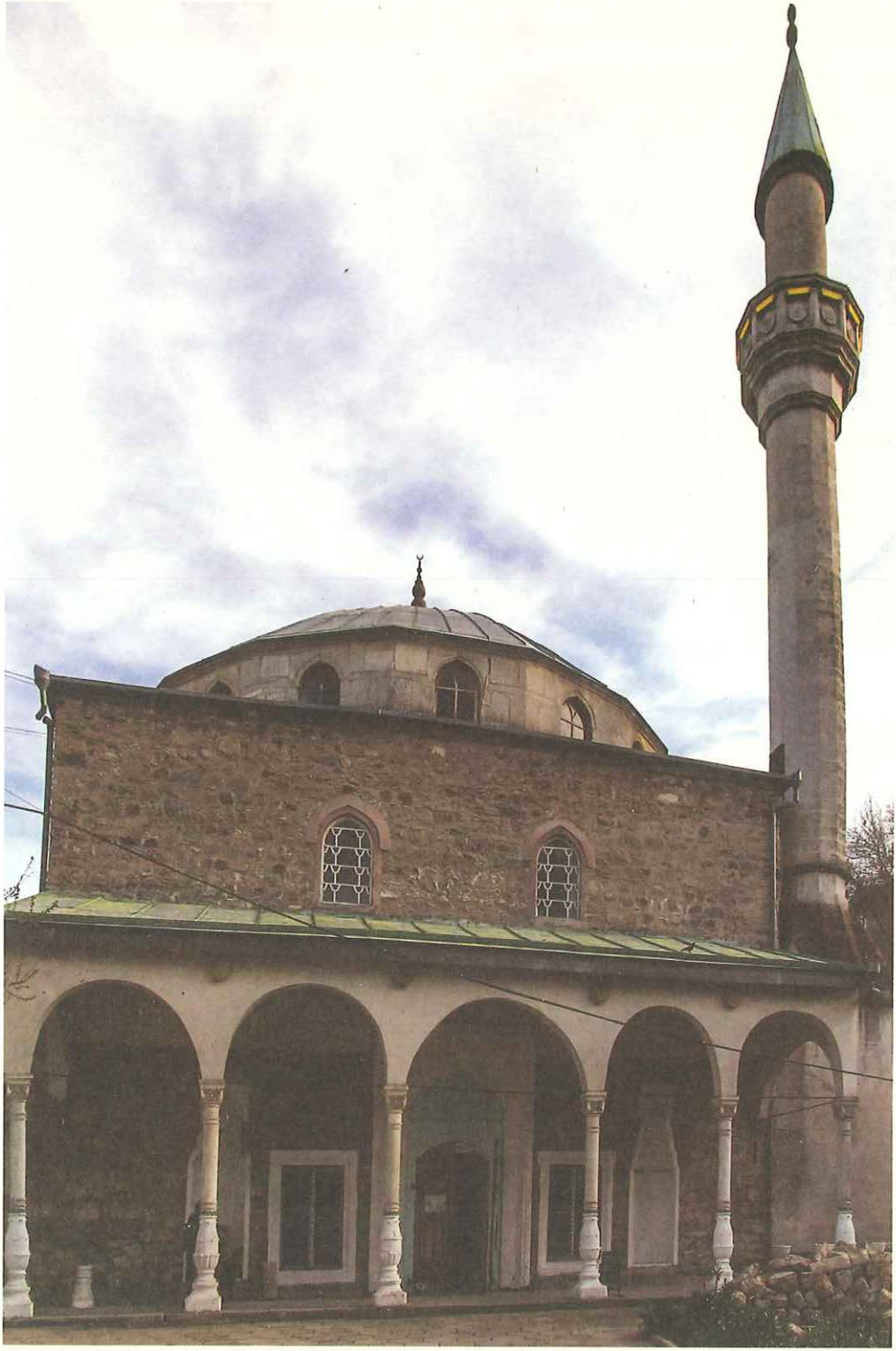
Akmescid, Eski Orda'da Eski Saray Camii kalıntıları

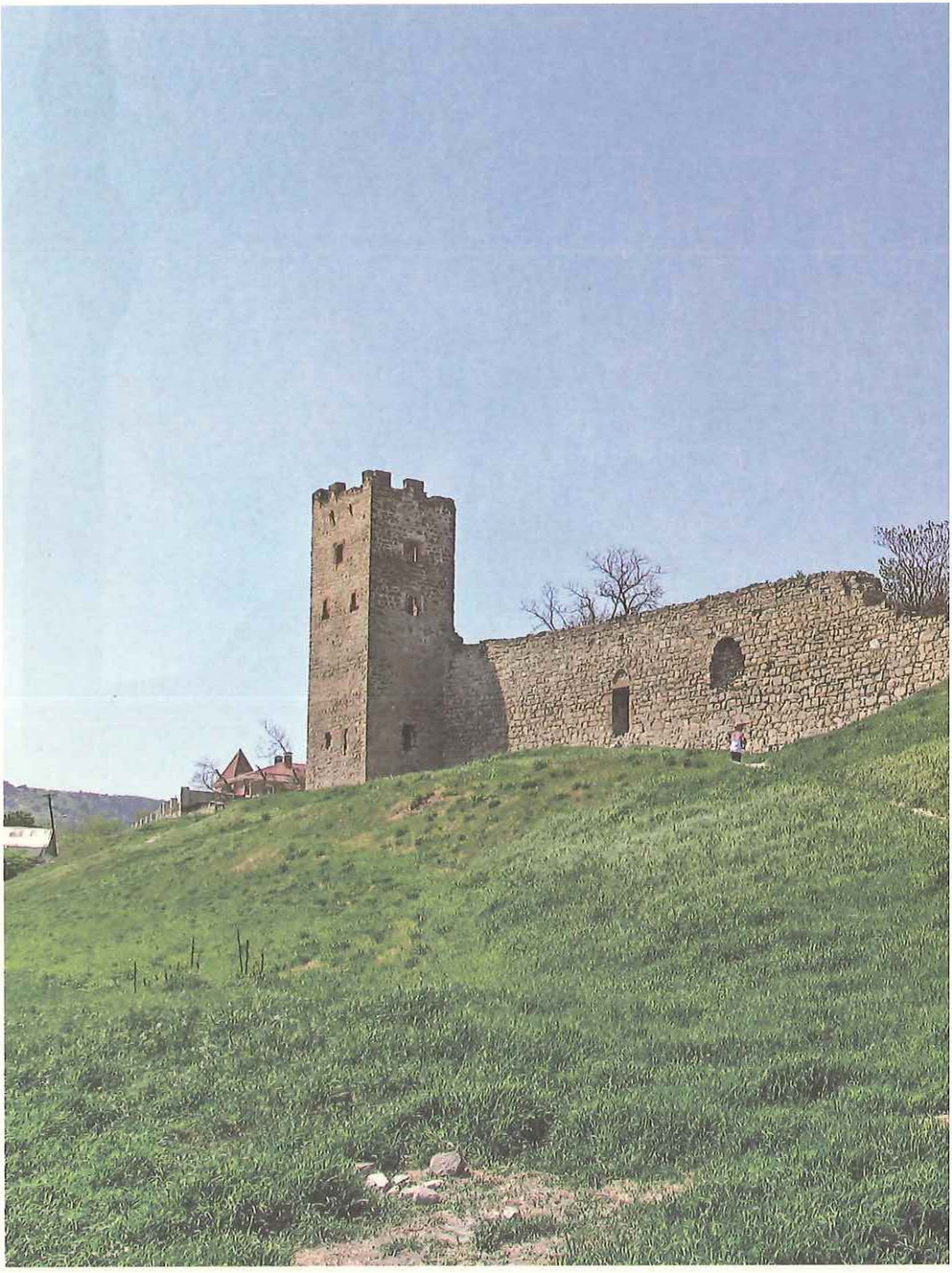
Akmescid-Kefe yolu üzerindeki Karasubazar şehrinin (bkz. s. 667) kervansarayı

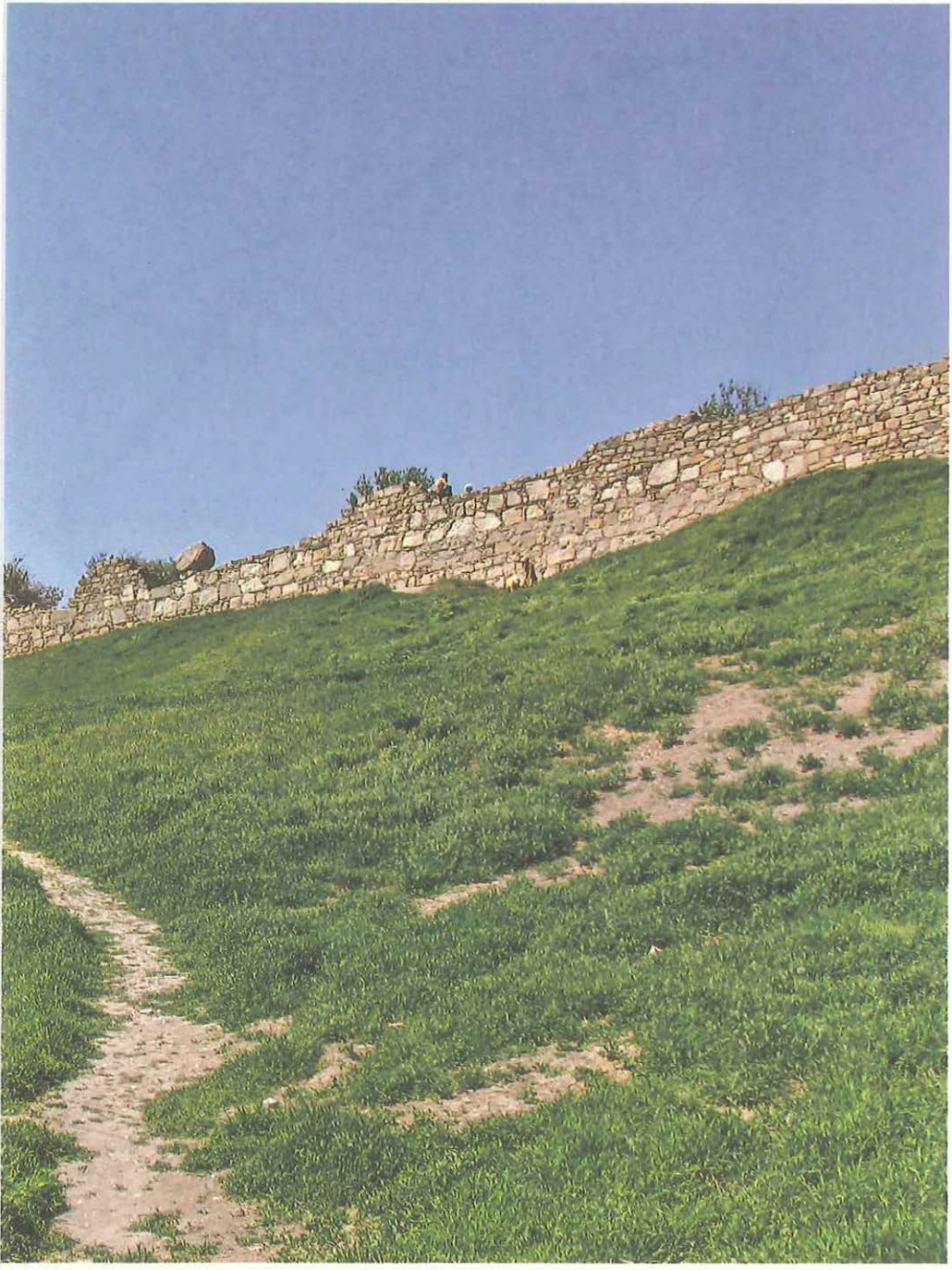
Karasubazar, Köprülü Köyü Camii

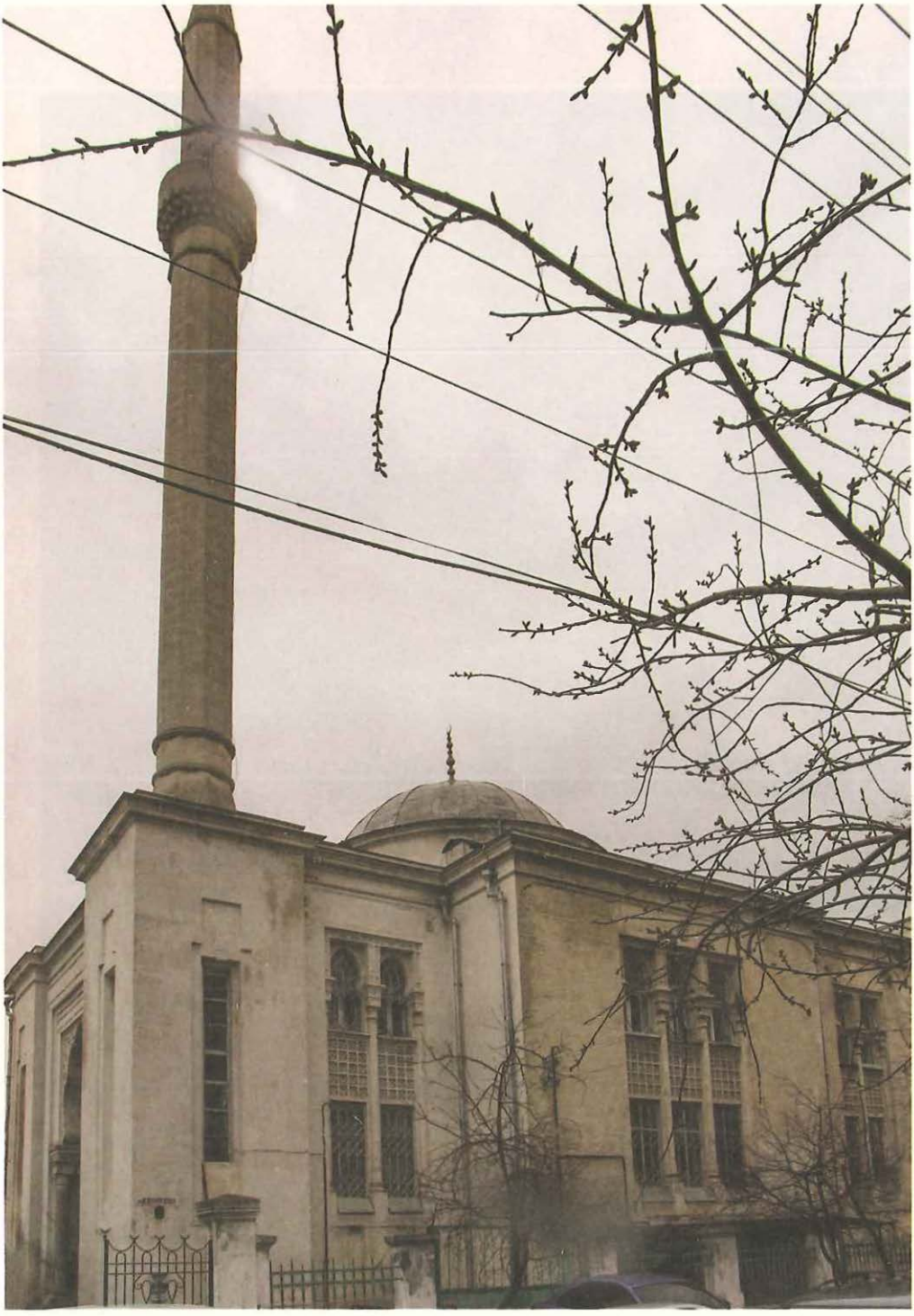

Kefe'de Müftü Camii

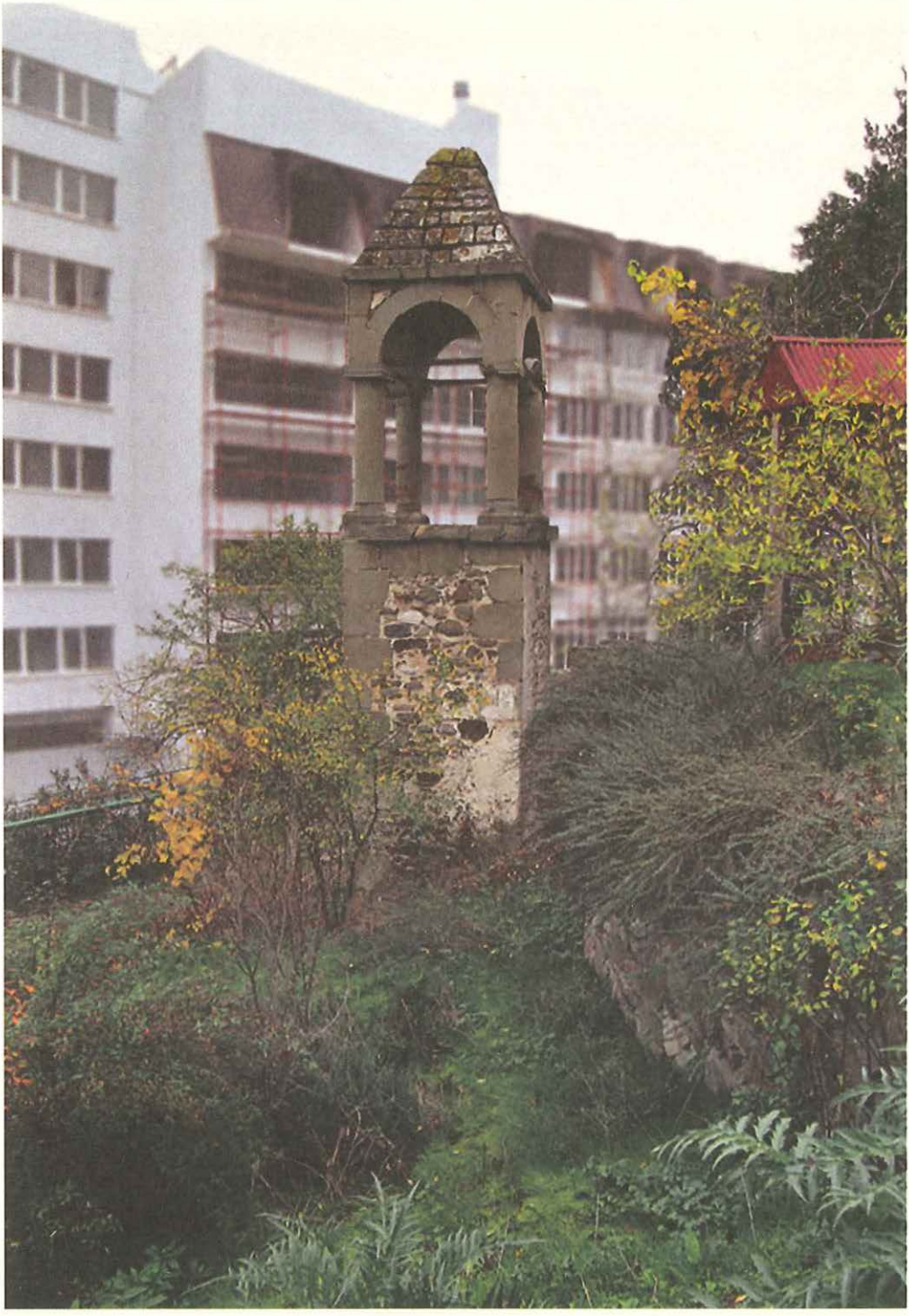

Kefe Kalesi

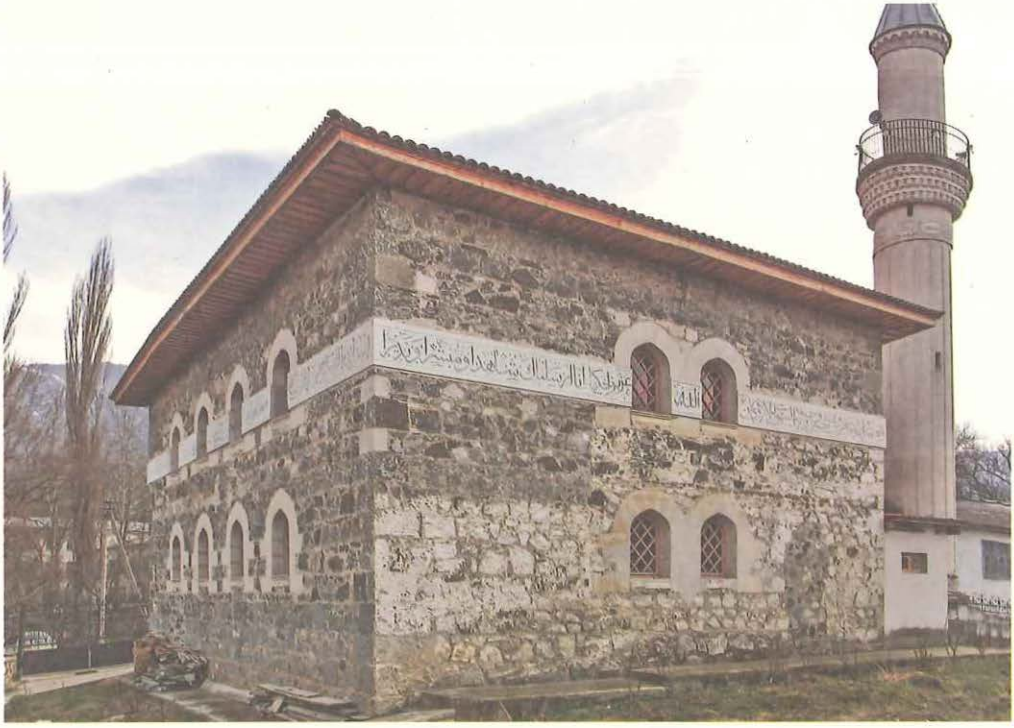
Akyar (Sivastopol) Cuma Camii

Aluşta'ya bağlı Partenit kasabasının 1980'li yılların sonunda yıktırılan camisinden geriye kalan minare

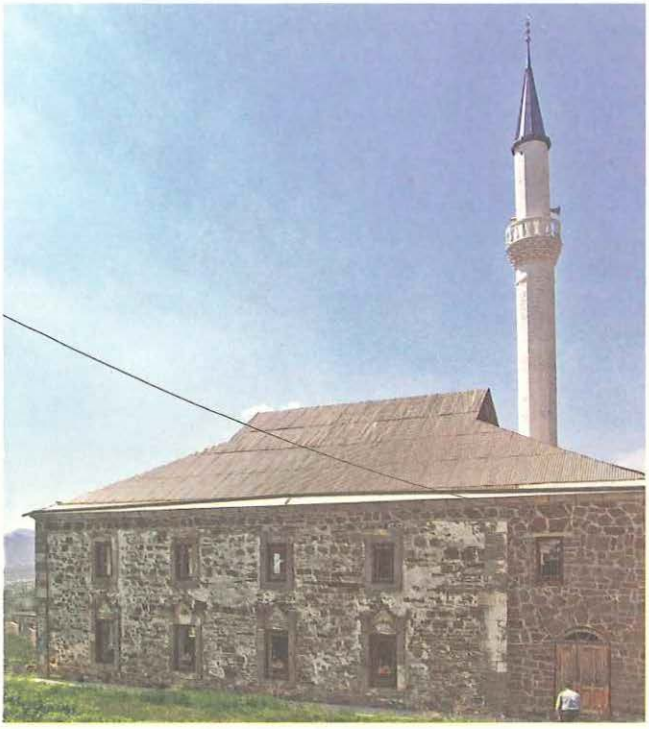
Kökköz'de (bkz. s. 675) Ali Bey Bulgakov Camii

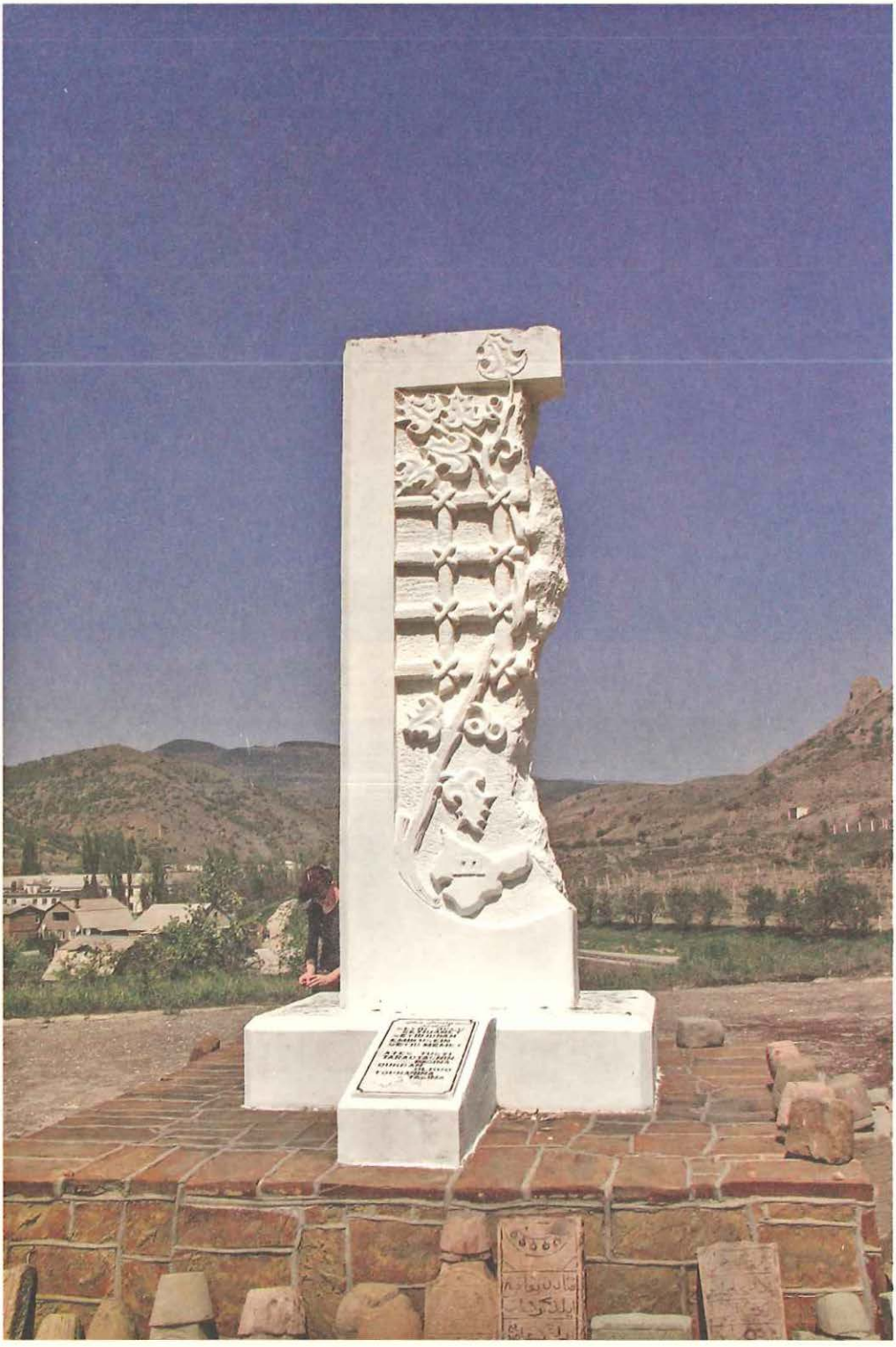
Kökköz'de Yusupov Camii

Sudak Kalesi ve Kale Camii (ayrıca. bkz. s.674)

Sudak, Taraktaş Köyü Camii

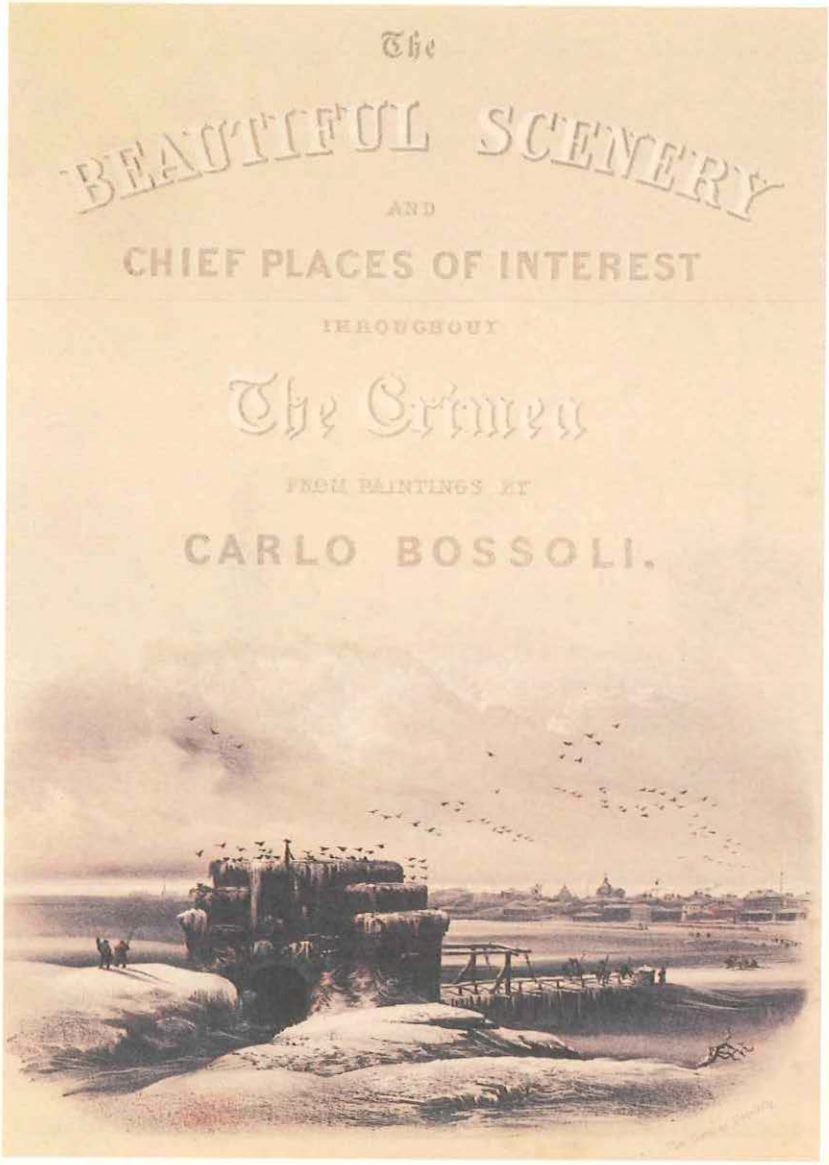
Sudak, Taraktaş Köyü'nde anıt

Sudak, Taraktaş Köyü'nde Gökbayrak

İtalyan asıllı Odessalı sanatçı Carlo Bossoli 1840-1844 yılları arasında, Prens Mihail Vorontsov'un himayesinde, prensin Kırım'ın Alupka kentindeki sarayında kalmıştır. Bu yıllar boyunca Kırım'ın pek çok yöresini gezerek resimlemiş ve bu eserlerini ilk olarak 1842'de Odessa'da 24 vedute della Crimea, disegnate dal vero e incise da Carlo Bossoli *adıyla yayımlamıştır. Kırım Savaşı sırasında Londralı yayıncı Day&Son savaş dolayısıyla ilgi ve merak odağı haline gelen bu ülkenin resimlerini yayımlamak için Bossoli'ye sipariş vermiş, 52 resmin yer aldığı ve karşıda iç kapak sayfasını gördüğünüz ikinci albümü* (The Beautiful Scenery and Chief Places of Interest Throughout The Criema) *basılmıştır. Bu albümdeki resimler her ne kadar Kırım Hanlığı tarihe karıştıktan sonraki dönemlere ait olsa da, henüz Kırımlıların hayatına köklü müdahalelerin yapılmadığı bir zamanda çizildikleri için, hanlığın ve halkının eski dönemlerine ait de fikir vermektedir.*

Carlo Bossoli
Albümü

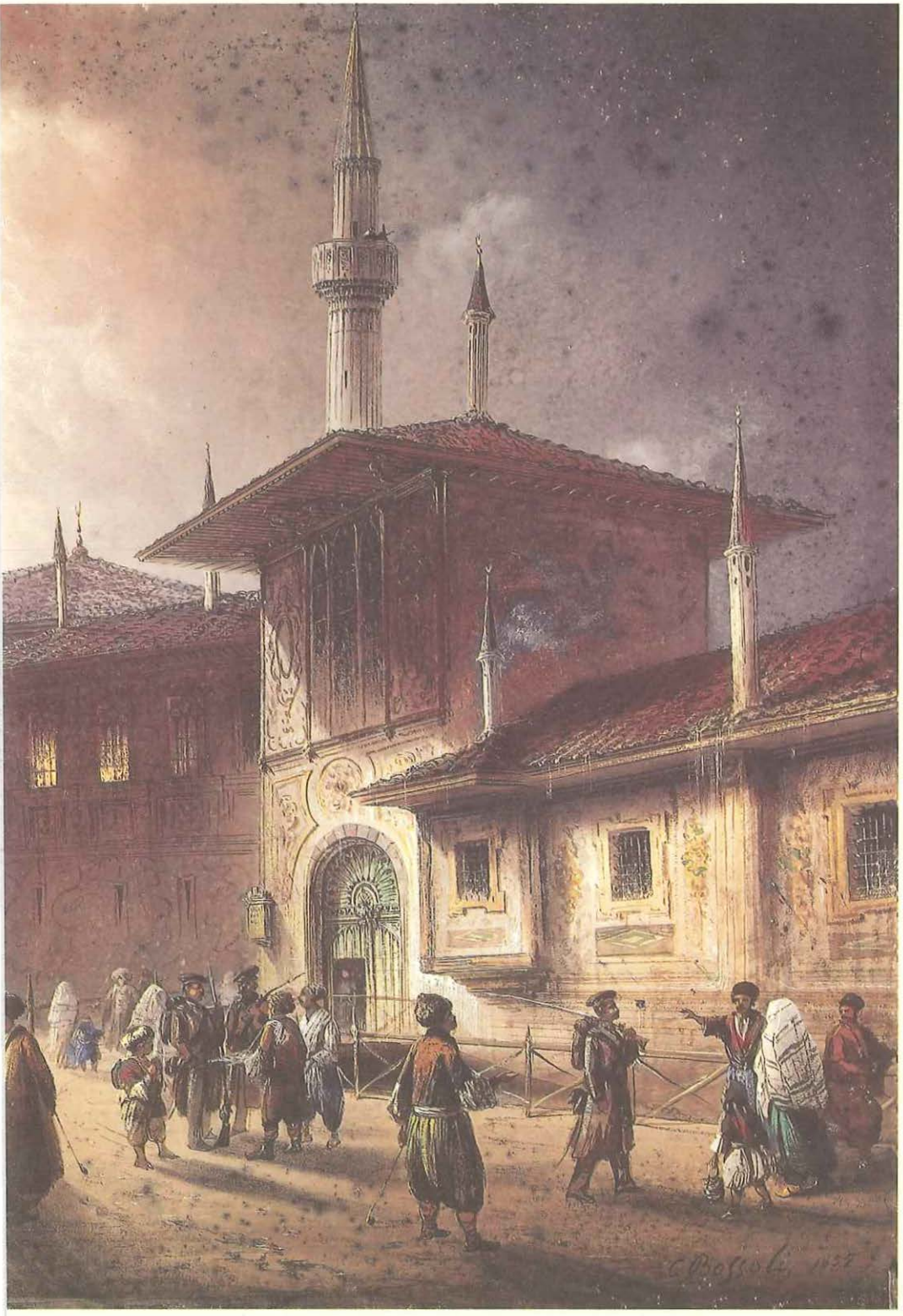

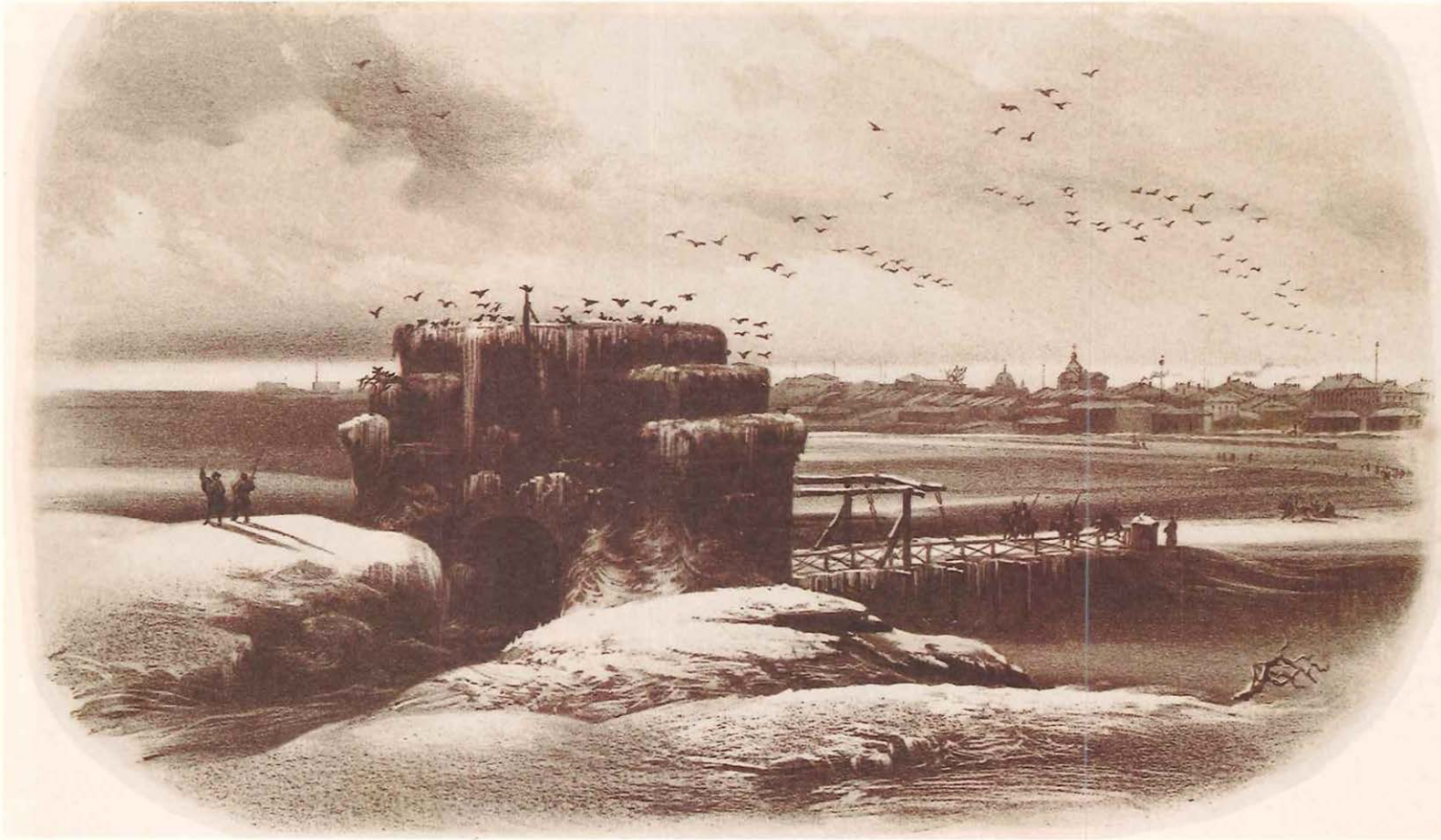
Hansaray (ressamın sonradan albümlerinde taşbaskısı da yapılan yağlıboya tablosu)

Geceleyin Hansaray Kapısı (ressamın sonradan taşbaskısı da yapılan 1857 tarihli tablosu)

Or-Kapı'da Ferahkerman Kalesi'nden arta kalan bir kapı, hemen arkasında savunma hendeği, geri planda şehir

Or-kapı–Akmescid arasındaki bozkır

Alupka'da bir köy evi

Bir evin içi

Arabat Kalesi

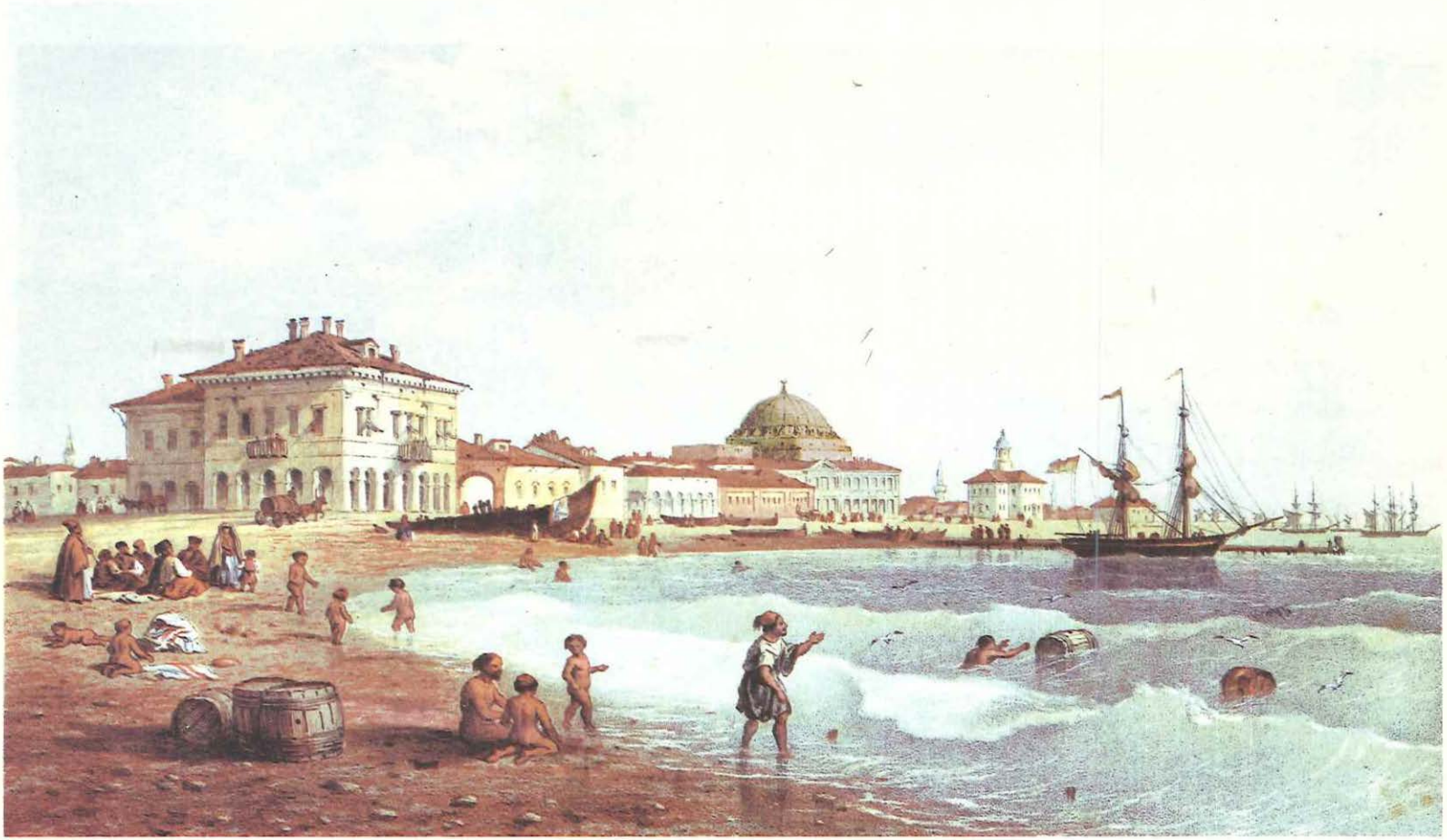

Karasubazar

Çufutkale

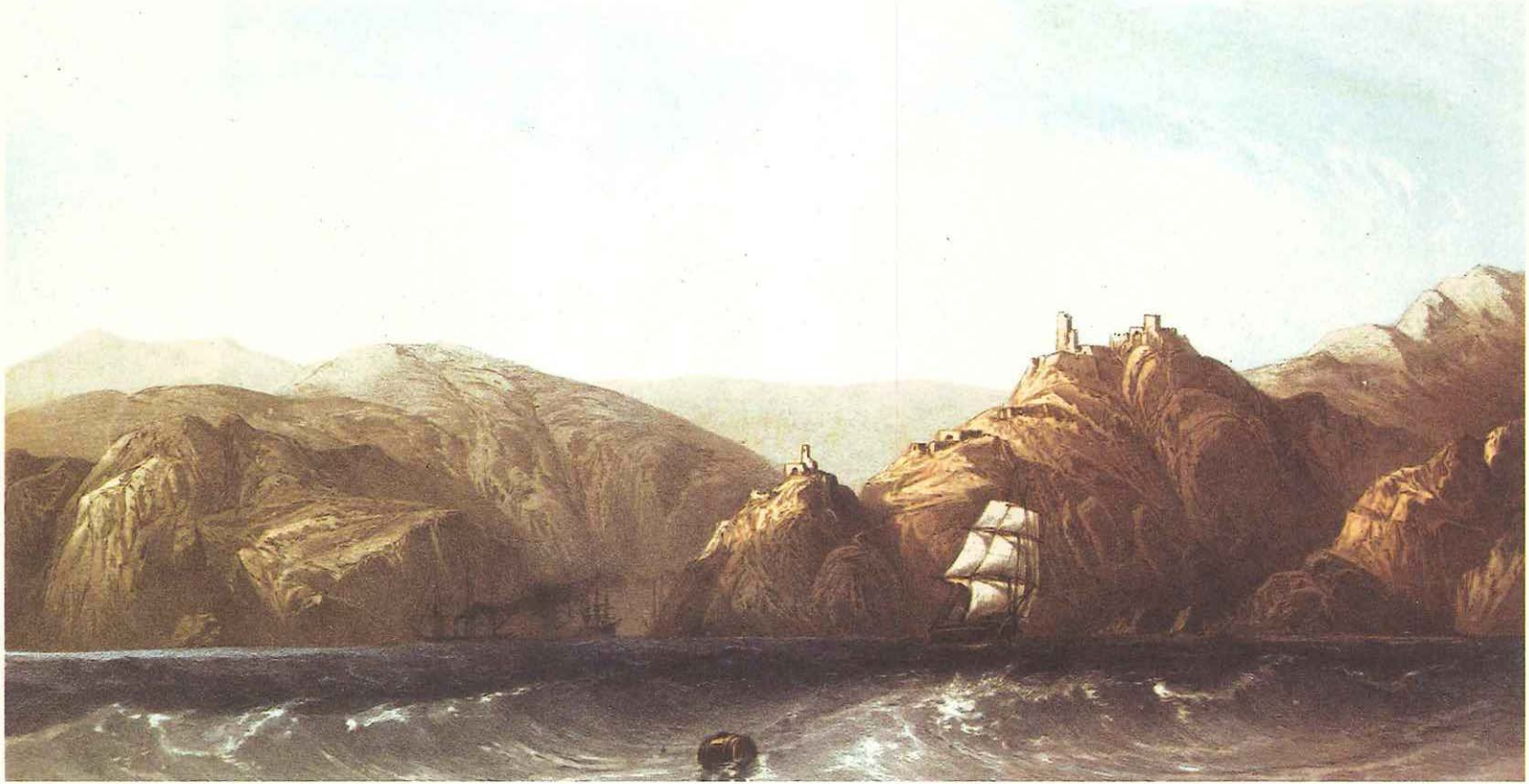
Gözleve (Yevpatoriya)

Karasubazar

Sıbyan mektebi

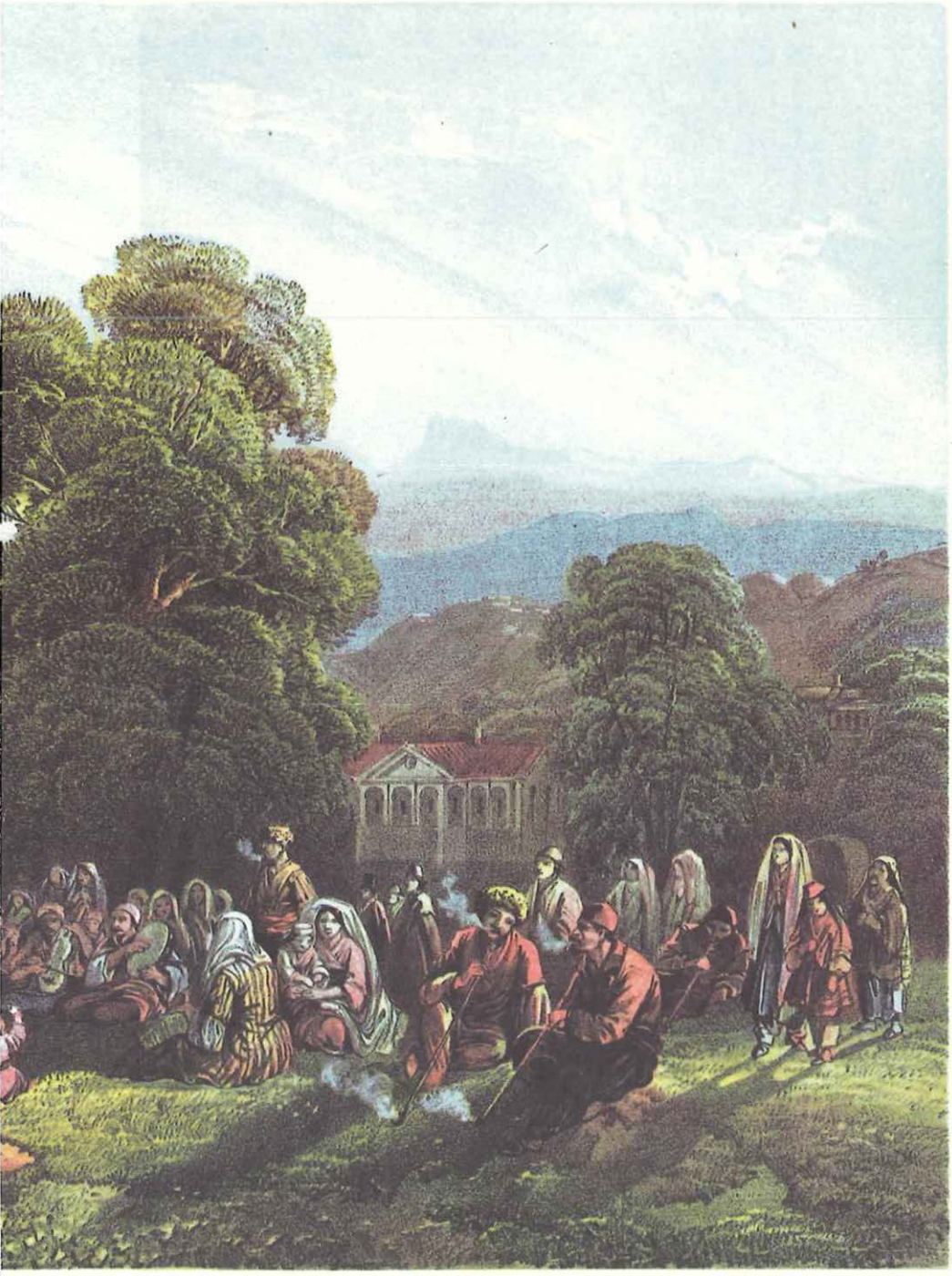
Balıklava Limanı'nın girişi

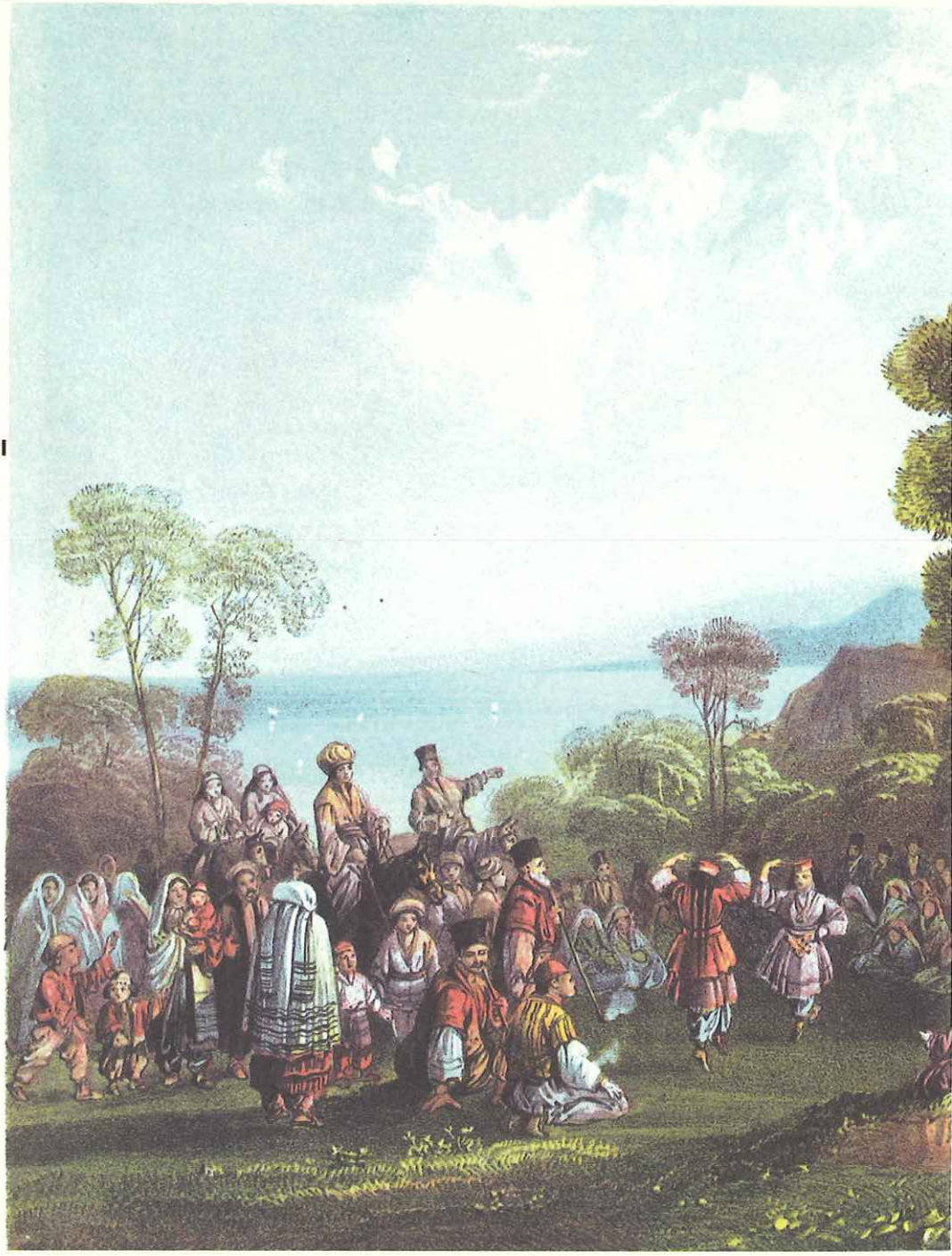

Yaylaya göç

Bir köy manzarası, taşbaskısına esas olan özgün çizim

Masandıra yakınlarında bir kır şenliği

Demirci Köyü